

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

खंड-३

खंड

५

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग ३ (अ)

संपादक

डॉ. ऐकनाथ पगार

सत्यमेव जयते

उच्चशिक्षण विभाग

महाराष्ट्र शासन

२०१७

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग ३
संपादक
डॉ. ऐकनाथ पगार

पहिली आवृत्ती : २०१७
प्रतींची संख्या : ५०००

प्रकाशक :
सचिव,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती,
११५, म. गांधीनगर,
औरंगाबाद - ४३१ ००५

करिता

©

प्रधान सचिव,
उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग,
महाराष्ट्र शासन,
मंत्रालय,
मुंबई - ४०० ०३२

मुख्यपृष्ठ :
चंद्रमोहन कुलकर्णी

छपाई साहाय्य:
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४

मुद्रक :
प्रिंटवेल इंटरनेशनल प्रा.लि.
जी-१२, एम.आय.डी.सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद.

Maharaja Sayajirao Gaekwad
Selected Letters : Vol. 3
Edited by
Dr. Eknath Pagar,
Original English Letters Translated
into Marathi
For Maharaja Sayajirao Gaekwad
Source Material Publication
Committee, Higher Education,
Govt. of Maharashtra,
Mumbai - 32

प्रस्तुत प्रकाशनाचा हेतू महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचे व यांच्याविषयीचे विविध विषयांवरचे लेखन
एकत्रित करून प्रकाशित करणे हा आहे.

Books available at :

- The Directorate of Government Printing, Stationary and Publications, Maharashtra State, Netaji Subhash Road, **Mumbai** - 400 004.
Phone - (022) 23632693, 23630695, 23631148, 23634049.
- **Pune** : Phone - (020) 26125808, 26124759, 26128920.
- **Nagpur** : Phone - (0712) 2562615, 2562815, 2564946.
- **Aurangabad** : Phone - (0240) 2331468, 2343396, 2344653.
- **Kolhapur** : Phone - (0231) 2650402, 2650395, 2658625.

C. Vidyasagar Rao
GOVERNOR OF MAHARASHTRA

RAJ BHAVAN
Malabar Hill
Mumbai 400 035
Tel. : 022-2363 2660
Fax.: 022-2368 0505

१८ ऑगस्ट २०१७

शुभेच्छा

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे कल्याणकारी राज्य करणारे कुशल प्रशासक होते. त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात बडोदे राज्यात आधुनिक लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग केला. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे आणि त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे, या भूमिकेतून त्यांनी जगभरातील शासनपद्धतीचा अभ्यास केला. स्वतःच्या राज्यात सुशासनाचे अनेक प्रयोग राबविले.

आज जगभर 'गुड गवर्नन्स' साठी विविध पातळ्यांवर प्रयोग आणि प्रशिक्षणाचे काम चालू आहे. आपणही देशभरात त्या दृष्टीने प्रयत्न करीत आहोत. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासन महाराजा सयाजीरावांच्या चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन करून त्यांच्या सुप्रशासनाच्या कार्याची ओळख करून देत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

काळापुढे दृष्टी असलेल्या आणि आयुष्यभर जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या युगपुरुषांची ओळख त्यांच्या साहित्यातून होत जाईल, असा मला विश्वास वाटतो. हे अक्षरधन आपापल्या क्षेत्रात चांगले काम करणाऱ्यांना आणखी प्रेरणा देऊ शकेल. मी प्रकाशन समितीचे तसेच सर्व संबंधितांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो आणि खंडांच्या प्रकाशनासाठी शुभेच्छा देतो.

(चे. विद्यासागर राव)

देवेंद्र फडणवीस

मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

मंत्रालय
मुंबई-४०० ०३२
१० जुलै २०१७

शुभेच्छा

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या जीवनमूल्यांची आपल्या राज्यकारभारासह लोकव्यवहारात रुजवण करणाऱ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन राज्य शासनाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीच्या वर्तीने प्रकाशित करण्यात येत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

महाराजा सयाजीरावांनी कल्याणकारी राज्याचा एक अनोखा आदर्श घालून देतानाच सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्ष कृतीत उतरविष्ण्यासाठी निषेने प्रयत्न केले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, शेतीतील सुधारणा, जलसिंचन, शुद्ध जलपेय, दुष्काळग्रस्तांसाठी कृतिनियोजन, देशी भाषांमधून ज्ञानसंवर्धन, ग्रंथसंस्कृतीची प्रतिष्ठापना, आदिवासी बांधवांसाठी शिक्षणाच्या सोयी, आदर्श न्यायव्यवस्था, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, कला-संस्कृतीचे संवर्धन यासारख्या विविध कामांतून महाराजांचे लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व दिसून येते.

महाराजांच्या प्रशासकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्याचा मार्गदर्शक ऐवज म्हणून त्यांची भाषणे, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, हुजूरहुकूम, इतिहासग्रंथ, ग्रंथमाला, कामकाजाचे अहवाल अशा विविध माहितीने परिपूर्ण असलेले हे खंड सामाजिकशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी निश्चित उपयुक्त ठरतील.

(देवेंद्र फडणवीस)

विनोद तावडे

मंत्री

शालेय शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण,
उच्च व तंत्र शिक्षण, मराठी भाषा, सांस्कृतिक कार्य,
अल्पसंख्याक विकास व वक्फ

महाराष्ट्र राज्य

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

www.maharashtra.gov.in

दिनांक : ०३ JUL 2017

शुभेच्छा

भारताच्या इतिहासात महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे बडोदे संस्थान हे आधुनिक भारताच्या ‘लोकशाहीची प्रयोगशाळा’ म्हणून ओळखले जात होते. शेतकरी कुटुंबातून राजपद प्राप्त झालेल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी १८७५ ते १९३९ या चौसष्ठ वर्षांच्या कारकिर्दींत सामंतशाही राजवटीच्या परंपरेला छेद देऊन लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग राबविला. भारतात सर्वप्रथम सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, जातिनिर्मूलन, विधवापुनर्विवाह, अस्पृश्यताबंदी, यासारखे प्रगत कायदे करून त्यांनी सुधारणावादी राज्यपद्धतीचा नमुनादर्श घालून दिला. राज्याचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी १९ व्या शतकात रेल्वेचे आणि सडकांचे जाळे उभारणे, सहकारी बँका आणि कारखाने काढणे, शेतकीविकासासाठी जलसंधारण, नालाबंडिंग, आधुनिक अवजारांचा वापर आणि शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रगत शेतीशिक्षणाच्या सोयी, गाव तिथे ग्रंथालय उपलब्ध करून देण्यावर त्यांनी भर दिला होता. अद्यावत तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय सेवकांचे प्रशिक्षण, स्नियांसाठी व्यायामशाळा आणि सकस आहारनिर्मितीचे शिक्षण अशा कितीतरी प्रागतिक गोष्टींचे पायाभूत नमुनादर्श महाराजांनी घालून दिले. वाढमय, कला, इतिहास, संशोधन, प्राच्यविद्या, शास्त्रीय ग्रंथांची भाषांतरे करवून घेणारे महत्वाकांक्षी प्रकल्प उभे केले. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, प्रबोधनात्मक व सुधारणावादी चळवळीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, न्या. रानडे, लोकमान्य टिळक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारक या सर्वांची पाठराखण करणारा द्रष्टा राजा म्हणून त्यांची आपणा सर्वांना ओळख आहे.

महाराजांच्या योगदानाचा हा वारसा राज्याच्या भविष्यकालीन वाटचालीलाही प्रेरणादायी ठरणारा आहे. म्हणून ‘महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, पत्रवाडमय, कायदे

व राज्यप्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज, महाराजांचे लेखन, त्यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करणारे लेख व अन्य संदर्भसामग्रीचे संकलन, संपादन व प्रकाशन करण्याचा व्यापक कार्यक्रम' महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र आणि कार्य नव्या पिढीला आणि राज्यकर्त्त्यांना प्रेरणादायी आहेच; परंतु राज्यप्रशासनातील सनदी कर्मचारीवर्गाला, व्यवस्थापनविद्येच्या प्रगत अभ्यासकांना, कायदेपंडितांना आणि अर्थतज्ज्ञांना महाराजांच्या राजकीय कारकिर्दीतील अनुभवांचा, प्रयोगांचा आणि दस्तऐवजांचा खूप उपयोग होऊ शकतो, हे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने हा प्रकल्प हाती घेतला आहे.

१५०८०१०

(विनोद तावडे)

रविंद्र दत्ताराम वायकर

पालकमंत्री - रत्नागिरी जिल्हा

राज्यमंत्री
गृहनिर्माण, उच्च व तंत्र शिक्षण
महाराष्ट्र शासन
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in
ई-मेल : stateminister.housing@gmail.com

२३ ऑगस्ट २०१७

शुभसंदेश

महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची चरित्र साधने प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला, ही बाब निश्चितच त्यांच्या अद्भुत कार्याचा गौरव करणारी आहे.

बडोदा संस्थानचे अधिपती म्हणून १८७५-१९३९ पर्यंत सयाजीरावांनी आपल्या अंगी असलेल्या उल्लेखनीय कर्तृत्वगुणांचा स्पर्श त्यांनी सर्वच क्षेत्रात केलेल्या अद्वितीय कामगिरीमुळे एवज्यांत आहे. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्यांनी केलेले कार्य आज दीपसंभासारखे नवीन पिढीस नक्कीच मार्गदर्शन करणारे ठरत आहे.

राज्यकारभार कसा करावा? याचे शिक्षण दिवाण सर टी. माधवराव यांच्याकडून घेतल्यानंतर १८८१ साली सयाजीरावांनी राज्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना करून त्या प्रभावीपणे अमलातदेखील आणल्या. न्यायव्यवस्थेत सुधारणा, ग्रामपंचायतीचे पुनरुज्जीवन तसेच सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साक्षरतेवर विशेष भर दिला.

शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य त्यावेळी राज्यास एक नवीन उमेद, नवीन दिशा देणारेच ठरले. गरीब-गरजू विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती केवळ पुस्तकीज्ञानावर अवलंबून न राहता प्रत्येकाकडे कलागुण असावेत म्हणून कला शिक्षणासाठी उभारलेले कलानुभव आजही त्यांच्या पुरोगामी विचारांचे साक्ष देणारे आहे.

सामाजिक क्षेत्रात पडदापद्धती बंदी, बालविवाह बंदी, कन्या विक्रय बंदी, स्त्रियांना वारसा हक्क मिळवून देण्यात त्यांचे योगदान मोलाचे होते इतकेच नव्हे, तर त्यांनी त्यावेळी हरिजनांसाठी १८ शाळा प्रस्थापित करून जातिभेदाची भिंतच नष्टच केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्याचा मानदेखील सयाजीरावांकडे छात्र होता.

कलात्मक व दर्जेदार सुविधांचा नेहमीच पुरस्कार करणारे, स्वातंत्र्यासाठी झटणाच्या शूरवीरांना सन्मान देणारे, शेती व्यवसाय समृद्ध करण्यासाठी सयाजीरावांनी घेतलेले परिश्रम या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात चमत्कारिक वाटत आहे.

सर्वकलागुण संपन्न सयाजीराव अशीच त्यांच्या कार्याची ओळख त्यांच्याच चरित्र साधने साहित्य प्रकाशनातून राज्यातील तमाम साहित्यप्रेमी-रसिक-वाचकांसमोर आणत आहोत. या स्तुत्य उपक्रमास मी सुयश चिंतितो व हा संग्रह येणाऱ्या काळात युवकांना दीपस्तंभासारखा मार्गदर्शन करीत राहील, अशा शुभेच्छा व्यक्त करीत आहे.

रविंद्र दत्ताराम वायकर

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती

---

(१)	मा. विनोद तावडे मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण	..	..	अध्यक्ष
(२)	मा. रवींद्र वायकर राज्यमंत्री, उच्च व शिक्षण विभाग	..	..	उपाध्यक्ष
(३)	मा. सीताराम कुंटे अपर मुख्य सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण	..	..	सदस्य
(४)	डॉ. धनराज माने संचालक, उच्चशिक्षण	..	..	निमंत्रक
(५)	संचालक, शासन मुद्रण, लेखन सामग्री प्रकाशने, मुंबई	..	..	सदस्य
(६)	डॉ. रमेश वरखेडे, नाशिक	..	..	अशासकीय सदस्य
(७)	सौ. मंदाताई हिंगुराव, बडोदा	..	..	अशासकीय सदस्य
(८)	डॉ. अशोक राणा, अमरावती	..	..	अशासकीय सदस्य
(९)	डॉ. अंकनाथ पगार, नाशिक	..	..	अशासकीय सदस्य
(१०)	श्री. बाबा भांड, औरंगाबाद	..	..	सदस्य सचिव

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग ३ (अ)

अनुवाद

डॉ. विशाल तायडे

पत्र क्रमांक १८११ ते २१९५

(जानेवारी १९२१ ते डिसेंबर १९३३)

महाराजांची पत्रे मौल्यवान खजिना!

इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी महाराष्ट्रातील शंभर वर्षातील कर्तृत्ववान व्यक्तींची मोजदाद घेणारा एक बहुमोल लेख चाळीस वर्षापूर्वी प्रसिद्ध केला. त्यात पहिले नाव महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे आहे.

शिवाजी महाराजांनी आयुष्यभर निरनिराक्षा शब्द पक्षांशी गनिमीकाव्याने मुकाबला केला. तशाच प्रकारचे भिन्न मार्ग हुडकण्याचे काम सयाजीरावांनी केले. मी या मंडळींना आर्य संस्कृतीचे पुण्यश्लोक समजतो. सयाजीरावांनी शाहतर वर्षाच्या आपल्या हयातीत एवढे पराक्रम करून दाखविले की, इंग्रजी सत्तेच्या एका शतकात अशी व्यक्ती निर्माण झाली नाही.

लोकमान्य टिळक किंवा गोखले, लाला लजपतराय किंवा सुरेंद्रनाथ बँजर्जी अथवा शेवटचे महात्मा गांधी - या सर्व राष्ट्रपुरुषांना पहिली स्वातंत्र्याची स्फूर्ती सयाजीराव यांनी आपल्या उदाहरणार्थ पुरविली.

एका शतकाच्या काळात पाच-सहाशे संस्थानिकांपैकी एकटे सयाजीराव गायकवाड हिंदी राजकारणात क्रांतिकारक ठरले. एका अर्थने ते इतर संस्थानिकांचे गुरु ठरले. एवढेच नाहीतर क्रांतिकारकांचे पाठीराखे होऊन सार्वभौम ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आयुष्यभर संघर्ष करत राहिले.

रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई या मराठीतील ज्येष्ठ इतिहासकारांची वरील चार बोलकी अवतरणे महाराजा सयाजीराव गायकवाड या युगपुरुषाच्या कर्तृत्वाची झालक दाखविण्यास पुरेशी आहेत. रियासतकार हे गेल्या शतकातील इतिहासाचे गाढे अभ्यासक, संशोधक म्हणून महाराष्ट्रास परिचित आहेतच. गोविंदराव सरदेसाई यांनी सदतीस वर्षे बडोद्यात महाराजांचे रीडर, लेखनिक, मुलांचे शिक्षक, अकाउंट विभाग आणि चरित्र शाखा विभागाचे प्रमुख अशा विविध पदांवर जबाबदारीने

साठाव्या वर्षापर्यंत काम केले. सरदेसाई दीर्घकाळ सयाजीराव महाराजांच्या पदरी नोकरीवर राहिल्याने महाराजांच्या प्रशासकीय आणि कौटुंबिक सुख-दुःखाचे ते एक जवळचे साक्षीदार होते. प्रत्येक गोष्टीत महाराजांची शिस्त असायची आणि सदतीस वर्षे ते महाराजांचे विश्वासू अधिकारी म्हणून राहिले, यातच त्यांची निष्ठा व महाराजांसंबंधी प्रेम दिसून येते. महाराजांच्या वेगवेगळ्या विभागात त्यांनी नोकरीची जबाबदारी पार पाडताना स्वतःचा लेखन-वाचनाचा व्यासंग वाढविला. एवढेच नाही तर त्यांनी लिहून ठेवले आहे की, मी आज जो एक रियासतकार म्हणून मिरवतो त्याचे मुख्य श्रेय महाराजा सयाजीराव यांचेच आहे. मॅकिहली या जगप्रसिद्ध लेखकाच्या ‘द प्रिन्स’ या इंग्रजी पुस्तकाचा मराठी अनुवाद करण्याचे काम महाराजांनी सरदेसाई यांच्याकडे सोपविले. महाराजांच्या आजेने त्यांच्या लेखनाचीही सुरुवात झाली; आणि पुढे ते एक नामवंत लेखक, इतिहासकार, संशोधक तसेच रियासतकार म्हणून आपणास परिचित झाले.

२.

महाराजा सयाजीराव यांनी १८८७ ला पहिला विलायत-परदेशाचा प्रवास केला. मूठभर इंग्रजी सत्तेची अर्ध्या जगावर हुक्मत आहे, या त्यांच्या सामर्थ्याचे रहस्य काय, हे समजून घेण्याचे महाराजांना कुतूहल होते. एका जिज्ञासू विद्यार्थ्याच्या शिस्तीत त्यांनी पहिल्या युरोप प्रवासात इंग्लंडमधील संस्था, शाळा, कॉलेजेस, उद्योगांदे बघितले. समाजजीवनाचा अभ्यास केला. प्रशासनातील वेगळेपणा जाणून घेतला. कामातील शिस्त अभ्यासली. शिक्षण आणि त्याच्या माध्यमातून विज्ञान-उद्योगाची कास धरून केलेली प्रगती हेच परिवर्तनाचे एकमेव साधन आहे, हे त्यांनी ओळखले. विलायतेतील चांगल्या गोष्टी बडोद्यात आणणे सुरु केले. पुढे आयुष्यभरात त्यांनी सव्वीस वेळा परदेश प्रवास केला. या प्रवासात तेथील वस्तुसंग्रहालये, इमारती, शिल्पे, बागबगीचे, ग्रंथालये, अभिलेखागारे, दप्तरखाने बघितले. आपला इतिहास जतन करावयाचा झाल्यास वर्तमान कागदपत्रांची शिस्तशीर मांडणी करणे गरजेचे आहे, हे ओळखून पुढे बडोद्यात १९१६ साली ‘चरित्रसंग्रह’ नावाची स्वतंत्र शाखा काढली. स्वतःच्या लेखनाने इतिहासकार, रियासतकार, लेखक म्हणून परिचित झालेल्या गोविंद सखाराम सरदेसाई यांना चरित्रसंग्रह खात्याचे प्रमुख नेमले.

बडोदा सरकार दरबारातील सगळी खासगी व इतर सर्व पत्रे, जुन्या बारनिशा, कौटुंबिक समारंभांचे वृत्तांत, महाराजांनी वेळोवेळी केलेली भाषणे, राजपुत्रांची कागदपत्रे, हिशेब, नेमणुका यांची नीट मांडणी करण्याचे काम सरदेसाईच्या चरित्रसंग्रह शाखेकडे सोपविले. तीन-चार वर्षे सरदेसाई यांनी काही कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने या सर्व कागदपत्रांची विषयानुसार जुळवणी-संपादनाचे काम करून बडोदा चरित्रसंग्रह खात्यात साधनांची पुढीलप्रमाणे वर्गवारी केली.

१. महाराजांनी लिहिलेली समस्त खासगी पत्रे.
२. महाराजांची भाषणे
३. राजपुत्रांची कागदपत्रे, हिशेब, नेमणुका
४. कौटुंबिक व इतर छायाचित्रांची कालानुक्रमे मांडणी
५. महाराजांनी दिलेले खाजगी आणि राज्याचे हुजूर हुकूम
६. महाराजांची व मुलांची हस्ताक्षरे, टिपणे, वस्तुसंग्रहाची यादी.

वरील विषयवार साहित्याची निवड करून त्यांच्या वीस वीस प्रती सरकारी छापखान्यातून छापून घेतल्या. ग्रंथालय, राजवाडा दप्तरखाना, पॅलेस लायब्ररी, अभिलेखागारात ठेवल्या.

रियासतकार सरदेसाई यांनी वरील कामाबरोबर बडोदा प्रशासन आणि महाराजांच्या कारभारातील अनेक महत्त्वाच्या घडामोडींच्या नोंदी करून ठेवण्याचे शिस्तशीर कामही केले आहे. राज्यारोहणानंतर महाराजांचे राज्यप्रशासन व अक्षर-अंकज्ञानाचे शिक्षण अहवाल, यात महाराजांच्या स्वान्या, त्यांचे देशातील व परदेशातील प्रवास, त्यांनी केलेल्या मुख्य सुधारणा, त्यांचे दरबार व समारंभ, मुलांचे जन्मोत्सव व विवाहादी प्रसंग, खुद महाराजांचे दत्तविधान व शिक्षण, त्यांच्या आवडी-निवडी, त्यांची काम करण्याची पद्धत, त्यांनी बांधलेल्या इमारती अशा अनेक विषयांचे वर्णन करणारे लहान-मोठे लेख-टिपणे, पुस्तिका सरदेसाई यांनी मराठीत लिहिले. त्याच्या प्रत्येकी वीस प्रती छापून घेतल्या. या प्रती पुस्तिकेच्या स्वरूपात छापून घेण्याचा उद्देश पुढील काळात बडोद्याचा इतिहास-चरित्र लेखनास अभ्यासक, संशोधक, प्रकाशनास या संदर्भ साहित्याची मदत व्हावी.

३.

महाराजांचा पत्रव्यवहार

महाराजांच्या चौसष्ट वर्षांच्या राजकारभाराचा पत्रव्यवहार हा फार मोठा विषय होता. प्रामुख्याने त्यात खासगी पत्रे, कौटुंबिक पत्रे, प्रशासकीय पत्रे, मित्र-स्नेहांची पत्रे, अशा प्रकाराची इंग्रजी-मराठीतील हजारे पत्रे बडोदा दप्तरात विखुरलेली होती. ही सर्वच पत्रे एकदम प्रकाशित करण्याजोगी नव्हती. जुन्या बारनिशा फाटत चालल्या होत्या. त्यातून निवडक आणि महत्त्वाची पत्रे सरदेसाई यांनी निवडली. त्यांचा एकत्र संग्रह केला. या कामाबद्दल एके ठिकाणी सरदेसाई लिहितात, “महाराजांच्या पत्रव्यवहारातील काही पत्रे त्यावेळी अडचणीची वाटत होती. ती पत्रे बाजूला काढून महाराजांचे जिवलग स्नेही-अधिकारी श्री. खासेराव जाधवांकडे सुरक्षित ठेवण्यासाठी दिली.” या महत्त्वाच्या पण त्या काळात अडचणीच्या वाटणाऱ्या पत्रांचे पुढे काय झाले माहीत नाही; पण ही पत्रे नक्की ब्रिटिश सरकारविरुद्ध, क्रांतिकारकांशी असलेला महाराजांचा संबंध या स्फोटक विषयांसंबंधी असावीत आणि त्या काळात महाराजांस ती पत्रे अडचणीची ठरू शकली असती.

सरदेसाईंनी खासेराव जाधव यांच्याकडे दिलेली महाराजांची अडचणीची पत्रे बडोदा-पुणे येथे शोधण्याचा मी प्रयत्न केला. खासेरावांचे नातू सुव्रत जाधव, मराठा समाज बडोदा, नानासाहेब शिंदे यांचे आताचे वंशज यांच्याकडे पत्रांचा शोध घेतला; पण बहुजन समाजाच्या मंडळींना आपला इतिहास, आपली कागदपत्रे जतन करून ठेवण्याची शिस्त नसल्याने आणि आपल्या ऐतिहासिक-सांस्कृतिक इतिहासाचे महत्त्व नसल्याने हा मौलिक वारसा काळाच्या ओघात नष्ट होऊन गेला असावा. एकेकाळचा सयाजीराव महाराजांचा मौल्यवान स्फोटक पत्रांचा पुरावा हाती आला नाही, याची आज रुखरुख वाटते.

चौसष्ट वर्षाच्या प्रदीर्घ काळात महाराजांनी वेगवेगळ्या प्रसंगी हजारे पत्रे लिहिली आहेत. त्यातील सुरुवातीच्या अनेक पत्रांच्या स्थळप्रती ठेवल्या नसल्याने ती पत्रे सरदेसाई यांनी निवडलेल्या पत्रसंग्रहात उपलब्ध होण्याची शक्यताही नव्हती. ज्या पत्रांच्या स्थळप्रती दफ्तरात आढळल्या, त्यातील पत्रांची निवड करणे शक्य झाले. महाराजांचा सर्व जीवनप्रवास अनेक संकटे, कौटुंबिक ताणतणाव आणि राजकीय पेचप्रसंगांनी भरलेला आहे. कौटुंबिक दुःखांनी त्यांचे जीवन व्यापून टाकलेले असताना जनकल्याणाच्या ध्यासामुळे चोरीस तास एका शिस्तीत सतत कामात डुंबून जाणे हा मार्ग त्यांनी निवडला. त्यामुळे मानसिक स्तरावरचा त्यांचा कोंडमारा, आणि सगळे असूनही एकलेपणाच्या भावनेतून व्यक्त होण्यासाठी स्वतःची रोजनिशी अन् मित्र, गुरुवर्य यांना लिहिलेली पत्रे हा एक भावनिक मुक्तीचा मार्ग असल्याने, अंतःकरणातील कोंडमान्यावर आधार मिळत गेला. इलियट या आपल्या गुरुवर्याना आणि जवळच्या मित्रांना लिहिताना महाराजांच्या मनातली घुसमट, मानसिक कुचंबणा आपल्या पत्रातून व्यक्त होई.

महाराजांची पत्रे निवडताना सरदेसाई यांनी प्रामुख्याने कौटुंबिक, प्रशासकीय आणि सामाजिक विषयांवरच्या पत्रांची निवड केली आहे. महाराज रोजनिशी (DIARY) नियमित लिहीत असत. बरेचदा डायरीत काही पत्रांचा कच्चा आराखडा असे. पुढे पुढे ते सांगत आणि लेखनिक किंवा सचिवांकडून पत्रे लिहून घेत. जी पत्रे महाराजांनी सांगून इतरांनी लिहिली आणि पत्रांवर महाराजांची सही आहे, अशाच पत्रांची निवड या संग्रहात केली आहे. महाराजांच्या वतीने दिवाण, त्यांचे सचिव यांनी लिहिलेल्या पत्रांचा समावेश येथे केली नाही. महाराजांनी लिहिलेल्या एकूण पत्रांपैकी केवळ एकचतुर्थांश पत्रांचा हा संग्रह असावा, असे सरदेसाई यांनी म्हटले आहे.

महाराजांच्या निवडक पत्रव्यवहाराचे मूळचे चार खंड इंग्रजीत प्रकाशित झाले आहेत. पहिला खंड २५ ऑक्टोबर १९२३ साली प्रकाशित असून यात इ. स. १८८६ ते १९०१ पर्यंतच्या ६१२ पत्रांचा समावेश आहे. दुसरा खंड १९२४ साली प्रकाशित झाला असून त्यात इ. स. १९०१ ते १९१५ सालातील ६१३ ते १२६३ पत्रांचा समावेश आहे. तिसरा खंड १९३५ सालचा असून त्यात इ. स.

१९१६ ते १९२० सालातील १२६४ ते १८१० पत्रे आहेत. चौथा खंड इ. स. १९३६ साली प्रकाशित झाला असून इ. स. १९२१ ते १९३३ सालातील १८११ ते २१९५ पत्रे आहेत. खंड पाचवा हा चौथ्याचाच पुरवणी खंड असून तो इ. स. १९३९ ला प्रकाशित झाला. यात इ. स. १८७५ ते १९१५ सालातील १८११ ते २०७३ पत्रे आहेत. अशी या पाच खंडांत एकूण २४५८ पत्रे आहेत.

पत्रसंग्रहाचे भाग १ ते ४ प्रकाशित झाले होते. यात २१९५ पत्रे आली आहेत. त्या काळात पत्रे निवडताना काही पत्रे राहून गेली होती. ती पत्रे पुरवणी खंडात आली आहेत. चौथ्या भागात पत्र १८११ ते २१९५ पर्यंत क्रमांक आहेत. राहिलेल्या पत्रांना भाग चौथ्याचा पुरवणी खंड म्हटला आहे. तेव्हा पुरवणी खंडाचा पत्र क्रमांक २१९६ पासून सुरू करावयास हवा होता; पण तो १८११ पासून सुरू करून २०७३ क्रमांकाने संपला आहे. पुरवणी खंडात २६३ पत्रे आली आहेत; पण क्रमांक मात्र चौथ्या भागाची ही पुनरावृत्ती त्या काळात नजरचुकीने झाली असावी. एक ते चार भागांचे २१९५ व पुरवणी खंडातील २६३ पत्रे अशी एकूण २४५८ पत्रे निवडली गेली आहेत. या सर्व पत्रांचा मराठी अनुवाद करताना काही पत्रांतील विषय, आशय सारखा असल्याने अनुवादकांनी त्या पत्रांचा अनुवाद केला नाही.

ही सर्व पत्रे मराठीत अनुवाद करताना सौ. अनुराधा कुलकर्णी, विशाल तायडे, विलास गीते आणि प्रा. सुनीता बोर्डे-खडसे, श्रीनाथ तिवारी यांची मदत झाली आहे. महाराजांच्या या मराठी व इंग्रजी पत्रांच्या संपादनाची जबाबदारी डॉ. अेकनाथ पगार यांनी स्वीकारली; अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना, विषयसूची ही कामे करून दिली आहेत. या सर्वांच्या सहकार्यमुळेच हे काम होऊ शकले आहे. या मित्रांचे आभार.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आयुष्यभर जनकल्याण आणि लोकसेवेचा ध्यास घेऊन सुप्रशासनाचा आदर्श निर्माण केला. जनसेवेतच आपला मोक्ष शोधला. याबरोबरच साहित्य, कला, संस्कृतीच्या कामी मदत करून ते सर्वांचे पोशिंदे झाले. गरीब-वंचितांचे आधारवड बनले. त्यांचे व त्यांचे संबंधीचे हे अक्षराधन आपल्या राष्ट्राची संपत्ती आहे. या ऐतिहासिक सांस्कृतिक वारसाचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे हे राष्ट्रीय सांस्कृतिक कार्य ओळखून महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशनाचे काम सुरू केले आहे. या कामात मा. विनोदजी तावडे, उच्च व तंत्र शिक्षण मंत्री; मा. रवींद्र वायकर, राज्यमंत्री, उच्च व तंत्र शिक्षण; श्री. सीताराम कुंटे, अपर मुख्य सचिव; श्री. सिद्धार्थ खरात, सहसचिव; डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, विशेष कार्य अधिकारी; डॉ. धनराज माने, संचालक, उच्च शिक्षण; डॉ. सुनील मगर, संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ; श्री. विवेक गोसावी, नियंत्रक; सर्व शासकीय अधिकारी, प्रकाशन समितीचे सर्व सदस्य, या प्रकल्पात मदत करणारे सर्व संपादक-अनुवादक यांच्या मदतीमुळेच पहिल्या टप्प्यातील

तीस खंडांचे एकाच वेळी प्रकाशन होऊ शकले. आपल्या साहित्य आणि संस्कृतीच्या अक्षरधनाच्या या अनमोल खजिना प्रकाशन प्रकल्पात मला खारीचा वाटा उचलण्याची संधी महाराष्ट्र शासनाने दिली. या कामात मला खूप आनंद मिळाला. या ग्रंथाच्या वाचनातून जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेले कारभारी, अंमलबजावणी करणारे प्रशासक आणि जनसामान्यांना आपापल्या कर्तव्यात प्रेरणा मिळू शकेल.

दि. २७ ऑगस्ट, २०१७.

- दुसरी जागतिक सर्वधर्मपरिषद,
शिकागो दिन, २७ ऑगस्ट, १९३३
- महाराजा सयाजीराव या परिषदेचे अध्यक्ष
होते.

- बाबा भांड

सचिव,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद.

**महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध
व्यक्तींना पत्रे लिहिली त्यांची नावे आणि पत्र क्रमांक**

---

१. अलवार, १९०९	१२. कार्टर आर. एच. ए., २१४८
२. अंबेगावकर रावबहादूर, १८३९, १८६७, १९२८, २१२०	१३. कॅप्टन किंग, १८७४, १८९३, १९०८
३. आंग्रे चंद्रोजीराव, १९७६	१४. कीर्तिसिंहजी, १८२७, १९२४
४. इलियट (श्रीमती), १९१९	१५. कुसुम आणि बाळ, २१९५
५. इंग्लिश, राजपुत्र प्रतापसिंह यांचे शिक्षक, १९४१	१६. कृष्णमाचारी, क्ली. टी., १९८५, १९८६, १९८८, १९९२, २००४, २००७, २००८, २०३३, २०३४, २०३७, २०३८, २०४१, २०४४, २०४६, २०४७, २०४९, २०५०, २०५३, २०५४, २०५८, २०५९, २०६४, २०६५, २०६७, २०७०, २०७६, २०७७, २०७८, २०८२, २०८३, २०८६, २०८९, २१०९, २११५, २१४०, २१४४, २१६२, २१६७, २१७४, २१८६
६. कमलादेवी, १८४३, १९३४, २०२०, २०६२, २०८०, २०९७, २१०७, २१६५, २१६८, २१६९	१७. खंडेराव, २१५२
७. कनिंगहॅम चार्लस, २१५८	१८. खासेरावसाहेब, २११४
८. कर्नल क्रॉसक्हाइट, २१५०	
९. कर्नल सी. एन. जॉबर्ट, १८३७	
१०. कर्नल मीड, १८६४, १८८२, १८८५, १९००, १९१६, १९२७, १९३७, १९४४, १९७७, २०७५	
११. क्रम्प एल. एम., १८५१, १८६१, १८७९, १९१९, २०१९	

१९. खासगी सचिव, किंग एम्परर, लंडन, २०४८	३५. ठाकूर साहेब मोरवी, १९६३
२०. गवर्नर ऑफ बॉम्बे, १८५४	३६. दिवाण समर्थ, १८२८
२१. गायकवाड दामाजी विठ्ठलराव, २०३६, २१५४	३७. नवाबसाहेब जुनागढ, २१९२
२२. गायकवाड धैर्यशीलराव, १९९७, २०२७, २०३१, २०५२, २०६८, २०७९, २१०८, २१२३, २१५७, २१७३	३८. नवाबसाहेब, पालनपूर, १८१८, १८२१, १९७८
२३. गायकवाड बहादूर गणपतराव, १८३०, १८९०, २११७	३९. नवाबसाहेब, रामपूर, २०६०
२४. गायकवाड संपतराव, १८१५, २१५१, २१८९, २१९४	४०. निजाम, हैदराबाद, १९२३, २०९६
२५. गायकवाड प्रतापसिंह, १९७०, १९८१, २०००, २०६६, २०८४, २११०, २११८, २१४६, २१५३, २१८८	४१. नेविन्स, १८९४, २०९३
२६. गायकवाड सीताराम, १९५७, २१५९	४२. नौरोजी, टाटा सन्स, मुंबई, २१७६
२७. गायकवाड उदयसिंह, १९९५, २१७०	४३. प्रिन्स ऑफ वेल्स, १८५७
२८. गायकवाड भाऊसाहेब विठ्ठलराव, २१७२	४४. फ्रान्सिस यंग हजबंड, २१७९
२९. ग्लान्सी, रेसिडेन्ट, बडोदा, १८८४, १९०३	४५. फिलिप सर्जट, २०८७
३०. घोरपडे शांतादेवी, २०२९	४६. बर्डवुड सर विल्यम, १९८४, २०५६
३१. चिलकॉट वार्डन, २१५५	४७. बर्क रिचर्ड (कर्नल), १९९३, २०४२, २०७१, २०८१
३२. छत्रपती राजाराम महाराज, १९०५, १९६०, २१०६, २१८०	४८. बॅनरमैन लेफ्टनंट कर्नल, १९३३
३३. जाधव खासेश्वर, १८२०, १८३५, १८५५, १८६०, १८८८, १९४२, १९४३	४९. बेग सर अब्बास, मंत्री सचिव, बडोदा, २०६९, २१५६
३४. जामासाहेब, नवानगर, २०१०	५०. बेली लेफ्टनंट कर्नल एफ. एम. रेसिडेंट, २१६१
	५१. बेगमसाहेब, जंजिरा, १९१४
	५२. ब्रेमनेर (मेजर), १९५०, २००३
	५३. बोस जगदीशचंद्र, २१८२
	५४. भारताचे सचिव, लंडन - व्हॉइसराय साहेब, २११९, २१४२
	५५. भारत सरकार खासगी सचिव, २१२१
	५६. भोपाळचे नबाब, २१३५, २१४३, २१४९
	५७. महाराजा बनारस, १९२६

५८. महाराजा बिकानेर, १९२५, २१०४	७६. महाराजा, पटियाला, २००९, २०११, २०१२, २०१३, २०१४, २०१५, २०२३, २०९९, २१००, २१३०, २१३३, २१३४
५९. महाराणी कुचबिहार, १८४१, १८४९, १९८०, २१७१, २१९१	७७. मनुभाई, दिवाणजी बडोदा, १८११, १८१३, १८१७, १८१९, १८२२, १८२३, १८२४, १८२५, १८३१, १८३४, १८४०, १८४२, १८४४, १८५३, १८५६, १८६२, १८६६, १८७०, १८७५, १८७६, १८७७, १८७८, १८८१, १८९५, १८९७, १८९८, १९०१, १९०२, १९०७, १९१०, १९१३, १९१७, १९१८, १९२०, १९२२, १९२९, १९३०, १९३२, १९३९, १९४०, १९४५, १९४६, १९४७, १९४८, १९५१, १९५२, १९५३, १९६६, १९६७, १९६९, १९७१, १९७२, १९७३, १९७४, १९७५, २०९५
६०. महाराजा देवास, १९६१	७८. माडगावकर, १८३८, २०७४
६१. महाराणी अक्कासाहेब, २१३९, २१९३	७९. मायर, १८१२, १८७३
६२. महाराणी धार, २०२५	८०. मीड आर. एम. जे., २०२४
६३. महाराजा, गोंडाल, २१८३	८१. मेजर ग्रेस, १८९६
६४. महाराजा, ग्वालहेर, २०२२, २०२८	८२. मॅक डोनाल्ड, २१२४
६५. महाराणी चिनकूराजे, २०३२, २०८८, २०९८, २१०१, २१०२, २१२२, २१३१	८३. मॉन्टेग्यू, १८७१
६६. महाराणी गजराराजे, २०१६, २०८५, २१३२, २१८५	८४. राजासाहेब कोलेनगोड, १८५०, १९६२, १९६४
६७. महाराजा इंदूर, १८१६, १८६९	
६८. महाराजा जयपूर, १८४८	
६९. महाराजा कपूरथळा, १९९८	
७०. महाराजा काश्मीर, १८३२, १८५८, १८९२, १९०६, १९१२, १९९०, २११६, २१४७	
७१. महाराणी इंदुमती (ताराबाई) साहेब, १९९४, २०४५	
७२. महाराणी लक्ष्मीबाई साहेब, २०४३	
७३. महाराणी साहेब, मंडी, २०२१	
७४. महाराजा, कोटा, २०१८, २१०५	
७५. महाराजा, म्हैसूर, १८३३, १८९९, १९५५, १९९९, २१२५, २१२६, २१९०	

८५.	राजासाहेब, सावंतवाडी, १८८६, १९३६, १९५६, १९७९	९७.	विजेरी, २०२६, २१७८
८६.	राणीसाहेब, सावंतवाडी, १९९६, २०७३, २१८१	९८.	विमलादेवी, २१८४
८७.	रुज, १८३६	९९.	विल्किन्सन, १८४५, १९१५
८८.	लक्स, एम. एल., २०१७	१००.	विलिंगडन, २१३७, २१३८, २१४१, २१४५
८९.	लॉर्ड बिरकेनहेड लंडन, १९८९, २०५१, २०५५	१०१.	विलिंगडन (श्रीमती), २१८७
९०.	लॉर्ड ब्लिथ, १८८७	१०२.	बुड जॉन, १८४७
९१.	लॉर्ड क्रेव्ह, १९३१, १९४९, १९८७	१०३.	बुड (कर्नल), १८६८
९२.	लॉर्ड गोस्वेन, १९६५	१०४.	शकुंतलाराजे, २१६६
९३.	लॉर्ड ग्रीनवे, १९९१	१०५.	शांतादेवी, २०७२, २१११, २१६४
९४.	लॉर्ड आयर्विन, १९८२, २००२, २०३०, २०३९, २०४०, २०५७, २०६३, २०९०, २०९४, २१०३, २११२, २११३, २१२७, २१२८	१०६.	शिरगावकर, १८१४
९५.	लॉर्ड रिडिंग, १८४६, १८५२, १८५९, १९३८	१०७.	शिवस्वामी, २०९१, २०९२
९६.	लेस्ली, १९८३	१०८.	श्रीमती केटलवेल, १८६५
९७.	विडेन, २०६१	१०९.	सर सम्युअल होअर, २१७५, २१७७
		११०.	सर विश्वेश्वरय्या, २१२९
		१११.	सेडन, १८६३, १८७२, १८८०, १८८३, १८८९, १८९१, १९०४, २००५
		११२.	स्पिलमन, १८२६, १९२१, १९५४, १९५९, १९६८
		११३.	हादी हसन, १९५८

१८९९

हॉटेल रिट्झ, पॅलेस व्हैंडोम
पॅरिस, १ जाने. १९२१

प्रिय दिवाण साहेब,

मी २२ जाने. रोजी मारसेलिसहून मुंबईला जहाजाने निघत आहे. तेथे पोहचल्याबरोबर चार विभागांतल्या प्रत्येकी एका ठिकाणी भेट देण्याचे माझे नियोजन आहे. नवसारी, पाटण, अमरेली या ठिकाणी तीन ते चार दिवस मुक्काम करण्याचा विचार आहे.

नवसारीमध्ये शक्य झाल्यास पाणीपुरवठ्याच्या नवीन योजनेचा शुभारंभ करण्याची माझी इच्छा आहे. तसेच इतर ठिकाणीही अशाच प्रकारचे सार्वजनिक उपक्रम सुरू करू.

या दौऱ्यादरम्यान माझे निवासस्थान शक्य तेवढे लहान असावे.

येथील इलाजामुळे माझी प्रकृती झापाट्याने सुधारली आहे, हे सांगताना मला विशेष आनंद होत आहे. मात्र, सातत्याने तब्येतीची काळजी व नियमित उपचार घेणे या बाबी मला कटाक्षाने पाळण्याचा सल्ला देण्यात आलेला आहे, तरच मी कायम ठणठणीत राहीन, असे डॉक्टरांनी सांगितले आहे.

मी तेथे येण्यापूर्वीच प्रशासकीय कामाच्या संदर्भातील सर्व कागदपत्रे तयार ठेवावीत. मला सुलभतेने निर्णय घेता येईल, अशा रीतीने त्यांची मांडणी असावी. जिथे गरज असेल, त्या ठिकाणी परिषदेची मते घेऊन ठेवावीत. आल्याबरोबर सर्व प्रकरणांचा निपटारा करण्याचा माझा प्रयत्न असेल.

तिकडे परतण्यापूर्वीचे कदाचित हे माझे शेवटचे पत्र असेल. त्यामुळे मी तुमचे व तुमच्या सहकाऱ्यांचे आभार मानू इच्छितो. कारण माझ्या अनुपस्थितीत तुम्ही सगळ्यांनी राज्यकारभार व्यवस्थित पार पाडला. त्यामुळे मला कसलीही चिंता वाटली नाही.

नवे वर्ष सन १९२१ साठी तुम्हाला आणि सर्व परिषद सदस्यांना शुभेच्छा!

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता

१८९२

हॉटेल रिट्झम, व्हॅडोम
पॅरिस, ९ जाने. १९२१

प्रिय डॉ. मेयर,

आपले ६ जानेवारीचे पत्र मिळाले. धन्यवाद. काहीशा घाईतच मी आपल्याला ती लहानशी भेटवस्तू पाठविली होती. मात्र, मी आता दुसरी घेतली आहे. ती तुम्हाला अधिक उपयोगाची ठरेल, असे वाटते. ही भेटवस्तू मी मंगळवारी पाठविण्याचा प्रयत्न करतो. माझी आठवण म्हणून मी ती पाठवत आहे.

मी भारतात एखादा दौरा करण्याच्या विचारात आहे; पण काहीशी भीती माझ्या मनात आहे. मला राजकीय पातळीवर अनेक वाईट अनुभवांचा सामना करावा लागला, ज्याचा मोठा परिणाम माझ्या मनावर झालेला आहे आणि हे सगळे मी युरोपला रवाना होण्याआधीच घडत गेले. त्याचा परिणाम माझ्या उत्साहावर आणि प्रकृतीवरही झालेला आहेच. माझी स्वतःची माणसे वाईट वागताना मी पाहिली आहेत. प्रत्येक वेळी त्यांना विरोध करण्यापेक्षा बन्याचदा मी परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

तसे मला महत्त्वाची कामे तत्परतेने करणे आवडतेच, मात्र फारशी महत्त्वाची नसलेली कामे मागे ठेवली किंवा अधिकांयांनीच ती पूर्ण करावीत, अशी आशा मी ठेवली तर त्यात वावगे काय? मात्र असे होत नाही. ते जबाबदारी घ्यायला आणि पुढाकार घेऊन कामे पूर्ण करायला तयार नसतात. प्रत्येक बाबीचे त्यांना सविस्तर आदेश हवे असतात.

मी थोडक्यात माझ्या आयुष्याचे स्वरूप तुमच्यासमोर ठेवत आहे; जेणेकरून तुम्ही मला या सगळ्यातून मार्ग काढण्यासाठी योग्य तो सल्ला देऊ शकाल, अशी आशा आहे.

श्रीमती मेयरना बरे नसल्याचे वाचून वाईट वाटले. त्यांची काळजी घ्यावी. या आजारामुळे त्यांच्या तब्येतीवर परिणाम होऊ नये. मला वाटते की, वातावरण बदलाचा त्यांना निश्चितच फायदा होईल. तुमची मुले मजेत असतील, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

डॉ. सी. ए. आय मेयर

हॉटेल रिट्झ, पॅलेस व्हैंडोम
पॅरिस, १४ जाने. १९२१

प्रिय दिवाण साहेब,

तुमचे १६ डिसेंबरचे पत्र मिळाले. धन्यवाद. तुम्ही अतिशय चांगला अहवाल पाठवला, वाचून आनंद वाटला.

तुमच्या पत्रातील परिच्छेद क्र. ४* बाबत मी काळजीत होतो. रेसिडेन्सीबद्दल तुम्ही माझी मते माझ्या अपेक्षेपेक्षा अधिक गांभीर्याने घेतलेली दिसतात. त्यामुळे रेसिडेन्सी वा इतरांनी व्यक्त केलेली मते किंवा टीका यांच्याकडे काळजीपूर्वक लक्ष द्यायला हवे, असे वाटते. कोणत्याही प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी किंवा धोरण आखण्यासाठी त्याचा उपयोग होईल.

तुमच्या या गोपनीय पत्रात कोडिनार प्रकल्पाचा मुदाही महत्त्वाचा आहे. यासंदर्भात पूर्वी माझ्यासमोर आलेली माहिती पुरेशी नाही. रेल्वे इंजिनिअरचे निवेदनही स्वयंस्पष्ट शब्दांत नाही. या मार्गाच्या आर्थिक बाबींसंदर्भातील परिपूर्ण माहिती त्यातून व्यक्त होत नाही.

या प्रकल्पामध्ये जनतेचा पैसा मोठ्या प्रमाणावर गुंतणार आहे. त्यामुळे प्रकल्पाला मान्यता देण्यापूर्वी समोर येणाऱ्या सगळ्या अडचणींचा विचार करणे मला आवश्यक वाटते. माझे राज्य आणि माझ्या लोकांच्या हिताचाच मी आधी विचार केला पाहिजे.

त्या दृष्टीने तुमच्या पत्रातून माझ्या मनातील अनेक शंका दूर झाल्या. त्यामुळे मी तुम्हाला एक टेलिग्राफ पाठविला आहे. त्यात योजना सुरू करायला मान्यता दिलेली आहे. यात मात्र एकच अट मी घातली, ती अशी की, आपल्या सगळ्या जबाबदार सल्लागारांना हा प्रकल्प फायद्याचा वाटतो की नाही, याची खात्री करून घ्यावी आणि राज्याची आर्थिक परिस्थिती मजबूत असावी.

तुम्हाला याची कल्पना आहेच की, मी अशा विकासकामांच्या बाबतीत कायम उत्साही असतो. मात्र, एखाद्या प्रकल्पाचा सगळ्या बाजूंनी विचार केल्याशिवाय त्याला मान्यता देणेही मला योग्य वाटत नाही.

मी बुचानन योजना अद्याप पाहिलेली नाही. त्यामुळे काम सुरू करण्यापूर्वी इतर अंदाजपत्रक आणि अहवाल प्राप्त करून घ्या. संपूर्ण प्रकरण आवश्यक त्या संदर्भासह माझ्यासमोर पुढ्हा ठेवा; जेणेकरून निर्णय घेताना मला सोयीचे होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता

* श्री. मनुभाईच्या १६ डिसें. १९२० च्या पत्रातील चौथा परिच्छेद : “मला आनंद वाटला की, राज्यातील लोकांबद्दल आणि काही मुद्द्यांबद्दल मी व्यक्त केलेल्या मतांशी महाराजांनी संमती

दर्शविली. आपण एका जबाबदारीच्या पदावर मला नियुक्त केलेले असल्यामुळे माझीही राज्याप्रतीची जबाबदारी निश्चितच वाढते, याची मला जाणीव आहे. मात्र, मी महाराजांना याची खात्री देऊ इच्छितो की, मी व्यक्त केलेली मते रेसिडेन्सी किंवा भारत सरकारच्या भीतीने व्यक्त केलेली नाही. तसे म्हणणे माझ्यावर अन्यायकारक होईल...”

१८१४

हॉटेल रिट्झ, पॅलेस व्हॅंडोम
पॅरिस, १४ जाने. १९२१

प्रिय शिरगावकर,

मला मेजर वेबर* यांच्याशी झालेल्या कराराची प्रत अद्याप मिळाली नाही; पण साधारणत: मला असे वाटते की, हा करार चुकलेला आहे किंवा त्याचे विश्लेषण योग्य पद्धतीने होत नाही. ते असे की, राज्य त्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी उचलेल, कारण प्रतापसिंह त्यांच्यासोबतच राहत आहेत, असे आकलन झाल्याचे मला वाटतेय.

मात्र, करारातील तरतूद अशी आहे की, राज्य प्रतापसिंहाचा किंवा राज्याने मेजर वेबर यांच्यासोबत राहावयास सांगितलेल्या एखाद्या व्यक्तीचा खर्च उचलेल.

कृपया करार पुन्हा वाचावा आणि त्याप्रमाणे कार्यवाही करावी.

आता मेजर वेबर सेवा सोडत आहेत. त्यामुळे त्यांना फार काही सांगणे योग्य होणार नाही. मात्र, सगळेच अधिकारी, मग ते भारतीय असोत की युरोपियन, त्यांनी राज्याच्या संबंधित अधिकाऱ्यांशी कोणत्याही व्यवसायासंदर्भात संपर्क करायलाच हवा, अर्थात याला एखादा अपवाद असू शकतो.

माझी प्रकृती चांगली असो वा नसो, मात्र अशा मुद्द्यांचा मला त्रास होणे योग्य ठरणार नाही. ही सूचना सर्वांगीत जाऊ घ्या आणि भविष्यात पुन्हा असे होणार नाही, याची काळजी घ्या. तसेच मेजर वेबर आणि परिषदेकडून याबाबतचे स्पष्टीकरण मागा की, त्यांनी प्रतापसिंहाच्या युरोपातील रहिवासासाठी योग्य ती व्यवस्था का केली नाही? आणि हे प्रकरण येथे का सोडवावे लागले.

मेजर वेबर मला म्हणाले की, त्यांनी अनेकदा परिषदेसमोर प्रतापसिंहाचा विषय मांडला होता; पण परिषदेने हा विषय निकाली काढला नाही. परिषदेच्या काही मंत्र्यांनी याला विरोध केला.

हे पत्र परिषदेला पाठवा आणि त्यांचे स्पष्टीकरण मागावा. परिषद विविध मुद्द्यांची सोडवणूक करण्यासाठी आहे. एखादा विषय रेंगाळत ठेवणे व चुकीचे उत्तर देणे त्यांच्याकडून अपेक्षित नाही.

मी या पत्राची एक प्रत येथून सरल परिषदेलाही पाठवत आहे.

मी हे पत्र काहीसे कठोर भाषेत लिहीत आहे. तथापि शब्दांकडे न पाहता माझ्या भावना समजून घ्याव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर (तेहाचे श्री.) आर. आर. शिरगावकर

* मेजर वेबर यांना महाराजांचे नातू व नात अनुक्रमे राजपुत्र प्रतापसिंह आणि राजकन्या इंदुमती व लक्ष्मीदेवी यांचे पालक आणि शिक्षक म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते. ते या पदावर जुलै १९१७ ते एप्रिल १९२१ या कालावधीत कार्यरत होते.

१८१५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

८ फेब्रु. १९२१

प्रिय रावसाहेब,

आपल्या रेल्वे खात्यात अनेक गुणवान व्यक्ती कार्यरत असल्यामुळे श्री. मार्टिन यांच्या नेतृत्वाखाली एक फर्निचरचा कारखाना उभारावा, अशी माझी इच्छा आहे. त्यांनाच यासंदर्भातील सर्व बाबींची पूर्तता करण्याच्या सूचना देण्यात याव्यात. मला वाटते की, जर कारखाना उत्तम रीतीने चालवला तर राज्याच्या उत्पन्नाचा तो एक स्रोत बनू शकतो. श्री. मार्टिन यांना सध्याच्या परिस्थितीची पूर्ण माहिती द्या आणि त्यासंबंधी आवश्यक ती कार्यवाही करा. सध्याप्रमाणेच खानगी विभाग हा खराडी विभागातच राहील, तथापि गरज भासल्यास काही बदल आणि सुधारणा सुचविता येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत संपत्राव गायकवाड
बार-अॅट-लॉ

१८१६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा १० फेब्रु. १९२१

प्रिय महाराज,

मी मुंबई सोडल्यानंतर मला माहिती मिळाली की, तुम्ही तेथेच होता. तुमची भेट झाली असती तर मला आनंद झाला असता. मला नेहमीच तुमचा आदर वाटत आला आहे. तुम्ही आणि सर्व कुटुंबीय मजेत असाल, अशी आशा व्यक्त करतो.

मी वर्तमानपत्रात तुमच्याविषयी वाचत असतो. तुम्ही प्रत्येक बाबतीत काळजीपूर्वक राहावे आणि उपदव्यापी लोकांना कसल्याही प्रकारे हालचाल करण्यास मुभा देऊ नये. मुंबईत आणखी किती काळ थांबण्याचा विचार आहे?

माझा वाताचा त्रास आता बरा आहे. युरोपातील इलाजाचा बराच फरक पडला. गेल्या वर्षी पाण्याच्या कोणत्याही ठिकाणी मी गेलो नक्तो. या उन्हाळ्यात तसा विचार आहे. मात्र, यावरून असा विचार करू नका की, माझा माझ्या देशातील रस कमी झाला आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर तुकोजीराव होळकर
महाराज, इंदूर

१८१७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ फेब्रु. १९२१

प्रिय मनुभाई,

सरसुभ्याला विभाग स्थलांतरित न करण्याबदल नानावटी का रस घेत आहे, याचे मला पुरेसे कारण मिळालेले नाही. खर्च कपातीचा अहवाल अद्यापपर्यंत माझ्या पाहण्यात आलेला नाही. वास्तविक हा अहवाल तयार होऊन बराच कालावधी उलटलाय. त्यामुळे कृपया तो अहवाल लवकर पाठवून द्यावा.

यू. पी. तील लोकांनी येण्याविषयी माझी काही हरकत नाही. अपवाद ज्याला आपण ३०० रु. पगार देतो त्याच्यासंदर्भात राहील. तुम्ही याविषयी बरीच पावले उचललेली असत्यामुळे मला त्यात आता बदल करावासा वाटत नाही. सध्या तुमची अनुपस्थिती तीव्रतेने जाणवत आहे. अशा करतो की, तुम्ही तात्काळ परत याल.

मी असे ऐकलेय की, महाराणींच्या इच्छेप्रमाणे विमलादेवींसाठी एखाद्या महिलेला शोधण्याची जबाबदारी तुम्ही श्री. क्रम्प यांच्यावर सोपविलेली आहे. माझ्या परवानगीशिवाय पुन्हा अशा बाबी होऊ नयेत. महाराणींना स्वतंत्रपणे आदेश देण्यास तुमच्याकडून प्रोत्साहन कसे मिळू शकते? भविष्यात अशा कोणत्याही व्यवहाराच्या आधी माझ्याशी चर्चा करावी. अशा प्रकारांतून अधिकारांची विभागणी होते, हे तुम्ही महाराणींच्याही लक्षात आणून द्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर (तेळ्हाचे श्री.) मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा

१८९८

पाटण

२८ फेब्रु. १९२१

प्रिय नवाब साहेब,

आपल्या महाराजांचे घाणेकरांसंदर्भात पत्र माझ्या स्मरणात आहे. मात्र, मी स्वतःच युरोपात असल्यामुळे तातडीने त्याचे उत्तर देऊ शकलो नाही. आपल्या मागणीविषयी मी सांगू इच्छितो की, सध्या आमच्याकडे अनुभवी अधिकाऱ्यांची कमतरता आहे. त्यामुळे त्यांना आम्ही सोडू शकणार नाही.

तुमचा दिल्ली दौरा चांगलाच झाला असणार. तुमची समिती सदस्य म्हणून नियुक्ती झाल्याचे समजल्यावर आनंद वाटला.

तुम्ही मजेत असाल, अशी आशा करतो. उद्या मी पाटण सोडणार आहे. १ मार्चला मी चार दिवसांसाठी अमरेलीला जाणार आहे. त्यानंतर मी बडोद्याला परतेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मेजर नवाब सर
लालमोहंमद खान शेर मोहंमदखान, नवाब, पालनपूर

१८९९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ मार्च १९२१

प्रिय मनुभाई,

द्वारका रेल्वेविषयी मी विचार करीत आहे. आपल्याकडून यासंदर्भात कसलीही चुकी वा त्रुटी राहू नये, अशी माझी अपेक्षा आहे.

जामनगर-द्वारका रेल्वेमार्गाचा संपूर्ण आराखडा आपल्याकडे तयार आहे का? लवकरात लवकर तो माझ्यासमक्ष सादर करावा.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

सर (तेळ्हाचे श्री.) मनुभाई एन. मेहता

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

६ मार्च १९२१

प्रिय खासेराव * ,

तुमचे १६ फेब्रुवारीचे पत्र मिळाले. धन्यवाद. मुलांच्या तब्बेतीसंदर्भात तुम्ही घेतलेल्या काळजीबदल आणि त्यासाठी योग्य तो वैद्यकीय सल्ला घेतल्याबदल मी आपला आभारी आहे.

हैदराबादहून तुमच्या पुतण्याला मिळणाऱ्या संधीचा लाभ घेऊ द्या. तशी मी तुम्हाला परवानगी देत आहे. त्याबदल मी खालीलप्रमाणे तारही तुम्हाला पाठविलेली आहे -

‘गोविंदरावाला हैद्राबादची संधी स्वीकारू द्या.’

प्रतापसिंहाच्या शिक्षणाविषयी आणि त्याचा भारताशी सतत संपर्क राहावा, याविषयी तुम्ही व्यक्त केलेल्या मताशी मीही सहमत आहे. मात्र, मुलांना लगेच येत्या उन्हाळ्यात बडोद्याला येणे शक्य होईल असे मला वाटत नाही आणि ते योग्यही ठरणार नाही.

तुमच्या निवृत्तिवेतनासंदर्भात तुम्ही मांडलेले मुद्दे मला योग्य वाटत नाहीत. तुम्ही असा विचार का केला की, मी तुमच्यासंदर्भातील माझे विचार बदलले आहेत. तुम्हाला इतर लोक लहरी म्हणतात. मात्र, त्याबदल मी काही मत व्यक्त करायला पाहिजे, असे मला वाटत नाही आणि तुम्ही अशा परिस्थितीत निवृत्तिवेतनाचे प्रकरण लावून धरावे हे काही मला योग्य वाटत नाही. मी बराच काळापासून आजारी आहे आणि अशा प्रकारच्या प्रश्नांचा मला त्रास होतो. मात्र, तुम्ही त्याचा विचार न करता सातत्याने हा मुद्दा लावून धरत आहात.

मी भारतात घडत असलेल्या बदलाकडे काळजीपूर्वक लक्ष देत आहे. मात्र, ब्रिटिश भारतात काही क्रांती घडेल, असे मला वाटत नाही. याचा काही उपयोग होणार नाही, एवढे समजण्याइतपत भारतीय लोक समजदार आहेत. शासन मजबूत स्थितीत आहे आणि असल्या कोणत्याही परिस्थितीचा ते ठामपणे सामना करू शकते.

मी येथून २६ तारखेला निघण्याचा विचार करतोय. माझ्या प्रकृतीत पहिल्यापेक्षा सुधारणा आहे, हे वाचून तुम्हाला आनंद होईल.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव, इस्केलर

१८२९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ मार्च १९२९

प्रिय नवाबसाहेब

आपले ५ मार्चचे पत्र मिळाले, त्याबदल धन्यवाद. आपल्याला एका परिपूर्ण अशा संस्थेची गरज आहे, जेथे शासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देता येईल. आपणही अशा संस्थेची गरज जाहीरपणे मांडावी.

मी सध्या घाईत असल्यामुळे पत्र आवरते घेतो. तुम्ही हे समजून घ्याल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

नवाबसाहेब, पालनपूर

१८२२

लक्ष्मी-विलास पॅलेस बडोदा
२१ मार्च १९२९

प्रिय दिवाणसाहेब,

मी तुम्हाला एक चांदीचा टी-सेट भेट म्हणून पाठवत आहे. माझ्या अनुपस्थितीत तुम्ही आणि तुमच्या सहकाऱ्यांनी राज्याचा गाडा अतिशय उत्तम रीतीने हाकला. माझ्या प्रेमाचे प्रतीक म्हणून ही भेटवस्तू पाठवत आहे. भविष्यातही तुम्ही सगळे अशा प्रकारे काम करीत राहाल, अशी आशा व्यक्त करतो. प्रशासन सुरक्षीतपणे आपले काम करते हे पाहून निश्चिंतपणे आराम करणे शक्य होते आणि त्याचा माझ्या प्रकृतीवरही चांगला परिणाम होतो.

तरी आरामाची गरज सगळ्यांनाच असते. मग तो वरिष्ठ आणि जबाबदारीच्या पदावर असो की नसो किंवा त्या व्यक्तीला चिंता आणि काळजी असो वा नसो.

मला वाटते, ही पाठवलेली भेटवस्तू तुम्हाला नेहमीच माझी आठवण देत राहील. तुमच्या प्रगतीसाठी मी शुभेच्छा देतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३३

१८२३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ मार्च १९२१

प्रिय दिवाणसाहेब,

तुम्हाला मी एक गोपनीय बाब सांगू इच्छितो. वास्तविक माझ्या गायकवाड कुटुंबातील व्यक्ती सदैव माझ्या पाठीशी असायला हवेत. किंबहुना संकटाच्या काळातही ते तेवढ्याच खंबीरपणे उभे असणे अपेक्षित आहे. मात्र, तसे होताना दिसत नाही. मोठ्या प्रमाणावर ही मंडळी व्यक्तिगत स्वार्थ आणि सोयीसुविधांच्या पाठीमागे लागलेली दिसतात. नातेसंबंध वा मैत्री या बाबींची ते फारशी पर्वा करताना दिसत नाहीत. आताच्यापेक्षा आधीच्या पिढीतील (जे आता हयात नाहीत) गायकवाड मंडळी ही अधिक क्षमतेने आपले कर्तव्य बजावताना दिसत. आता माझ्या वयानुसार मला कोणाकडून फारशा त्यागाची जरी अपेक्षा नसली तरी मदत आणि सहानुभूतीची आहे. वाढता स्वार्थ आणि व्यक्तिगत संघर्षामुळे मला फार दुःख होते.

आशा व्यक्त करतो की, मी माझे विचार स्पष्टपणे मांडू शकलो नाही, तरी तुम्ही ते समजून घ्याल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता

१८२४

हॉटेल मॅजेस्टिक,
विची, २५ मे १९२१

प्रिय मनुभाई,

माझा असा समज झाला की, केंद्रीय शासनासाठी असलेल्या अधिकाऱ्यांची संख्या कमी केली जावी, असे तुम्ही म्हणताय; पण फक्त बदल करायचा म्हणून कोणताही बदल करणे योग्य ठरणार नाही. आवश्यक असल्यास तसा प्रस्ताव माझ्यासमक्ष सादर करावा. इतर विभागांतही तशी गरज असेल तर तोही विचार करण्यात यावा.

मला वाटते की, सरसुभ्यांचा कारभार पाहण्यासाठी आपल्याकडे पुरेसे विभाग कार्यरत नाहीत. काही सरसुभ्यांना अधिक संख्येने सहायक नेमायला हवेत. त्यांना स्वतंत्रपणे अधिकार दिलेले असले तरी सुभ्यांचे वाढते कामकाज पाहता ते गरजेचे आहे आणि स्थानिक मुद्द्यांचा विचार करता त्यांना अधिक अधिकार प्रदान करायला हवेत असे वाटते. अधिक कार्यक्षमतेने कामे होण्यासाठी विविध विभागांच्या जबाबदाऱ्यांचे विकेंद्रीकरण व्हावे. कोणत्याही प्रकरणात परिपूर्ण टिपण सादर झाल्यानंतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी त्यावर सविस्तर शेरा लिहून ते सरसुभ्याच्या शाखांना व प्रगती अधिकाऱ्यांना सादर करावे. मी हे ढोबळमानाने मांडतोय. तुम्ही यावर सविस्तर विचार करून व्यवस्थितपणे धोरण तयार करा.

मला वाटते की, नोकरीत बढती देताना गुणवत्तेला सर्वाधिक महत्त्व द्यायला हवे. संख्येपेक्षा कामाची उपलब्धी ग्राह्य असायला हवी. सध्या आपण सगळ्यांनाच आनंदी ठेवण्याचा प्रयत्न करतोय. अशा वेळी गुणवत्तेचाही विचार केला जात नाही. खरे तर ही आपली प्रशासकीय कमजोरी आहे. कारकून आणि अधिकाऱ्यांनी आपापली कामे दर्जेदारपणे पार पाडावीत, असे मी नेहमीच म्हणत आलोय. त्यासाठी वेतनात वाढ करायलाही माझी काहीच हरकत नाही; पण चांगल्या कामांची उदाहरणे नेहमी माझ्या निर्दर्शनाला आणून दिली जात नाहीत. हे पुढील गोष्टीमुळे घडत असेल असे मला वाटते.

- १) एक तर नोंद घेण्यासारखी चांगली कामे होत नसतील.
- २) आपल्या वरिष्ठांपर्यंत अशा बाबी जाव्यात, असे उच्च अधिकाऱ्यांना वाटत नसेल.
- ३) वरिष्ठांकडून गुणग्राहकता तेव्हाच शक्य आहे, जर
  - अ) वरिष्ठांचा सातत्याने कामाशी संबंध येत राहिला.
  - ब) त्यांना स्वतःलाच कामाचे योग्य ते स्वरूप माहीत असेल तर

मी नेहमीच पुरेशा पुराव्यासह उत्तम रीतीने होणाऱ्या कामाची शिफारस करायला सुचवीत असतो. उदा. एखादी व्यक्ती जर शासकीय खर्चात योग्य रीतीने काटकसर सुचवीत असेल किंवा कामासंदर्भात अधिक प्रभावी कार्यपद्धती सुचवीत असेल तर अशा व्यक्तीच्या कामाची दखल घेऊन विभागानेच त्या व्यक्तीची शिफारस करायला हवी; जेणेकरून त्या व्यक्तीचा यथायोग्य गैरव करता येईल.

प्रत्येकाची ही जबाबदारी असली पाहिजे की, त्याने आपल्या विभागाची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. केवळ तेच ते दैनंदिन काम करण्यातच मग्न राहू नये. कार्यपद्धती सुलभ असावी; जेणेकरून कनिष्ठ स्तरावर काम करणाऱ्यांना त्रास होणार नाही. लालफितीच्या कारभाराला आला घालावा. कामात दिरंगाई होणार नाही, याची काळजी घ्यावी.

श्री. गोविंदभाईनी एक परिपत्रक जारी केले होते. त्याप्रमाणे एखाद्या प्रकरणावर निर्णय झाल्यानंतर न्यायाधीशांनी चोवीस तासांच्या आत आपल्या वरिष्ठांना त्यासंदर्भात कळविण्याची पद्धत रद्द करण्यास सांगण्यात आले होते. मला वाटते की, श्री. गोविंदभाईनी हे चांगलेच केले. कारण यामुळे कोणतेही उद्दिष्ट साध्य होत असल्याचे मला दिसून येत नाही. इतर अधिकाऱ्यांनीही हाच कित्ता गिरवावा, असे मला वाटते. त्यांनी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग राज्याच्या भल्यासाठी करावा.

माझ्या माहितीप्रमाणे ब्रिटिश महसूल खात्यात कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना एखाद्या प्रकरणामध्ये अंतिम निर्णय देण्याचा कसलाही अधिकार नसतो. मात्र, तिथल्या अपिलांची संख्या आपल्या राज्याच्या तुलनेत अत्यंत अल्प असते. त्यामुळे आपणही यादृष्टीने विचार करावा की, अपिलांची संख्या कमी कशी होईल. अनावश्यक अपिले दाखलच करण्यात येऊ नयेत.

जेव्हा एखाद्या वेगळ्या विभागाच्या अधिकाऱ्याने दुसऱ्या विभागाला कामातील त्रुटीबद्दल नोटीस बजावली, त्यातून परस्पर वितुष्ट वाढण्यापेक्षा परस्पर सामंजस्याने तोडगा निघेल अशा दृष्टीने विचार करायला हवा. इतर विभागाशी अधिकाऱ्यांचे मतभेद असणे हे कामाच्या दृष्टीने योग्य होणार नाही. त्यामुळे विकास प्रक्रियेलाच बाधा निर्माण होईल.

वेगवेगळ्या विभागांमध्ये परस्पर समन्वय आणि कृतिशील सहकार्य असणे त्यांच्यात एकता निर्माण होण्यासाठी आवश्यक आहे. मला एक भारतीय राजे आठवतात. त्यांनी बडोद्याला भेट दिली होती. ते माझ्याशी बोलताना म्हणाले की, मी एका बाबीचे निरीक्षण केलेय ते असे की, प्रत्येक अधिकारी आपली जबाबदारी टाळण्याचे बघतो आणि कोणालाही राज्य किंवा महाराजांचा गौरव वाढावा यासाठी प्रयत्न करावेसे वाटत नाहीत.

दि. २१-४-१९२१ ची आज्ञापत्रिका वाचत असताना एक बाब माझ्या लक्षात आली ती अशी की, पत्रातील विषय स्थानिक भाषेत मांडलेला असला तरी बरेचसे अधिकारी पत्रावर खाली सही मात्र इंग्रजीत करतात. त्याचप्रमाणे पृष्ठ क्र. १३२३ वर पदाचा उल्लेखही इंग्रजीतून करण्यात आलेला आहे. मला आठवतेय की, मी विषयाची मांडणी स्थानिक भाषेतून केल्यानंतर स्वाक्षरीही त्याच भाषेत केलेली आहे. कृपया अशा बाबी संबंधितांच्या वेळीच लक्षात आणून घाव्यात.

मी येथे २१ तारखेपासून आहे. या ठिकाणी आणखी चार आठवडे थांबण्याचा माझा विचार आहे. त्यानंतर मी इंग्लंडला जाईन. हे ठिकाण खूप उष्ण आहे. त्यामुळे येथे व्यायाम करण्याचीही इच्छा होत नाही. मला हे समजात्यावर दुःख झाले की, श्री. मार्टिन यांना अपघात झाला आहे. कृपया त्यांना माझ्या संवेदना कळवा. ते लवकर बरे होतील, अशी मी आशा करतो.

जर काही नुकसान होणार नसेल तर सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या सुप्रिटेंडिंग इंजिनिअरला रेल्वे विभागाचेही काम सोपवा. ते श्री. मार्टिन यांना कामासंदर्भात अहवाल सादर करतील आणि श्री. मार्टिन योग्य त्या रीतीने त्यावर कार्यवाही करतील. मला वाटते की, श्री. मार्टिन यांच्या हाताखाली एका इंजिनिअरची नियुक्ती करावी, जो कार्यकारी स्वरूपाची कामे सांभाळील. त्यामुळे श्री. मार्टिन यांना रेल्वे विभागाचे पर्यवेक्षण करण्यास व काही वेळ शासनाला मदत करण्यास पुरेसा वेळ मिळू शकेल.

माझी प्रतापसिंह आणि चंद्रसिंह यांच्याशी भेट झाली. त्यांची शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या उत्तम प्रगती होत आहे.

कृपया हे पत्र कौन्सिलर, गोविंदभाई आणि इतर विभागांच्या प्रमुखांना वाचून दाखवावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

मॅजेस्टिक हॉटेल, विची
३० मे १९२१

प्रिय मनुभाई,

तुमचे ६ तारखेचे पत्र मिळाले. मीही ते उत्सुकतेने वाचले.

झांकरी प्रकल्पासंदर्भात सर विश्वेश्वरय्या यांचे सहकार्य घेणे मला योग्य वाटते. तसेच त्याविषयी त्यांच्याशी चर्चाही करावी. त्याचप्रमाणे त्यांच्या दीर्घ अनुभवाचा आपल्याला इतर योजनांमध्येही फायदा होऊ शकेल. त्याच वेळी या गोष्टीचीही काळजी घ्यायला हवी की, पैसा आणि वेळ यांचा अपव्यय होणार नाही किंवा होणारा करार योग्य असेल.

जर होणारी योजना फार महागात पडत नसेल, तर माझी अशी इच्छा आहे की, सर विश्वेश्वरय्या यांनी खेरालू तालुक्यातील चिमणाबाई सरोवरास भेट द्यावी आणि या सरोवराचा उपयोग जलसंधारणासाठी करता येईल का, याबाबत त्यांचे मार्गदर्शन घ्यावे.

त्याशिवाय देव नदी योजनेचा स्वर्गीय श्री. रिसवाडकर आणि जलसंधारण अभियंता स्वर्गीय श्री. देसाई यांनी तयार केलेला प्लॅन आणि इतर तपशिलाचेही त्यांना अवलोकन करण्यास सांगावे. याबाबत कौन्सिलचेही मत घ्यावे. आपल्या आर्थिक नियोजनात हे शक्य असेल, तर ही योजना राबविण्याबाबत त्यांचे मत जाणून घ्यावे.

अनेक धोरणांच्या संदर्भातील तुमची मते प्रभावी आहेत, याचा मला आनंद होतो. राज्याची प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती व्हावी. उदा. जलसंधारण, कृषी, वाणिज्य इ. तसेच दैनंदिन प्रशासन सुरक्षीतपणे चालावे आणि अनावश्यक खर्च टाळता यावा, यासाठीही तुम्ही प्रयत्नरत असता, याची मला जाणीव आहे. यादृष्टीने आवश्यक ते प्रस्ताव तात्काळ माझ्यासमक्ष सादर करीत जा. मी स्वतःच अशा प्रस्तावांची मागणी करायला हवी, असे काही नाही. त्याबाबत कसलाही संकोच करू नका.

एखाद्या व्यक्तीशी किंवा राज्याशी करार करताना आपल्या अधिकाऱ्यांनी पुरेशी काळजी घेतली पाहिजे. राज्याच्या हिताला प्रथम प्राधान्य देऊनच आपल्या कोणत्याही कृती व्हायला हव्यात. त्या वेळी समोर व्यावसायिक दृष्टिकोन ठेवायला हवा. दैनंदिन प्रशासनात विशेष लक्ष देण्यापेक्षा ते नियमित सुरक्षीत कसे सुरु राहील, याकडे लक्ष द्यावे. त्यामुळे कार्यक्षम अधिकाऱ्यांना विविध योजना आखणे व त्यांच्या अंमलबजावणीकडे लक्ष देता येईल.

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी कायदे आणि नियमांचे पालन करायलाच हवे. तसेच त्यांच्या हाताखालच्या अधिकाऱ्यांच्या कामात गरज असेल तेव्हाच हस्तक्षेप करावा. त्यादृष्टीने वरिष्ठ अधिकाऱ्यांवर आपले नियंत्रण असावे.

श्री. पगार हे बन्याच काळापासून वहिवाटदार या पदावर कार्यरत आहेत. त्यांची बदली अर्थ खात्यात असिस्टंट अकाउंट जनरल या पदावर श्री. ए.ल. बी. शिंदे यांच्या जागी करावी. तसेच श्री. शिंदे यांना वहिवाटदार म्हणून अथवा इतर योग्य ठिकाणी नियुक्ती द्यावी.

श्री. माने पाटील आणि मनमोहनराय देसाई यांनी युरोपात विशेष प्रशिक्षण घेतलेले आहे. त्यांच्या या ज्ञानाचा उपयोग होईल, अशा जबाबदाऱ्या त्यांना द्याव्यात. अन्यथा त्यांच्या शिक्षणावर खर्च झालेला पैसा वाया जाईल.

श्री. काशाळकरांना न्याय विभागात जास्तीचा अनुभव घेण्यासाठी नियुक्त केलेले आहे. त्यांना परिविक्षाधीन अधिकारी समजू नये. त्यांना आणि वर उल्लेख केलेल्या अधिकाऱ्यांना नायब सुभा, सहायक सरसुभा इ. पदांवर काम करण्याची संधी द्यावी. त्यांचे अनुभव पाहून मला त्यांना सचिव म्हणून भविष्यात नेमता येईल. जसे, श्री. काशाळकरांना तीन महिन्यांसाठी नायब सुभा आणि पुढच्या तीन महिन्यांसाठी सहायक सरसुभा या पदावर नियुक्ती द्यावी.

नियमांची आणि विविध विभागांची परिपूर्ण माहिती असणाऱ्या अधिकाऱ्यांची आपल्याला फार गरज आहे. सध्या अधिकारी स्वतः कार्यरत असलेल्या विभागाच्या कामाशीच आपला संबंध ठेवतात. त्यांना इतर विभागातल्या घडामोडींची माहितीही नसते आणि ते जाणून घेण्याची हे अधिकारी उत्सुकताही दाखवत नाहीत. त्यामुळे विशेषतः काही तरुण अधिकारी व्यापक दृष्टीने विचार करणारे तयार व्हावेत, असे मला वाटते.

श्री. गुप्ते यांना सध्या हुजूर कामदार कचेरीत फार काम नाही आणि तेथे त्यांचा वेळ वायाच चाललाय असे वाटते. त्यामुळे थोड्या कालावधीसाठी (दोन महिने) त्यांनी महसूल विभागात अव्वल कारकून आणि वहिवाटदार म्हणून काम करावे. त्यानंतर हुजूर कामदार कचेरीत ते अधिक कार्यक्षमतेने काम करू शकतील, असे मला वाटते. ते एक चांगले अधिकारी आहेत.

खानगीतील चारही कारखान्यांची जबाबदारी मेजर परब यांच्यावर सोपवावी. त्यांनी हे काम नायब खानगी कारभाऱ्याच्या जबाबदारीसोबतच करावे. त्यासाठी आवश्यक वाटल्यास त्यांना मिलिटरी सेक्रेटरीच्या जबाबदारीतून मुक्त करावे. या कारखान्यांची जबाबदारी सांभाळताना मेजर परब यांनी कर्नलसोबत समितीमध्येही काम करावे. कर्नलला कामाची संपूर्ण माहिती व्हावी म्हणून हा तात्पुरत्या स्वरूपातील बदल करण्यात येत आहे. त्यामुळे कर्नलला कारखान्यांची जबाबदारी कोणत्याही क्षणी पूर्णवेळ सोपविणे शक्य होईल.

मेजर पाठक यांना फर्स्ट रेजिमेंटचा चार्ज द्यावा. श्री. धारकर, जे खानगीमध्ये कार्यरत असायला हवे होते, त्यांची मेजर पाठक यांच्या नेतृत्वाखालील फर्स्ट इन्फन्ट्रीमध्ये अधिकारी पदावर बदली करावी. त्यांच्याकडे फरासखान्याची जबाबदारी सोपविण्यात यावी. श्री. धारकर यांना मेजर पाठककांडून बरेच शिकायला मिळेल आणि भविष्यात ते एक उपयुक्त अधिकारी म्हणून सिद्ध होऊ शकतील. मेजर निंबाळकरांना फरासखान्यातून मुक्त केल्यानंतर सैन्य विभागाच्या इतर एखाद्या कारखान्यात नियुक्ती द्यावी.

माझ्यासोबत असलेले अधिकारी आणि कर्मचारी यांना वारंवार बदलणे योग्य होणार नाही. विशेषतः युरोपात आल्यानंतर तर नाहीच नाही. त्यांना सातत्याने प्रशिक्षण देत राहणे आणि त्यांचा दृष्टिकोन बदलणे सोपे काम नाही. मंत्री आणि संबंधित खात्याचे विभागप्रमुख जर आपल्या अधिकाऱ्यांना प्रभावीपणे प्रशिक्षित करू शकले, तर त्या त्या विभागाची कार्यक्षमता तर वाढेलच; पण राज्याच्या धोरणातक बाबीचेही त्यांना आकलन होऊ शकेल आणि मलाही कार्यक्षम व्यक्ती निवडताना फारसा त्रास होणार नाही. कारण पूर्वीपेक्षा आता उत्तम अधिकाऱ्यांची वानवा आहे, महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३८

असे मला वाटते, याचे कारण त्यांचे विभागप्रमुख चांगले अधिकारी तयार होण्यासाठी विशेष प्रयत्न करताना दिसत नाहीत, हे असावे.

मला वाटते की, वहिवाटदार किंवा मुन्सीफ दर्जाच्या अधिकाऱ्यांची पदोन्नती आतापेक्षा लवकर व्हावी. तीन वर्षांत पदोन्नतीची मर्यादा दोन वर्षांवर आणावी. वाढत्या वयानुसार अधिकाऱ्यांना कामासाठी अधिक प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्या अनुभवाचा आणि क्षमतांचा राज्यासाठी उपयोग करून घेणे योग्य राहील.

प्रशासन आणि वेतनावरील वाढत्या खुर्चाचा विचार करता तसेच राज्य आणि सामाजिक गरजा लक्षात घेता आपल्याला कार्यक्षम आणि अकार्यक्षम नोकरवर्ग ओळखता आला पाहिजे. अनेक अधिकाऱ्यांकडे आवश्यकतेपेक्षा अधिक कर्मचाऱ्यांचा भरणा आहे. अयोग्य व्यक्तीला जास्तीचा पगार देणे, तर सक्षम आणि बुद्धिमान व्यक्तीला अपुरे वेतन मिळणे योग्य ठरणार नाही. आस्थापनेची पुनर्रचना करताना या बाबी कटाक्षाने टाळाव्यात.

कृपया मला डॉ. मेअर यांनी मेडिकल प्रॅक्टिशनरची नोंदणी, वैद्यांचे लायसन्स यावर तयार केलेले टिपण आणि परिषदेचे आदेश पाठवावेत. डॉ. मेअर मला बोलताना सहजपणे म्हणाले की, कोषागारात त्यांचा पगार काही बिलामुळे रोखण्यात आलेला आहे. हे काय प्रकरण आहे? कृपया त्यात लक्ष घालावे. मला वाटते की, यंत्रणेमध्ये किंवा तिच्या कार्यपद्धतीमध्ये क्रुटी आहेत. त्यामुळे राज्याच्या अधिकाऱ्यांना अशा अनुभवाला सामोरे जावे लागते. पूर्व-ऑडिट यंत्रणेबाबत तुम्हाला काय वाटते ते कळवावे. कोषागार विभागात सातत्याने तक्रारी सुरु असतात हे ऐकून आहे. येथे देयके मंजूर व्हायला उशीर का लागतो, हे समजून घेणे गरजेचे आहे. राज्याच्या काही नियमांमुळे असे होते का, या बाबीकडे विशेष लक्ष द्यावे.

पंचायत, स्वच्छता, शहर सुधार (श्री. घोडा यांची जबाबदारी) आणि मुनिसिपाल्टी ही कामे प्राथमिक स्तरावर महसूल विभागच करताना दिसतो. त्यामुळे त्यांच्या मूळ कामावर परिणाम होतो. म्हणून हे विभाग भविष्यात प्रगती अधिकाऱ्यांएवजी सरसुभ्याकडे सोपविणे योग्य होईल.

सध्या श्री. आर. आर. पवार कार्यरत असलेले पद रद्द करण्यात यावे. त्या कामाची जबाबदारी सरसुभ्याकडे देण्यात यावी. मात्र, त्यातील स्वच्छतेसारखे काम स्वच्छता कमिशनरकडे सोपविण्यात यावे. श्री. पवार हे हुशार आणि कार्यक्षम अधिकारी आहेत. त्यांच्याकडे आणखी मोठी जबाबदारी देण्यात यावी, असे मला वाटते.

श्री. आंबेगावकर यांना खानगी कारभारी पदावरून कार्यमुक्त करण्यात यावे. श्रीमंत गणपतराव यांच्याकडे श्री. शिरगावकर बडोद्याला परत येईपर्यंत ही जबाबदारी सोपविण्यात यावी.

प्रगती अधिकारी किंवा सहसरसुभा यासारखे पद निर्माण करण्यासागे अबकारी विभागाचे काम अधिक क्षमतेने चालावे हा उद्देश होता. कारण हा विभाग राज्याचा अत्यंत महत्वाचा विभाग आहे. मात्र त्यातील अधिकाऱ्यांकडे पंचायतसारख्या इतर विभागांच्या अतिरिक्त जबाबदाऱ्या देण्यात आल्या. सरसुभ्यावर तर ही कामे जास्तच झालेली आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३९

१८२६

विची
३१ मे १९२१

प्रिय स्पीलमन,

मी आपली नेहमी आठवण काढत असतो आणि पत्र लिहिण्याचाही बन्याचदा विचार केला; पण ते जमू शकले नाही. २१ मे पासून मी येथे आहे. त्यापूर्वी महिनाभर मी लॉसनला होतो. मला संधिवाताचा फार तीत्र त्रास होतोय. विशेषतः गुडध्यात हा त्रास जाणवतो. भारतातून लॉसनला येईपर्यंत तर मला हा त्रास सहन करावा लागला. सुदैवाने हा त्रास तितकासा तीत्र नव्हता. त्यामुळे खुर्चीवर बसून प्रवास करणे शक्य झाले.

मी येथे उपचार घेत आहे. त्यानंतर काही काळासाठी मी लंडनला जाण्याचा विचार करतोय. त्या वेळी आपली भेट होईल, अशी आशा करतो.

आग्नी बडोद्यामध्ये चित्रप्रदर्शन सुरु केलेले आहे. त्यात आपणच काढलेली चित्रे ठेवलेली आहेत. तुमच्या पत्नी कशा आहेत? मी त्यांची आठवण काढली म्हणून सांगा. मी २०० पौऱांचा चेक पाठवीत आहे. आपण चित्रांसाठी घेतलेल्या प्रचंड मेहनतीबदल ही भेट आहे, असे समजावे. या भेटीतील काही रकमेतून एखादी वस्तू खरेदी करावी, जी माझी आठवण म्हणून तुमच्याजवळ राहील. मला नेहमीच तुमच्या सहवासात आनंद मिळालेला आहे आणि तुम्हाला मी माझा एक चांगला मित्र मानतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एम. एच. स्पीलमन, ई-स्क्वेअर

१८२७

मॅजेस्टिक हॉटेल, विची
१ जून १९२१

प्रिय कीर्तिसिंहजी,*

आपण ९ मे रोजी म्हैसूरहून पाठविलेल्या पत्राबदल तुमचे आभार मानतो. आपण सगळे आनंदात असाल अशी आशा मी व्यक्त करतो. तुमच्या पुतण्याची मी पॅरिसमध्ये भेट घेतली. तो

मजेत आहे. मी येथे उपचारासाठी आलेलो आहे आणि आणखी पंधरा दिवस राहीन. महाराणी जयसिंहसोबत बर्लिनला आहेत. तोही मजेत आहे.

युरोपला येतानाच प्रवासात मला संधिवाताचा त्रास सुरु झाला. त्याचबरोबर शरीरात तापही जाणवत होता. तरी मी स्वतःची बरीच काळजी घेतो.

ए. डी. सी. ने आपला शब्द पाळला नाही, हे मला खेदाने नमूद करावे लागते. तुम्हाला भेटून मला आनंदच झाला होता आणि अशी आशा व्यक्त करतो की, परतल्यावरही पुन्हा तुमची भेट घेऊ शकेल. तुमचे बंधू नरसिंहजींना सांगा की, त्यांच्या विनंतीप्रमाणे त्यांच्या मुलाला मी परतल्यावर २०० रु. देणे सुरु करेल. मला वाटते, हे वाचून तुम्हाला बरे वाटेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* कीर्तिसिंहजी हे राजपिपलाच्या महाराजांचे बंधू होते. ते काही काळ महाराजांचे ए. डी. सी. म्हणूनही कार्यरत होते.

१८२८

मॅजेस्टिक हॉटेल, विची
२ जून १९२१

प्रिय समर्थ,

तुमची बन्याचदा आठवण येत होती, म्हणून हे पत्र लिहायला घेतलेय. तुम्ही मजेत असाल अशी आशा वाटते. तिकडच्या तीव्र उन्हाचा काही त्रास झाला नाही ना?

इकडे येतानाच मला संधिवाताचा त्रास सुरु झाला आणि पाठोपाठ तापही आला. त्यामुळे इकडे समुद्रसफर करण्याचा विचार रद्द करावा लागला. लॉसनमध्ये मी इलाज घेत आहे. त्याचा मला बराच फायदा झाला.

इथले वातावरण छान आहे. हवेत बन्यापैकी गारवा असतो. सध्या पर्यटनाचा काळ नसल्यामुळे लॉसन पॅलेस हॉटेलमध्ये पर्यटकांची फारशी गर्दी दिसून येत नाही. तशी युद्धापासून स्वीत्झर्लंडमध्ये पर्यटकांची वर्दळ कर्मीच झालेली आहे. इथल्या हॉटेलमध्येही खाण्याचे पदार्थ अत्यंत अल्प दरात विकले जातात. मात्र, हा देश सुंदरच आहे. इथल्या निसर्ग सौंदर्याचा तुम्हाला कधीही कंटाळा येणार नाही.

मी येथे गेल्या २१ मेपासून आहे आणि डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार आणखी महिनाभर येथे थांबणार आहे. युद्धाची घोषणा झाली तेव्हापासून मी या हॉटेलात आहे आणि इलाजासाठी मला दवाखान्यात येथूनच हलविले जात असते.

राजपुत्र जयसिंहरावची तब्येत आता पहिल्यापेक्षा बरी असली तरी हवी तशी त्यात सुधारणा दिसून येत नाही. महाराणी आणि माझा लहान मुलगा त्याच्यासोबत आहेत.

तसा येथे मी पायी किंवा गाडीत फिरण्यासाठी बाहेर पडत असतो. काही वेळा गोल्फही खेळतो. येथील वातावरण आणि इलाज यांचा मला बराच फायदा होत आहे. माझ्या नातवाचाही मन आणि बुद्धीचा चांगला विकास होताना दिसून येत आहे. सध्या तो जेव्हा बोर्डिंगमध्ये नसतो तेव्हा खासेराव त्याचा सांभाळ करतात. खासेरावांची प्रकृती उत्तम आहे. त्यांचा विशेष गुण सांगायचा म्हणजे त्यांनी भारतातील राज्यांसमोर असणाऱ्या विविध प्रश्नांचा चांगला अभ्यास केलेला आहे.

मी अलीकडे स्वीत्झर्लंडच्या इतिहासावरील एक अतिशय छान पुस्तक वाचले. त्यात या देशाच्या विकासाची उत्तम रीतीने चर्चा केलेली आहे. माझी अशी इच्छा आहे की, आपल्याकडे लोकांनी चरित्रग्रंथ लिहायला हवेत तसेच वर्तमान कालखंडावरही लेखन करायला हवे. भारतासारख्या देशात या गोष्टी अधिक प्रमाणात व्हायला हव्यात.

सध्या इतकेच. पत्र आवरते घेतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

दिवाण बहादूर क्ही. एम. समर्थ, बऱ्दोदा

१८२९

विची
३ जून १९२१

प्रिय गोविंदभाई,

तुम्ही तयार केलेली नियमावली मी आज्ञापत्रिकेत वाचली. तुम्हाला पद्धतशीरपणे काम करण्याची आवड आहे, याचा मला विशेष आनंद होतो. आपल्या बऱ्दोदा भेटीत मला तुमच्याकडून बच्याच गोष्टी माहीत पडल्या. तुम्ही तयार केलेला मासिक अहवालही मी काळजीपूर्वक वाचला. मला विश्वास वाटतो की, तुम्ही तुमच्या विभागात अनेक प्रगतिशील बदल घडवून आणाल आणि इतरांनाही त्यासाठी प्रेरणा द्याल.

माझी प्रकृती पहिल्यापेक्षा आता उत्तम आहे, हे वाचून तुम्हाला आनंद वाटेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

राव बहादूर गोविंदभाई एच. देसाई

१८३०

विची

३ जून १९२१

माझा प्रिय पुतण्या,

आज तुझे पत्र मिळाले. वाचून आनंद वाटला. खर्चामध्ये तू बरीच काटकसर करत अनावश्यक खर्च कमी केल्याचे वाचून समाधान वाटले.

आता माझी तब्बेत बरी आहे. मी सध्या नियमित चालणे सुरु केले आहे. येथील पाणी तितकेसे चांगले नाही. वातावरणही उबदार आहे. या महिनाअखेरपर्यंत मी येथे थांबणार आहे. महाराणी सध्या जर्मनीत आहेत आणि मजेत आहेत.

तुझा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

दिवाण बहादूर गणपतराव एस. गायकवाड

१८३१

हॉटेल मॅजेस्टिक, विची
१३ जून १९२१

प्रिय दिवाणसाहेब,

सध्या काळ बदलतोय. त्यामुळे आपल्याला सगळ्या शासकीय विभागांमध्ये कार्यक्षम व्यक्तींची आवश्यकता आहे. अकार्यक्षम कर्मचाऱ्यांना कमी पगार देणे हे प्रशासकीय सूत्र असले तरी कार्यक्षम व्यक्तींना मात्र अधिक आर्थिक लाभ कसा देता येईल, याचाही विचार होणे मला आवश्यक वाटते. हे कारकुनांच्या आस्थापनेमध्ये सहज शक्य होईल. येथे पदांची संख्या कमी करता येईल. कमी काम करणाऱ्या तीन-चार कर्मचाऱ्यांचे काम जर एकच कार्यक्षम व्यक्ती करू शकत असेल तर त्याला अधिक वेतन द्यायला हवे.

हा काही सध्याच्या पदांचे वेतन वाढविण्याचाच विषय नाही. तसेही वेतनवाढीची मागणी होतच असते. त्यामुळे पदांच्या रचनेमध्ये बदल करणे आणि त्यात योग्य व्यक्तींना सामावून घेणे, हे मला अधिक योग्य वाटते. वास्तविक ही मोठी समस्या आहे, हे मी समजू शकतो. मात्र,

आपल्याला या समस्येला तोंड द्यावेच लागेल. माझी अशी इच्छा आहे की, तुम्ही या कामात पुढाकार घ्यावा. या बदलाची सुरुवात महसूल विभागापासून करावी. वरपासून खालपर्यंत सगळ्या पदांचा यात समावेश करावा.

युरोपमध्ये विशेषत: रेल्वे खात्यात निम्न स्तरावरील पदांना अल्पवेतन दिले जाते. कृपया मला याची माहिती द्यावी की, वरीलसंदर्भात परिषदेचे अधिकार वाढविणे आवश्यक आहे का? तसेच विभागप्रमुखांचे अधिकार वाढवता येतील का ते पाहावे. आपला विभाग अधिक कार्यक्षम व्हावा, यासाठी विभागप्रमुखांनी स्वतः प्रयत्न करावेत, असे मला वाटते. त्यासाठी त्यांनी मंत्रींवर किंवा परिषदेवर विसंबून राहू नये. त्यामुळे विभागप्रमुखांना प्रशासकीय रचनेमध्ये अधिक महत्त्व द्यायला हवे.

विभागप्रमुखांना आदेशित केलेली परिपत्रके त्यांच्यापर्यंत नीट पोहोचतात का आणि त्याचे त्यांना योग्य रीतीने आकलन होते का? याकडे ही आपण लक्ष द्यायला हवे. त्यांच्या मासिक अहवालामध्ये त्यांनी या बाबी नमूद करायला हव्यात. त्याचप्रमाणे त्यांच्या विभागाच्या संदर्भातील घडामोडींचाही अहवालात उल्लेख असायला हवा. त्याची माझ्या सचिवाने नोंद घ्यायला हवी; जेणेकरून त्यासंदर्भात योग्य ती कार्यवाही करणे मला शक्य होईल.

डॉ. सुमंत मेहता यांनी युरोपात असतानाचा स्वच्छता आयुक्त म्हणून भत्ता उचलला आहे. मला हे योग्य वाटत नाही. श्री. मालोजीराव खांडेराव पोवार (सौंदनकर) यांनी परिषदेच्या आदेशाप्रमाणे काही फायदे उचललेले आहेत. मात्र या प्रकरणात माझे आदेश योग्य रीतीने समजून घेण्यात आलेले नाहीत, असे दिसते.

कृपया पोलीस आयुक्त आणि जनरल यांची बैठक घडवून आणा. सैन्यातील विविध पदांवरील बारा व्यक्तींची पोलीस खात्यात विविध पदांवर नियुक्ती करा. त्यासाठी यादी निश्चित करून मी बडोद्याला आल्यावर माझ्यासमक्ष ती सादर करा. सैन्यदलासाठी न्यायिक स्वरूपाची परीक्षा घेण्याचा मी विचार करतोय. त्यातून हे बदल करणे शक्य होईल. त्यामुळे पोलीस खात्यात सैन्यातील नव्या दमाचे मनुष्यबळ आणता येईल. अशा परीक्षेतून बदली होण्याची शक्यता असल्यामुळे आपल्यासाठी अनावश्यक स्वरूपाची परीक्षा घेण्यात येत आहे, असा समजही सैन्यदलात निर्माण होणार नाही.

मी श्री. आंबेगावकरांना सांगितले होते की, त्यांनी विधानसभा आणि प्रांत पंचायतीतील विविध सदस्यांची माहिती मला द्यावी. हे पाहणे आवश्यक आहे की, खरेच ते वेगवेगळ्या वर्गांचे, जातीचे प्रतिनिधित्व करतात की नाही. तसेच त्यामुळे आपल्याला आपल्या सभागृहाची ब्रिटिश संस्थांसोबत तुलनाही करता येईल. किती वेळा सदस्यांची पुन्हा निवड होते, हेही पाहता येईल. या प्रक्रियेत काही त्रुटी आढळून आल्या तर त्यादृष्टीने आपल्याला काही दुरुस्त्या करता येतील.

तथापि, हा अहवाल श्री. आंबेगावकर यांच्याकडून अद्याप माझ्याकडे आलेला नाही. खरे तर असे स्मरण करून देण्याची गरज पडायला नको. मी एखादी जबाबदारी सोपविल्यानंतर ती निश्चित पार पडेल, असा विश्वास मला असतो. मात्र, त्या कामात दिरंगाई होत असेल तर मला चिंता वाटते. माझी तब्येत लवकर बरी होण्यासाठी माझे अधिकारी आपापली कामे अचूक आणि वेळेवर करून एकप्रकारे मदतच करू शकतात, असे मला वाटते.

जर लोकप्रतिनिधित्व करणाऱ्या संस्थांतील सदस्यांचे वय, जात, व्यवसाय, शिक्षण, किंती वेळा त्यांची पुन्हा निवड झाली इ. माहिती उपलब्ध नसेल तर तशी माहिती गोळा करावी. सुलभ संदर्भासाठी ती आवश्यक आहे.

तुमच्या ९ सप्टेंबरच्या पत्रानुसार मी सुचवू इच्छितो की, सर विश्वेश्वररऱ्या यांचा जलसंधारणाचा प्रकल्प पूर्ण करण्यास किंती कालावधी लागणार आहे, याची माहिती घ्यावी. जर त्याला अधिकचा कालावधी लागणार असेल तर इतर प्रलंबित प्रकल्पांच्या संदर्भात ब्रिटिश तज्जांसोबत चर्चा करावी. इंग्लंडमध्ये शहरांसाठी पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था आणि सांडपाणी व्यवस्थापन यासंदर्भात अतिशय उत्तम काम झालेले आहे. कृपया गव्हर्नर आणि इतर अधिकाऱ्यांशी चर्चा करून आपले जलसंधारण अभियंता श्री. रावजी पटेल आणि त्यांच्या विभागातील इतर तरुण अभियंत्यांना इंग्लंडमधील या प्रकल्पांचा अभ्यास करण्यासाठी पाठविण्याचे नियोजन करावे.

जेव्हा मी जिल्ह्यांच्या दौऱ्यावर होतो तेव्हा वेगवेगळ्या गावांमधील लोकांनी माझ्याकडे त्यांच्या गावातील प्राथमिक शाळांबद्दल, विशेषत: मुलींच्या शिक्षणाबद्दल अनेक तक्रारी केल्या. त्यांचा विचार करता सर्व ठिकाणी मुलींच्या सक्तीच्या शिक्षणाबद्दल आपण गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी योग्य ती पावले तात्काळ उचलणे गरजेचे ठरेल. आपण शिक्षणावर मोठ्या प्रमाणावर खर्च करतो. मात्र, शाळांमधून खरोखर आपण निश्चित केलेले उद्दिष्ट साध्य होते की नाही, याचाही आपण विचार करणे हिताचे ठरेल. तसेच नसेल तर प्रभावीपणे काम न करणाऱ्या शाळा बंद करणेच योग्य ठरेल. मला वाटते की, श्री. सेडान आणि तुम्ही व्यक्तिगतरीत्या या विषयात लक्ष घालावे. तुमच्या दौऱ्यादरम्यान गावांमधील शाळांच्या स्थितीचा अभ्यास करावा आणि त्या संदर्भातील अहवाल विनाविलंब सादर करावा.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा

१८३२

हॉटेल मॅजेस्टिक, विची
१३ जून १९२१

प्रिय महाराज,

आपले २५ एप्रिलचे पत्र मिळाले. पत्र पाहून मला खूप आनंद झाला. तसेच आपली प्रकृती उत्तम असल्याचे कळाल्यावर समाधानही वाटले. माझी आणि महाराणींची अगत्याने विचारपूस केल्याबद्दल आपले धन्यवाद.

भारतातील माझ्या अल्पकाळातील वास्तव्यात माझी तब्बेत काही बरी नव्हती आणि मारसेलसकडे जात असताना जहाजावरच मला संधिवाताचा त्रास जाणवू लागला. त्यामुळे मग इलाजासाठी मला सरळ स्वीत्ज्ञलंडलाच जावे लागले. लॉसनमधील वास्तव्यात मला बराच फरक पडला. आता गेल्या तीन आठवड्यांपासून मी विचीत आहे. येथे मी वॉटर ट्रीटमेंट घेत आहे. हे आणखी आठवडाभर चालेल. त्यानंतर मी इंग्लंडला जाण्याचा विचार करतोय. मला वाटते की, माझी तब्बेत बिघडण्याचे मुख्य कारण अपचन हे असावे. तरीही मी माझ्या आहाराबद्दल खूप जागरूक असतो.

विची हे दक्षिण फ्रान्समधील अतिशय सुंदर असे ठिकाण आहे. येथे गरम पाण्याचे काही सुंदरसे झरे आहेत. बरेचसे लोक येथे खास इलाजासाठी येत असतात.

सध्या राजमाता कार्लसबड येथे आहेत, तर माझे चिरंजीव जयसिंहराव हे बर्लिनमध्ये आहेत. त्यांची प्रकृती उत्तम आहे. येत्या नोंहेंबरमध्ये आम्ही भारतात परतण्याचे ठरवतोय. आशा करतो की, त्या वेळी आपली तब्बेत ठणठणीत असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, काशमीर

१८३३

विची

१६ जून १९२१

प्रिय महाराज,

बन्याच दिवसांपासून आपला संपर्क नाही; पण मला नेहमीच आपली आठवण येत असते. पेपरमधून अनेकदा उद्योग आणि इतर क्षेत्रांतील आपल्या विकासकामाबद्दल मी वाचत असतो. याबाबत आपण स्वतः वैयक्तिक लक्ष घातले हे वाचून आनंद वाटला.

या वर्षाच्या सुरुवातीला अगदी थोड्या कालावधीसाठी मी माझ्या राज्यात थांबू शकलो. कारण त्यानंतर इलाजासाठी मला युरोपात जावे लागले. तशी माझी तब्बेत अजूनही बरी नाही.

धैर्यशील मेसापोटेमियाहून परतल्यावर वातावरण बदलासाठी बर्लिनला गेला.

आपण उटीला नेहमी भेट देत असालच. ते सुंदर ठिकाण आणि आपल्या तिथल्या भेटीच्या आठवणी आजही माझ्या मनात ताज्या आहेत.

आपल्या आई, बहिणी, तसेच महाराणी आणि युवराजांना मी त्यांची आठवण काढली म्हणून सांगा. आपण आणि कुटुंबातील सगळे सदस्य आनंदात असतील, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र,
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराजा, म्हैसूर

१८३४

हॉटेल मॅजेस्टिक, विची
२० जून १९२१

प्रिय दिवाण,

प्रशासकीय अहवालाच्या पृष्ठ क्र. ५९ वरील परिच्छेद १५ मध्ये मी वाचले की, एकूण २६ तालुक्यांमध्ये लोकांची समजूत घालून त्यांचे मन वळविण्याची प्रक्रिया सुरु आहे. पुढे पृष्ठ क्र. ६० वर मी वाचले की, ही प्रक्रिया राज्यातील सहा ठिकाणी पुढील तीन वर्षांसाठी ऐच्छिक स्वरूपात राबवीत आहोत आणि हे आणखी दोन वर्षांसाठी वाढविण्याचा विचार आहे. मात्र, हा प्रयोग कितपत यशस्वी आणि लोकप्रिय होईल, याची मला कल्पना नाही किंवा तशी आकडेवारीही उपलब्ध नाही; पण मला वाटते हे संपूर्ण राज्यातच ऐच्छिक स्वरूपात असावे. कारण लोकांना कोर्टाकडे दाद मागावी लागणे, हे मला योग्य वाटत नाही.

यापूर्वीच्या पत्रात (८ जूनचे पत्र) संदर्भ - श्री. सी. एन. पटेल आज्ञापत्रिकेतील परिपत्रक दि. २१ एप्रिल, पृष्ठ १३२३-१३३० वकिलांची सनद, यात स्पष्टपणे आदेशित केलेले आहे की, भविष्यात वकिलांना हुजुरांनी सनद घावी, दिवाणांनी नाही. त्यामुळे या संदर्भात मला असे वाटते की, नोव्हेंबर आणि मार्च असे वर्षात दोन वेळा हे देण्यात यावे. पेन्शन पत्रकासारख्या पत्रकात संपूर्ण माहितीसह अर्ज दाखल व्हावा. काही कारणास्तव जर मी सनद देऊ शकलो नाही, तर परिषदेने हे काम करावे. त्यामुळे काही प्रकरणांमध्ये अधिकाऱ्यांना आवश्यकतेपेक्षा जास्त अधिकार प्रदान केलेले आहेत.

मला वाटते की, काही प्रसंगांत सेवाज्येष्टता ही वेतनानुसार ठरविली जाते. हे पूर्णतः समाधानकारक नाही. त्याएवजी ज्येष्टता ठरविण्यासाठी इतर पद्धत वापरण्यात यावी. हे सार्वत्रिक

जरी नसले तरी काही प्रमाणात शक्य आहे. उदा. एखाद्या व्यक्तीची ज्येष्ठता त्या व्यक्तीच्या श्रेणीतील नियुक्ती तारखेनुसार निश्चित करावी. केवळ वेतनावरून ज्येष्ठता ठरविण्याच्या पद्धतीमुळे वेतनश्रेणी वाढविण्यासाठी कर्मचाऱ्यांमध्ये संघर्ष सुरु होतो आणि या पद्धतीत पात्र लोकांवर अन्यायही होऊ शकतो. त्यासाठी ब्रिटिश सर्किल सर्किलसचा अभ्यास व्हावा. त्यात काही चांगली पद्धत सापडू शकेल. यासंदर्भात श्री. शिरगावकर मला म्हणाले की, सेवाज्येष्ठता वेतनानुसार निश्चित करण्याएवजी अधिकाऱ्याच्या त्या त्या श्रेणीतील नियुक्तीनुसार ठरविण्यात यावी.

मी ‘सयाजी विजय’च्या २६ मेच्या अंकात प्रगती अधिकाऱ्यांविषयी वाचले. सबळ कारणाशिवाय अधिकाऱ्यांना सुट्या दिल्या जात नसतील, असे मला वाटते.

तसेच वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी संस्थांच्या उद्घाटनात भाषणे देण्याएवजी आणि अनावश्यक प्रसिद्धी मिळविण्यापेक्षा आपापल्या विभागाची कार्यपद्धती सुधारावी, यासाठी आपल्या क्षमतांचा वापर करावा. काही वेळा भाषण करणे योग्यच असते; पण त्याचा अतिरेक अयोग्य ठरतो.

असे दिसतेय की, वरिष्ठ अधिकारी फार सहजतेने इतर राज्यांना भेटी देतात आणि तेथे जाऊन तिथल्या राज्यकर्त्याच्या मनात स्वतःविषयी सहानुभूती निर्माण करतात. मात्र, याचा त्यांना आणि ते कार्य करीत असलेल्या राज्यालाही काही फायदा होत नाही. उलट अशा बाबी अयोग्य आणि चुकीच्याच आहेत, हे परंपरेनी आपण अनुभवत आलेलो आहेत. अनेक जुन्या परंपरा या उत्तम असतात आणि नव्या पिढीने पूर्ण अभ्यास केल्याशिवाय अशा चांगल्या परंपरा सोडणे योग्य नाही.

केसरीचा १७ मेचा अग्रलेख तुम्ही वाचलाच असणार. मला वाटते यात चुकीचा उल्लेख आलेला आहे. यात उल्लेख केल्याप्रमाणे तुमच्याविषयी तक्रार करण्याचा मला कसलाही आधार दिसून येत नाही. मला वाटते की, माझ्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या पदाला योग्य असेच वर्तन करायला हवे. त्याचा मला फायदाच होईल. जबाबदाऱ्यांच्या विकेंद्रीकरणाचे महत्त्व आपण जाणतोच.

आज माझा विचीतील इलाज पूर्ण झाला. आता मी मोटारीने ला बॉबौल या थंड हवेच्या ठिकाणी जात आहे. लंडनला जाण्यापूर्वी मी येथे आठवडाभर किंवा दहा दिवस थांबेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर (तेक्का श्री.) मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

मेडिसिस पॅलेस, ला बॉबौल

२३ जून १९२१

प्रिय खासेराव,

तुम्ही लिहरपूलहून पाठविलेले पत्र मिळाले. धन्यवाद. प्रतापसिंहला अधिक काम न देण्याविषयी तुम्ही जे लिहिले त्यात बरेच तथ्य आहे. कोणाचीही तसे करण्याची इच्छा होणार नाही. अर्थात माझीही नाहीच. श्रीमंत पण अनेक बाबतीत अनभिज्ञ असणाऱ्या भारतीयांच्या विचारांमध्ये फरक दिसून येतो. विशेषत: मुलांच्या संदर्भात हे अधिक ठळकपणे जाणवते.

प्रतापसिंहने येथे राहण्याविषयी आपण बोललो आहेत. त्यामुळे यावर आपण विचार करावा, असे मला वाटत नाही. दरम्यानच्या काळात श्री. हॉपकिन्सनचे नाव विचाराधीन आहे.

तुमच्या पुतण्याविषयी मी विचार करीत होतो. मला त्याला भेटण्याची इच्छा होती. त्याबद्दल त्याला विचारा. दोघांच्या वेळेप्रमाणे भेटता येईल. मला हे जाणून घ्यायचे आहे की, त्याला बडोद्यात राहायला आवडेल का? माझ्या अल्पशा अनुभवावरून मी हे सांगू शकतो की, इंग्लंडमध्ये शिकलेली मुले नेहमीच उद्योगी असतात असे काही नाही.

मला वाटते की, तुम्ही सगळे भारतीय राजपुत्रांच्या सभोवतालच्या वाईट वातावरणाचा फारशा गांभीर्याने विचार करीत नाही. उलट या मुद्द्याला फार महत्त्व दिले गेले पाहिजे. संस्थात्मक पातळीवर यावर विचार क्वायला हवा. कोणत्याही समाजाची प्रगती त्या समाजातील सदस्यांच्या बौद्धिक कुवतीवरच अवलंबून असते. मी इंग्रजी शिक्षण पद्धती आणि त्यातील विद्यार्थ्यांचे पुढील आयुष्यातील यश यावर सातत्याने विचार केलेला आहे.

श्री. वॉटरफिल्ड हे वेळ घ्यायला तयार आहेत, असे समजते. सर्व बाबींचा विचार केल्यावर त्यासंबंधी बोलूया. मी हे पत्र काहीसे घाईनेच लिहीत आहे. त्यामुळे तुम्ही ते समजून घ्याल, असे वाटते. मी खूप निहू शकतो; पण त्याचा कितपत फायदा होतो, याबद्दल मी साशंक आहे.

कापसाविषयीची बातमी रंजक वाटली. यासंबंधी खरोखर काही कृती झाली तर ते फायद्याचे ठरेल. आपले कृषी खाते काय प्रयत्न करीत आहे? आणि आतापर्यंतची त्यांची उपलब्धी कशी आहे? तुमच्या बोलण्यातून बरीचशी माहिती मिळत असते. आपले काही अधिकारी त्यांचे काम गांभीर्याने करीत आहेत आणि बरेचसे वेळ मारून नेतानाही दिसत आहेत.

बाकी सर्व ठीक.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव

१८३६

पॅलेस हॉटेल, ला बॉबौल

२६ जून १९२१

प्रिय श्री. रुज,

आपण माझ्या नातवाला रगबी शाळेत प्रवेश दिला असेलच, अशी आशा आहे. श्री. वॉटरफिल्ड मराठी शिकविण्यासाठी त्यांचा वेळ द्यायला तयार आहेत. खासेराव जाधवांना वाटते की, लहान बालकाला चार भाषा शिकविणे अवघड जाईल. प्रतापसिंहला पुढील आयुष्यात लॅटिन शिकण्याचा फायदा होणार नाही. त्यामुळे आपण त्याला यातून सूट देऊ शकाल का? हा वाचलेला वेळ तो भारतीय भाषा शिकण्यासाठी खर्च करू शकेल.

जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात काही काळासाठी मी लंडनमध्ये येणार आहे. आशा करतो की, तुम्ही सगळे बरे असाल. शंकररावांना भारतातून वायरलेस आला, की त्यांची आई आणि भाऊ आजारी आहेत; पण त्यांनी काय ठरवलेय किंवा ठरवणार आहेत याविषयी मला काही कल्पना नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

डब्ल्यू. ए. डी. रुज, रगबी

१८३७

पॅलेस हॉटेल, ला बॉबौले

२५ जून १९२१

प्रिय कर्नल जॉर्बर्ट,

तुमचे पत्र मिळाले. त्याचबरोबर माझे फोटोही मिळाले, त्याबद्दल धन्यवाद. ओळखीसाठी म्हणून मी ती पावती जपून ठेवायला हवी होती. श्री. मेलविलच्या मृत्यूची बातमी ऐकून खूप वाईट वाटले. मला माहीत नव्हते की, ते गेल्या डिसेंबरपर्यंत हयात होते, नसता त्यांना भेटायला मी नक्कीच बोलावले असते. त्यांची पत्नी आणि मुलगा कसे आहेत? मुलगा डॉक्टर आहे ना?

लवकरच आपण भेटू असे वाटते. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात मी लंडनमध्ये येणार आहे. तुमच्या पत्नीला मी आठवण काढली म्हणून सांगा. तुमच्या लग्नानंतरच्या पहिल्या नाताळाचा मी साक्षीदार आहे.

राजमाता इलाजासाठी काल्सबडमध्ये आहेत. तशा त्या बन्या आहेत. बाकीचेही फोटो पाठविण्याचे कळविल्याबद्दल धन्यवाद. मी बडोद्याला वायरलेस संदेश पाठवत आहे. तुम्ही पाहिले होते त्यात आता बराच बदल झालेला आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल सौ. एन. जॉर्बर्ट, सुरी

१८३८

पॅलेस हॉटेल ला बॉबौले
२७ जून १९२१

प्रिय माडगावकर,

मी आपली विचारपूस करणारा वायरलेस पाठविला होता. त्यातली माहिती आपल्या उपयोगाची ठरेल, अशी आशा आहे. मला माहीत आहे की, या प्रकरणामध्ये कोणतेही पाऊल उचलताना ब्रिटिश शासनाला विचारात घ्यावे लागेल.

तुमच्या पत्रासाठी आणि अगत्यपूर्वक केलेल्या चौकशीबद्दल धन्यवाद. सध्या माझी प्रकृती उत्तम आहे. मारसेलसहन परतताना संधिवाताच्या त्रासामुळे मला व्यवस्थित चालताही येत नव्हते. जयसिंहगव बरे आहेत; पण अगदी उत्तम प्रगती आहे असे म्हणता येणार नाही. धैर्यशीलही बर्लिनमध्ये इलाजासाठी थांबलाय; पण त्याला याचा कितपत फायदा होईल, याची मला शंकाच आहे. प्रतापसिंह आणि त्याची बहीण बोर्डिंग स्कूलमध्ये शिकत आहेत.

बाकी सर्व ठीक आहे. हे ठिकाण फार उष्ण आहे. मी २८ जूनला लंडनकडे रवाना होत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर गोविंदराव माडगावकर, न्यायाधीश, उच्च न्यायालय, मुंबई

ला बॉबौले
२६ जून १९२१

प्रिय आंबेगावकर,

आपण सगळे उत्तम असाल, अशी आशा करतो. तुम्ही हुजूर कामदार कार्यालयातील कामकाज स्वतः हाताळत असालच. या जबाबदाच्यांसाठी तुम्ही कारकून मंडळींवर अवलंबून नसाल, अशी आशा करतो. मंत्री महाडनीस व त्यांच्या सहकाच्यांच्या मदतीने तुम्ही परिषद व इतर मंत्रांच्या कार्याच्या मासिक अहवालाचे अवलोकन करावे व त्यातून होत असलेल्या प्रगतीचा आढावा घ्यावा. मंत्री आणि शाहा यांनी विचारपूर्वक आणि भरीव कार्य करावे आणि त्या संदर्भात मला कळवावे. प्रत्येक सहा महिन्यांनी परिषद सचिवांनी त्यांच्या प्रांतात येणाऱ्या साहित्याबद्दल सुधारणा सुचवाव्यात. कृपया हे पत्र मनुभाईंना वाचायला द्यावे आणि तुमच्याएवजी त्यांना सगळ्या गोष्टी करू घ्याव्यात.

तुमच्याकडून अनेक दौऱ्यांचे अहवाल अप्राप्त आहेत. उदा. जपान दौरा किंवा १९१९-२० मधील युरोप दौरा. त्याची तुम्हाला आठवण करून देण्याची गरज का पडावी? काम पार पडल्यावर मला तात्काळ त्यासंदर्भात अहवाल देण्यात यावा. माझी तब्बेत बरी आहे. मला आराम करण्याचा सल्ला देण्यात आलाय. मात्र हे माझ्या अधिकाच्यांनी आपापली कामे वेळेवर व अचूकतेने केल्यावरच शक्य आहे.

तुलनात्मकदृष्ट्या विचार केला तर अनेक हुजूर अधिकाच्यांना फारशा जबाबदाच्या नाहीत. त्यांनी आपली कामे सक्षमपणे करायला हवीत. पर्यवेक्षणाच्या कामात कसलीही कसूर करता काम नये. विशेषत: तरुण अधिकारी फार जबाबदारीने काम करताना दिसत नाहीत. त्यांच्यात शिस्तीचाही अभाव दिसतो, अशी माहिती माझ्यापर्यंत आलेली आहे.

भविष्यात प्रत्येक अधिकाच्याच्या कामाकडे मी व्यक्तिश: लक्ष देण्याची गरज पडू नये. प्रत्येकाने आपापल्या जबाबदाच्या गांभीर्यांनी पार पाडाव्यात. नेमून दिलेल्या कामात कसलीही कसूर करू नये.

मला वाटते की, मी माझे काम तेव्हाच अधिक प्रभावीपणे करू शकतो जेव्हा मला इतर अनावश्यक गोष्टीत लक्ष घालण्याची गरज पडणार नाही. कोणत्याही राजाचे महत्वाचे काम त्याच्या मंत्रांना आपापली कामे योग्य रीतीने करू देणे आणि स्वतः त्यांचे पर्यवेक्षण करणे हे असते. अकार्यक्षम अधिकारी, हेवेदावे व कामचुकारपणा यामुळे राजाच्या कामावरही परिणाम होत असतो. त्याला आपल्या सामाजिक जबाबदाच्या प्रभावीपणे पूर्ण करता येत नाहीत.

मी हे पत्र अधिक मोकळेपणाने लिहीत आहे. तुम्ही हे समजून घ्यावे. पुन्हा कधी मी याबाबतीत सविस्तर लिहीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर जी. बी. आंबेगावकर, हुजूर कामदार, बडोदा

प्रिय दिवाणसाहेब,

काही दिवसांपूर्वी मी लॉसनहून तुम्हाला पत्र पाठविले होते. तुम्हाला महत्त्वाच्या कामाची कागदपत्रे असतील तर ती पाठवायला सांगितले होते. मात्र, तुम्ही पाठविलेली कागदपत्रे मला फारशी महत्त्वाची वाटली नाहीत. त्यामुळे त्यांना अद्याप मी पूर्णपणे बघितलेले नाही.

मला माझ्या तारुण्यातली एक गोष्ट तुम्हाला सांगायला आवडेल. जेव्हा मी प्रशासकीय कामांमध्ये रस घ्यायला सुरुवात केली होती, तेव्हा मी माझ्या कामाबद्दल खूप उत्साही होतो. मात्र, मला कामाचा अनुभव नक्हता. त्या काळात मी प्रचंड काम करायचो; पण या अतिश्रामाचा मला भविष्यात त्रास होईल, याची काही कल्पना नक्हती किंवा कोणत्याही अधिकाऱ्याने मला त्याची जाणीव करून दिली नाही की, मी कामाचे तास ठरवून घ्यावेत; जेणेकरून माझ्या प्रकृतीवर त्याचा परिणाम होणार नाही. वास्तविक ते आपापसात याबाबतीत कुजबुजत असत. मात्र, त्यापैकी कोणीही मला त्याची जाणीव करून दिली नाही. मला वाटते, एक अधिकारी म्हणून किंवा एक माणूस म्हणूनही त्यांचे हे कृत्य समर्थनीय होणार नाही. इतरांचे भले होत असेल तर आपण पुढाकार घेऊन त्याबाबत चर्चा करायला हवी आणि अनुभव सांगायला हवेत. कारण नवरुद्या व्यक्तीत उत्साह असतो, मात्र अनुभव नसतो. या अधिकाऱ्यांना वाटायचे की, मला सतत कामातच मग्न राहायला आवडते म्हणून ते फारसे गरजेचे नसतानाही कागदपत्रे शोधून काढत आणि नवनवी प्रकरणे माझ्यासमोर सतत ठेवत.

मला आठवते, विनायकराव किर्तने, मकरपुरा येथील बंगल्यातील ऑफिसात आल्यावर हसत म्हणायचे की, मी सातत्याने कठोर परिश्रम करीत असतो आणि नेहमी नवनवीन कामे शोधून काढत असतो; पण माझ्यामुळे कामाचा खोळंबा होऊ नये म्हणून मी कोणतेही काम प्रलंबित ठेवत नसे. त्यामुळे मला व्यक्तिगत आयुष्याकडे लक्ष घ्यायला वेळच मिळाला नाही.

हे सगळे सांगण्याचा उद्देश एवढाच आहे की, अनावश्यक कामे माझ्यासाठी वाढवू नयेत आणि वेळेचेही भान ठेवावे. अतिकामाने मला थकवा येतो. किंवा असेही दाखविण्याचा प्रयत्न करू नका की, माझे अधिकारी किती कार्यक्षम आहेत आणि ते सातत्याने माझ्यापुढे प्रश्न मांडताहेत.

सध्या माझी प्रकृती काळजी करावी अशीच आहे. त्यामुळे फारच महत्त्वाची आणि अत्यावश्यक अशीच प्रकरणे माझ्यापुढे आणावीत. इतर प्रकरणांना मी तिकडे आल्यावर हाताळता येईल. मात्र, असे करताना हेतुपुरस्सर कोणाचेही अत्यावश्यक प्रकरण मागे राहणार नाही, याची काळजी घ्यावी. इतरांच्या फायद्यासाठी म्हणून कोणाच्याही चौकशा सुरू करू नये. अशा प्रकरणांचा तडा लावायला परिषदेला सांगावे.

मला आणखी एक अनुभव सांगावासा वाटतो. सुरुवातीला मी जेव्हा युरोपात येत असे, तेव्हा अशीच अनेक प्रकरणे येथे पाठविली जात. मीही विनाविलंब तात्काळ ती प्रकरणे निकाली काढत

असे. पुढे मला न्युमोनिया झाला आणि मी बिछान्याला खिळ्लो. दोन महिने मला डॉक्टरांनी कसलेही प्रशासकीय काम करण्याची मुभा दिली नक्ती. त्यामुळे महाराज आजारी असल्यामुळे सार्वजनिक कामांमध्ये विलंब होऊ नये, यासाठी परस्परच मंत्राला प्रकरणाचा निपटारा करायला सांगण्यात आले. पुढे तर मी जेव्हा युरोप दौऱ्यावर जात असे तेव्हा भारत शासनाला विचारात घेऊन पर्यायी प्रशासकीय व्यवस्था केली जाऊ लागली आणि यातील वाईट गोष्ट म्हणजे भारतीय राजे किंवा राजपुत्र आजारासारख्या संकटात सापडले, तर त्यांचे अधिकारी याचा कसा फायदा उचलता येईल याचा विचार करताना सर्वत्र दिसू लागले. मग भूतकाळातून आपण काय धडा घेतला, हा प्रश्नच आहे. हा खरे तर दुःखद अनुभव आहे.

हे पत्र मी अगदी सहजतेने लिहीत आहे. त्यामुळे प्रत्येक शब्दाचा कीस न पाडता माझे काय म्हणणे आहे ते समजून घ्या. माझी इच्छा आहे की, माझ्या अधिकाऱ्यांनी बरीचशी प्रकरणे त्यांच्या स्तरावरच निकाली काढावीत आणि धोरणात्मक विषयांच्या संदर्भातच माझ्याकडे यावे. मला सर्व माहिती देण्यात यावी आणि निकालासाठी त्रास देऊ नये.

कृपया या सगळ्या बाबी विभागप्रमुख व महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांपर्यंत जाऊ घ्या. हवे तर हे पत्र काही अधिकाऱ्यांसमोर तुम्ही वाचून दाखवा. आज रात्री मी लंडनला पॅरिसमार्गे निघत आहे. मला भारतातील मान्सूनची माहिती देणारे एकही पत्र अद्याप पोहोचलेले नाही. कारण मान्सूनवरच आपला विकास अवलंबून असतो. मला वाटते, तुम्ही सगळे या बाबी समजून घ्याल.

हे ठिकाण फार उष्ण आहे. त्यामुळे तेथून बाहेर पडताना मला आनंद होतोय. विचीतील इलाजादरम्यान मला अशक्तपणा आलाय. डॉ. मेअर हे नियमितपणे येऊन माझी काळजी घेत आहेत. त्यांच्याशी माझी नेहमी चर्चा होत असते. या संभाषणातून माझ्या असे लक्षात आले की, काही प्रश्न निकाली काढण्यापेक्षा विनाकारणच लांबवले जातात आणि मी तर अशा बाबतीत अनभिज्ञच असतो. मात्र हे काही योग्य नाही. प्रशासनात काही महत्त्वाचे विषय निर्माण झाल्यास मला त्याविषयी तात्काळ माहिती देणे ही अनुभवी अधिकाऱ्यांची जबाबदारी आहे. त्याशिवाय मला सार्वजनिक जबाबदाऱ्या प्रभावीपणे पार पाडता येणार नाहीत.

मागच्या माझ्या भारतभेटीत मी अनेक विभागप्रमुखांशी व्यक्तिशः चर्चा केली. त्यातून मला बरीचशी माहिती मिळाली. त्यांनी ते करीत असलेली कामे मला समजावून सांगितली.

केवळ माझ्या सचिवासोबत खुर्चीवर बसून प्रकरणे सोडविण्यापेक्षा अधिकाऱ्यांच्या मदतीने पर्यवेक्षणात अधिक लक्ष घालून आणि सर्व घडामोडींची माहिती घेत मी अधिक प्रभावीपणे काम करू शकेन, असे मला वाटते. तसे हे पत्र बरेच लांबले आहे. आता जेवणाची वेळ झाली आहे, म्हणून मी थांबतो. तुम्ही हे वाचून कंटाळला नसाल, अशी आशा करतो. मला माझ्या भावना आणि विचार तुम्हाला सांगावेसे वाटले म्हणून लिहीत गेलो इतकेच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

स्वीत्तर्लंड, वाल्डहॉस फिल्म्स्
०९ ऑगस्ट १९२१

माझी प्रिय मुलगी,

तुझे पत्र मिळाले. खूप खूप धन्यवाद. माझ्या आजाराबदल तुला कळलेच असेल.

भारतातून परत येत असताना मला वाताचा त्रास सुरु झाला. त्यामुळे इलाजासाठी मी लॉसेनला गेलो. तेथे मी महिनाभर डॉ. एम. जिनरेट यांच्याकडे उपचार घेतले आहेत. क्हायलेट रेजच्या इलाजामुळे मला लगेच आराम पडला. या वातामुळे मला नियमित व्यायाम करणेही शक्य होत नाही. पूर्वी मी कोणताही थकवा न येता तासभर फिरु शकत असे.

प्रशासकीय कामांचा मला अपेक्षेपेक्षा अधिक त्रास होतो. त्याचाही तब्येतीवर विपरीत परिणाम होतो.

विचीनंतर मी डॉ. मोनो आणि डॉ. मेअर यांच्या सल्ल्यानुसार ला बॉबौले या ठिकाणी गेलो होतो; पण हे ठिकाणही खूप उष्ण आहे. नंतर मी लंडनला जाणे पसंत केले; पण दुर्दैवाने तेथेही नेहमीपेक्षा उष्णता जास्तच होती.

बद्धकोष्ठतेचा त्रास जाणवू लागल्याने मी दोन चमचे फ्रूट साल्ट घेण्यास सुरुवात केली. तसे मी हे नेहमी घेत असतो; पण या वेळी मला दिवसभरात अनेकदा शौचाला जावे लागले. त्यामुळे मी डॉ. जिनरेट यांना बोलावले. त्यांनी काही औषधी दिली, ती मी अद्यापही घेत आहे. त्यांच्या औषधांचा मला फायदाच झाला. सध्या माझी तब्येत उत्तम आहे.

तसा मला बद्धकोष्ठतेचा त्रास बन्याच काळापासून आहे. भारतात असताना डॉ. मेअर यांनी मला गरम पाणी आणि फ्रूट साल्ट घेण्याचा सल्ला दिला होता.

गेल्या काही दिवसांपासून तुझी आई येथे आहे. तिला वाटते की, माझी फसवणूक केली जात आहे. त्यामुळे काही लोकांच्या चुकाच मी शोधत असतो.

धैर्यशील आणि जयसिंहराव यांचे उत्तम चालले असल्याचे मला समजले आहे. बडोद्यात पाऊस पडल्याचीही बातमी मला समजली आहे. यामुळे माझी चिंता काही प्रमाणात कमी झाली. नोक्हेंबरच्या मध्यामध्ये मी भारतात जाण्याचा विचार करतोय. तेथे प्रिन्स ऑफ वेल्सचे मी स्वागत करू शकेन. तोपर्यंत माझी तब्येत ठणठणीत झालेली असेल, अशी मी आशा करतो.

तुला माझे हे पत्र सहजतेने वाचता यावे, म्हणून ते मी माझ्या एका मित्राकडून टाईप करून घेतले. तुझे पती आणि मुले कसे आहेत? तुम्ही सगळे मजेत असाल अशी मी आशा करतो.

तुझे लाडके
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस महाराणी कुचबिहार

प्रिय मनुभाई,

तुमच्या ८ जुलै १९२१ च्या गोपनीय पत्राबद्दल धन्यवाद. तुम्ही चर्चा केलेले अनेक विषय बन्याच वर्षांपासून माझ्या डोक्यात घोळत होते. त्याविषयी माझी काही मते आहेत. त्यातल्या एक-दोन मुद्यांचाच मी येथे उल्लेख करतो. शेवटी प्रत्येकाच्या दृष्टिकोनावरच त्याची योग्यता ठरविणे अवलंबून असते, हेही तितकेच खरे.

सध्याची यंत्रणा खरेच फार वाईट झालेली आहे आणि ती बदलणे गरजेचे आहे का? की फक्त बदल करायचा म्हणून यंत्रणेला बदलावे लागणार आहे? की काही विशिष्ट व्यक्तींच्या हितासाठी असे करावे लागणार आहे?

मंत्राच्या कार्यालयाचे मूळ :

मंत्राची कार्यालये कशी निर्माण झाली, याचा जर आपण शोध घ्यायला लागलो, तर राजाला मदत करण्यासाठी हे पद व कार्यालय निर्माण झालेले दिसून येते. मात्र मंत्राने स्वतंत्रपणे, अधिकारांचे केंद्रीकरण करून काम करणे अपेक्षित नाही. पंतप्रधान हा सर्व अंतिम निर्णय घ्यायला सक्षम असतो. मात्र, सध्याच्या परिस्थितीत असे दिसून येत नाही, याचा विचार करून योग्य ते पाऊल उचलायला हवे.

इतर महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांची गरज : जर मंत्री राजासोबत योग्य रीतीने आपली जबाबदारी सांभाळत असेल, तर इतर महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांची गरजच भासणार नाही. जर शासनाची कार्यप्रणाली विस्तारत असेल, तरच मंत्राच्या खालच्या अधिकाऱ्यांचे अधिकार वाढवायला हवेत.

गरज असताना मत व्यक्त करणे आवश्यक :

तुम्ही मांडलेल्या प्रत्येक मुद्यावर मी येथे लिहू शकतो. मात्र, त्याची लगेच गरज आहे असे मला वाटत नाही. आवश्यकता भासेल तेहा मी त्याविषयी माझी मते व्यक्त करीनच. मात्र, तुम्ही स्पष्टपणे व्यक्त केलेल्या मतांबद्दल मी तुमचा आभारीच आहे.

श्री. सेडन यांचा पूर्ण उपयोग करून घेणे :

आपण श्री. सेडन यांना सेवेत घेतले आहे. त्यांच्या सेवेचा पूर्ण उपयोग करून घेणे गरजेचे आहे. एखादी महत्त्वाची समस्या तुमच्या समोर आहे का? जेणेकरून आपण लगेचच त्यांना त्यावर अभ्यास करायला सांगू.

आपले लोकप्रतिनिधित्व करणाऱ्या संस्थांतील सदस्यांच्या यादीचे विश्लेषण आणि त्यापासून घ्यायचा धडा :

मी श्री. आंबेगावकर यांना सांगितले आहे की, त्यांनी आपल्या धारासभेत येणाऱ्या सदस्यांचा अभ्यास करून त्याचे विश्लेषण करावे. तसेच त्याचा अहवाल तयार करून मला सादर करावा.

एखादी महत्त्वाची त्रुटी जर त्यांना आढळत असेल तर त्याविषयीही त्यांनी स्पष्टपणे कळवावे. मात्र, श्री. अबेंगावकर अद्याप झोपलेले दिसतात. कृपया त्यांना झोपेतून उठवा आणि कामाला लावा. त्यांना या प्रतिनिधींच्या यादीचा अभ्यास करायला सांगा आणि सर्व घटकांना यात प्रतिनिधित्व मिळतेय की नाही, याची शहानिशा करायला सांगा. त्यांनी या संस्थेची तुलना बॉम्बे प्रेसिडेन्सीमधील यंत्रणेशी किंवा अशा प्रकारच्या इतर यंत्रणेशी करावी आणि तसा तुलनात्मक अहवाल सादर करावा.

अशाच प्रकारचे विश्लेषण आपले प्रांत आणि महाल यांच्याबाबतीतही करावे.

हे करण्याचा उद्देश :

आता हे सगळे कशासाठी करणे आवश्यक आहे, हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. यातून आपल्या सध्या अस्तित्वात असलेल्या यंत्रणेचा अभ्यास होऊ शकेल आणि त्यात कोणते बदल करणे आवश्यक आहे, याचाही आढावा घेता येईल. मात्र, हे अगदी बारकाईने आणि काळजीपूर्वक होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे मी परत येईपर्यंत याबाबत गोपनीय अहवाल तयार करा आणि मी आल्यानंतर तो माझ्यासमोर सादर करा.

श्री. सेडन रुजू झाल्यानंतर त्यांची कर्तव्ये :

श्री. सेडन तेथे आल्यानंतर त्यांनी सध्या श्री. दत सांभाळत असलेल्या विभागाचा कार्यभार हाती घ्यावा. (ते १५ सप्टेंबरला लंडनहून भारतात येण्यासाठी रवाना होत आहेत.) मी तुमचा हा सल्ला मान्य करतो की, अमात्यांकडे महसूल आणि तत्सम खात्याचा कार्यभार असावा. उदा. अर्थ, अबकारी आणि मालमत्ता.

याशिवाय तुम्हाला आणखी काही बदल गरजेचे वाटत असतील, तर मी परत आल्यानंतर त्यावर विचार करूया. श्री. सेडन हे परिषदेचे एक सदस्य असतील. संपत्राव आणि निंबाळकर यांचे परिषदेचे सदस्यत्व मी आल्यानंतर रद्द करू.

डॉ. जिवराज मेहता यांची नियुक्ती :

हे पत्र तुमच्यापर्यंत पोहोचण्याआधीच तुमच्या हे कानावर आलेच असेल की, मी डॉ. मेहता यांची नेमणूक केलेली आहे. ही नियुक्ती आपल्या खर्चातूनच करायची आहे, त्याचा तुम्ही अभ्यास करा.

वाढत्या खर्चावर उपाय :

याशिवाय तुम्ही मला धुरंधरविषयी निर्णय घ्यायला सुचविलेले आहे. मला तुमच्यावर विश्वास आहे. तुम्ही यावर विचार करावा आणि योग्य ते उपाय सुचवावेत.

मेजर परब यांना धन्यवाद :

कृपया मेजर परब यांचे माझ्या वतीने ऋण व्यक्त करावेत. त्यांनी १९२० मध्ये म्हैसूर भेटीचा अतिशय उत्तम असा अहवाल सादर केलेला आहे.

परिषदेच्या कामापासून धडा :

परिषदेच्या कामाकडे पाहून काही महत्त्वाच्या बाबी लक्षात येत आहेत. संबंधित अधिकारी आणि विशेषत: परिषदेचे सचिव हे मासिक कार्य अहवालातून काही धडा घेत आहेत की नाही? परिषदेच्या मासिक कामाचा योग्य रीतीने निपटारा व्हायला हवा. यानंतर तरी या बाबीकडे त्यांनी गांभीर्याने लक्ष द्यावे.

शिक्षण खात्यात दिवाणांचे अधिकार :

मला वाटते की, नायब दिवाण आणि परिषदेचा वेळ इतर कामासाठी वाचावा म्हणून शिक्षण आयुक्त (विद्याधिकारी) यांना दिवाणांचे अधिकार प्रदान करावेत. भविष्यात प्रायोगिक तत्वावर त्यांना हे अधिकार वापरू द्या.

डॉक ऑफ कॅनॉट यांच्या गार्डन पार्टीसाठीचा वाटा :

जसे महाराजा बिकानेर यांनी सुचविल्याप्रमाणे रु. ४०२-११-४ हा माझ्या या पार्टीचा वाटा, त्यांनी सुचविल्याप्रमाणे पाठवून द्यावा.

चॅन्सलर ऑफिसची रक्कम :

महाराजांनी लिहिल्याप्रमाणे पहिल्यांदा रु. ८०० आणि नंतरच्या वर्षासाठी रु. ६०० ही रक्कम, याविषयी आदेश नंतर काढण्यात येतील. दरम्यानच्या काळात या मुद्याविषयी परिषदेच्या सदस्यांची मते जाणून घ्या.

बाकी सर्व व्यवस्थित सुरु असेल, अशी मी आशा करतो. उत्तम पावसाची बातमी कळाल्यावर समाधान वाटेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१८४३

५ सप्टें. १९२१

प्रिय सूनबाई,

तुझे पत्र मिळाले. तसेच काल मोदीबदलची तुझी तारही प्राप्त झाली.

मी येथे काल बर्लिनहून आलो आणि उद्या इंटरलेकनला जाणार आहे. त्यानंतर मी तुला आणि मुलांना माझ्याकडे बोलावून घेण्याचा विचार करतोय. जिनेव्हापासून फार लांब नाही. मुलांनी जास्त लांबचा प्रवास करू नये असे मला वाटते. वेगवेगळ्या हवामानाचा त्यांच्या तब्येतीवर परिणाम होऊ शकतो.

कृपया तुझ्याकडच्या मंडळीसाठी तू रु. २००० (दोन हजार) पर्यंतच्या भेटवस्तू खरेदी कर. मला तुझ्या खर्चासंदर्भात काही माहिती नाही. मात्र, भेटवस्तू खरेदी करण्यासंदर्भात मी मुद्दाम सुचवत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

राजकन्या कमलादेवी गायकवाड

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५८

रेजिना हॉटेल जंगफ्रॉन्टिनक, इंटरलेकन

११ सप्टें. १९२१

प्रिय दिवाणसाहेब,

तुमचे दि. ११ व १९ ऑगस्टचे पत्र मिळाले. त्याबद्दल धन्यवाद.

माझ्या तब्येतीची आस्थेने विचारपूस केल्याबद्दल मी तुमचा ऋणी आहे. तुम्ही आणि परिषदेने आपापली कामे योग्य रीतीने पार पाडत मला राज्याच्या काळजीपासून मुक्त ठेवले आहे. हा एक प्रकारे माझी तब्येत चांगली राहण्यासाठी तुम्ही केलेला एक प्रयत्नच आहे.

मला वाटते की, सध्या मानसिक आणि शारीरिक अशा दोन्ही बाजूंनी मी सुदृढ आहे. गेल्या एप्रिलमध्ये जेव्हा मी येथे युरोपात आलो होतो, तेव्हा माझी प्रकृती बरीच खालावलेली होती. संधिवाताने मला खूप त्रास झाला. मात्र, लॉसनमध्ये घेतलेल्या उपचाराचा मला बराच फायदा झाला. त्यानंतर मी लंडनला माझ्या घरी जाण्यास फार उत्सुक होतो. तेथील माझ्या घोड्यांचीही मला आठवण येत होती. मात्र, लंडनमध्ये माझ्या अपेक्षेपेक्षा अधिक उष्णता होती. त्याचा पुन्हा मला बराच त्रास सहन करावा लागला. त्यामुळे मी पुन्हा लंडनहून लॉसनला परत आलो. येथे मला माझ्या दंतवैद्याला भेटायचे होते. त्यानंतर पुढे विटेलला जाण्याचे माझे नियोजन होते.

मात्र, लॉसनमध्ये असतानाच माझी प्रकृती पाहून डॉक्टरांनी स्वीत्झार्लंडमधील टेकड्यांतील वाल्डहॉस फिल्मस् येथे जाण्याचा सल्ला दिला. तेथे पुढील जलउपचार केले जाणार होते. जलउपचाराने सुरुवातीला तर नैराश्यच येते; मात्र नंतर त्याचा प्रकृतीवर उत्तम परिणाम झाला. वाल्डहॉसला जाण्याचा निर्णय योग्यच राहिला.

त्यानंतर मी जर्मनीला माझ्या मुलाकडे जाण्याचा निर्णय घेतला. महाराणीचाही मी जर्मन डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा, असा आग्रह होता. तेथे माझ्यावर चार तज्ज्ञांनी उपचार केले. माझ्यावर पूर्वीपासून सुरु असलेल्या उपचारांविषयी चौघांनीही सहमती दर्शविली.

माझ्या प्रकृतीतील सुधारणा पाहून यावर्षी पुन्हा उपचारासाठी विटेलला जाण्याची गरज नसल्याचेच त्यांनी सुचविले. त्यापेक्षा माझ्या आवडीच्या एखाद्या स्थळी जाऊन मी आगाम करावा, असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे मला बरेच समाधान वाटले.

या सर्व उपचारांचा मला फायदाच होत आहे, असे म्हणावे लागेल. कारण मी पहिल्यांदा जेव्हा लॉसनला गेलो होतो, तेव्हा माझ्या रक्तातील युरिक ॲसिडचे प्रमाण सामान्यापेक्षा चारपट अधिक होते. नंतर जर्मनीत केलेल्या तपासणीमध्ये हे प्रमाण बरेच खाली आलेले दिसून आले. आता मी प्रकृती सुधारण्याच्या महामार्गावर आहे, असे म्हणावे लागेल. मात्र, तरीही डॉक्टरांनी तब्येतीची काळजी घ्यायला सांगितली आहे.

येथे मी सुधारित विटेल उपचार आणि द्राक्ष उपचार घेत आहे. तसा वाल्डहॉसहून निघताना मला संधिवाताचा थोडासा त्रास झाला होता. मात्र तो लगेच बरा झाला.

मला वाटते की, माझे वय आणि प्रकृतीचा विचार करता मी बडोद्यातील माझी कार्यपद्धती बदलायला हवी. बहुतांशी प्रशासकीय जबाबदाऱ्या चांगल्या मंत्रांकडे सोपवायला हव्यात. मी विकासाच्या योजनांवर अधिक लक्ष केंद्रित करायला हवे. तसेच सामाजिक कार्यात अधिक वेळ खर्च करायला हवा. खेळ, जिमखाना, समारंभ इ. गोष्टींमध्ये जास्त प्रमाणात सहभागी व्हायला हवे. त्यामुळे मला अधिक आनंददायी आयुष्य जगता येईल.

त्याशिवाय मी कौटुंबिक बाबींकडे ही विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. कुटुंबियांच्या व्यक्तिगत अडचणी व गरजा याकडे लक्ष द्यायला हवे. त्याच वेळी त्यांचा राज्यकारभारात अनावश्यक हस्तक्षेप तर होत नाही ना, या बाबीचाही मला विचार करावा लागणार आहे. या सर्व प्रक्रियेमध्ये मला तुमच्या सल्ल्याची गरज भासणार आहे. याशिवाय, अधिकाऱ्यांना लहान-लहान समारंभांमधून अनौपचारिक रीतीने भेटायलाही मला आवडेल.

श्री. सेडन यांना दिवाणाचे अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत. त्यांनी विविध विभागांच्या टिप्पण्या अभ्यासून योग्य तो निर्णय घ्यावा. याशिवाय काही प्रकरणे त्यांनी परिषदेच्या समक्ष ठेवावीत. तसे ते स्वतःही परिषदेचे एक सदस्य आहेतच. त्यांना प्रशासकीय कारभाराची संपूर्ण माहिती व्हावी, हाच माझा त्यामागचा उद्देश आहे. जनरल स्क्रेटरी पदाविषयीही मी तुमच्याशी चर्चा केली होती. बडोद्याला परत आल्यावर श्री. सेडन यांच्याकडे सोपविण्याच्या जबाबदाऱ्यांविषयी निर्णय घेऊ.

श्री. खराडी यांनी त्यांच्या कार्यशाळेसाठी काही यंत्रसामग्रीची मागणी केली आहे. या मुद्यावर श्री. मार्टिन यांच्याशी चर्चा करून निर्णय घेता येईल. आपण युरोपातून फर्निचर आणण्यावर बराच पैसा खर्च करतो. मात्र, त्याच दर्जाचे फर्निचर बडोद्यात तयार करून पैसा वाचविता येईल का? याचाही विचार व्हायला हवा.

मी परत येताना बॉम्बेला थांबेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१८४५

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१४ नोव्हें. १९२१

प्रिय श्री. विल्कीन्सन,

तुमचे १२ नोव्हेंबरचे पत्र मिळाले. धन्यवाद. मी आताच येथे आलो आहे. बडोद्यात बरीच उष्णता आहे. मात्र, मला येथे येऊन खूप आनंद झाला. गेल्या वर्षांपिका आता माझी तब्येत उत्तम

आहे. मी आताच इकडे परत येण्याबाबत डॉक्टर फारसे उत्सुक नव्हते. मात्र, मी हिज रँयल हायनेस द प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचे स्वागत करण्यासाठी येऊ इच्छित होतो. मी येथे शक्य तितक्या कमी कालावधीसाठी थांबणार आहे.

या वेळी मला युरोपातील थंड हवामानाचा अनुभव घेता आला नाही. कारण या वेळी तेथील वातावरण बरेच उष्ण होते.

मला तुमच्यासोबत राहण्याची संधी मिळाली असती, तर आनंदच वाटला असता. मी अलीकडच्या काळात बराच व्यग्र होतो, तरी मी तब्येतीकडे दुलक्ष्म होऊ दिले नाही. जरी आपली येथे भारतात भेट होऊ शकली नाही, तरी आपण युरोपात भेटू, अशी मी आशा करतो. युवराजांच्या भेटीनंतर योग्य वेळ पाहून मी तुम्हाला येथे माझ्याकडे राहण्यासाठी आमंत्रण देऊ इच्छितो.

तुमच्या कुटुंबातील सगळे मजेत असतील, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

डब्ल्यू. एच. जे. विल्कीन्सन ई-स्क्वेअर,
सी. एस. आय., सी. आय. ई., आय. सी. एस., उदयपूर.

१८४६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ नोव्हें. १९२१

प्रिय मित्र,

मी नुकताच भारतात, माझ्या राजधानीला परत आलो. मी लवकरात लवकर तुमच्या महाराजांना भेटण्यासाठी उत्सुक आहे. ते बडोद्यातून गेल्यानंतर जर मी दिल्लीला आलो, तर आपली भेट होऊ शकेल. त्यामुळे २६ तारखेला बडोदा सोडण्याचे माझे नियोजन आहे. त्यानंतर काही दिवस दिल्लीत मुक्काम करण्याचा मी विचार करतोय. त्यामुळे दि. २८ आणि २९ तारखेला महाराजांची भेट होऊ शकेल का? कृपया त्याबाबत मला कळवावे.

सध्या बॉम्बे आणि बडोदा बरेच उष्ण असल्याचे मी अनुभवले. प्रवासात मला थोडाफार तब्येतीचा त्रास जाणवला होता. मात्र, आता माझी प्रकृती उत्तम आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. निवृत्त आदरणीय द. अर्ल ऑफ रीडिंग, दिल्ली

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ६१

१८४७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ नोव्हे. १९२१

प्रिय सर जॉन,

मी बन्याच दिवसांपासून तुम्हाला पत्र लिहिण्याचा विचार करीत हेतो. आज सकाळीच मी येथे आलो आणि माझे हे जुने शहर आणि गर्दीने भरलेले रस्ते पाहून आनंदित झालो.

बॉम्बे आणि बडोद्यातही बरीच उष्णता आहे. मी राजपुत्राच्या भेटीची वाट पाहतोय. त्याचा बडोदा दौरा आनंददायी राहील, याची मी पूर्ण काळजी घेत आहे. त्यांच्या दौऱ्यानंतर मी लॉर्ड रीडिंग यांची भेट घेण्याचा विचार करीत आहे.

तुम्ही आणि श्रीमती वुड मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

सर जॉन वुड,
विशेष दुष्काळ निवारण अधिकारी, राजकोट.

१८४८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२ डिसेंबर १९२१

प्रिय महाराज,

महाराजांची तब्येत बरी नसल्याचे समजले. मी लगेच माझे सरदार मीर इंतझामअली खान यांना तब्येतीची विचारपूस करायला पाठविले.

मी आशा करतो की, मीर साहेब निश्चितच प्रकृतीत सुधारणा झाल्याची आनंददायी बातमी घेऊन परतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

रा. रा. महाराज, जयपूर
महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६२

१८४९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ डिसें. १९२१

माझी प्रिय मुलगी,

तुझे पत्र पाहून मला खूप आनंद झाला. तुझी नेहमी भेट होत राहावी, असे वाटते. विशेषतः अनेक दिवसांपासून तुझी भेट झाली नाही, तर नेहमी आठवण येते.

गेल्या वषषिका आता माझी प्रकृती उत्तम आहे. मानसिकदृष्ट्याही मी सुटृढ आहे, असे म्हणावे लागेल. कामातही मी उत्साहाने लक्ष घालत आहे.

तसा संधिवाताचा अधूनमधून त्रास होत असतो. मात्र तो पूर्वीसारखा फार त्रासदायक नाही. डॉक्टरांनी मला जास्तीत जास्त आराम करण्याचा सल्ला दिलेला आहे. औषधी आणि डॉक्टरांबद्दल मी तुझ्या मताशी सहमत आहे. आनंदी आयुष्य, चिंतांपासून मुक्ती आणि नैसर्गिक सुटृढता या बाबी आवश्यक आहेतच.

मी गरजेपेक्षा कमी काळजी करायला हवी. तुझी आई आणि सभोवतालच्या वातावरणाचाही माझी तब्येत सुधारण्यासाठी निश्चित उपयोग होत आहे. वाढत्या वयानुसार मी तब्येतीची अधिक काळजी घेतलीच पाहिजे.

लोक वस्तुस्थितीची आणि परिस्थितीची पूर्ण कल्पना नसतानाही त्याविषयी बोलत असतात. त्यांना आपण काय बोलत आहोत, याचेही फारसे गांभीर्य नसते. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्याकडे कितपत लक्ष घायला हवे, याचा विचारही ज्याचा त्याने करायला हवा.

तू पत्रात तुझ्याविषयी, तुझ्या पती आणि मुलांविषयी काहीच लिहिले नाही. ते मजेत असतील, अशी मी आशा करतो. इंदुमती येथे आलेली आहे. ती एक शांत, समंजस आणि प्रेमळ मुलगी आहे.

तुझा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस महाराणी, कुचबिहार

१८५०

लक्ष्मी-विलास पॅलेस, बडोदा
१९ डिसें. १९२१

प्रिय राजासाहेब,

हिज रॅयल हायनेस द प्रिन्स ऑफ वेल्स यांची भेट यशस्वीरीत्या पार पडली. त्यात कसलीही अडचण आली नाही.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ६३

मी मलबारमधील मोपलांच्या संकटासंदर्भात वाचले होते. मला आशा वाटते की, तेथे सगळी परिस्थिती आता नियंत्रणात असेल. तुमच्या व्यक्तिगत संकटांची माहिती मिळाली आहे. मलाही त्याचे खूप दुःख झाले; पण आतापर्यंत सर्व बाबी सावरल्या असतील, अशी आशा करतो. तुमच्या पत्नी आणि द्वितीय चिरंजीवही मजेत असतील.

माझा कार्यक्रम अद्याप निश्चित झालेला नाही. तशी माझ्या प्रकृतीत सुधारणा होत आहे. मात्र, डॉक्टरांचा असा सल्ला आहे की, मी लवकरात लवकर पुढील उपचारांसाठी परत युरोपला जावे.

येथे सगळ्यांची अशी इच्छा आहे की, मी येथेच राहावे. मलाही तसेच वाटते. मात्र, तब्येतीचाही विचार करावाच लागेल. लवकरच तुम्ही सुचिविल्याप्रमाणे आपण बॉम्बेत भेटू.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर वासुदेव, कोलनगोडचे राजा

१८५१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० डिसें. १९२१

प्रिय श्री क्रम्म,

कालच्या तारखेचे आपले पत्र मिळाले. खूप खूप धन्यवाद.

मी माझ्या सहलीचा खूप आनंद घेतला. लुटालुटीच्या प्रकरणामुळे जनता त्रस्त आहे. पोलिसांना अधिक चांगली शस्ते पुरविणे आवश्यक वाटते. तुमच्या अधिकारात लवकरात लवकर या संदर्भात कारवाई करावी. तुम्हाला माहित आहे की, मी पोलिसांना आणि सैन्याला खूप महत्त्व देतो. त्यांच्याकडे दर्जेदार आणि पुरेशा प्रमाणात शस्ते असणे अत्यंत गरजेचे आहे. पूर्वी ब्रिटिश शासनाच्या धोरणामुळे मी माझी ही इच्छा पूर्ण करू शकलो नव्हतो. तथापि उत्तम सैन्याची गरजही आता वाढली आहे.

वर्षाच्या याच काळात मी युरोपियनांसाठी स्नेहभोजनाचे आयोजन करीत असतो. २७ डिसेंबर ही तारीख तुम्हाला आणि इतरांसाठीही सोयीची राहील का? मी तुम्हाला स्नेहभोजन आणि नृत्य कार्यक्रमासाठी आरंप्रित करीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एल. एम. क्रम्म ई-स्क्वेअर, सी. आय. ई., रेसिडेंट, बडोदा

१८५२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ डिसें. १९२१

प्रिय लॉर्ड रीडिंग,

आपले दोन तारखेचे पत्र पाहून आनंद झाला. यात आपण कलकत्याच्या राणी व्हिक्टोरिया मेमोरियलसंदर्भात चर्चा केली आहे. या महत्त्वपूर्ण कार्यासाठी मी देत असलेल्या रु. ५०,००० (पन्नास हजार) च्या देणगीविषयी आपण व्यक्त केलेल्या समाधानाबद्दलही धन्यवाद.

मला विश्वास आहे की, आपण आवाहन केल्यास इतर राज्येही देणगी देतील आणि हिज रँयल हायनेस द प्रिन्स ॲफ वेल्सना या महिन्यात मेमोरियलचे उद्घाटन करण्यात अडचण येणार नाही.

मी नुकताच माझ्या काठियावाड प्रदेशातून दौरा करून परतलो आहे. गेल्या आठवड्यात मी द्वारका येथे एक मोठा सिमेंटचा कारखाना सुरु केला.

मला खेद वाटतो की, मी याआधीच तुम्हाला पत्र पाठवू शकलो नाही. दिल्लीमध्ये तुम्ही माझे जे आदरातिथ्य केले त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. तुम्हाला आणि लेडी रीडिंग यांना भेटून मला खूप आनंद झाला.

तुम्हा दोघांनाही नाताळाच्या खूप खूप शुभेच्छा !

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. निवृत्त द अर्ल ऑफ रीडिंग,
व्हाईसरांय आणि गव्हर्नर जनरल ॲफ इंडिया, दिल्ली

१८५३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० जाने. १९२२

प्रिय दिवाण साहेब,

मी आपल्या काही इमारती आणि गरजांविषयी विचार करीत होतो. सध्या आपल्या अधिकाऱ्यांसाठी आपल्याकडे पुरेशी निवासव्यवस्था आहे. तरीही कोठीतील श्री. तळवाडकर यांनी डिझाईन केलेली इमारत लवकर पूर्ण करायला हवी. सध्या त्या इमारतीचे बांधकाम बैठकीपर्यंत पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे ही इमारत पूर्ण करण्यासंदर्भात आवश्यक ती कार्यवाही करावी.

अशा महत्त्वाच्या मुद्यांची टिपणे माझ्यासमक्ष सादर करावीत. यासंदर्भात परिषदेच्या तीन सदस्यांची समिती स्थापन करून आढावा घेता येईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ६५

१८५४

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
१८ जाने. १९२२

प्रिय मित्र,

मला माहिती मिळाली की, आपण लवकरच काठियावाडच्या दौऱ्यावर येत आहात. या दौऱ्याच्या दरम्यान आपण जुनागड आणि तलाला येथे मुक्काम करणार असल्याचेही समजले. या अनुषंगाने मी आपल्याला एक विनंती करू इच्छितो की, माझ्या सरहदीतील तालुका कोडीनार येथून रेल्वेमार्ग तयार क्हावा, यासाठी बडोदा आणि जुनागड ही दोन्ही राज्ये इच्छुक आहेत आणि तसा प्रस्तावही रेल्वे बोर्डाच्या वतीने आपल्याकडे सादर केलेला आहे.

या पत्रासोबत आपल्या अधिक माहितीसाठी माझ्या मंत्रांनी तयार केलेल्या प्रकल्पासंदर्भातील टिपणी ही जोडत आहे. मला विश्वास आहे की, आपण या प्रस्तावाचा विचार कराल. कारण हा प्रकल्प माझ्या राज्यासाठी आणि जुनागडसाठीही फायद्याचा ठरणार आहे.

काठियावाडला जाताना दि. २५ तारखेला आपण आणि आपला स्टाफ जर एल. र्ही. पॅलेस, बडोद्याला नाष्ट्यासाठी आलात तर मला खूप आनंद होईल. मी येथे दोन दिवसांपासून थांबलेलो आहे. कारण मला विश्रांतीची खूप गरज होती. मी उद्या बडोद्याला खावाना होत आहे.

आपण मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई., गव्हर्नर ऑफ बॉम्बे

१८५५

बडोदा
२७ जाने. १९२२

प्रिय खासेराव,

आपले पत्र मिळाले. प्रतापसिंहाच्या दौऱ्याविषयी तुम्ही लिहिले आहे. तशी ही कल्पना उत्तम आहे. मात्र, ही वेळ त्यासाठी योग्य नाही. त्याला पर्यवेक्षणासाठी दौऱ्यावर पाठविणे हे योग्य महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६ ६

असेल तर उत्तम शिक्षण घेतल्यानंतरच तो या जबाबदाऱ्या समर्थपणे पार पाडू शकेल, असे मला वाटते. सध्या याबाबत लक्ष घालणे म्हणजे वेळ, ऊर्जा आणि पैशाचाही अपव्यय आहे, असेच म्हणावे लागेल. त्यामुळे त्याचे नुकसानच होईल.

त्यामुळे मला स्पष्टपणे वाटते की, सध्या याविषयी घाई व्हायला नको. सावकाश, मात्र पुरेशा प्रगल्भतेने प्रशासकीय कामांमध्ये त्याला सामील होऊ द्या. सध्या इतर कोणत्याही सामान्य मुलाप्रमाणे प्रतापसिंहाने अभ्यासात आणि शरीर कमविण्याकडे लक्ष द्यायला हवे. राज्यकारभारकडे सध्या त्याने लक्ष देऊ नये.

तुमची त्याच्याविषयी भावना मी समजू शकतो. मात्र, त्याला आधी उत्तम माणूस होऊ द्या. या सगळ्या गोष्टी त्याला यायला हव्यातच. मात्र, ही वेळ योग्य नाही, असे मला वाटते.

मी त्याला त्याच्या वयाच्या मुलांच्या सहवासात ठेवू इच्छितो. वयाने मोठ्या व्यक्तीच्या बोरबर राहण्यापेक्षा हे जास्त फायद्याचे ठरेल. मला वाटते, या गोष्टीचा तुम्ही विचार केलेला नाही. त्याला त्याच्या वयाच्या, शाळकरी मुलांच्याच सहवासात राहू द्या. त्याची नैसर्गिक वाढ होऊ द्या, त्याच्यावर अनावश्यक मोठेपण लादणे योग्य होणार नाही. त्याला आयुष्य समजून घेऊ द्या, त्याचा आनंद घेऊ द्या.

मुलांच्या प्रकृतीच्या संदर्भातही तुम्ही अति संवेदनशील आहात, असे मला वाटते. मात्र, तुम्ही दाखविलेल्या आपुलकीबद्दल मला समाधानच वाटले.

मला आनंद वाटतो की, कॅप्टन किंग रूजू झाले आहेत. त्यांना त्यांचे काम करू द्या. प्रतापसिंहाच्या भविष्याविषयी त्यांच्यावर कोणतीही बाब लादू नका. त्यांना त्यांच्या पद्धतीने मुलांची काळजी घेऊ द्या. त्यांना त्यांची योग्यता दाखवून द्या. प्रतापसिंहांना त्यांच्यासोबत प्रवास करण्यास जाऊ द्यायला हरकत नाही. प्रत्येक वेळी तुम्ही किंवा देवी सोबतच असायला हवेत, असे नाही. फार तर तुम्ही काही वेळा अचानक भेटी देऊन त्यांचे काय सुरू आहे, याचा आढावा घ्यायला हरकत नाही.

त्यामुळे प्रत्यक्षात जरी प्रत्येक वेळी तुम्ही त्यांच्यासोबत नसले तरी त्यांचे काय चालले आहे, हे तुम्हाला माहीत राहील. मात्र, देवीची गोष्ट वेगळी आहे. ती आता मोठी झाली आहे. तुम्ही किंवा इतर एखाद्या चांगल्या भारतीय व्यक्तीने नेहमी तिच्यासोबत राहायला हवे. तिने पुरुषांमध्ये विशेषत: डॉ. रामासारख्या तरुणांमध्ये एखादी स्त्री सोबत असल्याशिवाय मिसळू नये.

तुम्ही पॅरिसमध्ये आहात, असा विचार करून त्या दिवशी मी तुम्हाला तार पाठविली होती; पण मला आनंद वाटला की, तुम्ही तेथे नव्हते. मात्र, तार पाठविणाऱ्या अधिकाऱ्याने खात्री न करता तुम्हाला ती तार पाठवून दिली होती. माझा असाही सल्ला राहील की, काही वेळा प्रतापसिंहाला त्याच्या बहिणींपासून वेगळे, स्वतंत्र राहू द्या. त्यामुळे तो स्वतःची काळजी घ्यायला शिकेल.

अशा विचारांमुळे एखाद्या वेळी लोकांमध्ये गैरसमज निर्माण होऊ शकतो. मात्र वस्तुस्थितीचा साकल्याने विचार करता मुलांच्या भविष्यासाठी ते योग्यच राहील. जर प्रतापसिंह लॅटिन भाषा शिकत असेल तर ते थांबवा. कारण त्याला त्याचा काहीच उपयोग होणार नाही.

मी शक्य झाल्यास त्याला भारतीय भाषा शिकविण्यासाठी एखादा भारतीय शिक्षक पाठविण्याची व्यवस्था करतो. प्रतापसिंहाला पुढच्या एप्रिलनंतर युरोपातच ठेवण्याचे निश्चित होत असेल, तर

मी त्याबाबत पुढील निर्णय घेईल. तोपर्यंत तुम्ही त्याला मराठी शिकवा.

त्यांच्या सोबतीविषयी म्हणाल तर प्रतापसिंह आणि देवी भारतात आल्यानंतर किंवा मी युरोपात गेल्यानंतर त्याविषयी बोलता येईल. मात्र, ते युरोपात असताना काही विशेष कारण असल्याशिवाय त्यांना भारतीय सोबती हवेतच, असे मला वाटत नाही.

मला तुम्हाला जे सांगायचे आहे ते मी अगदी सविस्तरीत्या जरी या पत्रामध्ये मांडू शकलो नाही, तरी माझ्या म्हणण्याचा सार तुमच्या लक्षात आला असेल, असे वाटते.

कृपया हे पत्र कॅप्टन किंग यांनाही वाचायला द्या. त्यामुळे त्यांना त्यांची कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या आणि त्यांच्याकडून माझ्या अपेक्षा लक्षात येतील

साहित्यिक कामाविषयी म्हणाल, तर ते पुस्तक बाहेर येईपर्यंत मी त्यावर काही बोलणार नाही^{*} बडोद्याविषयी तुम्हाला काही माहिती हवी असल्यास मी दिवाणांना सांगून ती माहिती तुम्हाला पुरविण्यापेक्षा तुमची तुम्हीच मिळविणे अधिक योग्य राहील.

भारत बदलत आहे, या तुमच्या मताविषयी मला फारसे काही बोलण्याची इच्छा नाही. भारतात सगळेच राजकारणाविषयी विचार करतात. मात्र, स्वतःचा आणि स्वतःच्या कुटुंबाचा विकास होण्याविषयी किती लोक विचार करतात? त्या सगळ्यांना फक्त हवे आहे, मात्र देण्याबदल कोणी उत्सुक नाही.

स्वतःला सुधारण्याबदल फारसे प्रयत्नरत नसणे ही मोठीच समस्या आहे.

तुम्ही सगळे मजेत असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव

* श्री. खासेराव यांनी जाहीर केले होते की, ते 'भारत : काल, आज आणि उद्या' हे पुस्तक लिहीत आहेत, त्या संदर्भातील हे विधान आहे.

१८५६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ फेब्रु. १९२२

प्रिय मनुभाई,

मी काही काळ दूर राहू इच्छित होतो. त्याच वेळी प्रशासनाविषयी माझी काही मते मी तुमच्याजवळ व्यक्त करू इच्छित होतो. मी मागेच माझे हे दुःख व्यक्त केलेले आहे की, मोळ्या

प्रमाणावर आपले अधिकारी कामे अर्धवट सोडतात. अशा बाबींवर लक्ष ठेवून तुम्ही त्यामागची कारणे शोधावीत आणि त्यावर उपाय सुचवावा.

माझ्या मते या अर्धवट राहिलेल्या कामांचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे आपल्या खात्यांमध्ये असलेल्या समन्वयाचा अभाव होय. थोडा जरी समन्वय असला तरी बन्याच बाबी सहज साध्य होऊ शकतात. याला आपण संघ व्यवस्थापनही म्हणू शकतो. जुने नव्यांना सहकार्य करीत नाहीत. तसेच सार्वजनिक हिताचा विचार करून विविध खाती एकत्र येऊन काम करताना आढळत नाही.

यात आपल्या कामाविषयी आवश्यक असणारी आत्मीयता, प्रेम यांचा मला अभाव दिसून येतो. या बाबीकडे आपण लक्ष घ्यायला हवे. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपल्या विभागातील आपल्याफेक्षा कनिष्ठ अधिकाऱ्यांचे त्या संदर्भात प्रशिक्षण घ्यायला हवे. त्याच्या अभावी आपल्या कामातील दर्जाही खालावलेला दिसून येतो.

एखाद्या प्रभावी प्रशासकाची सर्वात महत्वाची जबाबदारी त्याच्या हाताखालच्या लोकांना त्याने प्रशिक्षित करून तयार करणे ही असते. आपल्या खात्यातील कार्यक्षम व्यक्तींना ओळखून हळूहळू त्यांच्यावर जबाबदारीची कामे सोपविणे आवश्यक असते. तसेच त्यांना विश्वासात घेऊन कोणत्याही कामात त्यांना पुढाकार घेण्यास प्रोत्साहन देणेही गरजेचे असते.

याशिवाय उच्चशिक्षित आणि योग्य तरुण व्यक्तींना आपल्या हुजुरांच्या नजरेत आणून देणे, हीदेखील त्यांची जबाबदारी असायला हवी. वरिष्ठ आणि कनिष्ठ यांच्यात आवश्यक तेथे विचारांची देवाणघेवाण व्हायला हवी.

कोणताही समंजस वरिष्ठ अधिकारी विविध मागणी माहिती गोळा करण्यावर विश्वास ठेवत असतो. तसेच तो आपले ज्ञान तरुण आणि अननुभवी लोकांपर्यंत पोहोचविण्यातही कसूर करीत नाही. कर्मचाऱ्यांमधील या प्रकारचे सामंजस्याचे संबंध केवळ आपल्या राज्यासाठीच नाही, तर भारतवर्षाच्या दृष्टीनेही फायद्याचेच ठरणार आहे. मी कित्येक वर्षांपूर्वीच ही बाब माझे मंत्री आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसमधूम मांडलेली आहे. मात्र त्याचा काही फारसा उपयोग झाल्याचे दिसून येत नाही.

आपल्याजवळील ज्ञान नव्या पिढीला देण्याबाबत अधिकारी वर्ग फारसा उत्सुक दिसत नाही. त्यांनी तर एखाद्या बक्षिसासारखे आपले ज्ञान वाटायला हवे. मला अलीकडे ही बाब अधिक ठळकपणे जाणवते. माझे प्रमुख सल्लागार आता वृद्ध झाले आहेत आणि ते निवृत्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. मात्र, तरीही आपले कार्यक्षम वारस तयार करण्याविषयी ते उत्सुक दिसत नाहीत. अशा वेळी राज्याची भविष्यातील जबाबदारी कोणावर सोपविणार आहोत, याचाही वेळीच विचार केला जाणे आवश्यक आहे.

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपल्या हाताखालच्या कर्मचाऱ्यांचे पर्यवेक्षण करतानाही गुणवत्तेचा आग्रह धरत मनात सहानुभूतीही बाळगली पाहिजे. अशा प्रकारे पर्यवेक्षण न झाल्याने प्रशासनात शिस्तीचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे यंत्रणेत अनेक दोष निर्माण होतात. सामान्य माणसाच्या भल्याचा विचार मागे पडतो, त्याला वेळीच न्याय मिळत नाही आणि कामातील दिरंगाई वाढू लागते. कार्यालयांमधून व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे अधिकाऱ्यांना काम करताना प्रत्येक वेळी राज्याच्या भल्याचा विचार आपल्यासमोर ठेवायला हवा.

माझ्या मते, विविध विभागांची कामे अगदी व्यवस्थितरीत्या झाली पाहिजेत. लोकांच्या व्यक्तिगत प्रकरणांचा वेळीच निपटारा व्हायला हवा. त्यामुळे आपल्या कर्मचाऱ्यांचेही अतिरिक्त श्रम वाढत नाहीत. मला वाटते की, या बाबी आपल्या प्रशासनात तितक्याशा गांभीर्यने विचारात घेतल्या जात नाहीत. मात्र, भविष्यात याचा विचार व्हायला हवा.

याचा अंतिम परिणाम असा होऊ शकतो की, आपल्या कामांमधील गतिमानता कमी होते आणि त्याचा एकूणच परिणाम शासनाच्या कार्यक्षमतेवर होतो. अशा सवयींतून धोरणात्मक बाबींमध्येही दिरंगाई होते. तुम्हाला तर हे माहीतच आहे की, किती तरी प्रकरणांमध्ये मला हस्तक्षेप करून अधिकाऱ्यांना तात्काळ काम करण्यास भाग पाडावे लागलेले आहे.

विकासकामांसंदर्भातही अधिकाऱ्यांनी वेळीच पावले उचलून आपली भूमिका पार पाडायला हवी, असा माझा आग्रह असतो. बच्याचदा इतर कामांकडे लक्ष देण्यातच माझा खूप वेळ निघून जातो. जसे की, एखाद्या समितीच्या कामकाजाची माहिती घेत राहणे किंवा एखाद्या विभागाने सादर केलेली अर्धवट, अपुरी टिपणे दुरुस्त करून घेणे. खरे तर या बाबी माझ्याकडे प्रकरण येण्यापूर्वीच काळजीपूर्वक बघितल्या गेल्या पाहिजे आणि साहजिकच या सगळ्या गोष्टींचा माझ्या प्रकृतीवरही वाईट परिणाम होतो.

इतकेच नाही, तर कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांना चांगल्या कामासाठी बक्षिसे देताना किंवा चुकांबदल शिक्षा करण्यासाठीही मलाच लक्ष घालावे लागते. वास्तविक अधिकाऱ्यांनी याविषयी पुढाकार घ्यायला हवा. मात्र, तसे होताना दिसून येत नाही.

मला या गोष्टीचेही दुःख आहे की, माझ्याकडील नोकरांमध्ये सगळ्याच बाबतीत गुणवत्तेचा अभाव दिसून येतो. आपापली कामे चोख बजावणारे कर्मचारी फार कमी प्रमाणात आढळतात. आपल्याकडे बुद्धिमान व्यक्तींची कमतरता आहे, असे माझे मुळीच मत नाही. मात्र, अशा व्यक्ती आपल्या क्षमतांचा पूर्ण उपयोग करीत नाही, ही माझी तक्रार आहे. अनेक अधिकारी चाकोरीबाहेर जाऊन विचार करीत नाहीत. त्यांचे दृष्टिकोन वेगळेच असतात. त्यामुळे ते आपल्या कनिष्ठांवरही प्रभाव पाडू शकत नाहीत.

खरे तर त्यांच्या स्थानिक परिस्थितीतील अनुभवाचा कामांमध्ये खूप उपयोग होऊ शकतो. त्यांना स्थानिक प्रशनांचीही चांगली जाण असते. आपल्या अनुभवांचा आणि अधिकारांचा योग्य मेळ घातल्यास अधिकारी आपल्या क्षेत्रात प्रभावीपणे काम करू शकतील.

सध्याची सर्वात महत्त्वाची गरज ही मोकळे वातावरण तयार करण्याची आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यातील त्याचाच एक पैलू आहे. संकुचित दृष्टिकोनामुळे व्यक्ती आपल्या जबाबदाऱ्या सक्षमपणे पार पाडत नाहीत. सुदृढ प्रशासनासाठी असे वातावरण निर्माण होणे गरजेचे आहे.

या सर्व बाबींचा विचार करता, तुम्हाला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागणार आहे. शिस्तीच्या बाबतीत तुम्ही कठोर भूमिका घ्या. त्याच वेळी कामांमधील सातत्य, गुणवत्ता या गोष्टींनाही महत्त्व द्या.

बदलत्या काळासोबत प्रशासकीय यंत्रणा जास्तीत जास्त गुंतागुंतीची होत जाते. अशा यंत्रणेत काम करण्यासाठी तितकेच कार्यक्षम मनुष्यबळ उपलब्ध असणे, ही काळाची गरज आहे. त्या दृष्टीने माझी काही मदत लागल्यास लगेच सांगा.

माझ्या या सगळ्या बोलण्याचा अर्थ असा नाही की, सध्या आपल्याकडे कसलेही चांगले काम होत नाही. एकंदरीत सध्या कामाचे दिसणारे परिणाम उत्तमच आहेत. त्यामुळे निराश होण्याचे काही कारण नाही. मात्र, यापेक्षाही अधिक कार्यक्षमतेने आपल्या प्रशासनाने काम करावे, इतकीच माझी अपेक्षा आहे.

माझ्या अधिकाऱ्यांवर माझा पूर्ण विश्वास आहे. त्यांच्या कार्यक्षमतेविषयीसुद्धा माझ्या मनात कसलीच शंका नाही. त्यांनी आपली क्षमता, ऊर्जा यांचा पुरेपूर उपयोग केला, तर राज्याच्या विकासासाठी ते फायद्याचेच ठरणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता,
दिवाण, बडोदा.

१८५७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ फेब्रु. १९२२

प्रिय आदरणीय मित्र,

या पत्रासोबत एक स्वतंत्र पार्सल पाठवताना मला खूप आनंद होत आहे. या पार्सलमध्ये आपण गेल्या नोव्हेंबरमध्ये माझी राजधानी बडोदा येथे दिलेल्या भेटीचे फोटो पाठवीत आहे. त्याचसोबत माझाही एक फोटो पाठवला आहे. आपली ही भेट खूप संस्मरणीय राहिली होती. आपण माझ्या या छोट्याशा भेटीचा स्वीकार करावा.

त्याशिवाय मी भारतीय महाकाव्य रामायण आणि महाभारत यांची इंग्रजी प्रतही आपल्या वाचनासाठी पाठवीत आहे.

आपण मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. आर. एच. द प्रिन्स ऑफ वेल्स

१८५८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ मार्च १९२२

प्रिय महाराज,

मी लगेचच तुमच्या पत्राचे उत्तर पाठवू शकलो नाही, त्याबदल क्षमस्व! तुम्ही बरेच आजारी होता असे समजले. खरे तर मला त्याची काळजी वाटत होती. मात्र, तुमच्या प्रकृतीत लवकर सुधारणा झाल्याचे समजल्यावर समाधान वाटले. तुमच्या दिल्ली भेटीच्या वेळी मी येणार होतो; पण मलाच मुंबई येथे इलाजासाठी थांबावे लागले. त्यात जवळ जवळ एक महिना निघून गेला.

मी माझ्या मुलाच्या, धैर्यशीलरावच्या लग्नासाठी दि. ११ तारखेलाच बडोद्याला परत आलो. सर्व कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडले, हे सांगायला मला विशेष आनंद होतो.

तुम्ही मला काशमीरला येण्याचे आमंत्रण दिले, त्याबदल मी तुमचा आभारी आहे. पुढील वर्षी मी तिकडे येण्याचा नक्की प्रयत्न करीन. या महिन्याच्या शेवटी मी मार्सलेसला रवाना होण्याचा विचार करतोय.

महाराणी मजेत आहेत. आम्ही दोघेही तुमची प्रकृती पहिल्यासारखी ठणठणीत व्हावी, अशी शुभेच्छा देतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, काशमीर

१८५९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० मार्च १९२२

प्रिय लॉर्ड रीडिंग,

आपल्याला कळविण्यास आनंद वाटतो की, माझे चिरंजीव धैर्यशीलराव याचा विवाह समारंभ पंधरा दिवसांपूर्वी आनंदात पार पडला. सर्व विधीही व्यवस्थित झाले. मी १ एप्रिलला युरोपकडे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ७२

रवाना होत आहे. तेथे जाऊन मी माझा अर्धवट राहिलेला इलाज पूर्ण करणार आहे.

माझ्या अनुपस्थितीमध्ये प्रश्नासनाची जबाबदारी माझे मंत्री आणि अधिकारी व्यवस्थित पार पाडतील, याची मला खात्री आहे. आवश्यक त्या विषयांच्या संदर्भात माझ्याशी चर्चा करण्याच्या त्यांना सूचना दिलेल्या आहेत. रेसिडेन्सीचा पदभार धारण करणारे श्री. क्रम्प हे सर्वांशी अतिशय चांगले संबंध निर्माण करून आपले काम करीत आहेत आणि भविष्यातही ते कार्यरत राहतील, असा मला विश्वास आहे.

गेल्या काही वर्षात या पदावर अनेक व्यक्ती येऊन गेल्या. त्यामुळे श्री. क्रम्प हे आणखी काही काळ या पदावर कार्यरत राहावेत, असे मला वाटते. कारण चांगले व्यक्तिगत संबंध आणि स्थानिक माहिती असणाऱ्या व्यक्तीचा माझ्या राज्याला फायदाच होणार आहे.

आपणास आणि हर एक्सलन्सी लेडी रीडिंग यांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. आदरणीय द अर्ल ऑफ रीडिंग

१८६०

हॉटेल इस्प्लानेड, बर्लिन
२२ मे १९२२

प्रिय खासेराव,

मी येथे गेल्या तीन आठवड्यांपासून जयसिंहरावला भेटायला आलेलो आहे. त्याची प्रकृती फार वाईट नसली तरी त्याच्या प्रकृतीत अगदी समाधान वाटावे, अशी सुधारणा दिसून येत नाही, हेही तितकेच खरे. डॉक्टर धीर धरायला सांगत आहेत. त्याची तब्बेत सुधारेल असाही विश्वास ते व्यक्त करतात. मात्र, हे कधी होईल, याबाबत ते खात्रीने काही सांगत नाहीत.

काल मी तुमच्या पुतण्याला भेटलो. तो आता बरा आहे. तुम्ही त्याला लिहिलेले पत्र मक्कुलने मला दाखविले. मात्र, हे माझ्या संदर्भात होते, असे मला वाटले. तुमच्या व्यक्तिगत घडामोडींबदल मला फारशी माहिती नाही. तुमची निवृत्ती आणि पुन्हा प्रतापसिंहासोबत राहण्याचा तुमचा निर्णय या सगळ्याविषयी संभ्रम राहू नये, असे मला वाटते. सध्या सर्व प्रकरणे सुरक्षीत होईपर्यंत मेजर बी. गायकवाड यांना प्रतापसिंहासोबत राहू देणे मला अधिक योग्य वाटते. तुमच्याविषयी माझे मत पूर्वीचे आहे. एखादा चांगला तरुण माणूस भेटला तर ते अधिक योग्य राहील. मात्र, ते तितकेसे सोपे नाही. आपल्या प्रथा आणि परंपरांचा विसर पडत चालला आहे, ही दुर्दैवी बाब आहे.

प्रतापसिंहाच्या संदर्भात त्याच्या मनावर सर्व निर्णय सोडून देण्यापेक्षा आपणही लक्ष घालायला हवे. आपल्या आयुष्यावर शिक्षणाचा मोठा परिणाम होत असतो. आपल्याला ज्या वातावरणात पत्रसंग्रह : भाग तीन | ७३

आयुष्यभर राहायचे आहे, अशा वातावरणापासून एखाद्याला दूर कसे जाता येईल?

शेतीसंदर्भातील तुमच्या योजनेला माझ्या मंजुरीची आवश्यकता असेल, तर तो प्रस्ताव माझ्यासमक्ष सादर करावा आणि कृपया मी तुमच्या सेवा किंवा तुमच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष करतो, असा गैरसमज करून घेऊ नये.

मला वाटते की, पूर्वीचे अधिकारी आपल्या कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना पुरेसे प्रशिक्षण देण्यात फारसे यशस्वी झाले नाहीत. प्रशासनातील जुन्या टिकाऊ परंपरा आणि भविष्यातील गरजांची जाण असणाऱ्या अधिकाऱ्यांची मला कमतरता जाणवते. यासाठी सातत्याने प्रेरणा देण्याची आणि मार्गदर्शन करण्याची गरज आहे, असे मला वाटते.

मी हे पत्र काहीसे घाईतच लिहीत आहे. त्यामुळे काही त्रुटी राहिल्या असल्यास समजून घ्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव

१८६१

पॅरिस
३० मे १९२२

ग्रिय मि. क्रम्य,

तुमचे ११ मेचे पत्र मिळाले, तेव्हा मी तुम्हाला पत्र लिहिण्याविषयी विचारच करीत होतो. राज्यासाठी तुम्ही जे काही करीत आहात, त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो. तुमच्या या प्रयत्नांना निश्चितच यश लाभेल, याची मी खात्री बाळगतो. तुमच्या भावाला भेटण्यास मी उत्सुक आहे. तसे त्यांना पत्र लिहून कळवावे. त्यांच्या सोयीनुसार त्यांना मला भेटण्यास सांगा. तसेच काही दिवस माझा पाहुण्याचार घेण्यासाठी त्यांना सांगा.

शिमल्याजवळचा तुमचा मुक्काम आनंददायी असेल, अशी मी आशा करतो. व्हाईसरॉय आणि त्यांच्या पत्नींना, तसेच पतियाळाच्या महाराजांना माझा नमस्कार सांगा.

आता माझी तब्येत बन्यापैकी सुधारली आहे. मी आज सकाळी बर्लिनहून परतलो. माझा मुलगा सहा महिन्यांपूर्वी होता तसाच आहे. तसा शारीरिकदृष्ट्या तो सुदृढ वाटतो. उद्या मी विटेलसाठी रवाना होत आहे.

तुमची पत्नी आणि मुले मजेत असतील, अशी मी आशा बाळगतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एल. एम. क्रम्य, सी. आय. ई., बडोदा.

१८६२

ग्रेण्ड हॉटेल, विटेल
४ जून १९२२

प्रिय मनुभाई,

तुमचा नाईट पदवीने सन्मान झाल्याबदल मला खूप आनंद झाला. तुमच्या दोर्घ आयुष्यासाठी आणि असेच आणखी सन्मान मिळावेत, यासाठी मी सदिच्छा व्यक्त करतो.

महाराणींनी त्यांचे युरोपला येण्याचे नियोजन लांबविले आहे, त्याबदल मी खेद व्यक्त करतो. माझा मुलगा मजेत असेल, अशी आशा आहे. मी जयसिंहरावला बर्लिनमध्ये भेटलो. तो बरा वाटत होता; पण तरी प्रगती हवी तशी दिसून आली नाही.

मी बर्लिनमध्ये दहा दिवसांपेक्षाही अधिक काळ थांबलो. येथे मी जलउपचार सुरु केलेत. बरे वाटल्यानंतर मी ल्युक्रेनकडे जाणार आहे.

चंद्रसिंह गायकवाड खूप आजारी असल्याचे समजल्यावर मला वाईट वाटले. त्यांनी वातावरण बदलासाठी जावे, असे मला वाटते. त्यांच्या भावाने कार्यालयात नियमित जाऊन कामकाज पाहावे. त्याकडे तुम्ही लक्ष द्या. या तरुणांनी काम शिकायला हवे आणि आपली उपयोगिता सिद्ध करायला हवी.

हनुमंतराव गायकवाड, जे बडोद्याच्या बाहेर आहेत, त्यांचा भत्ता वाढवावा. मला वाटते ते सदाशिवराव गायकवाडांचेच चिरंजीव आहेत ना? मी त्याच कुटुंबासंदर्भात लिहीत आहे, जे काही वर्षे बनारसमध्ये राहत होते आणि ज्यांच्या संदर्भातील कर्ज इ. विषयीच्या अनेक टिपण्या बडोदा शासनाकडे सादर करण्यात आल्या होत्या. मात्र, हा भत्ता वाढविल्यानंतर पुन्हा त्यांची कोणतीही मागणी विचारात घेऊ नये.

मला वाटते तुम्ही मजेत असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यासाठी एक लक्ष रुपयांच्या व्याजाचा निधी शिक्षण विभागाकडे वर्ग करावा. ही रक्कम खानगी विभागातून काढावी. या संदर्भातील सविस्तर माहिती मी भारतात परत आल्यावर सांगेन.

सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१८६३

ग्रेंड हॉटेल, विटेल (व्होसेज)

६ जून १९२२

प्रिय श्री. सेडन,

तुमच्या १८ मे १९२२ च्या पत्राबदल धन्यवाद.

मला वाटते की, तुमच्या पत्रामध्ये तुम्ही विविध विषयांचा अगदी योग्य रीतीने संदर्भ दिलेला आहे. सैन्याच्या मुद्द्यावर पुरेशी माहिती जवळ असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे योग्य तो निर्णय घेता येऊ शकतो. तथापि आपल्या आर्थिक बाबींचाही त्या दृष्टीने विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. मी तुम्हाला एक गोष्ट सुचवितो की, तुम्ही वेगवेगळे विभाग आणि त्यांचे अधिकारी यांच्यात आढळणाऱ्या मतभिन्नतेच्या खोलात जाऊन चौकशी करा.

जर एखाद्या अधिकाऱ्याने आपल्या कामात चुकीची पद्धती अवलंबलेली असेल किंवा त्याची विचार करण्याची पद्धत अयोग्य असेल आणि त्याचा कामावर विपरीत परिणाम होत असेल, तर आपण निश्चितच त्या बाबीकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. याचा राज्याच्या हितावर परिणाम होता कामा नये. बडोद्यामध्ये उच्च पदांवर कार्यरत असणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा दृष्टिकोन योग्य नसेल तर ते काम करताना मानवी स्वभाव समजून घेणार नाहीत. तसेच शिस्तीच्या बाबतीतही त्यांच्याकडून हलगर्जीपणा होऊ शकतो.

मी तुम्हाला एक तार पाठवीत आहे. त्याकडे गांभीर्याने बघा. निर्णय घेण्यापूर्वी संबंधित अधिकाऱ्यांना विश्वासात घ्यायला हवे, असे मला वाटते. त्यामुळे अनावश्यक गैरसमज आणि गोंधळ निर्माण होणार नाहीत.

मला वाटते की, सावकारांनी उपस्थित केलेला जमिनीचा मुद्दा महत्वाचा आहे. मला निकाल अपेक्षित आहे. एकदा मी माजी मंत्री श्री. के. आर. दादाचनजी यांना सावकारांना जमीन विकण्याची लोकांची प्रवृत्ती यासंदर्भात एक अहवाल तयार करण्यास सांगितला होता. आपल्या अभिलेख विभागात तुम्हाला तो अहवाल उपलब्ध होऊ शकेल. सावकारांना काळी परज किंवा इतर प्रकारची जमीन विकण्याच्या पद्धतीला प्रतिबंध करण्यासाठी कायदा करण्याची गरज आहे. या विषयावर तुम्ही सविस्तर अभ्यास करावा, असे मी सुचवितो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सौ. एन. सेडन, आय. सौ. एस., अमात्य, बडोदा राज्य

१८६४

ग्रॅण्ड हॉटेल, विटेल
१२ जून १९२२

प्रिय कर्नल मीड,

तुमचे पत्र मिळाले. पत्रात तुमच्या मुलाच्या साखरपुऱ्याची बातमी वाचून विशेष आनंद वाटला. त्याचा विवाह समारंभ कधी आहे, हे कृपया कळवावे.

मी येथे विटेलमध्ये जलउपचार घेत आहे. येथून आणखी तीन दिवस उपचार घेतल्यानंतर मी एन्जलबर्गला काही आठवड्यांसाठी रवाना होणार आहे. पुढील कार्यक्रम अजून निश्चित नसला, तरी येत्या सटेंबरमध्ये मी लंडनला जाण्याचा विचार करतोय.

कर्नल मार्टेल्ली यांच्या निधनाची बातमी ऐकून खूप वाईट वाटले. माझ्याकडे त्यांच्या मुलीचा पता नाही. त्यामुळे कृपया सोबत जोडलेले पत्र तिला द्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एम. जे. मीड

१८६५

विटेल
१२ जून १९२२

प्रिय श्रीमती केटलवेल,

माझे मित्र कर्नल मीड यांच्याकडून कर्नल मार्टेल्ली* यांच्या निधनाची बातमी कळाली. ही खूप दुःखदायक बातमी आहे. या वेळी मी त्यांची भेट घेण्याच्या विचारात होतो. नेमके कशामुळे त्यांचे निधन झाले? मी तुमच्या कुरुंबियांच्या दुःखात सहभागी आहे. मी हे पत्र कर्नल मीड यांच्यासोबत पाठवीत आहे. कारण माझ्याकडे तुमचा पता नक्हता. तुमचे पती कसे आहेत?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* कर्नल मार्टेल्ली आणि कर्नल मीड हे दोघेही बडोद्यात रेसिडेंट होते.

१८६६

ग्रॅण्ड हॉटेल, विटेल
१३ जून १९२२

प्रिय सर मनुभाई,

तुमचे बडोद्याहून पाठविलेले दि. २६ मे १९२२ चे पत्र मिळाले.

आपल्या सैन्यदलाची पुनर्रचना करण्यासंदर्भातील तुमची कागदपत्रे अद्याप मला प्राप्त झाली नाहीत. पेंडसेसोबतच ते पॅरिसमध्ये आहेत, असे वाटते. एकंदरीत सर्व बाबींचा विचार करता मला वाटते की, सादर झालेल्या प्रस्तावानुसार निर्णय घेऊन टाकला पाहिजे. खरे तर ते अवघड आहे. मी यासंदर्भात तुम्हाला सविस्तर लिहिणारच आहे.

आपल्या राज्यात कोणतीही गोंधळाची परिस्थिती टाळण्यासाठी तुम्ही त्वरित योग्य ती कार्यवाही करावी. हवे तर त्यासाठी रेसिडेंटची मदत घ्यावी.

दातार अद्याप पोहोचले नाहीत, मी त्यांची वाट पाहत आहे.

माझी तब्येत आता हळूहळू सुधारत आहे.

माझ्या वर्तीने रेसिडेंट यांना विनंती करा की, राज्यातील परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी मदत करावी. राज्यात फार काळ गोंधळाची परिस्थिती राहता कामा नये. कृपया श्री. क्रम्प यांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१८६७

ग्रॅण्ड हॉटेल, विटेल
१९ जून १९२२

प्रिय आंबेगावकर,

तुमचे पत्र मिळाले. वाचून आनंद झाला. तुमचा मुलगा उत्तीर्ण झाल्याचे वाचून समाधान वाटले. मला हे नक्की माहीत नाही की, प्रशासनाला तुमची कितपत गरज वाटते. व्यक्ती आणि त्यांची क्षमता यांची पुरेपूर माहिती असणे आवश्यक असते.

दांडेकर त्या दृष्टीने काय करतात, हे मी पाहू इच्छितो.

आता माझी तब्बेत उत्तम आहे. तशीच ती तुमचीही असेल, अशी मी आशा करतो. गुजराथी सयाजी विजयचे लेखन तुम्ही वाचले आहे का? उपहासात्मक गोष्टींमुळे राज्य आणि प्रजा यांच्यादरम्यान मैत्रीपूर्ण वातावरण टिकून राहील का? अशा प्रकारच्या बाबींना पाठबळ घ्यायला हवे का? मला खात्री आहे की, अशा प्रश्नांचा तुम्ही निश्चित विचार कराल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

राव बहादुर जी. बी. आंबेगावकर, बडोदा

१८६८

ग्रेंड हॉटेल, विटेल (वॉजेस)
२७ जून १९२२

प्रिय कर्नल वुड,

मी एप्रिलमध्ये युरोपात उपचारासाठी परत आलो. गेल्या वर्षी मला नाइलाजाने उपचार अर्धवट सोडून जावे लागले होते. गेल्या काही दिवसांपासून मला वाताचा फार त्रास होत आहे. त्यामुळे मी बिछान्यावरच पडून आहे. मात्र, जलउपचारादरम्यान असे अनुभव येत असतात, असे मला सांगण्यात आले.

येण्यापूर्वी मी पर्सिला महिनाभर होतो. काही दिवस जयसिंहरावला भेटायला बर्लिनलाही जाऊन आलो. बर्लिनमध्ये खूपच उघ्णता आहे. मला माहीत आहे की, तुम्ही आणि जयसिंहराव मित्र आहात आणि त्याच्याबद्दल जाणून घ्यायला तुम्ही उत्सुक असाल. तो मजेत आहे. त्याची प्रकृतीही उत्तम आहे.

तुम्हाला आठवत असेल की, गेल्या वर्षी तुम्ही मला पत्र लिहून तुम्ही चालवत असलेल्या दवाखान्यासाठी देणगी देण्याची विनंती केली होती. त्या वेळी मी बराच आजारी होतो.

तुम्ही करीत असलेले हे काम निश्चितच कौतुकास्पद आहे. त्यामुळे मी माझ्या बडोद्यातील मंत्र्यांना तुम्हाला तीन हजार रुपये पाठविण्याची सूचना केली आहे.

आपले जुने मित्र कसे आहेत? त्यांच्याविषयी मला कळवत जा.

श्रीमती वुड कशा आहेत?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल डब्ल्यू. एम. पी. वुड, राजकोट

१८६९

ग्रेंड हॉटेल, विटेल

२८ जून १९२२

प्रिय महाराज,

मी येथे गेल्या तीन आठवड्यांपासून उपचार घेत आहे आणि त्याचा मला बन्यापैकी फायदा झाला आहे. हे ठिकाण उंचावर आहे. येथे अनेक चांगली हॉटेल्स आहेत. इथल्या पाण्याची वाताच्या रुग्णांना विशेष शिफारस करण्यात येते. त्यामुळे संपूर्ण युरोपमधून येथे रुग्ण येत असतात. इथल्या दैनंदिनीमध्ये डॉक्टरांच्या सूचनेनुसार जलउपचार केले जातात. त्याचबरोबर फिरणे, गोल्फ किंवा ब्रिज खेळणे, उत्तम ऑर्केस्ट्रा ऐकणे किंवा थिएटरमध्ये जाऊन दर्जेदार नाटक पाहणे असा कार्यक्रम असतो.

येथे मोसेले ही नदी आहे. अतिशय सुंदर असा हा परिसर आहे. एकंदरीत इथल्या उपचाराचा मला फायदाच झाला असे म्हणावे लागेल.

या वसंत ऋतुमध्ये पॅरिस काहीसे उष्ण वाटत असले तरी येथील वातावरण प्रसन्न आहे. तसे तर हे शहर कोणत्याही ऋतुमध्ये छानच दिसत असते. मी माझ्या मुलाला भेटण्यासाठी बर्लिनलाही जाऊन आलो. मात्र, मला ते शहर पॅरिसइतके आवडले नाही.

तुम्ही कसे आहात? मी येथे आपल्याकडे पाऊस पडल्याच्या बातम्या ऐकण्यासाठी उत्सुक आहे. बॉम्बेमध्ये जोरदार पाऊस झाल्याच्या बातम्या पेपरमध्ये वाचण्यात आल्या. लवकरच पावसाचा हा ओघ द्वीपकल्पाच्या भागातही येईल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

सर तुकोजीराव होळकर महाराज, इंदूर

१८७०

ग्रेंड हॉटेल, विटेल

१ जुलै १९२२

प्रिय दिवाण,

राजपुत्र प्रतापसिंहचे शिक्षण आणि त्याला सांभाळण्यासाठी कॅप्टन किंग यांची नियुक्ती तात्काळ केली जावी. या विषयासंदर्भात मी चिंतेत आहे. प्रतापसिंहाचा शालेय अभ्यास आणि

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८०

त्याचा एकूणच विकास करताना कॅप्टन किंग यांनी पुरेसे कष्ट घेणे गरजेचे आहे. त्यांना राजपुत्राच्या एकूण बजेटची माहिती द्यावी. तथापि, ते तयार करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकू नये.

थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, राजपुत्र प्रतापसिंह आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांविषयी कॅप्टन किंग यांची भूमिकी ही फर्तेसिंहराव आणि त्यांच्या भावांसंदर्भात फेंचची जशी आहे, तशी असावी. त्याचप्रमाणे जसा फेंचांना सरदेसाईचा सल्ला मिळत असतो, तसाच राजवाडा आणि खानगीच्या संदर्भात किंग यांना गुप्तेंचा सल्ला मिळेल, अशी व्यवस्था करावी. किंग हे सचिव नाहीत, तर ते शिक्षक आहेत.

खानगी कारभारी यांच्या नियंत्रणात असलेले राजपुत्रांचे भारतीय सहकारी हे राजपुत्रांचे एकूण दैनंदिन जीवन, त्यांना पुरविण्यात येणारे साहित्य, बजेट यासाठी जबाबदार असतील. ते किंग यांना त्यासंदर्भात माहिती देतील. तसेच किंग यांचे सल्ले किंवा तक्रार समजून घेतील व त्याप्रमाणे सुधारणात्मक उपाय करतील. थोडक्यात किंग यांना शिक्षक म्हणूनच आपला अधिकाधिक वेळ देता यावा. त्यांना इतर बाबींमध्ये आपली ऊर्जा खर्च करण्याची गरज भासू नये.

प्रसंगी एखाद्या मुद्यांवर मतभिन्नता निर्माण झाली तर किंग यांनी दोन्ही बाजूंच्या मतांचा संदर्भ देत मंत्रांकडे निवेदन सादर करावे. मंत्री त्यांच्या कार्यकक्षेमध्ये तात्काळ असे मुद्दे निकालात काढण्याचा प्रयत्न करतील. तथापि एखाद्या गंभीर मुद्द्यांसंदर्भात हुजुरांकडे प्रकरण सादर करता येईल.

महत्वाची बाब म्हणजे किंग यांनी आर्थिक वा इतर मुद्द्यांमध्ये अडकून न राहता, त्यांनी एक शिक्षक म्हणूनच आपली भूमिका पूर्ण क्षमतेने पार पाडावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१८७९

ग्रॅण्ड हॉटेल, विटेल
२ जुलै १९२२

प्रिय श्री. मॉन्टेग्यू,

मी साधारणतः महिनाभरापूर्वी येथे उपचारासाठी आलो होतो. आता बच्यापैकी उपचार घेतला आहे.

तुम्ही कधी विटेलला येऊन गेलात का? हे खूप सुंदर ठिकाण आहे. इलाज चालू असला तरी मी पूर्णपणे बरा झालो आहे, असे म्हणता येणार नाही. माझा संधिवाताचा त्रास गुडच्यात जास्त जाणवत आहे. त्यामुळे मला बिघान्यावरच पडून राहणे बंधनकारक झाले आहे. मात्र मला असे सांगण्यात आले की, जलउपचाराच्या दरम्यान वाताचा त्रास पुन्हा उफाळून येतो आणि हे आजार बरे होण्याचे लक्षण असते. कदाचित हे बरोबरही असेल. मात्र, खूप त्रासदायक आहे.

मे महिन्यात पॅरिसमधील वातावरण उष्ण असले, तरी आनंददायी असते. बर्लिन पॅरिसइतके प्रसन्न वाटत नाही. कदाचित सततच्या युद्धजन्य परिस्थितीचाही तो परिणाम असावा.

काही दिवसांनंतर मी येथून स्वीत्झलर्डमधील एन्जेलबर्ग येथे जाणार आहे. इथल्या उपचारानंतर तेथेही पंधरा दिवस माझा आराम असणार आहे. त्यानंतर मी लंडनला जाण्याचा विचार करतोय. तथापि, माझा हा सगळा दौरा वैद्यकीय सल्ल्यावरच अवलंबून असणार आहे.

तुम्ही आणि श्रीमती मॉन्टेग्यू यांच्याविषयीच्या अतिशय चांगल्या आठवणी आजही माझ्या मनात आहेत. तुम्हाला पुन्हा लवकरच भेटण्यास मी उत्सुक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ई. मॉन्टेग्यू, माजी सचिव, भारत सरकार

१८७२

विटेल
४ जुलै १९२२

प्रिय श्री. सेडन,

तुम्ही दि. १६ जून १९२२ रोजी बडोद्याहून पाठविलेले गोपनीय पत्र मला आज मिळाले. मी आधीच माझी पूर्वीची तार बदलून नवी पाठविली आहे.

काही वेळा अशी परिस्थिती निर्माण होत असते की, व्यक्ती नेहमीपेक्षा वेगळा विचार करीत असते. मात्र, मी अधिक सविस्तर याबदल बोलणार नाही. जमिनीच्या उपविभागासंदर्भातील तुमचे टिप्पण माझ्यापर्यंत आले आहे.

तुमचा श्री. क्लर्क* यांच्याविषयीचा दृष्टिकोन योग्य आहे. ते माझ्याशी काही बोलले नाहीत. मात्र, ते पेंडसेना म्हणाले की, त्यांची अधिक अपेक्षा आहे. श्री. पेंडसे यांनी मला त्यांच्या अपेक्षा कळविल्या आहेत. श्री. पेंडसेनाही मी यासंदर्भात बडोद्यालाच कळविण्याविषयी सुचविले आहे. कारण सुटीवर असताना अशा प्रकरणात लक्ष घालण्याची माझी इच्छा नाही.

ते नेहमीच आर्थिक अडचणीत असतात, असे दिसते. हे काही फारसे योग्य नाही. तसेही त्यांनी दैनंदिन कार्यालयीन कामकाज आणि राज्य प्रशासनाचे कामकाज यात म्हणावे तसे काम दाखवलेले नाही. त्यामुळे मला श्री. दातार यांना पाठवावे लागले. ते या कामात मदत करायला उत्सुक आहेत. त्यामुळे त्यांचा निश्चितच फायदा होणार आहे. मला अतिशय अनुभवी अधिकारी सचिव म्हणून हवा आहे. मला संधिवाताचा पुन्हा खूप त्रास झाला. हे पत्र लिहितानाही वेदना जाणवत आहेत. काही त्रुटी राहिल्या असतील, तर त्या समजून घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. ए. बी. कलर्क हे पहिल्यांदा बडोदा महाविद्यालयाचे प्राचार्य होते. नंतर त्यांची शिक्षक आयुक्त म्हणून नियुक्त झाली. १९२३ मध्ये पुन्हा त्यांची महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. त्याच्या पुढच्याच वर्षी त्यांचे इंदोरमध्ये निधन झाले.

१८७३

बाले
७ जुलै १९२२

प्रिय डॉ. मायर,

तुमचे दुसरे पत्र मिळाले. ते वाचून मला खूप आनंद झाला. मला वाटते की, तुम्ही मला पाठविलेल्या पहिल्या पत्राचे उत्तर डॉ. जे. मेहता यांनी दिले होते आणि त्यात त्यांनी माझ्या प्रकृतीबद्दल कळविले होते.

प्रिन्स ऑफ वेल्स यांची भेट अतिशय उत्तम रीतीने पार पडली. मात्र, पोलिस आणि इतर अधिकारी विनाकारण गोंधळलेले व संप्रमात वाटत होते. दिल्लीमध्ये माझी लॉर्ड रीडिंग आणि त्यांच्या पत्नीची भेट झाली. ते फार चांगले आहेत.

मी राज्याच्या कामकाजासंदर्भातच तेथे होतो. नंतर फेब्रुवारीमध्ये मी बॉम्बेला गेलो. तेथे मी महिनाभर मद्रास तेल उपचार घेतला. या कालावधीत मला सगळी कामे स्थगित करावी लागली होती. हे उपचार संपण्यास तीन दिवस बाकी होते, तेव्हाच माझ्या डाव्या गुडघ्यात संधिवाताचा प्रचंड त्रास जाणवू लागला. त्यामुळे मला हालचालही करता येईणा. अक्षरशः मी बिछान्याला खिळलो होतो. माझी काळजी घ्यायला दोन प्रशिक्षित परिचारिका होत्या, त्यांच्यामुळेही मला बराच फायदा झाला. गुडघ्याचा त्रास वाढत जाऊन माझ्या पूर्ण डाव्या पायातच वेदना सुरु झाल्या होत्या. मला नियमित व्यायाम करणेही शक्य झाले नाही. हे सगळे १ एप्रिलला मी भारतात असेपर्यंत सुरुच होते. त्यामुळे मला धैर्यशीलच्या लग्न समारंभातही फारसा भाग घेता आला नाही. प्रत्यक्ष लग्नाच्या वेळी मी खुर्चीवर बसूनच तेथे पोहोचलो.

माझ्या सगळ्यात लहान मुलाची पत्नी ही चौदा वर्षांची एक अतिशय देखणी आणि हुशार मुलगी आहे. ती धारची आहे आणि नात्याने मेजर भाऊसाहेब गायकवाडांच्या पत्नीची चुलत बहीण आहे. सध्या दोघे (पती-पत्नी) काशमीरला आहेत आणि लवकरच महाराणीही त्यांच्याकडे जाणार आहेत. महाराणी कदाचित येत्या सटेंबरमध्ये युरोपला येतील. खेरे तर त्या बन्याच आधी इकडे येणार होत्या. मात्र, मीच त्यांना धाकट्या मुलासाठी उशिरा येण्याचे सुचविले. तुम्हाला माहीतच आहे की, तो दारू पितो. तसे मेजर ग्रेस यांना मी त्याच्यावर लक्ष ठेवण्यास सांगितलेले आहे. ते जुलैमध्ये त्याच्याकडे जातील. तोपर्यंत इंग्लंडहून आलेले श्री. एल्डर यांना मी त्याच्यासोबत राहण्यास सांगितलेले आहे.

प्रतापसिंह आणि त्यांचे युरोपियन शिक्षक कॅप्टन किंग यांनी उन्हाळ्यात बडोद्यातच राहण्याचे ठरविले होते. ते तेथे मजेत आहेत. तो एक-दोन आठवड्यांसाठी बॉम्बेला होता. तेथे त्याने दातांचा उपचार घेतला. त्याला डॉक्टरांनी नेहमी दातांच्या डॉक्टरांचा सल्ला घेण्यास सुचविलेले आहे. खासेराव जाधव आता त्याच्यासोबत नसतात. त्यांच्याएवजी मेजर भाऊसाहेब गायकवाड यांचे बंधू गणपतराव गायकवाड हे प्रतापसिंहासोबत असतात. बडोदा सोडण्यापूर्वी वेळेअभावी मला प्रतापसिंहाच्या सगळ्या विषयांचा तडा लावता आला नाही. अनेक अधिकाऱ्यांनी या विषयांना हाताळणे मला योग्य वाटत नाही. अनेक स्वयंपाकी एक पदार्थ तयार करायला एकत्र आले, तर तो पदार्थ चांगला होत नसतो.

लक्ष्मीबाईचा विवाह सावंतवाडीच्या राजांसोबत झाला. ते इंग्लंडमध्ये शिकलेले एक चांगले व्यक्ती आहेत. तिच्या विवाहाचे सगळे सोपस्कार पार पडल्यावरच मी बडोदा सोडले.

कोल्हापूरच्या महाराजांचे, जे लक्ष्मीबाईच्या विवाह समारंभाला आले होते, परतीच्या प्रवासात बॉम्बेला असतानाच अचानक हृदय बंद पडल्याने निधन झाले. सर्वांना त्यांच्या निधनाचे फार दुःख झाले. त्यांच्यानंतर त्यांचे सर्वात थोरले चिरंजीव हे गादीवर आले आहेत. त्यांनाच माझी नात इंदुमती ही खूप प्रेमल मुलगी आहे. आपल्या सासन्याच्या निधनाचा तिला मोठा धक्का बसला आहे.

पोर्ट सैदला पोहोचल्याबरोबर माझ्या प्रकृतीत सुधारणा व्हायला लागली. इथल्या थंड हवामानाचा मला फायदा झाला. तेथून मी सरळ पॅरिसला गेलो. तेथे मी साधारणत: महिनाभर कॅलरीज हॉटेलात थांबलो. त्यानंतर मुलाला भेटण्यासाठी मी बर्लिनला रवाना झालो. पॅरिसमध्ये माझ्या प्रकृतीत बन्यापैकी सुधारणा झाली होती. बर्लिनमध्ये माझा मुक्काम पंधरा दिवस होता. तेथे असताना संधिवातामुळे मला लंगडतच चालावे लागत असे. बर्लिनहून मी पॅरिसमार्गे विटेलला आलो. तेथे माझ्या डाव्या गुडध्यात पुन्हा वाताचा जबरदस्त त्रास सुरू झाला. ल्युसानचे डॉ. जेनेरेट यांच्या सल्ल्याप्रमाणे मी एन्जलबर्गला उपचारासाठी गेलो. मात्र, डॉ. अम्बलाई यांचा सल्ला असा होता की, मला पुन्हा २० आँगस्टला विटेलला दुसन्या टप्प्यातील उपचारासाठी जायला हवे. कारण त्यांच्या मते विटेलसारखे ठिकाण अवघ्या युरोपमध्ये दुसरे नाही, तर दुसरीकडे डॉ. जेनेरेट यांच्या म्हणण्याप्रमाणे जर्मनीतील नेवेनहार येथे जायला हवे. या सगळ्या मतमतांतरानंतर मीच निर्णय घ्यायचे ठरवले. तसे मी ग्रॅण्ड हॉटेलमधील लोकांना सांगितले की, मी कदाचित येथे परत येईन. मला सध्या कुबड्यांचाच वापर करावा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८४

लागतोय, मी या कुबड्या बॉम्बेत तयार करून घेतल्या होत्या. त्या आता येथे पहिल्यांदा वापरत आहे. विटेलमध्ये माझी काळजी घ्यायला दोन परिचारिका आहेत. त्यातली एक फ्रेंच आहे आणि तिला इंग्रजी येत नाही. मी पॅरिसमध्ये दररोज फ्रेंच भाषेचे धडे घेत आहे. पहिले बेरलिटझ् पुस्तक संपवले आहे. एन्जलबर्गमध्येही हा अभ्यास सुरु राहील, अशी आशा करतो. या वेळी श्री. क्लर्क माझ्यासोबत आहेत. महिन्याभरासाठी ते आपल्या कुटुंबियांना भेटण्यासाठी इंग्लंडला गेले होते.

सडेकरांऐवजी मकबूल हसन या वेळी माझ्यासोबत आले होते; पण ते आज भारताकडे रवाना झाले. ते अतिशय उपयुक्त अधिकारी आहेत. तसेच त्यांना अनेक विषयांमध्ये रस आहे.

तुम्ही परतल्यानंतर डॉ. जे. मेहता हे माझी काळजी घेत आहेत. ते एक अतिशय कार्यक्षम तरुण आहेत.

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना निधी पुरविण्यासाठी नवीन प्रस्ताव तयार करण्यात आला आणि कोणतीही दिरंगाई न करता तो मंजूरही केला गेला. तुम्ही सादर केलेल्या ग्रेडनुसार ते करता आले नाही. त्यामुळे तुमची योजना रहित करावी लागली. सेवांमधील वाढीव ग्रेड डॉ. मॅकफेरसन यांनी मंजूर केले नाहीत. मी तुम्हाला त्यासंदर्भातील सविस्तर माहिती पाठवणार आहे. कारण तुम्ही या विभागात बराच रस घेतल्याचे मला दिसून आले.

मी हे बरेच मोठे पत्र एकाच खुर्चीत बसून लिहीत आहे. यावरून मानसिकदृष्ट्या मी बराच सक्षम असल्याचे मलाच लक्षात येतेय. मी बन्याचदा तुम्हाला पत्र लिहिण्याचा विचार करीत होतो. मात्र, प्रत्यक्षात ते शक्य होत नसे. तुमची आठवण मला नेहमीच येते. कृपया श्रीमती मेअर यांनाही हे पत्र वाचायला द्यावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

डॉ. सी. ए. एल. मायर

१८७४

ग्रॅण्ड हॉटेल,
एन्जलबर्ग, स्वीत्झर्लंड
१० जुलै १९२२

प्रिय कॅप्टन किंग,

तुम्ही दि. २५ मे १९२२ रोजी पाठविलेला राजपुत्र प्रतापसिंहाच्या प्रगतीचा अहवाल मिळाला. तो मी उत्सुकतेने वाचला. त्यावर मी पुढील काही बाबी सुचवीत आहे.

त्याच्यासाठी गवई आमंत्रित करू नका. तो मातृभाषेतून शिकत असल्याने त्याला आकलन होतील इतक्या कविता त्याला पाठच करू द्या. नंतर जशी त्याची आकलन क्षमता वाढेल, त्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या काव्यरचनांचा परिचय करून द्या. जसे - दिंडी, आर्या, श्लोक इत्यादी त्यांच्यातील भेदही त्याला लक्षात आणून द्या. त्यांची तत्त्वे त्याला समजून घेऊ द्या. या बाबी तो हळूहळू शिकत जाईल आणि त्याबरोबरच त्याला संगीत कलेचीही समज येत जाईल. या प्राथमिक तयारीनंतरच त्याला शहरातील संगीत वर्गातून इतर सामान्य विद्यार्थ्यांसारखे संगीताचे धडे घेऊ द्या.

त्याला मोडी लिपी आणि गुजरातीमधील लिखित मजकूर वाचता यायला हवा; जेणेकरून त्याला शासकीय कामकाजातील कागदपत्रे नीट हाताळता येतील. त्यांचे तो समजून घेऊन वाचन करू शकेल.

मला एक गोष्ट लक्षात आली नाही, ती अशी की, शिक्षण विभागातील एखाद्या व्यक्तीची निवड करण्याएवजी तुम्ही सैन्य विभागातील भीमभाई देसाई याची निवड का केली? मला आशा आहे की, एखाद्या भारतीय शिक्षकाची निवड करताना तुम्ही गुप्तेंशी निश्चित चर्चा कराल आणि त्यांचे मत विचारात घ्याल.

तुम्ही पत्रात याचाही उल्लेख केला असता तर बरे झाले असते की, प्रतापसिंहाला कोण कोण भेटायला येते आणि तो कोणाच्या संपर्कात असतो. तसेच तो कोणत्या समारंभाना जातो, हेही कळवायला हवे होते. हे तो कमीत कमी करेल तर बरे होईल. थोडक्यात, त्याने एका शांत व सुदृढ शाळकरी मुलासारखे राहावे असे मला वाटते.

मला असे वाटते की, जेव्हा माझ्यापर्यंत कोणतीही बातमी येत नाही, याचा अर्थ तिकडे सगळे सुरळीत सुरू आहे. मात्र, तुम्ही महिन्यात एकदा तरी मला पत्र लिहून तिथल्या बाबी कळवत जा. मला ही गोष्ट आवडली नाही, की उन्हाळ्यामध्ये तुम्ही बडोद्यातच थांबले होते.

कृपया प्रतापसिंहाला सांग की, मी त्याला लवकरच पत्र लिहिणार आहे. सरदेसाईना (माझ्या मुलांचे भावी शिक्षक) काही वेळा तेथे येऊन तुमच्या शाळेला भेट देण्याचे सुचवा आणि आवश्यक असल्यास सुधारण्याच्या दृष्टीने काही शिफारशीही करण्याचा आग्रह धरा. गुप्तेना हे पत्र वाचायला द्या. मात्र, त्यांना ते गोपनीय ठेवायला सुचवा.

प्रतापसिंह, तुम्ही आणि श्रीमती किंग मजेत असतील अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कॅप्टन किंग, श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड यांचे शिक्षक, बडोदा.

ग्रेंड हॉटेल, एन्जलबर्ग
१२ जुलै १९२२

प्रिय दिवाण,

दोन दिवसांपूर्वी मी येथे पोहोचलो. इथली दरी अरुंद पण सुंदर आहे. येथे वातावरण विटेलपेक्षा आरोग्यास पोषक आहे. माझ्यासाठी त्याचा फारसा उपयोग नाही. कारण मला चालणे अशक्य झालेले आहे. सैन्याच्या पुनर्चनेसंदर्भातील पेंडसेंनी पाठविलेली सर्व कागदपत्रे मी वाचून काढली.

मला वाटते की, आपण आपला सैन्यविषयक खर्च वाढवू शकत नाही, उलट काही काळासाठी आपण संख्या कमी करायला हवी. ब्रिटिश शासनाने राज्यांच्या अंतर्गत प्रश्नांमध्ये हस्तक्षेप करण्याचे थांबवले आहे का? त्यांचा हेतू साध्य करण्यासाठी ते सातत्याने असे प्रयत्न करीत असतात.

सध्या बडोदाला (कदाचित इतर राज्यांनाही असेल) देण्यात येणारी वागणूक मानहानीकारकच आहे.

मान्सून चांगला सुरु झाल्याचे तुमच्या पत्रातून समजले. हे वाचून मला खूप आनंद वाटला. दातर पोहोचले आहेत आणि त्यांनी आपले कामही सुरु केले आहे. श्री. क्लर्क इंग्लंडला सुटीवर गेले आहेत. त्यांनंतर ते भारतात परतील.

मी माने पाटील यांच्याबद्दल काही सूचना दिल्या आहेत. त्यांना मंत्री मदतनीस म्हणून नेमल्यास उत्तमच होईल. ते काम करीत असताना त्यांना हळूहळू तुमच्या कार्यालयातील कामकाजाची माहिती घेऊ द्या. या तरुण लोकांना त्यांची कामे कार्यक्षमतेने करू देण्यातच आपली दूरदृष्टी असेल. केवळ युरोप आणि अमेरिकेला ते जाऊन आलेत म्हणून या तरुणांचा पगार वाढविणे योग्य ठरणार नाही, तर त्यांच्या कामाच्या मूल्यमापनावरून वेतन ठरविले जावे. करार पद्धतीने काम करण्याला प्रोत्साहन देऊ नये.

निश्चित ठरलेल्या कालावधीच्या आधी अधिकाऱ्यांच्या बदल्या करणे मला मान्य नाही. वारंवार बदल्यांमुळे त्यांच्या कामावर परिणाम होतो आणि आपली उद्दिष्टेही साध्य होत नाहीत.

संपत्तरावांना सुटी घ्यायला सांगा आणि त्यांना लंडनला पाठवा. तेथे त्यांना आबाच्या भविष्याविषयी आवश्यक ती माहिती घ्यायला सुचवा. तेथे राहून त्यांना या गोष्टी चांगल्या रीतीने करता येणार नाहीत. ते प्रश्नांना सामोरे जाण्यास टाळतील; पण त्यांना तसे न करण्याचे सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई मेहता, दिवाण, बडोदा.

१८७६

द पॅलेस हॉटेल, ल्यूकने
२६ जुलै १९२२

प्रिय दिवाणसाहेब,

मला विश्वास वाटतो की, प्रतापसिंहांना भारतीय पालक असणे आवश्यक वाटते. गणपतराव (नायब दिवाण) यांनी प्रतापसिंहासोबतच राहावे आणि सर्व गोष्टी व्यवस्थित सुरु राहतील, याकडे लक्ष द्यावे. कॅप्टन किंग यांच्यापेक्षा ते वरिष्ठ दर्जाचे आहेत. त्यांनी संवेदनशीलतेने प्रतापसिंहाचे प्रश्न हाताळावेत व तो नाराज होणार नाही, याची काळजी घ्यावी. तशीच ही सूचना कॅप्टन किंग यांनाही द्यावी.

गणपतरावांनी त्याला पुरेसा वेळ द्यावा. मात्र, त्याचा अनावश्यक लाड होणार नाही याचीही काळजी घ्यावी. त्याच्याशी संबंधित सर्व बाबी त्यांनी कौशल्याने हाताळाव्यात. त्याचा सांभाळ करण्यासाठी सातत्याने लोक बदलत राहणे योग्य होणार नाही.

इतरही बाह्य बाबींचा प्रभाव मुलावर पडू शकतो. त्याकडेही गणपतराव आणि कॅप्टन किंग यांनी लक्ष पुरवावे. आपल्या तारतम्याचा योग्य वापर करून त्यांनी हे मुद्दे हाताळावेत. त्या वेळी स्वतःच्या मुलासंदर्भात त्यांनी जसा विचार केला असता त्याप्रमाणे विचार करून काम करावे. मी स्वतः प्रतापसिंहाला भेटू इच्छितो आणि त्याच्याकडे लक्ष देऊ इच्छितो. मात्र, माझी तब्येत त्या दृष्टीने मला साथ देत नाही, तरीही परत आल्यावर मी त्याच्याकडे व्यक्तिगत लक्ष देणारच आहे.

कृपया गणपतराव आणि कॅप्टन किंग यांना हे पत्र वाचण्यास द्यावे. श्रीमती किंग या सहमत होतील, असे वाटते. मी हे पत्र मैत्रीपूर्ण रीतीनेच लिहिलेले आहे. कॅप्टन किंग त्या दृष्टीने माझ्या भावना समजून घेतील, असा विश्वास वाटतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई मेहता
दिवाण, बडोदा.

१८७७

पॅलेस हॉटेल, ल्युक्रेन
९ ऑगस्ट १९२२

प्रिय सर मनुभाई,

तुमच्या १४ जुलै १९२२ च्या पत्रासाठी धन्यवाद. मी नेहमीच मोकळेपणावर भर देत आलेलो आहे. कारण चांगले संबंध आणि उत्तम व्यवहारासाठीही तेच आवश्यक असते, असा माझा विश्वास आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८८

विशेषत: एखादी घटना किंवा प्रसंग घडून गेल्यानंतर त्यातील त्रुटी काढणे सोपे असते. सिमेंटच्या कारखान्याला तुम्ही दहा वर्षांपर्यंत आपली मक्केदारी चालवू दिली का? आणि तेही पोरबंदरमध्ये आधीच सिमेंट कारखाना असताना? कमी व्याजदराने आपण रेल्वेमार्ग निर्मितीसाठी पैसा दिलेला नाही का? असे काही मुद्दे माझ्या मनात येऊन गेले; पण मला वाटते की, मी त्याचा फारसा विचार करायला नको. पूर्ण विचार झाल्यानंतरच सर्व आदेश पारित झाले असतील. यातले काही मुद्दे आपल्याला भविष्यात उपयोगी ठरणार आहेत.

रेल्वेच्या यंत्रणेत बरीच प्रगती झाल्याचे समजते. हा निश्चितच आनंदाचा भाग आहे. त्यामुळे आपला त्याग भविष्यात वाया जाणार नाही, हे स्पष्ट दिसते. तुमचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे की बाहेरचे व्यापारी कोणतीही परवानगी न घेता आपल्या प्रदेशात येऊ शकणार नाहीत. आपण त्याबाबतीत सजग आहोतच. तथापि, आपण सध्या आपल्या आर्थिक बाबींकडे लक्ष द्यायला हवे.

श्री. सेडन यांचे एक पत्र मला मिळाले. त्यात त्यांनी प्रगती अधिकारी या पदाची काहीच गरज नसल्याचे म्हटले आहे. तुम्ही हे व यांसारख्या इतर विषयांची श्री. सेडन आणि इतरांसोबत चर्चा करावी आणि आवश्यक त्याप्रमाणे कार्यवाही करावी. एखाद्या प्रकरणात माझ्या आदेशाची गरज वाटत असेल, तर तोही लगेच प्राप्त करावा. मी तुम्हाला आणि परिषदेच्या इतर सदस्यांनाही हे सूचित करतो की, तुम्ही पुढाकार घेऊन अनेक प्रकरणे कशी निघतील, याकडे लक्ष द्यावे.

मला हे वाचून फार आनंद झाला की, श्री. मणिलाल नानावटी महसूल परीक्षा उत्तीर्ण झाले आहेत.

इकडे उष्णाता बरीच आहे. तथापि, सध्या पाऊस सुरु झाला आहे. या पत्रात काही त्रुटी असू शकतात. कृपया त्या लक्षात घ्याव्यात.

मी श्री. दातार यांना सांगितले आहे की, त्यांनी नायब दिवाण गणपतराव यांना पत्र लिहून कळवावे की, त्यांना पुरेसे काम मिळालेले नाही. या संदर्भात तुम्ही आणि इतर विभागप्रमुखांनी एकत्रित बसून यावर विचार करावा आणि योग्य तो निर्णय घ्यावा. मला वारंवार बदल होणे योग्य आहे, असे वाटत नाही. तथापि, नायब दिवाणांसाठी काम शोधताना दिवाण किंवा अमात्य हे सध्या करीत असलेल्या कामांवर त्याचा परिणाम होणार नाही, असे पाहावे. त्याच वेळी त्यांनाही आणखी काही जबाबदाच्या देता येतील का, यासंदर्भात विचार करावा. मी केवळ माझ्या मनात आलेला एक विचार तुम्हाला सुचवीत आहे. या संदर्भात मी सविस्तरपणे काहीही लिहिलेले नाही. मी केवळ मैत्रीपूर्ण भावनेने हे सुचवीत आहे. माझ्या मनात आलेला विचार मी सांगितलेला आहे. तुम्ही त्यावर अधिक विचार करावा, अशी माझी अपेक्षा आहे.

कृपया हे पत्र श्री. सेडन व श्री. गणपतराव यांना वाचण्यास द्यावे. मी श्री. सेडन यांना स्वतंत्र पत्र लिहीत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा.

१८७८

रसेल्स, वॅटफोर्ड, हर्ट्स्
१२ ऑक्टो. १९२२

प्रिय दिवाण साहेब,

माझी येथे सर ओ. व्ही. बॉन्सक्वेट* यांची भेट झाली. त्यांच्याशी मी भारतातील संसाधनांवर चर्चा केली. त्यांनी येथे एक कारखाना सुरु केलेला आहे. मला वाटते की, आपण विचारपूर्वक नियोजन केले तर निश्चितच या कारखान्याचा आपल्याला फायदा करून घेता येईल.

मी सर ओसवाल्ड यांना बडोद्याला भेट देण्याची विनंती केली आहे. माझ्यापेक्षा ते तुम्हाला या विषयाची सविस्तर माहिती देऊ शकतील. मात्र, जेव्हा ते बडोद्याला येतील तेव्हा त्यांचा राज्याचे पाहुणे अशा भूमिकेतून सन्मान करावा. कारण ते आपले जुने मित्र आहेत. मी या पत्राची प्रत सर ओसवाल्ड यांना पाठवत आहे. तुम्ही जर त्यांना पत्र लिहिण्याचे चुकून विसरलात, तर तेच तुम्हाला लिहीतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता दिवाण, बडोदा.

* सर ओसवाल्ड व्ही बॉन्सक्वेट हे बडोदा येथे रेसिडेंट होते.

१८७९

रसेल्स, वॅटफोर्ड, हर्ट्स्
०८ नोव्हे. १९२२

प्रिय श्री. क्रम्प,

तुमच्या पत्राबद्दल तसेच तुम्ही बडोद्याविषयी व्यक्त केलेल्या तुमच्या भूमिकेबद्दल धन्यवाद. तुम्हाला लवकरच बडोदा सोडावे लागले, याबद्दल मला खेद वाटतो. तरी मी आपल्याला पुन्हा भेटण्याची अपेक्षा व्यक्त करतो.

मला याचे वाईट वाटते की, माझी तब्येत बरी नसल्याने मला इच्छा नसतानाही जास्त काळ बाहेर राहावे लागत आहे. आजही मला बिछान्यावरच संधिवातात्ता हलकासा त्रास सहन करावा लागतोय. असे प्रकार वारंवार होत असतात.

आज संध्याकाळी राजमाता येथे पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. येथील वातावरण अनिश्चित आणि खूप थंड आहे. संध्याकाळी थिएटर किंवा एखाद्या पर्यटन ठिकाणी जाणे मी सध्या बंद केले आहे. मात्र, इंग्लंड सोडण्यापूर्वी अशा काही ठिकाणी भेट देण्याची माझी इच्छा आहे. अलीकडे मला घराची ओढ लागली आहे. मी भारतात परतण्यापूर्वी आपली येथे युरोपात भेट होऊ शकेल का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एल. एम. क्रम्य, सी. आय. ई. रेसिडेंट, बडोदा.

१८८०

रसेल्स, वॅटफोर्ड, हर्ट्स्‌
१५ नोव्हें. १९२२

प्रिय श्री. सेडन,

तुमचे २७ ऑक्टोबरला पाठविलेले गोपनीय पत्र मला १४ नोव्हेंबरला मिळाले. धन्यवाद. तुम्ही मोकळेपणाने आपली मते मांडली, त्याचे मी कौतुकच करतो. आपल्या अधिकाऱ्यांमध्ये गुणात्मक बदल व्हायला हवा, या तुमच्या मताशी मी पूर्ण सहमत आहे.

राव बाजीराव^१ : आवश्यकता वाटत असेल तर त्यांना प्रशिक्षणास पाठवा. तथापि, या प्रशिक्षणामुळे त्यांना राज्याकडून इतर काही लाभ मिळणार नाही. वास्तविक अशी भावना आपल्या अधिकाऱ्यांमध्ये निर्माण व्हायलाच नको. तसेच बडोद्यामध्ये अधिकाऱ्यांची नेमणूक करताना ते परिपूर्ण असावेत, असे वाटते. वारंवार युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्यामुळे जनतेमध्ये चुकीचा संदेश जातो आणि ते बडोद्याच्या दृष्टीने फारसे योग्य नाही. आपल्या गरजा भागविण्यासाठी आपलीच यंत्रणा समक्ष असणे गरजेचे आहे.

तसेच आपल्याला बाहेरच्या व्यक्तींचीही आवश्यकता आहेच. त्यामुळे त्यांच्या नियुक्तीची टिपणी टाकताना त्यांची नावे आणि तरतुदींचा स्पष्ट उल्लेख त्यात करावा. तसा मी बडोद्यातील अधिकाऱ्यांनाच सक्षमपणे तयार करावे, अशा मताचा आहे. घाटगेंच्या नियुक्तीच्या संदर्भातही माझे असेच मत आहे.

सरकारने तसेच व्यक्तिगत पातळीवर अधिकाऱ्यांनी आपली प्रतिष्ठा वाढविली पाहिजे आणि ती टिकवून ठेवली पाहिजे हाही मुद्दा आपण कायम स्मरणात ठेवायला हवा.

मणिलाल^२ : अधिकाऱ्यांनी आदेशांमधील त्रुटी लक्षात घेऊन आदेश पुन्हा दुरुस्त करावेत, याबदल मी कायम आग्रही असतो, हे भविष्यातही लक्षात ठेवा. त्यादृष्टीने इतरांना प्रोत्साहन देण्यावरच माझा भर असतो. चुकीच्या आदेशांत सुधारणा करणे मलाही आवश्यकच वाटते. कारण आपण सार्वजनिक कार्य करण्यासाठी आहोत आणि या भूमिकेतून आपण काम करायला

हवे. चुका या होऊ शकतात; पण त्यास वेळीच विचारात घेणेही आवश्यक आहे.

जर श्री. मणिलाल हे खरोखरच अत्यंत उपयुक्त अधिकारी म्हणून सिद्ध होत असतील, तर त्यांची मी एखाद्या प्रदेशाचा सुभा या पदावर नियुक्ती करू इच्छितो. अशा पदासाठी त्यांचे वय आणि अनुभव पाहता ते योग्य राहील. मी त्यांना येथे बोलावले आहे. त्यांची मी पूर्ण माहिती घेऊ इच्छितो. कारण अशा मोठ्या पदावर एखाद्या अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याआधी त्याचा पूर्वपरिचय होणे मला गरजेचे वाटते. प्रत्येक वेळी व्यक्तीची फक्त ज्येष्ठताच लक्षात घेणे योग्य नाही. माझी बिघडलेली प्रकृती, चुकीचे उपचार आणि अयोग्य वातावरण यामुळे मी माझ्या अधिकाऱ्यांच्या कायम संपर्कात राहू शकलो नाही. या त्रुटीमुळे निश्चित परिणाम होतो. तुम्ही या वेळी विशेष लक्ष घालून मला माहीत न पडलेल्या गोष्टी लगेच माझ्या निर्दर्शनास आणून द्यायला हव्यात. यातून भीतीची भावनाही निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे हे टाळण्यासाठी मी जाणीवपूर्वक माझ्या वर्तणुकीत मवाळपणा आणत असतो.

अधिवेशन : मला वाटते की, बहिरे आणि आंधाले यांच्या शिक्षणासाठी अधिकचा वेळ देण्यापेक्षा तुम्हाला इतर अनेक मोठे प्रश्न सोडविण्यात आपला जास्त वेळ द्यावा लागतो. बडोद्यामध्ये अशी कोणतीही विशेष सुविधा नाही की, जी जगासाठी आणि आपल्या शेजाऱ्यांसाठी एक आदर्श ठरावी. जास्तीची अधिवेशने व्हावीत या मताचा मी नाही, अशा उपक्रमाचा खर्च खूप जास्त असतो. त्यापेक्षा आपल्या विभागांनी अधिक नजीकचा मार्ग पत्करून पर्यवेक्षण आणि मार्गदर्शनावर भर दिला पाहिजे. अशा गोष्टींवर खर्च झालेला वेळ अधिक उपयोगी ठरेल. अधिकाऱ्यांमध्ये पुढाकार घेण्याची वृत्ती दिसून येत नाही. आपल्या कामाविषयीची आत्मीयता त्यांच्यात दिसत नाही. तसेच जबाबदारीच्या भावनेचा अभाव दिसतो. मात्र, या बाबी अधिकाऱ्यांमध्ये असायलाच हव्यात. लोकांबदल तसेच आपल्या कामाबदल त्यांना पुरेशी माहिती असावी, धोरणांची उद्दिष्टे त्यांनी समजून घ्यावीत, कामाची पद्धत त्यांनी समजून घ्यावी, त्याचबरोबर आपण मिळविलेल्या ज्ञानाचा योग्य उपयोग करण्याची क्षमता त्यांच्यात असायला हवी.

मला तुम्ही, तुमची कामाची पद्धत, तुमचे विचार आणि इतर गुण आवडतातच. मात्र, मला वाटते की, तुम्ही मला यापेक्षा जास्त मदत करू शकाल. अशी मदतीची सध्या वानवा आहे. बडोद्याच्या विकासासाठी राबविण्याच्या माझ्या योजनांमध्ये पुरेशी मदत मिळत नसल्याचा माझा अनुभव आहे.

मला माझ्यासोबत सध्या जितके प्रशिक्षित अधिकारी आणि इतर व्यक्ती आहेत त्यांच्यापेक्षा जास्तीचे हवे आहेत. तुलनात्मकदृष्ट्या ज्यांना अधिकचा पगार मिळतो, त्यांचा कामाच्या ठिकाणी आराम करण्याकडे ओढा असतो. त्यापेक्षा त्यांनी आपल्या क्षमतेचा उपयोग महाराजांच्या मदतीसाठी केला पाहिजे आणि अशा व्यक्तींचा आपण अपवादात्मक पदोन्नती देताना विचार करायला हवा. अशा वृत्तींना पाठबळ देणे मला गरजेचे वाटते.

शिबीर : तुमची याबदलची मते बरोबर आहेत. सैन्याच्या रचनेत बदल करण्याविषयी आणि त्याचे होणारे परिणाम याविषयी मी काहीसा सांशंक आहे. त्यामुळे या मुद्द्यावर मी स्पष्ट मत मांडत नाही.

मी माझ्या मुलाविषयी^३ गरज असल्यास नंतर लिहीन. जर मी काही लिहिले नाही, तर तुम्ही योग्य असेल ते करावे किंवा निश्चित आदेशाची मागणी करावी. मला तुमच्या सदसद्विवेक बुद्धीवर विश्वास आहे, तसा हा दुर्मिळ गुण आहे.

मी हे पत्र अगदी मोकळेपणाने लिहीत आहे. काही त्रुटी आढळल्यास समजून घ्याव्यात. भाषा आणि विचार मांडणीत काही त्रुटी होऊ शकतात. मला व्यवस्थित लिहिण्याचे धडे मिळालेले नाहीत. अनेक कारणांमुळे माझ्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आणि त्याचे परिणाम मला सहन करावे लागतात. एखाद्या राजाचे शिक्षण हे त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपेक्षा कमी असता कामा नये. राजाला मानवी स्वभाव आणि मानवी गरजा यांची नीट जाण असणे गरजेचे असते.

माझ्या स्टाफमध्ये एक कॅप्टन ब्रेमनेर सामील झालेले आहेत. ते फार चांगले व्यक्ती आहेत. मला संधिवाताचे अटॅक आता पूर्वीपेक्षा जास्त येत आहेत. तशी एकंदरीत माझी तब्येत उत्तम आहे.

बडोदा आणि तेथील व्यवहारांवर मी लक्ष ठेवून असतो.

कृपया तुमच्या पत्नीला माझा नमस्कार सांगा. त्या मजेत असतील अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

सी. एन. सेडन

आय. सी. एस. (निवृत्त) अमात्य, बडोदा.

१. रावबहादूर बाजीराव घाटगे, तत्कालीन पोलिस आयुक्त
२. श्री. मणिलाल बी. नानावटी, तत्कालीन मंत्रालय सचिव
३. युवराज धैर्यशीलराव गायकवाड

१८८९

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
२८ नोव्हेंबर १९२२

प्रिय श्री. दिवाण साहेब,

महाराजा शिंदे यांचे दिनांक २१ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले * या संदर्भात आपले २९ तारखेचे पत्रही मिळाले. या संदर्भात आपणास कळविण्यात येते की, एक लक्ष रूपये या शिष्यवृत्तीसाठी वेगळे काढून ठेवावेत. या रकमेच्या व्याजातून मराठा समाजाच्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देता येईल. ज्याचा संदर्भ या पत्रात आलेला आहे.

पुढे काही काळानंतर या शिष्यवृत्तीत नीटनेटकेपणा आला, की या शिष्यवृत्तीस छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नाव देण्यात येईल.

छत्रपती शिवायांचा पुण्यात जो पुतळा उभारला जाणार आहे, त्या करिता तीस हजार रुपये देण्यात येत आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई देसाई, दिवाण, बडोदा

* मराठा साम्राज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी यांचा भव्य पुतळा उभारण्याची कल्पना महाराजा माधवराव शिंदे यांनी सुचिली होती. या स्मारकासाठी महाराजा सयाजीराव यांनी ३०,०००/- (तीस हजार रुपये) रुपयांची मदत केली.

१८८२

क्लॅरीज हॉटेल, पॅरिस
३० नोव्हें. १९२२

प्रिय कर्नल,

तुमचे पत्र वाचून आनंद झाला. तुम्ही आणि श्रीमती मीड मजेत आहात, हे वाचून समाधान वाटले. आपली लवकरच भेट होईल, असे वाटते. गतवर्षी मी युरोपात संधिवाताच्या उपचारासाठी आलो होतो, तेक्का येथील वातावरण खूप उष्ण होते. तथापि प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचा बडोदा दौरा होणार होता, त्यामुळे मला उपचार अर्धवट सोडून परत जावे लागले. बडोद्याहून पुन्हा लवकरच युरोपला जाण्याचे माझे नियोजन होते. मात्र, माझा मुलगा धैर्यशील तसेच नात लक्ष्मीदेवी यांच्या विवाहासाठी मला आणखी बराच काळ बडोद्यात राहावे लागले.

लक्ष्मीदेवीचा विवाह आजच आहे. तिचा सावंतवाडीच्या महाराजांशी विवाह होत आहे. या मर्चमधील बडोद्यातील वातावरण खूप उष्ण आहे. त्याचा माझ्या प्रकृतीवर बराच परिणाम झाला. मला वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे की, मी युरोपात उपचारासाठी राहायला हवे. या वेळी तरी मी उपचार पूर्ण करू शकेन, अशी आशा वाटते.

बडोद्यामध्ये सर्व काही सुरक्षीत चालू आहे. प्रशासन अधिक गतिमान व्हावे, यासाठी मी श्री. सेडन यांची अमात्य म्हणून नियुक्ती केलेली आहे. ते परिषदेमध्ये सामील होऊ शकतात. तसेच त्यांना दिवाणाचे अधिकार प्रदान केलेले आहेत.

आम्ही तुमची आणि श्रीमती मीड यांची आठवण काढत असतो. तुम्हालाही आमची आठवण येतच असणार.

धैर्यशीलची प्रकृती चांगली नसल्यामुळे महाराणी साहेब या वेळी माझ्यासोबत आल्या नाहीत. मात्र, त्या लवकरच इकडे येतील, अशी आशा आहे. त्यानंतर आपली भेट होऊ शकेल.

येथे खूप प्रसन्न वातावरण आहे. त्यामुळे माझी प्रकृतीही झापाठ्याने सुधारत आहे. येथे माझ्यासोबत श्री. कलर्क आहेत. त्यांनी तुम्हाला पत्र लिहून कळविल्याचे मला सांगितले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एम. जे. मीड

१८८३

क्लॉरीज हॉटेल, पॅरिस
३० नोव्हें. १९२२

प्रिय श्री. सेडन,

प्रशासनासंबंधीचे काही मुद्दे माझ्या निर्दर्शनास आलेले आहेत. अशा मुद्द्यांवर मी तुमच्याशी चर्चा करू इच्छितो.

मला काही अधिकाऱ्यांमध्ये गटबाजी करण्याची प्रवृत्ती दिसून आलेली आहे. ते इतरांवर बन्याचदा चिखलफेक करीत असतात. अनेक वेगवेगळ्या बातम्या माझ्या कानावर येत असतात. त्याही अशा व्यक्तींकडून की, ज्यांना त्याविषयी काहीही देणेघेणे नसते. अशा आरोप-प्रत्यारोपांमध्ये काही अर्थ नसतो. मात्र, त्यातून अनेक गैरसमज निर्माण होत असतात. असे प्रकार अजिबात समर्थनीय नाहीत. उलट ते अडचणीत आणणारे असतात.

जर एखाद्या कार्यालयातील दोन व्यक्ती भांडखोर असतील किंवा त्यांच्यात वितुष्ट असेल तर त्या विभागाच्या प्रमुखाने अशा प्रकरणात लक्ष घालून आवश्यक ती कारवाई करायला हवी. इतर विभागातील व्यक्तींनी त्यात रस घेऊन आणखी ते प्रकरण वाढविणे योग्य वाटत नाही. तथापि, कोणत्याही एका पक्षाची बाजू न घेता सामंजस्याने प्रकरण सोडविले जात असेल, तर ते योग्यच राहील.

जर एखादे प्रकरण परिषद किंवा माझ्यासमोर आणण्यात आलेले असेल, तर अशा प्रकरणात त्या विभागाच्या प्रमुखांनी प्रथमतः काळजीपूर्वक व निरपेक्षरीत्या चौकशी करणे गरजेचे असते. नंतर त्यांनी सविस्तर अहवाल तयार करून स्वतःचे स्वयंस्पष्ट मत त्यात नोंदवायला हवे.

बन्याचदा हे होताना दिसत नाही. उलट वरवर चौकशी करून आणि इतर लोकांच्या मतांचा आधार घेऊनच अहवाल तयार केले जातात. हे मानवी स्वभावानुसार घडत असले तरी आपण त्यावर प्रतिबंध घालण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

बन्याचदा ज्यांचा त्या प्रकरणाशी काहीच संबंध नसतो अशा व्यक्ती चिखलफेक करण्यात व अफवा पसरवण्यात अधिक रस घेतात.

एखादे प्रकरण सामंजस्याने आणि योग्य रीतीने सोडविण्यात आले, तर पुन्हा तसे प्रकरण घडत नाही. त्यामुळे चौकशी करणाऱ्या अधिकाऱ्याने निःपक्षपाती दृष्टिकोनानुसार कोणत्याही प्रकरणाचा छडा लावायला हवा. त्यामुळे अशा प्रकरणावर योग्य निर्णय होणे शक्य होऊ शकते.

माझे आणखी एक निरीक्षण नोंदवितो. बाहेरून अनेकदा हस्तक्षेप होत असतो किंवा अनेक जबाबदाऱ्या एकाच वेळी एखाद्या व्यक्तीवर टाकण्यात आल्या तर ते त्याला न्यायही देऊ शकत नाही. त्यामुळे एक व्यक्ती, एक काम या न्यायाने कारभार चालायला हवा. एकाच व्यक्तीने एका वेळी दोन जबाबदाऱ्या पार पाडणे सहजसाध्य होत नाही. ते आपल्या कामाला न्याय देऊ शकत नाही.

त्यामुळे या विषयावर मी सांगू इच्छितो की, मला माझ्या मुलासाठी मेजर ग्रेस^१ हवेत. त्यांनी त्याला पूर्ण मदत करावी आणि त्या वेळी त्यांच्यावर दुसरी कसलीही जबाबदारी असू नये.

एखाद्या व्यक्तीच्या कामात अनावश्यक हस्तक्षेप योग्य नसतो. त्यामुळे ती व्यक्ती स्वयंप्रेरणेने काम करत नाही व दुसऱ्याचे ऐकत राहते. मला वाटते की, तुम्ही माझ्या मताशी सहमत असाल.

या काही महत्वाच्या मुद्द्यांवर मला तुमच्याशी चर्चा करायची होती. मी आशा करतो की, तुम्ही या मुद्द्यांवर विचार करून आपले प्रशासन अधिक गतिमान आणि कार्यक्षम कसे होईल, याकडे लक्ष द्याल. तांत्रिक शाळांविषयी तुम्ही महत्वपूर्ण मत व्यक्त केले आहे. त्याविषयी मी नंतर सविस्तर लिहीन.

कृपया दिवाणसाहेबांना हे पत्र वाचायला द्यावे. कारण त्यांना स्वतंत्र पत्र लिहायला मला पुरेसा वेळ नाही. त्यातून तुमच्यात परस्पर सामंजस्यही वाढेल आणि कसला गैरसमजही निर्माण होणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सी. एन. सेडन, आय. सी. एस. (निवृत्त) अमात्य, बडोदा

१. राजपुत्र धैर्यशीलराव गायकवाड यांची काळजी घेण्यासाठी मेजर ग्रेस यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. मात्र नंतर त्यांची नियुक्ती सैन्य विभागात करण्यात आली, तसेच राजपत्राचीही जबाबदारी त्यांच्याकडे होतीच.

१८८४

पॅलेस हॉटेल, सेंट मॉरिटझू
१ जाने. १९२३

प्रिय ग्लान्सी,

तुमचे १३ डिसेंबरचे पत्र वाचून मला खूप आनंद झाला. तुमचे पत्र इकडे माझ्याकडे पाठविण्यात आले. या पत्रात तुम्ही व्यक्त केलेल्या भावनांचा मी आदर करतो.

माझे जावई, कुचबिहारचे महाराज यांचे अवेळी दुःखद निधन झाल्यामुळे माझे सर्व नियोजन रहित करावे लागले. मात्र पुन्हा आपली बडोद्यात भेट होईल, अशी मला आशा आहे.

माझ्या सध्याच्या युरोप भेटीमुळे माझी प्रकृती झपाट्याने सुधारली आहे. तथापि, अजूनही मला पूर्ण बरे वाटत नाही. मला निसर्गांकडूनच इशारा मिळाला आहे की, मी स्वतःची काळजी घेतलीच पाहिजे. इथल्या कोरड्या पण थंड वातवरणाचा मला बराच फायदा होत आहे अणि मी लवकरच माझ्या लोकांमध्ये परत जाईन, असे वाटते.

माझ्या राज्याचे प्रशासन चांगल्या व्यक्तीकडे सोपविलेले आहे. जरी मी अनेक महिन्यांपासून राज्याच्या बाहेर असलो तरी माझे राज्यातील घडामोडींवर कायम लक्ष असते. तुम्हीही आवश्यक ते सहकार्य देण्याची इच्छा व्यक्त केल्याने मला बराच आत्मविश्वास आला आहे की, माझ्या अनुपस्थितीत राज्याचा कारभार योग्य रीतीने चालेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर रेगिनाल्ड ग्लान्सी, रेसिडेंट, बडोदा

१८८५

पॅलेस हॉटेल, हान्स बॅडरूट,
सेंट मॉरिटझू
८ जाने. १९२३

प्रिय कर्नल मीड,

माझ्या जावयाच्या निधनानंतर आपण पाठविलेले सांत्वनपर पत्र मिळाले. आपल्यासारख्या जुन्या मित्राचे अशा प्रसंगी आलेले पत्र धीर देणारे असते, त्याबद्दल धन्यवाद.

महाराजांचे अचानक जाणे हे आपल्या सगळ्यांसाठीच धक्कादायक आहे. अर्थात, इंदिराराजेसाठी तर कधीही भरून न येणारी हानी म्हणता येईल. मात्र, तिने स्वतःला सावरले आहे. त्यामुळे समाधान वाटते. या महिन्याच्या अकरा तारखेला ती मुलांना घेऊन भारताकडे रवाना होणार आहे.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ९७

सध्या मी सेंट मॉरिटझ् या ठिकाणी आहे आणि लवकरच राजमाताही इकडे येण्याचा विचार करीत आहेत. मला कोरड्या आणि उष्ण अशा वातावरणात आराम मिळेल, या विचाराने इंग्लंडमधील दमट हिवाळा टाळून मी इकडे आलेलो आहे.

माझे भविष्यातील नियोजन अनिश्चित आहे. तथापि, मला जर येथे बरे वाटले, तर आणखी पुढचा पंधरवडा येथे राहण्याचा विचार आहे. त्यानंतर मी दक्षिण फ्रान्समध्ये जाण्याचा विचार करतोय. त्या वेळी तुमची भेट होऊ शकेल.

गेल्या वेळी मी इंग्लंडमध्ये असताना डिकन्सन्स यांना भेटण्याचा प्रयत्न केला. मात्र, ते शक्य होऊ शकले नाही. पुढच्या इंग्लंड भेटीच्या वेळी मी आवर्जून तसा प्रयत्न करीन.

श्री. कलर्क पुन्हा बडोद्याला आले आहेत. तसेच श्री. क्रम्प हे इंग्लंडला सुट्यांसाठी गेलेले असल्यामुळे हैदराबाद येथील श्री. ग्लान्सी यांना त्यांच्या जागी नियुक्ती देण्यात आलेली आहे.

मी लवकर बडोद्याला परत यावे, अशी माझ्या लोकांची अपेक्षा आहे आणि खरे सांगायचे तर मलाही तिकडे जाण्याची ओढ लागलेली आहे. तथापि, डॉक्टरांच्या मते मी विटेल येथील जलउपचार आणखी दोन ते तीन मोसम सुरुच ठेवायला हवेत. त्याचा मला फायदा होईल. तथापि, ड्यूक ऑफ कॅनॉट आणि प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या बडोदा भेटीच्या पाश्वभूमीवर मला बडोद्याला जावेच लागेल. ती केवळ माझी जबाबदारीच नव्हे, तर सर्व दृष्टीने योग्यच आहे.

मी जर आता बडोद्याला गेलो, तर महाबळेश्वरला जाऊन थांबणार आहे. कारण सध्या बडोद्यात उष्णता वाढायला सुरुवात झाली असेल.

मी मेजर ग्रेस यांना धैर्यशीलराव यांचे शिक्षक म्हणून नियुक्त केलेले आहे आणि समाधानाची बाब म्हणजे धैर्यशीलच्या प्रगतीविषयी त्यांचा अहवाल समाधानकारक आहे. धैर्यशीलच्या कुटुंबात येत्या मार्चमध्ये आनंदाची बातमी येण्याची शक्यता आहे. त्याची पत्नी ही सोळा वर्षांची एक चांगली मुलगी आहे; पण दुर्दैवाने ती फार सक्षम नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एम. जे. मीड

१८८६

सेंट मॉरिटझ्,
१३ जाने. १९२३

प्रिय बापूसाहेब,

हे पत्र तुमच्या २० डिसेंबर १९२२ च्या पत्राचे उत्तर आहे. श्री. सबनीस यांना चार महिन्यांची सुटी देत आहे. त्यासंदर्भात मी माझ्या दिवाणांना सूचित केले आहे.

चंद्रसिंहच्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन कसे करावे, हा प्रश्न अद्यापही सुटलेला नाही. तुमच्या बहिणीशी यासंदर्भात चर्चा करावी व त्यानुसार बडोद्याला कळवावे. त्यासंदर्भातील कागदपत्रे मला पाठवावीत. या प्रकरणात जे चांगले करता येईल, ते करण्याचा मी निश्चितच प्रयत्न करीन, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

मी बरा आहे. तुम्ही आणि लक्ष्मीदेवीही मजेत असाल असा विश्वास वाटतो.

तुमचा प्रेमळ,
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस राजेसाहेब, सावंतवाडी

१८८७

सेंट मॉरिटझू
२० जाने. १९२३

प्रिय लॉर्ड ब्लिथ,

आपले २ तारखेचे पत्र मिळाले. ते वाचून आनंद झाला. येथे तसा सूर्य दिसतच नाही आणि वातावरणही बरेच आल्हाददायक आहे.

माझ्या जावयाचे निधन झाल्यामुळे माझे सर्व नियोजित कार्यक्रम रद्द करावे लागले. त्यामुळे अनेक जुन्या मित्रांच्या भेटी घेणेही शक्य झाले नाही.

बडोद्यामध्ये वाघाची शिकार करण्याचा कर्नल रोम यांचा विचार काही योग्य नाही. मी तुम्हाला सल्ला देऊ इच्छितो की, त्यांना अशा कल्पनेपासून परावृत्त करावे.

मीही सोनांगडमध्ये (बडोदाअंतर्गत) वाघाची शिकार केलेली आहे. मात्र कर्नल रोम यांना या प्रयत्नात कितपत यश येईल, याबदल मी साशंक आहे. तसाही हा खेळ फार त्रासदायक आणि खर्चिक आहे आणि इतके केल्यावरही वाघ मिळेलच याची शाश्वती नाही. त्यामुळे मी तुमच्या जावयांना सुचवू इच्छितो की, त्यांनी हा विचार सोडून द्यावा.

जर ते आणि तुमची कन्या सहज फिरण्यासाठी बडोद्याला येणार असतील, तर मी माझ्या दिवाणांना लिहून कळवतो की, त्यांनी त्यांची सर्व व्यवस्था करावी. राज्याचे पाहुणे या नात्याने त्यांचे स्वागत केले जाईल. कर्नल रोम यांनी त्या संदर्भात दिवाणांशी संपर्क केला तरी हरकत नाही.

तुम्हाला आणि तुमच्या कुटुंबियांना नवीन वर्ष १९२३ साठी शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

लॉर्ड ब्लिथ, लंडन

पॅलेस हॉटेल, सेंट मॉरिटझ्

३० जाने. १९२३

प्रिय खासेराव,

तुमचे रत्नागिरीहून पाठविलेले पत्र मिळाले. तेथे तुम्ही मराठा शिक्षण अधिवेशनासाठी गेल्याचे समजले.

तुमची प्रकृती उत्तम असल्याचे समजल्यावर आनंद झाला. जेव्हा मी लिहिले होते की, तुमची काही राजकीय मते योग्य नाहीत, तेव्हा माझा संदर्भ तुमच्या त्या पत्राशी होता, ज्यात तुम्ही स्वीत्झार्लंडची राज्यघटना ही भारतातील राज्यासाठी आदर्श होऊ शकते, असे म्हणाले होते. मात्र, असे विषय पत्रातून सहज चर्चा करण्यासारखे नाहीत.

जर स्वीत्झार्लंड हा नैसर्गिक सौंदर्य असलेला देश नसता आणि येथील शांतता टिकण्याची काळजी बाहेरील इतर देशांनी घेतली नसती, तर गेल्या मोठ्या युद्धाच्या वेळी इथली काय परिस्थिती राहिली असती? जर स्वीस लोक शिस्तप्रिय आणि शूर नसते आणि त्यांना सध्या मिळालेल्या भौगोलिक परिस्थितीचा वारसा नसता तर ते स्वतःचे संरक्षण करू शकले असते का? या सर्व परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर भारतातील राज्यांचा विचार केला तर किती राज्यांकडून अपेक्षा पूर्ण होऊ शकतील?

या सर्वांचा विचार करून आपण लगेच आपल्या त्रुटी सुधारतील किंवा पूर्णपणे दूर होतील अशी आशा धरू नये. मात्र, आपण ते निश्चित करू शकू, तथापि बदल घडवून आणणे हे केवळ एक फॅशन किंवा नक्कल राहता कामा नये. आपले लोक पुरेसे आधुनिक झालेले आहेत का? सार्वजनिक भल्यासाठी ते आपल्या व्यक्तिगत स्वार्थाचा त्याग करण्यास तयार आहेत का? याचाही विचार होणे गरजेचे आहे.

सध्याच्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये अधिकारांची विभागणी करण्याचा विपरीत परिणाम विकासावर होणार तर नाही ना याचाही विचार आपल्याला करावा लागेल.

आपण यावर प्रत्यक्ष भेटीत सविस्तर चर्चा करू.

तुमच्या गेल्या पत्रात, तुम्ही फार चांगले निरीक्षण नोंदविले होते, त्याची मी दखल घेतली आहे.

तुमच्या निवृत्तीवेतनाची कागदपत्रे अद्याप माझ्यापर्यंत आलेली नाहीत. मलाच याचे आश्चर्य वाटते की, तुम्हाला अद्याप निवृत्तीवेतन कसे मिळाले नाही. तथापि हे प्रकरण लवकर निकाली निघेल, अशी मी आशा करतो.

तुमचे साधू बंधू^१ कसे आहेत? मी अशी आशा करतो की, ते समाजाच्या भल्यासाठी आपले आयुष्य खर्च करीत असतील. तसेच ते स्वतःच्या स्वार्थी हेतूसाठी आपला वेळ खर्च करीत नसतील. मला वाटते की, मानवतेची सेवा हे सर्वात उत्तम काम असते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव

१. मेजर माधवराव बी. जाधव. निवृत्तीनंतर ते साधू झाले होते.

१८८९

हॉटेल मॅरिस, पॅरिस
२ फेब्रु. १९२३

प्रिय श्री. सेडन,

आपल्या ९ जानेवारीच्या पत्राबद्दल खूप खूप धन्यवाद.

राज्यघटनेमध्ये बदल करण्याचा आग्रह किंवा अधिकारांची विभागणी करण्याचा मुद्दा एखाद्या फॅशनसारखा झालाय आणि सध्या भारतात असलेल्या दुहेरी सरकारमुळे अधिकारांची रस्सीखेच राज्यांमध्ये दिसून येते. मात्र, या ठिकाणी मी या विषयीची माझी सगळी मते व्यक्त करीत नाही.

निंबाळकरांची प्रकृती बरी नसल्याचे समजल्यावर वाईट वाटले. त्यामुळे त्यांना सरसुभ्यासारखी महत्त्वाची जबाबदारी सांभाळणे शक्य होईल, असे मला वाटत नाही. हेच लक्षात घेऊन मी दातार यांना प्रशिक्षित करीत आहे. त्याशिवाय निंबाळकर या पदावर दीर्घ काळापासून कार्यरत असल्याने या जबाबदारीत बदल करणेही योग्य वाटते.

रावजीभाई पटेलांविषयी तुम्ही मांडलेल्या मतांमध्ये बरेचसे तथ्य आहे. जर कोणतीही भीती जाणवत असेल, तर तात्काळ प्रभावी पाऊल उचलून कार्यवाही करणे आवश्यक वाटते. त्यामुळे बेशिस्त आणि असहकार यालाही आळा घालता येईल. फार उशीर होणार नाही यासाठी त्यावर स्पष्ट बोला.

निवृत्त अधिकाऱ्यांविषयी मला किंवा इतरांनाही काही गैरसमज आहेत, असे मला वाटते. राजकीय सचिव किंवा कर्नलसारख्या पदावरील व्यक्ती निवृत्त होण्याआधीच मला त्याबद्दल कल्पना द्यायला हवी.

लहान राज्यांमध्ये किंवा जेथे राजा स्वतः रस घेऊन काम करतो, तेथे या बाबी तर व्हायलाच व्हायलाच. तथापि, मला याची पूर्ण जाणीव आहे की, तुम्ही उत्तम काम करीत आहात. त्यामुळे तुम्ही पुढाकार घेऊन जबाबदारी उचलावी, असे वाटते.

रामलालविषयी मी आधीच माझे मत व्यक्त केलेले आहे. त्यामुळे पुन्हा मी तेच सांगत नाही. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी राज्याच्या भल्याच्या दृष्टीनेच नेहमी विचार करायला हवा.

मी आताच उल्लेख केलेल्या २३ ऑक्टो. १९२२ च्या रावजीभाईच्या टिपणीमध्ये तुम्ही मांडलेल्या काही बाबी आलेल्या नाहीत. व्यक्ती निवृत्त होताना वय हा घटक ग्राह्य धरण्यापेक्षा कार्यक्षमतेनुसार जर निवृत्ती घेत असतील तर ते अधिक योग्य ठरेल. रावजीभाईना कलाभवनचे प्रमुख, पी. डब्ल्यू. अकाउंटंचे ऑफिटर किंवा मुख्य अभियंत्यांच्या नियंत्रणात शासनाचे सचिव अशा पदांवर, जेथे तुलनेत काम कमी असते, अशा ठिकाणी नियुक्त करता येईल आणि या कामांमध्ये जर ते समाधानकारकरीत्या काम करू शकत नसतील तर त्यांना निवृत्ती दिलेली योग्य ठरेल. हे आदेश समजू नयेत, तथापि लोकांना कशा प्रकारे कार्यरत असायला हवे हे मी सांगू इच्छितो. मला अधिकाऱ्याचे गुण आणि दोष माहीत नसतील तर मी त्यांचे योग्य मूल्यमापन करू शकणार नाही आणि पुन्हा या सर्व बाबी योग्य स्वरूपातच माझ्यासमोर मांडल्या गेल्या पाहिजेत.

माझी एक तक्रार आहे की, आपले अधिकारी त्यांच्या हाताखालील कनिष्ठ लोकांच्या कामावर नीट लक्ष ठेवत नाहीत आणि त्यांना योग्य रीतीने वागणूकही देत नाहीत.

आपले अधिकारी व कर्मचारी हे अत्यंत कार्यक्षम असावित, असे मला वाटते. त्यांनी आपल्या महाराजांशी सातत्याने संवाद ठेवायला हवा.

प्रतापसिंहाविषयी मी चिंतित आहे. त्याचे काय चाललेय? आणि कॅप्टन किंग यांना सुटी कशी देण्यात आली? कारण प्रतापसिंहाची जबाबदारी एखाद्या जबाबदार अधिकाऱ्यावर सोपविल्याशिवाय ते रजेवर कसे गेले? याची चौकशी करून मला कळवा. प्रतापसिंहाचे सगळे व्यवस्थित चालेल, याकडे लक्ष असू द्या.

खासेराव निवृत्त झाल्याचे मला वाईट वाटते. शिस्तीअभावी प्रतापसिंह वाया जाऊ नये, अशी मला भीती वाटते. त्यांना योग्य दिशा दाखविणे आणि त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यकच आहे. मी तुमचा शिरगावकरांबदलचा शेरा वाचला. मलाही त्यांच्याबाबत काही गोष्टी माहीत आहेत.

प्रतापसिंहाला श्रीमती सेडन आणि तुमच्यासोबत चहाला बोलवा. त्याच्याशी चर्चा करा.

संधिवाताच्या त्रासातून मला अलीकडे बेरे वाटायला लागले आहे. त्यामुळे सेंट मॉरिटझूच्या आल्हाददायी वातावरणाचा मला आता आनंद घेता येत आहे. गेल्या दोन-तीन वर्षपासून मी या ठिकाणाला भेट देण्याचा प्रयत्न करीत होतो. मी स्केटिंग शिकण्याचाही प्रयत्न केला. गेल्या वर्षपैक्षी बर्फ कमी पडतोय, असे म्हणतात. श्रीमती सेडन यांना मी त्यांची आठवण काढली म्हणून सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सी. एन. सेडन., आय. सी. एस., (निवृत्त)

१८९०

हॉटेल डी पेरिस, मॉन्टे कालों
२८ फेब्रु. १९२३

प्रिय गणपतराव,

तुम्ही रजेवरून परतल्यानंतर पाठविलेले पत्र मिळाले. मात्र, रजेवर जाण्यापूर्वी तुम्ही सचिवांना तसे कळविणे आवश्यक होते. ते सर्व दृष्टीनेच योग्य राहिले असते. त्यामुळे त्यांना आवश्यक ती पर्यायी व्यवस्था करणे शक्य झाले असते. प्रतापसिंह आजब्याला कोणीही सोबत नसताना गेले. मी मकबुल हुसेन यांना राजपुत्र प्रतापसिंह यांचा मानकरी म्हणून उपस्थित राहण्याचे सुचविलेले आहे.

तुमच्यापैकी प्रत्येकाने आपल्या प्रमुखाला गृहीत थरू नये. त्याएवजी आपापले काम जबाबदारीने व काळजीपूर्वक करायला हवे. देण्यात आलेल्या सूचनांप्रमाणे सर्वांनी कामे पार पाडायला हवीत. आपल्या लोकांमध्ये मला शिस्तीचा अभाव दिसतो, त्यांना कामाची योग्य पद्धत समजावून सांगण्याची गरज आहे.

तुम्ही सगळ्यांनी मिळून एकत्रित प्रयत्नाने युवराजाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करायला हवेत. त्याचे फोटो पाठवा. वास्तविक मी हे स्वतः सांगण्याआधीच पाठविण्यात आले असते तर अधिक बरे झाले असते.

मकबुल हुसेनकडे अनेक चांगल्या कल्पना आहेत. त्यांनी त्या मला सांगितल्या होत्या आणि त्यामुळेच मी त्यांची या नाजूक आणि जबाबदारीच्या कामासाठी निवड केलेली आहे. मला आशा आहे की, ते अधिक रस घेऊन युवराजाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करतील.

त्यांनी अधिक समजदारीने सर्व बाबी पार पाडाव्यात. कृपया त्यांना हे पत्र दाखवावे. प्रतापसिंहाला मी त्याची आठवण काढली म्हणून सांगा.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत दिवाण बहादूर,
गणपतराव एस. गायकवाड, बार-अॅट-लॉ

१८९९

होटेल डी पॅरिस,
मॉन्टे कालों,
२८ फेब्रु. १९२३

प्रिय श्री. सेडन,

आपले द्वारका आणि बडोदा येथून पाठविलेले पत्र मिळाले.

टिपणांसंदर्भात तुम्ही व्यक्त केलेली मते बरोबर आहेत. कोणताही गैरसमज टाळण्यासाठी मी असे केले होते.

मला शितोळे आणि मोहितेच्या संदर्भात तुम्ही अहवाल सादर करावा. नोकरीत कायम करण्यासाठी ते काय-काय करीत आहेत याविषयी कळवावे. तुम्हाला शक्य झाल्यास अमरेलीला भेट द्यावी आणि तेथे काय चाललेय याचा आढावा घ्यावा. संबंधित अधिकाऱ्यांची भेट घेऊन काही त्रुटी आढळल्यास त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करावा.

दिवाणांच्या आधिपत्यात असलेल्या जबाबदारीच्या बाबी एकाच अधिकाऱ्याने हाताळाव्यात. त्यांची अनेक अधिकाऱ्यांमध्ये विभागणी करू नये. स्वतः दिवाणच आपली कामे जबाबदारीने पार पाडण्यास सक्षम आहेत. तुम्ही परिषदेचे सदस्य म्हणून कार्य करावे आणि सध्याचे तुमचे पद आणि जबाबदारी सांभाळून हुजूर कामदार म्हणूनही काम पाहावे. तुम्हाला विविध विभागांच्या कामाचे पर्यवेक्षण करण्याची जबाबदारी देण्यात आलेली आहे. अपिलांसाठी किंवा इतर कामांसाठी तुम्ही श्री. आंबेगावकर यांच्या सेवा वापरू शकता. हे पत्र सर मनुभाईना दाखवावे आणि चर्चा करून मला सल्ला द्यावा. मला तुमच्याविषयी कोणताही गैरसमज असण्याचे काही कारणच नाही किंवा कामाविषयीही माझ्या मनात कसली शंका नाही.

व्यक्तिगतरीत्या मला यंत्रणेत कसलीही त्रुटी आढळून येत नाही. तथापि मी विचार केला त्याप्रमाणे सगळ्या गोष्टी घडतही नाहीत. मात्र, तुम्ही दोघे आपापल्या भूमिका उत्तम रीतीने पार पाडत आहात, याचे मला समाधान आहे.

तुम्ही श्री. मुखर्जी यांनी तयार केलेला जनगणना अहवाल पाठविला आहे. तसेच त्या संदर्भातील तुमचा शेराही नोंदविला आहे. जर सर मनुभाई आणि तुम्ही त्यांच्या कामाविषयी समाधानी असाल तर त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी श्री. मुखर्जीच्या पगारात प्रति महिना १०० रु. ची वाढ करायला हवी. ते सुभ्यात कसे काम करीत आहेत, ते मला कळवावे. त्यांना मी बडोद्याला सचिव म्हणून आणू इच्छितो; जेणेकरून सचिव पदाच्या त्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षणाचा उपयोग होऊ शकेल. तथापि, आवश्यकता पडल्यास मी त्यांच्या बदलीविषयी लिहीन.

नायब सुभा नाडकर्णी यांच्या पगारात प्रति महिना १०० रुपयांची वाढ करण्याची माझी इच्छा आहे. मला वाटते की, ते एक चांगले अधिकारी आहेत. याविषयी तुमचे काय मत आहे? तसेच एस. ए. गवाणे यांनाही १०० रु. पगारवाढ देण्याचा माझा विचार आहे. त्यांनीही २१ वर्षे सेवा पूर्ण केलेली आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १०४

मला वाटते की, पदोन्नतीसंदर्भातील आपल्या नियमांमध्ये अनेक त्रुटी आहेत. तसेच काही कारणांमुळे मला सर्वांविषयी पुरेशी माहितीही नसते.

कॅप्टन किंग यांच्याविषयी तुम्ही लिहिले त्याबदल धन्यवाद. त्या संदर्भात मी दिवाणांना तार पाठविली आहे. या प्रकरणामुळे तुम्हा दोघांचीही झोप उडाली असेल. कृपया हे पत्र सर मनुभाईंनाही दाखवावे. त्यांना मी स्वतंत्रपणे लिहीत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सी. एन. सेडन, आय. सी. एस. (निवृत्त)

१८९२

हॉटेल डी पॅरिस, मॉन्टे कालों
११ मार्च १९२३

प्रिय महाराज,

आपले आणि महाराणीचे ८ फेब्रु. १९२३ च्या पत्राबदल आभार. आपण माझी आपुलकीने चौकशी केली.

माझ्या मुलीवर खरोखर फार मोठा आघात झालेला आहे. मात्र, आपण परमेश्वराच्या इच्छेपुढे काय करू शकतो? तिची तब्येत बरी नसल्यामुळे ती मे महिन्यात युरोपला येणार आहे.

मला बडोद्याला परतण्याचे वेथ लागले आहेत. मात्र, यावर्षी विटेलमधील सर्व उपचार पूर्ण करणे अधिक योग्य ठरेल. त्यानंतरच भारतात परत जाणे सोयीचे होईल.

मला काशमीरला पुन्हा भेट द्यायला आवडेल. ते माझ्या राज्यापासून जवळच आहे. संधिवाताचा माझ्या दैनंदिन आयुष्यावर परिणाम झालेला आहे. तथापि, आता माझी तब्येत सुधारत आहे. आम्ही दोघेही बरे आहोत. मात्र, बर्लिनमध्ये असलेल्या माझ्या मुलामध्ये फारशी प्रगती दिसून येत नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, काशमीर

हॉटेल डी पॅरिस, मॉन्टे कालों
१२ मार्च १९२३

प्रिय कॅष्टन किंग,

प्रतापसिंहाने एक उत्तम घोडेस्वार व्हावे, असे मला वाटते. तसेच घोड्यासारख्या एका उमद्या प्राण्याला समजून घ्यावे आणि त्याचे व्यवस्थापन कसे करावे, हेही त्याला माहीत असावे. त्याने पोलो खेळावे, या मताचा अद्याप मी नाही. कारण त्यामुळे त्याचे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होईल असे मला वाटते. त्याने आपल्या अभ्यासावरच भर दिला पाहिजे. अभ्यास समजून-उमजूनच केला पाहिजे. केवळ घोकंपट्टी करणे फार उपयोगाचे होणार नाही. त्याने मॅट्रिकची परीक्षा उत्तम रीतीने द्यावी.

अनेक जणांना माझे विचार समजून घेता येत नाहीत. मात्र मी त्याबाबत आग्रही असतो. कारण आयुष्याच्या कोणत्याही टप्प्यावर व्यक्तीला पुरेसे ज्ञान आवश्यक असणे गरजेचे असते. मला लवकरच त्याचे फोटो पाहायला मिळतील, अशी मी आशा करतो. त्याची सध्या प्रगती कशा प्रकारे होत आहे, हे पाहण्यास मी उत्सुक आहे.

कोणीही अतिकाम करू नये, या मताचा मी आहे. त्यामुळे प्रतापसिंहाने आपल्या अभ्यासाचे तास ठरवून घ्यावेत. तसेच मला वाटते की, आपण एखाद्या युरोपियन सर्जटची नेमणूक करावी, जो प्रतापसिंहाला शारीरिक सुदृढतेचे प्रशिक्षण देऊ शकेल.

त्याला घोडेस्वारी करण्यासाठी चांगले घोडे उपलब्ध झाले असतील, अशी मी आशा करतो. त्याच्यासाठी असलेल्या तरतुदीतून हे शक्य होईल आणि जर ते तसे होत नसेल तर ते चुकीचे आहे आणि त्यात दुरुस्ती करणे गरजेचे आहे.

माझी तब्बेत आता उत्तम आहे. मला माझा नातू आणि त्याच्या आवडीनिवडीबद्दल ऐकायला आवडेल. मला या बाबी मित्रत्वाच्या नात्याने तुम्हाला सांगाव्याशा वाटतात.

तुम्हाला माहीतच आहे की, भारतीय मुले युरोपियन मुलांच्या तुलनेत लवकर प्रगल्भ होतात. त्यामुळे त्यांची पुरेशी काळजी घेतली गेली पाहिजे. पुन्हा जगण्याच्या सवयी आणि पद्धतींमध्येही फरक असतो. एखादी बाब जी युरोपियन सहजतेने करतो कदाचित ती भारतीयाच्या बाबतीत चुकीची असते किंवा हे उलटही असू शकते. हा प्रकार आपल्याला एखाद्या घरात किंवा कुटुंबातही दिसून येतो. मी हे सगळे मित्रत्वाच्या नात्याने लिहीत आहे. खासेराव काही त्रुटी सोडल्या तर एखाद्या अल्पशिक्षित आणि युरोपियन जीवनाची माहिती नसणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा चांगले मार्गदर्शन करू शकतात.

प्रतापसिंहाला उत्तम प्रकारची भारतीय जीवनपद्धती माहीत होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी एखादी चांगली भारतीय व्यक्ती आवश्यक आहे, जी त्याला भारतीय विचारसरणी आणि मानसिकता

अगदी निरपेक्षपणे समजावून सांगू शकेल. खासेराव जाधव त्या दृष्टीने चांगले काम करू शकतात. तथापि काही वेळा त्यांनी केलेल्या बाबीना दुरुस्त करावे लागते. त्यांचे आता बरेच वय झालेले आहे, हेही तितकेच खरे आहे. यासंदर्भात मी पुन्हा लिहीन. तोपर्यंत तुम्ही या विषयावर विचार करावा.

श्री. गुप्ते यांना प्रतापसिंहाच्या प्रगतीविषयी त्यांचे काय मत आहे, याबद्दल मला कळविण्यास सांगावे आणि त्यांच्या काही सूचना असतील तर त्याही कळवाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कॅप्टन किंग, राजपुत्र प्रतापसिंह गायकवाड यांचे शिक्षक

१८९४

हॉटेल डी पॅरिस, मॉन्टे कालों
१२ मार्च १९२३

प्रिय डॉ. नेविन्स,

आपले पत्र मिळाले. आपण माझी आस्थेवाईकपणे चौकशी केली, त्याबद्दल धन्यवाद. आपण आणि आपल्या बहिणीचे कसे चालले आहे?

मी इंग्लंडमध्ये असताना तुम्ही दोघे काही दिवसांसाठी माझ्यासोबत राहायला येऊ शकलात तर मला आनंदच होईल. याआधीही हा विचार माझ्या मनात येऊन गेला होता. मात्र, तुम्ही ते आमंत्रण स्वीकाराल की नाही, याविषयी मी काहीसा साशंक होतो. तुम्हाला पुन्हा भेटायला मला निश्चित आवडेल. गेल्या पाच आठवड्यांपासून मी येथे आहे. इथले वातावरण आणि निसर्गसौदर्य खूप छान आहे, जेथे मी गोल्फचाही आनंद घेऊ शकलो.

बडोद्याहून मला नुकतीच आनंदाची बातमी मिळाली आहे. माझा मुलगा धैर्यशील आणि त्याची पत्ती तेथे राहत आहेत. ती लवकरच बाळाला जन्म देणार, अशी बातमी आहे. माझा नातूही आता बराच मोठा झाला आहे. राजपुत्र फतेसिंहचा मुलगा चांगलाच सुटू झाला आहे. आता तो चौदा वर्षांचा होतोय. तब्येतीमुळे मला बराच काळ त्यांच्यापासून दूर राहावे लागतेय.

काही वर्षापूर्वी वणीकरांचा मृत्यू झालाय. डॉ. जाधव पूर्वीसारखेच स्थूल आहेत. त्यांना संधिवाताचा त्रास आहे. अब्बास तत्यबजी मजेत आहेत. त्यांच्या राजकीय विचारांबाबत युरोपियन्स साशंक असतात. मात्र, मला वाटते की, ते एक चांगले गृहस्थ आहेत.

तुम्हा दोघांनाही माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

डॉ. जे. ई. नेविन्स

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १०७

१८९५

हॉटेल डी पेरिस, मॉन्टे कालों
१३ मार्च १९२३

प्रिय दिवाण,

मी १५ तारखेला हे सुंदर ठिकाण आणि वातावरण सोडून बर्लिनला रवाना होत आहे. मी बर्लिनमध्ये महिनाभर राहीन. मात्र, ते अद्याप निश्चित नाही.

श्री. घाटगे यांची पोलिस आयुक्त म्हणून झालेल्या अधिकृत नियुक्तीची तार प्राप्त झाली. मला वाटते की, तुम्ही घाटगेना त्यांच्यासमोरच्या समस्यांची जाणीव करून द्यावी. कारण ही नियुक्ती अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे आणि त्यांनी प्रशासनात आपला ठसा उमटावा अशी कामगिरी करणे अपेक्षित आहे. त्यांनी अशा कोणत्याही भ्रमात राहू नये की, हे पद त्यांना त्यांनी दाखविलेल्या नाराजीमुळे दिले जातेय किंवा गवाल्हेरला जाण्याची धमकी दिल्यामुळे प्रदान करण्यात येतेय. तथापि त्यांच्या क्षमतेवर माझा विश्वास आहे आणि ते आपल्या वागण्यातून आणि कामातून ते सिद्ध करतील, असा मला विश्वास आहे.

प्रशासनाचे प्रमुख म्हणून तुम्ही त्यांना आवश्यक तेव्हा सहकार्य करा, तसेच गरज पडेल तेव्हा योग्य तो सल्लाही द्यावा. प्रसंगी त्यांच्या चुकांबदल समजही द्यावी. त्यांना तुमच्या सहकार्याची गरज पडेल.

मला वाटते की, श्री. शिंदे यांच्या तक्रारीवरून सुरु करण्यात आलेली चौकशीची प्रक्रिया थांबवावी. आता तो विषय कालबाह्य झालेला आहे. श्री. शिंदे आणि इतर मंडळींनी आपली कामे पूर्ववत करत राहावीत आणि घाटगेना त्यांनी मोकळ्या मनाने सहकार्य करीत राहावे, याकडे लक्ष द्यावे. सध्या मी या विषयावर अधिक चर्चा करू इच्छित नाही.

तुम्ही आपली प्रशासकीय जबाबदारी उत्तम रीतीने पार पाडत असालच. याविषयी माझा तुमच्यावर विश्वास आहे. त्यामुळे मी जर घाईधाईत एखादा शेरा दिला असल्यास त्यामुळे नाराज होऊ नये.

धुंधर यांच्या पदोन्तीसंदर्भातील टिपणाविषयी मी सहमत आहे; पण सचिव आणि सल्लागार म्हणून कार्य करण्यासाठी मला काही सक्षम लोकांची गरज आहे. त्यांनी आवश्यक ते शिक्षण घेतलेले असावे आणि ते अनुभवी असावेत. आपल्याकडे असे काही लोक आहेत, असा माझा विश्वास आहे. धुंधर हे एक चांगले सल्लागार ठरू शकतात. मात्र, याचा अर्थ असा नाही की, ते यापुढे न्यायिक विभागात कार्यरत राहणार नाहीत. त्यांना आपला इतिहास आणि वर्तमानाचा अभ्यास असायला हवा. तसेच भविष्याचीही जाणीव असावी. पुढे त्यांनी न्यायिक विभागापेक्षा इतर विभागात काम करावे, असे मला वाटते; पण त्याविषयी मी नंतर सविस्तर सूचना देर्हन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
सी. एस. आय., दिवाण, बडोदा.

१८९६

हॉटेल डी पॅरिस, मॉन्टो कालों
२१ मार्च १९२३

प्रिय मेजर ग्रेस,

तुम्ही टाईप करून पाठविलेले पत्र मिळाले. या पत्रात तुम्ही पोलोच्या योजनेला मान्यता देण्याचा आग्रह केला आहे. तथापि मी याआधीच याविषयी काही आदेशांना मंजुरी दिलेली आहे. खेळांना प्रोत्साहन दिले गेले पाहिजे, ही माझी व्यक्तिगत इच्छा आहे. बडोद्यामध्ये तर याची फार गरज आहे. कारण तेथे खेळांशिवाय जीवन रटाळ वाढू लागते.

प्रतापसिंहाने आताच पोलो खेळण्यास सुरुवात करावी किंवा त्याच्या वयापेक्षा मोठ्या लोकांसोबत खेळात सामील व्हावे या मताचा मी नाही. त्याने विद्यार्थी जीवनाचा आनंद घ्यावा, अशी माझी इच्छा आहे. मराठा मुले, ज्यांना अभ्यासाची फार आवड नसते, ते लगेच खेळ आणि नेमबाजीकडे वळतात. मात्र, त्याचा विपरीत परिणाम त्यांच्या अभ्यासावर होतो.

त्यामुळे त्याला त्याच्या वयाप्रमाणे राहू द्या, तो लवकरच तरुण होणार आहे.

मला वाटते की, माझ्या मुलासाठी तुम्ही पोलोचा अनावश्यक आग्रह करीत आहात. दुर्दैवाने त्याच्या भावांसारखेच त्यालाही या सर्वातून जावे लागत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मेजर ग्रेस

१८९७

रोम
७ एप्रिल १९२३

प्रिय दिवाण,

मला तुमचे १५ मार्च १९२३ चे पत्र मिळाले. माझ्या मुलाविषयीची माहिती सोडली तर पत्रातील इतर मजकूर मी आनंदाने काळजीपूर्वक वाचला. मला असे वाटत नाही की, मेजर ग्रेस यांना त्यांच्या पदावर कायम ठेवणे योग्य होणार नाही. त्यांच्याविषयी आपण काय करू शकतो? आपल्या मयत भावासारखाच माझा हा मुलगाही वागत आहे. मुलांना शिस्त, कर्तव्य आणि स्व-नियंत्रण नाही. असे का होतेय? नेमकी काय चूक झाली? आपण याविषयी विचार करणे गरजेचे आहे. यावर योग्य तो उपाय शोधा. येणारी पिढी तरी यापासून दूर राहिली पाहिजे. समाजानेही विचार केला पाहिजे. मी तर आवश्यकतेपेक्षा अधिक भार उचलला आहे.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १०९

गेल्या तीन दिवसांपासून मी येथे आहे. रोमच्या जुन्या आठवणी जाग्या होत असताना आनंद होतोय. जगावर प्रभाव टाकण्या या संस्कृतीचे आता अवशेष उरले आहेत. रोमन साप्राज्यातील भव्य इमारती या शहराचा गैरव होत. मात्र, काळाच्या ओघात माणसांनी आणि निसर्गनिही त्याचा नाश केला. ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीनी जगाला, विशेषत: युरोपच्या इतिहासाला आकार दिलेला आहे. कला आणि साहित्यातून त्याच्या भव्यतेची कल्पना येते.

‘कोणतीही बातमी चांगली बातमी नसते.’ या वाक्याचा तुम्ही विचार करावा, असे मला वाटते. मीही पूर्वी त्यानुसार वागलेलो आहे. फार कमी लोक असतात की, ज्यांना बन्यावाईटाची योग्य जाण असते.

अधिकान्यांच्या मासिक कार्य अहवालातून जर विशेष बाबी स्पष्ट होत नसतील, तर ते लिहिण्याचा उपयोगच काय? मला वाटते की, अधिकान्यांच्या दैनंदिनीचा काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यास त्यातून अनेक उपयोगी बाबी समोर येऊ शकतील.

सक्सेनांचा केवळ एक बुद्धिवादी म्हणून विचार न होता त्यांचा योग्य रीतीने आपल्याला उपयोग करून घेता आला पाहिजे. त्यांनी सर्व विभागप्रमुखांच्या दैनंदिनी एकत्र करून त्याचा सार काढावा आणि ते स्वतःच्या शेळ्यासह संबंधित मंत्रांकडे सादर करावा. सध्या, दैनंदिनी या दिवाणाकडे पाठविण्यात येतात. मला त्यांचा भविष्यात योग्य उपयोग होणे अपेक्षित आहे.

या दैनंदिनींचा सारांश टाईप करून त्यावरील सक्सेना यांच्या शेळ्यांसह तो माझ्या सचिवांकडे पाठवावा; जेणेकरून गरज भासल्यास मला ते पाहता येईल. हे आपण चार महिने करून पाहू आणि जर ते फारसे उपयोगी सिद्ध होत नसेल तर बंद करून टाकू. मला श्री. सक्सेना आपले काम कसे करीत आहेत, हेही पाहण्याची इच्छा आहे. विविध विभागांचे दैनंदिन अहवाल आलटूनपालटून घ्यावेत, म्हणजे या कामाचा ताणही वाढणार नाही.

मला तुमचा आणि परिषदेचा अहवाल अपेक्षित आहे. तुम्हाला आलेल्या अनुभवातून प्रशासनाच्या मार्गदर्शनासाठी आणि सुधारणेसाठी तुम्ही तो लिहावा, अशी माझी अपेक्षा आहे. मलाही या अनुभवांचा निर्णय घेताना उपयोग होऊ शकतो.

परवा मी इटलीच्या राजांची भेट घेतली. ते एक चांगले व्यक्ती असल्याचे मला जाणवले. आज मी श्री. मुसोलिनी यांची भेट घेणार आहे. त्यांच्याविषयी इटालियन बराच विचार करतात. आज ब्रिटिश राजदूत सर डेक्हिड ग्रहम यांच्यासोबत मी जेवण घेणार आहे. पोप यांचा दौरा अद्याप निश्चित झालेला नाही. मला त्यांना भेटण्याची इच्छा असल्याने मी माझ्या परतीचे नियोजन बदलू शकतो.

तुम्ही या घाईघाईने लिहिलेल्या पत्राची टाईप केलेली प्रत पुन्हा मला पाठवाल, अशी मी आशा करतो. श्री. ग्लान्सी कसे आहेत?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

प्रिय दिवाण,

येत्या ऑक्टोबरपूर्वी भारतात परत येण्याविषयी तुम्ही आणि श्री. सेडन यांनी दिलेल्या सल्ल्याबद्दल मी आभारी आहे.

परिषदेचे सदस्य म्हणून मला तुम्हा दोघांकडून असा सल्ला अपेक्षित आहे की, श्री. दांडेकर आणि श्री. अलोनी हे परिषदेचे सदस्य म्हणून तुम्हाला कसे वाटतात? त्यांची योग्यता आणि चारित्र्य याविषयी तुमचे मत अपेक्षित आहे. कारण राज्यकारभारातील विविध अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या, अनेक धोरणासंदर्भात सल्ले देणे आणि इतर प्रशासकीय बाबींमध्ये त्यांना महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागणार आहे. आपल्या अधिकाऱ्यांची निवड करताना ती काळजीपूर्वकच झाली पाहिजे. त्यात चूक होता कामा नये. तुमच्या हाताखालचे अधिकारी-कर्मचारी यांच्याबद्दल तुमचे मत जाणून घ्यायला मला आवडेल. मला अनेकदा जाणवले की, आपले अधिकारी मोकळेपणाने व्यक्त होत नाहीत. शांत राहण्यामध्ये कदाचित त्यांचा हेतू चांगलाच असेल. मात्र, त्यामुळे मला अनेक गोष्टी कळू शकत नाहीत.

तुम्ही अधिकाऱ्यांमध्ये जाणवलेल्या त्रुटी माझ्या लक्षात आणून द्या, तसेच त्या दुरुस्त करण्यासाठी काय करता येईल, हेही सुचवा. मला मैत्रीपूर्ण वातावरण राहणे अधिक फलदायी ठरेल, असे वाटते.

कडी दरोडेखोरांबद्दल मला अद्याप अहवाल प्राप्त झालेला नाही. हा विषय कसा हाताळण्यात आला आहे?

माझ्या नातवाचा सांभाळ करणाऱ्या लोकांकडून मला अद्याप त्याच्याविषयी पुरेशी माहिती मिळालेली नाही. कदाचित माहिती कळवून मला त्रास होईल, अशी त्यांची भावना असावी. कॅप्टन किंग आणि गणपतरावांना सांगा की, त्यांनी माझ्या सचिवांना प्रत्येक आठवड्याला मुलाबद्दलची पुरेशी माहिती कळवावी. त्यात त्यांनी मुलाच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्ती, तो खेळत असलेले खेळ आणि त्याच्या आवडीनिवडी याविषयी माहिती द्यावी. मी हे काही मुद्दे सुचवीत आहे. तथापि, त्यांनी सविस्तर सर्व माहिती मांडावी. शेवटी पत्रलेखन ही एक कला आहे. त्यांनी ते कौशल्यपूर्ण रीतीने लिहावे; जेणेकरून त्यांनी व्यक्त केलेल्या मतांचा मला इतर नातवांच्या संदर्भात उपयोग होऊ शकेल.

प्रतापसिंहासाठी मला एखाद्या बुद्धिमान भारतीय व्यक्तीची गरज आहे. खासेरावांबद्दल तुम्ही पूर्वी व्यक्त केलेले मत माझ्या लक्षात आहे; पण खासेरावांवर माझा विश्वास आहे. ते एक चांगले व्यक्ती आहेत. ते आता वृद्ध झाले असले तरी मी येईपर्यंत ते आपले काम योग्य रीतीने पार पाडतील, याचा मला विश्वास आहे. राजपुत्र प्रतापसिंहाकडे खानगी कारभारी म्हणून जबाबदारी सोपविण्याविषयी त्यांनी पुढाकार घ्यावा. ते जबाबदारीने आपली भूमिका पार पाडू शकतात. कॅप्टन किंग आणि खासेराव यांनी सामंजस्याने आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्यात आणि आवश्यक तेथे एकमेकांना मदत करावी.

प्रतापसिंहाने अभ्यासात अधिक लक्ष घालावे, अशी माझी इच्छा आहे. खेळ आणि शिकारीमध्ये त्याने अनावश्यक रस दाखवू नये. भविष्यात या बाबी त्याने केल्यास हरकत नाही. हे पत्र तुम्हाला पोहोचण्यापूर्वीच मी त्यासंदर्भातील तार तुम्हाला पाठवीत आहे.

इतर सगळ्या व्यावसायिक मुद्द्यांवर, ज्यावर तुम्हाला माझ्या आदेशाची गरज वाटते ते योग्य प्रशासकीय प्रक्रियेतूनच माझ्यासमक्ष सादर करावेत. त्यामुळे अनावश्यक संदर्भ टाळता येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१८९९

द्वेनिस
१७ एप्रिल १९२३

प्रिय महाराज,

आपले १५ फेब्रुवारी १९२३ चे पत्र या महिन्याच्या सुरुवातीला माझ्यापर्यंत पोहोचले.

बडोद्याहून महाराणीनी पाठविलेल्या वस्तू तुम्हाला हव्या तशा नाहीत. तुम्हाला एक साधारण चंदेरी ताट हवे होते. मात्र, आमच्या अधिकाऱ्यांना वाटले की, काहीतरी कलात्मक वस्तू तुम्हाला पाठविण्यात यावी. तुम्हाला नेमके काय हवे, हे मी त्यांना सांगण्यास विसरलो. या पाठविलेल्या ताटापेक्षा उत्तम पद्धतीच्या वस्तू म्हैसूरमध्ये तयार केल्या जातात. तथापि, त्यांनी त्यांच्या परीने उत्तम काम करण्याचा प्रयत्न केला.

मी तुमच्या मेहुण्याची फ्लोरान्स आणि येथे भेट घेतली. त्यांची तब्येत बरी नाही. मात्र, हा वयाचाही परिणाम असू शकतो. तथापि, फार काळजी करण्याची बाब नाही, असे मला वाटते.

प्रिस जयसिंहाची तब्येत अद्याप बरी नाही. त्यामुळे आम्ही सगळे दुःखी आहेत. आम्हाला काय करावे ते समजत नाही. मी बर्लिनला जात आहे. महाराणी गेल्या तीन-चार दिवसांपासून तेथेच आहेत.

तुमची आई, पत्नी, भाऊ, बहिणी कसे आहेत? त्यांना मी आठवण काढली म्हणून सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, म्हैसूर

हॉटेल इस्पलानाड, बर्लिन
२६ एप्रिल १९२३

प्रिय कर्नल मीड,

तुम्ही मॉन्टे कालोहून ६ एप्रिल १९२३ रोजी पाठविलेले पत्र मिळाले. त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. येथे या हॉटेलवर उत्तराल्यावर आज सकाळीच मला ते पत्र मिळाले. मी तुम्हाला हिक्टोरिया हॉस्पिटलसाठी ५० पौंडांचा चेक पाठविला होता. मला विश्वास आहे की, तो तुम्ही योग्य त्या अधिकाऱ्यांकडे दिला असेलच.

मी सध्या बाहेर असल्यामुळे विशेष देणगी देऊ शकत नाही. तसे देणगी देणे ही चांगलीच बाब आहे. मात्र, त्याचा योग्य उपयोग झाला पाहिजे, ही गोष्टही तितकीच महत्वाची आहे. अशा बाबींमध्ये कार्यरत राहायला मला नेहमीच आवडते; पण अशा संस्थांशी माझा फारसा संबंध नसल्यामुळे ते करणे नेहमी शक्य होत नाही. मात्र, भारतात परत आल्यावर अशा बाबी आणखी करणे मला आवडेल.

कृपया कर्नल टेट यांना माझा निरोप घ्या की, मी त्यांना नोकरीवर घेणार नाही असा विचार त्यांनी करू नये. तसे मी हे माझ्या डॉक्टरांच्या वतीने त्यांना कळविलेले आहे. लोकांना अनिश्चितेत ठेवणे मला आवडत नाही.

आपण पुन्हा भेटू अशी मला आशा आहे. परस्परांच्या सहकार्यामुळे मला आनंदच वाटतो.

रोममध्ये मी इंग्लिश राजदूत, इटलीचे राजा आणि श्री. मुसोलिनी यांची भेट घेतली. त्यांना भेटून मला आनंद वाटला. अशा गोष्टी मी याआधीच मोठ्या प्रमाणावर करायला हव्या होत्या, असे मला वाटते. मात्र, मी फिरण्यामध्ये आणि निसर्गसौदर्य घेण्यात आतापर्यंत रस घेतलेला आहे. तथापि, निसर्गाचे पूर्ण विकसित अपत्य म्हणजे माणूस. या माणसाचा पुरेसा अभ्यास केला नाही. तो अभ्यास मी आता करणार आहे. वास्तविक मी हे बन्याच उशिरा करतोय; पण कधीच न केल्यापेक्षा उशिरा का होईना ते केलेले बरेच.

खाली थोडक्यात मी माझ्या २५ दिवसांच्या इटली, ऑस्ट्रिया आणि म्युनिचच्या दौच्याविषयी लिहीत आहे -

- १) रोममध्ये मी हॅड्रीनचे थडगे, सेंट पीटर्स चर्च, कॉलेसम, व्हॅटिकन मोझियँक फॅक्टरी, व्हॅटिकन संग्रहालय आणि चित्र गॅलरी, बॉर्गस्-पैलेस आणि संग्रहालय, सेंट पॉल चर्च, कॅटाकोंबस, व्हेनिसचे मंदिर, अपेन वे इ. ठिकाणे पाहिली.

या प्राचीन संस्था पाहून मला खूप आनंद झाला. मात्र, त्या बन्याच उद्धवस्त झाल्या आहेत. पॅगन रोमन्स साप्राज्याचा उत्कर्ष आणि संस्कृतीचा तो एक ठेवा आहे. ख्रिश्चन काळातील विविध चर्च शिल्पकला आणि संस्कृतीची जाणीव करून देतात.

- २) फ्लोरान्समध्ये मी कॅथड्रल, पेटीट गॅलरी आणि पॅलेस, उफीजी गॅलरी, मेडिक्सचे थडगे, पुरातत्वीय संग्रहालय, फाईन आर्ट ॲक्डमी, रिकार्डीचा पॅलेस, कॅसिनेस पार्क, भारतीय राजपुत्राचे स्मारक आणि सिबर्टचे संग्रहालय पाहिले.
- फ्लोरान्स हे ठिकाण कला आणि कलावंतांचे आहे. येथे मी प्रो. इसेटा कोस्ट, सिगनॉर मारसिनी, प्रो. कॉरकास आणि प्रो. कॉफीडी यांच्या स्टुडिओला भेट दिली; पण त्या वेळी कोणाचेही काम पूर्ण स्थितीत मला पाहायला मिळाले नाही. प्रो. कोस्ट यांचे मोठमोठ्या प्रकल्पांवर काम आहे. तसेच त्यांच्या स्टुडिओत काही मॉडेल्सही मला पाहायला मिळाले.
- ३) व्हेनिसमध्ये मी ‘गोन्डोलास’ येथे बोटिंगचा, तर मार्क्स कॅथेड्रल येथे फिरण्याचा आनंद घेतला. डोज पॅलेसही खूप सुंदर आहे. व्हेनिसमधील एक अत्यंत श्रीमंत व्यक्ती श्री. डोनिअर डी ला रोझ याच्या घराला भेट दिली. येथे मोठ्या प्रमाणावर जुन्या चित्रांचा खजिना ठेवलेला आहे. व्हेनिसमध्ये खूप गरीब लोक आहेत. येथे श्रीमंतांचे प्रमाण तसे अल्पच आहे.
- ४) त्यानंतर मी एक दिवस ट्रेन्सो या ठिकाणी होतो. येथे मी एका लहानशा आणि अपुन्या सुविधा असलेल्या हॉटेलात थांबलो होतो. येथून मी दोन व्यक्तीसोबत सफरीवर गेलो. त्यांची माझी भेट सहजच रेल्वेत झाली होती. लेक गार्ड हे एक सुंदर स्थळ आहे. ला रोका आणि पोलान हे दोन धबधबे या ठिकाणी आहेत.
- ५) ट्रेन्सोहून मी मेरान येथे गेलो. येथेही तेव्हा सिज्जन नव्हता. पाऊस सुरु होता. तसेच सर्वत्र आभाळ भरून आलेले आणि वातावरण अंधारलेले होते. मात्र, येथे आम्ही थांबलो ते हॉटेल उत्तम होते. तेथून पुढे बोलोग आणि नंतर आम्ही म्युनिचला पोहोचलो. येथे मी हेरेन, चिनी पॅलेस बघितला. हा राजा लुडविग यांनी बांधायला घेतला होता. मात्र, ते तो पूर्ण करू शकले नाही.
- ६) मला भारतातून ढीगभर पत्रे आलेली आहेत. त्यांना वाचून उत्तर देणे अद्याप बाकी आहे. त्यामुळे मी हे पत्र आणाखी पुढे वाढवत नाही.
- तुम्ही आणि श्रीमती मीड मजेत असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९०१

हॉटेल इस्पलानाड, बर्लिन
७ मे १९२३

प्रिय दिवाण,

माझ्या असे लक्षात येत आहे की, आपल्या राज्याच्या सेवांमध्ये विविध जाती-जमाती आणि प्रांतांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात नियंत्रित करण्यात आलेले आहे. ही कीव करावी अशी गोष्ट आहे. मात्र, प्रत्येक जात, जमात आणि प्रांताचे आपले एक महत्त्व आहे.

पंधरा दिवसांपूर्वी (दि. २९-३-२३ ला) डॉ. कर्नल मँकफरसन यांनी मला एक पत्र लिहिले. त्यात त्यांनी कुण्या जोशी यांची वैद्यकीय विभागात नोकरीसाठी शिफारस केली आहे. जोशींचा* अर्ज जर नाकारण्यात आला असेल तर अशी शिफारस करण्याचे कारण काय आहे?

बडोदा राज्याच्या सेवेमध्ये जर तीन वैद्यकीय अधिकारी कार्यरत आहेत, असे आपण गृहीत धरले तर विविध जाती, जमाती आणि प्रांतांना भविष्यात खालीलप्रमाणे प्रतिनिधित्व असायला हवे -

१) गुजरातीमधील विविध जाती	१५
२) दख्खनमधील विविध जाती	१०
३) हिंदूशिवाय इतर, जसे पारशी, मुसलमान	५
एकूण	३०

मी बन्याच काळापासून या मुद्यावर विचार करतोय. तसेच मी त्यादृष्टीने काही आकडेवारीचा विचार करून कच्चा आराखडाही तयार करायला सुचविले होते. मात्र, माझ्या अनुपस्थितीमध्ये त्यावर गांभीर्याने काम झालेले दिसत नाही.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, सी. एस. आय. दिवाण, बडोदा

* डॉ. शंकर परसराम जोशी हे कै. पी. बी. जोशी या बडोदातील वकिलांचे द्वितीय चिरंजीव होते.

१९०२

हॉटेल इस्पलानाड, बर्लिन
७ मे १९२३

प्रिय दिवाण,

सचिवालय पद्धतीच्या संदर्भात श्री. मुखर्जी यांना सुचविलेल्या मुद्यांच्या अनुषंगाने तुम्ही मान्यता दिलेले आदेश माझ्या वाचनात आले.

सचिवालय हे उत्तम रीतीने आपले काम बजावत असल्याचे माझ्या निर्दर्शनास आलेले आहे. त्यामुळे ही यंत्रणा बंद करण्याचा तुम्ही विचार केला असला तरी ती उपयोगी आहे, त्यामुळे तुमच्या आदेशांशी मी सहमत नाही. तसेच मला असेही समजले आहे की, श्री. मणिलाल यांनी तुम्हाला एक प्रस्ताव सादर केला आहे, ज्यात त्यांनी योग्य अशा सचिवांची नियुक्ती करण्याचा आणि पर्यवेक्षकीय विभाग सुरु करण्याचा प्रस्ताव ठेवला आहे. त्या अनुषंगाने मी काही बाबी स्पष्ट करू इच्छितो.

सध्या श्री. सेडन किंवा इतर जे कुणी असेल, त्यांनी आपल्या मूळ जबाबदाच्या सांभाळून हे पर्यवेक्षणाचे काम पाहावे. सगळ्या सुसंघटित शासकीय यंत्रणेमध्ये स्थायी स्वरूपाची सक्षम अशी सचिवालयाची यंत्रणा कार्यरत असते. त्याचे पुढीलप्रमाणे उद्देश असू शकतात -

१) अ) राज्याच्या विकासासाठी पुढाकार घेऊन पावले उचलणे.

ब) धोरणांमध्ये सातत्य ठेवणे आणि एकदा धोरण ठरल्यावर त्याची अंमलबजावणी योग्य रीतीने होते की नाही, याचा पाठपुरावा करणे.

२) अ) विविध विभागांमध्ये समन्वय साधणे

ब) त्यांच्या कामाचे पर्यवेक्षण करणे

हा स्टाफ मंत्राच्या निर्देशाप्रमाणे काम करीत असतो. श्री. मुखर्जी यांनी बडोद्यासाठी वरील उद्दिष्टे लक्षात घेऊनच सचिवालय यंत्रणेची शिफारस केली होती. मात्र, आपण आपल्या कामाच्या पद्धतीवर कायम राहिलो आणि विभागप्रमुखांनी शासनाचे सचिव म्हणून कार्यरत राहावे, हे मान्य केले.

राजकीय विभागापासून दिवाण कार्यालय वेगळे करण्यात आले आहे. यातील काही बदलांचा चांगला परिणाम दिसून येणार आहे.

सध्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेचा विचार करता विभागांनी पुढाकार घेऊन काम केले पाहिजे. सचिवालयाने प्रस्तावांची चिकित्सकपणे पाहणी केली पाहिजे. मंत्रांनीही पुढाकार घेतला पाहिजे. मात्र, हे सगळ्यांच्या बाबतीत दिसून येत नाही.

ही पद्धत फार खर्चिक नाही, असे असले तरी विभागांवर योग्य प्रकारे नियंत्रण राहत नाही.

परिपूर्ण अशा सचिवालय पद्धतीमध्ये पुढाकार घेऊन कार्य करण्याची जबाबदारी केंद्रीय शासनावर असते आणि विभागांनी केवळ सल्ला देणे आणि माहिती पुरविणे अपेक्षित असते. सचिवालयच त्या विषयाला अंतिम स्वरूप देत असते.

प्रशासनाच्या कामाला योग्य गती देणे आणि धोरणांमध्ये सातत्य राखणे अपेक्षित असते. तसेच शासनाचे विविध विभाग पूर्ण कार्यक्षमतेने काम करतात की नाही, यावरही त्यांनी लक्ष देणे आवश्यक असते. गेल्या तीस वर्षांमध्ये मी शेकडो नवीन कल्पना मांडल्या असतील आणि काही बाबतीत नव्याने पावले उचलायला सुचविले असेल. मात्र, वस्तुस्थिती भिन्न असल्याचे दिसून येते. अनेक नवीन संकल्पना तर सुरु झाल्यानंतर काही काळातच मागे पडल्याचे आढळले. तसेच अनेक विभागांनी त्यांचा उद्देशच हरवलाय की काय अशी परिस्थिती आहे.

कार्यक्षमतेचा विचार कराल, तर मला सांगण्यास वाईट वाटते की, मी त्याबाबतीत समाधानी नाही. आपल्याला अजून बरेच काही साध्य करायचे आहे.

मला याची कल्पना आहे की, सचिवालय परिपूर्ण रीतीने कार्यरत राहण्यासाठी मोठा खर्च येणार आहे आणि सचिवालयाने पूर्ण क्षमतेने कार्य करेपर्यंत ते आपल्यावर एक ओळेच असणार आहे. त्यामुळे सचिव म्हणून कार्य करण्यासाठी आपल्याला काळजीपूर्वकच लोकांची निवड करावी लागणार आहे. एखादी चांगली यंत्रणा राबविण्यासाठी ते राबविणारे लोकही चांगलेच असावे लागतात. त्याच वेळी एखादी खराब यंत्रणा चांगल्या लोकांमुळे चांगल्या प्रकारे चालू शकते, हेही तितकेच खरे आहे. सैन्यामध्ये एक वाक्यचार प्रचलित आहे की, ‘युद्ध शस्त्र नाही, तर ते शस्त्र चालवणारी माणसे लढत असतात.’

या व्यक्तींमध्ये काही विशेष पात्रता असणे आवश्यक असते -

जसे १) ते उत्तम रीतीने नोंदी ठेवणारे असावेत.

२) ते उत्तम प्रशासक असावेत.

३) त्यांचे सामान्य ज्ञान उत्तम असावे. तसेच आपल्या राज्याच्या इतिहासाची आणि परंपरांची त्यांना पुरेशी जाण असावी. तसेच विविध विभागांच्या धोरणांचीही त्यांना माहिती असावी. विश्वासार्हता हा एक मोठा गुण त्यांच्यात आवश्यक आहे. त्यांची वारंवार बदली करण्यात येऊ नये. अर्थात, अशी यंत्रणा सक्षमपणे राबविण्यासाठी आणि त्याची योग्यता लक्षात येण्यासाठी काही काळ जाऊ घ्यावा लागेल. ही लगेच लक्षात येणारी बाब नसते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनूभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१९०३

इम्पेरियल हॉटेल, कार्लस्बऱ्ड
२९ मे १९२३

प्रिय श्री. ग्लान्सी,

तुमची जयपूरला बदली झाल्याचे समजल्यावर वाईट वाटले. मात्र, ही पदोन्नती असल्याने ती आनंद वाटावा अशीही बातमी आहे. बडोद्याच्या अनेक प्रकरणांवर मी तुमच्याशी चर्चा करू इच्छित होतो. श्री. कॉब आणि इतरांनी अशा अनेक बाबी केल्या आहेत, ज्या बडोद्यासाठी नुकसानदायक आहे आणि त्याचा माझ्या तब्येतीवरही वाईट परिणाम झाला आहे. मात्र, त्यावर अधिक विचार करणे काही उपयोगाचे नाही.

तुम्ही जयपूरमध्ये मजेत असाल, अशी मला आशा आहे. भविष्यात भारतात आपली कुठेतरी भेट होईलच. तुमच्या पत्नीला माझा नमस्कार सांगावा.

मी येथे चार आठवडे राहणार आहे. हे स्थळ डोंगराळ आहे. येथे मोठ्या प्रमाणावर हॉटेल्स आणि कॅफे आहेत.

राजकोटच्या श्रीमती मैन यांना मी त्यांची आठवण काढली म्हणून सांगावे. त्या सध्या जयपूरच्या तरुण महाराजांची काळजी घेत आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर रेजीनाल्ड ग्लान्सी, रेसिडेंट, बडोदा

ग्रॅण्ड हॉटेल,
डी ला युरोप, बॅडे गॅस्टीन
२५ जून १९२३

प्रिय श्री. सेडन,

तुमच्या १० मे १९२३ च्या पत्रातील काही मुद्दांच्या अनुषंगाने मी यापूर्वीच तुम्हाला उत्तर दिलेले आहे. उरलेल्या मुद्दावर या पत्रातून चर्चा करतोय.

दांडेकर, अलोनी यांच्याविषयी तुम्ही व्यक्त केलेल्या मतांबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. हे कोणत्याही अधिकाऱ्याचे कर्तव्य असते की, त्याने आपले सहकारी, इतर अधिकारी आणि हाताखालचे कर्मचारी यांची पुरेशी माहिती ठेवायला हवी. माझ्या मते, प्रशासकीय प्रमुखाने इतरांची मते आणि भावना समजून घेणे आवश्यक असते. त्याची योग्यता ठरवून त्यानुसार निर्णय घेणे प्रशासकाला सोपे जाते.

काही अननुभवी लोकांना वाटते की, त्यांची मते नेहमी स्वीकारली जावीत, जोपर्यंत हे होत नाही तोपर्यंत त्यांच्या जवळची माहिती देण्यातही फारसे उत्सुकता दाखवत नाहीत. मात्र, हे तितकेसे योग्य नाही. काही वेळा लोकांना माहिती देणे म्हणजे इतरांविषयी त्यांच्या पाठीमागे काहीबाही सांगत राहणे असे वाटते. मात्र, अधिकाऱ्यांमध्ये असा दृष्टिकोन असणे घातक असते. तथापि, त्यांनी आपला अभ्यास आणि अनुभवाच्या आधारे आपल्या वरिष्ठांना माहिती दिली पाहिजे. ज्याचा उपयोग त्यांना प्रशासकीय कामात होऊ शकेल.

अनेक लोक सातत्याने आपले सहकारी आणि इतरांविषयी मनात आकस ठेवून असतात. अशा लोकांमध्ये दूरदृष्टीचा अभाव असतो. ते समाजाचा फायदा होईल असा व्यापक दृष्टिकोन न ठेवता काम करीत असतात आणि ही वृत्ती भारतातच नव्हे तर सर्वत्र आढळून येते.

प्रशासनात मोठ्या प्रमाणावर स्वतःची कातडी वाचविण्याचा दृष्टिकोन लोकांमध्ये दिसून येतो. इतरांवर टीका करतानाही लोक तारतम्य ठेवत नाहीत. या विषयावर मी आता फार बोलू इच्छित नाही.

सोनगड जंगल आणि महसूल प्रशासनासंदर्भातील तपासणी करण्यात आलेली आहे. त्याच्या निष्कर्षानुसार विविध विभाग आणि अधिकाऱ्यांच्या संदर्भात योग्य ते निर्णय घेण्यात यावेत. ज्याचा उपयोग आपल्याला भविष्यात होऊ शकेल, अशी माझी अपेक्षा होती.

दुर्दैवाने ही चौकशी योग्य रीतीने पूर्ण झालेली नाही. तुमच्यासारख्या व्यक्तीने यात लक्ष घालावे, अशी माझी अपेक्षा आहे. यात कोण व्यक्ती दोषी आहेत आणि कशामुळे याचा विचार व्हावा, तसेच या त्रुटी दूर करण्यासाठी काय करता येईल याचाही विचार केला जावा.

बन्याचदा आपण आपल्या चौकशा योग्य रीतीने पूर्ण करीत नाहीत. त्याचा विपरीत परिणाम हा सेवा, वेळ आणि खर्चावर होतो. लोकांना असे वाटू लागते की, ते शासकीय चौकशी टाळू शकतात. तसेच तुमच्यापैकी कोणीही मला स्पष्टपणे कळविलेले नाही की, कोणता विभाग आणि अधिकारी

कायद्याचे पालन करण्यात कसूर करतो. कायदे आणि नियम प्रसिद्ध करण्यात मोठ्या प्रमाणावर खर्च झालेला आहे. त्यावर टीकाही झालेली आहे. सरसुभ्याच्या हे लक्षात कसे आले नाही?

पुन्हा धारा सभाही आपले अधिकार आणखी वाढवून देण्याची मागणी करीत आहे. मात्र, कालीपरज लोकांचे हित जोपासण्याची जागरूकता ते दाखवताना दिसत नाहीत.

आपण ब्रिटिश शासन आणि युरोपातील संस्थांना समोर ठेवून आपल्या संस्थांची रचना केली आहे. तथापि, त्यांच्या कामात पुरेशी सक्षमता आपल्याला दाखवता आलेली नाही. बडोद्यामध्ये आपणही काही प्रमाणात अशा संस्थांची स्थापना केवळ एक फॅशन किंवा इतरांच्या अयोग्य मतांच्या आधारे केलेली आहे, असे वाटते. यामुळे प्रशासकीय कामांना योग्य गती प्राप्त होऊ शकत नाही. मात्र, काही लोकांना स्वतःचे महत्त्व प्रस्थापित करता येते.

मात्र कायद्याचे योग्य रीतीने पालन व्हायलाच हवे. बन्याचदा आपण आंधळेपणाने ब्रिटिश कायद्याची नक्कल करतो आणि स्थानिक भारतीय राज्यपद्धतींकडे हेतुपुरस्सरपणे दुर्लक्ष करतो.

कायदेमंडळाच्या चांगल्या सभासदाला पुरेसा व्यापक अनुभव आणि इतिहासाचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. कायदेशीर बाबींची अंमलबजावणी करताना योग्य लोकांची निवड करता येणे, ही बाबही तितकीच महत्त्वाची आहे. आपण कायदानिर्मिती करताना मूळ तत्वांचा अभ्यास न करता घाई करीत आहोत, असे मला वाटते. यामुळे जबाबदारीचे विभाजन करून अंमलबजावणी करताना अडचणी येऊ शकतात आणि त्यातून वाद वाढू शकतात.

याक्षणी मी अलोनी आणि इतरांविषयी माझे मत व्यक्त करीत नाही. मागे तुमच्या एका पत्रात तुम्ही असे लिहिले होते की, श्री. शितोळे हे बोलताना सरळ चेहन्याकडे पाहून बोलत नाहीत. कदाचित व्यक्तीच्या मनात बेचैनी असल्यावरही असे होऊ शकते. तसेच आपल्याकडे काही लोक वरिष्ठांशी बोलताना सरळ त्यांच्या चेहन्याकडे पाहून बोलणे अशिष्ट समजतात.

हे लांबलेले पत्र वाचून तुम्ही कंटाळला नसाल अशी मी आशा करतो. पुढे काही काळ मी पत्र लिहिणार नाही. मी आराम करू इच्छितो. अलोनीना कालीपरज संदर्भातील प्रशासकीय त्रुटीविषयी स्पष्टीकरण मागण्याचा तुम्हाला अधिकार आहे. या स्पष्टीकरणातून अनेक मुद्यांवर प्रकाश पाडू शकेल, असे मला वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सी. एन. सेडन, अमात्य, बडोदा

१९०५

हॉटेल डी ला युरोप, बॅड गॅस्टीन
२५ जून १९२५

प्रिय महाराज,

तुमच्या वडिलांच्या अचानक दुर्दैवी निधनामुळे तुम्हाला महाराज म्हणून गादीवर बसावे लागले. तुम्हाला कारभार करताना योग्य ते सहकार्य मिळत असेलच, अशी मला आशा आहे. कारण एखाद्या महान राज्याचा महाराजा होताना अनेक मोठमोठ्या समस्यांचा सामना करावा लागत असतो. माझ्या अनुभवाप्रमाणे सध्याच्या काळात तर सर्वच राज्यकर्त्यांना अशा अनुभवातून जावे लागते.

जसा काळ जाईल तसे तुमच्या लक्षात येईल की, महाराज ही एकाकी व्यक्ती असते, ती सामान्य व्यक्तीशी सहजतेने मैत्री करू शकत नाही किंवा ती टिकवूही शकत नाही. मी अशी प्रार्थना करतो की, तुमचे कौटुंबिक जीवन आनंदी असेलच आणि तुम्हाला निष्ठावान अधिकारी आणि प्रजा लाभली असेल. तसेच तुमचे राज्य आनंदी आणि प्रगतिशील असेल. तेथे कसलीही अशांतता नसेल.

मला संधिवाताचा प्रचंड त्रास झाला होता. त्याचे उपचार सध्या सुरु आहेत. त्यामुळे मला बिघान्यालाच खिळून राहावे लागले. त्याच्यात मला प्रचंड वेदना चालूच असतात.

अशा परिस्थितीत मी तुम्हाला दीर्घ पत्र लिहू शकत नाही. तथापि, तुमच्यावर आता ही फार मोठी जबाबदारी आलेली असल्यामुळे तुम्हाला शुभेच्छा देण्यास मी उत्सुक होतोच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. छत्रपती राजाराम महाराज, कोल्हापूर

१९०६

बॅड गॅस्टीन
२७ जून १९२३

प्रिय महाराज,

तुमचे २७ मे १९२३ चे दीर्घ आणि आस्थेने लिहिलेले पत्र मला आज सकाळी मिळाले. तब्येतीच्या कारणामुळे मला बडोद्याबाहेर राहावे लागत आहे. वास्तविक मला याचे दुःख वाटते; पण त्याला नाईलाज आहे. मला भविष्यात वाढत्या वयानुसार अधिक काळजी घेणे भाग आहे. नोक्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात मी भारतात परतणार आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १२०

धरमपूर येथील विवाह समारंभ उत्तम रीतीने पार पडला, याचा मला आनंद वाटतो. मी आशा करतो की, तुमच्या कुटुंबात होणारा दुसरा विवाह कार्यक्रमही व्यवस्थित पार पडेल.

तुम्ही बडोदा आणि इथल्या मंत्रांविषयी लिहिले. ते वाचून मला आनंद वाटला.

१० ऑगस्टला मी विटेल येथे माझ्या द्वितीय वर्षाच्या उपचारासाठी जात आहे. तेथे मी तीन आठवडे थांबेन. त्यानंतरच मी भारताकडे रवाना होईल. यावर्षी काशमीरमधील वातावरण उत्तम असेल, अशी मी आशा करतो.

एच. एच. महाराज, काशमीर

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९०७

सुवरेता हाऊस, सेंट मॉरिटझू
३ ऑगस्ट १९२३

प्रिय दिवाण,

तुमचे दि. २० जूनचे पत्र मिळाले. त्यासोबत तुम्ही पाठविलेला खर्चकपात समितीचा अहवालही वाचण्यात आला. त्याबरोबर विभागांचे प्रमुख आणि परिषद सदस्यांच्या शिफारशी मी वाचल्या आहेत.

मी अद्याप पूर्ण पत्रव्यवहार वाचू शकलेलो नाही. तथापि त्याचा काही भाग वाचून झाला आहे. तुमची ही कार्यवाही सुरु करण्यासंदर्भात भूमिका स्पष्ट आहे. तसेच हे पाऊल उचलल्याबद्दल धन्यवाद. मी असाही सल्ला देईन की, निश्चित अशा कालखंडानंतर आपल्या प्रशासकीय यंत्रणेचा आढावा घेत जावा. जेणेकरून प्रशासन योग्य रीतीने सुरु आहे आणि कसलीही काळजी करण्याची गरज नाही, हे आपल्या लक्षात येऊ शकेल.

मला हे नक्कीच आवडेल की, माझ्या अधिकाऱ्यांनी विशेषत: दिवाणांनी पुढाकार घेऊन सर्व प्रकारच्या गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी प्रयत्न करावेत. त्यासाठी त्यांनी कोणाच्या सल्ल्याची वा वरिष्ठांच्या आदेशाची वाट पाहू नये.

परिषदेच्या अहवालाचा अभ्यास केल्यानंतर मी असे सुचवू इच्छितो की, परिषदेनेच शक्य तितक्या सूचना निकाली काढाव्यात. असे करताना त्यांनी काळजीपूर्वक व संवेदनशीलतेने निर्णय घ्यावेत. आपण राज्याच्या आर्थिक बाजूसंदर्भातही काळजी करायला हवी. वार्षिक महसुलाचा विचार करून खर्चाचे धोरण ठरवायला हवे. तसेच पैशांचा पुरेसा साठा आपल्याकडे असायला हवा.

खर्चात कपात करताना आवश्यक त्या बाबींवर खर्च झालाच पाहिजे याची दखल घ्यावी. मला असे वाटते की, प्रशासनासाठी मार्गदर्शक तत्वे एकत्रित करायला हवीत. तुम्ही त्यादृष्टीने प्रयत्न करावेत. मी काही मुद्दे सुचवीत आहे.

- १) अतिरिक्त मुन्सिफ पद रद्द करणे - यामुळे खर्चाची कपात होऊ शकते. धैवार यांना बडोद्यात ठेवण्यासाठी स्वतंत्र पदाची निर्मिती करण्याची काही आवश्यकता नाही. असे करून माझे आदेश नीट समजलेले नाहीत, असेच मला वाटते. त्या जागी आसामदारांना नेमा. मात्र, ते या कामासाठी योग्य आहेत का, याचाही विचार करावा.
- २) स्वच्छता आयुक्तांचे पद - ही एक चांगली कल्पना आहे. तथापि प्रश्न हा निर्माण होतो की, खरेच आपण या पदासाठी योग्य व्यक्तीला शोधू शकलो आहेत का? या पदासाठी डॉ. तलाटी कसे राहतील?
- ३) अकाउंट जनरलचे पी. डब्ल्यू. डी. सहायक - हे मान्य आहे. या पदावर श्री. रावजीभाई पटेल यांची आवश्यकता वाटत असेल तर ती केली जावी.
- ४) उर्दू आणि मराठी विशेष शाळा रद्द करण्याचा मुद्दा विचारात घ्यावा.
- ५) श्री. आत्माराम यांना त्यांची काम करण्याची क्षमता असेपर्यंत सेवेत ठेवावे आणि त्यांचे पदही कायम ठेवावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
सी. एस. आय., दिवाण, बडोदा.

१९०८

सुवरेटा हाऊस, सेंट मॉरिटझू
१५ ऑगस्ट १९२३

प्रिय कॅप्टन किंग,

तुम्ही सचिवांना आणि मला पाठविलेले पत्र मिळाले. वाचून आनंद वाटला.
तुम्ही दिल्लीला थांबून ते शहर पाहिल्याचे वाचले. आग्रा हे शहरही पाहायला हवे होते. अशा भेटीतून निश्चितच आपल्या ज्ञानात वाढ होत असते. मागे एका पत्रामध्ये तुम्ही असे म्हटल्याचे आठवते की, भविष्यात तुम्हाला इतिहास, अर्थशास्त्र इ. शिकविण्याची संधी मिळावी. हे विषय खरोखर खूप महत्त्वाचे आहेत. कोणताही शिक्षित मनुष्य या विषयाच्या अभ्यासाचे महत्त्व नाकारू शकत नाही. हा उच्च शिक्षणाचा पाया आहे. प्रतापसिंहाचा माध्यमिक शिक्षण स्तरावरच याबाबतीत पाया पक्का करावा.

माझ्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नव्हते. माझ्या शिक्षणासाठी जबाबदार असलेल्या लोकांकडून झालेली ही एक फार मोठी चूक आहे, असे मला आता अनुभवांती लक्षात आलेले आहे.

मी प्रत्यक्षात सरकार चालवण्याची जबाबदारी घेणे आणखी दोन-तीन वर्षे लंबणीवर टाकायला हवी होती; पण तसे होऊ शकले नाही. प्रतापसिंहच्या बाबतीत अशी चूक व्हायला नको. किमान एखाद्या बुद्धिमान मुलासारखे त्याने सर्व शैक्षणिक विषयांमध्ये प्रावीण्य मिळवावे. काळ बदलत आहे आणि राजपुत्रांनी त्यांच्या सुशिक्षित नागरिकांपेक्षा विद्याग्रहणात मागे पडता कामा नये. राजपुत्रांना योग्य रीतीने राज्यकारभार पाहावयाचा असेल तर त्यांना सामान्य नागरिकांपेक्षा चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देण्यात यावे असे मला मनातून वाटते. काहीही हयगय न करता हा मुलगा स्वतः काम शिकण्यासाठी मेहनत घेतोय ना, याकडे लक्ष द्यावे. त्याला मदत करणारे खूप लोक असतील, तरीही त्याला सर्व गोष्टी स्वतः शिकून स्वतंत्रपणे करता यायला हव्यात. माझे शिक्षकांना वाटेल की मी इतर लोकांकडून बरीचशी कामे करवून घेऊ शकेन. त्यामुळे हस्ताक्षर वगैरे सामान्य विषयांकडे अतिशय दुर्लक्ष झाले. ही एक फार मोठी चूक झाली.

बक्षीस मिळवण्यासाठी द्युंज देणारा, स्पर्धेत यशस्वी ठरण्यासाठी झगडणारा विद्यार्थी प्रतापसिंह मला बघायचा आहे. त्याला तसे प्रशिक्षण देण्याचे काम मी तुमच्यावर सोपवतो.

त्याला गुजराती बोलण्याची जास्तीत जास्त संधी मिळायला हवी. या मुद्यावर मी भविष्यात पुन्हा लिहीन.

कॅप्टन मक्कूल आणि गुप्ते यांना मी आठवण केली असे सांगणे. तुम्हाला आणि सौ. किंग यांना विनम्र अभिवादन.

आपला प्रामाणिक
सयाजीराव गायकवाड

कॅप्टन किंग, युवराज प्रतापसिंहयांचे मार्गदर्शक, बडोदा

१९०९

सक्करेटा हाऊस, सेंट मॉरिट्झ
१६ ऑगस्ट १९२३

प्रिय महाराजा,

ब्रिटिश इंडियन युनियनच्या मेजवानीच्या वेळी आपण दिलेले उत्कृष्ट भाषण वाचून अतिशय आनंद झाला. २१ जुलैच्या टाइम्समध्ये हे भाषण छापून आलेले आहे.

मागच्या पंधरवड्यापासून मी आलो आहे. या दरम्यान संधिवाताच्या सौम्य अशा झटक्याने मी आठवडाभर त्रस्त होतो. हिंडणे-फिरणे कठीण अशा अवस्थेत मी खोलीत अडकून पडलो पत्रसंग्रह : भाग तीन | १२३

होतो. महाराज चांगले असतील अशी आशा करतो. आपले इंग्लंडमधील वास्तव्य आपणास सुखद अनुभूती देईल आणि आपण या संधीचे सोने कराल याची मला खात्री आहे. पुढच्या राजांच्या परिषदेच्या वेळी (Imperial Conference) तुम्ही सदस्य म्हणून सहभागी होणार असल्याचे वाचून खूप आनंद वाटला.

महाराजांची तब्बेत खुशाल असेल अशी आशा करतो.

विनम्र अभिवादनासह

आपला प्रामाणिक मित्र
सयाजीराव गायकवाड

काशमीरचे महाराज, श्रीनगर

१९१०

सव्हरेटा हाऊस, सेंट मॉरिट्झ
२१ ऑगस्ट १९२३

प्रिय दिवाण,

प्राँको-न्युमोनियाच्या आजारानंतर थोडा अशक्तपणा जाणवत असला तरीही आता मला छान वाटतेय. काही काळानंतर हा अशक्तपणाही कमी होईल अशी आशा आहे. तिकडची (राज्यकारभाराची) मला आधीसारखी काळजी अथवा संकट आता वाटत नाही आणि होताहोईतो त्या सर्व कामांना माझ्यापासून दूर ठेवलेले बरे.

मी भारतात असलो किंवा परदेशी असलो तरीही प्रशासकीय आणि व्यावसायिकांच्या उच्च दर्जाच्या संस्थांमधील चांगल्या रीतीने प्रशिक्षित असलेल्या आणि मैत्रीपूर्ण अधिकाऱ्यांच्या मदतीने सुशासन करणे सहज शक्य आहे.

मणिलाल नानावटी यांना तुम्ही लिहिलेले खाजगी पत्र माझ्या वाचनात आले. संभाव्य संकटापासून मला चार हात लांब ठेवल्याबद्दल मनापासून आभार. माझी शक्ती आणि वेळ वाचण्यासाठी असेच व्हावे असे मला वाटते. जेणेकरून माझे सर्व अधिकारी माझ्या केवळ मार्गदर्शनाखाली जास्तीत जास्त मोकळेपणाने काम करतील आणि केवळ महत्वाची ध्येयधोरणे किंवा उपाययोजना ठरवताना ते माझ्याशी सल्लामसलत करतील. माझ्या राज्यकारभाराच्या अगदी सुरुवातीपासून मी याच प्रकारचे धोरण अवलंबले आहे.

जर राजाला स्वतःला कामांमध्ये अडकवून ठेवायचे नसेल तर राज्यकारभारातील संस्थांनी त्याला ही मुभा सहजपणाने द्यायला हवी. राजाला नियमात बांधून कामात गुंतून राहण्याची सक्ती नसावी. पूर्वीच्या, एका तळ्हेने बदनाम असणाऱ्या राजा-महाराजांच्या कार्यपद्धतींमधून काही उपयुक्त धडे आपल्याला या संदर्भात घेता येतील. अर्थातच हे धडे सध्याच्या परिस्थितीशी हुशारीने जुळवून घेता यायला हवेत. राज्याचे महत्वाचे काम दिवाण आणि व्यवस्थापन समितीने महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १२४

बघून घ्यायला हवे. सहसा राजा काही गोष्टींना फारसे महत्त्व देत नसतो. त्यावेळी दिवाण आणि व्यवस्थापन समितीने त्याच्यावरच्या कामाचा भार हलका करावा. त्याची प्रतिष्ठा राखण्याच्या दृष्टीने आणि त्याच्या इच्छेनुसार राजाला कामाच्या बंधनातून मोकळे होता यावे.

मला वाटते तुम्ही अगोदरपासूनच या धोरणानुसार कामे करत आहात, जेणेकरून फारसे मतांतर न घडून येता सर्वाना कामांची बांधणी करता यावी. यानुसारच नियम आणि धोरणे व्यवहार्यरीतीने आखण्यात यावीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९११

संवरेटा हाऊस, सेंट मॉरिटझ्
२२ ऑगस्ट १९२३

प्रिय श्रीमती एलियट,

आपले ४ ऑगस्टचे पत्र आज मिळाले. वाचून आनंद वाटला.

तुम्ही मजेत असल्याचे वाचून समाधान वाटले. विनी आणि बाकीची मंडळी तुमच्या जवळ आहेत, ही चांगली गोष्ट आहे. त्यांना माझा नमस्कार सांगा.

कार्लबड येथे मी इलाजासाठी थांबलो होतो. तेथे मी साधारणत: तीन आठवडे होतो. इम्पेरियल हॉटेल बन्यापैकी रिकामेच होते. हे खूप सुंदर आणि चांगल्या जागी बांधलेले हॉटेल आहे. येथील वातावरणही खूप चांगले आहे. कार्लबडनंतर मी बॅड गॅस्टिन येथे गेलो. मात्र, या ठिकाणी मला न्युमोनिया आणि संधिवाताचा त्रास सुरु झाला. महाराणीनाही फुफ्फुसाचा त्रास होत होता. मात्र, त्यांना आता बरे वाटतेय आणि त्या मॅरियनबडला जाऊन परत आल्या आहेत.

जयसिंहरावात काहीच सुधारणा होत नाही, ही एक दुःखद बातमी आहे. त्याला पॅरिसला आणण्यात आले आहे.

बडोद्यात माझ्या सगळ्यात धाकट्या मुलाला मुलगी झाली आहे. मात्र, मी तिला अद्याप पाहू शकलो नाही. आपल्या भावांसारखेच माझ्या या मुलालाही दारूचे व्यसन लागलेय आणि त्याला त्यापासून परावृत्त करणे अवघड वाटतेय. होणाऱ्या परिणामांची कल्पनाही करवत नाही. सगळे प्रयत्न केल्यानंतर आपल्या नशिबावरच अवलंबून राहावे लागते.

बडोद्यात अधिकारी उत्तम काम करीत आहेत. गेल्या दोन-तीन वर्षांत तेथे अनेक दरोडेखोरांनी उच्छाद मांडला होता. तेथे युरोपियन पोलीस कमिशनर मेजर हॉजसन होते. मात्र, अद्याप त्या दरोडेखोरांचा पूर्णपणे बंदोबस्त झालेला नाही. मेजर हॉजसन आता निवृत्त झालेले आहेत.

त्यांच्यानंतर आलेल्या कमिशनरने दरोडेखोरांच्या प्रमुखाला पकडून शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पोलीस आणि सैन्याला शस्त्रांची खूप आवश्यकता आहे. त्याशिवाय ते संकटांचा सामना कसा करणार? सर्व शस्त्रांचे ब्रिटिश शासनाच्या नियंत्रणात आहेत. या विषयात राज्य काही करू शकत नाही. तथापि शांतता आणि सुव्यवस्था कायम टिकविण्याची जबाबदारी राज्यांवर आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमती इलियट, लंडन

१९१२

सुवरेटा हाऊस, सेंट मॉरिटझू
२६ ऑगस्ट १९२३

प्रिय महाराज,

तुमच्या २६ जुलै १९२३ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद.

तुम्ही वयाने माझ्यापेक्षा लहान असले तरी मी तुम्हाला मोठा भाऊच समजत आलेलो आहे. त्यामुळे तुमच्याशी चर्चा करणे आणि आवश्यक तेक्का सल्ला घेणे मला योग्य वाटते. मी भारतात राहण्याविषयी तुम्ही आणि इतर मित्रांनी व्यक्त केलेल्या मतांशी मी सहमत आहे. परिस्थितीमुळे मला बन्याचदा युरोपला जावे लागते. मी संधिवाताला बळी पडलो आहे. त्याचा त्रास मला नेहमी होत असतो.

मला बडोद्याला परतण्याची चिंता लागलेली आहे. तशी मला सातत्याने तेथील घडामोडींची माहिती मिळत असते. तेथे सगळे काही सुरक्षीत चालू आहे. माझे मंत्री आणि इतर अधिकारी विश्वासू आहेत, त्यांना राज्याच्या एकंदर परिस्थितीची चांगली जाण आहे. राज्याची धोरणे नीट आखली जातात आणि राबवलीही जातात. विविध विभागांचा कारभार व्यवस्थित चालू आहे, त्याची सारांशरूपाने मला माहिती देण्यात येत असते. मी हे तुम्हाला माझे हितचिंतक आहात त्यामुळे सांगत आहे.

मी तुमचे पत्र महाराणींना दाखविले. त्याही महाराणी काशमीर यांना लिहिणार आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, काशमीर, श्रीनगर

१९१३

सुवरेटा हाऊस, सेंट मॉरिटझू
२८ ऑगस्ट १९२३

प्रिय दिवाण साहेब,

तुम्ही श्री. मणिलाल नानावटी यांना दि. २८ जून १९२३ रोजी पाठविलेले गोपनीय पत्र माझ्या वाचनात आले.

माझा तुमच्यावर आणि परिषदेवर विश्वास आहे. त्यामुळे तुमच्याकडून आलेल्या कोणत्याही स्वरूपाची माहिती तपासण्याची मला गरज वाटत नाही.

परिषद माझ्या अधिकारांमध्ये हस्तक्षेप करीत असेल आणि निश्चित केलेल्या धोरणांची पायमल्ली करीत असेल, असे मला वाटत नाही. माझ्याकडे येणारी पुस्तके, मासिक पत्रे यामधून मला विभागाच्या कामकाजाची माहिती मिळत असते. अशा पत्रांवर कोणतीही कारवाई करणे मला आवश्यक वाटत नाही. मात्र, काही शंकांचे समाधान करून घेण्यासाठी अशा माहितीचा उपयोग होतो. तुमच्याकडून पुरेशी माहिती मला मिळाली नाही, तर मलाही घेतलेल्या निर्णयांमध्ये गोपनीयता बाळगावी लागेल. काही वेळा असे झाले असेल की, परिषदेने दिलेल्या आदेशांचा कालखंड मी विसरलो असेन; पण झालेली चूक दुरुस्त करण्यात मला आनंदच वाटतो.

मेजर निंबाळकरांच्या प्रकरणाचा विचार करता मला आठवतेय की, परिषदेच्या आदेशांवर कोणतेही प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्यात आले नव्हते. वाय. जी. गायकवाड यांच्या प्रकरणात तुम्ही कोणाचे तरी सहकार्य घेऊन काळजीपूर्वक सेवांची यादी तयार करावी.

हाऊस फिजिशियनच्या पदाच्या निर्मितीसंदर्भात डॉ. मँकफेरसन यांच्या मासिक पत्राच्या संदर्भाने कार्यवाही करावी. या आणि अशा काही प्रकरणांच्या संदर्भात सचिवांनी जातीने लक्ष घातले तर टाळता येण्यासारख्या चुका होणार नाहीत.

काही वेळा मी जे लिहितो, याची सचिवांना पूर्ण माहिती असतेच असेही नाही. त्यामुळे त्यांना त्यासाठी जबाबदार धरणेही योग्य होणार नाही.

तुमच्या पत्रासोबत मी श्री. नंदनाथ दीक्षित यांची टंकलिखित केलेली टिप्पणे वाचली. जर एखाद्या आदेशात आवश्यक मुद्यांसह मांडणी झालेली नसेल, तर त्या-त्या संबंधित अधिकाऱ्यांनी ते संदर्भ स्पष्ट करून घेणे आवश्यक असते. शिष्यवृत्ती काही उद्देश समोर ठेवून दिली जाते आणि ते उद्देश पूर्ण होणे आवश्यक आहेत. दीक्षित म्हणतात की, ‘शिष्यवृत्तीची रक्कम आणि त्याची संख्या निश्चित नाही.’ तारतम्याने विचार करून या प्रकरणात सामान्यतः वापरण्याच्या पद्धतींचा विचार करावा. तथापि, या उद्दिष्टांचा विचार करता ते परिषदेच्या अधिकारक्षेत्राबाहेर नाही, याचीही नोंद घ्यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १२७

आदरणीय बेगम साहिबा,

२ सप्टेंबर १९२३ रोजी आपण पाठवलेल्या पत्राबद्दल अनेक आभार

श्री. आर. एस. बोमनजी यांच्या तर्फे मला रायटर यांचा एक टेलिग्राम येऊन गेल्याचे कार्यक्रमानंतर काही दिवसांनी मला कळाले. माझा मुलगा जयसिंहराव याच्या दुःखद निधनानंतरच्या शोकमग्न अवस्थेतून सावरण्याच्या काळात माझ्या अधिकाऱ्यांनी सर्व पत्रव्यवहार माझ्यापासून लांबच ठेवला होता. त्याचा मृत्यु अतिशय अनपेक्षित आणि धक्कादायक होता. मी त्यावेळी ब्रांको-न्युमोनियाच्या आजारातून बरा होण्यासाठी सेंट मॉरिट्झ येथे उपचार घेत होतो. जुलै महिन्यात बँड गास्टेन येथे असताना दुर्दैवाने मी या त्रासाला बळी पडलो होतो.

मी सेंट मॉरिट्झहून एका आठवड्यासाठी पॅरिसला गेलो होतो आणि त्यानंतर परत सेंट मॉरिट्झला एका पंधरवड्यासाठी परतलो. मला सेंट मॉरिट्झ येथे बेरे वाटतेय आणि माझी तब्बेत संपूर्णपणे ठणठणीत नसली तरीही माझी फुफ्फुसे आता एकदम स्वच्छ आहेत असे डॉक्टरांचे म्हणणे आहे. उपचार आणि योग्य तो वेळ घेऊन तब्बेतीत सुधारणा होईल अशी आशा आहे. दुर्दैवाने मला अधूनमधून संधिवाताचा खूप त्रास होतो, त्यामुळे माझ्या दैनंदिन आयुष्यावर खूपच परिणाम होतो. सांधेदुखीमुळे माझे मनःस्वास्थ्यही हरपते. या त्रासाला आटोक्यात आणण्यासाठी मी मला शक्य ते सर्व उपाय करतोय; पण ते सर्व प्रयत्न निष्फल ठरत आहेत. प्रदीर्घ काळानंतर भारतात परतण्यासाठी मी अतिशय उत्सुक झालेलो आहे. खरेतर मी मागच्या हिवाळ्यापूर्वीच येणार होतो; परंतु बन्याच वर्षापासून सेंट मॉरिट्झ येथील हिवाळा अनुभवण्याचा मी प्रयास करत होतो.

मागच्या वर्षापूर्वी मला मायदेश सोडून परदेशी राहणे खूप कठीण वाटे; परंतु मागच्या वर्षी मला हे जुळले. दुसऱ्यांदा विटल (Vittel) उपचार घेण्यासाठी काही महिनेच उरले होते. संधिवात आणि युरिक ऑसिडसाठी लाभदायक असणारी विटल (Vittel) ट्रीटमेंट घेण्यासाठी हिवाळाभर येथे राहून मगच भारतात परत येण्याचे मी ठरवले.

दुर्दैवाने ब्रांको-न्युमोनियाच्या झटक्यामुळे मला विटल क्यूअर (Vittel Cure) हा उपचार घेता आला नाही, कारण मला खूप अशक्तपणा आलेला होता.

माझे नातेवाईक आणि जवळच्या माणसांपासून लांब इकडे युरोपमध्ये मी काही आनंद लुटण्यासाठी राहत नाही; परंतु चाळीस वर्षांचे श्रम, संधिवाताचे अटॅक आणि चिंताग्रस्तता यामुळे मला अधिक विश्रांती आणि उपचार घेणे भाग पडतेय. माझे शरीर दुबळे झालेले असले तरी राज्यकारभारामध्ये मला पूर्वीइतकाच रस आहे. प्रदीर्घ अनुभवामुळे कमी श्रम आणि संकटांचा सामना करून जास्त काम करणे शक्य आहे, हे आता सर्वज्ञात आहे.

आपल्यातील काही लोकांना आरोग्याची निकड आणि महत्त्व लक्षात येत नाही. त्यांना वाटते की राजेलोक ज्यांना देवाचा अवतार समजले जाते ते माणसांसारखे दुबळे नसतात; पण ही गोष्ट अत्यंत चुकीची आहे. काही गोष्टींमध्ये ते इतरांपेक्षा चांगल्या परिस्थितीत असले तरीही त्यांना त्यांच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते आणि नेहमीच ते स्वतःसाठी खूप चांगल्या असलेल्या गोष्टी करू शकत नाहीत.

तुमच्या अडचणीच्या प्रसंगी मी माझी सहवेदना प्रकट करतो. कृपया आदरणीय महोदयांनी स्वीकारावी; परंतु ती फलास येऊ शकली नाही, त्याबद्दल मला वाईट वाटते. मी मासेंलिसहून ९ नोंकेंबरला निघत आहे. त्यानंतर नोंकेंबरच्या तिसऱ्या आठवड्यात आपणा सर्वांना भेटण्याची मला फार उत्सुकता आहे. मी बडोद्यामध्ये आल्यानंतर आपल्याला, आपली बहीण आणि मेहुण्यांना निवांतपणे भेटण्याची मला इच्छा आहे. त्यांची मला खूप आठवण येते आणि त्यांच्या गप्पांमध्ये मी अगदी रंगून जातो. त्यांनी पाठवलेल्या संदेशांसाठी कृपया माझ्याकडून त्यांना आभार कळवा.

मला संधिवाताचा त्रास होत असल्यामुळे मी हे पत्र टंकलिखित करवून घेतले आहे.

तुमची आणि तुमच्या परिवाराची मी खुशाली चिंतितो.

विनम्र अभिवादनासहित.

आपला प्रामाणिक
सयाजीराव गायकवाड

बेगमसाहिबा जंजिरा यांच्या सेवेत सादर

१९१५

पॅलेस हॉटेल, मॉट्रियूक्स
२९ सप्टेंबर १९२३

प्रिय मि. विल्किन्सन,

तुमच्या २ सप्टेंबर १९२३ रोजी लिहिलेल्या पत्रासाठी शतशः आभार.

श्री. आर. एस. बोमनजी यांच्या तर्फे मला रायटर यांचा एक टेलिग्राम येऊन गेल्याचे कार्यक्रमानंतर काही दिवसांनी कळाले. माझा मुलगा जयसिंहराव याच्या दुःखद निधनानंतरच्या शोकमग्न अवस्थेतून सावरण्याच्या काळात माझ्या अधिकाऱ्यांनी सर्व पत्रव्यवहार माझ्यापासून लांबच ठेवला होता. त्याचा मृत्यु अतिशय अनपेक्षित आणि धक्कादायक होता. मी त्यावेळी ब्रॉको-न्युमोनियाच्या आजारातून बरा होण्यासाठी सेंट मॉरिट्झ येथे उपचार घेत होतो. जुलै महिन्यात बँड गास्टेन येथे असताना दुर्दैवाने मी या त्रासाला बळी पडलो होतो.

मी सेंट मॉरिट्झानुसार एका आठवड्यासाठी पॅरिसला गेलो होतो आणि त्यानंतर परत सेंट मॉरिट्झाला एका पंधरवड्यासाठी परतलो. मला सेंट मॉरिट्झ येथे बरे वाटतेय आणि माझी तब्बेत संपूर्णपणे ठणठणीत नसली तरीही माझी फुफ्फुसे आता एकदम स्वच्छ आहेत असे डॉक्टरांचे

म्हणणे आहे. उपचार आणि योग्य तो वेळ घेऊन तब्बेतीत सुधारणा होईल अशी आशा आहे. दुर्दैवाने मला अधूनमधून संधिवाताचा खूप त्रास होतो, त्यामुळे माझ्या दैनंदिन आयुष्यावर खूपच परिणाम होतो. सांधेदुखीमुळे माझे मनःस्वास्थ्यही हरपते. या त्रासाला आटोक्यात आणण्यासाठी मला शक्य ते सर्व उपाय मी करतोय; पण ते सर्व प्रयत्न निष्कळ ठरत आहेत. प्रदीर्घ काळानंतर भारतात परतण्यासाठी मी अतिशय उत्सुक झालेलो आहे. खरे तर मी मागच्या हिवाळ्यापूर्वीच येणार होतो; परंतु बन्याच वर्षापासून सेंट मॉर्सिट्ज येथील हिवाळा अनुभवण्याचा मी प्रयास करत होतो.

मागच्या वर्षापूर्वी मला मायदेश सोडून परदेशी राहणे खूप कठीण वाटे; परंतु मागच्या वर्षी मला हे जुळले. दुसऱ्यांदा व्हिटल (Vittel) उपचार घेण्यासाठी काही महिनेच उरले होते. संधिवात आणि युरिक ॲसिडसाठी लाभदायक असणारी व्हिटल (Vittel) ट्रीटमेंट घेण्यासाठी हिवाळाभर येथे राहून मगच भारतात परत येण्याचे मी ठरवले.

दुर्दैवाने ब्राँको-न्युमोनियाच्या झाटक्यामुळे मला व्हिटल क्यूअर (Vittel Cure) हा उपचार घेता आला नाही, कारण मला खूप अशक्तपणा आलेला होता.

श्रीमती विल्किन्सन तब्बेतीमुळे तुमच्यासोबत भरतात थांबू शक्त नाहीत, याचे वाईट वाटते. तुम्ही दोघेही त्यामुळे दुःखीच असाल. तुमचा मुलगा आता बराच मोठा झाला असेल. तुमच्या पत्नीला पत्र लिहाल, तेव्हा मी त्यांची आठवण काढल्याचे कळवा.

मीर खान या कुप्रसिद्ध दरोडेखोराला आणि त्याच्या गँगला पकडण्यासाठी तुम्ही मदत केल्याचे समजले. मला त्याचे समाधान वाटते.

मी एकदा उदयपूरला भेट दिलेली आहे. तुम्ही तिथे असताना पुन्हा एकदा या ठिकाणाला भेट देण्याची माझी इच्छा आहे. हा परिसर पाहण्यासोबतच तुमच्या सहवासात काही काळ राहता येईल. मला जर ते शक्य झाले नाही, तर मी बडोद्याला आल्यावर तुम्हाला तिकडे येण्याचे आमंत्रण देईल. तथापि माझ्या मुलाच्या तब्बेतीमुळे आम्ही सगळेच दुःखात आहोत.

मित्रांना पत्र लिहून संपर्कात राहणे मला शक्य होत नाही. कृपया तुम्ही मला लिहीत जा. मला तुमची नेहमी आठवण येते. यावर्षी बडोद्यात सर्व काही आलबेल आहे, असे म्हणता येणार नाही. कडी आणि अमरेलीतील परिस्थिती फारशी चांगली नाही.

यावेळी बडोद्याला रेसिडेंट म्हणून येण्याची तुमची संधी हुकली, तरी भविष्यात पुन्हा तुम्ही तिथे याल अशी मी आशा करतो. तुमच्यासोबत अनेक विषयावर चर्चा करायला मला नेहमीच आवडते. तसेच अशा चर्चेतून कसलाही गैरसमज होण्याची भीती मला वाटत नाही. संधिवाताचा अटँक आल्यामुळे मी हे पत्र टाईप करून पाठवत आहे.

तुम्ही सगळे मजेत असाल, असा विश्वास वाटतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

विल्किन्सन

सी.एस.आय., सी. आय.ई., बी.ए.
रेसिडेंट, उदयपूर.

१९१६

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
६ ऑक्टोबर १९२३

प्रिय कर्नल मीड,

तुमचे २८ सप्टेंबर १९२३ चे पत्र मिळाले. या मैत्रीपूर्ण आणि सहानुभूतीपूर्वक पत्रासाठी धन्यवाद. अनुभवातून माझ्या असे लक्षात आलेले आहे की, केवळ काही राजांना आणि मोजक्या व्यक्तींना शिक्षित करून आपल्याला देशाच्या प्रगतीचा मुद्दा सोडविता येणार नाही. राज्यातील सर्वांच्याच बौद्धिक स्तराचा विकास व्हावा यासाठी प्रयत्न करायला हवेत. तसेच लोकांमध्येही बदलाचा दृष्टिकोन विकसित व्हायला हवा.

तरुण विधवेचे आयुष्य सुखकारक व्हावे, यासाठी शक्य तितके प्रयत्न करण्याची माझी तयारी आहे. मात्र, माझ्या प्रयत्नांना येणारे यश हे तिच्यावर आणि इतर परिस्थितीवर अवलंबून आहे. संपत्तीसोबत अनेक समस्याही येत असतात. तत्वहीन माणसे नियांच्या परिस्थितीचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात. माणुसकीचा बुरखा ओढून ते आपले दुष्ट हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

पडद्याचे उच्चाटन झाल्यामुळे घरात बाहेरचा प्रभाव वाढत चाललेला दिसतो. आपण अनेक बाबतीत युरोपची नक्कल करू पाहतो. मात्र, आपण पूर्ण अभ्यास करूनच असे करायला हवे.

संक्रमण काळाचे काही थोकेही असतात. मी दिलगिरी व्यक्त करतो की, काही प्रमाणात मी त्यातून होणारी अडचण अनुभवतो आहे.

तुम्ही तुमच्या मुलासोबतच आहात. तुम्ही ते जुळवून घेतले, हे वाचून आनंद वाटला. जीवनामध्ये आपण नेहमी जुन्या संकल्पना आणि भावनांशी संघर्ष करीत असतो. त्याबदल आपण स्वतःला शिक्षाही देत असतो. त्यावर चर्चा करणे सोपे असते. मात्र, त्यामुळे होणारा त्रास व्यक्तिगत अनुभव घेतल्यानंतरच लक्षात येतो.

सर पर्सी कॉक्स यांच्याबद्दल मी ऐकलेय. मी त्यांना भेटण्यास इच्छुक आहे. तसेच भारतात परतण्यापूर्वी तुमची भेट होऊ शकेल अशी मी आशा करतो. तुमच्या पत्नीलाही माझा नमस्कार सांगावा.

मला आठवतेय की, श्रीमती मीड यांनीच मला सेंट मॉरिटझसारख्या उंच ठिकाणी जाण्याचा सल्ला दिला होता. मात्र, असे लक्षात आले की, ते माझ्या हृदयासाठी फार उपयोगी नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एम. जे. मीड

१९१७

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
१४ ऑक्टो. १९२३

प्रिय दिवाण,

तुमचे ११ मे १९२३ चे पत्र मिळाले. धन्यवाद. माझी तब्येत बरी नसल्याने मी लगेच ते पत्र वाचून तुम्हाला उत्तर देऊ शकलो नाही. त्याबदल क्षमस्व.

श्री. ॲलोनी यांच्याविषयी तुम्ही मनमोकळेपणाने व्यक्त केलेल्या मतांबदल मला आनंदच वाटला. तुमच्या पत्रासोबत तुम्ही पाठविलेले अकाऊंट जनरल यांचे रेल्वे प्रश्नाविषयीचे टिप्पणी मी अद्याप वाचलेले नाही. तथापि, श्री. हेमन यांच्या सल्ल्यानुसार हे प्रकरण आधीच निकाली काढण्यात आलेले असल्यामुळे मी आता त्यावर अधिक बोलू इच्छित नाही. मला वाटते की, अशा सगळ्या प्रश्नांबाबत परिषदेने काळजीपूर्वक लक्ष घालून तज्ज्ञांचा सल्ला घ्यावा आणि अशी प्रकरणे निकाली काढावीत.

नॅरोगेज रेल्वेचे व्यवस्थापन आणि कार्यशाळेची उभारणी करण्याच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक आणि प्रशासकीय अशा दोन्ही पातळ्यांवर आपण मोठी जबाबदारी स्वीकारलेली आहे. आता ती सक्षमपणे पार पाडली जाईल, याकडे आपण लक्ष देणे गरजेचे आहे. यासाठी कार्यक्षम व्यक्तींची परिषदेमार्फत निवड करणे आवश्यक वाटते. फक्त व्यवस्थापकावर सगळ्या बाबी सोपवून चालणार नाही. शक्यतो स्थानिक व्यक्तींची निवड करावी. जर सक्षम लोक उपलब्ध झाले नाहीत, तर आहे त्या लोकांना प्रशिक्षित केले जावे. त्याचवेळी कार्यालयीन व्यवस्थापनही तितकेच सक्षम असणे आवश्यक आहे.

मला आठवते की, तुम्ही भारत सरकारचा रेल्वे अभिलेख कोड स्वीकारलेला आहे; पण अद्याप हे करण्यात आलेले नसेल तर ते केले जावे.

मला खात्री आहे की, श्री. हेमन यांनी केलेल्या व्यवस्थेबदल अकाऊंट जनरल समाधानी असतील आणि पुढील सर्व काम सुरक्षित चालू असेल.

माझ्या असेही लक्षात आले की, अकाऊंट जनरल आणि मैनेजर यांच्यातील समन्वय फारसा चांगला नाही. मेमो देणे आणि त्यावर खुलासे होणे, यात बरीच ऊर्जा खर्च होत आहे. त्यादृष्टीने तुम्ही किंवा परिषदेने या दोघांमध्ये समन्वय घडवून आणण्याचा प्रयत्न करावा, असे मला वाटते.

काही बाबतीत तांत्रिक माहिती कमी असली तरी श्री. ॲलोनी पूर्णपणे चुकीचे आहेत, असे मी म्हणाणार नाही. रेल्वे व्यवस्थापनात अनेक त्रुटी आहेत आणि हे श्री. हेमन यांनीही आपल्या अहवालात नमूद केलेले आहे. अलीकडच्या काही घटनांवरूनही हे सिद्ध होते. वास्तविक अकाऊंट जनरल यांनी या बाबी शासनाच्या निदर्शनास आणून देणे गरजेचे होते. ते शेवटी राज्याची सेवा करण्यासाठी आहेत. त्यांची बोलण्याची भाषा वा एखादे प्रकरण सादर करण्याची पद्धत योग्य नसेल, तर त्यांना दोष देता येईल. आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांनी सामंजस्याने व जबाबदारीने वागावे, अशी माझी अपेक्षा आहे.

तुमचे, श्री. सेडन व श्री. आबेगावकर यांच्या पत्रातून रेल्वे विभागात स्लिपस खरेदीत अपहार झाल्याचा उल्लेख आलेला आहे. मी या संदर्भात पुढील चौकशीच्या अहवालाची वाट पाहत आहे. त्या संदर्भात मला लगेच कळवा.

आवश्यक वाटत असेल तर तुम्ही स्वतः लक्ष घालून इतरही खरेदी प्रकरणाची चौकशी करावी. या प्रकरणात एक बाब खटकते, ती अशी की, इतक्या मोठ्या प्रमाणावरची खरेदी टेंडर न मागवता आणि मागविलेल्या मालाची शहानिशा न करता कशी झाली? यावरून असे जाणवते की, आपल्या नियमांमध्येच काही त्रुटी आहेत किंवा आपली काम करण्याची पद्धत योग्य नाही.

मला असे वाटते की, खरेदी करणे आणि वितरणाचे अधिकार हे एका व्यक्तीजवळ केंद्रित झालेले आहेत. त्याशिवाय इतका गंभीर प्रकार होऊ शकत नाही. वितरणाचे व्यवस्थापन काळजीपूर्वक होणे गरजेचे आहे. तसेच त्यावर आपले नियंत्रण असणेही आवश्यक आहे. तुम्ही या प्रकरणांमध्ये व्यक्तिशः लक्ष घालून दोषी व्यक्तींना मग तो कितीही उच्च पदावरील असो त्याला समोर आणावे. दुर्दैवाने अशा प्रकरणांमुळे बदनामी जास्त होते, तसेच पैशाचाही अपव्यय होतो. अशी प्रकरणे पुन्हा होऊ नयेत याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. तसेच तात्पुरत्या स्वरूपात कामावर घेतलेल्या लोकांवर फार विश्वास ठेवू नये.

रेल्वे विभागाची वाढती व्याप्ती विचारात घेता रेल्वे बोर्डची स्थापना करावी, असे मला वाटते. यात अधिकारी व पदाधिकारी यांचा समावेश असावा.

रेल्वेसंदर्भातील प्रकरणे बरीच गंभीर असल्याची जाणवतात. मी परत आल्यानंतर यात जातीने लक्ष घालेन. याविषयी गोलमेज परिषद आयोजित करण्याचे माझ्या मनात आहे.

अदात्रा हार्बर : हे लांबलेले पत्र संपविण्यापूर्वी आणखी एका विषयाचा मी उल्लेख करू इच्छितो, तो म्हणजे अदात्रा हार्बर. तुम्ही मार्शलॅंड ॲंड प्राईससोबतचा करार रद्द केला आणि पुढील कामे विभागामार्फत पूर्ण करण्याचे ठरविले आहे. माझा तुमच्या निर्णयावर विश्वास आहे. परिषदेने केलेल्या चौकशीत गुतेदारांच्या काही गंभीर चुका लक्षात आल्या. मॉर्शलॅंड ॲंड प्राईस टाटांच्या नियंत्रणात कार्यरत आहे. तसेच त्याच्या बोर्डवर मुंबईतील महत्वाचे व्यावसायिक आहेत. त्यामुळे ते कामात टाटाटाळ किंवा दिरंगाई करतील यावर विश्वास ठेवणे अवघड जाते. अशा प्रकरणात रेसिडेंट इंजिनिअरच्या अहवालावर विसंबून राहणे मला योग्य वाटत नाही. अभियंते नेहमी विभागामार्फतच काम करण्यास इच्छुक असतात. यात त्यांना रस असतो. मी आजही नवीन टेंडर काढून कामाची जबाबदारी सोपवावी या मताचा आहे. थोडाफार उशीर झाल्यास दुर्लक्ष करता येऊ शकते. या सर्व प्रकरणात तुमची आणि परिषदेची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१९१८

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
३१ ऑक्टोबर १९२३

प्रिय दिवाण,

माझे मुंबईत पोहोचण्याचे नियोजन सोमवारचे करण्यात यावे. साहजिकच मी आता बडोद्याला येण्यास आतुर झालोय. तेथील जनजीवन अधिकाधिक सुखकर होण्यासाठी आपण प्रयत्न करणे मला आवश्यक वाटते. बडोद्यात आपण अधूनमधून बाहेरून लोकांना खेळांच्या निमित्ताने आमंत्रित करीतच असतो.

आपल्या अधिकाऱ्यांनीही सामंजस्याने व पूर्ण उत्साहाने आपली कामे करायला हवीत. खानगी कारभारी यांनी आपल्या जबाबदाऱ्या लक्षात घेऊन काम करायला हवे. आपले बरेच अधिकारी केवळ कागदावर विसंबून असतात. मात्र, हे पुरेसे नाही. त्यांनी अधिक व्यापक दृष्टिकोनातून आपल्या भूमिका पार पाडायला हव्यात. तुम्ही यात लक्ष घालावे म्हणजे मला फार सूचना देण्याची गरज पडणार नाही.

चाळीस वर्षांच्या अनुभवातून असे लक्षात येते की, आपल्या धोरणांमध्ये आता काही बदल करण्याची गरज आहे. काही नव्या अधिकाऱ्यांना परंपरांची माहिती नसते.

राजानेही काही प्रमाणात बदलायला हवे. त्यानेही अधिकाऱ्यांसारखेच अधिकाधिक समाजाभिमुख व्हायला हवे. तब्येतीच्या कारणामुळे माझा अलीकडे जनतेशी संपर्क कमी झाला; पण हे फार काळ होऊ नये. अधिकाऱ्यांनीही या संदर्भात पुढाकार घ्यावा. राजपुत्रांनाही अधिक मदत हवी आहेच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१९१९

एस. एस. मालोजा
२१ नोव्हेंबर १९२३

प्रिय श्री. क्रम्प,

मला नेहमी तुमची आठवण येत असते. त्यामुळे हे पत्र लिहीत आहे. मला चंदेरी हत्ती आणि सोनेरी हौदा खास तयार करून दिल्याबदल धन्यवाद. मी तो प्रिन्स ॲफ वेल्स यांना भेट दिला आहे. मला तो इतका आवडला की, मी स्वतःसाठीही अशाच प्रकारची ॲर्डर दिलेली आहे.

राजपुत्र जयसिंहराव याच्या मृत्युमुळे आम्ही खूप दुःखी आहोत. भविष्याचा विचार करता हे नुकसान कधीही न भरून येणारे आहे. त्यामुळे लहानगया नातवांना शिकविण्यावर माझा भर आहे.

यावेळी जवळजवळ वीस महिने मी युरोपात होतो. पूर्वीपेक्षा माझी तब्येत आता बरी आहे. मानसिक नैराश्य, अस्वस्थता आणि वारंवार येणारा थकवा आता येत नाही. माझी प्रतिकार क्षमता वाढली आहे, असे वाटते. संकटांचा सामना करण्याची क्षमताही वाढली आहे. निराशवादी विचार मनात येत नाहीत आणि त्यामुळे प्रसन्न, उत्साही वाटते. जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक आनंददायी झालेला आहे.

प्रकृती स्वास्थ्यासाठी माझ्या पहिल्या युरोप दौऱ्यापासून आजतागायत डॉक्टरंनी जशा वातावरणात राहण्यास सुचविले होते, तसे अद्याप होऊ शकलेले नाही. आता भूतकाळात तर सुधारणा करता येणार नाही; पण या अनुभवांचा भविष्यासाठी निश्चित उपयोग होऊ शकतो.

वैद्यकीय सल्ल्याला नाकारून मी प्रिन्स ॲफ वेल्स यांच्या स्वागतासाठी भारतात आलो होतो. त्यावेळी मुंबईतच माझी तब्येत बिघडली. त्याच्याआधीच्या वर्षी ड्यूक ॲफ कॅनॉट यांच्या भारत दौऱ्याच्या वेळीही मी इकडे परत आलो होतो. आता बडोद्याला रवाना होण्यापूर्वी मी मुंबईत दोन मुक्काम करणार आहे.

एकंदरीत माझा प्रवास अतिशय उत्तम झाला. मी मराठ्यांच्या इतिहासावरील अतिशय चांगले पुस्तक वाचत आहे. इतिहासाचे वर्णन करताना लेखकाने पुस्तकात नकाशा पुरवला असता, तर अधिक बरे झाले असते. लेखक सरदेसाई हे बडोद्याचेच आहेत.

पत्र अधिक लांबतेय असे वाटते. त्यामुळे येथेच थांबतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एल. एम. क्रम्प

सी. आय. ई., रेसिडेन्ट, बडोदा.

१९२०

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
१६ जानेवारी १९२४

प्रिय दिवाण,

संध्याकाळी फिरत असताना मी तुम्हाला म्हणालो होतो की, आपल्या सचिवालयातले अधिकारी त्यांच्यापेक्षा कमी वेतनावर काम करणाऱ्या लोकांपेक्षा काही वेगळे काम करताना दिसत नाहीत. त्यांच्यात आपल्या कामाबदल फार उत्साह असल्याचेही जाणवत नाही किंवा एखाद्या

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १३५

कामात त्यांनी स्वतःहून पुढाकार घेतलेलाही दिसत नाही. त्यांनी जुन्या आणि चुकीच्या माहितीच्या आधारे काम करणे अपेक्षित नाही. त्यामुळे वेळेचा अपव्यय आणि कामात गोंधळ होण्याची शक्यता आहे. ते आपल्या जबाबदाऱ्या नीट पार पाडतील, अशी मी आशा करतो.

मला वाटते की, इतरांनी तुमच्याकडील कामे करण्यापेक्षा ती तुम्ही स्वतःच करायला हवीत. आपण प्रशासनावरील खर्च वाढवत आहोत. त्यामुळे कामातील अचूकता आणि वेळेत ते पूर्ण करण्याचा आग्रह धरणे गैर नाही, असे मला वाटते. कामात अचूकता न येणे हे कामाकडे दुर्लक्ष करण्याचा परिणाम आहे. मला हे अपेक्षित नाही. प्रसंगी बक्षीस, शिक्षा आणि पर्यवेक्षण यांचा वापर करून आपल्याला त्यावर नियंत्रण ठेवता येईल.

मला तुमचे हेतू किंवा क्षमतेबदल शंका नाही. तथापि, स्पष्टीकरण देण्यापेक्षा अशा मुद्दांबाबत चर्चा करणे अधिक योग्य राहील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१९२१

बिकानेर हाऊस, दिल्ली
१५ फेब्रुवारी १९२४

प्रिय श्री. स्पीलमन,

मला आपले २३ जानेवारीचे पत्र मिळाले. ते वाचून आनंद वाटला. त्यासोबत डब्ल्यू. एच. इलियट यांच्या विद्यापीठाच्या समारंभासाठी तयार केलेल्या संदेशाची प्रती मिळाली. बनारस हिंदू विद्यापीठाचा समारंभ गेल्या १९ जानेवारीला पार पडला. मी तिथल्या भाषणाची प्रत तुम्हाला पाठवत आहे. या समारंभात मी पदवीधर आणि सिनेट सदस्यांसमोर माझी मते मांडली.

रेह. श्री. इलियट यांचे भाषण पाठविल्याबद्दल आपले धन्यवाद व्यक्त करतो. त्याचा मला इतर ठिकाणी निश्चितच उपयोग होईल, याची खात्री वाटते. त्यांची साहित्यिक प्रतिभा दुर्मिळ स्वरूपाचीच आहे.

संधिवाताचा त्रास अद्यापही जाणवत आहे. युरोपहून परतल्यानंतर मी महिनाभर बिछान्याला खिळून आहे. या उन्हाळ्यात मी युरोपला परतणार आहे.

तूर्तास थांबतो. श्रीमती स्पीलमन यांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एम. एच. स्पीलमन

१९२२

बिकानेर हाऊस, दिल्ली
१९ फेब्रुवारी १९२४

प्रिय दिवाण साहेब,

मी तुम्हाला दि. ३१ जानेवारी १९२४ रोजी मेसर्स हॉर्न अँड बिरकेटफे श्री. एस. गायकवाड यांच्यासंदर्भात पत्र पाठविले होते. कृपया हे पत्र संपतरावांना दाखवावे आणि आवश्यक त्या बाबींची पूर्तता तात्काळ करावी.

संपतरावांच्या मुलाने स्वतःच्या पायावर उभे गहणे गरजेचे आहे. त्याविषयी आपली जबाबदारी संपतरावांना विसरून चालणार नाही. नैतिक दृष्टिकोनातूनही त्यांनी या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करण्यामुळे सयुक्तिक वाटत नाही. ते लक्ष देणार नसतील तर आपल्याला त्यांना तसे करण्यास भाग पाडावे लागेल.

मी मेसर्स हॉर्न अँण्ड बिरकेट यांना सूचित करू इच्छितो की, त्यांनी माझ्या वतीने यापुढे काम करू नये. त्यांना त्याचे मानधन दिले जाणार नाही. संपतरावांच्या संदर्भाने तर मला ते आवश्यकच वाटत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा.

१९२३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२० मार्च १९२४

प्रिय मित्र,

आपले दि. ११ तारखचे पत्र मिळाले.

मी वर्तमानपत्रांमध्ये मोठ्या उत्साहाने भारत सरकारकडे तुम्ही केलेल्या मागण्यांविषयी वाचले. तुम्ही बेरारची पुनर्स्थापना करण्याची तसेच सर अली इमाम यांना तुमचे कौन्सिल म्हणून केस सादर करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये पाठविण्याची मागणी केली आहे.

आपले दिवंगत पिता निझाम सर मेहबूब अली खान यांच्याशी माझे फार आपुलकीचे संबंध होते. आपल्याबरोबरही माझे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत याचा मला आनंद वाटतो. त्यामुळे बेरारविषयी तुम्ही केलेल्या मागणीला माझे पूर्ण सहकार्य आहे. तसे मी काही प्रत्यक्ष मदत करू शकेल असे वाटत नसले तरी तुमची मागणी न्यायपूर्ण आणि समानतेच्या तत्वाला धरून असल्याने माझी त्यास पूर्ण सहानुभूती आहे. तसेच ती भारतातल्या सगळ्या राज्यकर्त्यांसंदर्भातही असायला हवी.

ब्रिटिश शासनाविरुद्ध माझ्या राज्याचेही काही मुद्दे आहेत. त्यातील दोन मुद्यांचा मी येथे उल्लेख करीत आहे. एक गुजरात आणि काठियावाड भागातील माझ्या राज्याची स्थिती आणि तेथील नियंत्रण तसेच दुसरा मुद्दा ब्रिटिश शासनाच्या अखत्यारीतील प्रदेश आणि तेथील सैन्यावर होणारा खर्च. माझ्या मंत्र्यांनी यातील पहिल्या मुद्यासंदर्भात भारत शासनाकडे पत्रव्यवहार केलेला आहे आणि त्यासंदर्भात कार्यवाही सुरु असल्याचे समजते.

त्याचप्रमाणे मॉन्टेग्यू-चेस्सफर्ड अहवालातील तरतूद क्र. ३०५ च्या संदर्भानुसार मी माझ्या दुसऱ्या मुद्यासाठी प्रयत्न करीत आहे. तथापि या मागण्यांसंदर्भात भारत सरकार फार सकारात्मक रीतीने प्रतिसाद देत नसेल, तर यातील तरतूद क्र. ३०८ अन्वये या मागण्या न्यायिक समितीसमोर ठेवण्याची मागणी करता येऊ शकते. भारत शासन या न्यायिक मागण्या संवेदनशीलतेने विचारात घेईल आणि त्यातून काही सकारात्मक पावले उचलली जातील, असे वाटते.

माझ्या कौटुंबिक आघाताविषयी आपण पत्रात आस्थेने उल्लेख केला, त्याबद्दल आपले आभार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. एच. द. निझाम हैदराबाद (डेक्कन)

१९२४

बिकानेर हाऊस, दिल्ली
२३ मार्च १९२४

प्रिय कीर्तिसिंहजी,

मला आपले दि. १७ चे पत्र मिळाले. आपण आस्थेने माझ्या तब्येतीची विचारपूस केली त्याबदल धन्यवाद. मला संधिवाताचा प्रचंड त्रास होत होता. सध्या तो बरा आहे; पण तरीही अधूनमधून मला हा त्रास जाणवतोच. मी बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या समारंभासाठी गेलो होतो. त्यावेळीही मला हा त्रास तीव्रतेने जाणवला. त्यामुळे मला समारंभालाही उपस्थित रहता आले नाही. बनारसच्या महाराजांच्या आग्रहामुळे मी या समारंभाला गेलो होतो. ते अतिशय प्रेमळ स्वभावाचे आहेत. मला काहीसे बरे वाटायला लागल्यावर मी विद्यापीठाचा परिसर पाहिला. मला हे नमूद करायला आनंद वाटतो की, इतक्या सुंदर परिसराची फार नेटकेपणाने निगा राखली जाते.

मी गेल्या दहा दिवसांपासून दिल्लीत आहे. आज रात्री बडोद्याला परतण्याचा विचार करतोय. तुम्ही मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कुमार श्री. कीर्तिसिंहजी, राजपिपला.

१९२५

बिकानेर हाऊस, दिल्ली
२३ मार्च १९२५

प्रिय महाराज,

मी आज बडोद्याला रवाना होत आहे. तेथे इथल्यापेक्षा जास्त उष्णता असेल असे वाटते. येथे आपल्या निवासस्थानी मला राहू दिल्याबदल आपले आभार मानण्यासाठी मी हे पत्र लिहीत आहे. येथे मला कसलाही त्रास झाला नाही. तुमच्या सगळ्या लोकांनी अतिशय तत्परतेने आपापल्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. मी त्यांना काही भेट देऊ इच्छितो. आपण त्यांना ती भेट स्वीकारण्याची परवानगी द्याल, अशी आशा करतो.

बनारसमध्ये असताना मला संधिवाताचा खूप त्रास जाणवला. त्यामुळे माझे कामाचे नियोजनही विस्कळीत झाले. तेथे माझी बनारसचे महाराज आणि त्यांच्या चिरंजीवांची चांगली ओळख झाली. दोघेही अतिशय सुहृदयी व्यक्ती आहेत. येथे मी असेंब्ली सुरु होण्याची उत्सुकतेने वाट पाहतोय.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, बिकानेर

१९२६

बिकानेर हाऊस, दिल्ली
२३ मार्च १९२४

प्रिय महाराज,

मला नेहमीच तुमची आणि तुमच्या प्रेमळ स्वभावाची आठवण येते. तुमच्या आदरातिथ्याबद्दल आभार मानण्यासाठी यापूर्वी मी पत्र लिहिण्याचा विचार करीत होतो. मात्र, माझी प्रकृती बरी नसल्यामुळे मला ते शक्य झाले नाही. यावेळी मला आलेला संधिवाताचा झटका पूर्वीपेक्षा तीव्र होता. आजही त्याचा त्रास पूर्ण बरा झालेला नाही.

बनारस आणि येथील परिसर पाहण्याची मला संधी घेता आली नाही, त्याबद्दल खेद वाटतो. हे ऐतिहासिक स्थळ आहे. मला बनारसमध्ये तुमच्या आणि तुमच्या मुलासोबत अधिक वेळ घालवायला मिळाला नाही. भविष्यात अशी संधी मिळेल, अशी मी आशा करतो.

आज मी बडोद्याला रवाना होत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, बनारस

१९२७

पी. अँड ओ. एस. एन. कॉप.,
एस. एस. मेसेडोनिया
२७ एप्रिल १९२४

प्रिय कर्नल मीड,

आपले पत्र मिळाले. मात्र, माझ्या तब्बेतीमुळे मी लगेच त्याचे उत्तर देऊ शकलो नाही.

गेल्या नोंदेंबरमध्ये युरोपहून येथे भारतात परतल्यावर काही दिवसांचा अपवाद वगळता मी बिछान्यालाच खिळलेलो आहे. अनेक महत्वाच्या समारंभानाही मला मुकावे लागले. बनारसमध्ये असताना मी माझ्या डॉक्टरांना तुमच्या पत्राचे उत्तर द्यायला सांगितले होते. तो निरोप तुमच्यापर्यंत पोहोचला का? मी श्री. सेडन यांच्याकडून ऐकले की, माझे पत्र न मिळाल्याने तुम्ही नाराज झालात. मात्र, हे मी दुर्लक्ष केल्यामुळे किंवा टाळाटाळ केल्यामुळे झालेले नाही, तर याला पूर्णतः माझी शारीरिक असमर्थता कारणीभूत होती. तशी मला तुमची नेहमी आठवण येतच असते.

गेल्या वेळीचा संधिवाताचा अटॅक फार तीव्र होता. त्यामुळे माझ्या डॉक्टरांनी मला पुन्हा इलाजासाठी युरोपला जाण्याचा सल्ला दिला होता. त्यामुळे ९ मे रोजी मी तिकडे रवाना होत आहे. आधी पॅरिस आणि त्यानंतर लंडनला जाण्याचा माझा विचार आहे. त्यावेळी महाराणीही सोबत असतील.

तुम्ही दोघे पती-पत्नी कसे आहात?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९२८

एस. एस. मेसेडोनिया,
३० एप्रिल १९२४

प्रिय आंबेगावकर,

बडोद्यातील प्रतिनिधी सभेविषयी आपण केलेला संवाद तुम्हाला आठवत असेल. याची स्थापना काही वर्षापूर्वी झाली होती. मात्र, प्रत्यक्षात त्याची सभा कधी झाली नाही. तुम्ही मला सांगितले होते, की दिवाण वर्षातून एकदा ही सभा आयोजित करण्याच्या विचारात आहेत.

मला वाटते की, परिस्थिती आता बरीच बदलली आहे आणि प्रतिनिधी सभेच्या सदस्यांना वर्षात एकदाही बोलवता येणे शक्य नाही आणि या सभेचा काही उपयोग होईल, असेही मला वाटत नाही. कृपया हे पत्र दिवाणांना दाखवावे.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १४९

माझी तब्येत हळूहळू सुधारत आहे. इथे अँडन आणि लाल समुद्र जवळच असला, तरी वातावरण बन्यापैकी उबदार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

राव बहादूर जी.बी. अंबेगावकर, बडोदा.

१९२९

हॉटेल मॉरिस पॅरिस
१२ मे १९२४

प्रिय दिवाण,

मी याआधीच तुम्हाला कळविले आहे की, श्रीमंत संपतराव यांना त्यांच्या वतीने आबासाहेबसाठी काही तरतूद करण्यास भाग पाडावे. खरे तर मी हे फेब्रुवारीत दिल्लीत असतानाच कळविले होते. मात्र, तसे करण्यात तुमच्याकडून दिरंगाई का झाली हे माझ्या लक्षात आलेले नाही.

आबा सध्या वाईट परिस्थितीतून जात आहे आणि त्याची मदत करणे ही संपतरावांची नैतिक जबाबदारी आहे. राज्याच्या वतीने दिले जाणारे भत्ते जे केवळ संपतराव आणि इतरांना दिले जातात, ते केवळ त्यांच्या स्वतःसाठी नाही. त्यांनी इतरांनाही मदत करणे अपेक्षित आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनूभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१९३०

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
२२ मे १९२४

प्रिय दिवाण,

आपले २ मे चे पत्र मिळाले. तिकडे सगळे व्यवस्थित सुरु आहे, हे वाचून आनंद वाटला. माझ्या आदेशाप्रमाणे तुम्ही दोन अधिकाऱ्यांचे वेतन वाढविले याचा मला आनंद वाटला. श्री. दातार यांच्या वेतनात वाढ करून ते रु. १२५० (बाराशे पन्नास) करण्याच्या तुमच्या प्रस्तावाला माझी मान्यता आहे.

वनखाते हे सरसुभ्याच्या नियंत्रणाखाली असावे आणि तेथील एखाद्या कौन्सिलरचे त्यावर नियंत्रण असावे. तसेच ते महसूल खात्याशी संलग्न असावे. सरसुभ्याने हे अतिरिक्त काम समजूनये. त्यांना आपल्या कनिष्ठांकडून कसे काम करून घ्यावे याचा अनुभव आहे. त्यामुळे वारिष्ठ पर्यवेक्षकीय यंत्रणेवरही अतिरिक्त भार येत नाही. प्रभावीपणे आणि हुशारीने केलेले पर्यवेक्षण अधिक उपयुक्त असते.

दातारांच्या विलीअर कंपनीतील गुंतवणुकीचे निष्कर्ष जाणून घेण्याची मला चिंता लागली आहे. शासनाला अशा गुंतवणुकीतून तोटा होत असेल तर मी अशी गुंतवणूक चुकीची झाली, असे समजतो. कृपया आपल्याला या व्यवहारामुळे काही नुकसान होणार नाही, याची काळजी घ्यावी आणि मला सातत्याने त्याबाबतची माहिती घ्यावी.

लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये वाढ होण्यासाठी काही नियमावली करताना तुम्ही त्यात लक्ष घालावे. मला त्याबाबत चिंता करण्याची गरज पडू नये.

मला वाटते की, आपल्या लोकांमध्ये चुकीचा संदेश जातोय. ते ब्रिटिशांच्या धोरणांचा फार विचार न करता अवलंब करतात; पण तोपर्यंत लोक स्वतः बुद्धिमान आणि नैतिकदृष्ट्या सक्षम होत नाहीत तोपर्यंत ते फार मोठा पल्ला गाठू शकतील, असे मला वाटत नाही. जेव्हा लोक बैठकीसाठी एकत्र येतात तेव्हा ते खूप बोलत राहतात आणि वेळेचा अपव्यय करतात. वास्तविक त्यांच्यासमोर आलेल्या सगळ्याच विषयाचे ते तज्ज्ञ असतात, असे नाही. युरोपमध्येही अशा अनावश्यक चर्चामुळे लोक बैठकीत कंटाळतात आणि राज्याच्या कामातही त्यामुळे दिरंगाई होते.

सध्याची ब्रिटिश भारतीय राज्यघटना काही परिपूर्ण आहे, असे म्हणत येणार नाही. कारण ती अतार्किक आहे. आपण वाट पाहू की, यात काय बदल केले जातात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा

१९३१

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
२६ मे १९२४

प्रिय लॉर्ड क्रेव्ह,

दि. ३ रोजी आदरणीय महाराजांच्या वाढदिवसानिमित्त सहभोजनासाठी तुम्ही मला आमंत्रित केले त्याबदल धन्यवाद. मात्र, त्या काळात मी इंग्लंडला असणार आहे. त्यामुळे मी या कार्यक्रमास उपस्थित राहू शकणार नाही, हे मला खेदाने सांगावे लागत आहे. आपले आमंत्रण मिळण्यापूर्वी लंडनमधील डॉक्टरांना भेटण्याचे माझे नियोजन झालेले होते.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १४३

मी आशा करतो की, परत आल्यावर मी तुमची आणि लेडी क्रेक्ह यांची जरूर भेट घेईन. एक-दोन लहानशा प्रकरणांत आपण मला मदत केली तर मी आपला आभारी राहीन. मला शैक्षणिक व त्यासारख्या संस्थांमध्ये रस आहे. पॅरिसमधील अशा संस्थांना भेट देण्याची माझी इच्छा आहे. त्या संदर्भात संबंधित अधिकाऱ्यांशी तुम्ही माझी ओळख करून दिली तर बरे होईल. माझे सचिव त्याविषयी दूतावासात संपर्क साधतील. या संदर्भात मला तुमची मदत हवी आहे. तुम्हाला त्रास दिल्याबद्दल क्षमस्व.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एस. ई. लॉर्ड क्रेक्ह,
मा. ब्रिटिश मॅजेस्टीचे राजदूत, पॅरिस.

१९३२

रसेल्स, वॅटफोर्ड
१२ जून १९२४

प्रिय दिवाण,

मी राज्याच्या सैनिक दलाचे पुनर्संघटन करण्यासंदर्भातील टिप्पण वाचले. (सैन्य विभाग क्र. ७४, दि. १३ डिसें. १९२३)

या योजनेमध्ये सामील होण्यासंदर्भात भारत सरकारला कळविल्यानंतर शांत्रे खरेदी करण्याचे अधिकार नाकारण्यात आलेले आहेत किंवा ते तयार करण्यासही आपल्याला परवानगी नाही. जोपर्यंत आपल्याला यासंदर्भात पुरेसे स्वातंत्र्य मिळत नाही किंवा सैन्याची संख्या वाढविण्याचा किंवा कमी करण्याचा अधिकार मिळत नाही, तोपर्यंत आपल्याला ही योजना समाधानकारकपणे राबविता येणार नाही.

या विषयावर लॉर्ड रीडिंग यांच्याशी गेल्या फेब्रुवारीमध्ये दिल्लीत माझी चर्चा झाली आणि या योजनेत सामील होणाऱ्या राज्यांच्या अडचणी मी त्यांच्या कानावर घातल्या होत्या.

अंतर्गत सुरक्षा आणि शांततेसाठी आपल्या सैन्यदलाचे पुनर्संघटन होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

अद्याप आपल्याला भारत शासनाकडून निश्चितपणे सांगण्यात आलेले नाही की, अतिरिक्त सैन्याच्या व्यवस्थापनासाठी लागणारा महसूल मिळणार आहे की नाही. मी कागदपत्रांमध्ये असे वाचले आहे की, राज्याने त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या १५% पेक्षा अधिक रक्कम सैन्यावर खर्च करण्याचे धोरण आखले नाही, तर भारत सरकार त्यांना कसलीही मदत देणार नाही.

मी गेल्यावर्षी ही योजना मान्य केली असली तरी ही मान्यता तात्पुरती, फारसा विचार न करता दिलेली होती. त्यावेळी माझी तब्येतही चांगली नव्हती.

तसेच जोपर्यंत जबाबदार ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी चर्चा होत नाही, की जो मला भारत सरकारचे धोरण समजावून सांगेल तोपर्यंत माझे पूर्णतः समाधान होणार नाही. तथापि, एकदा मला सर हँरी वॅटसन यांच्याशी या विषयावर प्राथमिक चर्चा करण्याची संधी मिळालेली आहे; पण ते पुरेसे नाही. त्यामुळे याक्षणी धोरणाला पूर्ण सहमती देण्याविषयी मी साशंक आहे.

आपल्या सैन्यासाठी जनरलची नियुक्ती करण्यासंदर्भात सैन्य विभागाचे टिप्पण क्र. ९५, दि. ७-१-१९२४ आणि हुजूर राजकीय कार्यालय, टिप्पण क्र. ३/२, दि. १२-१२-१९२३ मध्ये मुद्दा उपस्थित करण्यात आलेला आहे. मी याआधीच एखाद्या निवृत्त सक्षम ब्रिटिश सैन्य अधिकाऱ्यास नियुक्त करण्याचे तुम्हाला अधिकार दिलेले आहेत. त्यासाठी आपले मयत जनरल कर्नल बर्डवुड यांच्यासाठी ठरविलेल्या सेवाशर्ती कायम करता येतील. ही नियुक्ती तीन वर्षासाठी असावी. तसेच कार्यभार सोडण्यासंदर्भात दोन्ही पक्षांना तीन महिन्यांचा नोटीस कालावधी असावा. तसेच परिषदेशी अंतिम चर्चा करून निवड प्रक्रिया व्हावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. महेता
दिवाण, बडोदा

१९३३

रसेल्स, वॅटफोर्ड
१३ जून १९२४

प्रिय कर्नल बॅनरमॅन,

मी घाईत असल्यामुळे तुम्हाला कॅप्टन किंग यांच्याविषयी सविस्तर सांगू शकलो नाही. व्यक्तिश: मी त्यांना एक उत्साही व्यक्ती म्हणून ओळखतो. इतकेच नाही तर मी त्यांना राज्यासाठी पत्रसंग्रह : भाग तीन | १४५

अधिक काळ कार्यरत राहण्याचीही सूचना केलेली आहे. मात्र, ते याचा स्वीकार करतील की नाही, याची मला शंका वाटते. कारण त्यांना पगारवाढ मिळावी, अशी अपेक्षा आहे. त्यांची मागणी मान्य न केल्यास ते राजीनामा देण्याची शक्यता आहे.

माझ्या संधिवाताच्या त्रासाने पुन्हा उचल खाल्ली आहे. त्यामुळे मी आदरणीय महाराजांच्या सन्मानार्थ उपस्थित राहू शकेन, असे वाटत नाही. तथापि, ७ जुलैला मी एक्षियनला रवाना होत आहे. श्रीमती बॅनरमॅन यांना माझा नमस्कार सांगावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ले. कर्नल सर अँर्थर बॅनरमॅन, राजकीय ए. डी. सी.,
सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया, इंडिया ऑफिस, लंडन

१९३४

रसेल्स, वॅटफोर्ड
१९ जून १९२४

प्रिय कमलादेवी,

मसुरीहून पाठविलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझ्या एक बाब लक्षात आली की, श्री. शिंदे* हे अध्यापनाचे काम जास्त करीत आहेत आणि त्यामुळे शिक्षक आपले काम कमी करीत आहेत. मुलांचे यामुळे नुकसान होऊ नये. मला मुलांविषयी बरीच माहिती मिळत असते, तरी खालील मुद्यांवर अधिकची माहिती जाणून घ्यायला मी उत्सुक आहे.

१. केलेल्या सहली आणि त्यांचा खर्च
२. इतरांनी दिलेल्या भेटी आणि त्यावरील खर्च
३. मनोरंजनासाठी दिलेल्या भेटी

यातून तेथील परिस्थितीची मला माहिती मिळू शकेल आणि आवश्यक तेथे सूचना करणे शक्य होईल. तुझ्या सचिवांना या सर्व मुद्यांच्या अनुषंगाने माझ्या सचिवांना पत्र लिहिण्याची सूचना द्यावी. मुलांना माझे आशीर्वाद.

तुझा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत राजस्नुषा कमलादेवी गायकवाड

* श्री. एस. आर. शिंदे, बी. ए. एलएल. बी. : हे त्यावेळी राजकन्या कमलादेवी गायकवाड यांचे सचिव म्हणून कार्यरत होते.

१९३५

रसेल्स, वॅटफोर्ड
१९ जून १९२४

प्रिय महाराज,

मला तुमचे दि. २३ मे १९२४ चे पत्र मिळाले. काशमीरला येण्याचे मला आमंत्रण दिल्याबदल धन्यवाद. भविष्यात मला तशी संधी मिळाली तर मी निश्चितच तिकडे येईन. भारतात परतल्यानंतर मला संधिवाताचे अनेक अट्क सहन करावे लागले. त्याचा माझ्या हृदयालाही काहीसा त्रास झाला आहे. बडोद्यातील उष्णाता खूप जास्त आहे. त्याचा माझ्या तब्येतीवरही वाईट परिणाम झाला. त्यामुळे मला नाइलाजाने इकडे यावेच लागले.

वारंवार येणाऱ्या अट्कमुळे मला बराच त्रास होत आहे. मात्र, समुद्र प्रवासाचा बन्यापैकी फायदा झाला. बोटीत मी सुरुवातीला खुर्चीवरच खिळून होतो; पण नंतर हळूळू तासभर पायी चालू शकत आहे.

पुढील महिन्यात मी जलचिकित्सेसाठी एक्हियन येथे तीन आठवड्यांसाठी जात आहे. ऑगस्टमध्ये स्कॉटलंडला जाण्याचा माझा विचार आहे.

आपला विश्वासू
सद्याजीराव गायकवाड

हिज हायनेस द महाराज ऑफ काशमीर (श्रीनगर)

१९३६

रसेल्स, वॅटफोर्ड
२५ जून १९२४

प्रिय बापूसाहेब,

आपले पत्र मिळाले. पत्रातून तुमचे उत्तम चालले आहे, हे वाचून आनंद वाटला.

येथे आल्याचा माझ्या तब्येतीवर चांगला परिणाम झाला आहे. गेल्या आठवड्यात ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रदर्शन माझ्या पाहण्यात आले. जगभरातील लोक या प्रदर्शनाला भेट देतात. याची सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर जाहिरात केलेली आहे. तथापि मला हे फारसे प्रभावी प्रदर्शन वाटत नाही. यापेक्षा सन १९०० मध्ये पॅरिस येथे झालेले प्रदर्शन अधिक दर्जेदार होते.

येथे आल्यापासून मी काही थिएटरला भेटी दिल्या आहेत. काही नाटके मला फार मनोरंजक वाटली.

तुमची पत्ती आणि मुलांना माझे आशीर्वाद. तुम्ही सगळे मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. राजासाहेब, सावंतवाडी

१९३७

रसेल्स, वॅटफोर्ड
२ जुलै १९२४

प्रिय कर्नल मीड,

तुमच्या १७-६-२४ च्या आणि साल्जबर्ग, ऑस्ट्रिया येथून पाठविलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मी आता ऑस्ट्रियाला जाऊ शकेल, असे मला वाटत नाही, कारण मला ६ तारखेला एक्हियनला जायचे आहे.

महाराणी इलाजासाठी कोरेक्सेक्हिले येथे गेलेल्या आहेत.

श्रीमती मीड यांची प्रकृती बरी नसल्याचे समजले होते. त्या आता कशा आहेत?

बडोदा राज्याला अनुभवी आय. सी. एस. अधिकाऱ्याच्या सेवेची गरज आहे. मी श्री. मार्टिन, आय. सी. एस. यांना भेटू इच्छितो. कृपया त्यांना माझा निरोप कळवावा आणि ही भेट लवकरात लवकर होईल असे बघावे.

जर भारतीय राज्यांमध्ये कार्यक्षम सरकारांनी काम करावे, असे वाटत असेल, तर त्यांचे अधिकार आणि कार्यक्षेत्रामध्ये लोककल्याणचा विचार करता वाढ क्वायला हवी.

बडोदा राज्याला आपले हित जपण्यासाठी प्रभावशाली आणि योग्य मित्रांची गरज आहे.

सैन्याचा प्रश्न अद्याप प्रलंबित आहे. माझ्या तब्येतीमुळे तसेच ब्रिटिश शासनातील विविध अधिकाऱ्यांशी चर्चा केल्याशिवाय यातून काही मार्ग निघू शकेल, असे वाटत नाही.

इथले वातावरण बरेच उष्ण आहे. मी लॉर्ड लेमिंग्टन यांची भेट घेण्यास उत्सुक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एम. जे. मीड

१९३८

रसेल्स, वॅटफोर्ड
३ जुलै १९२४

प्रिय लॉर्ड रीडिंग,

गेल्या एप्रिलमध्ये दिल्लीमध्ये असताना आपली भेट झाली होती. त्यानंतर मी आपल्याला पत्र लिहू शकले नाही. त्याबद्दल मी आपली क्षमा मागतो. एप्रिल अखेरीस मी भारत सोडला. तेव्हापासून मी संधिवाताने त्रस्त आहे. त्याचा माझ्या प्रकृतीवर गंभीर परिणाम झाला असून, मला अशक्तपणा आलेला आहे. तसा समुद्रप्रवासाचा मला फायदा झाला. पॅरिसमध्ये काही काळ थांबल्यानंतर मी जूनच्या सुरुवातीलाच लंडनला पोहोचलो. तेव्हापासून येथे माझ्या घरी, वॅटफोर्डला थांबलेलो आहे. हेनले येथे जाण्याचे नियोजनही मला रहित करावे लागले. तसेच दोन दिवसांनंतर आपल्या गार्डन पार्टीलाही मला उपस्थित राहता येणार नाही, असे वाटते.

आपल्याला ऐकून आनंद वाटेल की, माझी ब्रिटिश-इंडियन युनियनचा उपाध्यक्ष म्हणून निवड झाली आहे. तसेच एक लहानशी रक्कमही मी देणगी स्वरूपात त्यांना दिली आहे. याशिवाय रॉकफेलर फाऊंडेशनलाही मी देणगी दिली आहे.

आपण आणि लेडी रीडिंग यांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. आदरणीय

अर्त ऑफ रिडिंग, क्लाईसरॉय आणि गवर्नर जनरल ऑफ इंडिया

१९३९

रॉयल हॉटेल, एह्हियन-लेस-बैन्स
१४ जुलै १९२४

प्रिय दिवाण,

तुमचे १७-६-२४ चे पत्र मी आज वाचले. लगेच या पत्राचे उत्तर द्यायला बसलो आहे. सैन्याचे पुनर्संघटन करण्याचा मुद्दा गंभीरीने विचारात घ्यायला हवा, असे मला वाटते.

या मुद्यावर मी भारतात परतल्यावर तुमच्याशी सविस्तर चर्चा करणार आहे. विलेअर कंपनीमध्ये आपल्या गुंतवणुकीविषयी मी काहीसा चिंतेत आहे. आपण आपल्या हिताची प्रामुख्याने

काळजी घ्यायला हवी, असे मला वाटते. तसेच आपण खूप जास्त रकमेची गुंतवणूक केली, असेही मला जाणवत आहे. तुमचे जावई या सगळ्या प्रकरणाचा नीट अभ्यास करून आपले हित जोपासण्यासाठी योग्य ते पाऊल उचलण्याइतपत सक्षम आणि धूर्त आहेत का? अशा काही गुंतवणुकीतून काही काळासाठी व्याजात मिळणे सुरु होत नाही आणि आपल्याला त्याबदल निवांतच बसावे तागते. माझे म्हणणे बरोबर आहे का? मी हे माझे सर्वसाधारण निरीक्षण नोंदवीत आहे.

भविष्यामध्ये कोणतीही गुंतवणूक करण्यापूर्वी आपण सर्व नियमांचा पूर्ण अभ्यास करायला हवा किंवा ही रक्कम पंधरा लक्षांपेक्षा अधिक असू नये. फार तर व्यवस्थित चर्चा आणि चिंतन केल्यानंतर आपल्याला ही मर्यादा बदलता येऊ शकते.

भविष्यात मी गुंतवणुकीच्या क्षेत्रात अधिक लक्ष देऊ इच्छितो. यात नातवांसाठीची गुंतवणूकही येईल. या सर्व गुंतवणुकी सुरक्षित आणि परतावा देणाऱ्या असाव्यात.

माझ्या असे लक्षात आले आहे की, खानगी गुंतवणुकीचे एकूण उत्पन्न सरासरी अडीच टक्के इतके आहे. हे खूप कमी आहे. ही ढोबळमानाने केलेली आकडेमोड आहे. कदाचित ती चुकीचीही असेत.

मला वाटते की, खानगी कारभारी आणि खानगी कोषाधिकारी यांनी या बाबीकडे लक्ष द्यायला हवे आणि आपल्याही लक्षात आणून द्यायला हवे. त्यांनी असे केले का? कृपया त्यांच्याकडे याची विचारण व्हावी. पुरेशा स्पष्टीकरणाशिवाय मी स्पष्ट मत व्यक्त करू शकणार नाही. तथापि, खानगी टिपणांमधून खानगी फंडासंदर्भातील काही ठळक बाबींनी माझे लक्ष वेधलेले आहे.

आता माझी प्रकृती सुधारत आहे. लिहिण्यासारखे माझ्याकडे खूप आहे. मी श्री. थॉम्प्सन यांच्याशी आपल्याला एक-दोन अधिकाऱ्यांची गरज असल्याचे बोललो आहे.

श्री. कौल यांचे वेतन खूप जास्त आहे. तुम्ही एखादा चांगला, प्रशिक्षित अभियंता बघावा, जो धोरणनिश्चिती करून विभागाच्या कामकाजात शिस्त आणू शकेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१९४०

रॉयल हॉटेल, एव्हियन-लेस-बैन्स
२३ जुलै १९२४

प्रिय दिवाण,

शकुंतलाराजेना पाठविलेल्या पत्राची एक प्रत मी तुम्हालाही व्यक्तिगतरीत्या पाठवत आहे. ती उन्हाळ्यामध्ये तीन महिन्यांसाठी पाचगणीला जाऊ इच्छिते. मी भारतात परत येईपर्यंत ती बडोद्याच्या बाहेर राहायचे म्हणते. माझी इच्छा आहे की, तुम्ही आणि खानगी कारभारी यांनी

स्वतः लक्ष घालून तिने तीन महिन्यांच्या आत परत यावे, असे बघावे. हे पत्र तुमच्याकडे पोहोचेपर्यंत तीन महिन्यांचा कालावधी झालेला असेल. मी हे केवळ काळजीतून म्हणत नाही, तर एखाद्या पुरेशा कारणाशिवाय कुटुंबातील सदस्याने बडोद्याच्या बाहेर राहू नये, असे मला वाटते. बहुतेक तिच्या पालकांना बरे नाही. मात्र, म्हणून तिने जास्त काळ बडोद्याबाहेर थांबणे योग्य होणार नाही. बदलासाठी म्हणून त्यांनाही सोबत घेऊन जाण्याचे मी तिला सुचविले आहे; पण तेही फार काळ योग्य ठरणार नाही आणि त्यामुळे राज्याच्या खर्चातही वाढ होते.

मला वाटते, या सर्व बाबी तुमच्या लक्षात आल्या असतील. मेजर परब यांनी तुम्हाला ही नोट दाखविली असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१९४१

रॉयल हॉटेल, एळ्हियन-लेस-बैन्स
२६ जुलै १९२४

प्रिय श्री. इंग्लिश,

तुमचे दि. १ जुलै १९२४ चे पत्र मिळाले. त्याबदल धन्यवाद.

मी तुमच्या मताशी सहमत आहे आणि तुम्ही कामाच्या तासिका वाढविण्याचा अतिशय योग्य निर्णय घेतला, असे मला वाटते.

प्रतापसिंहाची अभ्यासात समाधानकारक प्रगती नसल्याच्या तुम्ही दिलेल्या माहितीवरून मी खासेरावांना कळविले आहे. प्रशासन हा विषय विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमातील आहे की वैकल्पिक स्वरूपाचा आहे? जर हा वैकल्पिक असेल तर मी या विषयाचे समर्थन करणार नाही. कारण प्रतापसिंहाने नियमित विषयांवरच आपले श्रम खर्च करावेत असे मला वाटते.

सध्या गुजराथीचे अध्यापन थांबवून तुम्ही योग्यच केले.

माझे हे पत्र किंवा यातील काही भाग, जो खासेरावांना माहीत असायला हवा, त्यांना वाचायला द्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

की. ए. इंग्लिश, राजपुत्र प्रतापसिंह गायकवाड यांचे शिक्षक, बडोदा

रॉयल हॉटेल, एक्हियन-लेस-बैन्स
२७ जुलै १९२४

प्रिय खासेराव,

तुमच्या २०-६-२४ च्या पत्राबदल धन्यवाद. तुम्ही सहनशीलता बाळगण्याबदल मला मैत्रीपूर्ण सल्ला दिला आहे. तथापि माझी सदसद्विवेकबुद्धी आणि मित्रांनी परवानगी दिली तरच मला तसे करणे शक्य आहे.

माझ्यामुळे गरजू व्यक्तींच्या कामात दिरंगाई व्हावी किंवा त्यांना कसला त्रास सहन करावा लागेल, ही बाब मला आवडणारी नाही. मी तेवढी संवेदनशीलता कायम बाळगून असतो. काही लोक माझ्या या स्वभावाचा गैरफायदा घेतात. उच्च पदावर असलेल्या सगळ्याच व्यक्तींबाबत असे होत असते. यात फरक केवळ त्या त्या व्यक्तींच्या समाजाचा, संस्कृतीचा आणि ज्या प्रकारच्या शासनात ते राहतात त्याचा पडत असतो.

त्यामुळे मी प्रशासनामध्ये सत्तेच्या विक्रीकरणाचे धोरण अवलंबविले आहे. आपण अशी आशा करू की, या सत्तेचा वापर प्रामाणिकपणे आणि योग्य रीतीने होईल.

प्रतापसिंह असे लिहितो की, त्याला श्री. इंग्लिश यांच्यासोबत राहायला आवडत नाही. तुम्ही त्याची कारणे नमूद करायला हवीत. तथापि 'व्यक्तिगत' असा शेरा मारलेले माझ्या पाकिटातले तुमचे पत्र मी अद्याप उघडलेले नाही. कदाचित त्यात ही कारणे स्पष्ट केलेली असतील.

मला असेही कळाले की, राजपुत्र हा मकबूल हुसेन यांच्यासोबतही राहण्यास इच्छुक नाही. तुम्हीही याबाबत सहमत असाल. अधिक खोलात जाऊन सविस्तर माहिती घेण्यापेक्षा मी तुम्हाला सुचवू इच्छितो की, मी दिलेल्या सल्ल्यानुसार पुढील कार्यवाही व्हावी.

प्रतापसिंहाने योग्य व्यक्तींच्या अनुपस्थितीत घोडेस्वारी करू नये, असे मला वाटते. त्याच्या भोवताली सतत चांगल्या व्यक्तींचा सहवास असावा. मकबूल हे त्यापैकी एक आहेत, असे मला वाटते.

प्रतापसिंह आणि तुमच्यात मतभिन्नता असल्याचे मला दिसून आले आहे. हे नेमके कशामुळे होत आहे?

एका सक्षम आणि हुशार पालकाने आपल्या वरिष्ठांच्या इच्छांचे पालन करायला हवे. पुरेशा कारणांशिवाय तेच ते पुन्हा सांगू नये.

मला हे मोकळेपणाने सांगा की, प्रतापसिंहासोबत मकबूल का योग्य ठरणार नाही? मला त्याची कारणे आणि तुमचे मत स्पष्टपणे सांगा. मी केवळ आदर्शवादी दृष्टिकोनातून या सगळ्याकडे बघत नाही. उलट त्यामुळे एखाद्या व्यक्तीविषयी माझे मत दुरुस्त करण्याची मला संधी मिळेल आणि महत्त्वाचे म्हणजे माझ्या हिताचे रक्षण करता येईल. तुमचे उद्देश उत्तम आहेत, यात मला शंका नाही.

तुमच्या २०-६-२४ च्या पत्रातील काही बाबी मला खटकल्या. तसेच एप्रिल १९२४ मध्ये बडोदा सोडताना श्री. गुप्त यांची वागणूकही. प्रतापसिंह ज्या वातावरणात राहतो, त्यात बदल करायला हवा का, याचा विचार मी करीत आहे.

यावेळी मी फार चर्चा करीत नाही. मात्र, तुम्ही त्याच्या भल्यासाठी योग्य ते पाऊल उचलाल अशी मी आशा करतो.

माझ्या स्वतःच्या मानसिक स्वास्थ्यासाठी मी तुमचे मोठ्या लिफाफ्यातील पत्र उघडून वाचत नाही. हे मी तुम्ही लिफाफा उघडून वाचा असे स्वतः: सांगणार नाही तोपर्यंत मी उघडणार नाही किंवा ते मी माझ्या फुरसतीने उघडेने.

भविष्यामध्ये सर्व पत्रव्यवहार सचिवांच्या नावे करावा. पत्राचा विषय फारसा संवेदनशील असेल, तर ते सरळ मला लिहावे.

गेल्या मे महिन्यात माझी तुमच्या पुतण्याशी पॅरिसमध्ये भेट झाली. तुम्ही पैसे का वाया घालवत आहात? विमानात उडण्यासाठी पैसे खर्च होणे योग्य नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव, बडोदा

१९४३

रॉयल हॉटेल,
एक्हियन-लेस-बैन्स
२ ऑगस्ट १९२४

प्रिय खासेराव,

मी या पत्रात फार काही लिहिणार नाही. काही बाबी मोजकेपणाने मांडतो आहे. मी राजपुत्र प्रतापसिंहाच्या परिक्षेचा निकाल पाहिला. त्यावर मी काही शेरे दिले आहेत. ते तुमच्यापर्यंत काही दिवसांतच पोहोचतील.

प्रतापसिंहाच्या निकालानुसार असे वाटते की, मिळालेल्या गुणांपेक्षा काही विषयांत त्याला आणखी गुण मिळायला हवे होते. दोन्ही मराठा मुलांनी त्यांच्या प्रगतीत अधिक गती दाखवायला हवी. अन्यथा मला त्यात बदल करावे लागतील. ती चांगली मुले आहेत. त्यांना हुसकावून लावणे मला आवडणार नाही. कृपया ही नोट श्री. इंग्लिश यांच्या नजरेस आणून द्यावी. कारण त्यादृष्टीने त्यांनी आवश्यक ती पावले उचलणे गरजेचे आहे. याशिवाय तुम्ही अधिक काही करावे, अशी माझी अपेक्षा नाही. त्या दोन मुलांना राजपुत्राची शाळा सोडण्यास भाग पाडावे हेही अपेक्षित नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

के. बी. जाधव, बडोदा

१९४४

रॉयल हॉटेल,
एक्हियन-लेस-बैन्स
२ ऑगस्ट १९२४

प्रिय कर्नल मीड,

माझा मुलगा इलाजाच्या प्रक्रियेत सहकार्य करणार नाही, असे मला वाटते. त्याने प्रामाणिकपणे तसे करायला हवे. तथापि, त्याच्या वाईट सवयी त्याला तसे करू देणार नाहीत. हा आजार सध्याच्या उपलब्ध वैद्यकीय ज्ञानाचा उपयोग करून नियंत्रित करता येईल.

जर कोणताही उपचार केला जात असेल, तर तो गंभीर्यपूर्वकच करायला हवा आणि त्यासाठी आवश्यक त्या सुविधा पुरवायला हव्यात. मी किंवा त्याची आई त्याचे हे सर्व करू शकू का, याविषयी मला शंका वाटते. तुम्ही जाणताच की, आयुष्यात परिस्थितीपुढे कुणाचे काही चालत नाही. जर एखाद्या व्यक्तीची स्वतःची सुधारणा व्हावी, अशी इच्छा नसेल किंवा ती सहकार्य करीत नसेल, तर पालक किंवा राजघरण्यातील पालकही अशा बुडणाऱ्या व्यक्तीसाठी फार काही करू शकत नाहीत. हे ऐकायला कठोर वाटते; पण आयुष्यात असे धडे आपल्याला मिळत नाहीत का? व्यक्तिश: नर्सिंग होमवर माझा फार विश्वास नाही. बिचाऱ्या फत्तेसिंहसाठी मी एकदा हा प्रयोग केला होता; पण त्यात काही यश आले नाही. एकदा का वाईट सवयींच्या आहारी गेलो, की वातावरण, सामाजिक परिस्थिती अशा सगळ्या बाबी विचारात घेतल्या जातात. मी हे सगळे अतिशय दुःखाने आणि भूतकाळातील वाईट आठवणींना समोर ठेवून लिहीत आहे.

तुमच्या भावाची आणि त्याच्या पत्नीची भेट घेऊन मला आनंद वाटला. तथापि, अशा चांगल्या व्यक्ती असहाय पाहून मला खूप वाईट वाटले.

माझ्या मुलाविषयी महाराणींना कळवत आहे आणि त्यांना त्याच्यासाठी काय करता येईल, ते करण्याची मुभा देत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९४५

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
१३ ऑगस्ट १९२४

प्रिय दिवाण,

शिरगावकर भारताकडे रवाना होत आहेत. तुम्हाला तर माहीतच आहे की, मी किती तरी वेळा हे स्पष्ट केले आहे की, त्यांचे स्थायी पद हे खानगी कारभारीचे आहे. परत आल्यानंतर ते या पदावर रुजू होतील आणि मेजरला परत त्यांच्या पदावर पाठवावे.

मी शिरगावकरांना गुंतवणुकीची पूर्ण काळजी घेण्याच्या सूचना दिल्या आहेत.

खानगी विभाग आणि या विभागाच्या सर्व शाखांचे मूल्यमापन करण्याची मी त्यांना सूचना दिली आहे. हे मूल्यमापन करताना गेल्या तीन वर्षांच्या कामकाजाचा विचार करावा. तसेच विभागाच्या प्रगतीसाठी काही सुधारणा आणि बदल सुचवावेत.

विविध प्रकारे विचार करता खानगी विभाग हा एक महत्वाचा विभाग आहे. थोडक्यात, राज्याच्या प्रशासनाचा गाडा चालविण्याचे ते इंधन म्हणता येईल.

त्यामुळे या विभागाचा प्रमुख हा अनुभवी, अभ्यासू आणि महत्वाचे म्हणजे आपल्या राजाचे हित जोपासणारा असावा. तसेच तो सर्व दृष्टीनी सक्षम आणि जाणकार असावा; जेणेकरून सर्व प्रकारच्या गैरकृत्यांना तो रोखू शकेल.

शिरगावकरांना केवळ खानगी विभागातच नव्हे, तर एकूणच प्रशासनातील मोठा अनुभव असल्याने मी त्यांना सांगितले की, त्यांनी खानगी अकाऊंट ब्रॅंचच्या कामकाजात सखोलतेने लक्ष घालावे. त्यासाठी ते अकाऊंट जनरल यांना पर्यवेक्षण करण्याच्या सूचना देतील आणि त्या संदर्भातील अहवाल सादर करतील.

जर एखादा अधिकारी परिषदेच्या बैठकीला अनुपस्थित राहिला, तर शिरगावकर कोरम पूर्ण करतील. कदाचित नंतर मी संपत्तराव आणि एखाद्या इतर व्यक्तीला शिरगावकरसोबत खानगीच्या कामकाजाचा अहवाल तयार करण्याची सूचना देईल.

मला आशा वाटते की, पर्यवेक्षण करण्याचे काम पूर्ण जबाबदारीने पार पाडले जाईल आणि मी भारतात परतल्यावर त्याचा अहवाल सादर केला जाईल.

महाराणीही याच मेलने तिकडे परतणार आहेत. तुम्ही सगळे त्यांची व्यवस्थित काळजी घ्याल, अशी आशा आहे.

माझ्या मुलांच्या वाईट सवयी सुटण्यासाठी शक्य ते प्रयत्न केले जावेत, असे मला वाटते. त्याला मी खानगी विभागात शिरगावकर यांच्या निरीक्षणाखाली काम करण्याच्या सूचना देऊ शकतो. तेथे धैर्यशीलचे काही चुकीचे आदेश दुरुस्त करू शकतो. तो नियमित येऊन आपले काम नीट पार पाडेल, याकडे शिरगावकर लक्ष देतील. मला त्याचा मासिक अहवाल अपेक्षित आहे. धैर्यशीलरावने एखाद्या पदावर जबाबदारीने काम करावे, असे मला वाटते. तथापि संबंधित व्यक्तीना कसलाही त्रास होणार नाही, याकडेही लक्ष देणे आवश्यक आहे.

माझ्या अंदाजापेक्षा हे पत्र बरेच लांबले आहे. त्यामुळे येथेच थांबतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. : माझ्या मुलाने खानगी विभागात करावयाच्या कामासंदर्भात मी स्वतंत्र आदेश पाठवणार आहे.

सयाजीराव गायकवाड

१९४६

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
११ सप्टेंबर १९२४

प्रिय दिवाण,

गेल्या पंधरवड्यापासून मी येथे भारतात गेलेल्या महाराणीची पुन्हा येण्याची वाट पाहत थांबलो आहे. मला वाटते की, त्या आणि राजपुत्र मजेतच असतील. त्या महिनाभरासाठी महाबळेश्वरला जाणार आहेत. मात्र अशा सहली अनावश्यकरीत्या वाढवत जाऊ नये. कारण त्यावर बराच खर्च होतो.

तुम्हाला हे पत्र लिहिण्यामागचा माझा मूळ उद्देश म्हणजे आपले मुख्य सरदार बडोद्याचे नवाब यांनी त्यांच्या आदेशात नमूद केल्यापेक्षा अधिकभर सेवा द्यावी, अशी माझी अपेक्षा आहे. मला याची पूर्ण माहिती देण्यात आलेली नाही की, हा तरुण उच्चशिक्षित आहे आणि राज्यासाठी अधिक सक्षमपणे काम करू शकतो. त्याला मिळणारे वेतन आणि त्याचे पद यांना साजेसे राहील असेच काम त्याने करायला हवे.

माझी प्रकृती आता उत्तम आहे. यावर्षी तब्बेत अशीच राहिली तर राज्याचा दौरा करून लोकांशी आणि अधिकाऱ्यांशी संपर्क वाढविण्याचा माझा विचार आहे. तुम्ही खानगी कारभाऱ्यांना सूचना देऊन टेन्ट आणि इतर साहित्याची व्यवस्था करायला सांगा. तसेच काही प्रशिक्षित लोक तयार ठेवा.

दोन ते तीन जिल्ह्यांतील महत्त्वाच्या स्थळांना भेटी देण्याचा माझा प्रयत्न असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा

१९४७

हॉटेल मॉरिस, पॅरिस
१७ सप्टेंबर १९२४

प्रिय दिवाण,

मी काही वेळा सेंट क्लाऊड कन्ट्री क्लब येते जात असतो. मी या क्लबचा सदस्य आहे. हे अतिशय सुंदर ठिकाण आहे आणि येथून पॅरिस फार छान दिसते. हा क्लब आर्क डी ट्रम्फपासून मोटारीने अवघ्या २० मिनिटांवर आहे.

अलीकडे राजकोट येथे झालेल्या रेल्वे अधिवेशनाचा अहवाल वाचला. जो तुम्ही २० ऑगस्टच्या पत्रासोबत पाठविला होता. मला वाटते की, आपल्या हितांचे रक्षण करण्यात तुम्ही

यशस्वी झाला असाल. विशेषत: वेलान रेल्वे प्रकल्पाच्या निर्मितीचा मुद्दा यशस्वीरीत्या मांडला असेल. तुम्ही या प्रकरणात खूप मेहनत घेतली आहे. त्यामुळे मी तुमचे आभार मानतो.

तुम्ही बनारस विद्यापीठाला अधिक मदत देण्याविषयीचे टिपण परत पाठवू नका. बहुधा तात्काळ ही मदत देण्याची आवश्यकता नसावी. बडोदा राज्याला अनेक उद्देशांसाठी निधीची आवश्यकता आहे. माझी विद्यापीठाचा कुलपती म्हणून निवड झाल्याबरोबर मी राज्याकडे निधीची मागणी करणे योग्य ठरणार नाही. शक्यतो फारच आवश्यकता भासेपर्यंत माझ्या कालावधीत विद्यापीठासाठी निधीची मागणी होऊ नये.

मी देसाईना पुन्हा ते टिपण तुमच्याकडे परत पाठविण्यास सांगतो आहे.

मी भारतात परत आल्यावर या मुद्दावर अंतिम निर्णय घेऊ.

हे तात्त्विक मुद्दे असतात. माझ्याशिवाय इतर अधिकाऱ्यांना त्यावर निर्णय घेता येणार नाही. मला वाटते की, सर्व अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या अधिकारांचा पूर्ण उपयोग करायला हवा आणि गरज नसेल तर आदेशासाठी वरिष्ठांना विचारण्याची गरज नाही. यात दिरंगाई होते. हे मी पुन्हा आठवण करून घ्यायला नको. कारण अनेक नियम आणि पूर्वीचे आदेश उपलब्ध असतात. त्यांचा संदर्भ घ्यावा. त्यामुळे मला इतर महत्त्वाच्या कामांमध्ये अधिक वेळ देणे शक्य होईल. माझ्या निर्णयासाठी गरज नसताना विषय प्रलंबित ठेवू नयेत.

मी आंबेगावकरांचे दि. २० ऑगस्टचे पत्र वाचले. त्यात त्यांनी मासिक नोंद पाठविण्यात झालेल्या दिरंगाईचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे. मात्र, हे स्पष्टीकरण असमाधानकारक आणि अयोग्य आहे.

अधिकाऱ्यांच्या कामासंदर्भात कोणीही विनाकारण प्रश्नचिन्ह निर्माण करू नयेत. कारण व्यक्तीचे चांगले काम हे कामातून निघणाऱ्या निष्कर्षातून दिसून येत असते. मासिक नोंद वेळेवर दाखल होत नसेल, तर त्याचा उद्देश सफल होणार नाही. खेरे तर अशा क्षुल्लक सूचना देणे मला योग्य वाटत नाही.

खालीलप्रमाणे आंबेगावकरांना तार पाठविली आहे : “तुमचे २० ऑगस्टचे पत्र. स्पष्टीकरण असमाधानकारक सचिवांची कामे वेळेत पूर्ण व्हावीत. लेले यांना हुजूर आदेशांचे पालन करण्यासाठी कार्यमुक्त करा आणि पर्यायी व्यवस्था करा.” (१५-०९-२४)

भारतात असताना माझ्या विनंतीवरून श्री. सेडन यांनी प्रशासनाच्या सुधारणेसाठी काही सूचना केल्या होत्या. त्या सूचनांचा योग्य तिथे उपयोग होईल, असे पाहावे.

जेव्हा युरोपियन्स आणि अमेरिकन्स आपल्या सेवेत असतील तेव्हा दोहोंच्याही सुविधेसाठी नियम इंग्रजी आणि स्थानिक भाषेमध्ये उपलब्ध होतील, असे पाहावे. यामुळे अनेक समस्या कमी होतील. नवीन येणाऱ्या अधिकाऱ्याला फारशा सूचना घाव्या लागणार नाहीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा.

१९४८

२१, स्केअर ड्यू बॉर्डस डे, बॉलोन्ज

२५ सप्टेंबर १९२४

प्रिय दिवाण,

आताच मी चॅटेक्स लॉर्वी या अतिशय सुंदर ठिकाणाहून परत आलो आहे.

नवसारीला विश्रामगृह बांधण्यासाठी सगळ्या चांगल्या ठिकाणांची पाहणी श्री. विटेट यांनी करावी. त्याचे तुम्ही नियोजन करा. तसेच श्री. तळवळकर यांना त्यांच्यासोबत असू घ्या. याशिवायही आणखी काही ठिकाणे त्यांनी पाहावीत आणि स्वच्छता, पाण्याची उपलब्धता, प्रसन्न परिसर यांचा विचार करून एका जागेची निवड करावी.

प्रस्तावित झान्खवाव रेल्वे प्रकल्पासंदर्भातील सर्वेक्षण आणि प्लॅन तयार झाला का? तसेच मोठ्या प्रमाणावरील वाहतुकीचा ताण सहन करण्यासाठी पक्के धातूचे रस्ते तयार करण्यासाठी अंदाजपत्रक तयार केले का? मला हा रस्ता आणि प्रस्तावित रेल्वेमार्ग यांचे तुलनात्मक अंदाजपत्रक सादर करा.

नवसारी शहराचे नदीच्या पलीकडे काशीराव गायकवाड पुलाजवळ आणि इतर सुचविलेल्या ठिकाणी विस्तारीकरण करण्यासाठी काय-काय प्रयत्न सुरू आहेत, याचा सविस्तर अहवाल पाठवावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, सी. एस. आय., दिवाण, बडोदा.

१९४९

बॉलोन्ज, पॅरिस
२६ ऑक्टोबर १९२४

प्रिय लॉर्ड क्रेव्ह,

माझा युरोपातील वाढता संपर्क आणि काम यांचा विचार करता येथे पॅरिसमध्ये माझ्यासाठी एका सॉलिसीटरची नियुक्ती करावी असे वाटते. मेसर्स सेव्हल आणि मॅन्यमचे श्री. सेव्हल हे ब्रिटिश दूतावासासाठी काम पाहतात. त्यांचे नाव मला सुचविण्यात आले आहे. त्यांची मी नियुक्ती

करणे योग्य राहील का? कृपया या संदर्भात तुम्ही मला योग्य तो सल्ला द्यावा. लेडी क्रेक्ह आणि तुम्ही मजेत असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. लॉड क्रेक्ह,
पॅरिसमधील ब्रिटानिक मॅजेस्टीचे राजदूत, पॅरिस

१९५०

पॅरिस
२६ ऑक्टोबर १९२४

प्रिय मेजर ब्रेमनेर,

जेव्हा तुमच्या आईने फार आग्रहाने मला भेटायची इच्छा व्यक्त केली होती, तेव्हा मी इंग्लंडमध्ये होतो. मात्र, संधिवाताच्या त्रासामुळे मी दुर्दैवाने त्यांना भेटू शकलो नाही.

मला नेहमी तुमची आठवण येत असते आणि एकदा मी तुम्हाला बडोद्याला आमंत्रित ही करणार होतो; पण त्यावेळी मीच बडोद्याहून इकडे येण्याच्या विचारात होतो आणि आजारामुळे बिढान्याला खिळलेला होतो. यापूर्वी आयुष्यात मी इतका आजारी कधीच पडलो नाही. प्रवास सुरु झाल्यानंतर सुदैवाने माझी प्रकृती सुधारत गेली; पण मला स्वतःला पूर्वीसारखे ताकदवान असल्याचे जाणवत नाही.

नंतर बडोद्याकडे कधी आलात, तर मला भेटल्याशिवाय जाऊ नये. माझ्या तब्येतीने साथ दिली, तर मी तुम्हाला काही दिवस माझ्यासोबत राहण्यासाठी आमंत्रण देईन.

तुमचा विवाह झाल्याची मला माहिती मिळाली. मागे लंडनमध्ये हाईड पार्कमध्ये ज्यांच्याशी माझी भेट झाली होती, त्यांच्याशीच हा विवाह झाला का? माझे आशीर्वाद कायम तुमच्यासोबत असतील. महाराणी गेल्या महिन्यात माझ्या मुलाच्या तब्येतीची काळजी घेण्यासाठी भारतात परतल्या.

यावेळी मी फारसा प्रवास केला नाही आणि इकडे पाऊसही मोठ्या प्रमाणावर आहे. थंडी नुकतीच सुरु झाली आहे. मला थंडी आवडते. कारण माझ्या प्रकृतीलाही ती मानवते.

तुमच्या आईचे पत्र आले होते. त्यात त्यांनी तुमचा हा पत्ता दिला होता, ज्यावर मी हे पत्र पाठवत आहे. मी त्यांनाही पत्र लिहीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मेजर ब्रेमनेर, सहायक राजकीय एजंट, चित्राल, एन. डब्ल्यू. एफ. पी.

आदरणीय साहेब,

हे पत्र एच. एच. महाराजसाहेबांनी सांगितल्याप्रमाणे मी लिहून काढत आहे. महाराजासाहेबांची स्वाक्षरी या पत्रावर घेणे शक्य नव्हते. कारण वेळेत हे मेलने आपल्याला पाठवायचे होते. त्यामुळे मी माझ्या स्वाक्षरीने हे पत्र पाठवीत आहे.

महाराणी आणि राजघराण्यातील इतर व्यक्तींनी खर्च करताना त्यांच्यासाठी ठेवण्यात आलेल्या निधीतूनच करावा. त्यांची मागची जयपूरची सहल ही निव्वळ मौज करण्यासाठी होती. त्यामुळे त्याचा खर्च त्यांनी स्वतः करणे अपेक्षित आहे. कारण त्यांच्या स्वतःच्या खर्चासाठी निधी राखून ठेवलेला आहे. मात्र, खानगी अधिकाच्याला हे स्पष्टपणे लक्षात आणून द्यायचे धाडस नाही. त्यामुळे मला ही भीती वाटते की, अधिकाच्यांमध्ये जर नैतिक धैर्य आणि युक्तीने काम करण्याचा गुण नसेल तर खास व्यक्तींची अनावश्यक गैरसोय होऊ शकते. याची दुरुस्ती करण्यासाठी चुकीच्या पद्धतीने व्यवहार करण्यांना शिक्षा द्यावी लागेल. महाराणींनी त्यांच्यासोबत जास्तीचा स्टाफ आणि इतर खास व्यक्तींना नेण्याची गरज नाही आणि त्या लोकांनी स्वतःचा खर्च स्वतः करण्याएवजी तो राज्यावर टाकणे योग्य नाही. मग निधीची स्वतंत्र तरतूद करण्याचा उपयोग काय? महाराणींनी स्वतः या बाबी समजून द्यायला हव्यात. त्यांना हे सांगण्याची गरज भासू नये.

मी हे सांगतोय ते यामुळे नाही की, मी माझ्या कुटुंबाचा सहानुभूतीने विचार करीत नाही. कदाचित ते तसा विचार करतील; पण जोपर्यंत केलेल्या तरतुदीतच खर्च करण्याची प्रत्येकाला सवय लागणार नाही, तोपर्यंत आज्ञापालन आणि शिस्तीचीही अपेक्षा करता येणार नाही. हे पत्र मी काहीशा धार्दितच लिहीत आहे. त्यामुळे पुरेशा योग्य रीतीने मी येथे व्यक्त झालो, असे मला वाटत नाही.

महाराजांची तब्येत उत्तम आहे. लवकरच ते दक्षिण फ्रान्सकडे रवाना होणार आहेत.

आपला आज्ञाधारक सेवक
वाय. व्ही. मोडक

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१९५२

पॅरिस

१८ डिसेंबर १९२४

प्रिय दिवाण,

श्री. इंग्लिश यांच्या ११ नोव्हेंबरच्या पत्राबद्दल मी समाधानी नाही. मला वाटते की, खासेराव मुलाला एखाद्या मोठ्या व्यक्तीसारखे वागवत आहेत आणि त्याला नियंत्रित करू शकत नाहीत. राज्यातील अधिकारी आणि विशेषतः स्नियांना त्याच्या पालकाच्या परवानगीशिवाय भेटण्याची मुभा देऊ नये. तसेच काही अडचण असेल तर श्री. इंग्लिश यांच्याशी चर्चा करावी आणि एक शिक्षक म्हणून त्यांना आपले काम करू घ्यावे. मला या गोष्टीची भीती वाटते की, जसा वेळ जाईल तसे प्रतापसिंहाला मार्गदर्शन करण्याची कोणाची हिंमत होणार नाही. मात्र, त्यामुळे त्याचे भविष्यात नुकसानच होणार आहे. शिरगावकर आणि राजपुत्राच्या स्टाफचा राजकारण आणि पक्षांशी काहीही संबंध असता कामा नये. त्यांनी बाहेरच्या लोकांशी कसलाही संबंध ठेवण्यापेक्षा आपल्या जबाबदाऱ्या नीट पार पाडाव्यात.

रेसिडेंट श्री. केली यांनी प्रतापसिंहाच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करावे आणि माझ्या अनुपस्थितीमध्ये मुलाचे प्रशिक्षण व्यवस्थित सुरु राहण्याची काळजी घ्यावी. परीक्षा घेण्यासाठी मी ठरवून दिलेले उद्दिष्ट लक्षात घ्यावे. प्रतापसिंह परीक्षा देण्यास घाबरतो, हे मला दुर्दैवाने नमूद करावेसे वाटते. मात्र, आपला अभ्यास गांभीर्याने करणे, ही त्याची जबाबदारी आहे.

सोन्दूरकर यांच्या बडोदा भेटीविषयी मी नाखुश आहे. त्याविषयी त्यांचे स्पष्टीकरण समाधानकारक नाही. वसंतराव धायबरयांनी पुढाकार घेऊन या लोकांची राजपुत्राशी ओळख करून देण्याची काहीच गरज नक्ती. विशेषतः त्याच्या या वयात अशा गोष्टी टाळायला हव्यात. वसंतरावांना या बाबी समजणार नाहीत, इतके काही ते मूर्ख नाहीत आणि त्याच्या आईनेही नीट लक्ष देणे आवश्यक आहे. लालबागला त्यांच्या फार भेटी होऊ नयेत. तसेच त्याच्या पालकाच्या परवानगीनेच भेट दिली जावी. मला आशा आहे की, माझ्या या इच्छेवे योग्य पालन केले जाईल. तुम्हाला आवश्यक वाटत असेल तरच हे पत्र रेसिडेंट, इंग्लिश आणि शिरगावकर यांना दाखवावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा.

१९५३

रसेल्स, वॅटफोर्ड
२६ जून १९२५

प्रिय दिवाण,

आपल्या लोकप्रतिनिधी सभेचा विस्तार आणि विकास करण्यासंदर्भातील तुमचे पत्र सध्या माझ्यासमोर आहे.

ब्रिटिश इंडियात झालेल्या बदलांप्रमाणे आपल्याकडे ही बदल व्हावेत, या बडोद्यात सध्या सुरु असलेल्या भावनिक मागणीशिवाय मला या मुद्यात फारसा जोम वाटत नाही. तसेच बडोद्यातील सध्याची व्यवस्था बदलण्याचीही काही गरज असल्याचे मला आवश्यक वाटत नाही. लोकप्रतिनिधी सभेच्या अभावी फार मोठे प्रश्न निर्माण होतील किंवा या सभेमुळे शासनाचे हात फार मजबूत होतील, असे नाही. शेवटी आपण हे विसरायला नको की, भारतातील राज्यांची सरकारे ही रुटीन स्वरूपातील आहेत. ज्यांचे स्वरूप एखाद्या स्युन्सिपलसारखे आहे. यातील लोकप्रतिनिधी सभा किंवा इतर तरतुदी या नेहमी ब्रिटिश शासनाची नक्कल असते.

आपल्याला कोणत्याही युद्धाचा सामना करावा लागत नाही किंवा नेहमी आपल्याला दुष्काळही नसतो. त्यामुळे आपला आर्थिक ताळमेळ बसत नाही असे होत नाही. मला तर असे वाटते की, वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी फार वेळ आणि श्रम खर्च करण्याची गरज नाही. आपण जबाबदारी घेताना घाबरतो. लोकांचे हित समजावून घेऊन त्या दिशेने प्रयत्न करणे किंवा सामाजिक आणि नैतिक बाबींसंदर्भात निश्चित पावले उचलणे आवश्यक असते. मात्र, आपण या बाबी आपल्याकडून तप्परतेने होतात का?

लोक हक्कांची मागणी करीत असतात आणि शासनाने प्रदान केलेल्या सत्तेचा आपल्यासाठी आग्रह धरीत असतात. मात्र, आपल्याकडील काही बाबींचा एकूणच समाजासाठी त्याग करण्याची त्यांची तयारी असते का?

भारतातील राजे आणि त्यांची सरकारे यांच्याकडे आजकाल अगदी सहजतेने बोट दाखविले जाते. मात्र त्यांची लोकप्रतिनिधी सभा आणि नोकरशाही आलेल्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी तात्काळ मदत करताना दिसत नाहीत.

या सर्व बाबींचा विचार करता मी सध्याच्या व्यवस्थेमध्ये बदल करण्याची घार्ड करण्यास नाखुश आहे.

याशिवाय या व्यवस्थेने अधिक धाडसाने काम करायला हवे. मात्र, प्रतिनिधी सभेमध्ये वंशपरंपरागत पद्धतीने लोक जागा अडवतात. सलग दोन वेळेपेक्षा अधिक वेळा सदस्यांना सभेत येण्यास मी परवानगी देणार नाही. शासनाकडे याचे अधिकार हवेत. मात्र, असे अधिकार वापरण्यासाठी तितकीच धडाडीही हवी.

ब्रिटिश प्रतिनिधित्व पद्धती जर जशीच्या तशी आपल्याला लागू करायची असेल, तर तुम्ही मला हे दाखवून द्यावे की, आपल्याकडे किती अधिक सदस्य असायला हवेत आणि कोणते हित ते जपणार आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा.

१९५४

हॉटेल रॉयल, एंड्रियन-लेस-बैन्स
१४ जुलै १९२५

प्रिय श्री. स्पीलमन,

मी येथे गेल्या पंधरा दिवसांपासून आहे. आणखी दहा दिवसांनी माझा इलाज पूर्ण होईल. यानंतर इंग्लंडला, की आणखी इतर ठिकाणी जायचे याबाबत अद्याप माझा निर्णय झालेला नाही. मी जर इंग्लंडला गेलो नाही, तर तुमची भेट होऊ शकेल. मला अशी आशा वाटते की, तुमची तब्बेत आता बरी असेल आणि श्रीमती स्पीलमनही मजेत असतील.

मला अद्याप श्री. पोलॉक यांच्याकडून माझा लहान पुतळा प्राप्त झालेला नाही आणि तो कधी मिळेल याचीही कल्पना नाही. माझी अशी इच्छा आहे की, श्री. डेरवेंटवुड, ज्यांनी माझा घोड्यावरचा पुतळा तयार केला होता, त्यांनी हा नवीन पुतळा तयार करावा. कृपया आपण यात लक्ष घालून योग्य त्या अटींसह हे काम पूर्णत्वाला येईल, असे पाहावे. मी त्यासाठी इंग्लंडमध्ये किंवा युरोपात इतर ठिकाणीही उपलब्ध होऊ शकतो. हा पुतळा श्री. पोलॉक यांनी केलेल्या पुतळ्याच्या आकाराचा असावा.

तुम्ही एखाद्या चांगल्या विश्वसनीय चित्रकाराचे नाव सुचवू शकाल का? माझे हे चित्र तयार करवून घेण्यासाठी मला त्याच्यासमोर किती वेळा बसावे लागेल? फ्रेम आणि सगळ्या बाबी धरून किती खर्च येईल? एकापेक्षा अधिक कलाकारांची नावे आणि त्यांच्या शर्तीं कळवाव्यात. जर अशी व्यक्ती पॅरिसमध्ये असेल, तर तसे सुचवावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एम. एच. स्पीलमन

१९५५

जयामहल पॅलेस, बॉम्बे
२० नोव्हेंबर १९२५

प्रिय महाराजा,

माझ्या दिवाणांकडून मला ही माहिती मिळाली की, तुम्ही अलीकडेच द्वारकेला भेट देणार आहात. आपण द्वारका आणि बडोद्यात माझे पाहुणे म्हणून आलात तर मला अधिक आनंद होईल. तुमचे स्वागत करायला आम्हाला निश्चितच आवडेल. तुमच्या आई अणि कुटुंबातील इतर सदस्यही सोबत येणार आहेत का? माझे आपल्या सर्वांना आमंत्रण आहे.

काही महिन्यांपूर्वी मी तुमच्या भावाला युरोपात भेटलो. त्याची प्रकृती उत्तम आहे. माझ्यासोबत युरोपात शिक्षण घेतलेले एक नामांकित कलाकार आहेत. ते शिल्पकार आहेत. आपल्यालाही त्यांच्याकडून काही मूर्ती तयार करून घेता येतील. त्यांचे नाव बोस असे आहे. तुम्ही तुमचा, तुमच्या आईचा आणि इतर व्यक्तीचे पुतळे करून घ्यावेत.

मी तुमच्या सचिवाला त्याची माहिती पाठवायला त्या शिल्पकाराला सांगतो. ज्यामुळे गरज भासल्यास तुमचे सचिव त्याच्याशी संपर्क साधू शकतील. एक मित्र म्हणून मी तुम्हाला हे सुचवत आहे. तुम्ही माझा उद्देश समजून घ्याल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द महाराजा ऑफ म्हैसूर, म्हैसूर.

१९५६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ डिसेंबर १९२५

प्रिय बापूसाहेब,

सध्या येथे कामाचा ताण बराच कमी आहे. त्यामुळे तुम्ही दोघांनी पंधरा दिवसांसाठी इकडे यावे, असे मला वाटते.

तुम्हाला हे वाचून वाईट वाटेल की, माझे पुतणे विजयसिंह, अवचितराव काकांचे चिरंजीव यांचे निधन झाले. २८ व्या वर्षी त्याचे असे अकाली जाणे फार दुःखदायक आहे. त्याला एक

पाच वर्षांचा मुलगाही आहे. दारू पिण्याच्या सवयीनेच त्याचा घात केला. दारू पिणे हा एक प्रकारचा शापच असतो, ज्यात पिणान्यालाही ते रोखण्यासाठी काय करावे ते समजत नाही आणि इतर लोकही त्यातून काही धडा घेत नाहीत.

प्रतापसिंह आता बरा आहे. माझी नात आणि तिच्या मुलांना माझे अनेक आशीर्वाद. कृपया येण्याआधी मला तसे कळवावे. म्हणजे सर्व योग्य सोयी करता येतील.

मी महाराजा, कोल्हापूर यांनाही आजच कुटुंबासह इकडे येण्याचे आमंत्रण दिले आहे. तथापि, त्यांचे काय उत्तर येईल, याची कल्पना नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. राजेसाहेब, सावंतवाडी

१९५७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ डिसेंबर १९२५

प्रिय आबा,

तुमच्या २५ नोव्हेंबर १९२५ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. खूप व्यस्त असल्यामुळे मी तुमच्या पत्राचे उत्तर देऊ शकलो नाही. कृपया लक्षात ठेवा की, सर्व कार्यालयीन बाबी या त्या स्वरूपातच सादर क्हायला हव्यात. अन्यथा चुकीचे संदेश जाऊ शकतात आणि संबंधित व्यक्तींनाही त्याचा त्रास होऊ शकतो. त्यामुळे असे होणार नाही, याची काळजी घ्यावी.

महाराणी, तसेच कुटुंबातील इतर सदस्य, जसे तुमचे वडील आणि बहीण मजेत आहेत. सध्या वातावरण उबदार आहे. त्यामुळे मी काही दिवसांसाठी जिल्ह्याचे दौरे करणार आहे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत सीताराम संपत्तगव गायकवाड

१९५८

लक्ष्माविलास पॅलेस, बडोदा

१५ डिसेंबर १९२५

प्रिय प्रो. हादी हसन,

मुस्लिम विद्यापीठाबदल आपण दिलेल्या माहितीबदल मी आपला आभारी आहे.
आपले विद्यापीठ अतिशय चांगले काम करीत असल्याचे वाचून आनंद वाटला. त्यामुळे मी
मनापासून आपल्याला असेच यश मिळत राहो, अशी शुभेच्छा देतो.

विद्यापीठात एखादी भेट घायला आणि तेथील काम प्रत्यक्ष पाहायला मला आवडेल. सध्या
मी बन्याच कालावधीनंतर माझ्या राजधानीला परतलेलो आहे. त्यामुळे बरीचशी प्रशासकीय कामे
करण्यात मी गुंतलेलो आहे. त्यामुळे भविष्यात एखादी संधी पाहून मला तिकडे येता येईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रो. हादी हसन,
मुस्लिम विद्यापीठ, अलिगढ
(महाराजांना मुस्लिम विद्यापीठाच्या रौप्य महोत्सव समारंभासाठी देण्यात आलेल्या निमंत्रण
पत्राचे हे उत्तर आहे.)

१९५९

सावोली (बडोदा, जिल्हा)

१६ डिसेंबर १९२५

प्रिय श्री. स्पीलमन,

मी सध्या जिल्ह्याचा दौरा करीत प्रशासनाची पाहणी करीत आहे. चांगल्या लोकांना कसलाही
त्रास नाही. मात्र, असा एक वर्ग आहे, जो त्रास देण्यात कायम गुंतलेला असतो. हे तथाकथित
राजकारणी, खरे तर हा मोठा शब्द आहे, जो फार चांगलाही नाही, तर ही मंडळी दोषारोप
करण्यात आणि अयोग्य कल्पना मांडण्यात मग्न असतात. वास्तविक या कल्पना त्यांच्याही
आकलनापलीकडच्या असतात. तुम्हाला मी हे सांगून काळजीत पाढू इच्छित नाही. हे पत्र मी
तुम्हाला आणि श्रीमती स्पीलमन यांना शुभेच्छा देण्यासाठी लिहिले आहे.

मी त्यांच्यासाठी एक लहानशी भेट पाठवीत आहे. त्याचा श्रीमती स्पीलमन यांनी आपल्या इच्छेने हवा तसा उपयोग करावा. मी त्यांच्यासाठी १५० पौडाचा चेक पाठवीत आहे. हा चेक आपल्यापर्यंत उशिरा पोहोचल्यास आश्चर्य वाटू देऊ नये. आपल्या पत्नीला येणारे वर्ष आनंदाचे जाईल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एम. एच. स्पीलमन, लंडन

१९६०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ डिसेंबर १९२५

प्रिय महाराजा,

गत १७ सप्टेंबर रोजी आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल, तसेच शिवाजी मेमोरिअलच्या प्रगतीबद्दल मला माहिती देण्यासाठी श्री. जगताप यांना पाठविल्याबद्दल धन्यवाद. या मेमोरिअलच्या समितीचे उपाध्यक्षपद मी सांभाळावे, अशी इच्छा आपण व्यक्त केली आहे. मला हे शक्य झाले असते, तर खूप आनंद वाटला असता.

तथापि, मी स्वतःला शक्य तेवढा अनेक चिंतांपासून मुक्त ठेवू इच्छितो. त्यामुळे मला खेदपूर्वक हा बहुमान नाकारावा लागत आहे. लवकरात लवकर हे भव्य काम पूर्ण व्हावे, अशी मी आपल्याला शुभेच्छा देतो. अनेक आशीर्वादांसह.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, कोल्हापूर

१९६१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ डिसेंबर १९२५

प्रिय महाराज,

तुम्हाला हे समजले असेलच की, मी महिनाभरापूर्वी युरोपहून परतलो. माझी तब्येत आता उत्तम आहे. येथे आल्यापासून राज्याच्या कामांमध्ये आणि भेटायला येणाऱ्या मित्रांचे स्वागत करण्यामध्येच माझा वेळ जात आहे.

काही दिवसांपूर्वी तुमच्या आई येथे आल्या होत्या. त्यांच्याशी चर्चा करताना मला जाणवले की, तुम्हा दोघांमध्ये काही मतभेद आहेत. त्या मला खूप नाराज वाटल्या आणि तुमची कसलीही मदत न घेता त्या बाहेर पडल्या आहेत. त्यामुळे मी तुम्हाला सांगू इच्छितो की, त्यांचा पूर्ण सन्मान केला जावा, तसेच पुरेशा रकमेची तरतूद त्यांच्यासाठी करावी. मला विश्वास वाटतो की, माझ्या या सूचनेमुळे तुमचा गैरसमज होणार नाही. त्यांची तब्येतही तितकीशी बरी वाटली नाही आणि अशा परिस्थितीमध्ये तर ती आणखीनच बिघडेल. तुम्हाला हे पत्र लिहिल्याचे मी त्यांना सांगणार आहे.

तुम्ही आणि तुमचे चिरंजीव दोघांच्याही तब्येती उत्तम असतील, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, देवास

१९६२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० जानेवारी १९२६

प्रिय राजासाहेब,

आपण दि. ९ तारखेला तात्काळ पाठविलेल्या पत्राबद्दल मी आपला त्रृट्टी आहे. सध्या मी रावबहादुर कृष्णमाचारी यांची सेवा घेण्याचा विचार रद्द केला आहे. तुम्हीही याबाबतीत सहमत असल्यामुळे मला आनंद वाटला.

लॉर्ड गोस्पेन यांना पाठविलेल्या उत्तराची प्रत मी या पत्रासोबत जोडत आहे. मी माझी भूमिका स्पष्ट करतो आहे. श्री. कृष्णमाचारी यांची माझे दिवाण म्हणून तात्काळ नियुक्ती करण्याचा माझा प्रस्ताव नाही. ते या पदासाठी कितपत योग्य आहेत, याची चाचपणी केल्यानंतर मी त्यावर विचार करीन.

मी तुमचा ऋणी आहे. महाराणी सध्या दिल्लीत आहेत. कृषी आणि उद्योग प्रदर्शनाचे उद्घाटन करण्यासाठी मी मालेगावला जाणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर वासुदेव राजा साहेब, कोलेनगोड

१९६३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ जानेवारी १९२६

प्रिय ठाकूर साहेब,

आपले २० तारखेचे पत्र मिळाले. पत्र वाचून आनंद वाटला. रौप्यमहोत्सवी कार्यक्रम आणि व्हॉइसरॉय यांच्या भेटीमध्ये मी खूप व्यस्त होतो. दोन्ही गोष्टी व्यवस्थित पार पडल्या.

उद्या म्हैसूरचे महाराज येत आहेत. ते येथे दि. २८ पर्यंत थांबतील. त्यांच्याशी आणि त्यांच्या परिवाराशी माझे फार जुने आणि जिव्हाळ्याचे संबंध आहेत. बन्याच दिवसांनंतर माझी त्यांच्याशी भेट होणार आहे. कारण मधल्या काळात मीच युरोपात होतो.

आपण बडोद्याला भेट दिली, तर मला आनंदच होईल. तुम्ही सगळे आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराजा साहेब, मोरवी

१९६४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० फेब्रुवारी १९२६

प्रिय राजासाहेब,

तुम्ही मद्रासहून पाठविलेले दि. ७ चे पत्र मिळाले. मी तुमचा दुसरा पर्याय चुकीच्या अर्थाने घेतलेला नाही. मात्र, सध्याच्या परिस्थितीत या दुसऱ्या पर्यायासाठी लागणारा खर्च परवडणारा नाही. त्यामुळे मी विचार केला होता, त्याप्रमाणेच हे प्रकरण मार्गी लावावे.

हो, मी लॉर्ड गोस्चेन यांना पत्र लिहिले. या पत्रव्यवहारात ते फार सकारात्मक वाटते.

मी आताच बडोद्याबाहेर एक लहानशी सहल पूर्ण करून परत आलो आहे. मी अजंता लेण्या, मालेगाव आणि बॉम्बेरा जाऊन आलो. अजंता लेण्या या भारतीय कलेचा मौलिक ठेवा आहेत. तिथे एच. ई. एच. द निझाम शासनाचे खूप उत्तम असे विश्रामगृह आहे. जर तुम्ही अद्याप या ठिकाणाला भेट दिली नसेल तर एक-दोन दिवस निश्चित जाऊन या.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

सर वासुदेव राजासाहेब कोलेनगोड

१९६५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० फेब्रुवारी १९२६

प्रिय लॉर्ड गोस्चेन,

तुमच्या दि. १२ च्या पत्राबदल तसेच श्री. आर. बी. कृष्णम्माचारी यांना नियुक्त करण्याबदल तुम्ही दिलेल्या सल्ल्याविषयी मी आभार मानतो.

तुम्ही स्पष्ट केलेल्या परिस्थितीप्रमाणे मी सध्या त्यांची नियुक्ती करण्याचा विचार रद्द केला आहे. सध्या काही काळ मी वाट पाहू इच्छितो आणि त्यानंतरच मुख्य सचिवावरून त्यांची दिवाणपदी नियुक्ती करता येईल.

या सर्व प्रकरणात आपण माझी बहुमोल मदत केली, त्याबदल मी आपला आभारी आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. लॉर्ड गोस्चेन गक्हर्नर, मद्रास

१९६६

६, एव्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
१७ एप्रिल १९२६

प्रिय मनुभाई,

मी श्री. ए. जी. विजेरी यांनी लिहिलेले ‘द आऊटलाईन्स ऑफ ए स्कीम फॉर ए युनिक्हर्सिटी ऑफ बडोदा’ वाचले आणि मी बन्यापैकी प्रभावित झालो.

बडोदा विद्यापीठ स्थापन करण्यास मी इच्छुक आहे. त्यामुळे एखादे विशेष कमिशन स्थापन करून या संदर्भातील खर्च इ. सविस्तर बाबींचा प्रस्ताव माझ्यासमक्ष सादर करावा. हे कमिशन श्री. विडगेरी यांच्याशी चर्चा करून नियुक्त करावे.

मला या प्रकरणातील सविस्तर तपशील लवकरात लवकर हवा आहे.

त्याचबरोबर बॉम्बे किंवा इतर विद्यापीठांशी या प्रस्तावाबाबत संपर्क साधण्याचे फायदे आणि तोटेही स्पष्ट करावेत.

हे प्रकरण पूर्णत्वाला येईपर्यंत श्री. विडगेरी यांनी सुचविलेल्या आऊटलाईनविरुद्ध काहीही करू नये.

या पत्राची एक प्रत श्री. विजेरी यांना अधिक मार्गदर्शनासाठी पाठविली आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता

सी. एस. आय., दिवाण, बडोदा.

१९६७

६, एव्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
२७ एप्रिल १९२६

प्रिय दिवाण,

तुमच्या दि. ९ एप्रिल १९२६ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद.

तुम्ही मला पाठविलेल्या ‘द टाइम्स ऑफ इंडिया’च्या कात्रणातील परिच्छेद क्रमांक एकबद्दल मी लिहितोय. तुम्ही आणि भारतीय राजांनी या प्रकरणातील मूळ तत्व समजून घेतले आहे, असे मला वाटत नाही. भारतीय राजे उगीचच आनंद व्यक्त करीत आहेत आणि त्यांना वाटते की, सध्याच्या त्यांच्या दर्जेप्रक्षेत्र त्यांना वरचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. उदा. बिकानेरच्या महाराजांना वेरसैल (Versailles) च्या शांतता करारावर सही करताना उपस्थित राहण्याची मुभा देण्यात आली. ब्रिटिश शासनाने त्यांची निवड करून त्यांना पाठविले होते. त्यांच्या प्रतिनिधी मंडळाला भारतीय राजांची सहमती नव्हती.

शासन परिस्थितीप्रमाणे आपली वेगवेगळी धोरणे आखत असते. आपले प्रतिनिधी म्हणून महाराज, बिकानेर यांना पाठविण्यात ब्रिटिश शासनाला सोईस्कर वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी तसे केले. ही नियुक्ती भारतीय राजांनी प्रयत्न केल्यामुळे झालेली नाही, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

तुमच्या पत्रातील संदर्भ गुंतागुंतीचे आणि नाजूक स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे या ठिकाणाहून मी त्यावर मत व्यक्त करणे योग्य होणार नाही. त्यामुळे गैरसमज होऊ शकतात.

भारतीय राजांनी आणि संबंधित लोकांनी वस्तुस्थिती समजून घेऊन राहायला पाहिजे. केवळ भावनिक दृष्टीने विचार करून आपले भले होणार नाही. अशा गोष्टी तर असमंजस लोक करीत असतात.

तुम्ही आणि बिकानेरचे महाराज दोघांबद्दलही योग्य तो आदर ठेवूनही मला वाटते की, या प्रकरणामध्ये तुम्ही वस्तुस्थिती समजून घेतली नाही. तसे असते तर तुम्ही व्यापक राष्ट्रीय हिताचा विचार केला असता.

तुमच्या पत्रातील परिच्छेद क्र. ४ मध्ये तुम्ही भारतातील राज्यांच्या भावना आणि महाराजांच्या अनुपस्थितीचा उल्लेख केला आहे. याची दुसरी बाजूही तुम्ही समजून घेतली पाहिजे. सदस्य विजयी होत असतील तर विजय हा नैतिकदृष्ट्या मिळालेला आहे, याचा काहीच पुरावा नसतो. विजयाची कारणे अनेक असू शकतात आणि प्रत्येक वेळी योग्य व्यक्तीच जिंकतात असेही नसतो.

लोकांना चांगला प्रमुख, वैद्यकीय सुविधा, शिक्षण, स्वच्छता आणि कार्यक्षम प्रशासन हवे असते. याचप्रमाणे इतरही विकासातक गोष्टीकडे त्यांचा ओढा असतो. मात्र, यासाठी त्यांना काही मोबदला द्यावा लागत असेल, तर त्यांची तक्रार असण्याचे काही कारण नाही. जर त्यांना जीवनातील या सर्व सुविधा मिळाव्यात अशी अपेक्षा असेल, तर केवळ भारतीय राजांनी आणि श्रीमंतांनी प्रवास करण्यापासून आणि चांगल्या वातावरणात राहण्यापासून का परावृत्त करावे. मला वाटते की, सुट्ट्या ही चांगली बाब आहे. काही वेळा कामाचा उत्तम परिणाम येण्यासाठी लोकांना सुट्ट्या घेण्यास भाग पाडले पाहिजे. आपल्या लोकांनी सध्या ते घेतात त्यापेक्षा अधिक सुट्ट्या घ्याव्यात.

युरोपला भेट देणाऱ्या राजांची मला यादी द्यावी. व्यक्तिगत कामानिमित्त जाणाऱ्या व्यक्ती, व्यापारी आणि इतर श्रीमंत व्यक्तीशिवाय परदेशी जाणाऱ्या लोकांची यादी पूर्ण होणार नाही. त्यांची संख्या दरवर्षी वाढते आहे. प्रवास, शांतता आणि ज्ञान अशा मुद्यांचा विचार करता वाढणारी संख्या ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे, असे मला वाटते. बनारस किंवा प्रयागला पूर्वीपेक्षा किंती जास्त लोक भेट देतात? तुम्ही तेवढे बुद्धिमान आहात. मी तुम्हाला या प्रश्नांची दुसरी बाजू सांगण्याचा प्रयत्न करतोय. केवळ बोलणाऱ्या लोकांचा विचार न करता परिस्थितीनुसार काय योग्य आहे, याचाही विचार होणे आवश्यक आहे.

तुमच्या पत्रातील पाचव्या परिच्छेदामध्ये तुम्ही बडोद्यासंदर्भातील एका निराधार बातमीचा उल्लेख केला आहे. तसेच त्याचे कात्रणाही सोबत जोडले आहे. मला ते वाचून हसू आले.

परिच्छेद सातनुसार बडोद्यात सुरु असलेले अंदोलन अर्थहीन आहे आणि हे रोखण्यासाठी एखाद्या सक्षम मंत्राने पावले उचलायला हवीत, असे मला वाटते. मला आपल्या धोरणांमध्ये कसलीही कमतरता वाटत नाही. उलट तुम्ही काही लोकांमुळे जास्तच प्रभावित झालेले आहात,

असे दिसते. तुम्हाला सगळेच चांगले व्हावे, असे वाटते. त्यात कसलाही कडवटपणा नको वाटतो. मात्र, आपण जर दुर्बलता दाखवली, तर ही चळवळ वाढतच जाईल आणि मग ते अडचणीचे होईल.

परिच्छेद आठव्यामध्ये तुम्ही बॉम्बे क्रोनिकलचा जो उल्लेख केलेला आहे, त्या संदर्भातील तुमच्या विचारांबद्दल मी आभारी आहे. मी या मुद्यावर निश्चित विचार करीन. जर आपल्या प्रशासनात काही त्रुटी असतील, तर मी नेहमीच त्या दुरुस्त करायला तयार आहे. टीकाकार निर्माण होण्यापेक्षा हे उत्तम असते. माझा विश्वास आहे की, बडोदा सरकार वाईट काम करीत नाही. महाराजांच्या अनुपस्थितीतही सक्षम अधिकाऱ्यांच्या भरवशावर प्रशासन कार्यक्षमतेने काम करते आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा.

१९६८

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
२३ मे १९२६

प्रिय श्री. स्पीलमन,

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मात्र, तव्येत बरी नसल्यामुळे मी लगेच त्याचे उत्तर देऊ शकलो नाही. आता मला बरे वाटतेय. पॅरिसहून दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणी मी जाण्याचा विचार करतोय. अशा ठिकाणी जिथे सूर्यप्रकाश असेल.

इंग्लंडमध्ये असताना मी तुमच्या पत्नीची भेट घेण्याचा निश्चित प्रयत्न करीन. त्यांना माझा नमस्कार सांगावा.

जर उशीर करण्याची काही गरज नसेल, तर मला मेडालिअन किंवा त्याला तुम्ही जे काही म्हणता ते पूर्ण करायला आवडेल. हे साहित्यिक माणसाला प्रोत्साहन देण्यासारखे आहे. सुशोभीकरण देखणे असावे. मात्र खर्चिक नसावे. मला आठवते की, तुम्ही इंग्लिश सुशोभीकरणाचा उल्लेख केला होता. जर तुम्हाला अवघड बाब नसेल, तर मला आवश्यक माहिती, आकार आणि मागितलेल्या साहित्याची किंमत कळवावी. तुम्हाला आवश्यक वाटत असेल तरच माझी परवानगी घ्यावी आणि हे प्रकरण संपवून टाकावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एम. एच. स्पीलमन

१९६९

पॅरिस

३ जून १९२६

प्रिय दिवाण,

तुमचे महाबळेश्वरहून पाठविलेले पत्र मिळाले. या पत्रात तुम्ही सर हेन्री लॉरेन्स यांचा उल्लेख केला आहे. या सर हेन्रीची भेट घेतल्यानंतर तुम्ही पाठविलेली तारही मिळाली. मला या विषयात काही बोलायचे नाही.

येथे आल्यानंतर पहिल्या काही दिवसांचा अपवाद वगळता तब्येत बरी नाही, संधिवाताचे अटॅक येत आहेत. त्यामुळे मला हवापालट हवा, असे वाटत आहे. म्हणून मी आज संध्याकाळी पॅरिस सोडण्याचा विचार केला होता. मात्र, माझ्या नाजूक तब्येतीमुळे मला प्रवास करणे शक्य होणार नाही. त्यामुळे हा विचार सध्या रद्द केला आहे. मी तुम्हाला पुढील घटनाक्रम कळवीत जाईन.

मला आशा आहे की, तुम्ही सगळे आपापली कामे धडाईने, सातत्याने, हुशारीने आणि राज्याचे हित लक्षात घेऊन करीत असाल. राज्याचा गौरव कायम राहायला हवा आणि प्रशासनात कसलीही त्रुटी आढळली तर ती लगेच दूर करण्याचा प्रयत्न करा.

प्रतापसिंह त्याची परीक्षा पास झाल्याचे वाचून आनंद वाटला. त्याचे भविष्याचे नियोजन नव्याकी होईपर्यंत त्याने बडोदा कॉलेजमध्ये असावे आणि तिथला अनुभव घ्यावा. त्याशिवाय त्याने व्यावहारिक जीवनाचा अनुभव घेतला पाहिजे. त्यासाठी त्याने बाहेर पडून शेतीचे मोजमाप करणे किंवा ग्रामकोष अशा कामाचाही अनुभव घ्यावा.

प्रतापसिंहाला उत्तम रीतीने शिकविल्याबद्दल मी श्री. इंग्लिश यांना एक भेट पाठवत आहे. कृपया तुम्ही ती त्यांना द्यावी आणि माझ्या वतीने त्यांचे आभारही मानावेत. तसेच श्री. एस. व्ही. पेंडसे यांना दोन महिन्यांचे वेतन भेट म्हणून द्यावे.

आपला विश्वासू
बी. व्ही. देसाई*

* संधिवाताच्या त्रासामुळे महाराजांनी हे पत्र श्री. बी. व्ही. देसाई यांना लिहायला सांगितले आणि त्यांनाच स्वाक्षरी करायला सांगितले.

१९७०

रॉयल हॉटेल,
एक्हियन लेस बैन्स
१५ जुलै १९२६

प्रिय प्रतापसिंह,

तुझे पत्र पाहून मला आनंद झाला. मात्र, संधिवाताच्या त्रासामुळे मी उत्तर देऊ शकलो नाही. तू परीक्षा उत्तीर्ण झाल्याचे समजल्यावर मला खूप आनंद वाटला. शिकण्याची तुझी जिद मला आवडली.

आजच मी दिवाणांनाही पत्र लिहून तुझ्याबाबत काही बाबी कळविल्या आहेत. माझी इच्छा आहे की, मी दिलेल्या सूचनांप्रमाणे तू काम करावे. ते तुला काय सांगत आहेत याकडे लक्ष देऊ नको.

प्रात्यक्षिक अनुभव घेणे व त्यातून ज्ञान मिळविणे हे अत्यंत महत्वाचे असते, हे मी स्वतःच्या व्यक्तिगत अनुभवातून सांगू शकतो. त्याचा तुला जीवनात खच्या अर्थाने उपयोग होईल.

मला विश्वास आहे की, तू माझ्या इच्छेप्रमाणे आणि सल्ल्यानुसार वागशील. मी पुन्हा पत्र लिहिणार नाही.

तब्येतीची काळजी घे, नीट वाग आणि नियमित अभ्यास कर. इंदुमती आणि लक्ष्मीदेवीला माझा प्रेमपूर्वक आशीर्वाद.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

राजपुत्र प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

१९७१

हॉटेल रॉयल,
एक्हियन लेस बैन्स
१५ जुलै १९२६

प्रिय दिवाण,

राजपुत्र प्रतापसिंह यांच्या शिक्षणाविषयी तुमचे २५ जून १९२६ चे पत्र वाचले. त्याच्या उत्तरादखल मी खालील तारही पाठविली आहे.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १७५

‘प्रतापसिंहाने उपयोगी असा महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमाचा अभ्यास करावा. श्री इंग्लिश यांनी प्रतापसिंहाच्या तासिका घ्याव्यात. पत्र पाठवीत आहे. १३-७-२६.’

मला वाटते की, भूमिती, गणित, त्रिकोणमिती यात त्याने अधिक ज्ञान मिळवावे. त्यातून त्याचे काही नुकसान तर होणार नाही; पण त्याची मानसिक आणि तार्किक क्षमता वाढण्यास मदत होईल.

माझी एवढीच इच्छा आहे की, हे विषय अधिक प्रभावी रीतीने शिकविले जावेत, त्यात घोंकंपट्टी नसावी.

सर्व तरुणांना विशेषतः श्रीमंतांच्या मुलांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून घ्यायला हवे. तसेच एका टप्प्यानंतर ते मिळविणे कसे अवघड जाते, हे लक्षात आणून घ्यावे.

या प्रयत्नानंतरही जर एखादी व्यक्ती शिकण्यात रस दाखवत नसेल, तर तो तिचा दोष असेल आणि त्यातून होणाऱ्या नुकसानीला तीच जबाबदार असेल.

मी आधीच लिहिले आहे की, तासिकांशिवाय प्रतापसिंहाने सर्वेक्षण आणि ग्रामकोषाचाही अभ्यास करावा. हे दोन विषय प्रात्यक्षिकातून आणि हुशारीने शिकविले जावेत. जर तो ते दोन्ही करीत नसेल तर त्याला सर्वेक्षण कसे करायला हवे, याचे प्रात्यक्षिक ज्ञान घ्यावे, ते तुलनेत सोपे आहे.

मी राजपुत्रालाही स्वतंत्रपणे पत्र लिहीत आहे.

दरम्यानच्या काळात तुम्ही उल्लेख केलेल्या सर्व विषयांचे अध्यापन घ्यायला हवे, मात्र त्याची घाई करू नये.

राजपुत्राला इंग्रजी आणि अभ्यासक्रमातील इतर विषय उत्तम रीतीने शिकू घ्यावेत. त्यात घोंकंपट्टी नसावी. त्यातून त्याचे आकलन सहजरीतीने होऊ शकेल.

आपला विश्वासू
*बी. व्ही. देसाई

सर मनुभाई एन. महेता,
दिवाण, बडोदा.

* (महाराजांच्या वर्तीने स्वाक्षरी)

१९७२

लंडन
१८ ऑगस्ट १९२६

प्रिय दिवाण,

मी इंग्रजीचे प्राध्यापक श्री. टरनेर यांना भेटतो. ते यशस्वी होतील, अशी आशा वाटते. ते एक उत्तम अँथलेट आहेत. युद्धाच्या काळात त्यांनी सैन्यातील अनेकांना प्रशिक्षित केले आहे. त्यांचे शारीरिक शिक्षणातील ज्ञान चांगले आहे. मला वाटते की, आपण त्याचा उपयोग करून

घ्यायला हवा. त्यामुळे ते जेव्हा रुजू होतील, तेव्हा त्यांच्याशी सविस्तर चर्चा करून सैन्य आणि पोलीस खात्यातील काही जणांना प्रशिक्षण देण्याविषयी काही करता येईल का ते पाहावे. त्यातल्या त्यात प्रशिक्षण विद्यालयातील शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची विनंती करावी. पहेलवानांनाही या प्रशिक्षणाचा लाभ मिळावा, असे वाटते. त्यामुळे आपण त्यांचा अधिक कार्यक्षमतेने उपयोग करून घेऊ शकू. याशिवाय त्यांनी माझ्या नातवांनाही शारीरिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण द्यावे. यातील आवश्यक त्या बाबी करूया. राज्यावर अनावश्यक खर्चाचा बोजा पडता कामा नये.

खेळांप्रती लोकांमध्ये अधिक जागृती होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विविध संस्था आणि जिल्हांमध्ये नियोजनबद्धरीत्या स्पर्धाचे आयोजन करावे. यासाठी लोकांनीच खर्च उचलावा, राज्याने फार तर बक्षिसे वितरित करण्याची जबाबदारी घ्यावी.

भारतात आणि विशेषत: भारतातील राज्यांमध्ये लोकांना स्वतःच्या खिशाला झाल न बसता सुधारणा आणि सुविधा हव्या असतात. हे काही योग्य नाही. तुम्ही एक अधिकारी म्हणून हा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

कृपया खानगी, पब्लिक वर्क आणि इतर विभागांना सूचित करा की, त्यांनी त्यांच्या अखत्यारीतील मालमत्ता, घरे इ. अशा रीतीने तयार करावीत किंवा त्यांना असे रूप द्यावे की, त्यांना बाजारात चांगली किंमत येऊ शकेल आणि लोकांनाही ती खरेदी करावीशी वाटतील. मोठमोठी घरे, महाल हे सहजेने विकल्या जात नाहीत. लोकांच्या गरजांप्रमाणे इमारतींचे निर्माण केले जावे. असे निर्माण करताना अधिकाऱ्यांनी सरकारशी चर्चा करावी. माझ्या गाहण्याच्या सर्व ठिकाणी माझी पूर्वपरवानगी न घेता कोणतेही बांधकाम केले जाऊ नये, अथवा इमारतीत बदल करू नये.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
बडोदा.

१९७३

लंडन
१७ ऑगस्ट १९२६

प्रिय दिवाण,

डॉ. मोडक यांनी आताच तुमचे दि. २ जुलैचे पत्र माझ्या सुपूर्द केले.

तुमच्या पत्रातील क्रमांक देऊन लिहिलेले परिच्छेद मला नेहमीच आवडतात. त्यामुळे मला पत्राचे उत्तर देणे सोपे जाते. तुमच्या या पत्रातील काही मुद्यांचे लगेच उत्तर देणे मला आवश्यक वाटते.

परिच्छेद क्र. ३ मधील मेसर्स घटक आणि कपाडिया यांच्या संदर्भात हे अगदीच स्पष्ट आहे आणि एखादे लहान मूलही समजू शकेल की, त्यांच्या कामाचे योग्य मूल्यमापन होईपर्यंत हे तात्पुरते खर्च टाळायला हवेत. मला वाटते की, तुम्हीच स्वतः हे स्पष्ट आणि साधे प्रकरण चर्चेसाठी धारसभेसमोर ठेवायला हवे होते आणि दिरंगाईबदल अनावश्यक चर्चा टाळायला हवी होती. मला माहिती सादर केल्यानंतर वेळेत आदेश निर्गमित होण्यासाठी तुम्ही काळजी घ्यायला हवी होती. त्यामुळे तुम्ही आणि परिषद याआधीच आदेश काढण्यात अपयशी ठरला आहात.

काही वेळा मला पूर्ण माहिती दिली जात नाही. त्यामुळे मला निश्चित निर्णय घेता येत नाहीत. उदा. श्री. घटक यांच्याशी परिषदेमध्ये खानगी बजेट ॲण्ड कंपनीसंदर्भात व्यक्तिगत चर्चा व्हायला हवी होती आणि त्यांची मते माझ्या माहितीस्तव सादर करायला हवी होती; जेणेकरून मला अंतिम आदेश काढताना त्याचा उपयोग झाला असता. तसे न झाल्यामुळे या प्रकरणात आदेश निर्गमित करताना माझी अडचण झाली. उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांवर तुम्ही नीट लक्ष देत नाहीत, असे दिसून येते. इतकेच नाही तर विविध मतांविषयीदेखील परिषदेमध्ये चर्चा व्हायला हवी होती.

परिच्छेद क्र. ४ विषयी मी आधीच सूचना दिलेल्या आहेत. त्यामुळे या मुद्याबाबत नवे काही सांगण्यासारखे नाही. प्रतापसिंहाला शिकण्यासाठी अजून बराच कालावधी बाकी आहे. त्यामुळे त्याला आताच राज्यशास्त्र इ. विषय शिकविण्याची गरज नाही.

परिच्छेद पाचवा हा धैर्यशील याच्या संदर्भातील आहे. तुम्ही मला किती लहान-लहान गोष्टी विचारता? आणि मी काहीतरी अद्भुत करून दाखवावे, अशी अपेक्षा करू नये. तसेच मी वारंवार माझे आदेश बदलत राहावे, हे काही योग्य होणार नाही. मी धैर्यशीलला तार पाठवून कळविले आहे की, त्याने बडोद्यापासून दूर एखाद्या थंड हवेच्या ठिकाणी जावे. ज्याचा त्याच्या तब्येतीला फायदा होईल. तुम्ही महाराणींशी चर्चा करून अनेक गोष्टी ठरवू शकता. त्या तितक्या बुद्धिमान आहेत आणि आपल्या मुलाचे भले कशात आहे, ते त्या समजू शकतात. तुम्ही आणि महाराणी या दोघांनीही एक बाब लक्षात घ्यावी की, जर मुलगा बिघडला तर त्याला वळावर आणणे अवघड जाईल. मी जर त्याला पैसे दिले नाही, तर महाराणी आणि इतर विचार करतील की, मला मुलांपेक्षा पैसा अधिक प्रिय आहे.

माझी यापेक्षा जास्त लिहिण्याची इच्छा नाही. त्याने आता तक्रार करू नये की, त्याचे त्याच्या पूर्वीच्या बचतीवर कसलेही नियंत्रण नव्हते. त्याला आणखी पैसे देणे योग्य नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा

लंडन

३० ऑगस्ट १९२६

प्रिय दिवाण,

माझी अशी इच्छा आहे की, दिवाण आणि परिषद यांच्या आर्थिक अधिकारांसंदर्भात तुम्ही एक पत्र तयार करा. त्यात खालील मुद्यांचा समावेश करावा :

i) गेल्या पाच वर्षात दिवाण आणि परिषदेने एकत्रितरीत्या किती वेळा आर्थिक अधिकारांचा वापर केला? त्यात स्वरूप आणि रकमेचा उल्लेख असावा.

ii) उपलब्ध असलेल्या अधिकाऱ्यांच्या क्षमतेचा विचार करता आणि भूतकाळातील अनुभव विचारात घेता, असे अधिकार वाढवायला हवेत? किंवा एखादी विशेष नोटीस काढून या अधिकारांवर काही मर्यादा घालायला हव्यात? या बाबी गुंतवणूक आणि औद्योगिक क्षेत्राला देण्यात येणाऱ्या मदतीसंदर्भात विचारात घ्याव्यात.

iii) सध्याच्या कार्यकारी परिषदेच्या नियमांमध्ये या बाबी स्पष्ट करण्यात आलेल्या नाहीत. आता ते निश्चित करावे.

iv) या संदर्भात विभागप्रमुखांची मते मागवावीत आणि त्यांचाही पत्रात उल्लेख करावा.

कोणत्याही मर्यादा घालण्याचे आदेश हे कसल्याही गैरसमजातून किंवा अविश्वासातून देण्यात आलेले नाहीत, तर भूतकाळातील राज्याच्या गुंतवणुकीचा अनुभव फारसा उपयुक्त नसल्याने देण्यात आलेले आहेत.

मला अशी माहिती मिळाली आहे की, द्वारका सिमेंट फॅक्टरीमध्ये राज्याला अतिरिक्त नुकसान सहन करावे लागले आहे. त्यामुळे पुढील मुद्यांवर मला माहिती हवी आहे -

i) सव्वासहा लक्ष रुपयांचे कर्जरोखे खरेदी करण्यात आले आहेत का? आणि ही अतिरिक्त रक्कम अनावश्यकरीत्या वाया गेली आहे?

ii) पहिल्यांदा दहा लक्ष रुपयांचे कर्जरोखे घेण्यात आले होते. आता राजकीय कार्यालयाने हे प्रकरण वाणिज्य विभागाकडून आपल्याकडे का घेतले? सॉलिसीटर्स आणि न्यायिक प्रक्रियेतून नेहमीप्रमाणे कागदपत्रांची पाहणी का झाली नाही? त्याएवजी एकटे सॉलिसीटर सर विडुलदास यांच्यावर हे काम का सोपविण्यात आले?

तुम्ही अकाऊंट जनरल यांच्या मदतीने हे सर्व प्रकरण परिषदेमार्फत सविस्तर टिप्पणीसह माझ्यापुढे सादर करावे; जेणेकरून मला पुढील कसलीही चौकशी न करता आदेश पारित करता येतील. थोडक्यात, माझी अशी इच्छा आहे की, आर्थिक अधिकाऱ्यांचे परीक्षण करून ते पुन्हा नव्याने निश्चित करावेत.

‘नियतकालिक पत्र’ सुरु करण्यामागे माझा हा उद्देश होता की, राज्यासमोरील प्रश्नांसंदर्भात विविध प्रकारची मते जाणून घेता यावीत आणि त्यातून लोकांच्या भल्यासाठी काही शिकता यावे.

अधिकाऱ्यांनी आपल्या जबाबदाऱ्या ओळखून काम करावे. मला सत्य तेच सांगत जावे आणि राज्याचा कारभार करताना मदत करावी. त्यांनी कातडी बचाव धोरणाने शासकीय काम करू नये.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता
दिवाण, बडोदा.

१९७५

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक, पॅरिस
५ ऑक्टोबर १९२६

प्रिय दिवाण,

आताच्या मेलने मला चार गोपनीय पत्र प्राप्त झाले. चारही अतिशय हुशारीने पुढीलप्रमाणे संदर्भनुसार लिहिलेले आढळले. त्यात १) परकीय, २) स्वदेशी, ३) व्यक्तिगत, ४) गृहस्थाते. त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे.

या पत्रांमध्ये उल्लेखण्यात आलेल्या अनेक मुद्यांवर लिहिणे मला शक्य होणार नाही.

माझ्या एखाद्या पत्रामध्ये किंवा आदेशामध्ये मी जर अनावश्यकरीत्या कठोर आणि वाईट वाटेल अशी टीका केली असेल तर मी त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो आणि मी माझे गैरसमज दूर करू इच्छितो.

माझे सहायक आणि मंत्र्यांनी मला केलेली मोलाची मदत मी विसरू शकत नाही आणि अशी मदत ते कायम करतील अशी मी आशा करतो. मी कृतज्ञतेने त्यांची योग्यता मान्य करतो. माझा नेहमीच असा प्रयत्न असतो की, मला एखादे प्रकरण व्यवस्थित समजावून सांगण्यात आले, तर माझे निर्णय योग्य असावेत. सध्यातरी मी असेच सांगेन की, माझे गैरसमज दूर करावेत आणि तुमचा निवाडा रद्द करा. चूक झाली तरी ती वेळेत दुरस्त व्हावी, असाच मी प्रयत्न करतो.

आज मी तुम्हाला खालील तार पाठविली आहे, ‘परिषदेत एकमत होऊन काही लक्ष रुपयांमध्ये स्टर्लिंग कॅसलची खरेदी व्हावी. मला वाटते की, ही मालमत्ता महाराजांसाठी योग्य राहील.’ तसेच मला वाटते की, श्री. एस. आर. शिंदे यांच्याविषयी काही गैरसमज आहेत. त्यांच्याबद्दल मी पुढील तार पाठविली आहे.

‘श्री. एस. आर. शिंदे यांना सचिव म्हणून पुरेसे काम नाही. त्यामुळे त्याशिवाय त्यांनी खानगी प्रशासनात लक्ष घालावे. सुरुवातीला अकाऊंट विभागात लक्ष द्यावे.’

मी सुचविल्याप्रमाणेच त्यांच्या संदर्भात तुम्ही निर्णय घेतला आहे. त्यांना जर कार्यमुक्त केले गेले तर त्यांच्याएवजी कोणाची नियुक्ती करावी, याविषयी काही नावे सुचवावीत. शिंदेसारख्या तरुण व्यक्तीला कायम फारसे श्रम नसणारी जबाबदारी देणे योग्य नाही. हे राज्यासाठी किंवा त्यांच्यासाठीही हितकारक नाही. अंतर्गत विषयांसंदर्भात मी सुचवेन की, सुटीवर असणाऱ्या लोकांना अनावश्यकरीत्या त्रास होऊ नये. त्यांना योग्य रीतीने हाताळता येईल.

शकुंतला राजे यांच्या ताब्यात असलेल्या बंगल्याविषयी सध्याच पर्याय शोधू नये. मी परत आल्यानंतर या विषयावर निर्णय घेईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मनुभाई एन. मेहता, दिवाण, बडोदा

१९७६

बडोदा
४ डिसेंबर १९२६

प्रिय आंग्रेसाहेब,

आपले २९ तारखेचे पत्र मिळाले. त्याबद्दल धन्यवाद. तुमचे 'राजकुमारांचे संगोपन आणि शिक्षण' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्याबद्दल अभिनंदन.

मी स्वतः अद्याप हे पुस्तक वाचलेले नसल्यामुळे पुस्तकाच्या योग्यतेबद्दल बोलू शकणार नाही. मात्र, तुमचे विचार प्रसिद्ध करून तुम्ही राजपुत्र व लोकांची महत्वपूर्ण सेवा केली आहे. अर्थात, काही लोकांची मते भिन्नही असू शकतात.

मला आशा आहे की, तुम्ही अशा महत्वाच्या विषयावर आणखी लेखन कराल.

तुम्हा सर्वांना माझे आशीर्वाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत सरदार चंद्रोजीराव
एस. आंग्रे, ग्वालहेर, सी. आय.

१९७७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१ जानेवारी १९२७

प्रिय कर्नल मीड,

तुमचे दि. १५ डिसेंबर १९२६ चे पत्र मिळाले. त्याबदल धन्यवाद. तुम्हाला आज माझी तार मिळाली असेल, अशी आशा वाटते. तुमच्या मुलाची मी भेट घेऊ शकलो नाही, याचा खेद वाटतो. मी असे ऐकले की, तो काहीतरी शिकण्यासाठी इंदोरजवळ मोब येथे गेला आहे. मी युरोपात तुमची भेट टाळली नाही. तसे करण्याचे काही कारणच नव्हते. याउलट, तुमची भेट व्हावी, असाच माझा प्रयत्न होता. तुम्हाला मार्सा येथेच भेटण्यासाठी बोलाविण्याचा माझा विचार होता. मात्र, ते तुमच्यासाठी त्रासदायक होईल, असे वाटल्याने मी टाळले. तसेच माझे थांबण्याचे निश्चित असे नियोजनही नव्हते.

मला बरे वाटत नाही. अपचनाचा त्रास होतोय. डॉ. मोडक म्हणाले की, अन्नातील सगळा भाग मला पचत नाही. चरबीयुक्त पदार्थ त्यात प्रमुख आहेत. खरे तर हा त्रास तीन वर्षांपूर्वीच झाला होता. मात्र, नंतर मला बरे वाटायला लागले होते.

आजपासून सर मनुभाई निवृत्त झाले आहेत. मी एक गोपनीय पुस्तक* पाठवीत आहे. त्यातून त्यांना पदमुक्त करण्यामागे असलेल्या कारणांची मी चर्चा केली आहे. इतर खंड तयार होताच तुम्हाला पाठविण्याची व्यवस्था करतो.

महाराणी काहीशा अस्वस्थेमुळे दिल्लीला गेल्या आहेत. त्यांना तेथे भेटायला मी जात आहे. तेथे माझी लॉर्ड आर्यविन आणि माझ्या कन्येशी भेट होईल असे वाटते.

माझा नातू प्रतापसिंह याचा विवाह कोल्हापूर येथील सरदार घोरपडे यांच्या तेरा वर्षीय कन्येबरोबर करण्याचे ठरले आहे. लग्नास अद्याप वेळ आहे. तोपर्यंत मुलीचे शिक्षण पूर्ण क्वावे, अशी माझी इच्छा आहे. ती मराठी चौथी आणि इंग्रजी तिसरी शिकली आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* विलिअस गुंतवणूक चौकशी समितीचा अहवाल

१९७८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ फेब्रुवारी १९२७

प्रिय नवाब साहेब,

तुमचे १ तारखेचे पत्र मिळाले.

मला हे वाचून आनंद वाटला की, तुमच्या रयतेला अनिश्चित पावसामुळे निर्माण झालेल्या दुष्काळी परिस्थितीतून वाचविण्यासाठी जलसिंचनाच्या योजना राबविण्याविषयी तुम्ही विचार करीत आहात, अशा योजना राबविण्यापूर्वी यांचे योग्य नियोजन करून नंतरच त्यांचे निर्माणकार्य सुरू करायला हवे.

तुमच्या राज्यात असे जलसिंचन प्रकल्प सुरू करण्यासाठी माझ्या मुख्य अभियंत्यांनी तुम्हाला सल्ला द्यावा, अशी तुम्ही अपेक्षा व्यक्त केली आहे. त्यामुळे मी त्यांना पालनपूरमध्ये आपण सांगाल तेथे एक-दोन दिवस जाऊन येण्याच्या सूचना देतो. तथापि, त्यांच्या कार्यालयीन जबाबदाऱ्यांमुळे ते वारंवार तिकडे येऊ शकणार नाहीत, हे आपणही समजून घ्याल, अशी आशा आहे. मात्र तुमच्या अभियंत्यांना श्री. गुर्टू यांनी व्यक्तिगत वा लेखी स्वरूपात कधीही सूचना देण्यास माझी हरकत नाही.

त्याचप्रमाणे बडोदा राज्याला त्याचे जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी किंवा नव्याने सुरू करण्यासाठी आपण शक्य त्या सुविधा पुरवाल, अशी अपेक्षा आहे. मी माझे मुख्य अभियंता श्री. गुर्टू यांना यासंदर्भात तुमच्याशी चर्चा करण्याची सूचना करतो.

माझ्या तब्बेतीची आपण काळजीपूर्वक चौकशी केल्याबद्दल धन्यवाद व्यक्त करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. नवाब, पालनपूर

१९७९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ मार्च १९२७

प्रिय बापूसाहेब,

तुमच्या १९ मार्चच्या पत्राबद्दल आभारी आहे.

मी असे ऐकले की, तुमचे एक मानकरी माझे उत्तर ऐकण्यास येथे थांबले आहेत, तर माझे उत्तर असे आहे की, ते घर माझे नाही. तुम्ही श्री. सेठना यांच्याशी संपर्क करू शकता. त्यांचा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १८३

पत्ता - आर. डी. सेठना, मार्फत महोमद अली अहरेजे, १०१, कॅम्पस, इलिसिस, पॅरिस असा आहे. गरज भासल्यास मी त्यांच्याशी संपर्क करायला सांगितले आहे, असे सांगू शकता. इतर घरे शोधण्यात अनावश्यक वेळ घालविण्यापेक्षा तुमच्यासाठी हे अधिक योग्य राहील, असे मला वाटते.

तुम्ही दोघे बॉम्बेला येऊ शकत नाही, याची मला जाणीव आहे आणि लक्ष्मीदेवीही स्वतःला कसल्या संकटात टाकणार नाही. कृपया तिच्याविषयी मला तार पाठवावी. माझी तब्येत बरी नसल्यामुळे मी माझ्या नातीच्या पत्राचे उत्तर पाठवू शकलो नाही. आता तब्येत बरी असली तरी मी फार फिरू शकत नाही आणि नियमित व्यायामही करू शकत नाही.

राजकन्या लक्ष्मीदेवींनी मला विचारले होते की, मी तिच्या कन्येसाठी विशिष्ट जातीचे लहान घोडे (Shetland Ponies) पाठविणार होतो का? तर मी असे घोडे खरेदी केले होते. मात्र, दुर्दैवाने त्यातील दोन मरण पावले. त्यामुळे माझ्या इच्छेप्रमाणे ते पाठविता येणार नाही.

प्रतापसिंह डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेणार आहे. तथापि, तो पुण्यात असो की आणखी कुठेही, माझी अशी इच्छा आहे की, एखाद्या संवेदनशील मित्रासारखे त्याच्याशी वागावे. त्याचे मित्र, त्याचा अभ्यास आणि त्याच्या वागणुकीवर लक्ष द्यावे. तो मुलगा सध्या अशा वयात आहे की, आपल्या सगळ्यांना त्याच्यावर लक्ष देणे आवश्यक आहे. तरच त्याचे भविष्य योग्य रीतीने घडेल.

प्रतापसिंहाची काळजी घेण्यासाठी मी कॅप्टन ब्रेमनेर यांची नियुक्ती केली आहे. मला आशा आहे की, ते त्याची एखाद्या लहान भावासारखी वा मित्रासारखी काळजी घेतील. मी त्यांना काही काळापासून ओळखतो आणि त्यांच्यावर माझा विश्वास आहे. गरज भासल्यास मी आणखी एखाद्या इंग्रज व्यक्तीची त्याचा शिक्षक म्हणून नियुक्ती करीन. प्रतापसिंहाच्या मानसिक विकासासाठी त्याला सर्व संधी उपलब्ध करून द्याव्यात, अशी माझी अपेक्षा आहे.

मी हे पत्र कॅप्टन ब्रेमनेर यांना दाखवत आहे; जेणेकरून ते तुम्हाला भेटल्यावर लगेच ओळखतील.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द राजासाहेब, सावंतवाडी

१९८०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ मार्च १९८०

प्रिय इंदिराराजे,

तुझी पत्रं आणि टेलिग्रामसाठी धन्यवाद. त्यातील काहींची उत्तरे मी देऊ शकलो नाही. उत्तर न देण्याचे कारण मी ते विसरलो किंवा माझे दुर्लक्ष झाले असे नाही, तर माझी तब्येत, कामाचा

व्याप, चिंता आणि त्यामुळे वेळेचा अभाव हे होते. तू हे समजू शकशील इतकी हुशार नक्कीच आहेस. तुझ्याप्रती माझ्या जबाबदारीची मला पूर्ण कल्पना आहे आणि त्यामुळे आज मी हे पत्र लिहीत आहे आणि मेजर पवार यांच्यासोबत पाठवीत आहे.

मी मेजर परब यांना तुला एक तार पाठवून पॅरिस हाऊसमध्ये राहण्यासाठी सुचविले होते. मला आशा आहे की, त्यांनी हाऊसमध्ये राहणा-न्या इतर लोकांना कळवून तुला त्यांचा त्रास होणार नाही, याची काळजी घेतली असेल. तसेच मी त्यांना हेही सांगितले होते की, त्यांनी विविध लोकांना दिलेल्या सूचनांची एक प्रत तुला घावी.

पॅरिस हाऊसमध्ये मी आल्यानंतर तू माझ्यासोबतच राहशील, अशी मला आशा आहे. तुझ्या आईच्या इच्छेमुळे मी हे हाऊस खरेदी केले आहे. हे हाऊस मुळातच आकाराने तसे लहान आहे. त्यामुळे तुला ते प्रशस्त वाटणारच नाही, त्याबदल आश्चर्य वाटू देऊ नको.

मुलांना मी त्यांची आठवण काढली म्हणून सांग. युरोपात आल्यावर त्यांना भेटायला आवडेल.

सादेकर पवार आमच्याविषयी तुला माहिती देतीलच. मी आणि तुझी आई दि. ९ एप्रिलला बडोद्याहून निघत आहोत.

तुझा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराणीसाहेब, कुचबिहार

१९८१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ मार्च १९२७

प्रिय प्रतापसिंह,

तू गुजराती आणि मराठी भाषा शिकण्यास सुरुवात करावी, अशी माझी इच्छा आहे. कारण कामकाजासाठी या भाषा आवश्यक आहेत; आणि एका शिक्षित व्यक्तीला त्या चांगल्या यायल्या हव्यात. तू जर दररोज नियमितपणे शिकत राहिला, तर सुटीच्या कालावधीत तू बन्यापैकी या भाषांवर प्रभुत्व मिळवशील, असे मला वाटते.

तुला लहानपणी गुजराती शिकविणारे श्री. वैष्णव हे एक उत्तम शिक्षक आहेत; पण शिक्षण विभागातील अध्यापनशास्त्राचा अभ्यास केलेले श्री. देसाई हेही चांगले आहेत. ते तरुण आहेत, चांगल्या रीतीने आपले काम करतील. मी अद्याप त्यांना व्यक्तिगतरीत्या भेटलेलो नाही. मात्र, त्यांच्याविषयी मी चांगलेच ऐकलेले आहे. दोन्हीपैकी कोणीही काम करू शकेल, असे मला वाटते.

जर श्री. एस. क्वी. पेंडसे उपलब्ध होऊ शकले नाहीत, तर मराठी आणि संस्कृतसाठी कोणते शिक्षक योग्य राहतील, असे तुला वाटते?

तुझा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

१९८२

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
८ एप्रिल १९८२

प्रिय लॉर्ड आर्यविन,

युरोपकडे जाण्याच्या दिवशी तुमचा निरोप घेण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. संधिवाताचा आजार आणि प्रशासकीय कामांच्या व्यापामुळे मी आतापर्यंत पत्र लिहू शकलो नव्हतो.

विविध राज्यांना तुम्ही दिलेल्या भेटीविषयी मी सविस्तर वाचले. हे दौरे कंटाळवाणे होण्याएवजी अधिक मनोरंजक आणि उत्साही वातावरणात पार पडले असतील आणि लेडी आर्यविन किंवा तुम्हाला त्याचा कसलाही त्रास झाला नसेल.

लेडी आर्यविन यांना भेटण्याची अद्याप संधी मिळाली नाही, याचा मला खेद वाटतो.

सैन्याच्या पुनर्संघटनाच्या मुद्यावर मी गांभीर्याने विचार करीत आहे. तथापि ही योजना मला काहीशी अवघड वाटत आहे.

मला असे वाटते की, ही योजना पूर्णपणे अमलात आणली, तर अनेक समस्या निर्माण होतील. राज्यांना त्यांच्या मर्यादित सामर्थ्याच्या जोरावर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा अपेक्षित उच्च आणि वैविध्यपूर्ण दर्जा टिकवून ठेवणे शक्य होणार नाही. तसेच या अधिकाऱ्यांचा राज्याच्या अंतर्गत प्रशासनाशी येणाऱ्या संबंधामुळे काही समस्या निर्माण होऊ शकतात.

त्यापेक्षा मला वाटते की, राज्यांवर विश्वास ठेवावा आणि त्यांना अधिकार आणि सुविधा देऊन त्यांना स्वतःचा दर्जा उंचावण्यास मदत करावी.

मला विश्वास वाटतो की, या महत्त्वाच्या प्रश्नावर मी मांडलेल्या मनमोकळ्या विचारांतून आपला गैरसमज होणार नाही. कारण ब्रिटिश शासनाला साहाय्य करण्यासाठी मी माझ्या क्षमतेने पूर्व प्रयत्न केलेले आहेत, हे तुम्ही जाणताच.

या खाजगी स्वरूपात पाठविलेल्या पत्रातील मुद्यांविषयी आपली कसलीही हरकत असेल असे मला वाटत नाही.

भारताच्या कल्याणासाठी आपण योजलेल्या योजना यशस्वी होण्यासाठी माझ्या शुभेच्छा! तसेच लेडी आर्यविन यांना नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. लॉड आयर्विन,
व्हॉइसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया

१९८३

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
९ एप्रिल १९२७

प्रिय सर लेस्ली,

मी काळ येथे आलो आणि आज युरोपला रवाना होत आहे. मला अधिक वेळ मिळाला असता तर हे पत्र लिहिण्याएवजी मी स्वतः आपली भेट घेऊन निरोप घेतला असता.

आपण आणि आपले कुटुंबीय आनंदात असतील, अशी आशा आहे.

मी श्री. हॅच यांना कळविले आहे की, मी त्यांना नियुक्त करू शकणार नाही. कारण त्यांची वेतनाची मागणी खूप अधिक आहे.

या प्रकरणात तुम्ही त्रास घेतल्याबद्दल मी आपला आभारी आहे.

मी माझ्या मंत्रांना तुमची ओळख होण्यासाठी संपर्क साधण्याची सूचना दिली आहे. ते एक सभ्य गृहस्थ असून, सक्षम अधिकारीही आहेत.

माझे बॉम्बे हाऊस व्हॉइसरॉय यांच्या पुढील हिवाळ्यातील भेटीसाठी उपयोगात आणता येईल. कारण मला त्यावेळी त्याची गरज नसेल. कृपया त्याबाबत लवकर कळवावे; जेणेकरून कोणतीही गैरसोय न होण्यासाठी मला माझ्या मंत्राला तशा सूचना देता येतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.ई. सर लेस्ली विल्यम,
गव्हर्नर ऑफ बॉम्बे

१९८४

एस. एस. रांची
२० एप्रिल १९२७

प्रिय सर वित्यम,

मला बन्याच दिवसांपूर्वी आपले पत्र मिळाले; पण मी त्याचे अद्याप उत्तर देऊ शकलो नाही, त्याबद्दल क्षमा मागतो.

कामाचा व्याप, संधिवात आणि आळशीपणा यामुळे मी आतापर्यंत पत्र लिहू शकलो नक्हतो. मात्र पत्र लिहिण्याचा विचार जरूर करीत होतो. आतापर्यंत माझा समुद्रप्रवास अत्यंत आनंददायी आणि मनोरंजक झाला आहे. तथापि, एक-दोन दिवस लाल समुद्र अनपेक्षितरीत्या थंड जाणवला. अँडनमधील पाऊस प्रसन्न करणारा होता. रस्ते ओले होते आणि रस्त्यांच्या बाजूची जमीन पाण्याने चिंब झालेली होती.

दोन दिवसांत मी फ्रान्सला पोहोचेन आणि संध्याकाळच्या रेल्वेने पॅरिसला रवाना होईल. तेथे माझे घर आहे. जिथे मी जलचिकित्सा घेईन. त्यानंतर मी इंग्लंडला जाणयाचा विचार करतोय. इंग्लंडमध्ये माझ्या जुन्या मैत्रीण, ज्या तुमच्या काकू आहेत, त्यांची भेट घेणार आहे. मला आशा आहे की, हिवाळ्यामध्ये मी बडोद्याला आल्यावर तुम्ही भेट द्यायला याल. तुमची कन्या तुमच्यासोबतच भारतात राहते का? तिला आणि तिच्या आईलाही सोबत घेऊन यावे. मी असे एकले की, लेडी बर्डवुड या बगदादमार्गे युरोपला गेल्या. मला त्यांची प्रतिक्रिया ऐकायला आवडेल. येत्या हिवाळ्यात मी आणि महाराणी यांनी भारतात त्या मार्गे परतणे योग्य राहील का? कृपया त्यांना माझा नमस्कार सांगावा. तुम्ही जर मला थॉमस कुक अँड सन, पॅरिस, एळेन्यू डी ओपेरा या पत्यावर पत्र पाठविल्यास मला ते मिळू शकेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. सर वित्यम बर्डवुड,
कमांडर-एन-चीफ ऑफ इंडिया

१९८५

६, एळेन्यू वॅन डार्इस, पॅरिस
५ मे १९२७

प्रिय दिवाण,

अतिशय चांगल्या समुद्र प्रवासानंतर आम्ही येथे शनिवार, दि. २३ एप्रिलला पोहोचलो. काल पुरेशी झोप न झाल्यामुळे काहीसा अस्वस्थ होतो. अपचनाचाही त्रास होत आहे. शरीर स्वस्थ नसताना मनात विचारही नैराश्य आणणारे येत राहतात. तथापि आज मला बरे वाटतेय.

मी आंबेगावकरांना तुम्हाला आणि इतरांना पत्र लिहून व्यावसायिक विषयांची चर्चा करायला सांगितली होती. माझ्या मनातील अनेक बाबी मी लिहिणारच होतो. अनेकदा मी मनातले विचार नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मात्र, ते बराच काळ मनात रेंगाळत राहिले, तर त्यांचे ओझे होते. त्यामुळे ते व्यक्त होणे हे उत्तम असते, असे मला वाटते.

विलिअर्स गुंतवणुकीसंदर्भात उडालेला फज्जा मला अनेकांकडून माहीत पडला. मला आठवते की, सन १९२३ च्या एके सकाळी नेहमीप्रमाणे सुवरेटा हाऊस, सेंट मॉरिटझ् येथे जिन्याच्या पायऱ्या उतरताना माझे सचिव श्री. नानावटी यांनी अतिशय नम्रपणे आणि सावधतेने मला सांगितले होते की, आपण विलिअर्स इन्व्हेस्टमेंटमध्ये काही पैसे गमावले आहेत. त्यांना रक्कम विचारल्यावर त्यांनी उत्तर दिले की, ही रक्कम २० ते २५ लक्ष इतकी होती. त्याच काळात मी हळूहळू संधिवाताच्या अट्कमधून सावरत होतो. न्युमोनियाचाही त्रास याच काळात झालेला होता आणि माझा मुलगा जयसिंहराव, ज्याला बर्लिनहून पॅरिसला आणण्यात येत होते आणि दुर्दैवाने पॅरिसला येण्यापूर्वीच त्याचा मृत्यु झाला होता. मला ही बातमी समजली; पण मी मुलाच्या पार्थिवाता पाहायला माझीही तब्बेत नाजूक असल्यामुळे जाऊ नये, अशी महाराणींची इच्छा होती. मात्र, तरीही मी पॅरिसला गेलोच. मी बराच काळ वाट पाहिली आणि गुंतवणुकीत झालेल्या नुकसानीचे निश्चित कारण शोधण्याचा प्रयत्न केला. मात्र, तो यशस्वी न झाल्याने शेवटी श्री. घटक यांच्या नेतृत्वाखाली एक कमिशन नेमले.

श्री. घटक यांची नेमणूक करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे त्यांनी हे प्रकरण आणि अशा इतर गुंतवणुकी व आर्थिक मुद्यांमध्ये लक्ष घालावे हा होता. ही बाब कुठेही लिहिलेली तुम्हाला आढळणार नाही.

मला आठवते की, मी सर मनुभाई यांना सांगितले होते की, त्यांनी आर्थिक व्यवहाराची पाहणी करण्यासाठी एखाद्या चार्टर्ड अकाउंटंटची नेमणूक करावी व अहवाल सादर करावा. बिलिमारिया या फर्मची त्यांनी नेमणूक केली, त्यात त्याचे जावई कार्यरत होते. त्याने या प्रकरणाचा अहवाल तयार केला. अहवाल सादर झाल्यानंतर आवश्यक ती कारवाई करण्याविषयी मी दिवाणांवर विश्वास ठेवून होतो.

अशा प्रकारचा माझा हा आयुष्यातील पहिलाच अनुभव होता आणि व्यक्ती अशा परिस्थितीत कोणत्या मर्यादिपर्यंत जाऊ शकतील याचा अनुभव घेत होतो. तसेच मी दातार आणि रंधले यांनाही सूचित करून मालमतेची पाहणी करून योग्य त्या शिफारशी करण्यास सांगितले होते. त्याचप्रमाणे शिरगावकरांना, ते अकाउंटंट जनरल झाल्यानंतर कलकत्याला जाऊन तपासणी करण्याचे व गुंतवणुकीसंदर्भात अहवाल सादर करण्यास सांगितले होते. तथापि, याक्षणी मला त्यांच्या अहवालातील नोंदी आठवत नाहीत.

जेव्हा दातार यांची सरसुभा म्हणून नियुक्ती करण्यात आली तेव्हा माझी अशी इच्छा होती की, त्यांचा गुंतवणुकीशी काही संबंध राहू नये आणि ही जबाबदारी एखाद्या नव्या अधिकाऱ्याकडे देण्यात यावी. मी मनुभाईकडेही यासंदर्भात आग्रह धरला होता. तरीही श्री. दातार गुंतवणुकीचा चार्ज बराच काळ स्वतःकडे ठेवून होते. हे प्रकरण गंभीर होते आणि ते फार काळ लांबत राहणे योग्य नव्हते.

या दोन अधिकान्यांना आणि श्री. रंधले यांना दिलेल्या अधिकारांची नोंद खानगी कारभारी घेऊ शकत होते. आशा करतो की, भविष्यात अधिकारी माझ्या आणि राज्याच्या हिताची योग्य ती काळजी घेतील. जोपर्यंत अधिकारी आणि जनता तारतम्य ठेवून आणि व्यापक हिताचा विचार करीत नाही; तोपर्यंत कोणतेही प्रशासन वा कोणाचेही हित शाबूत राहू शकणार नाही, तरीही जुन्या अनुभवांमधून आपण काहीतरी धडा घ्यायला हवा. त्यामुळे भविष्यातील चुका टाळता येऊ शकतात. गरज असेल त्या नियमांची पुनर्रचना करण्यात यावी आणि अशा प्रकारांना भविष्यात आला बसायला हवा.

माझ्या असेही लक्षात आले आहे की, काही उच्चपदस्थ आणि श्रेष्ठ सामाजिक स्थान असणारी मंडळी देशभक्तीबद्दल आणि उच्च विचारांबद्दल बोलतील. तथापि, पैसे गुंतवणूक करताना काळजी घ्या. कोणत्याही भूलथापांना बळी पडू नका.

त्यामुळे माझी अशी इच्छा आहे की, भविष्याचा विचार करून तुम्ही योग्य ते निर्णय घ्या. राज्याच्या हिताला धक्का पोहोचता कामा नये. आर्थिक धोरण आखताना कोणत्याही प्रभावाखाली येऊ नका. अधिकान्यांवर वचक निर्माण व्हायला हवा. कामात दिरंगाई चालवून घेऊ नका. जबाबदारीने काम करण्यास भाग पाडा.

या प्रकरणामध्ये मला सगळ्यात जास्त आश्चर्य या बाबीचे वाटले की, अतिशय निष्काळजीपणे गुंतवणुकीचे हे प्रकरण हाताळण्यात आले. खानगी आणि इतर अधिकारी ज्यांना पैसे देण्यात आले, त्यांनी अतिशय जबाबदारीने माझे सल्लागार व सहायक म्हणून काम करणे अपेक्षित होते.

या प्रकरणात संबंधित अधिकान्यांनी जबाबदारीने मला मदत करायला हवी होती आणि माझ्या हिताचे रक्षण करायला हवे होते. दुर्दैवाने त्यांनी कोणत्याही कमकुवतपणाचा, दुर्लक्षणेचा फायदा घ्यायला नको होता. भविष्यामध्ये असा गैरफायदा घेण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी ठोस पावले उचलायला हवीत आणि सावधगिरी बाळगायला हवी.

व्यक्तिगत चर्चा केल्याप्रमाणे मी हे पत्र तुम्हाला लिहीत आहे.

रावबहादूर (आता सर) व्ही.टी. कृष्णम्माचारी,
दिवाण, बडोदा

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

१९८६

६, एव्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
१७ मे १९२७

प्रिय दिवाण,

तुमचे दि. २७ एप्रिलचे पत्र वाचून आनंद वाटला. त्यात तुम्ही कडी जिल्हा आणि द्वारकेला दिलेल्या भेटीचा उल्लेख केला आहे.

आंबेगावकरांनी मला सांगितले की, त्यांनी तुम्हाला याआधीच साप्ताहिक पत्र पाठविले आहे. या साप्ताहिक पत्राचा उद्देश असा आहे की, मंत्री किंवा संबंधित अधिकाऱ्यांनी महाराजांना जेव्हा शक्य असेल आणि महत्वाचे असेल तेव्हा मदत करावी.

मी आंबेगावकरांना सूचित केले आहे की, त्यांनी तुम्हाला पत्र लिहून कळवावे की, आज्ञापत्रिकेत कार्यकारी परिषदेची नियमावली प्रसिद्ध करावी, हे लोकांच्या माहितीस्तव आवश्यक आहे. परिषदेच्या वर्तीने सरकारची निर्मिती होणे मला गरजेचे वाटत नाही. कारण जर राजा मंत्र्यांसोबत राहून काम करीत असेल, तर ते अधिक प्रभावी राहील. मात्र, सगळ्या संस्थांमध्ये काम करीत असताना आपण माणसाच्या मर्यादांचाच अधिक विचार करतो, मग तो राजा असला तरी. शेवटी राजाही हाडामांसाचाच बनलेला असतो. तो आजारी पडू शकतो, हे आपण लक्षात घेत नाही.

आपल्या लोकांची अशी अपेक्षा असते की, राजामध्ये अनेसर्गिक शक्ती असावी व त्याने एखाद्या सुपरहूमनसारखे काम करावे. ही सामान्य जनतेची चुकीची अपेक्षा आहे. फार तर सर्व संस्थांमध्ये मानवी त्रुटी कमी करण्यासाठी काय करता येईल, याचा आपण विचार करू शकतो. राजाला कोणत्याही सामान्य व्यक्तीइतकाच आराम मिळणे आवश्यक असते, तरच तो आपले काम प्रभावीपणे करू शकेल.

आपल्या भारतीय राज्यांमध्ये आपण अशी कोणतीही तरतूद करीत नाही. ब्रिटिश शासन मात्र अशा बाबी विचारात घेत असते. जर राज्यकर्ता अल्पवयीन असेल किंवा आजारपणामुळे आणि इतर कारणामुळे आपल्या जबाबदाऱ्या योग्य रीतीने पार पाडू शकत नसेल, तर अशा परिस्थितीत कसे काम क्वायला हवे, याची तरतूद नियमांमध्येच करायला हवी.

अशा परिस्थितीतील सदस्यांची संख्या वाढवावी, असे मला वाटते. आतापर्यंत ही संख्या पाचच्यावर गेलेली नाही. त्यात आणखी तीन सदस्यांची वाढ करावी.

आपल्याकडे अशी परंपरा आहे की, जर महाराजा बडोद्याच्या बाहेर जास्त काळासाठी गेले तर सरदार राज्याची पर्यायाने सिंहासनाची काळजी घेतात. या सरदारांच्या पाठीमागे सामर्थ्य आणि पदाची शक्ती असते. सैन्याचा पाठिंबा असतो. त्यामुळे लोकांना त्यांचे ऐकावे लागते. मात्र, आता परिस्थिती बदलली आहे. सरदार राज्याचे हित साधण्यासाठी त्यांच्या सहकाऱ्यांना सोबत घेऊन प्रभावीपणे काम करताना दिसत नाहीत. त्यामुळे आपल्याला अशा संस्थेची निर्मिती करावी लागेल, जी सध्याच्या परिस्थितीत राजाचे आणि राज्याचे हित लक्षात घेऊन काम करील.

माझ्या असे लक्षात आले आहे आणि ज्याबद्दल मी वारंवार नाराजीही व्यक्त केली आहे की, आपल्या राज्यात खर्चाचे काही काल्पनिक लेखाशीर्ष निर्माण झालेले आहेत. उदाहरणार्थ देणगी स्वरूपात खर्चासाठी मी दहा लक्ष रुपयांची तरतूद करून ठेवली होती. मी हे यासाठी केले होते की, इंदुमतीच्या विवाहाच्या खर्चाचा कोणताही भार राज्यावर येऊ नये. मात्र, दरम्यानच्या काळात मंत्री आणि इतरांनी यातील पैसा कसलीही काळजी वा परवानगी न घेता खर्च करायला सुरुवात केली हे चुकीचे होते.

खानगी किंवा इतर विभागातील खर्चाच्या तरतुदीसाठी नियम आणि अटींचे योग्य रीतीने पालन क्वायला हवे. जेणेकरून पैसा अनावश्यकरीत्या खर्च होणार नाही किंवा वाया जाणार नाही. शक्य असेल तर एकापेक्षा अधिक लेखाशीर्षाचा उपयोग करू नये. त्यामुळे गोंधळ आणि काळजी टाळता येईल.

मंत्री आणि परिषदेने आदेशाचे काटेकोर पालन करावे. जर प्रशासनाच्या सुलभतेसाठी आदेशांमध्ये काही बदल करावे, असे आवश्यक वाटत असेल, तर तत्परतेने तशी मागणी करावी, अन्यथा नियंत्रण करणे अवघड होते. वेळोवेळी त्रुटी दूर केल्या आणि नियमांमध्ये त्यांची नोंद घेतली, तर प्रशासकीय व्यवस्था अधिक कार्यक्षम आणि परिपूर्ण होऊ शकते.

आंबेगावकरांनी मला सांगितले की, त्यांनी महत्वाचे काही विषय परिषदेत चर्चा करण्यासंदर्भात लिहिले आहेत. बॉम्बेतील द्वारका सिमेंट फॅक्टरीविषयीचा लिलावाचा मुद्दा महत्वाचा आहे. मला वाटते की, ही योग्य पद्धत नक्हती. कारण परिषदेतील सदस्यांमध्ये चर्चा होऊन त्यांना एकमेकांची मते जाणून घ्यायची संधी मिळायला हवी होती.

परिषदेने बॉम्बेतील सिमेंट फॅक्टरी खरेदी करण्याचा मुद्दा नाकारला होता. राज्यही त्याबाबत फारसे उत्सुक नव्हते. कारण त्याचे व्यवस्थापन योग्य रीतीने होऊ शकेल का? ही शंका होतीच. मला स्वतःलाही याबाबत मर्यादित स्वरूपाची माहिती होती.

बँक ऑफ बडोद्याच्या व्यवस्थापकांना बदलण्याची गरज आहे. मला वाटते ही बाब तुम्ही विसरले नसाल. गुंतवणुकीच्या मुद्यांवर त्यांनी राज्याला दिलेला सल्ला आणि संचालक म्हणून त्यांचे आपल्या जबाबदारीप्रती झालेले दुर्लक्ष योग्य नाही. अशा प्रकारच्या गैरव्यवहारांची वेळीच दखल न घेणे म्हणजे इतरांना तसे करण्यास प्रोत्साहन देण्यासारखे आहे. यामुळे राज्याच्या प्रतिमेलाही धक्का पोहोचतो. त्यामुळे तात्काळ निर्णय घ्या. जर राज्य नवीन बँक सुरु करून त्यात मोठी गुंतवणूक करणार नसेल, तर बँकेची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. मी सहजपणे व्यक्त केलेल्या मतांचा चुकीचा अर्थ काढल्या जाणार नाही, याची काळजी घेणे गरजेचे आहे. बँकेचे सदस्य किंवा कर्मचारी स्वतःच्या स्वार्थासाठी असे कसे करू शकतात? जोपर्यंत तुम्ही आग्रह धरणार नाही, सर लल्लूभाई यात रस घेणार नाहीत आणि या महत्वाच्या मुद्याला निकाली काढण्यात उशीर होत राहील.

तुम्हाला माहीत आहेच की, आपल्या रेल्वे प्रशासनाच्या कामकाजाबदल मी फारसा समाधानी नाही. व्यक्तिगत हिताकडे तेथे अधिक लक्ष दिले जात आहे.

आपण जेहा रेल्वे प्रशासनाची धुरा आपल्या हातात घेण्याचे ठरविले होते, तेहाच असाही विचार केला होता की, आवश्यक त्या बदलांसह ब्रिटिशांचे अनुभव, नियम व तरतुदींचा उपयोग आपल्या रेल्वे प्रशासनासाठी करून घेऊ.

नंतर मी दिवाण सर मनुभाई आणि श्री. आंबेगावकर यांना काही मुद्यांवर निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य दिले होते. त्यामुळे रेल्वे प्रशासनासंदर्भातील बाबी लवकर पूर्ण व्हाव्यात.

विभागाचा प्रमुख सक्षम असणे गरजेचे असते. श्री. हॉल्डक्रॉफ यांनी व्यवस्थापक म्हणून आपली भूमिका योग्य रीतीने पार पाडली नाही. त्यामुळे त्यांना लवकर पदमुक्त करणे योग्य ठरेल.

केवळ अंदाजावरून गुंतवणूक करण्याला माझा विरोध आहे आणि भविष्यातही तो राहील. अशा मुद्यांवर माझा माझ्या मंत्र्यांवर व सल्लागारांवर अतिविश्वास आहे. तथापि त्यांच्या बुद्धिमत्तेवर व प्रामाणिकपणावर कसलाही संशय घेण्याचे कारण नाही. तुम्हीही अशा प्रकारच्या गुंतवणुकीसंदर्भात कायम सावध राहा. ज्यात उच्च व्याजदर मिळू शकेल, अशाच गुंतवणुकीचा विचार करावा.

श्री. दयाभाई अकाऊंटंट जनरल असताना आपण विविध बँकांमध्ये रकमा ठेवल्या होत्या, त्याची कोणतीही जोखीम न घेता उच्च व्याजदर मिळाला होता. कृपया अकाऊंटंट जनरलला एक टिपणी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १९२

तयार करायला सांगावी. ज्यात त्यांनी ही जुनी पद्धत का थांबविण्यात आली याविषयी सविस्तर मांडावे आणि आता ही पद्धती पुन्हा स्वीकारता येईल का याविषयी मत द्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

१९८७

६, एक्हेन्यू वॅन डार्फक, पॅरिस
१८ मे १९२७

प्रिय लॉर्ड क्रेक्ह,

मी तुमचा आभारी राहीन की तुम्ही माझे सचिव रावबहादूर जी. बी. आंबेगावकर यांना एखाद्या फ्रेच मंत्रासाठी जर पत्र सोपविले, जो मंत्री तुमच्या मते विविध विभागांच्या कार्यपद्धतीबद्दल वेळोवेळी आम्हाला उपयोगी माहिती देऊ शकेल, तर मी तुमचा आभारी राहीन.

मला माझ्या बडोद्यातील कॉलेजसाठी फ्रेच प्राध्यापकाची गरज आहे. तसेच माझ्या अधिकाऱ्यांनी येथील पोलीस यंत्रणेची निश्चित माहिती घ्यावी, असे वाटते. तसेच आम्हाला नेहमी उपयोगी ठरेल, अशा इथल्या एखाद्या मंत्राची ओळख करून द्यावी.

तुम्ही मजेत असाल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. लॉर्ड क्रेक्ह, ब्रिटिश साम्राज्याचे पॅरिसमधील राजदूत

१९८८

६, एक्हेन्यू वॅन डार्फक, पॅरिस
१९ मे १९२७

प्रिय दिवाण,

या आठवड्यात मी तुम्हाला पत्र पाठविले आहे. ते तुम्हाला मिळाले असेलच.

मी हे दुसरे पत्र लिहीत आहे. मी तुम्हाला सांगू इच्छितो की, बडोद्यातील महाराणी हायस्कूल तसेच स्त्री आणि पुरुष यांच्या प्रशिक्षण महाविद्यालयाला भेट देऊन खूप आनंद झाला. युरोपला

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १९३

निघण्यापूर्वीच मी ही भेट दिली होती. आपण राज्यात या अतिशय उपयोगी संस्था निर्माण केलेल्या आहेत. तथापि, या संस्थांवर आपण जो खर्च करतो, त्याप्रमाणे चांगले निकालही येणे आवश्यक आहे.

मी भेट दिलेल्या इमारती हवेशीर, प्रशस्त आणि स्वच्छ होत्या. शिक्षक त्यांच्या कामात फार उत्साही असल्याचे जाणवले. मला आशा आहे की, ते नेहमी असेच काम करीत राहतील.

कार्यालयीन कामकाजातच माझा फार वेळ निघून जातो. त्यामुळे अशा उपयोगी संस्थांना भेट देऊन तेथील लोकांना प्रोत्साहन देणे शक्य होत नाही. प्रत्येक वेळी मला हे शक्य नसले तरी कार्यालयीन कामातून वेळ काढून अशा संस्थांना भेटी देणे गरजेचे आहे. कागदपत्री कामे इतरांनाही करता येण्यासारखी असतात. माझे पंतप्रधान आणि विभागप्रमुख हे करू शकतात. विविध कार्यालयीन विभाग आणि अधिकाऱ्यांची नियुक्ती याचसाठी असते की, राजाला इतर बाबींमध्ये लक्ष द्यायला पुरेसा वेळ मिळावा.

राज्यामध्ये अनेक शाळा आहेत. मात्र, श्री. गोविंदभाई यांच्या अहवालानुसार राज्यातील लोक या संस्थांचा पुरेसा उपयोग करून घेत नाहीत. राज्याने काही प्रमाणात शिक्षण सक्तीचे केले, तरी विद्यार्थी काही वर्षेच याचा लाभ घेतात, असे दिसते. विद्यार्थ्यांना आयुष्यभर त्याचा फायदा क्वायला हवा, अन्यथा आपण खर्च केलेला पैसा वायाच जातो. असे होत असेल तर यावर होणाऱ्या खर्चाला आपण मर्यादा घालायला हवी. आपले हे कर्तव्य आहे की, शाळांनी आपल्या सर्व तरतुदींचा योग्य फायदा घ्यावा. तसेच त्यात कार्यरत स्टाफने आपली कर्तव्ये जबाबदारीने पार पाडावीत.

प्रशिक्षित शिक्षकांशिवाय नवीन शाळा उघडणे व चालविणे मला योग्य वाटत नाही. शिक्षकांच्या कामानुसार शाळांचा दर्जा विचारात घेता येईल. अशा संस्थांना वेळोवेळी भेटी दिल्या गेल्या पाहिजेत. शिक्षकांना आवश्यक त्या सर्व सुविधा पुरवून प्रोत्साहित करायला हवे. त्यांच्या चांगल्या कामाची दखल घ्यायला हवी.

तुमच्याशी चर्चा केल्यानंतर माझ्या असे लक्षात आले की, शिक्षण विभागाच्या मुख्य कार्यालयात खूप जास्त केंद्रीकरण झालेले आहे. त्यामुळे सहजतेने कामे होत नाहीत. हे कितपत योग्य आहे, ते मला माहीत नाही. तरी तुम्ही मिस निधम यांच्याशी त्या अनुषंगाने चर्चा करावी. तसेच प्रशिक्षण महाविद्यालयांच्या प्रमुखांशीही बोलावे. यासंदर्भात त्यांच्या काही शिफारशी असल्यास त्या जाणून घ्याव्यात. पुरुषांच्या प्रशिक्षण महाविद्यालयाला भेट देऊन मला खूप आनंद वाटला. तेथील प्राचार्य हे एक चांगले व्यक्ती वाटले आणि ते आपल्या कामात रस घेताना दिसून आले.

आपल्याकडे लोक अनावश्यक बाबींविषयी किंवा लोकांविषयी बोलण्यास धजत नाहीत. तथापि, वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी या बाबींकडे गांभीर्याने पाहायला हवे. आपल्या हाताखालील लोकांनी पूर्व क्षमतेने आपले काम करावे, यासाठी त्यांनी लक्ष द्यावे. मात्र, आश्चर्य याचे वाटते की, आपले काही अधिकारीही बोलायला मागे-पुढे पाहतात. त्याचा परिणाम प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर होतो. प्रभावीपणे काम होण्यासाठी वचक निर्माण क्वायला हवा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णमाचारी दिवाण

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १९४

१९८९

हाईड पार्क हॉटेल,
लंडन, एस. डब्ल्यू.
१, २ जून १९२७

प्रिय लॉर्ड बिरकेनहेड,

बराच विचार केल्यानंतर माझ्या असे लक्षात आले की, भारताचा प्रतिनिधी म्हणून जिनेहातील आंतरराष्ट्रीय लीगच्या बैठकीत सहभागी होणे मला शक्य होणार नाही. मला त्यासाठी विचारल्याबद्दल आपला आभारी आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

लॉर्ड बिरकेनहेड,

भारताचे संक्रेटरी ऑफ स्टेट, लंडन

१९९०

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
३ जून १९२७

प्रिय महाराजा,

आपले १० एप्रिलचे पत्र मिळाले. पत्र वाचून मला खूप आनंद झाला.

हे अगदी खरे आहे की, आपण जर राज्यातील सध्याच्या वाईट प्रथा दूर करण्यात यशस्वी ठरलो, तर सामाजिक सुधारणेच्या दिशेने उचललेले उत्तम असे पाऊल ठरले असते. आपल्या मताशी मी पूर्णतः सहमत आहे.

मीही माझ्या राज्यामध्ये यासारख्याच सुधारणा आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आपल्या अनेक जुन्या प्रथा बदलण्याची किंवा त्यात बदल करण्याची गरज आहे. तथापि, काही परंपरावादी लोकांना ही आवडणारी बाब नसते. त्यांना बदल आवडत नसतो. तरी मला असा विश्वास वाटतो की, इतरही राज्ये आवश्यक सुधारणा स्वीकारतील.

मी येथे २३ मे रोजी आलो होतो. पॅरिसमध्ये महिनाभर थांबण्याचा विचार आहे. त्यानंतर मी एक्हियनकडे रवाना होईल. आपली प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द महाराजा, काश्मीर

पत्रसंग्रह : भाग तीन | १९५

१९९१

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस

२९ जून १९२७

प्रिय लॉर्ड ग्रीनवे,

कृपया मला हे सांगावे की, सप्टेंबरअखेरीस मला युरोपहून भारताकडे परतताना पर्शिया आणि बगदादमार्गे जाणे योग्य राहील का? तसेच या काळात तेथील वातावरण चांगले असते का? कृपया मला या प्रवासासाठी योग्य तो मार्ग सुचवावा. त्यामुळे मला थंड वातावरणात प्रवासाची तयारी करणे शक्य होईल. तुम्हाला त्रास दिल्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो.

मी उद्या एक्हियनकडे रवाना होत आहे. तेथे मी साधारणतः तीन आठवडे उपचारासाठी थांबणार आहे. त्यानंतर कदाचित स्कॉटलंडमार्गे मी इंग्लंडला जाण्याचा विचार करीत आहे.

लेडी ग्रीनवे आणि आपण आनंदात असाल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

लॉर्ड ग्रीनवे, केंट

१९९२

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस

२३ मे १९२७

प्रिय दिवाण,

तुम्ही पाठविलेल्या पत्रांसाठी धन्यवाद. तुम्ही द्वारकेला आणि राज्यातील इतर भागात जाऊन आले, हे वाचून आनंद वाटला.

हे आवश्यक नाही की, मी प्रत्येक वेळीच तुम्हाला सल्ला द्यावा. तुम्ही स्वतः जबाबदारीने आपले काम करीत आहात, याची मला जाणीव आहे आणि तुम्हाला शासकीय संस्था, त्यांची शक्तिस्थाने आणि कमकुवत बाजूही माहीत आहेत. या कमकुवत बाजूचा अभ्यास करावा. तसेच त्याचा कुणी गैरफायदा घेणार नाही, याची काळजी घ्यावी.

शासन ही एक यंत्रणा आहे आणि यात खाजगी यंत्रणेत व्यक्तिगत हिताचाच विचार केला जातो, तसा विचार केला जात नाही.

माझा असा अनुभव आहे की, जबाबदार अधिकाऱ्यांनी आपली कामे वेळेवर व पूर्ण क्षमतेने पार पाडली नाहीत, तर यंत्रणेतही शिथिलता येते. आपल्या सेवेतील लोकांना त्यांच्या योग्यतेनुसार

वागणूक द्या. त्यामुळे लोकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते आणि त्यांना प्रोत्साहन दिल्याने ते उत्साहाने कामे करतात.

उत्तम कामासाठी प्रोत्साहन आणि वेळीच दक्षता घेणे आवश्यक ठरते. आपले काही वरिष्ठ अधिकारी याबाबतीत कमी पडतात, असे मला दिसून आले आहे. आपल्यापेक्षा कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांकडून चुका झाल्यास त्या त्यांच्या लक्षात आणून देणे आवश्यक असते. तथापि त्याची वस्तुस्थितीही पडताळायला हवी.

उदाहरणार्थ, नायब सुभा के. बी. देसाई हे स्वतःच्या घराचे बांधकाम आपल्या कामगारांकडून करून घेताना आढळले. मी स्वतः श्री. आंबेगावकर यांच्यासमोर देसाईशी बोललो. त्यांच्या गैरवर्तनाबद्दल मला सांगण्यात आले होते; पण मी चौकशी केल्यानंतर असे लक्षात आले की, त्यांच्यावर आरोप हे पूर्वग्रहदूषित होते, हे योग्य नाही. प्रत्येक वेळी दुसऱ्याच्या चुकांवर बोट ठेवणे योग्य नसते, तर ते केवळ नोकरीतला एक भाग म्हणून व्हायला हवे आणि आपल्या कनिष्ठांबद्दल सहानुभूतीची भावना ठेवायला हवी.

के. बी. देसाई यांच्याबद्दल सांगण्यात आलेल्या बाबींची मी चौकशी केली, त्यावेळी श्री. आंबेगावकर यांनी मला सांगितले की, सरसुभा यांचा असा अहवाल आहे की, देसाईविरुद्ध कसलीही तक्रार नाही. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी दिलेली माहिती चुकीची असल्याचे लक्षात आले. मात्र, अशा प्रकारे एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध गैरसमज निर्माण करणे कोणत्याही परिस्थितीत योग्य ठरणार नाही.

माझ्यासमोर बारटकेचे प्रकरण आहे. त्याविषयी मी आंबेगावकरांशी चर्चा केली. त्यांनी बारटकेच्या कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांची प्रकरणे निकाली काढली होती. आंबेगावकरांच्या म्हणण्यानुसार बारटके यांनी त्यांच्या कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांची प्रकरणे काळजीपूर्वक हाताळली नाहीत, त्यात सविस्तर चौकशी केली नाही. या संदर्भात मी तुम्हाला एक तारही पाठविली होती की, ‘बारटके यांनी दीर्घ रजेवर जावे.’ सर्व गोष्टींचा विचार करता मला वाटते की, बारटक्यांनी नोकरीतून निवृत्त व्हावे. मी हे अगदी खाजगी रीतीने तुम्हाला लिहीत आहे. तुम्ही त्यांना अशी सूचना द्या की, त्यांना जर इतरत्र नोकरी उपलब्ध होत असेल तर त्यांनी सरकारला एक महिन्याची नोटीस देऊन ती नोकरी स्वीकारावी.

बडोदा बैंकेसंदर्भात तुम्ही काय पावले उचलली याबद्दल अद्याप मला कसलाही निरोप नाही. विशेषत: टाकलेल्या विश्वासाप्रमाणे आपली जबाबदारी पार न पाडणाऱ्या व्यवस्थापकाला कार्यमुक्त करण्याची कार्यवाही झाली की नाही? अशी प्रकरणे तात्काळ हाताळायला हवीत, अन्यथा लोकांमध्ये चुकीचा समज पसरतो. मी बैंकेची नियमावली अधिक परिपूर्ण करण्यास सुचविले होते, ते झाले का? त्यामुळे राज्याचे आणि सामान्य जनतेचे हित सुरक्षित राहू शकेल.

गुंतवणुकीचे काम पाहणारे श्री. दातार यांनी त्यांची दैनंदिनी पाठविली नाही किंवा त्यांच्या कामाचा अहवालही सादर केलेला नाही. हे योग्य नाही. दिवाण आणि इतर संबंधितांनी या दैनंदिनी आणि अहवाल वेळोवेळी सादर करण्याची काळजी घेतली पाहिजे. त्यामुळे कामावर योग्य नियंत्रण ठेवता येणे शक्य होते आणि होणाऱ्या चुकाही टाळता येतात.

आंबेगावकरांनी मला सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही अशी तरतूद केली आहे की, दैनंदिनी निश्चित एका कॉन्सलरकडे पाठविण्यात याव्यात. आणण या प्रक्रियेचे केंद्रीकरण करू, ज्यामुळे सर्व माहिती एकाच ठिकाणी उपलब्ध होऊ शकेल. या दैनंदिनी आणि अहवाल अकाऊंटंट जनरल व इतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांमार्फत यावेत. त्यांनी त्याचे परीक्षण करावे आणि काही त्रुटी आढळल्यास त्या वेळीच दुरुस्त कराव्यात. हे तत्त्व इतर बाबीसंदर्भातीही उपयोगात आणावे.

नियमाप्रमाणे शासकीय कामाचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी एकापेक्षा अधिक अधिकारी नेमले जावेत. विशेषत: गुंतवणुकीसारख्या विषयांमध्ये तर हे आवश्यकच आहे. उलट मला या बाबीचे आश्चर्य वाटते की, प्रशासनाला ही बाब याआधीच का लक्षात आली नाही.

मंत्रांनी स्वतःवर कामाचा अतिरिक्त ताण घेता कामा नये, तर त्यांनी पुरेशा आणि सक्षम अधिकाऱ्यांची नेमणूक करून कामांची विभागणी करायला हवी. त्यामुळे मंत्रांना कामाचे पर्यवेक्षण करण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळू शकेल.

राज्याच्या हिताचे रक्षण करणे हे कोणत्याही अधिकाऱ्याचे कर्तव्य असायला हवे. विभागप्रमुखांनी आपल्या नियंत्रणाखालील अधिकाऱ्यांकडून जबाबदारीने कामे करी होतील, याची काळजी घेतली पाहिजे. त्याबाबत त्यांचे दुर्लक्ष होता कामा नये.

माझी तब्बेत आता बरी आहे. तरीही मी पूर्ण ठणठणीत झालो, असे म्हणता येणार नाही.

तुमची आणि तुमच्या कुटुंबियांची प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. -

बडोद्यामध्ये कामकरी महिलांच्या मुलांच्या संगोपनासाठी खूप निधी खर्च झाला, अशी भीती मला वाटत आहे. कदाचित मी चुकीचाही असेन; पण शिक्षण विभागाला ते संलग्नित करण्यापेक्षा अनाथालयाशी त्याला जोडता आले असते आणि लहान मुले असल्यामुळे त्यांची देखरेख करण्यासाठी दवाखान्याकडे ती जबाबदारी देता आली असती. कारण या संगोपनालयाची यंत्रणा योग्य रीतीने आपले काम करील, याबदल शंका आहे.

दिवाण यांनी वसिष्ठ आश्रम, अहमदाबाद या संस्थेस देवस्थान फंडमधून निधी दिल्याचे समजले. संस्थांप्रमाणे असा निधी देण्याविषयी कोणतीही नियमावली नाही. तथापि, याचे निश्चितीकरण व्यायला हवे; अन्यथा अधिकारी याचा अधिक वापर करतील आणि आपले त्यावर कसलेही नियंत्रण राहणार नाही. त्यामुळे यासंदर्भात नवीन आदेश पारित करण्यासाठी टिपणी टाकावी.

अशा प्रकरणांमध्ये अकाऊंटंट जनरल आणि इतर अधिकाऱ्यांनी वेळीच लक्ष घालून ही बाब शासनाच्या निर्दर्शनास आणून द्यायला हवी. त्यामुळे कामे सुरक्षित पार पाडण्यासाठी योग्य ती पावले उचलता येतील. तशा संदर्भाच्या सूचना अकाऊंटंट जनरल आणि संबंधित अधिकाऱ्यांना द्याव्यात.

ही प्रकरणे दैनंदिन कामाचा भाग म्हणून हाताळावीत. मी यात पुढाकार घेऊन लक्ष घालण्याची गरज नाही.

सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर (सध्या सर) व्हा. टो. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

१९९३

रॉयल हॉटेल,
एक्हियन लेस बैन्स
३० जून १९२७

प्रिय कर्नल बर्क,

मी यापूर्वीच तुम्हाला पत्र लिहू शकलो नाही, त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. युरोपात आल्यापासून मी सातत्याने व्यस्तच आहे. खरे तर डॉक्टरांनी मला तब्बेतीत सुधारणा होण्यासाठी पुरेसा आराम करण्याचा सल्ला दिलेला आहे. मात्र, हे प्रत्यक्षात शक्य होत नाही. एक राज्यप्रमुख म्हणून माझ्या जबाबदाऱ्या मला आराम करू देत नाहीत.

तरीही मी फिरणे किंवा घोडेस्वारी टाळत नाही. कारण त्यामुळे मला तंदुरुस्त राहता येते. मला पॅरिसमधील सुंदर अशा बोई-डी-बोलोग किंवा लंडनच्या हाईड पार्कमध्ये घोडेस्वारी करायला आवडते. मी लंडनमध्ये साधारणत: तीन आठवडे होतो. या काळात मला तेथील राजघराण्यातील व्यक्तींना आणि एच. आर. एच. द प्रिन्स ॲफ वेल्स यांना भेटता आले. याच काळात अनेक जुन्या मित्रांना भेटून मला खूप आनंद झाला. बडोद्याचे जुने संबंध असलेले अर्ल ॲफ हैग, लॉर्ड लॅमिंग्टन आणि कर्नल मीड यांचीही भेट झाली. सध्या मी जलचिकित्सेसाठी एक्हियन येथे आलेलो आहे. फ्रान्सच्या लेक लेमनच्या किनाऱ्यावरील हे अतिशय सुंदर असे ठिकाण आहे. मला आरामाची आणि इलाजाची खूप गरज आहे. त्यामुळे येथे राहण्याचा मला फायदा होणार आहे. येथे मी जेवणाबद्दल खूप सतर्क आहे. कारण अपचनाचा त्रास होऊ नये, याची मला सतत काळजी वाटत असते.

मला माझ्या दिवाणांकडून समजले की, बडोद्यातील पावसाची स्थिती उत्तम आहे. मला पायणाची कायम चिंता वाटत असते. कारण त्यावरच लोकांचा विकास आणि आनंद मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. बोअरिंग खोदण्यावर आणि इतर जलसिंचनाच्या कामावर मी बराच निधी खर्च केलेला आहे. त्यामुळे पुरेसा पाऊस पडला नाही, तर लोकांना त्याचा त्रास होऊ नये, अशी माझी अपेक्षा आहे. कारण निसर्गाशी संघर्ष ही सोपी बाब नसते.

तुम्ही बडोद्यातील उष्ण वातावरणाचा अनुभव घेतलेला असेलच. उत्तम मान्सूनमुळे यात फरक पडेल, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ले. कर्नल सर रिचर्ड बर्क
रेसीडेंट, बडोदा

१९९४

एक्षियन
२० जुलै १९२७

प्रिय इंदुमती,

मला दिवाणांची तार मिळाली. त्यात त्यांनी विचारले की, तू पुण्याला जावे का? मी त्यांना त्याची गरज नाही, असे कळविले आहे.

मला वाटते की, आपल्या लोकांनी कृत्रिम गरजा वाढवू नयेत. थंड हवेच्या ठिकाणी जाणे किंवा इतर ठिकाणी जाणे याला काहीतरी कारण असले पाहिजे. केवळ इतरांची नक्कल करण्यासाठी या बाबी करू नयेत.

तब्बेतीसाठी आणि अतिकामापासून काही काळ आराम मिळण्यासाठी बाहेर जाणे समजू शकतो. मात्र, केवळ मौज करण्यासाठी एक-दोन महिने बाहेर पडणे योग्यही नाही आणि आवश्यकही नाही. मी तुला सल्ला देईन की, तू उपयोगी पुस्तके वाचण्यावर आपला वेळ घालवावा. तसेच योग्य रीतीने व्यायाम करायला शीक. त्याचा तुझ्या तब्बेतीसाठी उपयोगच होणार आहे.

तुझा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस द महाराणी, कोल्हापूर

१९९५

लॉसेन
२९ जुलै १९२७

प्रिय उदयसिंह,

तू पुण्याहून पाठविलेले पत्र वाचून मला आनंद वाटला. हे पत्र तू स्वतः लिहिले का? स्वतःची कामे स्वतःच करण्याची सवय लावून घे. त्यामुळे तुझी आणखी वेगाने प्रगती होऊ शकेल. मला नेहमी पत्र लिहीत जा. मला तुझी अभ्यासातील प्रगती आणि प्रकृतीची माहिती जाणून घ्यायला आवडेल.

तुझी प्रकृती तशी उत्तमच असेल, अशी मी आशा करतो. नियमित व्यायाम करीत जा. नियमितपणा आणि वक्तशीरपणा ही आयुष्यात यश मिळविण्याची सूत्रे आहेत. लहान मूल आळशीपणे काम अर्धवट सोडून देत असते. तू मात्र तसे करू नये. तुला, तुझ्या भावाला आणि बहिणीला माझा हा सल्ला असेल.

आपला प्रेमळ^२
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत राजपुत्र उदयसिंह गायकवाड

१९९६

लॉसेन-आऊची
३ ऑगस्ट १९२७.

प्रिय लक्ष्मीदेवी,

तुझे पत्र मिळाले. धन्यवाद. पत्र वाचून तुम्ही मजेत असल्याचे समजले. खूप आनंद वाटला.
प्रतापसिंहाला मला पत्र लिहिण्याचे सांग. कारण मी भारतातून इकडे आल्यापासून त्याच्याबदल
काहीच माहिती मिळालेली नाही. मी आशा करतो की, सावंतवाडीमध्ये सर्व सुरक्षित चालू असेल.
तुझे पतीही मजेत असतील. त्यांना माझ्या शुभेच्छा कळव आणि हे पत्र त्यांना वाचायला देशील का?

एक्हियनमधील उपचार संपल्यानंतर मी येथे आलो आहे; पण दुर्दैवाने पुन्हा संधिवाताता
अट्क आला होता. उपचार सुरु आहेत, चिंता नसावी.

मला बडोद्यातील पुराची माहिती मिळाली. तसेच या पुरात बरीच जीवित आणि मालमत्तेची
हानी झाल्याचे समजले. येथील वर्तमानपत्रांतून आलेल्या बातम्या काहीशा अतिशयोक्तीपूर्ण आहेत.
मी योग्य ती मदत पुरविण्याचे आदेश दिलेले आहेत आणि परिस्थिती लवकरच सुधारेल, अशी
आशा आहे. तुझी मुलगी आता मोठी झाली असेल. ती चालायला लागली असेल, असे वाटते.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. राणीसाहेब, सावंतवाडी

१९९७

हॉटेल बेवू रिहेज, लॉसेन
३ ऑगस्ट १९२७

प्रिय धैर्यशील,

तुझी तब्येत बरी नसल्याचे समजले. मला खूप दुःख झाले. मी डॉक्टरांच्या अहवालाची वाट
पाहत आहे. तुझ्या अति बैठ्या कामाच्या सवयीमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत, असे
मला वाटते. तू पूर्वीप्रमाणे मैदानी खेळांकडे लक्ष द्यायला हवे, तसेच डॉक्टरांच्या सूचनांचे योग्य
पालन करायला हवे. तुला कसलाही कोर्स करण्याचे मी सुचिविणार नाही. कारण तू स्वतः खूप
जबाबदार आहेस, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. तू लवकर बरा होशील, अशी मला आशा आहे.
मला पत्र लिहून तुझ्या तब्येतीविषयी कळव.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २०९

मुले कशी आहेत. मी त्यांची आठवण काढली म्हणून सांग. विमलाराजे कशी आहे?

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजपुत्र धैर्यशीलराव गायकवाड

१९९८

हॉटेल बेबू-रिहेज,
आऊची- लॉसेन
४ ऑगस्ट १९२७

प्रिय महाराज,

बडोद्यात अलीकडे आलेल्या पुरानंतर झालेल्या परिस्थितीची विचारणा करणारी आपली तार मिळाली, त्याबद्दल धन्यवाद. मी पाठविलेले उत्तरही आपल्याला मिळाले असेल, अशी आशा करतो.

माझे दिवाण यांना पाठविलेली तार आणि मला मिळालेले इतर अहवाल यावरून असे दिसून येते की, बडोद्याच्या इतिहासातील हा एक अनपेक्षित पूर होता. अर्थात, इथल्या वर्तमानपत्रांनी या पुराचे अतिशयोक्तीपूर्ण असे वर्णन केलेले आहे.

मी जिनेक्हामध्ये असताना एका स्वीस पेपरमध्ये असे वाचण्यात आले की, आजवा तलाव फुटला. मला हे वाचून वाईट वाटले. मात्र त्याचवेळी मी विचार केला की, ही पत्रकारांची चुकी झाली असेल आणि चौकशी केली असता ते खरेही निघाले. हा तलाव फुटला नव्हता तर भरल्यामुळे ओसंडून वाहत होता. एखाद्या घटनेला वर्तमानपत्रे कसा रंग देतात, हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. त्यामुळे लोकांवर त्याचा काय परिणाम होईल, याचाही ते अशावेळी जबाबदारीने विचार करीत नाहीत.

काही दिवसांसाठी बडोदा अक्षरशः पाण्यात होते. शहरातील अनेक जुनी घरे आपोआप कोसळली. या पुराने खूप नुकसान झाले. दैवासमोर आपले काहीच चालत नाही, हेच खरे.

मी तात्काळ लोकांना शक्य त्या सुविधा पुरविण्याचे आदेश दिले. लवकरच परिस्थिती पूर्वपदावर येईल, अशी आशा आहे.

मी वेवे येये जाण्याचा नॅशनल स्वीस फेटस्ला भेट देण्याचा विचार केला होता. स्वीत्ज़र्लंडमधून जुन्या जीवनपद्धतीची माहिती घेण्याचा माझा विचार होता. त्याचेही तेथे प्रदर्शन होते. मात्र, तो विचार रद्द करून काही चांगल्या मासिकांचे वाचन करण्याचे मी ठरविले. त्यामुळे माझा वेळही

चांगल्या रीतीने जाणार होता. जिनेव्हा येथून प्रसिद्ध होणारे मासिक, ‘द रिहू ऑफ नेशन्स’ यात अभ्यासपूर्ण माहिती आहे. त्यातील लेख उदा. ‘द स्प्रिट ऑफ आशिया’, ‘इस्लामिक कल्चर’ आणि इतर काही विषय चांगले आहेत.

एच. एच. महाराणीसाहेब सध्या जर्मनीतील बॅड-नॉहेम येथे आहे. मला बरे वाटायला लागल्यावर माझाही तिकडे जाण्याचा विचार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द महाराजा, कपूरथळा

१९९९

हॉटेल बेवू-रिहेज,
आऊची - लॉसेन
७ ऑगस्ट १९२७

प्रिय महाराज,

मला हे नक्की आठवते की, आपल्या कारकीर्दिंचा रैप्य महोत्सव या महिन्यात आहे. मात्र, मला निश्चित तारीख आठवत नाही. सार्वभौम म्हैसूरचे राजा म्हणून आपल्या यशस्वी कारकीर्दीबद्दल मी आपले अभिनंदन करतो. तुमच्या राज्यासाठी तुमच्या इतका चांगला राजा दुसरा होऊ शकला नसता.

मी स्वतःला तुमच्या कुटुंबातीलच एक सदस्य, कदाचित एक ज्येष्ठ सदस्य असल्याचे मानतो. त्यामुळे तुम्हाला मी मनापासून आशीर्वाद देतो आणि तुमच्या दीर्घ आयुष्यासाठी शुभेच्छा व्यक्त करतो.

मी लवकरच तुम्हाला एक भेट पाठवणार आहे, जी तुम्हाला मदतही करील आणि माझी नेहमी तुम्हाला आठवण करून देर्इल. ही माझी एक वैचारिक भेट असेल.

तुमची आई, भाऊ, पत्नी आणि बहीण यामुळे आनंदात असतील, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, म्हैसूर

२०००

६, एक्हेन्यू वॅन डार्फ़िक, पॅरिस
१२ ऑगस्ट १९२७

प्रिय प्रतापसिंह,

मी युरोपला आल्यापासून तुझ्याकडून काहीही माहिती मिळालेली नाही. तशी इतरांकडून तुझ्याबदल माहिती मिळत असते; पण तू स्वतः पत्र लिहून तुझा अभ्यास आणि तब्बेतीविषयी मला कळविले असते, तर अधिक आनंद झाला असता. तेव्हा पुण्यात तुझे कसे चालले आहे, ते सविस्तर कळव. बडोदा कॉलेज आणि पुण्यातील कॉलेजमधील शिक्षणात तुला काही मोठा बदल आढळला का? तेथील शिक्षणाच्या दर्जाविषयी आणि प्राध्यापकांविषयी तुझे काय मत आहे? मला तुझ्याकडून हे जाणून घ्यायला आवडेल.

आयुष्यात शिक्षण ही फार महत्त्वाची गोष्ट असते. मनासाठी आणि शरीरासाठी शिक्षण आवश्यक बाब आहे, हे आपण समजून घेतले पाहिजे.

पुराच्या पार्श्वभूमीवर तू बडोद्याला जावेस अशी तार मी तुला पाठविली होती. त्यामुळे आपल्या लोकांना आनंद वाटला असता. मात्र, आता परिस्थिती बन्यापैकी सुधारलेली असल्यामुळे तू आपला अभ्यास सोडून तिकडे जाण्याची आवश्यकता नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, पुणे

२००२

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
१३ सप्टेंबर १९२७

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

अलीकडच्या बडोद्यातील पूर परिस्थितीदरम्यान आपण सहानुभूतीपूर्वक माझ्या मंत्रांकडे निरोप पाठविला होता. त्याबदल मी आपला आभारी आहे. गत पन्नास वर्षात मी बडोद्यामध्ये अनेकदा पूर आलेला पाहिला आहे. मात्र, यावेळी आलेला पूर हा बडोद्यातील इतिहासातील फार

मोठा आणि अनपेक्षित असा पूर होता. अशा अनपेक्षित आलेल्या पुरामुळे सुरक्षेच्या तरतुदी तात्काळ करणे शक्य होत नाही.

या दुर्घटनेची बातमी समजली त्यावेळी मी नुकताच एक्हियन येथील उपचार घेऊन जिनिव्हाला आलेलो होतो. येथील वर्तमानपत्रातून वाचायला मिळाले की, बडोद्यातील तलाव फुटला आणि त्यात हजारो लोकांचा बळी गेला.

ही बातमी अतिशयोक्तीने लिहिलेली होती. मी तात्काळ बडोद्याला तार पाठवून वस्तुस्थितीची माहिती घेतली. मिळालेल्या माहितीनुसार तलाव सुरक्षित होता आणि झालेले नुकसानही वर्णन केल्याप्रमाणे नव्हते. तरीसुद्धा नुकसान तर झालेलेच आहे आणि माझे मंत्री त्यादृष्टीने शक्य ते प्रयत्न करीत आहेत. अशा अचानक घटणाऱ्या घटनानंना योग्य रीतीने हाताळता यावे, यासाठी राज्यात अनेक तरतुदींची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. तरीही मी विशेष सूचना देऊन पूर्ग्रस्तांना उदारपणे मदत देण्याविषयी कळविले होते. त्यामुळे पूरपरिस्थितीची झळ बसलेल्या लोकांना तात्काळ साहाय्य मिळू शकले.

लॉसेनमध्ये असताना मला संधिवाताचा अटक आला होता. त्यानंतर मी वैद्यकीय सल्ल्यानुसार स्कॅन्डिव्हनियाला गेलो; पण त्याचाही काही फायदा झाला नाही. सध्या मी लंडनमध्ये आहे. इथल्या थंड वातावरणामुळे मला काहीसे बरे वाटायला लागले आहे.

काळी काळापूर्वी मला अपचनाचा फार त्रास झाला होता. त्यामुळे माझी तब्येतही बरीच खालावली; पण हा त्रास काही काळासाठीच राहिल्याने हळूहळू माझी तब्येत सुधारत आहे. मला युरोपातील हिवाळी वातावरणाचा फायदा व्हायला हवा होता. मात्र, अद्याप ते पूर्णतः शक्य झालेले नाही. तरी माझे वय आणि खालावलेली तब्येत यामुळे मी कसलीही रिक्स घेऊ इच्छित नाही.

आपण लेडी आर्यविन आणि आपल्या कुटुंबियांचे माझ्या राजधानीत येत्या डिसेंबरमध्ये स्वागत करण्यास मी उत्सुक होतो. मात्र, सध्याच्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे आणि त्यातून झालेल्या नुकसानीमुळे मी आपल्या स्वागताचा आनंद उपभोग शकेन, असे वाटत नाही. त्यामुळे परिस्थिती पूर्ववत झाल्यानंतर आपणा सर्वांना मी पुन्हा आमंत्रित करीन. तेहांना आपण मला तुमचे स्वागत करण्याचा सन्मान द्याल, असा विश्वास वाटतो.

पत्र पूर्ण करण्यापूर्वी मी माझ्या राज्यातील काठियावाड किनाऱ्याचा उल्लेख करू इच्छितो. यासंदर्भात १८१७ आणि १८६५ मध्ये आम्ही काही करार केलेले आहेत. त्यामुळे माझी अशी विनंती आहे की, या तरतुदींनुसार माझ्या राज्याला मिळणारे फायदे घेऊ द्यावेत. त्यादृष्टीने आपण विचार केला तर मी आपला ऋणी राहीन. भारतीय राज्याचे अधिकार शाबूत राहावेत, हे व्हाईसरायच्या हातात असते. मला विश्वास वाटतो की, आपण आमच्या अधिकारांचा उपभोग घेऊ द्याल. माझे मंत्री बडोद्याचे म्हणणे आपल्याकडे मांडतील, कृपया त्यांना तशी परवानगी द्यावी.

आपण, लेडी आर्यविन आणि आपले सर्व कुटुंबीय मजेत असतील, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. व्हाईसराय लॉर्ड आर्यविन

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन

२८ सप्टेंबर १९२७

प्रिय कॅप्टन ब्रेमनेर,

माझी दि. २६ तारखेची तार तुम्हाला मिळाली असेलच, तरी त्या तारेची एक प्रत या पत्रासोबत जोडत आहे.

मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे युवराज प्रतापसिंहाच्या विवाहाची तारीख अद्याप निश्चित केलेली नाही. हा विवाह मी त्याच्याच संमतीने ठरविलेला आहे. खरे तर ही समाजात रूढ प्रथा नाही.

अनेक मुली पाहिल्यानंतर ही मुलगी योग्य वाटल्याने तिची वधू म्हणून निवड करण्यात आलेली आहे. प्रतापसिंह, त्याची बहीण आणि इतरांनीही म्हणजे सेवेतील वैद्यकीय व्यक्ती आणि महिला डॉक्टरांनीही तिला पाहिले आहे. या सर्वांच्या संमतीनेच तिची निवड करण्यात आलेली आहे.

तिच्याशी विवाह करताना बडोद्याच्या कायद्याचे उल्लंघन होणार नाही. मात्र, तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे विवाहास उशीर करता येणार नाही. खरे तर व्यक्तिशः माझीही तशीच इच्छा होती; पण यावेळी मी याबाबत अधिक लिहू शकणार नाही.

आमचा समाज आणि विशेषतः जातीतील काही निश्चित अशा अडचणींची तुम्हाला महिती नाही. मी माझ्या अधिकाऱ्यांना आदेशित करून लग्नाच्या खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करून ते सादर करण्यास सांगितले आहे. त्यामुळे त्यांना आणि लोकांना असे वाटत आहे की, या विवाहाची तारीख निश्चित झालेली आहे. मात्र, वास्तवात तसे नाही.

प्रतापसिंहाचे अभ्यासातून लक्ष विचलित होऊ नये, याची मला चिंता वाटते.

तुम्हाला मान्य असणाऱ्या बाबी करणे हे राज्याला बंधनकारक आहे आणि ते होऊ शकले नाही, याचे मला आश्चर्य वाटते. त्यामुळे शांतपणे सगळे पाहण्यापेक्षा तुम्ही समजदारीने आपले कार्य करावे. कराराप्रमाणे दिवाणींनी अडचणी दूर करून इतर बाबी पूर्ण कराव्यात, असे तुम्हाला वाटत असेल तर तुमच्याकडूनही तशी पावले उचलली गेली पाहिजेत. राज्याच्या भल्यासाठी तुम्ही दिवाणींना योग्य त्या गोष्टी करण्याच्या सूचना देऊ शकता.

मला स्वीडनहून परतताना थकवा वाटत होता. त्यामुळे आरामासाठी मी येथे अपेक्षेपेक्षा जास्तच थांबलो.

मी पुराने निर्माण झालेली परिस्थिती आणि त्याचे माझ्या लोकांना भोगावे लागलेले परिणाम विसरलेलो नाही. लोकांच्या आणि माझ्या हिताचा विचार करता मी येथे आणखी काळ विश्रांती घेऊन प्रकृती सुधारू देणे आवश्यक आहे. कारण या दौऱ्याच्या सुरुवातीपासूनच मला दगदग सहन करावी लागलेली आहे.

राजपत्र प्रतापसिंह यास अनेक आशीर्वाद आणि शिवराजसिंहांना मी आठवण काढली म्हणून सांगावे.

मला आतापर्यंत तुमची दोन पत्रे मिळलेली आहेत. त्यांचे मी तारेने आणि पत्राने उत्तर दिले आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कॅटन ब्रेमनेर,
राजपुत्र प्रतापसिंह गायकवाड यांचे पालक

२००४

हॉटेल हॅन्स क्रेसंट, लंडन
२९ सप्टेंबर १९२७

प्रिय दिवाण,

तुम्ही माझ्याशी कायम संपर्क ठेवून असता, त्याबद्दल धन्यवाद. माझ्या माघारी बडोद्यामध्ये तुम्ही सर्व बाबी व्यवस्थित सांभाळत आहात याचा मला विशेष आनंद वाटतो.

माझी तब्बेत आता बरी आहे. थंड वातावरणात आल्यापासून अपचनाचा त्रास कमी झाल्यासारखे वाटतेय, तथापि अद्याप हा त्रास पूर्णपणे बरा झालेला नाही. पूर्वीपेक्षा माझी घोडेस्वारीही चांगली सुरु आहे.

कर्नल बर्क यांना माझा नमस्कार कळवाल का? माझ्या वतीने त्यांना धन्यवादही द्या. त्यांचे पत्र मिळाले आहे. मी त्यांना लवकरच उत्तर देणार आहे. येथे मी शिकारीचा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न केला. तसा मी यापूर्वीही असा प्रयत्न केला होता; मात्र यावेळी मी त्याचा पुरेसा आनंद घेऊ शकलो नाही. यासाठी मी काही उत्तम प्रतीचे घोडेही खरेदी केले. मी काही शर्यतीचे घोडेही विकत घेतलेले आहेत. माझ्यासारख्या व्यक्तीला कामाचा ताण, काळजी आणि एकाकीपणा घालवण्यासाठी याची गरज असते.

कृपया तुमची पत्नी आणि कन्येला मी त्यांची आठवण काढल्याचे सांगावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्षी.टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

२००५

लंडन
६ ऑक्टोबर १९२७

प्रिय श्री. सेडन,

दोन दिवसांपूर्वीच तुमचे पत्र मिळाले, त्याबदल आभारी आहे. सहसा मी तुमच्या मताशी सहमत असतो; मात्र त्याची अंगलबजावणी कशी करावी याबाबत, मला निश्चित काही सांगता येणार नाही. उदा. अलीकडचा पूर इत्यादी. तरीही तुमच्या मतांना मूर्तरूप देण्याविषयी मी विचार करीत असतो.

मी तुम्हाला आणि श्रीमती सेडन यांना जेवणासाठी आमंत्रित करू इच्छितो. तुम्ही माझे आमंत्रण स्वीकार कराल अशी आशा आहे. पूर मदत मोहीम आणि बडोद्यातील इतर बाबी सुरक्षीत सुरु आहेत. मंत्री, गोविंदभाई आणि इतर मंडळी आपल्या जबाबदाऱ्या उत्तम रीतीने पार पाडत आहेत. सर्वांच्या अपेक्षांचे समाधान करणे शक्य नसते. कॉन्फरन्स फंडमध्ये मी काही मदत देत आहे. तुम्हा उभयतांना शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सी.एन. सेडन

आय.सी.एस. (निवृत्त) ऑक्सफर्ड

२००६

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
१२ ऑक्टोबर १९२७

प्रिय गोविंदभाई,

तुमचे २२ साटेंबरचे पत्र मिळाले. या पत्राबदल मी आपला आभारी आहे. प्रशासनात तुम्ही ज्या उत्साहाने रस घेतलेला आहे, त्याबदल मी तुमचा आभारी आहे. तुम्ही यापुढेही याच उत्साहाने हे काम करीत राहाल अशी मी आशा व्यक्त करतो.

तुम्ही हे जाणताच की, राज्याचे कल्याण हे बन्याच प्रमाणावर तुमच्यावर अवलंबून आहे आणि मीदेखील तुमच्याच भरवशावर आहे. परस्परांशी संबंधित घटकांनी एकमेकांशी नेहमी

मोकळेपणाने वागले पाहिजे, हे पुन्हा पुन्हा सांगण्याची मला गरज वाटत नाही. तसेच सुधारणेसाठी आवश्यक त्या सूचना देताना संकोच वाटायला नको.

मी तुमच्या पत्राचे उत्तर देऊ शकले नाही तर असा समज करून घेऊ नये की, माझे दुर्लक्ष झालेले आहे. जर एखाद्या मुद्यावर माझ्या आदेशाची आवश्यकता भासत असेल तर त्वरित तसे सुचवावे, त्यामुळे चुका टाळता येतील. जर माझ्या एखाद्या आदेश वा संदेशात तुम्हाला काही त्रुटी आढळली तर तुम्ही दुरुस्त करू शकता. बुद्धिवान व्यक्ती या बाबी सहजतेने समजून घेतात. शेवटी राजाही एक मनुष्यच असतो. त्यामुळे त्याच्याकडूनही चुका होणे शक्य आहे. राजाचे हितसंबंध जोपासणे हे त्यांच्या विश्वासू लोकांचे कर्तव्य असते. तुमच्या कुटुंबातील सर्व मजेत असतील अशी मी आशा करतो.

रावबहादूर जी.एच. देसाई, नायब दिवाण, बडोदा

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२००७

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
१२ ऑक्टोबर १९२७

प्रिय दिवाण,

मी तुमची २३ सप्टेंबरची दोन्ही पत्रे काळजीपूर्वक वाचली. आंबेगावकरांनीही त्यांना प्राप्त झालेली तुमची पत्रे दाखविली. या सर्वांगून असे लक्षात आले की, तुम्ही कार्यक्षमतेने आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडत आहात, तसेच प्रशासन योग्य रीतीने चालण्यासाठी तुम्ही आवश्यक ती पावले उचलत आहात.

तुम्हाला याची कल्पना आहेच की, माझे आणि प्रशासनाचे हितसंबंध तुमच्या भूमिकेवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. तसेच तुम्ही इतरांच्या कामाचे कसे पर्यवेक्षण करता यावरही बन्याच बाबी अवलंबून आहेत. मी तुम्हाला शक्य ती मदत करण्यास उत्सुक आहे. तुम्हाला जेथे माझ्या मदतीची गरज पडेल तेव्हा तुम्ही मला अवश्य कळवावे. तुम्हाला माहीतच आहे की, तुम्ही प्रशासनाचे प्रमुख आहात. तसेच राज्यातील सर्व विभागांच्या कामांवर नियंत्रण ठेवण्याची तुमची जबाबदारी आहे. विशेषत: तुम्ही खानगी विभागावर लक्ष द्यावे. तिथल्या सगळ्या बाबी सुरक्षित चालणे आवश्यक आहे. आर्थिक बाबींच्या संदर्भात तर तुम्ही कायम सजग असावे.

काही लोक किंवा अधिकारी विविध विभागांचे पर्यवेक्षण करताना अडचणी आणू शकतात. त्यांच्या हेतूला धक्का पोहोचत असेल, तर ही बाब होणे शक्य आहे. मात्र तुम्ही आपल्या

कर्तव्यापासून ढळू नये आणि माझे हितसंबंध शाबूत राहतील याची काळजी घ्यावी. माझ्या एखाद्या आदेशाने या सगळ्या प्रक्रियेत बाधा येत असेल, तर तुम्ही ते दुरुस्त करावेत. खानगी विभागात कोणताही गैरप्रकार खपवून घेऊ नका. कारण हा विभाग इतर विभागांपेक्षा भिन्न आहे.

सर मनुभाई खानगी विभागातील चुकीच्या गुंतवणुकीवर नियंत्रण ठेवू शकले नाहीत. ते त्यांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली नक्हतेच किंवा खानगी कारभारी यांनी हे होऊ दिले नाही. माझ्या काही आदेशामुळे ही त्यांना काही करता आले नाही, असा प्रतिवाद करण्यात आला होता. एखाद्या उच्चपदस्थ अधिकाऱ्याकडून माझी हीच अपेक्षा असते की, जेथे चुका झाल्या असतील तेथे त्यांनी लगेच लक्ष द्यायला हवे व माझ्याही ते लक्षात आणून द्यायला हवे. विशेषत: आर्थिक आणि गुंतवणुकीच्या मुद्यावर असे व्हायलाच अवे.

सहसा लोक त्यांच्या चुकांना दुरुस्त करणाऱ्याचे आभार व्यक्त करीत नाहीत. एखादा प्रामाणिकपणाने आपले काम करीत असताना इतरांना त्याचा त्रास होऊ शकतो. कारण त्यांचे हेतू त्यामुळे साध्य होत नसतात. मात्र तो सकारात्मक दृष्टीने काम करून त्यांना वाईट काम करण्यापासून परावृत्त करू शकतो. या तत्त्वांचा आपल्या कामात नेहमी उपयोग करायला हवा. लोकांच्याही लक्षात ही तत्त्वे आणून द्यायला हवीत. मला वाटते की, सर मनुभाईनी स्वतःवर कामाचा अतिव्याप वाढवून घेतला होता. यातील बरीच कामे ते इतरांवर सोपवू शकत होते. त्यांनी स्वतः कामे करून इतरांच्या कामाचे पर्यवेक्षण करायला हवे होते. त्यांनी स्वतः: आर्थिक बाबी, तसेच खानगी आणि राज्याच्या हिताच्या मुद्यांवरच आपले लक्ष केंद्रित करायला हवे होते. त्यांच्या कार्यकाळामध्ये गुंतवणुकी करताना फारशी काळजी घेण्यात आली नाही. तसेच त्यांनी वा इतरांनी माझ्या वर्तीने तेव्हाच्या सचिवांनी लिहिलेल्या पत्रांचा आपल्याला सोयिस्कर असा अर्थ लावायला सुरुवात केली.

श्री. दातार वा इतरांकडे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक व्यवहार सोपविताना त्याची मला माहिती देणे ही मनुभाईची जबाबदारी होती. तसेच राज्याच्या हितसंबंधाच्या विषयांमध्येही फारशी काळजी घेतली गेली नाही. राज्याच्या व खानगीच्या हिताच्या बाबी याच माझ्याही हिताच्या असतात. त्यामध्ये कसलाही भेद करता कामा नये.

इंग्लंड आणि भारतामध्ये खूप फरक आहे. युरोपातील लोकांच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे इथली व्यवस्था विकसित झालेली आहे. तथापि भारतीय व्यवस्थेचे काही फायदे आहेत. कारण ही व्यवस्था इथल्या विशिष्ट अशा वातावरणात तयार झालेली आहे याची आपण दखल घ्यायला हवी.

मीही काही गोष्टी सांगत असताना ती केवळ ब्रिटिश व्यवस्थेची नक्कल होणार नाही ना याची काळजी घेत असतो. युरोपमध्ये गोष्टी झापाट्याने बदलतात. कायदेमंडळालाही लोकांच्या कलाचा विचार करूनच निर्णय घ्यावे लागतात. इथल्या लोकांच्या मागण्या या सातत्याने बदलत असतात. भारतामध्ये लोकांना बदल हा फारसा आवडत नाही. लोक जर खरोखर विकासात्मक दृष्टिकोनाचे असतील तर ते आधी त्यांची सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित राहील याची काळजी घेतात. त्यानंतर ते आपल्या राजकीय हक्काची मागणी करतात.

ब्रिटिश भारतातील एक नवीन बदल असा जाणवत आहे की, सामाजिक ऐक्य वाढविण्याएवजी जातीय पूर्वग्रह वाढताना दिसत आहे. यापेक्षा काही वेगळे जाणवते का? मी या मुद्यांचा उल्लेख केला, तरी मी त्यावर अधिक भाष्य करू इच्छित नाही.

माझी तब्येत आता बरी आहे. मी दोन-तीन तास घोडेस्वारी करतो. इथला मुक्काम मी आणखी वाढविण्याच्या विचारात आहे. कारण इथल्या हिवाळ्याचा मला फायदा होत असल्याचे जाणवते. काही खोडसाळ मंडळी माझ्या या वा इतर कृतींचा अर्थ त्यांच्या सोयीने लावतील. मला राज्यकारभारात रस राहिला नाही, असाही ते प्रचार करतील. मात्र ते पूर्णतः चुकीचे आहे. तुम्ही याबाबत काळजी घ्यावी. अशी मंडळी इतरांच्या फायद्यापेक्षा स्वतःच्याच हिताचा अधिक विचार करीत असतात. ते काही गोष्टी अतिशयोक्तीने मांडत असतात व आपले हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

तुम्ही आणि तुमचे सर्व कुटुंबीय मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२००८

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
३ नोव्हेंबर १९२७

प्रिय दिवाण,

तुमच्या समोर काही बाबी मांडण्यासाठी मी हे पत्र लिहीत आहे. मला श्री. गुर्टू यांचे दि. २६ सप्टेंबरचे पत्र मिळाले. या पत्रात त्यांनी अगदी मोकळेपणाने आपली मते मांडली आहेत. मला मोकळेपणाने बोलणारे अधिकारी नेहमीच आवडतात. अशा वेळी राज्यानेही त्यांच्या मतांची गांभीर्याने दखल घ्यायला हवी असे मला वाटते.

वरिष्ठांनी अशा अधिकाऱ्यांना विश्वासात घ्यायला हवे, तसेच त्यांचा हा विश्वास टिकून राहण्यासाठी योग्य ती पावले उचलायला हवीत. एखादी बाब त्यांनी गोपनीयरीत्या आपल्यासमोर मांडली असेल तर ती योग्य रीतीने हाताळायला हवी. सर्व अधिकाऱ्यांनी गोपनीय प्रकरणे लपवून न ठेवता वरिष्ठांसमोर मांडायला हवीत; कारण अशा बाबी दडवून ठेवणे ही राज्यासाठी आणि लोकांच्या हितासाठी योग्य ठरणार नाही.

मला वाटते की, आपण अतिशय उत्तम अशा अधिकान्यांची नियुक्ती केलेली आहे आणि एखादे गोपनीय प्रकरण कसे हाताळावे याची त्यांना पूर्ण समज आहे. श्री. गुर्जू यांनी पत्रात उल्लेख केल्याप्रमाणे सध्या आर्किटेक्ट तळवळकर यांनी धारण केलेले सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे सचिवपद तितके योग्य वाटत नाही. या संदर्भातील माझ्या आदेशांचे योग्य आकलन झालेले नाही अथवा चुकीचा अर्थ लावण्यात आला आहे असे मला वाटते.

कारणे काहीही असतो, पण सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे सचिव मुख्य अभियंता हेच असायला हवेत. जेणेकरून विभागातील प्रश्न ते योग्यरीतीने सोडवू शकतील आणि आपल्या कनिष्ठांवरही योग्य ते नियंत्रण ठेवू शकतील. एकदा श्री. के. डी. दलाल यांची नियुक्ती सार्वजनिक बांधकाम खात्याचे सचिव म्हणून करण्यात आली होती. मात्र नंतर काही कारणास्तव ही नियुक्ती रद्द करण्यात आली. मी कार्यकारी अभियंत्यापेक्षा वरिष्ठ पद म्हणून मुख्य अभियंता हे पद निर्माण केले होते. मात्र तो सध्या पी.डब्ल्यू. च्या खाजगी सचिवासारखा काम करतोय असे वाटते.

तळवळकरांना आर्किटेक्ट म्हणून फारसे काम नसावे असे मला वाटते. त्यामुळे कार्यकारी अभियंत्याच्या श्रेणीच्या वरच्या पदावर म्हणजे सचिव पदावर काम करण्यात त्यांना रस दिसतोय. तळवळकर जर अधीक्षक अभियंता म्हणूनही स्वतःकडे ती जबाबदारी ठेवत असतील आणि त्यांना त्यातून वेळच मिळत नसेल, तर आपले आदेश बदलायला हवेत असे मला वाटते.

माझ्या मनात एक विचार घोळतोय, पण तो मी आतापर्यंत कुणाजवळ बोललो नव्हतो. मला वाटते की, भविष्यामध्ये आपण सरकारचे मुख्य सचिव असे पद निर्माण करायला हवे, तसेच सार्वजनिक बांधकाम खात्याला परिषदेत स्थान द्यायला हवे, जेणेकरून सार्वजनिक बांधकाम खाते आणि रेल्वेविषयक बाबींवरही योग्य ते नियंत्रण ठेवता येईल.

हा उद्देश लक्षात घेऊन श्री. कुक यांची नियुक्ती करावी, तसेच त्यांनी परिषदेत काम करावे. श्री गुर्जू यांचे पत्र, कदाचित तुम्ही ते वाचण्यासाठी त्यांच्याकडे मागाल, या पत्रात त्यांनी अनेक मुद्यांचा अभ्यासपूर्ण उल्लेख केलेला आहे. शासकीय व्यवस्थेमध्ये जेथे पदोन्नती आणि पुढील संधी या निश्चित असतात, तेथे तुलनात्मकदृष्ट्या फारशा सक्षम नसलेल्या व्यक्तीही वरिष्ठ पदावर पोहोचतात. मात्र प्रशासकाची ही जबाबदारी असावी की, अयोग्य व्यक्ती जर पदावर बसलेल्या असतील आणि आपल्या जबाबदान्या टाळत असतील, तर त्यांना पदावरून हटविणे किंवा सेवानिवृत्ती देणे योग्य ठरेल.

तुम्हाला अशा प्रशासकपदाचा उत्तम अनुभव आहे. त्यामुळे याबाबत फारशी बोलण्याची गरज वाटत नाही. तुम्हाला तावकर अऱ्णद सन्सबद्ध भांडविलेली तार आतापर्यंत मिळाली असेलच. त्यांच्या व्यवहाराविषयी मी तार पाठविली होती. अशा बाबींबद्ध भांडविली अनभिज्ञ ठेवणे हे योग्य नाही. या प्रकरणाचा गोपनीय अहवाल तयार करावा आणि पुढील संदर्भासाठी तो छापून घ्यावा. प्रत्यक्ष महाराणीही या प्रकरणामध्ये आपला व्यक्तिगत पैसा गमावून बसल्या आहेत. आता त्या भांडविली खानगी विभागाला हे नुकसान भरून देण्यासाठी आग्रह करीत आहेत. कुटुंबाचे हित विचारात घेणे मला संयुक्तिक वाटत नाही. एकतर याकडे फारसे लक्ष देऊ नये किंवा त्यासाठी पूर्णपणे नकार घ्यावा. घर बांधण्यासंदर्भात माझे धोरण असे आहे की, शहरातील गर्दीच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९२

भागातील प्लॉटवर इमारती बांधू नयेत. तिथल्या रहिवाशांच्या आरोग्याचा विचार करता हे प्लॉट मोकळे ठेवावेत. इमारती बांधण्यासाठी बाहेरील भागात योग्य अशा ठिकाणी रिकामे प्लॉट शोधण्यात यावेत आणि त्या ठिकाणी लोकांना आवश्यक त्या सुविधा पुरवाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - रेल्वे व्यवस्थापकाचे संपूर्ण पदनाम हे 'इंजिनिअर इन-चीफ फॉर रेल्वे ऑफिस कम्प्युनिकेशन्स' असे आहे. ते विसरल्या गेले की काय असे वाटते. श्री. कुक यांना ते सांगा. त्यांना इतर पदाची जबाबदारी देईपर्यंत त्यांनी रस्ता निर्माण धोरणावर काम करणे आवश्यक आहे. त्यांना जर हे काम अवघड वाटत असेल, तरच त्यांनी ही जबाबदारी इतरांकडे सोपवावी. कारण हे फार महत्वाचे काम आहे.

एस. आर. जी.

रावबहादूर (आता सर) व्हा.टी. कृष्णम्भाचारी

२००९

बडोदा
२० जानेवारी १९२८

प्रिय महाराज,

तुमच्या दि. १४ तारखेच्या तारेबद्दल धन्यवाद. कर्नल हाक्सर यांच्याबद्दल आपण त्यात उल्लेख केला. मी माझ्या मंत्रांना योग्य ती कार्यवाही करण्यासंदर्भात सुचविणार नाही.

मला पाठविलेल्या गोपनीय पत्रात एच.एच. जामसाहेब यांनी विनंती केली आहे की, सगळ्या महत्वपूर्ण बाबी सर लेझली स्कॉट यांच्या समक्ष मांडाव्यात. ते भारतीय राज्यांच्या वरीने कमिटीपुढे जाणार आहेत. मी त्यांना खालील पत्र पाठविलेले आहे. चॅन्सलर म्हणून तुम्हाला याचा उपयोग होईल असे वाटते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. महाराजा, पटियाला

२०१०

बडोदा
२० जानेवारी १९२८

प्रिय महाराज,

तुमच्या दि. १६ तारखेच्या पत्राबद्दल आभारी आहे.

जसे की, मी तुम्हाला मागच्या बॉम्बे भेटीत म्हणालो की, कमिटीसमोर माझ्या राज्याच्या वर्तीने नेमके सादरीकरण काय करायचे याचा मी अद्याप निर्णय घेतलेला नाही. त्यासाठी आवश्यक ती माहिती मी गोळा करीत आहे.

या मुद्यावर माझे चिंतन सुरूच असून तुम्ही सुचविल्याप्रमाणे सर लेझली स्कॉट किंवा इतर वकिलांची मदत घ्यावी का या संदर्भातही विचार करीत आहे. मला एच.एच. महाराज पटियाला यांचा टेलिग्राम मिळाला आहे. त्यात त्यांना विशेष कार्यअधिकारी कर्नल हाक्सर यांना पदावरून दूर करण्यासंदर्भात माहिती विचारली आहे. तुम्ही माझ्या मताशी सहमत असाल की, सर्वांच्या हिताचा विचार करता, संविधानिक मार्गानेच योग्य ती कार्यवाही व्हायला हवी तसेच सर्व संबंधितांनाही विचारात घ्यायला हवे. चर्चेशिवाय इतरांवर निर्णय लादणे योग्य होणार नाही. ‘चेंबर ऑफ प्रिन्सेस’च्या वर्तीने अद्यापपर्यंत बडोदा राज्याशी कोणतीही सल्लामसल्लत झालेली नाही, हे मी तुमच्या लक्षात आणून देऊ इच्छितो.

मी सर लेझलीविषयी निर्णय झाल्यावर तुम्हाला कळविणारच आहे. मी महाराज पटियाला, जे चेंबर ऑफ प्रिन्सेसचे चॅन्सलर आहेत, त्यांना हे पत्र संदर्भासाठी पाठवतो, जेणेकरून त्यांचा कसलाही गैरसमज होऊ नये.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. जामसाहेब श्री. रणजितसिंह, नवानगर

२०११

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ फेब्रुवारी १९२८

प्रिय महाराज,

तुमची २० जानेवारीची तार क्र. १९ मिळाली. तसेच तुमचे २७ तारखेचे पत्रही मिळाले. मला अद्यापही हाक्स-रुशब्रुक-विल्यम्स अहवाल प्राप्त झालेला नाही. त्याचप्रमाणे कायदेशीर

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९४

सल्ला व इतर कागदपत्रे तसेच धोरणात्मक तरतुदींचा कच्चा मसुदा या सर्वांचीही मी वाट पाहत आहे. वास्तविक या बाबींची बैठकीत चर्चा होणार आहे. हे सगळे प्राप्त झाल्याशिवाय मी निर्णय कसा घेऊ शकेल? मी या प्रकरणातील आदरणीय सर लेझली स्कॉट यांच्या संबंधाविषयी तुम्हाला अवगत केलेले आहे. आपण यावर चर्चाच केलेली नाही, त्यामुळे नवकी परिस्थिती काय आहे, हे समजायला मार्ग नाही. आपल्या आदेशाचे पालन होईल की नाही, याबाबत मी चिंतातुर आहे. सर्वांमध्ये मोकळेपणाने चर्चा होणे आणि आवश्यक ते साहित्य वेळेत गोळा होणे गरजेचे आहे. संदर्भहीन माहितीच्या आधारे मी निर्णय कसा घ्यावा हा मोठा प्रश्नच आहे आणि आपण माझीही अडचण समजू शकता. मी अनौपचारिक बैठकांना उपस्थित राहणार आहे. मात्र त्यामुळे मी विशेष पावले उचलील असे होणार नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. महाराजा, पटियाला
चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, पटियाला

२०१२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ फेब्रुवारी १९२८

प्रिय महाराज,

मी दि. ४ चे पत्र लिहिल्यानंतर एच.एच. जामसाहेब आणि सर लेझली स्कॉट हे मला भेटायला येथे आले. तुम्ही २६ जानेवारीच्या तारेमध्ये उल्लेख केलेल्या योजनेवर मी सर स्कॉट यांच्याशी अनेकदा चर्चा केली. काल रात्रीच ते बडोद्याहून गेले.

मी माझा दृष्टिकोन तुम्हाला कळविण्याची घाई करत आहे कारण त्याबदल कसलाही संशय राहू नये अशी माझी इच्छा आहे. मला हे सांगावेसे वाटते की, चर्चेनंतरही यात काही बदल करावा असे सबळ कारण मला दिसून येत नाही. माझ्या मते, या प्रकरणात आपल्यासाठी योग्य पाऊल पुढीलप्रमाणे असेल. आपण प्रथम या प्रकरणाशी संबंधित आवश्यक ती कागदपत्रे गोळा करायला हवीत आणि त्यांचे काळजीपूर्वक परीक्षण करायला हवे. हे अद्याप आपल्याकडून झालेले नाही. हे केल्यानंतर योग्य ती योजना आखता येईल. त्याशिवाय कोणतीही योजना प्रस्तावित करणे समंजसपणाचे ठरणार नाही.

अशी आवश्यक ती कागदपत्रे गोळा केल्यानंतर आपण हे ठरवू शकू की कमिटीसमोर आपल्या राज्याच्या भल्यासाठी काय मांडायचे आहे. तसेच कमिटीलाही त्यामुळे सध्याच्या समस्यांवर काय उपायायोजना करता येईल, याबाबत निर्णय घेता येईल.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २९५

या सर्व मुद्यात आपण सर्वांनी विचार करायला हवा. मुख्यतः एखाद्या वकिलाला या प्रकरणात सामील करून घेण्याआधी आपली भूमिका स्पष्ट असणे गरजेचे आहे किंवा एखादी योजना तयार करण्याआधीही या बाबींचा विचार क्हायला हवा. आता आपल्या लक्षात आले असेल की, मी एखादी योजना स्वीकार करण्याविषयी सध्या फारसा उत्सुक का नाही. या संदर्भातील माझी भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी मी हे सर्व मांडत आहे. तुम्ही चॅन्सलर आहात. त्यामुळे मी तुम्हाला कसल्याही संभ्रमात ठेवू इच्छित नाही. कमिटीसमोर सादरीकरण करताना मी माझ्या मताने पूर्ण स्वातंत्र्य घेऊन मांडणी करू इच्छितो.

आपली तब्येत उत्तम असेल अशी मी आशा करतो. तसेच मी दिल्लीला आल्यानंतर तिथे आपली भेट घेऊ शकेन अशी आशा व्यक्त करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. महाराजा, पटियाला
चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, पटियाला

२०१३

१५, राजपूत रोड, दिल्ली
१९ फेब्रुवारी १९२८

प्रिय महाराज,

मी आपल्या आणि इतर बांधवांचा (राजांचा) आभारी आहे की, आपण हिज एक्सलन्सी द व्हॉइसरॉय यांचे आभार व्यक्त करण्यासाठी मला भाषण करण्यास सुचवीत आहात. मी हा माझा गौरव समजतो. मात्र तुम्हाला माहीतच आहे की, माझी तब्येत बरी नाही आणि थोड्या श्रमानेही मला थकवा येतो. याशिवाय माझा घसाही बरा नाही. त्यामुळे डॉक्टरांनी मला कमीत कमी बोलण्याचा सल्ला दिलेला आहे. त्यामुळे मला हे आभारप्रदर्शन करता येणे शक्य नाही याचा मला खेद वाटतो. आपण हे समजू शकला, अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराजा, पटियाला
चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, दिल्ली.

२०१४

१५, राजपूत रोड, दिल्ली
२० फेब्रुवारी १९२८

प्रिय महाराज,

एक दिवस अनौपचारिक चर्चेमध्ये असे सुचविण्यात आले की, जे राजे निवृत्त आदरणीय सरलेझली स्कॉट यांच्या चौकशी समितीसमोर आपली प्रकरणे मांडू इच्छितात, त्यांनी तुम्हाला तसे कळवायला हवे.

मी या आधी सदर विषयासंबंधी माझी मते तुमच्या निर्दर्शनास आणून दिली आहेत. मी या विषयाचे पुन्हा काळजीपूर्वक चिंतन केले. मला वाटते की, राजांनी अपुन्या माहितीच्या आधारे एखादी योजना प्रस्तावित करणे संयुक्तिक होणार नाही. किंबहुना तात्पुरत्या स्वरूपाचा प्रस्ताव तयार करणेही योग्य होणार नाही, यातून आपल्या प्रकरणाविषयी पूर्वग्रह तयार होऊ शकतो. आपण समितीसमोर आपली भूमिका शक्य तितक्या स्पष्टपणे मांडायला हवी आणि समितीला पुढे योजना तयार करू श्यावी. एकदा योजना तयारे होऊन सर्वापर्यंत पोहोचली, की आपण ही योजना आपल्याला कितपत योग्य आहे हे ठरवू. अपुन्या माहितीवर तात्पुरत्या स्वरूपातील योजना तयार करणे योग्य होणार नाही, तसेच ब्रिटिश भारतामध्ये कोणते बदल होणार आहेत याचीही आपल्याला सध्या कल्पना नाही. त्यामुळे अशा सर्व बाबींचा विचार करून कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी सर्व राजांशी सविस्तर चर्चा व्हायला हवी.

कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी आपल्या सर्व बंधूंनी (राजांनी) माझी ही मते विचारात घेतली, तर मला आनंदच होईल. मी स्वतः कोणत्याही योजनेचा एक भाग होण्यास उत्सुक नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज, पटियाला
चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, दिल्ली.

२०१५

१५, राजपूत रोड, दिल्ली
२५ जानेवारी १९२८

आदरणीय महाराज,

आपण दि. २१ तारखेला चेंबर ऑफ प्रिन्सेससमोर दिलेल्या भाषणात गेल्या वर्षातील कामाचा आढावा घेतला. तुम्ही ज्या मुद्यांना स्पर्श केला, त्यातील दिल्ली येथे राजांसाठी क्लब

असावा ही योजना मला विशेष आवडली आहे. सध्या योजना तयार झाली का? किंवा त्याची प्रगती कशी आहे, याविषयी आपण मला माहिती दिल्यास मी आपला ऋणी राहील. यासाठी माझा आपणास पूर्ण पाठिंबा असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द महाराज, पटियाला

२०१६

दिल्ली

२५ फेब्रुवारी १९२८

चि. गं. श्री. महाराणी गजराराजे

मु. ग्वालीयर, यांसी अनेक आशीर्वाद

आपण सरदार महाडिकसाहेब यांच्या हाती पाठविलेले ता. २२-२-२८चे पत्र पावले. मजकूर समजला. चि. महाराजांच्या व राजे श्री. कमलाराजे यांच्या शिक्षणासंबंधी खरी अडचण काय आहे हे मला स्पष्ट समजल्याशिवाय मला निश्चयात्मक सांगता येत नाही.

काही जरी असले तरी श्री. बालराजे यांच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. त्यांचा पुढील आयुष्यक्रम त्यावरच अवलंबून आहे, हे आपणास माहीत आहेच.

मी आज रोजी दिल्लीहून बडोद्यास जाण्याकरिता निघत आहे. मी बडोद्यास मार्चे पहिल्या तारखेस परत येईन. त्या अदमासाने कर्नल निंबाळकरसाहेब आल्यास मी त्यांची भेट बडोद्यास घेईन.

चि. श्री. महाराजांना व राजे यांना माझा प्रेमपूर्वक आशीर्वाद. चि. उभय मुलांच्या प्रकृतीस सांभाळावे. कळावे हे प्रेमपूर्वक आशीर्वाद.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

२०१७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

६ मार्च १९२८

प्रिय एम. एल. लक्स,

मला तुमची दिनांक १,७ व १५ फेब्रुवारीची पत्रे मिळाली, त्याबदल धन्यवाद. तुमची तब्येत बरी नसल्याचे समजल्यावर वाईट वाटले. हे पत्र तुमच्यापर्यंत पोहोचेपर्यंत तुम्हाला बरे वाटत असेल अशी मी आशा करतो.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९८

मी काही दिवसांसाठी दिल्लीला गेलो होतो. त्यानंतर मी इकडे परतलो. येथील वातावरण उष्ण असले तरी मला त्याचा फारसा त्रास होत नाही. मी येथे शहरातील पाणीपुरवठ्याच्या योजनेचे भूमिपूजन केले. तसेच नवीन रेल्वे योजनेचाही शुभारंभ केला. माझी तब्येत उत्तम आहे. येथे बरेच काम आहे आणि त्यात माझा खूप वेळही जात असतो. माझा नातू प्रतापसिंह नुकताच पुण्याहून परतला. तो येत्या मार्चमध्ये इंटरमिजिएट परीक्षा देणार आहे. माझे दुसरे नातूही मजेत आहेत.

महाराणींची तब्येत चांगली आहे. त्या रोज टेनिस खेळतात. मी गेल्या दोन दिवसांपासून त्यांच्यासोबत खेळत आहे. तसेच एकदा तर त्यांना खेळात पराभूतही केले. तसा मी बन्याच दिवसांपासून टेनिस खेळलेलो नाही. माझी घोडेस्वारीही सुरु आहे. तसेच नेहमीचे सकाळ-संध्याकाळ फिरणेही चालूच आहे. आज हत्तीची फाईट होणार आहे. त्यासाठी मला संध्याकाळी ५.३० पर्यंत पोहोचायचे आहे. त्यामुळे मी हे पत्र आवरते घेत आहे. मी हे पत्र टाईप करून घेत आहे. त्यामुळे माझे हस्ताक्षर वाचण्याचा त्रास तुम्हाला सहन करावा लागणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मेडमॉसेल एम.एल. लक्स
६, शू डे ला व्हाईक क्लरटे, पॅरिस

२० १८

बडोदा
१२ मार्च १९२८

प्रिय महाराज,

होळीचा सण, माझ्या वाढदिवसाचे कार्यक्रम आणि बटलर समितीचे आगमन या कारणामुळे मी लगेच तुमच्या तारेचे उत्तर देऊ शकलो नाही. जसे मी तुम्हाला बोललो होतो की, या माझ्या वास्तव्यामध्ये वाघाची शिकार करायची संधी मिळू शकेल असे वाटते. येथे उष्णता वाढायला सुरुवात झाली आहे. कोट्यात अशी परिस्थिती नसावी.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराज ऑफ कोटा

२०१९

बडोदा

२१ मार्च १९२८

प्रिय श्री. क्रम्म,

तुमची दि. ९.१.२८ आणि दि. १६.३.२८ ची पत्रे मिळाली. पत्रांचे उत्तर द्यायला उशीर होतोय त्याबदल दिलगिरी व्यक्त करतो.

मी खूप व्यस्त होतो. मात्र मला तुमची आणि तुमच्या पत्राची नेहमी आठवण होतच होती. मी तुमच्या 'द लेडी ऑफ द लोटस' या पुस्तकाच्या दोनशे प्रती खरेदी करायला उत्सुक आहे. माझ्या कुटुंबियांपैकी जर कोणी जाणार नसेल तर तुम्ही जयसिंह विला घेऊ शकता. खानगी कारभारी दहा दिवसांच्या आत तुम्हाला त्याबदल कळवतील. तुम्ही ग्वालियरहून गेल्यामुळे अनेकांना दुःख झाले असेल, याची मला खात्री आहे. तुम्हाला म्हैसूर आवडले असेल, याचीही मला खात्री वाटते. कृपया हिज हायनेस महाराजा साहेबांना माझा नमस्कार कळवावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एल.एम. क्रम्म, सी.आय. इ'

२०२०

बडोदा

२१ मार्च १९२८

प्रिय कमलादेवी,

राजपुत्र आणि त्यांची बहीण यांचे उर्दूचे अध्ययन सध्या थांबवावे. श्री. गोखले यांची त्यासाठी मदत घ्यावी. नंतर ते पुन्हा हे शिकू शकतील. त्यांचा वाचलेला वेळ उत्तम रितीने उपयोगात आणावा.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

राजकन्या कमलादेवी गायकवाड, बडोदा

२० २१

कोटा

२४ मार्च १९२८

प्रिय राणीसाहेब,

मी तुमच्या दि. १६ तारखेच्या पत्राचे उत्तर देत आहे. त्यात तुम्ही 'ऑल इंडिया चाईल्ड मैरेज अबॉलिशन लीग' विषयी लिहिले होते. मला या चळवळीविषयी पूर्ण सहानुभूती आहे. या मुद्यावर काम करण्यासाठी मी माझ्या राज्यात पैसाही खर्च करीत आहे.

सध्याच्या परिस्थितीत मी आर्थिक मदतीची गवाही देऊ शकत नाही. तथापि या लीगच्या वतीने सुरु केलेल्या कामाचे सहानुभूतीचे प्रतीक म्हणून मी रुपये ५०० (पाचशे) पाठवीत आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस द राणीसाहेब, मंडी

२० २२

कोटा

२४ मार्च १९२८

प्रिय महाराज,

मी येथे वाघाच्या शिकारीच्या मोहिमेवर आलेलो आहे. मी येथे एक आठवड्यासाठी थांबणार आहे. मी इंग्लंडमध्ये एक तटू (लहान घोडा) खरेदी केला. सध्या तो बडोद्यात आहे. तुमच्याकडे अनेक घोडे आहेत, हे मला माहीत असले तरी मी हा तटू तुम्हाला भेट देऊ इच्छितो. त्याचे वय आणि आकार पाहता तो तुम्हाला नव्हीच आवडेल असे मला वाटते. हे पत्र तुमच्या आईला दाखवावे आणि त्यांच्या संमतीने उत्तर द्यावे.

जर तुम्हाला आईने हा घोडा घेण्यास परवानगी दिली, तर त्याला तुमच्याकडे कसे पाठवावे, याबद्दल सविस्तर कळवा. तुमच्या परिसरात काही थंड ठिकाणे आहेत का? ग्वालियरमधील उज्जैन किंवा सिपरीसारख्या स्थळांबद्दल विचार व्हावा. प्राण्यांसाठी अशा उत्तम स्थळांची मी निश्चित शिफारस करीन. तुमचा अभ्यास कसा सुरु आहे? तुम्ही आणि तुमच्या आई मजेत असाल अशी मी आशा करतो. मी यापूर्वीच तुम्हाला पत्र लिहिणार होतो, पण मधल्या काळात मी बराच व्यस्त राहिलो.

आपला प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. महाराज, ग्वालहेर

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २२९

२०२३

कोटा

२७ मार्च १९२८

प्रिय महाराज,

आपण दि. २७ फेब्रुवारीला पाठविलेले परिपत्रक क्र. १, २ आणि ३ मिळाले.

या परिपत्रकांमध्ये दोन प्रस्ताव आढळले. पहिले बटलर समितीपुढे सादर करावयाच्या प्रकरणासंदर्भात साहित्य गोळा करण्यासाठी सचिवालयाची निर्मिती करणे आणि दुसरा प्रस्ताव म्हणजे आदरणीय सर लेझली स्कॉट यांच्यासोबत चर्चा करणे. ही चर्चा भारत सरकार आणि भारतातील राज्य यांच्यात भविष्यातील संबंध कसे राहतील याची योजना तयार करण्याविषयी अपेक्षित आहे. यातील पहिल्या प्रस्तावाचा विचार करता केवळ बटलर समितीच्या संदर्भाने नव्हे तर चेंबरचे स्वतःचे कायमस्वरूपी सचिवालय असावे, असे मला वाटते. कारण आपल्यासमोर भविष्यात येणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रश्नांसाठी अशी तरतूद करून ठेवणे आवश्यक आहे. ‘चेंबर ऑफ प्रिन्सेस’ ने भविष्यात पूर्ण कार्यक्षमतेने आपले काम करण्यासाठी अशा सचिवालयाची गरज पडेलच. त्यामुळे सर्व सदस्यांनी सहजतेने चेंबरच्या कामात सहभागी होता येईल. तसेच सर्वांना नियमितपणे भरीव अशी मदत करता येईल.

यातील दुसऱ्या मुद्यासंदर्भात माझी मते तुम्हाला माहीतच आहेत. चेंबरच्या सर्व सदस्यांशी सविस्तर चर्चा झाल्याशिवाय आदरणीय सर लेझली स्कॉट यांना आमंत्रित करू नये, तसेच सर स्कॉट यांच्याबोरक करार करण्यास चेंबरच्या सदस्यांना बंधनकारक असू नये. सर्वांची संमती असेल, तरच त्या दृष्टीने पावले उचलण्यात यावीत. प्रत्येकाला आपली भूमिका मांडू घावी, फक्त स्थायी समितीचे मत हे सर्वांचे मत समजू नये. मी सध्यातरी या मोहिमेत सहभागी होऊ शकत नाही. हे मी या आधीच कळविलेले आहे. चेंबरच्या सदस्यांना स्थायी समितीचे अधिकार काय आहेत ते स्पष्ट करावे, त्यामुळे भविष्यात गैरसमज होणार नाही. सचिवालय स्थापण्यासाठी अंदाजे खर्च काय येईल हे मी जाणून घेऊ इच्छितो. मला वाटते की हा खर्च सर्व सदस्यांमध्ये योग्य रीतीने विभागून देण्यात यावा. केवळ सदस्यांना या कामासाठी देण्याचे आवाहन करणे पुरेसे होणार नाही. बॉम्बेरामध्ये १९ एप्रिल रोजी आयोजित केलेल्या चेंबर ऑफ प्रिन्सेसच्या बैठकीला मी उपस्थित राहू शकणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. : तब्येतीच्या कारणास्तव मला फार सहभागी होता येणार नाही. त्यामुळे मी अशी विनंती करतो की, बडोद्यातील माझ्या मंत्रांशी संपर्क करावा.

सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. महाराज, पटियाला

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २२२

२०२४

कोटा

२८ मार्च १९२८

प्रिय श्री. मीड,

तुमच्या आईच्या मृत्यूची बातमी समजली. मला खूप वाईट वाटले. माझ्या भावना व्यक्त करण्यासाठीच मी हे पत्र लिहीत आहे.

नियतीपुढे आपण कायम हतबल असतो, तरी आपण आपले धैर्य गमावू नये. तुमच्या पत्ती सध्या तुमच्याजवळ असतील, अशी मी आशा करतो. लंडनमध्ये तुमचे पिता, भाऊ आणि मुलगा कसे आहेत? मी आताच तुमच्या वडिलांनाही पत्र पाठविले आहे. मला बडोद्यात तुमचे स्वागत करायला आवडेल. पुढच्या हिवाळ्यात तुमच्या पत्नीसह इकडे येण्याचा प्रयत्न करा. त्यांचीही व्यक्तिगत ओळख करून घ्यायला मला निश्चित आवडेल. बाकी तुमची तब्बेत कशी आहे?

बडोद्याला जाण्यापूर्वी मी ग्वालियरमधील सिपरी येथे ३० मार्चला जात आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

आर. एम. जे. मीड, टोंक, राजपुताना

२०२५

ग्वालहेर

४ एप्रिल १९२८

चि. श्री. गं. लक्ष्मीबाई पवार महाराणीसाहेब,
मुक्काम धार यांसी

अनेक उत्तम आशीर्वाद. बरेच दिवसांपासून आपणास पत्र लिहून आपणाकडील सर्वांचा कुशल समाचार विचारण्याचा मानस होता; परंतु कार्यबाहुल्यामुळे तसे करण्यास सवड सापडली नाही, याबद्दल खेद वाटतो.

चि. श्री. सौ. सरलाराजे भोसले यांची प्रकृती चांगली नसल्याचे ऐकून मनास काळजी उत्पन्न झाली आहे. तरी चांगल्या डॉक्टरला दाखवून योग्य औषधोपचार करावा व मधूनमधून त्यांच्या तब्बेतीबद्दल हकिकत मला पत्राद्वारे कळवीत जावी.

फेब्रुवारी महिन्यात दिल्लीस मी घरी जाऊन चि. श्री. बाळमहाराज यांना पाहिले व त्यांजकडून मजला कुशल वर्तमान समजले.

धारेस आपणास सर्वांच्या भेटीकरिता येण्याचा विचार होता; परंतु आता गर्मी जास्त पढू लागल्यामुळे मला लवकरच परत विलायतेस जावे लागेल असे वाटते. मी पुढील वर्षी सवड पाहून धारेस येण्याचा विचार करीन. सध्या पाच-सहा दिवसांपासून ग्वाल्हेर (सिंगी) येथे आहे. आज रात्री बडोद्यास जाण्याकरिता निघणार आहे.

माझी प्रकृती बरी आहे. आपण आपल्या स्वतःच्या व चि. श्री. बाळमहाराजांच्या प्रकृतीस जपत असावे. चि. सर्व लहान मंडळीस आशीर्वाद.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - हे पत्र ग्वाल्हेरीस लिहिले खरे; परंतु वेळ नसल्यामुळे बडोद्यास टपालात टाकावे लागले.

सयाजीराव गायकवाड

२०२६

बडोदा

७ एप्रिल १९२८

प्रिय श्री. विजेरी,

तुमचे १४ मार्च १९२८ चे पत्र मिळाले. मी त्याबदल तुमचे आभार व्यक्त करतो.

मी आजच कोटा आणि ग्वालियर राज्याच्या दौऱ्याहून परत आलो. मी जवळ-जवळ पंधरा दिवस या ठिकाणी सहलीसाठी गेले होतो. तिथे मी वाघाच्या शिकारीचाही अनुभव घेतला. मी एकूण सहा वाघांची शिकार केली. तेथील व्यवस्था अतिशय उत्तम होती. त्यामुळे अशा वातावरणात वाघाची शिकार एखाद्या लहान मुलांच्या खेळासारखीच वाटते. या दौऱ्यात निसर्ग सौंदर्य अनुभवायचे होते, तसेच या दोन राज्यातील प्रशासनही समजून घ्यायचे होते. उत्तम रीतीने चालणारी ही दोन राज्ये आहेत. याचे श्रेय निश्चितच त्यांच्या राज्यकर्त्यांना जाते.

उन्हाळा आल्यामुळे मी आता युरोपकडे जाण्याच्या तयारीत आहे. माझे राज्य सोडून जावे लागते, त्यामुळे खरे तर मी नाखुशा आहे. कारण मला राज्याच्या विकासात आणि कल्याणामध्ये अधिक रस आहे. तसेच नेहमीपेक्षा माझी तब्येतही उत्तम आहे. आपली लवकरच भेट होईल अशी आशा वाटते. श्रीमती विजेरी यांनाही माझा नमस्कार सांगावा.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

प्रो. ए.जी. विजेरी

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २२४

२० २७

बडोदा

८ एप्रिल १९२८

चि. धैर्यशीलराव,

मी घाईत असल्यामुळे हे पत्र थोडक्यात लिहीत आहे.

तुझ्या कालच्या पत्राबद्दल मी आभारी आहे. मलाही विषयासंदर्भात आणि तुझ्या संदर्भात तुझ्याशी शांतपणे चर्चा करायची आहे. तुला हे नक्की माहीत असले पाहिजे की, मी तुझा मित्र आहे. अनेक लोक कल्पना करतात तशी भारतीय राज्यांची परिस्थिती आरामदायी आणि सहज साध्य वाटावी अशी नाही. राजाची परिस्थिती तर आणखी बिकट होते, जेव्हा त्याचे कुटुंबीय आणि लोक व्यवस्थित समजून न घेता त्याचे चुकीचे मूल्यमापन करतात. राज्य हे एका व्यक्तीवर अवलंबून नसते. मग तो सक्षम असला तरी त्याला इतरांची मदत लागतच असते. तुला कॅटनचे काम ठाऊक आहे का? तो तुमच्या सोबतही असतो आणि सैन्यातही काम करीत असतो. तुम्हाला आवश्यक वाटत नसले तरी तो तुमची मदत करीत असतो. जर तुम्हाला त्याची गरज वाटत नसेल, आणि तुम्ही स्वतःच स्वतःचा सांभाळ योग्य रीतीने करू शकतो असे समजत असाल तर तो त्यामध्येही येणार नाही. कृपया मला तुझ्या काय इच्छा आहेत ते लवकर कळव. या पत्राचे लवकर उत्तर पाठव. मी घाईत हे पत्र पुन्हा वाचलेले नाही. काही चूक असल्यास समजून घ्यावी.

आपला प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

राजपुत्र धैर्यशीलराव गायकवाड, बडोदा

२० २८

बडोदा

१० एप्रिल १९२८

माझे प्रिय महाराजा,

तुमच्या २९ मार्चच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला हे पत्र नंतर वाचायला मिळाले.

मी माझे खानगी अधिकारी कर्नल परब यांना सुचिविले आहे की, त्यांनी तुम्हाला दोन घोडे पाठवावेत. ते तुमच्यापर्यंत व्यवस्थित पोहोचतील अशी मी आशा करतो.

चाबुकस्वारने या दोन्ही घोड्यांना बन्याचदा हाताळलेले आहे. त्यामुळे ते तुमच्यापर्यंत व्यवस्थित येतील. तुम्हाला आणि तुमच्या बहिणीला सुरक्षितपणे घोडेस्वारी करता येईल. मी हे घोडे इंग्लंडमध्ये असताना खरेदी केले होते. मात्र मला त्यांच्यावर स्वार होण्याची संधी मिळू शकली नाही. भारतात त्यांना आणल्यानंतर येथील वातावरण आणि माझ्या तब्येतीमुळे त्यांचा आतापर्यंत फार उपयोग होऊ शकला नाही. नेहमीसारखेच आपले लोक खास लोकांना काही इजा पोहोचू नये, याची नेहमी विशेष काळजी घेत असतात. त्यामुळे त्यांच्यावर मला अद्यापही घोडेस्वारी करता आली नाही.

माझा ग्वालियरचा दौरा उत्तम राहिला. आपण लवकरच भेटू अशी मी आशा करतो. पुढील वर्षी तुम्ही इकडे या आणि माझ्याकडे थांबा. राजपुत्र शिवाजीराव यांच्या मुलांसोबत खेळायला तुम्हाला आवडेल. ते तुमच्याच वयाचे आहेत. तुमच्या आईला आणि बहिणीला माझा नमस्कार सांगावा. तुम्हा सगळ्यांमुळे माझा दौरा छान झाला.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

एच.एच. महाराज, ग्वाल्हेर

२० २९

लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदा
१० एप्रिल १९२८

चि. शांतादेवी घोरपडे,
मु. पाचगणी

लिहिण्याचे की तुमचे ता. २९-३-२८ चे कुशल पत्र मिळाले. वाचून आनंद झाला. अभ्यास बरोबर करीत राहून त्याविषयी व तुमचे विषयी कुशल समाचार वारंवार लिहीत जावे. प्लेगदूषित जागेपासून दूर राहण्याची काळजी घ्यावी.

येथे पण दिवसेंदिवस उष्मा वाढत आहे. पंधरा दिवस शिकारीकरिता कोटा व ग्वाल्हेरकडे गेलो होतो. तेथून काल रोजी परत आलो आहे. शिकार चांगली झाली. सहा वाघ मारले. तेथील एकंदर व्यवस्था चांगली होती.

श्रीमंत सौ. महाराणीसाहेब यांचे आपणास आशीर्वाद. आम्ही उभयता ता. १४-४-२८ चे आगबोटीने विलायतेस जाण्याचे धारीत आहोत. आपलेकडील हकिकतीची पत्रे येत जावीत.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२०३०

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
१२ एप्रिल १९२८

माझे प्रिय लॉर्ड आर्यविन,

तुमचा निरोप घेण्यासाठी मी हे पत्र लिहीत आहे. मी १४ तारखेला हवापालट आणि आराम करण्यासाठी युरोपला रवाना होत आहे. मला हे सांगायलाच हवे की, गेल्या वर्षीच्या तुलनेत यावर्षी बडोद्यात माझी तब्बेत उत्तम राहिली. मात्र गेल्या आठवड्यापासून मला संधिवाताचा अटक येत आहे आणि त्यामुळे मला चालणेही अवघड झाले आहे. समुद्री प्रवासात मला बरे वाटेल, अशी आशा करतो. माझ्या राज्यात अनेक प्रश्न आहेत, ज्यावर मला काम करायचे आहे. मात्र मी माझ्या तब्येतीबाबत कसलाही धोका पत्करू इच्छित नाही. माझ्या नातवांच्या शिक्षणासाठी सातत्याने चिंतन करीत असतो. सामान्य शिक्षण आणि प्रशासनिक कामाचे त्याला प्रशिक्षण देण्यासाठी कोर्सचे आयोजन करावे असे माझ्या मनात आहे. युनायटेड प्रोक्लिन्समधील जिल्हा पोलिस अधीक्षक श्री. कालेंस यांची याकामी मदत घेण्याचा मी विचार करतो आहे. मी या आधीही त्यांची सेवा घेतलेली आहे. या संदर्भातील आदेश लवकरात लवकर निर्गमित झाले, तर प्रशिक्षण वेळेत सुरु करता येईल असे वाटते.

मी दिल्ली भेटीत तुम्हाला माझ्या राज्याशी संबंधित काही प्रश्नांची कल्पना दिली होती. त्याची मी पुन्हा आठवण करून देऊ इच्छितो. तुमच्या सचिवांना याबाबत सविस्तर माहिती देण्यासाठी मी माझ्या मंत्र्याला पाठवू इच्छित होतो. त्यासंदर्भात अंतिम निर्णय घेण्यापूर्वी मला ते गरजेचे वाटते. लेडी आर्यविन यांची इंग्लंडमध्ये भेट घेण्यास मी उत्सुक आहे. शुभेच्छांसह

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.ई. लॉर्ड आर्यविन, क्लाईसराय, भारत, सिमला

२०३१

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
१४ एप्रिल १९२८

चि. धैर्यशीलराव,

मी तुझा निरोप घेण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. जी गावे तुझ्याकडे देण्यात आलेली आहेत त्याची व्यवस्था तू राज्याच्या महसूल यंत्रणेप्रमाणे पाहावी. त्याचा तुला काम समजून घेताना

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २२७

निश्चित उपयोग होईल. तुला केवळ अधिकार आहेत म्हणून नव्हे; तर ते बंधनकारकही आहे. महाराज आणि राज्याप्रती तुझी काही कर्तव्ये आहेत त्यात गल्लत होता कामा नये. काही लोक आपल्या स्वार्थासाठी तुझ्या नावाचा गैरवापर करू शकतात आणि शासकीय यंत्रणेच्या विरुद्ध तुला भडकावू शकतात.

तू हा सल्ला विचारात घेऊन त्याप्रमाणे पुढील काम करशील, अशी आशा करतो. हे तुझ्या भल्यासाठी सांगत आहे. माझी अशीही इच्छा आहे की, तू प्रशासनात मदत करावी. तू आता आपली कर्तव्ये नियमाप्रमाणे करायला सक्षम आहेस. मी तुला एखाद्या विभागाचा कॉन्सलर म्हणून नियुक्त करू इच्छितो. तू याच्याशी सहमत असशील, तर दिवाणांना पत्र लिहून कळव. तू विविध विभागाच्या अर्थसंकल्पाची माहिती घ्यावी, असे मला सुचवावे वाटते.

तुझा प्रेमळ

राजपुत्र धैर्यशीलराव गायकवाड, बडोदा

सयाजीराव गायकवाड

२०३२

॥ श्री ॥

मुंबई

१४ एप्रिल १९२८

चि. श्री. गं. भा. चिनकूराजे महाराणी साहेब, ग्वाल्हेर,

यांसी कृतानेक उत्तमोत्तम आशीर्वाद. आपले तारीख ९-४-२८ चे पत्र काल रोजी मुंबई मुक्तामी पोहोचले. आपल्याकडील कुशल वर्तमान ऐकून आनंद झाला. असेच वारंवार कुशल वर्तमान कळवीत असावे.

मी आज रोजी श्री. सौ. महाराणीसाहेब यांच्यासह 'रङ्गमक' बोटीने युरोपास जाण्याकरिता निघत आहे. प्रकृतीच्या अस्वस्थेमुळे हा प्रवास करावा लागतो. मागील आठवड्यात मला पुन्हा गाउटचा विकार अल्प प्रमाणात झाला. मला चालवत नव्हते. दोन दिवसांपासून किंचित बरे आहेव आता थोडेसे चालता येते.

मराठी साहित्य संमेलनास हजर राहून आपण आपली सहानुभूती दाखविली हे बरे केले.

ग्वाल्हेरास माझ्या येण्यापासून आपणा उभयतांना आनंद झाला हे समजून मला समाधान वाटते. आपण उभयता परस्परांमध्ये प्रेमभाव ठेवून विवेकाने वागाल व मुलांच्या अभ्यासाची व तब्येतीची काळजी घ्याल अशी आशा बाळगीत आहे. ग्वाल्हेर व बडोदे मी वेगळे मानत नाही. आपण सर्वांनी एकमेकांस भेटणे व एकमेकांकडे जाणे करीत गेले पाहिजे. आपण सर्वांनी आपल्या सोयीप्रमाणे मी बडोद्यास परत आल्यावर लवकर यावे असे मी इच्छितो.

यजमान शहाणे व धूर्त नसल्यास नुकसानीस पोहोचतात. पैसा व सत्ता व तीही बिन जबाबदारीची कोणास नको? आपण सुज आहात, म्हणून जास्त लिहिण्याची जरूर दिसत नाही.

श्री. सौ. महाराणीसाहेब यांनी आपणा सर्वाना आशीर्वाद व मुलांनी आपणास नमस्कार कळविला आहे. चि. श्री. गं. गजराजराजे व चि. महाराज व कमलाराजे यांना माझे उत्तम आशीर्वाद कळवावे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२०३३

एस.एस. राजमक
२३ एप्रिल १९२८

माझे प्रिय दिवाण,

मेजर ग्रिम्बल आज मला श्री. मणिलाल बालाभाई नानावटी हे इंग्लंडला येत असल्याबद्दल सांगत होते. जलवाहतूक आणि ओखा पोर्टच्या संदर्भात श्री. नानावटी भेटू इच्छितात.

हा प्रस्ताव तसा उत्तम वाटतो. राज्यालाही त्याचा बराच फायदा होईल असे वाटते. मात्र मला आश्चर्य याचे वाटते की, नेहमीच्या पद्धतीने त्यांनी हा विषय परिषदेपुढे का मांडला नाही? त्याएवजी त्यांनी मेजर ग्रिम्बल यांच्यामार्फत हा विषय माझ्या समक्ष मांडला. यात इतके संवेदनशील काय असेल ते कळत नाही.

मात्र माझे तत्व असे आहे की, अशी प्रकरणे नेहमीच्या पद्धतीने योग्य मार्गानेच हाताळ्ली जावीत. अन्यथा त्यातून काही चुका होण्याची शक्यता असते, तसेच अनेक व्यक्तींकडून मला अनावश्यक त्रास होऊ शकतो. पुन्हा या व्यक्ती बेजबाबदार असतात आणि अशी प्रकरणे हाताळण्यास सक्षम्ही नसतात. आपल्याला वेलीअर प्रकरणाचा अनुभव आहे. हे काही हिज हायनेस यांच्या अंतिम निर्णयासाठी राखीव ठेवण्यासारखे प्रकरण नाही. परिषदही या मुद्यावर आवश्यक तो निर्णय घेऊ शकते. लोकांमध्ये अशी एक प्रवृत्ती असते की, प्रशासनातील संबंधित अधिकाऱ्यांचे अधिकार आणि कामे समजून न घेता सरळ हिज हायनेसकडे पळ घेतात आणि हिज हायनेसची अनुपस्थिती ही काम टाळण्याची त्यांच्यासाठी एक सबब बनते. हे चुकीचे आहे आणि योग्य तो निर्णय घेताना अशा बाबी अडथळा ठरता कामा नये.

आपण नेहमी बढाया मारत असतो की, आपण पूर्वीच्या लोकांपेक्षा अधिक प्रगत आहोत. जुन्या काढी पूर्वेकडे किंवा भारतात जर सैनिकांना रण मैदानावर त्यांचा प्रमुख दिसला नाही किंवा तो केवळ हत्ती बदलण्यासाठी जरी काही वेळासाठी त्यांच्या नजरेआड गेला तरी ते गोंधळून जात. अशावेळी जबाबदारी त्याच्या खालच्या अधिकाऱ्यावर असते, हेही त्यांना माहीत नसायचे.

हिज हायनेस आपल्या प्रशासनाला अशा रीतीने नियंत्रित करू इच्छितात की, ते स्वतः जर कामावर उपस्थित राहू शकत नसतील तर कामावर त्याचा परिणाम होऊ नये. जर असे होते असेल तर आपण त्याची कारणे शोधायला हवीत आणि ते दुरुस्त करायला हवे. केवळ हात

बांधून आरामात बसण्याने भागणार नाही. अधिकान्यांनी सातत्याने कार्यरत राहून जिथे त्रुटी आहेत, त्या दुरुस्त करायला हव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर व्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०३४

हॉटेल नौलेस, मारसेलस
२६ एप्रिल १९२८

माझे प्रिय दिवाण,

समुद्र प्रवासानंतर आज सकाळी आम्ही मारसेलसला पोहोचलो. प्रवासात एक-दोन दिवस उबदार वातावरण जाणवले. मोठ्या सुट्टीवर जाण्याआधी एक आठवडा अगोदर मी माझी सर्व कामे संपवत असतो. माझे हे तत्त्व यावेळी पाळता आले नाही. लोक माझ्या जाण्याच्या शेवटच्या क्षणी आपली कामे घेऊन विनंती करीत येतात. त्यांना माझ्या घाईचा फायदा घ्यायचा असतो किंवा घर सोडताना माझ्या भावनिक स्थितीचा विचार करून आपल्या कामासाठी त्याचा उपयोग करून घ्यायचा असतो.

मला वाटते की, श्री. राईस यांनी आंबेगावकर यांच्या मदतीने वस्तुस्थिती जाणून घ्यावी, तसेच लवकरात लवकर माझ्या अंतिम मान्यतेसाठी टिप्पणी सादर करावी. झोपाळू आंबेगावकरांनी वस्तुस्थितीचे परीक्षण करायला हवे होते. मला श्री. राईस इंग्रजीसाठी आग्रह धरत आहेत. अन्यथा तेही सुस्त आहेत. याचा मला त्रास होतो. वेलीअर प्रकरणावर मी माझी स्वतःची नोट पूर्ण केल्यानंतर त्या संदर्भात निश्चितच चौकशी केली जावी अशी माझी इच्छा आहे; पण हे लवकरच पूर्ण होईल असे वाटत नाही. तरीही मी काही नवीन प्रश्न उपस्थित करीत आहे. तुम्ही प्राधान्याने त्याकडे लक्ष घ्याल अशी आशा वाटते.

मला एक गोष्ट सुचवावी वाटते की, ठळक प्रश्नांची वेगळी नोंद करून ठेवावी आणि त्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करावे, त्यामुळे वेळेचाही अपव्यय होणार नाही आणि महत्वाच्या मुद्याकडे दुर्लक्ष होणार नाही. तरीही तुम्ही तुमच्या ज्ञानाचा उपयोग करावा आणि माझा हा सल्ला विचारात घ्यावा. दातार किंवा त्यांच्यासारख्या व्यक्तींनी व्यवस्थित अहवाल ठेवायला हवेत. आपल्या कंपन्यांच्या विविध संचालकांनी त्यांची दैनंदिनी नियमितपणे सादर करायला हव्यात. सध्या या बाबी गांभीर्याने होत नाही असे दिसते. बडोदा बँकेचे संचालक म्हणून गोविंदभाईनी त्यांची दैनंदिनी नियमित सादर करून त्यांच्या कामकाजाबद्दल शासनास नेहमी माहिती घ्यायला हवी. दिवाण यांनी सर्व कामे वेळेवर होणे याकडे लक्ष घ्यायला हवे, तसेच केवळ पर्यवेक्षण आणि महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २३०

तत्सम बाबीत अधिक वेळ खर्च न करता महत्त्वाच्या विषयावर लक्ष केंद्रित करायला हवे. हे माझ्या बाबतीही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

मी सध्याच्या कामाची पद्धती बदलणार आहे. अनावश्यक अधिक व्याप वाढवून घेणार नाही. माझ्या एक लक्षात आले आहे की, विविध विभागांचे प्रमुख जसे सरसुभा, खानगी कारभारी, बारखेली, सर्वेक्षण प्रमुख आणि सेनापती इत्यादी यांच्याशी माझा फारसा संपर्क राहत नसल्यामुळे या विभागांच्या कामाची पूर्ण माहिती माझ्यापर्यंत पोहोचत नाही. या अधिकाऱ्यांना नियमित मार्गदर्शन आणि सल्ल्याची गरज असते. त्यामुळे त्यांनी नियमितपणे परिषदेला उपस्थित राहून आपले अहवाल सादर करायला हवेत आणि योग्य त्या सूचना प्राप्त करायला हव्यात. त्यातून त्यांना आपल्या कामाकडे लोक कसे बघतात हे समजायला मदत होईल. त्यातून त्यांना काही बाबी शिकायला मिळतील. त्यांच्या विभागासंदर्भातील धोरणे आणि महत्त्वाचे निर्णय घेत असताना त्यांनी उपस्थित राहायलाच हवे, असे मी आग्रहाने सुचवेन. पुन्हा एक बाब लक्षात ठेवा, ते आपल्या जबाबदाच्या टाळण्यासाठी फार नम्र आणि विनयशील असल्याचे दाखवतील.

शकुंतलाराजेच्या प्रकृतीसाठी तुम्ही केलेली सहलीची शिफारस वाचली. खानगीशी संबंधित अशा लहानशा प्रकरणासाठी परिषदेचा वेळ, खर्च व्हावा असे मला वाटत नाही. केवळ शिफारशीपेक्षा परिषदेकडून एखादे प्रकरण निकाली काढणे मला अधिक उपयोगी वाटते. महत्त्वाच्या मुद्यावर तुम्ही मला सल्ला देतांना संकोच करू नये. तुमच्या अनुभवाचा मला त्या दृष्टीने फायदाच होणार आहे.

माझी अशी इच्छा आहे की, तुम्ही आणि परिषदेने एका बाबीचा विचार करावा की, मला राज्याच्या प्रगतीविषयी योग्य रीतीने माहिती दिली जाते का? तसेच विकासाची गती वाढावी यासाठी योग्य ते सल्ले देण्यात येतात का? मला काय बदल करायला हवेत याविषयी स्पष्टपणे तुम्ही मार्ग सुचविणे मला अपेक्षित आहे. मी टिपणी तयार करू इच्छितो. आंबेगावकरांना अशी टिपणी करू द्या (जर तशी तयार करण्यात आलेली नसेल तर) आणि परिषदेमार्फत ती माझ्या मान्यतेसाठी सादर करा. यासाठी विविध विभागांचे प्रमुख व त्यांच्या सहायकांशी चर्चा करा. मी हे दीर्घ पत्र लिहीत आहे. यात त्रुटी शोधण्यापेक्षा माझा मुद्दा समजून घ्या. हे मित्रत्वाच्या दृष्टीने लिहिलेले पत्र आहे. काही महत्त्वाच्या मुद्यावर तुम्ही लक्ष केंद्रित करावे यासाठी मी हे लिहीत आहे. अधिकारी हे मदतीसाठी असतात. तसेच ते माझे आणि राज्याचे हित याबाबत कधीही पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन ठेवणारे नसावेत. जर माझे विचार चुकीचे असतील तर तसे वेळीच कळवायला हवे.

श्री. राईस यांना सांगा की, त्यांनी राज्यात पाहिलेली स्थळे व त्यांना भेटलेल्या व्यक्ती यांच्याविषयी नोंदी ठेवाव्यात. या सगळ्या बाबी माझ्यासाठी उपयोगी ठरतील. लोक आणि अधिकारी यांच्या मानसिकतेचाही अभ्यास करण्यास त्यांना सुचवा. मी माझ्या स्तरावरील सर्व काम पूर्ण केलेले आहे. यावेळचा दौरा माझ्या तब्बेतीच्या दृष्टीने उपयोगी असल्याचे जाणवते. मला वाटते की, वर्षभरात अनेक समुद्रप्रवास करणे माझ्यासाठी योग्य राहील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही.टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २३१

६, एव्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
२४ मे १९२८

माझे प्रिय गोविंदभाई,

तुमचे दिनांक ३ चे पत्र मिळाले. दोन प्रश्नांसंदर्भात तुम्ही व्यक्त केलेल्या मतांबदल मी तुमचा आभारी आहे.

कनिष्ठ नोकरांसंदर्भात त्यांना प्राप्त होणारी कमाई ही त्यांच्या कुटुंबाच्या गरजांपुरती पुरेशी असते. यात कपात करणे म्हणजे त्यांच्या आवश्यक गरजांवरही मर्यादा येऊ शकतात.

मी अलीकडे च सैनदलाचे पर्यवेक्षण केले होते. त्यांच्यातील काही रँकचे सैनिक आणि कागदपत्रांवरूनही अशी कपात करायला ते नाखुश असतील असे दिसून आले. तरीही जसे तुम्ही सुचविले आहे की, व्यवस्थेच्या भल्यासाठी या कनिष्ठ सैनिकांचे मन वळवता येईल, तसेच त्यामुळे ते स्वतःची बचत करायला शिकतील, मात्र व्यक्तिगत पातळीवर व्यक्ती स्वतःच्या भल्याची काळजी राज्याने करण्यापेक्षा अधिक प्रमाणात करीत असतो. नियमाप्रमाणे म्हणाल तर माझा राज्याच्या व्यवस्थेवर फारसा विश्वास नाही. अकाउंट जनरलचे दि. २६ एप्रिल १९२८ चे नोटीफिकेशनही दिलेल्या प्रिमिअमच्या रिफंडसंदर्भात आहे.

मला अशी शंका वाटते की, राज्य आणि राज्याचे अधिकारी योजना व्यवस्थित राबवायला सक्षम आहेत का? माझ्या या शंकेला क्हेलीअर्स प्रकरणामुळे अधिक बळकटी मिळते.

काही काळानंतर आपल्या असे लक्षात आले की, नोकरांना पुन्हा विमा योजना घेण्याची इच्छा आहे, तर राज्याला पुन्हा अशी योजना सुरु करता येईल. पोर्टफोलियो यंत्रणा स्वीकारण्यासंदर्भात तुम्ही या आधीही मत व्यक्त केले होते. (या पत्रातही तुम्ही पुन्हा त्याचा उल्लेख केला आहे.) हा मुद्दा माझ्या विचाराधीन आहे. त्याबदल कसलाही वाद होण्याचे कारण नाही. कारण ही योजना महत्वाची आहेच. मात्र याचा अर्थ असा होत नाही की, सध्याची यंत्रणा निरुपयोगी आहे (दिवाण यांचे सर्वावर नियंत्रण असणे आणि अनेक विभाग एकाच्या हातात असणे). तथापि आपण हे मोकळ्या मनाने मान्य करायला हवे की, लहान राज्यासाठी अशा योजना अधिक योग्य ठरतात. सध्याच्या योजनेमुळे पोर्टफोलियो यंत्रणेवर परिणाम होणार नाही (दिवाण यांच्या अधिकारात काही कामे पार पडतील, इतकाच काय तो बदल होईल). आपले काम कमी झाल्याने कॉन्सिलिअर्स राज्याच्या संदर्भातील इतर महत्वाच्या कामांवर लक्ष देऊ शकतील. तसेच विविध विभागांच्या कामकाजावर योग्य ते नियंत्रण ठेवू शकतील.

काही लोकांना कदाचित ही योजना आवडणार नाही. कारण त्यामुळे त्यांना व्यक्तिगतरीत्या सत्तेचा वापर करता येणार नाही. मात्र ही तितकीशी महत्वाची बाब नाही. उलट वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपले काही अधिकार खालच्या श्रेणीतील लोकांना प्रदान केले, तर ते अधिक महत्वाच्या बाबीवर नीट लक्ष देऊ शकतील, असे वाटत नाही का?

आपणही कसलाही पूर्वग्रहदूषित विचार मनात न ठेवता काही काळापर्यंत परिणामांकडे पाहिले पाहिजे. त्यानंतरच याचा आपण पुनर्विचार करू; आणि तीही गरज पडल्यास माझी अशी इच्छा आहे की, श्री. मोदी यांनी सांगितलेल्या नियमांप्रमाणे अशी योजना करावी की, त्यात पोर्टफोलिओ 'अ' किंवा पोर्टफोलिओशिवाय 'ब' अशी यंत्रणा उभी करावी. केंद्रीय प्रशासनाला यामुळे कसलीही अडचण येणार नाही याची काळजी घ्यावी.

वर उल्लेख केलेला विचार हिज हायनेस यांच्या कामासंदर्भातही प्रत्यक्षात आणता येईल. त्यांनाही अनेक बिनमहत्वाच्या कामावर वेळ खर्च करावा लागतो. त्यामुळे खन्या अर्थाने महत्वाच्या व किंचकट प्रकरणांना पुरेसा वेळ देता येत नाही. त्यातील अनेक साधारण स्वरूपाची कामे इतर अधिकारी करू शकले असते. अधिकाऱ्यांनी जर खन्या अर्थाने त्यांचे पर्यवेक्षणाचे आणि नियंत्रणाचे अधिकार योग्य रीतीने उपयोगात आणले, तर माझे बरेच श्रम वाचू शकतात आणि परिषदेसारखी संस्था स्थापण्यामागे हाच उद्देश होता. जर परिषद त्यांच्या हिज हायनेसना राज्य प्रशासनातील कामे आणि काळज्यांपासून दूर ठेवत असेल आणि प्रभावीपणे काम करत नसेल तर ही संस्था आपल्या उद्देशात सफल झाली नाही असे म्हणावे लागेल. तथापि मी या व्यक्तिगत पत्रात या सगळ्यांचा उल्लेख टाळू इच्छितो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर जी. एच. देसाई, नायब दिवाण, बडोदा

२० ३६

६, एक्हेन्यू वॅन डार्फक, पॅरिस
११ जून १९२८

माझे प्रिय दामाजीराव,

तुमचे दिनांक २१ तारखेचे पत्र मिळाले. तुमचे शेरे गायकवाड कुटुंबातील मयत झालेल्या सदस्यांना लागू पडणार नाहीत, तर ते हयात असणाऱ्यांना अधिक योग्य ठरतील.

माझ्या असे लक्षात आले आहे की, त्यांच्यावर राज्याकडून होत असलेल्या खर्चाची रक्कम मोठी आहे, मात्र त्याबद्दल महाराजांना साहाय्य होईल अशी कोणतीही भरीव मदत त्यांच्याकडून होत नाही. तसेच एखाद्या समारंभात किंवा एखाद्या प्रसंगी जेथे त्यांची मदत किंवा सहकार्य आवश्यकच असते, तेथेही त्यांनी अनिच्छेनेच अशी मदत केलेली दिसून येते. नेमणुकी दिल्यानंतर अशा प्रकारचा दृष्टिकोन अपेक्षित नाही.

राज्य अशा स्वरूपाचा दृष्टिकोन मान्य करू शकणार नाही आणि काही काळासाठी हे सहन जरी केले असले तरी नेहमीसाठी ते योग्य नाही. कुटुंबाचा आकार वाढतच जाणार आहे, मात्र राज्याच्या उत्पन्नाला मर्यादा आहेत. अनेक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी राज्याला कसरत करावी लागते.

नात्याचा विचार करता, मला वाटत नाही की, तुमचे वर्तन मला किंवा राज्याला साहाय्यभूत क्वावे असे आहे. शेवटी हे तुमच्या कुटुंबातील प्रथम व्यक्तीकडून होत आहे, याची नोंद घ्यायला हवी. तथापि तुम्ही तुमच्या पत्रात असे म्हटले आहे की, मी या बाबींकडे फार गांभीर्याने बघू नये. मला असे वाटते की आपल्याला जे मिळाले त्याची आपण परतफेड करायला हवी. तुम्ही आणि तुमचे सर्व कुटुंबीय मजेत असाल असा मला विश्वास वाटतो.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

दामाजीराव व्ही. गायकवाड, बी.ए. (ऑक्सन), बडोदा

२०३७

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
१२ जून १९२८

माझे प्रिय दिवाण,

मी तुमची अनेक पत्रे अत्यंत आवडीने वाचली. स्टम शीपचे सर जॉन एलरमन यांच्याशी माझी चर्चा होणार आहे. त्याची माहिती मी नंतर तुम्हाला देईन.

श्री. आंबेगावकरांनी तुम्हाला ती तार दाखवलीच असेल, ज्यात अनेक विभागांच्या प्रमुखांना अतिरिक्त अधिकार आणि सुविधा पुरविण्याचा मी उल्लेख केला होता. त्याविषयीचा निश्चित निर्णय मी आज कळविलेला आहे. तो बघून घ्यावा. अधिकाऱ्यांनी आपली मते योग्य रीतीने प्रस्तावित करायला हवीत, असे मला वाटते. माझ्या वरीने परिषदेने अशा बाबी हाताळाव्यात. मी तसे अधिकार परिषदेला प्रदान करीत आहे.

दिल्ली हाऊसच्या बांधकामासंदर्भात पहिल्या मजल्याच्या कामाला मंजुरी देण्यात आलेली आहे. बांधकाम चौथऱ्यापर्यंत आल्यावर मला कळवावे, जेणेकरून मला बांधकामासंदर्भात आवश्यक वाटले तर आणखी काही सूचना देता येतील. मला वस्तुस्थिती तारेने कळवावी.

बुधवार १४ तारखेपर्यंत मी येथे आहे. गेल्या ६ तारखेला मी येथे घोड्याच्या शर्यतीसाठी (ला टॉक ते लंडन) आलो होतो. तो माझ्या विमान प्रवासाचा दुसरा अनुभव होता. मला हा प्रवास मजेदार वाटला. हर हायनेस आणि माझी तब्येत उत्तम आहे. श्री. राईस आणि तुमच्या इतर सहकाऱ्यांना मी त्यांची आठवण काढल्याचे सांगावे. तुमची आणि तुमच्या कुटुंबियांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर व्ही.टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

माझे प्रिय दिवाण,

कॅसलग्रेह, सिमला येथून दि. ३१ मे रोजी तुम्ही पाठविलेल्या पत्राबदल धन्यवाद.

मला हे सांगायला वाईट वाटते की, आपले राजकीय प्रश्न फार मंद गतीने निकाली काढण्यात येत आहेत. भारत सरकारच्या अधिकाऱ्यांना हे प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी पुरेसा वेळ नाही आणि रसही नसल्याचे वाटते. आपल्याही राजकीय कार्यालयात आपले हित साध्य करून घेण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. मला वाटते की, मंत्राचे सहायक आवश्यकतेपेक्षा अधिक सामर्थ्यवान बनत आहेत. दिवाणांच्या कार्यक्षेत्रातही काही चुकी होणे योग्य नाही (निवड प्रक्रियेच्या पूर्वतयारीत दिरंगाई इ.). अशा गोष्टीचा विरोध झाला पाहिजे. अशा बाबतीत मी तुमची मदत घेऊ इच्छितो (सर मनुभाई यांच्या कार्यकाळात राजकीय स्वरूपाचा संपर्क साधताना चुका झालेल्या आहेत. यावेळचे दोन-तीन व्यवस्थापक आणि त्यांचे सहायक यांना या बाबी मंत्राच्या निर्दर्शनास त्यांनी का आणून दिल्या नाही याविषयी जाब विचारणे आवश्यक आहे).

काही भारतीय राज्यांमध्ये, विशेषत: जे स्वतःला श्रेष्ठ आणि महत्वाचे समजतात, तसेच ज्या राज्यांमध्ये शासकीय यंत्रणा किंचकट आणि विस्ताराने मोठी आहे, तेथे राज्यकर्त्यांचे व्यक्तिगत स्थान तितकेसे प्रभावी नसते आणि अधिकारी सुस्तावलेले असतात. त्यांना राज्याच्या कल्याणामध्ये फारसा रस नसतो. तसेच ते व्यक्तिगत हितसंबंधामध्येच अधिक गुंतलेले असतात. जुन्या पद्धती, परंपरा आणि इतिहासाकडे होणारे दुर्लक्ष तसेच न पचणाऱ्या कल्पना पुढे रेटण्याच्या वृत्तीमुळे प्रकरणे हाताळताना बराच गोंधळ आणि अनिश्चितता दिसून येते. या सगळ्या गोष्टींचा विचार करता निश्चित वेळेमध्ये या बाबी कशा हाताळता येतील याचा विचार केला पाहिजे. याबाबत तुमच्यासारख्या बुद्धिमान व्यक्तीला मी फारसे काही सांगण्याची गरज नाही असे मला वाटते.

केलीअर प्रकरणासंदर्भात मी सुचवेन की, तुम्ही सर्व बाजूंनी या प्रकरणाचा अभ्यास करावा. जर आपल्या यंत्रणेमध्ये काही दोष आढळत असतील किंवा प्रक्रिया राबवताना उपयोगात आणलेली पद्धती चुकीची वाटत असेल तर भविष्यात अशा चुका होऊ नये याची वेळीच काळजी घेता येईल. राजाला स्वतः: अशा प्रत्येक बाबतीत बारकाईने लक्ष घालणे शक्य नाही. तसेच त्या व्यक्तीवर याची जबाबदारी दिलेली आहे, त्याने ती काळजीपूर्वक पार पाडणे आवश्यक आहे. स्वतःची सदसद्विवेकबुद्धी आणि कायद्याचा त्याने अभ्यास करून प्रकरण हाताळायला हवे. अशा वेळी राज्याच्या हिताला सर्वोच्च प्राधान्य द्यायला हवे. अशा प्रकरणांची अनावश्यकीत्या जाहीर वाच्यता होऊ नये. अधिकाऱ्यांकडून प्रकरणामध्ये गुप्तता पाळली गेली नाही, तर सरकारच्या अडचणीत वाढ होते. प्रसिद्ध होणाऱ्या अनेक बाबी राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने योग्य नसतात. आपल्या पुढच्या भेटीमध्ये आपण या मुद्यावर सविस्तर चर्चा करू.

मला वाटते की, राज्याच्या आर्थिक बाबी सार्वजनिक होऊ नयेत. जुन्या काळामध्ये आपल्या राज्याची आर्थिक स्थिती सर्वज्ञात करण्यावर राजा भर देत. त्यात त्यांना मोठेणा वाटत असे.

ते पूर्णतः चुकीचे असतील असे मी म्हणत नाही. मात्र आजच्या काळामध्ये आपल्याला शासनाचे कामकाज एखाद्या पालिकेप्रमाणे शांतपणे चालविणे आवश्यक आहे. मात्र जेथे परिस्थिती भिन्न असते, शांततामय वातावरण टिकून राहत नाही आणि राज्याची स्थिती फार मजबूत नसते अशा वेळी आर्थिक स्वरूपाचे सगळे पैलू उघड करणे योग्य नसते. शासनस्तरावर काही प्रमाणात गोपनीयता टिकून ठेवणे आवश्यक असते.

धैर्यशीलराव आणि प्रतापसिंह मजेत आहेत, हे वाचून आनंद वाटला. तुमची तब्बेत उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्षी.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२० ३९

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन

२६ जून १९२८

माझे प्रिय लॉर्ड आर्यविन,

गेल्या वर्षी बडोद्यातील पूर परिस्थितीमुळे आपल्याला बडोदा दौरा रद्द करण्यास सांगावे लागले होते याचा खेद वाटतो. आता युवर एक्सलन्सी मला स्वागताची संधी देतील. आपण हर एक्सलन्सी लेडी आर्यविन आणि आपल्या कुटुंबातील इतर सदस्यांनी येत्या जानेवारीमध्ये बडोद्याला यावे.

युरोपमध्ये आल्यापासून माझ्या तब्बेतीत बराच फरक पडला आहे. मला वाटते की, इथल्या थंड वातावरणाचा मला फायदा झाला आहे. हर हायनेसही आपल्याला आणि लेडी आर्यविन यांना शुभेच्छा कळवत आहे. आपण आणि आपले कुटुंबीय मजेत असतील अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.ई. लॉर्ड आर्यविन, व्हाईसरॉय,
भारत सिमला

२०४०

हॅन्स, क्रेसन्ट हॉटेल, लंडन
२७ जून १९२८

माझे प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

तुमच्या १९ एप्रिलच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. हे पत्र मला १५ मे रोजी मिळाले. माझ्या मंत्रांना बडोद्याच्या प्रश्नासंदर्भात तुमच्या राजकीय सचिवांसोबत चर्चा करण्याची संधी दिल्याबद्दल मी तुमचा ऋणी आहे.

गतवर्षी अनपेक्षितपणे आलेल्या पुरामुळे तुम्हाला बडोदा दौरा रद्द करावा लागला. तुमचा सन्मान करण्यास आम्ही उत्सुक आहोत. हर एक्सलन्सी लेडी आयर्विन आणि तुमच्या कुटुंबातील इतर सदस्यांनी जानेवारी १९२९ मध्ये माझ्या राजधानीला यावे. जर युवर एक्सलन्सीनाही या काळात बडोदा दौऱ्यावर येता आले, तर मला खूप आनंद होईल. मला आशा वाटते की, या काळात लेडी आयर्विन भारतात परतील.

माझी तब्येत तशी बरी असून, थोडा अपचनाचा त्रास जाणवत आहे. डॉक्टरांनी मला आरामाचा सल्ला दिला आहे. तसेच एक्हीयन किंवा इतर योग्य ठिकाणी जलचिकित्सा घेण्याची शिफारस केलेली आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच.ई. लॉर्ड आयर्विन, क्लाईसरॉय, भारत, सिमला

२०४१

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
२ जुलै १९२८

माझे प्रिय दिवाण,

तुम्ही १५ जून रोजी पाठविलेल्या दोन पत्रांबद्दल आभारी आहे. त्यातील एक टाईप केलेले आणि एक हस्तलिखित आहे. हस्तलिखित पत्राच्या संदर्भात मी सुचवेन की, तुम्हाला शक्य आहे ते सगळे करा, तसेच जेथे माझ्या आदेशाची गरज पडेल, तेव्हा मला तसे सांगा. तुम्ही स्वतः लक्ष घालून वेळ वाया जाऊ देणार नाही असे मला वाटते. भारतीय राज्यांमध्ये वाटते त्यापेक्षा

अधिक प्रमाणात नियंत्रण ठेवणे आणि कामात तत्परता दाखविणे आवश्यक असते. तुम्ही संवेदनशील आहात, मी या पत्रात फार काही लिहिणे आवश्यक वाटत नाही.

आणखी एक मुद्दा, जो मी तुमच्या लक्षात आणून देऊ इच्छितो तो असा की, आपल्या सॉलिसीटर्स मेसर्स लिटल ॲण्ड कंपनीच्या वरीने आपल्या बैंकेच्या स्थापनेसंदर्भात पूर्ण अभ्यास व्हावा, जेणेकरून ते आपल्याला कोणतीही वेळ वाया जाऊ न देता योग्य तो सल्ला देतील. माझी अशी इच्छा आहे की, त्यांनी सध्याच्या व्यवस्थेत असलेल्या त्रुटी नमूद कराव्यात आणि त्या दुरुस्त करण्यासाठी उपायही सुचवावेत.

बडोदा बैंकची परिस्थिती खराब होणार नाही याची काळजी घेऊन तुम्ही आपला सगळा पैसा किंवा इतरांचा आपण वितरित करीत असलेला पैसा, जसे लहान मुलांसाठी किंवा संस्थासाठी इ. हा बडोदा बैंकेत जमा करण्याएवजी इतर सुरक्षित बैंकेत जसे इंपेरियल बँक ॲफ इंडिया किंवा इतर बैंकेत जमा करावा. मी विशिष्ट बैंकेचे नाव सुचवत नाही. कारण मला त्याविषयी फार माहिती नाही.

मी अशा काही विषयांवर लिहीत असताना तुम्ही नेहमी हे लक्षात असू घ्या की, मला कदाचित अशा गोष्टींची पूर्ण माहिती असणारही नाही. त्यामुळे केवळ माझी इच्छा आहे म्हणून नुकसान सोसूनही अशा गोष्टींची अंमलबजावणी करू नये. त्याएवजी मला अशा बाबींची पूर्व माहिती घ्यावी आणि मगच माझ्या इच्छांना मूर्तरूप घ्यावे. तुम्ही माझे हितसंबंध जपण्यावर आणि चुकांमुळे कसलेही नुकसान होणार नाही, या बाबींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. मग अशा चुका अज्ञानामुळे किंवा अन्य कसल्याही कारणाने होता कामा नये. कृपया आंबेगावकरांना माझा निरोप घ्या की, मला त्यांचे पत्र मिळाले आहे. त्यांनाही हे पत्र वाचायला घ्या.

श्री. दिनशॉ यांचा पूर्ण उपयोग करून घ्या. त्यांनी श्री. सेठेना यांना पाठविलेल्या पत्राची एक प्रत मी तुम्हाला माहितीस्तव पाठवत आहे. तुम्ही प्रतापसिंहाच्या शिक्षणासाठी करीत असलेल्या प्रयत्नाबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. पॅरिसमध्ये आल्यापासून माझा थकवा बराच कमी झाला आहे. मी लंडनला काही दिवसांसाठी गेलो होतो, मात्र तिथले वातावरण मला मानवले नाही. त्यामुळे माझी तब्येत बिघडली होती. आता मात्र तब्येत हळूहळू सुधारात आहे असे वाटते. यावेळी माझी तब्येत सुधारायला वेळ लागत आहे. मी तुमच्या सल्ल्याबद्दल आभारी आहे. त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न करेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०४२

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक, पॉरिस
५ जुलै १९२८

प्रिय कर्नल बर्क,

तुमचे दिनांक १२ जुलै १९२८ चे पत्र मिळाले. अत्यंत मैत्रीपूर्ण व सहदयतेने लिहिलेल्या या पत्राबद्दल मी तुमचा खूप आभारी आहे.

मी तुमच्या मतांचा आदर करतो आणि तुम्ही सुचविलेल्या बाबी अमलात आणण्याचा प्रयत्न करीन. कारण त्यात बरेच सत्य आणि शाहाणणण दडलेले आहे. यावेळी माझी प्रकृती सुधारायला बराच वेळ लागतो आहे; मात्र बडोद्यात होतो त्यापेक्षा आता मला निश्चितच बरे वाटत आहे. त्यापेक्षा मी इतर गोष्टीत लक्ष घालणे आवश्यक असल्याचे मला वाटते. मी एक पंधरवाड्यासाठी लंडनला गेलो होतो. परवाच मी तेथून परत आलो. माझ्या असे लक्षात आले आहे की, लंडन मला फारसे मानवणारे नाही. तेथे मला काहीसे नैराश्य आल्यासारखे वाटत होते आणि पोटही दुखत होते. येथे मात्र काही तास थांबल्यावरच मला बरे वाटायला लागले. हे घरही शांत आणि उत्तम आहे. ५ तारखेला काही कामानिमित्त मी पुन्हा लंडनला जाऊन परत येणार आहे.

माझ्या नातवाच्या संदर्भात मी तुमच्याशी सहमत आहे. मी अशी आशा करतो की, भारत सरकार मला लवकरच योग्य व्यक्ती उपलब्ध करून देईल. तरुण राजपुत्रासंदर्भातील धोका मोठा आहे. समाज आणि आजूबाजूच्या परिस्थितीचा विचार करता अज्ञान बरेच आहे, तसेच देशभक्तीचाही अभाव दिसून येतो. तसेच आपले हितसंबंध नेमके कशात याचेही ज्ञान असल्याचे आढळून येत नाही. मी तुमच्या कन्येची माहिती घेऊन शक्य असल्यास तिला भेटायला बोलावेन. व्हॉईसरॉय यांच्या स्वागतासाठी मी परत बडोद्याला जाणार आहे. शुभेच्छांसह.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल आर. जे.सी. बर्क, बडोदा रेसिडेन्सी

२०४३

॥ श्री ॥

पॉरिस
८ जुलै १९२८

श्रीमंत लक्ष्मीबाई महाराणीसाहेब, कोल्हापूर

वि. वि. आपल्याकडून बरेच दिवसांत पत्रे वगैरे येत नाहीत. ती यावीत व आपल्याकडील कुशल कळवीत जावे वगैरे हेतूने मी हे पत्र आपणास लिहीत आहे. महाराज व देवासच्या

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २३९

राणीसाहेब व त्याचे चिरंजीव यांच्या तब्येती चांगल्या असतील, असे मी इच्छितो. त्यांना माझा आशीर्वादही सांगावा व जरूर पडल्यास व आपली तशी मर्जी असल्यास हे पत्रही वाचून दाखवावे.

अलीकडे बरेच महिन्यांपासून चि. सौ. इंदुमती बडोद्यास येऊन राहिल्या आहेत. आपल्या व समंजस लोकांच्या रीतीप्रमाणे त्यांनी आपल्या सासरी राहावे हे इष्ट आहे व तसे करण्याविषयी आपणा सर्वांनी झाटावे, अशी माझी इच्छा आहे.

इंदुमतीकडून किंवा आमच्या कोणाकडूनही काही कमतरता झाली असेल ती आपण समंजस व मोठ्या मनाने विसरून जाऊन आपण कोल्हापुरास घेऊन जावे हे बरे. तेथे गेल्यावर दिवाणास जसे कळविले होते त्याप्रमाणे व दोन्ही कुटुंबास शोभेल व मुलीस सुखशांती मिळेल अशी इतर व्यवस्था करून आपण त्यांना सांभाळावयाचे आहे.

श्रीमंत लोकांस नाना तन्हेचे उपदेश देणारे लोक असतात. त्यांच्या डावातून बचून सुखाने व सुकीर्तीने राहिलेले लोक आपणामध्ये विरळ सापडतील. विशेषत: शिक्षण नसल्याने व सारासार विचार करण्याची शक्ती नसल्यास खटपटी लोकांचे व वेडगळ समजुतीचे विशेष प्राबल्य होण्याचा संभव असतो.

मुलीच्या मनात भय बसलेले आहे, तर तेही युक्तीने दूर करून, त्यांना नीट व्यवहारास लावण्याचा प्रयत्न करणे हे आपणा सर्वांचे कर्तव्य आहे.

मुलीस अलीकडे बरेच दिवसांपासून थोडा ताप येत असल्याकारणाने त्यांना काही दिवसांकरिता निलगिरीस पाठविले आहे; पण अजून प्रकृतीस चांगला फायदा झालेला दिसून येत नाही.

मी नोक्हेबरच्या अखेरपर्यंत परत हिंदुस्थानात येणार आहे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२०४४

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
१० जुलै १९२८

प्रिय दिवाण,

मी पॅरिसमधून येथे आलो आहे. फारसे महत्वाचे नसले तरी काही भेटी घेण्याचा माझा उद्देश होता. पॅरिसमध्ये असताना माझी तब्येत उत्तम होती, तशीच ती येथे लंडनमध्येही राहील अशी आशा करतो. मला अकाउंट जनरल यांच्याकडून अशी माहिती मिळाली की, ते रेल्वे आणि पोर्ट ओखा प्रशासनाची चौकशी करण्यासाठी एक समिती नियुक्त करू इच्छितात. या चौकशीत त्यांचा भर खर्चावर, येणाऱ्या उत्पन्नावर आणि भविष्यातील योजनांवर असणार आहे. ते त्यांच्या शिफारशीविषयी तुमच्याशी सविस्तर बोलणार आहेतच.

त्यांचा हा विचार मला फायद्याचाच वाटतो. त्यामुळे महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले जाणार आहे. त्यामुळे गरज भासल्यास तुम्ही त्यांना चर्चेला बोलावून घ्या. आता वेळ आली आहे की, तुम्ही नवीन मार्ग आखण्यापेक्षा सध्या अस्तित्वात असलेल्या रेल्वे मार्गाची सुधारणा करावी, तसेच विभागांमधील प्रशासनाकडे लक्ष घावे. श्री राईस यांनी या विषयासंदर्भात त्यांच्या एका पत्रामध्ये मत मांडले होते आणि ते विचारात घेण्याजोगे होते. माझ्या मते आपण राज्याच्या हिताचा विचार करता अनेक मार्ग यापूर्वीच आखलेले आहेत. आता जर मी नवसारी प्रांतात नवीन रेल्वेमार्ग आखण्याचा विचार करीत असेल तर तो केवळ नवीन रस्त्यांच्या कामांवरचा खर्च टाळण्यासाठी आहे. तरीही हे मार्ग आखायला हवे की नाही याचाही पुन्हा विचार केला जाऊ शकतो.

अकाउंट जनरल यांनी दाखवलेला उत्साह आणि मोजक्या शिफारशी करून आपल्या कामाप्रती त्यांची दिसून आलेली जबाबदारीची जाणीव, याबदल मी त्यांचा आभारी आहे. अर्थखात्याचे अधिकारी म्हणून त्यांचे हे कर्तव्यच आहे की, आपल्या सगळ्या यंत्रणेवरचा आर्थिक व्यवहार योग्य रीतीने व्हायला हवा. खरे तर ही प्रत्येक विभागाच्या प्रमुखाची जबाबदारी आहे. प्रशासनात काही त्रुटी असतील तर त्यांनी त्या शासनाच्या लक्षात आणून द्यायला हव्यात. त्यात चौकशी सुचवायला हवी. त्यामुळे सगळे प्रश्न लगेच चौकशी करून सोडवता येतील, तसेच होणारे नुकसानही टाळता येईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०४५

॥ श्री ॥

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
११ जुलै १९२८

चि. सौ. इंदुमती यांना अनेक आशीर्वाद,

वि. वि. तुमचे तारीख २० जूनचे आलेले पत्र पोहोचले. तुमची तब्येत अद्याप बडोद्यापेक्षा सुधारली नाही, हे वाचून काळजी वाटत आहे. तुमचा ताप लवकरच बंद होऊन प्रकृती पूर्ववत होईल, अशी मला आशा आहे.

डॉ. जोशी यांच्या पत्रावरून तुम्हास गेल्या आठवड्यात ताप नव्हता असे कळते. तरी त्याप्रमाणेच आताही ताप येत नसेल, तर फार चांगली गोष्ट आहे.

तुम्हाला बरेच दिवसांपासून बरे वाटत नाही, यास्तव थोडासा ताप बंद झाल्यावर जे बडोद्यास जाण्याचे योजिले आहे ते खरोखर बरे नक्के. पूर्ववत तब्बेत नीट न चालून पुन्हा बाहेर गेले पाहिजे म्हणून कारण उत्पन्न होईल.

कोलिंगडच्या राजेसाहेबांनी तुम्हास येण्याविषयी आग्रह केला हे ठीकच झाले; पण आम्हाला वाटते की, तुम्ही ते आमंत्रण स्वीकारले नसते व तेथे गेला नसता तर बरे झाले असते. असल्या औपचारिक आमंत्रणास विशेष महत्त्व न दिले तरी चालेल. शिवाय आम्ही सांगवे असे नाही; पण आपण अजून लहान आहात व जगाचा अनुभवही नाही व सासुरवासणीने कोणतारी आपल्या कुटुंबांतील माणसाचा किंवा दिवाणाचा अगर खानगी कारभारी यांचा सल्ला घेतल्याशिवाय परस्थ लोकांचे आमंत्रण स्वीकारून तेथे जाणे म्हणजे सारासार बुद्धीच्या विरुद्धच गोष्ट होय. आपल्याबरोबर जे स्वारी कामदार आहेत त्यांनी आपणास योग्य सल्ला दिला असे आम्हास वाटत नाही व पुढे अशी गोष्ट होऊ नये अशी आमची इच्छा आहे.

आपल्या येथे काही लोकांचा कल असा होत चालला आहे की, विचारल्यावाचून पाहिजे तेथे जावे व स्वारी संबंधाने खर्च करीत बसावा. असे करणे हे स्वतंत्रतेचे चिन्ह समजतात; परंतु हा समज चुकीचा आहे. तसे स्वेच्छेने वर्तल्याने खर्चावर ताळा राहात नाही व कुटुंबाची शिस्त बिघडते व त्यामुळे राज्यात अव्यवस्था होऊन अडचणी उत्पन्न होतात.

तुमच्या वर्तनाकडे साहजिकच कोल्हापुराकडील लोकांचे लक्ष असले पाहिजे. यास्तव त्यांना काय वाटेल व ते काय म्हणतील हे नेहमी लक्षात ठेविले पाहिजे.

तुमचे वय पाहता तुम्ही कोल्हापुरास राहण्यास जावे, हे उत्तम नाही. तर आपले बडोद्यास यासंबंधाने जे बोलणे झाले व मी अलीकडे जे पत्र पाठविले आहे ते लक्षात ठेवून त्याप्रमाणे इष्ट परिणाम होईल, असे करण्यास आपण झटत जावे.

आमची प्रकृती गेल्या आठवड्यापासून थोडीशी बिघडली होती. त्यामुळे येथे आल्यापासून जो आराम वाटत होता तो नाहीसा होऊन थोडे दमल्यासारखे वाटते. तरीपण थोड्याच दिवसांत बरे वाटेल अशी आम्हास उमेद आहे.

प्रकृतीस जपत जावे व वरचेवर खुशालीचे पत्र यावे, हा आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२०४६

लॉसेन पॅलेस, ब्युसाईट
२० जुलै १९२८

प्रिय दिवाण,

मी येथे माझे जुने डॉ. जेनरेट यांच्याशी चर्चा करायला आलेलो आहे. त्यांनी मला बर्गनस्टाक येथे जाण्याचा सल्ला दिला. एक रुग्ण म्हणून मी त्यांचा सल्ला मान्य केला आहे. सध्या मला नैराश्याने ग्रासलेले आहे. काळज्या आणि चिंतांपासून मुक्ती मिळण्यासाठी सुयोग्य असे वातावरण महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २४२

आवश्यक असते. मी मानसिकदृष्ट्या खूप संवेदनशील आहे. थोडाही विचार केला की, त्याचा परिणाम माझ्या प्रकृतीवर होतो. इतर व्यक्ती जर समजदार आणि बुद्धिमान नसतील, तर या गोष्टी हास्यास्पदच ठरवतील. मी हे तुम्हाला लिहीत आहे, त्यामागे माझ्या प्रकृतीचे रडगाणे गाण्याचा माझा उद्देश नाही; पण एका मित्रासारखा मी माझ्या भावना तुमच्याकडे व्यक्त करू इच्छितो. राज्याच्या व्यवहारातील माझा रस तसूभरही कमी झालेला नाही. तुम्ही आणि तुमच्या सहकाऱ्यांनी सर्व बाबी काळजीपूर्वक, विश्वासाने आणि आत्मविश्वासाने हाताळाव्यात. तसेच राज्याचे हितसंबंध सुरक्षित राहून ते जोपासल्या जातील याकडे लक्ष द्यावे.

आपले नियम, धोरणे किंवा आदेश यात काही त्रुटी असतील तर त्याचा तुम्ही फायदा घेणार नाहीत, याची मला खात्री आहे. उलट ते दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न कराल. तुम्ही माझे मित्र आणि सहकारी आहात. राज्याचे हित जपत असताना सर्व वाईट बाबींचा बीमोड करण्यासाठी आपण हिरिरीने प्रयत्न करायला हवेत. कोणत्याही बुद्धिमान आणि प्रामाणिक माणसाचा दृष्टिकोन असाच असतो. तुमचाही असाच असेल यात मला शंका नाही. मी लिहिण्याच्या ओघात केवळ याचा उल्लेख करीत आहे. तुम्ही एका जबाबदार पदावर कार्यरत आहात आणि मी नेहमीच तुम्हाला मदत करायला तयार आहे.

तुम्ही माझ्या नातवाचे प्रशिक्षण आणि त्याच्या प्रगतीकडे लक्ष द्यावे. त्याने आता आपल्या कामाचा आवाका वाढवायला हवा. मात्र त्याला आपल्या पदाचा गर्व होता कामा नये. तो प्रथम या राज्याच्या प्रजेपैकी एक आहे आणि हे त्याच्या वागणुकीतून दिसायला हवे. मी आता राज्याशी संबंधित काही बाबींचा उल्लेख करू इच्छितो. तसेच खानगी बजेटविषयी चर्चा होणे गरजेचे वाटते. तथापि मी याचा अद्याप चिकित्सकपणे अभ्यास केलेला नाही. नेहमी लक्षात असू द्या, माझी अशी इच्छा आहे की, तुमच्या सर्व सहकाऱ्यांना आणि इतर अधिकाऱ्यांना याची माहिती असावी की, एखादे प्रकरण किंवा प्रश्न जर मोजक्या व्यक्तीऐवजी अनेक अधिकाऱ्यांनी किंवा व्यक्तींनी हाताळलेला असेल तर मी त्यावर अधिक विश्वास ठेवीन. हे अधिकारी आणि सदगृहस्थ जर दूरदृष्टीने काम करीत नसतील तर त्यामुळे बेरेच नुकसान होऊ शकते.

अशा वेळी मला वाटते की, राज्याची यंत्रणा, विशेषत: काही मंत्र्यांनी वेळीच दखल घेऊन धोक्याची घंटा वाजविणे आणि लगेच राज्याचे हित जोपासण्याचे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. माझे जुने कारकून आणि अधिकारी सध्या चालत असलेल्या प्रशासनातील गैरप्रकारांना सरावलेले नाहीत. त्यांना असे काही लक्षात आले, तर ते सरळ आपल्या महाराजांकडे येऊन अशा प्रकरणामध्ये चौकशी करण्याची मागणी करू शकतात.

मी तुम्हाला एक गोष्ट सांगतो. माझ्याकडे एक ब्राह्मण पुरोहित होते. त्यांचे नाव देव असे होते. बुटकेसे म्हतारे देव संस्कृत साहित्याचे उत्तम जाणकार होते. त्यांची तारतम्य बुद्धी उत्तम होती. तसेच त्यांना आयुष्याची चांगली समजही होती. त्यांनी मला नवीन यंत्रणेतील कमतरता सांगितल्या होत्या. अशाच प्रकारच्या त्रुटी अत्यंत हुशारीने छोटेसाहेब हकीम या सदगृहस्थाने स्पष्ट केल्या होत्या. त्यांनी मेडिकल सायन्सचा अभ्यास केलेला होता, तसेच राज्याच्या हिताविषयी ते नेहमी जागरूक असत. मी त्यांचे शेरो विचारात घेत असे, कारण ते सत्य आणि अभ्यासपूर्ण असत. यंत्रणेच्या त्रुटी त्यांनी स्पष्ट केल्या होत्या.

कोणतेही सिद्धांत किंवा विचारांची योग्यता त्या राज्यातील समाजावर अवलंबून असते. शासनाचे स्वरूप कोणते, याचा त्यावर फार फरक पडत नाही. भारतीय राज्यांमधील लोक अद्याप फारसे सहकार्यवृत्तीचे असल्याचे दिसून येत नाहीत. राज्याच्या हिताला प्राधान्य देण्याची वृत्ती त्यांच्यात दिसून येत नाही. एकसंघ समाजामध्ये शासनाची खरी ताकद ही त्यातील बुद्धिमान लोक असतात. त्यांना राज्याच्या जुन्या परंपरांची चांगली जाण असते आणि अचूकतेने भविष्याचाही वेध घेता येतो.

मी पुन्हा माझ्या मूळ मुद्याकडे म्हणजे बजेटकडे वळतो. मी या संदर्भात काही निश्चित बाबी नोंदविलेल्या आहेत, त्याचा तुम्हाला उपयोग होईल. बजेटची तयारी उत्तम रीतीने व्हायला हवी. तथापि ते साधे-सोपे असावे. मात्र त्याचा पूर्ण अभ्यास केल्याशिवाय मी त्यावर अधिक भाष्य करणार नाही. मोठ्या प्रमाणावर रस्ते किंवा रेल्वेमार्ग उभारण्यासंदर्भात मी फारसा उत्सुक नाही, जोपर्यंत त्यातून काही उत्पन्न येत नाही किंवा ते फायद्याचे ठरत नाहीत. प्रत्येक रस्त्याची स्वतंत्र योजना तयार करावी. तसेच वाहतुकीचे सर्वेक्षण करावे. नंतर येणाऱ्या खर्चाचा अंदाज काढावा. त्यानंतरच अशी योजना हातात घेऊन ती काही निश्चित वर्षात पूर्ण करावी.

जसे आपण रेल्वेची यंत्रणा उभारण्यासाठी वाहतुकीचे आधी सर्वेक्षण करतो आणि मग त्यावरून निर्णय घेतो, अशा प्रकारचे धोरण आणि विचार आपल्या कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्याही लक्षात आणून द्यायला हवे, जेणेकरून ते अनावश्यकरीत्या रस्ते तयार करण्याच्या योजना तयार करणार नाही किंवा रस्ते बांधणीच्या शिफारशी करून लोकांची सहानुभूती मिळविण्याचा प्रयत्न करणार नाहीत. होणारी वाहतूक आणि या योजनेतून येणारे उत्पन्न याची तुलना या योजनेवर होणाऱ्या खर्चाशी व त्याच्या दुरुस्तीवर होणाऱ्या खर्चाशी करणे आवश्यक असते.

भारतीय राज्यामध्ये अशा बाबींकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे आपण महागड्या योजना राबवत असताना याचा विचार केला पाहिजे. खानगी बजेटचा उल्लेख करताना मी असे सुचविले की, त्यामध्ये काही त्रुटी आहेत. अधिकाऱ्यांनी धोरण नीटपणे लक्षात घेतलेले नाही. कोणत्याही व्यक्तीने किंवा संस्थेने आलेल्या सर्व उत्पन्नाची रक्कम खर्च करणे ही बाब समजूतदारपणाची नाही आणि त्यालही समाधान देणारी नाही. पावसाळ्याचा विचार करता काही रक्कम बाजूला काढून ठेवणे आवश्यक असते. राजा जर असा विचार करीत असेल की, खानगीच्या अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदीपेक्षा तो एकही पैसा स्वतःसाठी किंवा त्याच्या कुटुंबासाठी खर्च करणार नाही, तर आधीच त्याच्या कुटुंबाचा खर्च भागवण्यासाठी आणि इतर कार्यक्रमांना आवश्यकता पडेल इतक्या रकमेची तरतूद करून ठेवायला हवी, तसेच त्याची मुळे आणि त्याच्यावर अवलंबून असलेले इतर सदस्य यांचा विचार करूनही वाढीव तरतूद असायला हवी. कारण इतर अधिकाऱ्यांसारखी काही काळानंतर राजाला निवृत्ती घेता यावी. निवृत्तीनंतर अधिकाऱ्यांना पेन्शनची तरतूद असते. मात्र हे करताना प्रशासनात कसलीही अडचण येणार नाही याची काळजी घ्यायला हवी.

अधिक प्रमाणात विभागणी करण्याची पद्धत योग्य नसते. त्याचा विपरीत परिणाम सर्वांच्या हितसंबंधावर होऊ शकतो किंवा व्यक्तिगत हितालाही ते बाधक ठरू शकते. घरातच आणखी एक घर निर्माण करण्याची एक प्रवृत्ती असते. अशी प्रवृत्ती आपल्या पॅलेसमध्ये नाही ना? मला

पुन्हा हे सांगण्याची गरज भासू नये की, आपल्या खानगी आणि इतर विभागांमध्येही त्यांच्यासाठी बजेटमध्ये तरतूद केलेल्या सर्व रकमेचा खर्च करण्याची प्रवृत्ती आढळते. मला शंका वाटते की, पूर्वी खानगी जी बचत करीत असे, तेवढी आता करते की नाही? त्यांच्या व्यवहाराचा अभ्यास केल्यानंतर ही बाब माझ्या लक्षात आली आहे. प्रत्येक मागणी पूर्ण करण्यापूर्वी त्याची चिकित्सा केली जावी. नंतर हे शक्य होत नाही. मोठ्या प्रमाणात होणारा खर्च टाळता येतो. गेल्या पाच वर्षांच्या खर्चाचा तुलनात्मक तक्ता तयार करा, तसेच त्या आधारावर पुढील पाच वर्षांचे असेच अंदाजपत्रक तयार करा.

मात्र अकार्यक्षम अशा अधिकाऱ्यांकडून या बाबी कितपत होऊ शकतात याचा विचार घ्यायला हवा. मी एक बाब लक्षात घेतली आहे की, आपले अधिकारी कसे यांत्रिक रीतीने आपले काम करतात. योग्यता न तपासता ते आदेश काढतात. नियम किंवा स्वीकारलेले तत्व काही काळानंतर कालबाह्य होऊ शकते. बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यामध्येही बदल होणे आवश्यक असते, वेगळी तत्वे परिस्थितीला पूरक ठरू शकतात. मात्र आपल्या अनेक अधिकाऱ्यांना याची जाणीव आहे का? ते प्रत्यक्षात या गोष्टीना महत्त्व देतात का? हे लक्षात घ्यायला हवे.

आपले मंत्री, कॉन्सलर आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी नेहमी ही बाब लक्षात घ्यायला हवी, तसेच आपल्या कनिष्ठांच्याही लक्षात आणून घ्यायला हवी. तथापि हे प्रामाणिकपणे आणि हुशारीने पर्यवेक्षण केले तरच शक्य आहे. खर्चाच्या काही बाबतीत सातत्याने अधिक पैशाची मागणी होत असते, ही चिंतेची बाब आहे.

मला एका गोष्टीची शंका वाटते की, पॉकेट मनीचे तत्व योग्य रीतीने प्रत्यक्षात आणले जाते की नाही. या तत्वामागे काही निश्चित उद्देश आहेत. सध्याच्या पद्धतीत काही बदल होणे गरजेचे वाटते. तथापि सविस्तर अभ्यास केल्याशिवाय मी यावर फार बोलणार नाही. कारण मिळालेली माहिती ही प्रत्येक वेळी अचूक असतेच असे नाही. त्यामुळे कुटुंबाचा आनंद आणि शांतता मात्र हिरावली जाऊ शकते. आपल्या खानगी विभागाच्या प्रमुखपदी आपले काही उत्तम अधिकारी असायला हवेत, जेणेकरून ते तेथील खर्चावर योग्य नियंत्रण ठेवू शकतील. तसेच विभागाचे काम कार्यक्षमतेने सुरु राहण्यासाठी प्रयत्न करतील. तथापि खन्या अर्थाते कामाची आवड, जबाबदारीची जाणीव, त्रागाची वृत्ती आणि गुणग्राहकता दिसून येत नाही.

पदोन्नती आणि कौतुक करण्याची वृत्ती फार यांत्रिकपणे होत असलेली दिसून येते. त्यामुळे व्यक्तिगत योग्यता फारशी विचारात घेतली जात नाही. किंबहुना काम करण्याची प्रेरणाही मिळत नाही. काही मुद्यांच्या बाबतीत, उदा. सेवानिवृत्ती वेतन इ. आपण अजूनही बन्याच प्रमाणात इंग्रजांचीच नक्कल करीत आहेत. आपल्या व्यवस्थेला योग्य असा बदल आपण त्यात केलेला नाही. माझ्या अनुभवातून मी असे म्हणेन की, काही जुन्या पद्धती योग्य आहेत, तथापि त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये व्यक्तिगत लक्ष दिले जाणे आवश्यक आहे. काही प्रमाणात आपण तारतम्याने विचार करून या जुन्या पद्धतीत बदल करण्याची भूमिका घेतली पाहिजे.

खर्चावर योग्य नियंत्रण ठेवण्यासाठी हिशोब व्यवस्थित ठेवला पाहिजे. सध्या हिशोब ठेवण्याची पद्धत अतिशय मूर्खपणाची आहे. त्यामुळे मला त्याचा त्रास होतो. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे योग्य

पर्यवेक्षण नसणे, योग्य नियंत्रण नसणे आणि नैतिकतेची चाड नसणे यामुळेही कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांवर त्यांचा प्रभाव पडत नाही. उलट तेही याच बाबी करण्यास सरावतात. शिक्षण विभागावर आपण १० किंवा २० लक्ष रुपये अधिक खर्च करीत आहोत आणि योग्य पर्यवेक्षणाकडे कमी लक्ष देत आहोत, आपल्या या धोरणाचा विचार करायला हवा असे मला वाटते. जर सक्षम शिक्षक उपलब्ध होत नसतील तर शाळा सुरु करण्याचा किंवा त्यांचा आकार वाढविण्याचा काय उपयोग? जर लोक उघडलेल्या शाळांचा पूर्ण फायदा करून घेत नसतील तर त्यांच्या दुरुस्तीवर खर्च करण्याचा आग्रह धरणे उपयोगाचे नाही. अशा काही शाळा बंद करणेच योग्य राहील. फारच गरजेचे असेल, तरच धार्मिक तत्त्वावर शाळांची संख्या वाढवावी. ग्रामस्तरावर शाळा त्या स्तरावरच चालविणे बंधनकारक करावे. पूर्वी असेच होते, तथापि वाढत्या खर्चाचा विचार करून या धोरणात बदल करण्यात आला होता आणि ही सेवा नियमित सेवानिवृत्तीधारक करण्यात आली होती. मी या सूचना आदेश म्हणून देत नसून विचारार्थ काही मुद्दे असावेत म्हणून देत आहे. तुम्ही याकडे योग्य लक्ष घावे. अनावश्यक खर्च टाळण्याचा प्रयत्न करावा. आपण सक्तीच्या शिक्षणावर बराच खर्च करीत आहोत. त्यामुळे तांत्रिक शाळा वेगळ्या उघडण्याचा प्रयत्न करू नका. कदाचित हा चांगला प्रयत्न असेल, मात्र त्यात खर्चही बराच लागेल, जो इतर विभागांचा कमी करून खर्च करावा लागेल.

श्री. दांडेकर यांनी त्यांच्या एका मासिक पत्रात असा उल्लेख केला आहे की, अमेरेलीतील न्यायाधीश आणि इतर स्टाफसाठी उत्तम निवास व्यवस्था गरजेची आहे. तेथे माझ्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या घरातील आऊट हाऊसमध्ये अशी सोय करता येईल. कारण मी या घराचा फार क्वचित उपयोग करतो, त्यामुळे तुम्हाला योग्य वाटत असेल, तर त्याचा विचार व्हावा. आवश्यक वाटल्यास तेथील मुख्य इमारतीतून काही कार्यालयेही दुसरीकडे हलवता येतील. तथापि हा माझा केवळ एक विचार आहे. तुम्ही त्यावर योग्य तो निर्णय घ्यावा. अनेक ठिकाणी अनेक अधिकाऱ्यांकडून निवासाची मागणी होत असते. अशा एकूण मागणीचा आणि त्यासाठी लागणाऱ्या खर्चाचा आढावा घ्यावा, तसेच त्या अनुषंगाने निश्चित असे धोरण तयार करावे. राज्याचा खर्च आणि प्रशासनाची गरज लक्षात घ्यावी. प्रशासन हे एखाद्या व्यवसायासारखे आहे. प्रत्येक वेळी आपण त्यात उत्तम सुविधा पुरवू शकत नाही. तरुण अधिकारी वर्ग मात्र ही बाबत विसरतात.

मला आता भीती वाटत आहे की, मी खूप गोष्टी लिहून तुम्हाला काळजीत पाडले असेल. काही वेळा अनेक कल्पना माझ्या डोक्यात येत असतात त्या केवळ एक सल्ला म्हणून मांडणे मला आवश्यक वाटते. प्रशासन ही एक कला आणि विज्ञानही आहे. हे व्यवस्थित समजून घेतले आणि त्याचा योग्य रीतीने उपयोग केला, तर भारतीय राज्यांमधील प्रशासन अतिशय सुकरतेने चालू राहू शकते.

प्रत्येक गावाच्या गरजेनुसार महाराजा खंडेराव यांनी केलेल्या नेमणुकांची साधारण माहिती आणि त्याचा इतिहास अकाऊंट जनरल यांच्या कार्यालयाने तयार करून त्याची टिपणी तयार

करावी. नेमणुका करताना योग्य यंत्रणा उपयोगात आणली, तर बराच खर्च वाचू शकतो. आताच मी बर्गनस्टॉक येथे आलो आहे. आता मी हे पत्र पूर्ण करतो. मला बाहेर फिरायला जायचे आहे. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय मजेत असाल अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०४७

पॅलेस हॉटेल, बर्गेन स्टॉक

८ ऑगस्ट १९२८

प्रिय दिवाण,

तुमच्या दि. २७ जुलैच्या पत्राबद्दल आभारी आहे. हे खूप संवेदनशील पत्र आहे. त्याकर मी कसलीही प्रतिक्रिया देत नाही. तुमचे दुसरे टाईप केलेले पत्रही मला याच दिवशी मिळाले. त्यात तुम्ही दिलेल्या माहितीबद्दल धन्यवाद.

माझी तब्बेत हवी तशी अजून सुधारलेली नाही. इथले वातावरण अनपेक्षितपणे उष्ण आहे. भारतातील काही भागांतील उष्णतेपेक्षा युरोपातील ही उष्णता अधिक असते. माझ्या तब्बेतीचा विचार करता, मला असे वाटते की, हा हिवाळा येथे घालवणे योग्य राहील. तथापि सध्या मी त्याविषयी निश्चित सांगत नाही.

तुम्हाला न्युमोनिया झाल्याचे वाचून वाईट वाटले. तुम्ही व्यायाम करण्याचे टाळू नका. तुमची तब्बेत उत्तम आहे. तुम्ही अधिक काळजी घ्याल, अशी आशा वाटते. राजपुत्र प्रतापसिंहाविषयी मी सांगू इच्छितो की, त्याने राज्याच्या प्रशासनात रस घेऊन जबाबदाऱ्या स्वीकाराव्यात, यासाठी तुम्ही त्याला तयार करावे. त्यासाठी तुम्हाला आवश्यक वाटतील ते सर्व प्रयत्न करावेत. सध्या इतर विषयांसोबतच तो मराठी, संस्कृत आणि गुजरातीचाही अभ्यास करीत आहे.

गुजराती सध्याच्या कामाच्या दृष्टीने आवश्यकच आहे. प्रतापसिंहाला सहजपणे याचे ज्ञान मिळत असते. गेली काही वर्षे तो ही भाषा शिकत आहे आणि भविष्यातही त्याला अशा अनेक संधी मिळणार आहेत. जर त्याने गुजराती व्यवहारात उपयोगात आणण्याचा सराव केला तर ते त्याच्यासाठी उत्तमच राहील. त्याचा त्याला इतर विषय शिकण्यासाठीही उपयोग होईल.

मराठीही तो बन्याच वर्षापासून शिकत आहे. जर तो मराठी स्पष्टपणे वाचू शकला, तर मलाही त्याचा फायदाच होईल. संस्कृत ही एक महत्त्वाची भाषा आहे. मराठी आणि गुजरातीप्रमाणेच त्याने ती शिकायला हवी. आणखी काही काळ त्याला ती शिकू द्या.

मी राज्याचा कारभार स्वीकारण्यापूर्वी जी जी भाषणे ऐकली होती, तशी त्याला ऐकविण्याची तुम्ही व्यवस्था करावी आणि ते त्याला समजेल असे पाहावे.

सामान्यज्ञानाची कक्षा वाढवत असतानाच त्याने प्रशासनातील कामात गांभीर्याने आणि जबाबदारीने लक्ष्य द्यायला हवे, असे मला वाटते. त्यामुळे माझे काम कमी होईल. काळानुरूप मला याची अधिक गरज आहे.

कृपया त्याला हे पत्र वाचायला द्याल का? तसेच त्याला मला पत्र लिहायला सांगा. त्याने पत्र लिहिलेले नाही ना? तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय मजेत असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. : कर्नल बर्क यांनी अनेक राज्यांमध्ये आणि अनेक राजांसोबत काम केलेले आहे. तुम्ही राजपत्र प्रतापसिंहाच्या प्रशिक्षणामध्ये त्यांची मदत घ्या. त्यांना माझा नमस्कार सांगा.

सयाजीराव गायकवाड

राव बहादूर व्ही. टी. कृष्णम्माचारी
दिवाण, बडोदा.

२०४८

पॅलेस हॉटेल, बर्नेंग स्टॉक
११ ऑगस्ट १९२८

प्रिय सर,

मी हे यासाठी लिहीत आहे की, तुम्ही हिज मॅजेस्टी द किंग एम्परर यांना माझ्या भाषणाच्या दोन खंडांच्या प्रती सादर कराल का? हे खंड श्री. अंलन विजेरी यांनी संपादित केलेले आहेत. हिज मॅजेस्टी माझी भेट म्हणून त्यांचा स्वीकार करतील. हा माझ्यासाठी एक सन्मानच असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

खासगी सचिव,
एम. एम. द किंग एम्परर, लंडन

२०४९

पॅलेस हॉटेल, लॉसेन
२९ ऑगस्ट १९२८

प्रिय दिवाण,

क्षेलीयर्स प्रकरणाच्या संदर्भात अनेक अधिकाऱ्यांनी (मेसर्स अलोनी, जेठाभाई पटेल, जी. के. आंबेगावकर आणि खानगी कारकून लेले) दिलेले स्पष्टीकरण वाचले आहे. त्यांनी नेहमीचीच कारणे देत आपले म्हणणे मांडले आहे.

मी येथे माझे निरीक्षण नोंदवीत आहे. सगळे लोक सेवेप्रती आपली निष्ठा आणि समर्पण व्यक्त करतात. मात्र प्रत्यक्षात या बाबी दिसून येत नसतील, तर त्याचा राज्याला काय उपयोग? राजा किंवा शासनसंस्था एखाद्या व्यक्तीपेक्षा अधिक वाईट आहे का? आता मी स्पष्टपणे एक मुद्दा उपस्थित करतो की, श्री. दातार आणि दिवाण सर मनुभाई यांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी परिषदेने कोणती पावले उचलली होती? कारण त्यांनी अनावश्यकपणे आपल्या कामाच्या बाबतीत गुप्तता पाळली आणि कसलेही रेकॉर्ड ठेवले नाही.

मी आशा करतो की, या बाबीवर विचार होईल, तसेच अशा अनपेक्षितपणे निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी योग्य ती पावले उचलली जातील.

कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांनी किंवा सहकाऱ्यांनी राज्यासंदर्भातील महत्त्वाच्या मुद्द्यांमध्ये अनावश्यक रस दाखविण्याची गरज नाही. ही मंडळी राज्य किंवा महाराजांचे प्रामाणिक नोकर आहेत, की ज्या अधिकाऱ्यांनी त्यांची नेमणूक केली त्यांच्या हिताचा अधिक विचार करणारी आहेत? याचा विचार व्हायला हवा. कोणत्याही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी किंवा त्यांच्या सहायकांनी हे लक्षात आणून दिले नव्हते की, श्री. दातार यांनी नियमितपणे कामाच्या नोंदी ठेवलेल्या नव्हत्या. याला कोण जबाबदार आहे? मंत्र्यांनी याबाबतीत नियंत्रण ठेवायला हवे होते. मला वाटते की, मंत्र्यांच्या आणि अकाऊंट जनरल यांच्या कार्यालयाला अनावश्यक तितके महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्यांची कामे आणि जबाबदाच्या कमी करून हे महत्त्व कमी करायला हवे.

मंत्री हे प्रामाणिक नोकर असल्याचा बुरखा पांघरून अनियंत्रित सत्ताधीश झालेले आहेत. मी कोणत्याही एका व्यक्तीचा उल्लेख करणार नाही; पण सध्या मीच मंत्र्यांना दिलेल्या अधिकाऱ्यांमुळे निर्माण होत असलेल्या प्रश्नांचा सामना करीत आहे. ते त्यांचे काही अधिकार काढून पूर्वीप्रमाणे फडणीसांकडे देऊ शकत नाहीत का? कनिष्ठांना ते सहकाऱ्यांप्रमाणे वागवू शकत नाहीत का?

अकाऊंट जनरलची कामे अलीकडच्या काळात अयोग्य पद्धतीने होत आहेत. अलीकडच्या अनेक आदेशांचा आणि बदलांचा अकाऊंट विभागाने सोयीने अर्थ लावलेला दिसतो. त्यामुळे हळूहळू अकाऊंट जनरल हे पद स्वतंत्र आणि महत्त्वाचे बनत गेले आहे. राज्याच्या खर्चावर नियंत्रण ठेवणारी अंतिम यंत्रणा म्हणून ते त्यांचे कार्य किंती जबाबदारीने पार पाडत आहेत?

ही बाब तर माझ्या आकलनापलीकडे आहे की, जेठाभाई पटेल, अलोनी आणि आंबेगावकर, तसेच विविध खानगी कारभारी आणि त्यांचे सहायक हे सुरक्षितपणे आर्थिक व्यवहार होत

राहतील, या बाबींकडे लक्ष देऊ शकले नाहीत. आर्थिक व्यवहाराची तत्वे दुर्लक्षित होत असताना त्यांच्या लक्षात कसे आले नाही?

श्री. दातार अतिशय सक्षम अधिकारी असल्याचे कधी सिद्ध झाले नाही. ज्या अधिकाऱ्यांना राज्य आणि महाराजा यांच्या हिताची काळजी असते ते कोणतीही अनियमित बाब लक्षात आली तर त्याविरुद्ध आवाज उठवत असतात किंवा मैत्रीपूर्ण रीतीने वेळीच सावध करीत असतात.

मी श्री. अलोनी यांना श्री. दातार यांच्यानंतर नियुक्त केले. कारण श्री. दातार या पदावर दीर्घ काळापासून कार्यरत होते. सर मनुभाई यांनी या आदेशाची त्वरित अंमलबजावणी केली नाही. श्री. दातार यांना गुंतवणुकीच्या जबाबदारीतून मुक्त करण्यासाठी मला सर मनुभाईवर दबाव आणावा लागला. जवळजवळ दोन वर्षे माझ्या आदेशाची अंमलबजावणी टाळण्यात आली. सर मनुभाई एक दिवाण म्हणून अशा आदेशाचे पालन करीत नसतील, तर कोणत्याही कार्यालयाने आणि अधिकाऱ्याने ही बाब माझ्या लक्षात आणून द्यायला नको होती का? आणि जेव्हा ही चूक उघड झाली तेव्हा त्यांच्यापैकी कोणीही याबाबतीत योग्य ती चौकशी करण्यात रस घेतला नाही किंवा शिफारसही केली नाही.

आपली जबाबदारी टाळणाऱ्या आणि राज्याच्या हिताकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या लोकांवर कारवाई व्हायला हवी.

आपण राज्यघटनेबद्दल फार चतुराईने बोलतो, राजाचे अधिकार मर्यादित करायला हवेत याविषयी चर्चा करतो. मात्र असाच विचार अधिकारी आणि समाजाची नैतिकता आणि निष्ठा याविषयी करतो का? खरं तर राजाच्या अनुपस्थितीत त्यांनी लोकांच्या हिताची पुरेपूर काळजी घेतली पाहिजे.

यासंदर्भात परिच्छेद-४ विषयी मी चिंतेत आहे की, ज्या विभागांमध्ये गोपनीय प्रकरणे हाताळली जातात तेथे कशा प्रकारची पद्धत वापरण्यात आली आहे? योग्य ते रेकॉर्ड जतन करायलाच हवे. अशा गोपनीय व्यवहाराच्या बाबी केवळ एका व्यक्तीच्या मेंदूमध्येच राहत असतील आणि इतरांना त्याची माहिती होणार नसेत तर अशा बाबतीत गोंधळ होण्याची शक्यता जास्त असते. अशा सगळ्या बाबींमध्ये तुम्ही का काळजीपूर्वक चौकशी करावी, अशी माझी इच्छा आहे.

डॉ. चंद्रचूड यांनी मला कळविले आहे की, या विषयासंदर्भात तुम्हा दोघांमध्ये काही चर्चा झालेली आहे. मी ते निवांत वाचेन.

श्री. दातार आणि सर मनुभाई यांच्या सर्व बाबी गोपनीय ठेवण्यामागची भूमिका माझ्या आकलनापलीकडची आहे. तसेच अशी गोपनीयता ठेवण्याची काही गरजही नव्हती. खानगी अधिकाऱ्यी ही जो पैसा खानगीतून काढण्यात आलेला आहे, त्याबाबतीत जबाबदार आहेतच.

माझी तब्येत बरी नसताना माझ्या वतीने श्री. निंबाळकर यांनी आदेश पाठविले होते. सर्व अधिकाऱ्यांनी त्यासंदर्भात आपले स्पष्टीकरण द्यावे. तारतम्याचा अभाव आणि आपली बुद्धिमत्ता न वापरता केलेले कोणतेही काम समाधानकारकीत्या झालेले आढळून येत नाही. स्पष्टच बोलायचे तर विविध अकाउंट ऑफिसर्स यांनी दिलेले स्पष्टीकरण काही उपयोगाचे नाही. राज्याच्या हिताचा प्राधान्याने विचार करणारा कोणताही बुद्धिमान अधिकारी फार वेगळ्या पद्धतीने आपली वागणूक ठेवत असतो. प्रशासनात आढळणाऱ्या त्रुटी तो लगेच लक्षात आणून देत महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २५०

असतो. दातार आणि इतरांची वागणूक ही केवळ एक चूक होती, की जाणूनबुजून केलेले कृत्य होते? शिरगावकर आणि इतर मंडळी जरी आपण फार प्रामाणिक असल्याचे दाखवत असले तरी ते ढोंग आहे.

राज्याच्या धोरणात असे स्पष्टपणे नमूद केलेले आहे की, जेव्हा एखादा नवा अधिकारी एखाद्या कार्यालयाचा कार्यभार स्वीकारतो, तेव्हा त्याने त्या कार्यालयाच्या महत्त्वाच्या बाबी समजावून घेतल्या पाहिजेत, तसेच त्याला जर एखादी चुकीची बाब आढळून येत असेल तर ती दुरुस्त करण्यासाठी त्याने योग्य ती पावले उचलायला हवीत. प्रत्येक बाबीसाठी नियम नसतात, काही गोष्टी आपली सदसद्विवेकबुद्धी उपयोगात आणून पार पाडायच्या असतात. प्रत्येक गोष्टीसाठी नियमाची मागणी करणे म्हणजे अधिकाऱ्याच्या व्यक्तिगत कार्यक्षमतेला मर्यादा घालणे असते. त्यानेही असे करून जबाबदारी टाळण्याचाच प्रकार केलेला असतो. अशा अधिकाऱ्याला पदावरून काढणेच योग्य ठरते.

सध्या मी या विषयावर फार बोलू इच्छित नाही. अधिकारी काही प्रश्नांच्या बाबतीत अतिशयोक्तीने बोलतात किंवा अनावश्यकरीत्या गोपनीयता पाळतात. ते संशयाचे आणि भीतीचे असे वातावरण तयार करतात की, ज्यामुळे त्यांना स्वतःचे हित साध्य करता येऊ शकेल. आर्थिक व्यवहारांच्या बाबतीतही अशा प्रकारची युक्ती बन्याचदा वापरली जाते.

मी राजपुत्र प्रतापसिंहाचे दि. १० ऑगस्ट १९२८ चे पत्र पाठवत आहे. ते गोपनीय असू द्या. यात दिसून आलेली त्याची मनोवृत्ती हतबल करणारी आहे. आपल्यासारख्या पदावरील व्यक्तींच्या भोवती अनेक स्वभावाचे आणि विविध स्वार्थी उद्देश मनात बाळगणारे लोक राहत असतात. ते आपल्या प्रमुखाच्या आदेशापेक्षा आपले हितसंबंध शाबूत राहण्यासाठी प्रयत्न करीत असतात. तुमच्या १० ऑगस्टच्या पत्रासाठी धन्यवाद. तुम्ही अगदी हुशारीने आपले काम पार पाडत आहात.

तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असतील, असा विश्वास वाटतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०५०

हॉटेल कॅम्पबेल, पॅरिस
१७ सप्टेंबर १९२८

प्रिय दिवाण,

पोलीस आयुक्तांनी त्यांच्या २४ ऑगस्टच्या पत्रात अशी तक्रार केली आहे की, मेजर ऑक्विनो यांच्या अनुपस्थितीत त्यांना काम करणे अवघड जात आहे. कारण पोलीस विभागामध्ये सक्षम लोकांची कमतरता असल्याचे त्यांचे म्हणणे आहे.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २५१

मला वाटते की, अशा प्रकारच्या अडचणी मंत्री आणि परिषद यांच्याशी चर्चा करून त्या पातळीवरच सोडवायला हव्यात. आयुक्तांच्या मासिक अहवालात याचा उल्लेख होण्याची गरज नाही. मला असे म्हणायचे नाही की, ते आदेशाची मागणी करीत आहेत किंवा मला असे पत्र लिहून काही चुकी केली आहे. मात्र मंत्री आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या मदतीने हा प्रश्न सुटू शकतो.

कोणताही विभाग कार्यक्षम अधिकाऱ्यांशिवाय काम करू शकत नाही. प्रत्येक विभागात असे सक्षम अधिकारी तयारच असावेत, जे अचानक उद्भवलेल्या परिस्थितीचा योग्य प्रकारे सामना करू शकतील. पोलीस विभागासाठी तर ही बाब अत्यंत आवश्यक अशीच आहे. कारण हा विभाग राज्यातील एक महत्त्वाचा विभाग आहे.

हे पत्र पोलीस आयुक्तांना वाचायला द्यावे. तुम्ही सगळ्यांनी मिळून हा प्रश्न सामोपचाराने सोडवण्याचा प्रयत्न करावा. पोलीस आयुक्तांविषयी माझ्या मनात राग आहे, असा याचा अर्थ होत नाही. तथापि तुम्ही पुढाकार घेऊन प्रश्न सोडवावा, असे मला वाटते. अशा प्रकरणात माझ्या आदेशाची वाट पाहू नये. मला वाटते की, राजपुत्राचा विषय आणि मेजर ॲक्विनो यांना जाऊ न देण्याचा विषयही याच प्रकारचा आहे.

व्यक्तिगत सोयीचा विचार करून सार्वजनिक प्रशासनाचे नुकसान करता येणार नाही.

मी डॉ. चंद्रचूड यांना याविषयी लिहायला सांगितले होते; पण त्यांनी तसे केल्याचे सांगितले आहे. आपल्या प्रत्येकाची व्यक्त होण्याची पद्धत वेगवेगळी असते. माझ्या व्यक्तिगत भावना व्यक्त करण्यासाठी मी पुन्हा याचा उल्लेख केला आहे. मी डॉ. चंद्रचूड यांना माझ्या वतीने या पत्रावर स्वाक्षरी करून ते पाठविण्यास सांगितले आहे.

माझी तब्बेत फारशी बरी नाही.

आशा करतो की, तुमची तब्बेत उत्तम असेल.

आपला विश्वासू
आदेशावरून
आर. बी. चंद्रचूड

रावबहादुर व्ही. टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०५१

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पौरिस
२० सप्टें. १९२८

प्रिय लॉर्ड बिरकेनहेड,

तुमच्या २० ऑगस्टच्या पत्राबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. त्यात तुम्ही २६ नोव्हें. ला बडोद्याला जाणार असल्याचे कळविले आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २५२

तुमची त्यावेळी प्रत्यक्ष भेट होईल, अशी मी आशा व्यक्त करीत होतो. मात्र माझे नियोजन अद्याप निश्चित झालेले नाही. मला आताच संधिवाताचा दुसरा अटॅक येऊन गेला. त्यातून मी सावरण्याचा प्रयत्न करीत आहे. माझे वैद्यकीय सल्लागार नोव्हेंबरमध्ये मला समुद्रप्रवास करू देणार नाहीत. अशा परिस्थितीमध्ये मला माझा वारसदार राजपुत्र प्रतापसिंह याचा विवाह पुढे ढकलून तो जानेवारीत करावा लागेल, असे वाटते.

तुम्हाला कल्पना असेलच की, युरोपमध्ये अतिशय असामान्य स्वरूपाचा उन्हाळा आहे. त्यामुळे वातावरणाचा फायदा मिळण्याची मला शक्यता कमीच वाटते.

तुमची नोव्हेंबरमध्ये भेट होणार नाही, याचे मला खूप वाईट वाटत आहे. या संदर्भात मी काही दिवसांपूर्वी तुम्हाला तारही पाठविली होती.

तुम्हाला आणि लेडी बिरकनहेड यांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

लॉर्ड बिरकनहेड,
सेक्रेटरी ऑफ स्टेट, भारत, लंडन

२०५२

६, एक्हेन्यू वॅन डार्डिक, पॅरिस
२० सप्टेंबर १९२८

चि. धैर्यशीलराव,

तुझ्या ३० ऑगस्टच्या पत्राबद्दल मी आभारी आहे. द्वारकेतील सिमेंट कारखान्याबद्दल तुझे मत वाचले. तेथे अशी परिषद अस्तित्वात आहे की, ज्यात अनेक प्रदेशांतील विविध जातीचे लोक आहेत. त्यांच्या योग्यतेविषयी कसलीही शंका नाही. असे असताना प्रामाणिकपणे व्यवहार चालण्यासाठी आणखी काय करायला हवे? महाराजांच्या ऊर्जेलाही मर्यादा आहेत.

सामाजिक नीतिमत्ता, देशभक्तीची भावना आणि प्रामाणिकपणा या बाबी सावजनिक कामांवर नियंत्रण ठेवत असतात आणि या गोष्टींचा जर अभाव असेल तर कितीही उच्च पदावरील व्यक्ती असो, त्याला प्रभावीपणे या सर्व बाबींवर नियंत्रण ठेवणे शक्य नसते. तरीही गरज भासली तर मी या प्रकरणात लक्ष घालीन.

एक बाब मी स्पष्टपणे सांगू इच्छितो की, तुझा तुझ्या कुटुंबाला किंवा राज्याला कसलाही उपयोग होत नाही. याउलट तू चिंता, काळजी आणि अधोगतीचेच कारण राहत आला आहेस. हे वाचायला दुःखद वाटत असले तरी ती वस्तुस्थिती आहे. गेल्या दोन पिढ्यांपासून मी कार्यरत आहे. मात्र तुमच्यापैकी कोणाचीही मला मदत झालेली नाही. हे सर्व असतानाही तू कोणत्याही वाजवी कारणाशिवाय पैशाची मागणी करीत आहेस. तू स्वतः काम करून पैसे का कमवत नाही?

तुझ्या गरजांसाठी तू राज्यावर का अवलंबून राहतो? राज्याने आतापर्यंत खूप केले आहे. राज्याच्या साधनसंपत्तीलाही मर्यादा आहेत.

तुझा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजपुत्र धैर्यशील गायकवाड, बडोदा

२०५३

६, एक्हेन्यू व्हॅन डाइक पॉरिस
२७ सप्टें. १९२८

प्रिय दिवाण,

तुमची ७ सप्टेंबरची दोन्ही पत्रे मिळाली. त्यातले एक हस्तलिखित आणि एक टाईप केलेले आहे.

गेल्या आठवड्यात मी तुम्हाला पत्र लिहून कळविले होते की, मला पोलीस आयुक्तांचे पत्र मिळाले आहे आणि त्यांनी त्यात मेजर ॲक्विनो यांच्याशिवाय विभागाचे कामकाज चालविणे अवघड असल्याचा उल्लेख केला आहे. त्यावर मी असे सुचविले होते की, पोलीस आयुक्तांनी ही बाब मंत्री परिषदेच्या समोर ठेवावी आणि प्रश्न सोडवून घ्यावा.

येथे मी आणखी एका बाबीचा उल्लेख करू इच्छितो की, अकाउंट जनरल यांचे १३ जुलै आणि १६ ॲगस्टचे पत्र मला मिळाले. त्यासंदर्भात मी असे सुचविले होते की, रेल्वेचे व्यवहार, रेल्वे व्यवस्थापकांची नियुक्ती आणि अन्वल-महुआ रेल्वेलाईनची दिरंगाई याविषयी चौकशी करण्यासाठी एक समिती नियुक्त करावी.

परिषदेपुढेच अशी सर्व प्रकरणे ठेवणे हे अधिक सयुक्तिक होणार नाही का? ते त्याचे सदस्य असले तरी परिषदेच्या सर्व सदस्यांपुढे विषयाची चर्चा होऊन ते सर्वानुमते एका निर्णयाप्रत येऊ शकतील आणि शेवटी आवश्यक वाटल्यास ती बाब हिज हायनेस यांच्या अंतिम मान्यतेसाठी ठेवता येईल. मतभेद असणाऱ्या सदस्यांना नेहमीच आपले स्वतंत्र मत मांडण्याची आपण मुभा दिलेली आहे. अशा प्रकारे कामकाज चालले, तर महाराजांवरील कामाचा बोजा कमी होऊ शकेल.

असे करण्याएवजी एखादे प्रकरण स्वतंत्रपणे महाराजांपुढे ठेवले तर त्यांना अनावश्यकपणे हे प्रकरण दोनदा हाताळावे लागते. कारण प्रक्रियेप्रमाणे ते परिषदेकडून सादर होणे आवश्यक असते.

त्यामुळे विनाकारण हिज हायनेस यांची मनःशांती बिघडते.

साहजिकच अधिकाच्यांनी व समजदार लोकांनी हिज हायनेस आणि इतरांच्या बाजूने विचार करायला हवा, तसेच त्यांना त्रास कसा होणार नाही, हे पाहावे.

हे सहज शक्य आहे. मात्र त्यासाठी त्यांना अधिक जबाबदारी स्वीकारावी लागणार आहे. आपला समंजसपणा दाखवून अंतिम आदेशाची गरज भासत असेल, तरच ते महाराजांसमोर ठेवावे.

मला अधिक प्रमाणात आदेश आणि सूचना काढायला आवडत नाहीत. ज्या बाबी शिक्षणाने आणि सदसद्विवेकबुद्धीने समजू शकतात, त्यासाठी आदेश काढण्याची मला गरज वाटत नाही.

अनावश्यकरीत्या आदेश काढण्याचा आग्रह धरण्यामुळे अधिकान्यांच्या चुकीच्या निर्णयाचे समर्थन होऊ शकत नाही. त्यासाठी ते नेहमीच जबाबदार असतात.

माझ्या दीर्घ अनुभवातून एक बाब लक्षात आली आहे की, अधिकारी स्वतःचे दुर्गुण लपविण्यासाठी आदेशांची मागणी करीत असतात. तसेच आपली जबाबदारी टाळण्याचा प्रयत्न करीत असतात. कृपया सुभापर्यंतच्या अधिकान्यांपर्यंत हे पत्र पोहोचवाल का?

क्लेलीअर्स आणि टावकर्स प्रकरणाच्या चौकशीसंदर्भात तुम्हाला मोठ्या प्रमाणात अहवाल पाहायला मिळतील. त्यातील एका प्रकरणाविषयी श्री. शिरगावकर यांनी हिज हायनेस यांना काळजी आणि त्रासापासून दूर ठेवू इच्छित होते, असे त्यांचे म्हणणे होते.

मात्र अशा प्रकारचे समर्थन योग्य नाही. अशा प्रकारची सबव सांगणे ही काही फार योग्य बाब नाही. राजाला सामान्य व्यक्तीप्रमाणे वागवता येणार नाही. जर काही कारणांनी त्यांना कामावर येता आले नाही, तर मंत्री, परिषद किंवा इतर सक्षम व जबाबदार अधिकान्यांनी आपल्या कामाचे अहवाल सादर करीत आदेश मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

उदा. सैन्याने आपला जनरल गमावला तर सैन्याला नेत्याशिवाय तसेच ठेवता येणार नाही. त्याच्यानंतरच्या वरिष्ठ अधिकान्यावर लगेच त्याची जबाबदारी येते. हे अनुभवातून आणि सामंजस्यातून लक्षात आलेले आहे. अशाच प्रकारचे तत्व नागरी प्रशासनातही वापरता येईल.

श्री. शिरगावकरांना जर खेरेच रस असेल, तर त्यांनी जसे ते सध्या काम करीत आहेत, त्यापेक्षा मंत्री किंवा परिषदेपुढे त्यांनी हे विषय ठेवावेत. तसेच निश्चित आदेश आणि मार्गदर्शन मिळण्यासाठी प्रयत्न करावा.

राज्याच्या हितापुढे व्यक्तिगत हितसंबंधांना फार महत्त्व देऊ नये. जर तुम्हाला आवश्यक वाटत असेल तर काही निश्चित तत्वे ठरवून त्याप्रमाणे कार्यवाही करावी.

अनुभव ही फार महत्त्वाची बाब असते. केवळ आदेश पारित करण्यापेक्षा जबाबदारी निश्चित करून प्रत्यक्ष अनुभव घेऊ घावा. या संदर्भात तुम्ही आणि तुमच्या सहकान्यांनी योग्य ती पावले उचलावीत. मी यापुढे कसलीही सबव मान्य करणार नाही.

तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय मजेत असतील, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

६, एक्हेन्यू वॅन डार्डिक, पॉरिस
१ ऑक्टो. १९२८

प्रिय दिवाण,

तुमच्या १४ सप्टेंबरच्या पत्राबद्दल खूप आभारी आहे. तुमच्या पत्रातील प्रतापसिंहासंदर्भातील मला परिच्छेद दोननुसार मला आनंद वाटतो की, त्याचे शिक्षण व्यवस्थित सुरु आहे. अशा बाबतीत मला महत्त्वाची वाटणारी बाब म्हणजे कसलाही वेळ वाया जाता कामा नये. तसेच तो जे काही शिकेल ते त्याने पूर्ण आकलन करून शिकावे, तसेच घोकंपटी टाळावी. त्याने मिळविलेले ज्ञान प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोगात आणण्याचा प्रयत्न करावा.

त्याला अशा प्रकारे अभ्यास करायला लावू नका, ज्यामुळे तो या कामाचा कंटाळा करेल किंवा त्याला थकवा येईल. एखाद्याला फक्त ऐकविण्यापेक्षा प्रत्यक्ष काम करायला लावणे हे नवे काही शिकण्यासाठी कधीही फायद्याचेच असते. तुमच्या पत्रात नमूद केल्याप्रमाणे तो जर महसुलाचे विषय शिकला असेल, तर त्याला लवकरात लवकर सर्वेक्षण अधीक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली काही गावांचे किंवा तालुक्यांचे सेटलमेंट करण्याची प्रक्रिया करण्यात प्रत्यक्ष सहभागी होऊ द्या. त्यातून त्याला आत्मविश्वासही येईल आणि काही निश्चित गोष्टी शिकताही येतील.

जेव्हा तो गुन्हेगारी कायदा आणि गुन्हेगारी प्रक्रियेचा अभ्यास पूर्ण करील तेव्हा त्याला पाटकरांसोबत तृतीय श्रेणी न्यायाधीश म्हणून कार्य करण्याची संधी द्या.

कृपया उपरोक्त बाबी एक सल्ला म्हणून विचारात घ्याव्यात. हे आदेश नाहीत. तथापि तुम्हाला अगदी योग्य वाटत नसेल तरच हा सल्ला टाळावा, अन्यथा या बाबी विचारात घ्याव्यात. मला वाटते की, त्याने लवकरात लवकर राज्याच्या कामात गांभीर्याने रस घ्यायला हवा आणि मला मदत करायला हवी.

मेजर टेट यांच्याबद्दल सध्या मी कोणतीही कार्यवाही करीत नाही. मला वाटते की, आपण दुसऱ्या एखाद्या सक्षम व्यक्तीचा शोध घ्यायला हवा. तोपर्यंत तुम्ही स्वतः सध्या करीत आहात त्याचप्रमाणे राजपुत्राच्या प्रशिक्षणाकडे जातीने लक्ष द्या.

बुरो यांच्या संदर्भातील तुमच्या शिफारशी मी मान्य करीत आहे. ते राज्यासाठी चांगले आणि उपयोगी ठरू शकतात.

तुमच्या पत्रातील परिच्छेद क्र. ८ मध्ये राजपुत्र धैर्यशील यांच्या संदर्भाने मी खालीलप्रमाणे तार पाठविलेली आहे. 'तुमचे १४ सप्टेंबरचे पत्र वाचले. राजपुत्र धैर्यशील याचे स्वतंत्र टिप्पण आले आहे. आवश्यक मते आणि माहिती विचारात घेतल्याशिवाय निर्णय घेऊ नका.'

त्याला नेमणूक आणि जहागिरीतून मिळणाऱ्या मानधनाबद्दल खानगी कारभारी यांनी केलेला हस्तक्षेप योग्य वाटत नाही.

कृपया लक्षात घ्यावे की, नियंत्रण कमी करणे असा याचा उद्देश नाही. तुम्ही आवश्यक ती माहिती आणि तुमचे मत दिल्यानंतर तसेच हर हायनेस यांचेही मत कळविल्यानंतर मला वाटते

की, त्या भविष्यात माझ्या वतीने या बाबी व्यवस्थित हाताळू शकतील. जर धैर्यशील कामात सक्षम वाटत नसेल, तर तसे सांगा आणि त्याच्याकडील कामांची जबाबदारी पाहण्यासाठी योग्य व्यक्तीची नेमणूक करा.

खेरे सांगायचे तर या बाबी खुप सोप्या आहेत. वास्तविकतेला टाळण्याएवजी ती मान्य करावी. मात्र वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करणे ही दीर्घकाळाची चूक ठरेल. मी आणि इतरही जण काही वेळा असे करतो. मात्र ते योग्य नाही.

मी तुम्हाला एक उदाहरण देतो. सध्याचे काढी येथील पोलीस नायब सुभा हे एकेकाळी बाजीराव घाटगे यांचे पोलीस कमिशनर पदासाठी स्पर्धक होते. मी त्यांना या पदासाठी नियुक्ती देण्याचा मुद्दा नाकारला. मात्र मी ही बाब इतक्या नम्र शब्दात त्यांच्यापुढे ठेवली की, ते माझ्या संभाषणाचा अर्थ समजू शकले नाहीत. मग बराच काळ वाट पाहिल्यानंतर त्यांनी पुन्हा हा मुद्दा उपस्थित केला, तेव्हा मी आधीच तुम्हाला याबाबत उत्तर दिल्याचे त्यांच्या लक्षात आणून दिले. तेव्हा त्यांनाही आपल्या हे कसे लक्षात आले नाही, याबद्दल आश्र्य वाटले.

माझे अधिकारी आणि मित्रांनी एखाद्या वेळी जर माझ्या अडचणी लक्षात आणून दिल्या, तर मी निश्चितच त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करीन. मात्र दुर्दैवाने मित्रांशिवाय एखाद्याला त्याच्या चुका लक्षात येत नसतात. मित्र जरी एखाद्यासाठी एक आरसा म्हणून काम करू शकत नसले, तरी त्यांच्यामुळे आपल्याला आपले दोष लक्षात येऊन ते दुरुस्त करता येऊ शकतात.

राजा किंवा उच्च पदांवरील व्यक्तीकडून असामान्य स्वरूपाच्या अपेक्षा व्यक्त करण्यात येतात. तथापि आपण सर्व मनुष्य आहोत आणि जीवन व्यवहारात आपण एकमेकांना विविध प्रकारे मदत करू शकतो. त्यासाठी समंजसपणा ठेवावा लागतो.

तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदी असाल, असा मला विश्वास वाटतो.

आपला विश्वासू सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - राजपुत्र धैर्यशीलराव संदर्भातील तुमचा दि. २२ चा टेलिग्राम मला आज सकाळी प्राप्त झाला. राजपुत्र धैर्यशीलसोबत या संपूर्ण प्रकरणाची चर्चा करावी आणि आवश्यक वाटत असेल तर आदेशासाठी सादर करावे.

धैर्यशीलने मला चांगल्या उद्देशानेच कळविले होते की, सिमेंट कारखान्याच्या अलीकडच्या यंत्रणेत त्याला काहीतरी वावगे असल्याचे आढळले. आवश्यक वाटत असेल तर कागदपत्रांचा त्याला अभ्यास करायला सांगा. तसेच तुमच्याशी आणि परिषदेशी या विषयावर चर्चा करण्यास सुचवा. तसेच त्याच्या शंकांचे समाधान करा.

एस. आर. जी.

रावबहादूर कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

२०५५

६, एक्हेन्यू वॅन डार्टिक, पॅरिस
२१ ऑक्टो. १९२८

प्रिय लॉर्ड बिरकेनहेड,

तुमच्या निवृत्तीविषयी उल्लेख करण्याचा मला संकोच वाटत आहे. आता यापुढे तुम्ही इंडिया ऑफिसमध्ये दिसणार नाही, याबदल मला वाईट वाटते. गेल्या चार वर्षांत या कार्यालयामधून भारतविषयक कामे तुम्ही अतिशय सक्षमतेने हाताळली. ही चार वर्षे तुमच्यासाठी बरीच ताण आणणारी होती. आता निवृत्तीनंतरचे तुमचे जीवन हे आनंदी आणि सुखासमाधानाचे जावो, अशी मी शुभेच्छा देतो.

मला विश्वास वाटतो की, पुढील काळातही आपण एकमेकांच्या संपर्कात राहू. युरोपात मी जेव्हा येईल तेव्हा तुमची भेट घेण्याचा प्रयत्न करेन. कृपया लेडी बिरकेनहेड यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. माझ्यावर विश्वास ठेवा, माझे प्रिय लॉर्ड बिरकेनहेड.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

लॉर्ड बिरकेनहेड, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट ऑफ इंडिया, लंडन

२०५६

६, एक्हेन्यू वॅन डार्टिक, पॅरिस
३ नोव्हें. १९२८

प्रिय सर विल्यम,

तुमच्या ९ ऑक्टोबरच्या पत्राबदल आभारी आहे. मी त्याचे लगेच उत्तर देत आहे. तुम्ही तुमच्या बडोदा दौऱ्यात राज्य अतिथी म्हणून आमचा सन्मान स्वीकार करावा.

मी हे खेदाने नमूद करतो की, मला बडोद्यात तुमची भेट घेता येणार नाही. खरे तर तुमची पुन्हा भेट झाली असती तर मला खूप आनंद झाला असता आणि आनंदायी संवादही करता आला असता.

एक जुने मित्र म्हणून मी एक सुचवू इच्छितो की, बडोद्यात तुम्ही माझ्या वारसाची भेट घ्यावी. हे मी तुम्हाला कमांडर-इन-चीफ म्हणून नव्हे, तर एक मित्र या नात्याने सुचवत आहे. आपण प्रतापसिंहाची भेट घ्यावी.

मी मारसेलसहून भारताकडे १४ डिसेंबर रोजी प्रयाण करीत आहे आणि ४ जानेवारीला प्रतापसिंहाच्या विवाह समारंभात आपली भेट होईल, अशी मी आशा करतो.
तुम्हाला आणि तुमच्या पत्नीला शुभेच्छा!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

सर विल्यम बर्डवुड,
कमांडर-इन-चीफ, इंडिया, नवी दिल्ली

२०५७

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
७ नोव्हें. १९२८

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

मी मारसेलसहून १४ डिसेंबरला निघून २९ डिसेंबरपर्यंत भारतात पोहोचेन.
माझ्या असे लक्षात आले की, यावर्षी युरोप दौरा माझ्या तब्बेतीसाठी फारसा उपयोगी ठरला नाही. तुम्हाला माहितीच आहे की, यावेळी उन्हाळा नेहमीसारखा नक्हता. उष्णता फार होती.
मला विश्वास वाटतो की, हिवाळा अधिक काळ असेल; जेणेकरून भारतात परतण्यापूर्वी दोन-तीन आठवडे मला त्याचा फायदा करून घेता येईल.

माझ्या वारसाचा विवाह ४ जानेवारी रोजी निश्चित झाला आहे. ही सुयोग्य तारीख आहे आणि त्या दृष्टीने पूर्वतयारी सुरु आहे.

या महिन्यात माझे जुने मित्र कमांडर-इन-चीफ यांना भेटायला मी बडोद्यात नाही, याचे मला दुःख होत आहे. ते शेजारीच एका तपासणीसाठी येत आहेत. त्यांना राज्य अतिथी म्हणून सन्मान द्यावा, अशा सूचना मी दिलेल्या आहेत.

मी बडोद्याच्या कायम संपर्कात असतो. माझ्या माहितीप्रमाणे तेथे सर्व व्यवस्थित सुरू आहे. तुम्हा दोघांनाही माझ्याकडून शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द. लॉर्ड आयर्विन,
व्हॉर्ल्डसरांय, भारत, नवी दिल्ली

६, एक्हेन्यू वॅन डार्डिक, पॉरिस
८ नोव्हें. १९२८

प्रिय दिवाण,

बन्याच दिवसांपासून मी तुम्हाला पत्र लिहिले नक्हते. गेल्या सहा आठवड्यांत थंडी सुरु झाल्यापासून माझी तब्येत चांगली आहे. माझ्या पायाचा वाताचा त्रास आता बराच कमी झाला आहे. या त्रासामुळे मला नियमित फिरणेही अशक्य झाले होते.

मी तुमचे साप्ताहिक पत्र नियमितपणे वाचत असतो. त्यावरून तिकडे सर्व सुरळीत चालू असल्याचे दिसून येते. याचे सर्व श्रेय तुम्हाला आणि तुमच्या सहकाऱ्यांना जाते.

तुम्ही सगळे राज्याचे हितसंबंध जपण्यासाठी अतिशय समजदारीने व हुशारीने काम करीत असाल, अशी मी आशा करतो. प्रशासन हे अधिकाधिक कार्यक्षम व्हावे आणि त्यात दोष राहू नयेत, यासाठी मी चिंतेत असतो. सर्व सरकारे आपली यंत्रणा सुरळीत चालण्यासाठी आपले अधिकारी आणि नोकर यांच्यावरच अवलंबून असतात.

मी नेहमी असा विचार करतो की, सेवेत कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तींना कायम प्रोत्साहन दिले पाहिजे, तसेच ते आपल्या सेवा योग्य व प्रभावीपणे बजावतील याकडे लक्ष द्यायला हवे. त्या बदल्यात त्यांना योग्य वेळी आणि योग्य प्रकारे बक्षीस द्यायला हवे; जेणेकरून ते अधिक उत्तम काम करण्यासाठी प्रोत्साहित होतील.

तशी ही सोपी गोष्ट नाही आणि आपल्या सेवांमध्ये या बाबीकडे कायम दुर्लक्ष होत असते. मात्र हे घडून येण्यासाठी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी कायम आपल्या कनिष्ठांच्या संपर्कात राहायला हवे. तसेच त्यांच्या कामाचे कौतुक करायला हवे आणि त्यांच्या अडचणी सोडविण्याचा प्रयत्न करायला हवा. त्यातून अधिक चांगले काम होत असते.

सरकारचा संबंध हा माणसांशी येत असतो. सरकार आपले कर्तव्य तोपर्यंत प्रभावीपणे करू शकणार नाही, जोपर्यंत मानवी स्वभाव आणि व्यवहार समजून घेतले जाणार नाही. यासाठी राज्यकर्त्याला सर्व व्यवहार आणि प्रकरणांची माहिती मिळत राहणे गरजेचे असते. या बाबीकडे दुर्लक्ष झाल्यास त्याचा परिणाम प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर होतो.

मी श्री. अटकेन यांना बडोद्याच्या नोकरीत घेत आहे. ते जर समाधानकारकपणे काम करीत असतील तर मी आशा करतो की, त्यांना नियमित सेवेत दाखल करून घेता येईल.

काही इंग्लिश अधिकाऱ्यांनी त्यांची निवड योग्य झाली असल्याचे मत व्यक्त केले आहे आणि ते एक उत्तम व्यक्ती असल्याचे दिसून आले आहे. त्यामुळे ते निश्चितच प्रशासनाची एक जमेची बाजू आहेत.

राज्याच्या सेवेमध्ये विविध वंशाचे लोक योग्य प्रमाणात सामावले जाणे मला योग्य वाटते. भारतीय समाजातीलही विविध जातींचे आणि प्रदेशांतील लोक असावेत. त्यामुळे त्यांच्यातील विविध गुणांचा राज्याला फायदा होऊ शकेल.

माझी अशी इच्छा आहे की, आपले अनेक महत्त्वाचे नियम जर इंग्रजीमध्ये उपलब्ध नसतील, तर त्यांचे इंग्रजीत भाषांतर करून घ्यावे. त्यामुळे त्याचा अधिक उपयोग होऊ शकेल. तसेच बडोद्याची स्थानिक भाषा न समजणाऱ्या लोकांनाही त्याचा फायदा होऊ शकेल.

माझी अशी अपेक्षा आहे की, श्री. अटकेन यांच्या नियुक्तीमुळे आपल्याला वरील भाषांतरे अचूक इंग्रजीत करून घेता येतील.

नियम आणि कोड यांचे इंग्रजीतील भाषांतर अतिशय पद्धतशीरपणे करून घ्यावे, ज्याचा फायदा अनेक भारतीयांनाही अगदी सहजतेने इंग्रजीतून ते समजून घेताना होऊ शकेल. सर मनुभाईंनी सेवा सोडली, त्यावेळी परिषदेने माझ्याकडे एक प्रस्ताव सादर करून जुन्या नियमांपेक्षा अधिकचे निवृत्ती वेतन अदा करावे, अशी शिफारस केली होती. मला वाटते की, मी हा प्रस्ताव काही प्रमाणातच मान्य केला होता. त्यामुळे पुन्हा हा प्रस्ताव माझ्या पुनर्विचारासाठी सादर करावा.

पूर्वी शहरांसाठी स्वतंत्र पोलीस नायब सुभा कार्यरत होता. मात्र आर्थिक विचार करून मी हे पद रद्द केले होते आणि शहर पोलीस हे बडोदा जिल्हा पोलीस प्रशासनाशी जोडले होते.

अनुभवातून एक बाब माझ्या लक्षात आली आहे की, पुन्हा जुन्या पद्धतीने शहरासाठी स्वतंत्र पोलीस नायब सुभा हे पद निर्माण करायला हवे. तसेच प्रशासनाच्या दृष्टीने आवश्यक वाटत असेल तर या पदाला काही प्रमाणात बडोदा जिल्हा नायब सुभा यांच्या अखत्यारीत काम करायला सांगावे. या बदलाने काही प्रमाणात खर्च वाढेल. मात्र प्रशासनाच्या दृष्टीने ते योग्य राहील.

यामुळे पोलीस विभागाच्या अधिकाऱ्यांना वरच्या पदावर जाण्याची आणखी एक संधी मिळेल. तुम्हाला माहीतच आहे की, आजकाल पोलीस विभाग हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण विभाग झाला आहे. त्यामुळे त्यांना चांगल्या कामासाठी अधिक वाव मिळवून देणे योग्य राहील. या पदाचे किमान आणि कमाल वेतन ३०० ते ५०० रु. राहील.

परिषदेने अगदी योग्य पद्धतीने माझ्या मतापेक्षा भिन्न मत व्यक्त केले, तरच यात बदल करावा. तोपर्यंत हे सुरु ठेवावे.

जिल्हा प्रशासन अधिक सक्षम व्हावे, यासाठी मी व्यक्तिगत नायब सुभाचे पद पुन्हा निर्माण केले होते. हाच विचार डोक्यात ठेवून मी या पदाचे पुनर्निर्माण करीत आहे, ज्यामुळे लोकांनाही वरिष्ठ अधिकारी मिळू शकेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली. टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०५९

६, एव्हेन्यू व्हॅन डार्इक, पॅरिस,
२० नोव्हे. १९२८

प्रिय दिवाण,

तुमच्या २६ ऑक्टोबरच्या पत्राबदल मी आभारी आहे.

या पत्रातील परिच्छेद क्र. २ चा उपपरिच्छेद क्र. ५ च्या अनुषंगाने मी असे सुचवू इच्छितो की, अधिकाऱ्यांनी सतत चर्चा करायला हवी, आपसात संवाद ठेवायला हवा, त्यांच्या अडचणी मंत्री आणि परिषदेच्या समोर विचारार्थ ठेवायला हव्यात. माझ्यापुढे सादर करण्यापूर्वी या बाबी कराव्यात म्हणजे माझा त्रास कमी होईल. एक परिपत्रक काढून ही बाब सर्व अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणून घावी.

मंत्री किंवा परिषदेपुढे एखादे प्रकरण मांडण्याएवजी अधिकाऱ्यांनी ते जर परस्पर माझ्याकडे सादर केले, तर अनावश्यकपणे माझे काम वाढते. त्यात फार माहिती नसल्यावर अधिक माहितीसाठी आणि मत घेण्यासाठी मला ते पुन्हा परत पाठवावे लागते. यात वेळही जातो आणि माझा त्रासही वाढतो. मला माहीत आहे की, काही बाबतींत अधिकारी निर्णय हवा म्हणूनच माझ्यापुढे प्रकरणे सादर करीत नाहीत. त्यांना केवळ प्रकरणांची माहिती देण्याची इच्छा असते. मात्र, असे करतानाही यातून काही साध्य होणार आहे का, याचा अधिकाऱ्यांनी विचार करावा. तसेच शक्य असल्यास स्थानिक पातळीवरच मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करावा.

अधिकारी आणि कार्यालयांची निर्मिती ही हिज हायनेस यांचा शक्य तितका त्रास कमी करण्यासाठी झाली आहे. मंत्री स्वतः अनेक बाबतींत पुढाकार घेऊन प्रकरणे सोडवू शकतात. अर्थात हा सदसद्विवेकबुद्धीने विचारात घेण्याचा मुद्दा आहे.

मी अनेकदा हे लक्षात घेतले आहे की, आपले अधिकारी, विशेषत: कनिष्ठ स्तरावरील कर्मचारी असा विचार फार करीत नाहीत. यातून अनेक आदेश पारित करावे लागतात. हे काही फार योग्य वाटत नाही. केवळ वरिष्ठांकडून आदेश मिळविल्याने इतरांच्या जबाबदाऱ्या कमी होतात असे नसते. हिज हायनेस यांच्याकडे कोणत्या प्रकारचे विषय मांडायला हवेत, याचेही अनेक अधिकाऱ्यांना भान नसते. त्यामुळे हिज हायनेस यांचा त्रास वाढू शकतो, हे त्यांच्या लक्षात येत नाही.

खरेच एखादे प्रकरण वरिष्ठांच्या विचारार्थ ठेवण्यायोग्य असेल, तरच तसे करावे. त्या संदर्भात निश्चित धोरण तयार करा. माझ्या असेही लक्षात आले आहे की, काही अधिकारी अजिबातच रिपोर्ट करीत नाहीत आणि रिपोर्ट केला तरी तो परिपूर्ण नसतो. गोंधळ वाढविणारा असतो.

या दृष्टीने काम करावे लागणार आहे. अधिकाऱ्यांनी अशा स्वरूपाच्या बाबी प्रयत्नपूर्वक शिकून घ्यायला हव्यात. अधिकाऱ्यांमध्ये अनावश्यक भीती योग्य नाही. सेवेत टिकून राहण्यासाठी किंवा पदोन्तीसाठी त्यांनी सर्व दृष्टीने सक्षम होणे गरजेचे आहे.

कृपया विविध अधिकाऱ्यांपर्यंत हे पत्र जाऊ घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६०

हॉटेल हेरमिटेज, नाईस
१५ डिसेंबर १९२८

प्रिय नवाब साहेब,

मी गेल्या एप्रिल महिन्यापासून युरोपमध्ये आहे, तसेच या आठवड्यात मारसेलसहून मी 'राजपुताना'ने बडोद्याकडे रवाना होत आहे.

मी तब्येत सुधारण्यासाठी जरी युरोपला आलो असलो, तरी त्याचा मला फार कमी फायदा झाला आहे. थंडी सुरु झाल्यानंतर मला थोडे बरे वाटायला लागले. येथे मी तुमच्या भावाची साहेबजादा नजीर अली खान बहादूर यांची भेट घेतली व त्यांच्याशी चर्चाही केली. ते येथे चांगल्या कंपनीसोबत, कर्नल आणि मे. ॲंडरसन यांच्या सोबत रेहिंगा क्लब चालवत आहेत. हा एक सोशल क्लब आहे. रेहिंगला काही आठवड्यांसाठी भेट देणाऱ्यांसाठी तो फार उपयुक्त आहे.

त्यांच्याशी संभाषण करताना माझ्या असे लक्षात आले की, ते रामपूरला परत येण्यास तयार नाहीत. त्यामुळे मी तुम्हाला हे पत्र लिहायला घेतले आहे. हे त्यांच्या वतीने मी लिहीत आहे. माझे म्हणणे मांडण्यापूर्वी मी हे मोकळेपणाने स्पष्ट करू इच्छितो की, तुमच्या हिताचा विचार करीत आहे. मला असे दिसून आले की, नजीर अली खान हे एक बुद्धिमान गृहस्थ आहेत. तसेच इतर लोकांचेही त्यांच्याविषयी अतिशय चांगले मत आहे. त्यामुळे मला असे वाटते की, आपली योग्यता सिद्ध करण्याची त्यांना संधी दिली जावी. त्यांना रामपूरला येऊ देण्याची तुमची इच्छा नसेल तर मी त्यांना बडोद्याला आमच्या सेवेत घेऊ का? कृपया आपण हे मोकळेपणाने सांगावे. तुमचे मत जाणून घेण्यासाठीच मी हे पत्र लिहीत आहे.

येत्या ४ जानेवारीला माझ्या मुलाचे लग्न आहे. आपल्याला त्याचे आमंत्रण आहेच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. नवाब साहेब, रामपूर

२०६१

बडोदा
३ जाने. १९२९

प्रिय रेह. विडेन,

तुमच्या ३ डिसें. १९२८ च्या पत्राबद्दल आभारी आहे. तुम्ही त्यात दक्षिण आफ्रिकेबद्दल लिहिले आहे.

तुम्ही मला शुभेच्छा दिल्या आहेत. त्याबद्दल मी तुमचे धन्यवाद व्यक्त करतो. मी येथे एक दिवस नवसारीत थांबून कालच पोहोचलो. नवसारीत जनतेकडून माझे खूप उत्साहात स्वागत झाले.

नवसारीमध्ये माझ्या हस्ते जलयोजनेचे उद्घाटन, तसेच सांडपाणी वाहून नेण्याच्या प्रकल्पाचेही उद्घाटन झाले. त्यासाठीच मी नवसारीला गेलो होतो. खरे तर अनेक वर्षांनंतर मी या शहरात गेलो. मला वाटते की, पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन या लोकांच्या महत्वाच्या गरजा असतात. मी शहराची आणखी वाढ क्वावी, यासाठीच्या योजनेचाही शुभारंभ केला आहे.

महाराणी आणि माझी मुले-नातवंडे आनंदात आहेत.

यावर्षी हिवाळ्या युरोपातच घालवण्याचा माझा विचार होता. मात्र माझा नातू प्रतापसिंहाच्या, फत्तेसिंहाच्या मुलाच्या विवाहाप्रीत्यर्थ मला इकडे परत यावे लागले. मी लवकरच युरोपला परत जाईल; पण येथे अनेक कामे बाकी असल्याने प्रत्यक्षात ते कितपत शक्य होईल, याची शंकाच वाटते.

प्रतापसिंह हा एक चांगला मुलगा आहे आणि त्याला कसलीही वाईट सवय नाही. भविष्यातही तो असाच राहील, अशी मी आशा करतो. त्याने वयाची वीस वर्षे पूर्ण केली आहेत. सध्या मी त्याला प्रशासनाच्या कामासाठी तयार करीत आहे. त्यामुळे मला मदत होऊ शकेल.

परिषदेच्या कामामुळे माझा ताण बराच हलका होतो. माझे महत्वाचे अधिकारी अनेक कामे स्वतःच पार पाडतात. पूर्वी ही सगळी कामे मला स्वतः पाहावी लागत होती.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

रेक्ट. ई. एस. विडेन, केंट

२०६२

बडोदे

२२ फेब्रुवारी १९२९

चि. कमलादेवी, बडोदे

यांस आशीर्वाद, वि. तुमचे ता. १४-१-१९२९ चे पत्र पावले.

तुम्ही जास्त दागिने मिळावेत म्हणून लिहिले, ते दागिने तैनातीतच वहिवाटीकरिताच मिळतात. प्रथम दागिने दिले, त्यात वाढवून मालकीचे म्हणून असावेत असा आशय आहे व आंबेगावकरही त्याचप्रमाणे दर्शवितात.

असे कणे मान्य नाही, प्रथम जे दागिने देण्यात आले आहेत, त्यातून कमी जास्त करवून घेणे अथवा त्याची अदलाबदली करणे असल्यास तसे करण्यास हरकत नाही. त्याप्रमाणे कोणकोणत्या वस्तू कशा रीतीने फेरफार करावयाच्या याबद्दल निवेदन आले असता विचार करता

येर्इल. प्रथम दिलेल्या दागिन्यांउपरांत नवीन दागिने करण्याचे असल्यास, नेमणुकीच्या रकमेत कशी व्यवस्था होऊ शकेल व त्याशिवाय जास्त रकमेची आवश्यकता राहते किंवा कसे, हे कळले असता त्याचा विचार करता येर्इल.

तुम्ही महाराजांचे कुटुंबातील आहात व त्या कुटुंबाचे इभ्रतीस अनुसरून तुम्ही वागावे हे उचित आहे आणि त्यामुळे आम्हास हे सर्व पहावे लागते.

हल्ली दिलेल्या दागिन्यांसंबंधाने मला काही सूचना करणे आहेत; परंतु त्याचा या कामाशी संबंध नसल्यामुळे सध्या न लिहिता अलाहिदा जरूर पडल्यास लिहीन.

मी तुमच्या दागिन्यांची व्यवस्था सोईस्कर पद्धतीने व्हावी, याविषयी प्रथमपासून पुष्कळ मेहनत करीत आलो; परंतु संबंधकर्त्याची पाहिजे तशी मदत न मिळाल्याने त्याचे सुखप्रद फळ जितके पाहिजे तितके मिळाले नाही.

संबंधकर्ते व आसपासचे लोक समंजस व नीतिमान झाल्यावाचून राजा जरी असला, तरी व्यक्तीचे श्रमास पाहिजे तसे फायदेकारक स्वरूप येत नाही. बहुतेक कार्यास राजाशिवाय इतरांचीही मदत आवश्यक असते. हे सहज लिहिले आहे.

सयाजीराव गायकवाड

२०६३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१५ मार्च १९२९

प्रिय लॉर्ड आर्थर्विन,

मी तुमच्या २८ डिसेंबरच्या पत्राबद्दल आभारी आहे. तुम्ही माझ्या वारसाच्या विवाहाला उपस्थित राहू शकला असता तर मला मनापासून आनंद झाला असता. तथापि मी तुमची असमर्थता समजू शकतो. मी आणि माझा नातू तुमच्या शुभेच्छांसाठी कृतज्ञ आहोत.

समारंभ अतिशय उत्तम रीतीने पार पडला. याप्रसंगी माझे जुने मित्र, हिज हायनेस द महाराजा राणा जालावरही उपस्थित होते. या समारंभानंतर काही दिवसांनी मला संधिवाताचा तीव्र झटका आला. मी यातून आता सावरत आहे. मात्र मला अशक्तपणा आहे आणि त्यासाठी मला आराम तसेच बदल आवश्यक वाटतो.

जेव्हा मी भारतात आलो होतो, तेव्हा लवकरच परत युरोपला जाण्याचा माझा विचार होता. मात्र प्रत्यक्षात तसे शक्य झाले नाही. इथल्या अनेक गोष्टींमुळे माझा पाय निघत नाही.

येथे खूप उष्णाता आहे. तसेच माझ्या अशक्तपणात मला बदल हवासा वाटतोय. त्यामुळे १६ मार्चला मी पुन्हा युरोपकडे प्रयाण करीत आहे.

भारत सरकारशी संबंधित असणाऱ्या आमच्या काही प्रश्नांसंदर्भात मी तुमची दिल्लीत भेट घेणार होतो. उदा. विरंगम लाईन बंदर आणि गुजरातमधील मिठाचे अधिकार. गेल्या वर्षी फेब्रुवारीत मी तुम्हाला भेटलो तेव्हा मी या बाबी तुमच्या निर्दर्शनास आणून दिल्या होत्या. मी पुन्हा तुम्हाला या विषयांमध्ये लक्ष घालण्याची आणि योग्य तो निर्णय घेण्याची विनंती करतो.

मी माझ्या मंत्र्याला येत्या मे महिन्यात तुमची आणि श्री. वॅटसन यांची भेट घ्यायला पाठवीत आहे. जुलै महिन्यात इंग्लंडमध्ये लेडी आयर्विन आणि तुमची भेट घ्यायला मला आनंद होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द. लॉर्ड आयर्विन, व्हॉइसरॉय, भारत

२०६४

६, एक्हेन्यू वॅन डार्फिक, पॅरिस
८ मे १९२९

प्रिय दिवाण,

तुमच्या पत्राबद्दल मी तुमचा आभारी आहे.

तुमचा शेवटचा सल्ला मला फार महत्त्वाचा वाटतो. मात्र भारतीय राजांची परिस्थिती फार वेगळी आहे. फार कमी लोक हे समजून घेतात. राजाविरुद्धच्या लहानशा बाबीचाही कसा गैरफायदा घेता येईल, याचा लोक विचार करीत असतात. हे टाळण्यासाठी त्याला फार सर्तक राहावे लागते. त्याला पुरेसा आरामही करता येत नाही. मात्र या संदर्भात मी माझ्या अनुभवांचा येथे उल्लेख करणार नाही.

मी शिक्षण विभागासंदर्भात सातत्याने पत्रव्यवहार करीत आहे. मला माहीत आहे की, मुलांसाठीचा पैसा आणि वेळ वाचविण्यासाठी तुम्ही शक्य ते प्रयत्न करीत आहात. जर लोक शिक्षण विभागाचा योग्य उपयोग करीत नसतील किंवा राज्याने त्यांच्यासाठी सुरु केलेल्या शाळांचा फायदा करून घेत नसतील तर त्यांना बंद करण्यात कसलाही संकोच वाटायला नको. तसेच ते पुन्हा सुरु करण्यासाठी योग्य परिस्थिती आढळल्याशिवाय या शाळा पुन्हा सुरु करू नयेत. लोकांना पश्चाताप वाटायला हवा.

आपले शिक्षण विभागातील अधिकारी संवेदनशील असायला हवेत. आपण सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा आणला होता. मात्र ज्या पद्धतीने शाळा सुरु आहेत, ते पाहता त्या बंद करणेच योग्य राहील. शाळा बंद करणे हा शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचा एक मार्ग ठरेल. सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याचा या निर्णयामुळे फायदाच होणार आहे आणि पुन्हा आपणही असे का गृहीत धरावे की, आपण उचललेले प्रत्येक पाऊल यशस्वीच ठरेल किंवा ते यशस्वी ठरल्याचे ढोंग का करावे?

एक समजदार व्यक्ती वस्तुस्थितीला ती जशी आहे तशी स्वीकारत असतो. तसेच त्याप्रमाणे आपले व्यवहार ठेवत असतो.

मी श्री. विजेरी यांचे १९२६ मध्ये प्रसिद्ध झालेले ‘आऊटलाईन्स ऑफ स्किम फॉर अ युनिव्हर्सिटी ऑफ बडोदा’ वाचले. प्रकरणाचा तडा लावून निर्णय घेतला जाणे मला योग्यच वाटते. ते खूप काळापासून प्रलंबित आहे.

मी जवाहरखानाचे मराठी नियम वाचत आहे. मला वाटते की, ते उत्तम रीतीने तयार केलेले आहेत. न्यायमंत्री आणि खानगी कारभारी यांनी आता या नियमांची पुनर्रचना करावी. तसेच ते अद्यावत करावेत. हे नियम महत्वाचे आहेत. हे नियम दागिने आणि त्यांची कस्टडी या संदर्भातील आहेत. या नियमांतील सर्व तरतुदी योग्य असाव्यात याची कोणीतरी काळजी घ्यायला हवी. परिषदेने याकडे लक्ष घ्यावे. तसेच पुनर्रचित नियम प्रसिद्ध करण्यापूर्वी मान्यता घ्यावी.

जुन्या काळी जवाहरखान्यात काही गैरव्यवस्थापन झालेले आढळून आले होते. तेथील व्यवहारातून काही प्रकरणे समोर आली. त्यामुळे भविष्यात अशा चुका होऊ नयेत किंवा दुर्लक्ष होऊ नये, तसेच भूतकाळातील प्रकरणांमधून काही धडा घ्यावा म्हणून नियमांमध्ये सुसूत्रता आणणे आवश्यक होते. त्यामुळे या सर्व बाबींशी संबंधित लोकांवरही नियंत्रण येते. युरोपातील वातावरण सातत्याने बदलणारे आहे. स्वच्छ सूर्यप्रकाश फार काळ टिकत नाही.

माझ्या उजव्या हाताच्या बोटांमध्ये वात आहे. मात्र तो लवकरच गायब होईल, अशी मी आशा करतो. आपल्या कन्येची शशक्रिया व्यवस्थित पार पडली हे ऐकून आनंद झाला. यामुळे आपली चिंता दूर झाली आहे. आपण आणि आपले कुटुंबीय सगळेजेण आनंदात आहात.

कर्नल बरके यांना मी आठवण केली आहे म्हणून सांगा. त्यांच्या कन्येचेही चांगले चालले असेल. हे पत्र मी हवाई मेल सर्विसने पाठवीत आहे. माझ्या उजव्या हाताला वाताचा त्रास असल्याने या पत्रावर सही करण्यासाठी मी आंबेगावकर यांना सांगितले आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, रावबहादूर क्ही. टी. कृष्णमाचारी

२०६५

एक्हीयन-लेस बैन्स
१२ मे १९२९

प्रिय दिवाण,

मी पहिल्यांदा युरोपला कसा गेलो हे मी सांगणार आहे. तेव्हा गेली तीन वर्षे मी निद्रानाशाने आजारी होतो. त्यावळी माझे वय बावीस-पंचवीसच्या दरम्यान असेल. झोप येत नसल्यामुळे मला अस्वस्थणाही जडला होता. पोटदुखी, ताप इत्यादी आजारांनी मी हैराण होतो आणि मला प्रचंड थकवाही जाणवत होता. ज्यांना माझी ही परिस्थिती माहीत होत असे, त्यांना फार सहानुभूती वाटत नक्हती किंवा ते त्याबद्दल फार काही करूही शकत नक्हते.

श्री. इलियट (जे माझ्या संपर्कात आल्याचे फार कमी लोकांना माहीत आहे) त्यांच्या सक्हें आणि सेटलमेंटच्या कामानिमित्त जिल्ह्याला गेल्यानंतर त्यांनी मला एक-दोन युरोपियन डॉक्टरांची भेट घेण्याचा आग्रह केला. त्यातील एकाने जाहीर केले की, मला काहीही झालेले नक्हते. शेवटी मी बॉम्बे प्रेसिडेन्सीचे सर्जन-जनरल सर विल्यम म्यूर यांच्याकडे गेलो. त्यांनीच मला वातावरण,

अन्न, परिसर यात बदल करण्याचा सल्ला दिला. त्यामुळे मी युरोपला जाण्याचा निर्णय घेतला, तोपर्यंत मी इकडे येईल याची मला पुसटशीही कल्पना नक्हती.

मी माझ्यासोबत येणाऱ्या लोकांची यादी तयार केली. सोबत महाराणीही होत्या. माझ्या असे लक्षात आले की, ज्या व्यक्तींवर मी सर्वाधिक विश्वास ठेवलेला होता, उदा. तेव्हाचे खानगी कारभारी शंकर विड्ल पुणेकर आणि त्यांचे बंधू तसेच माझे स्वीय व्यवस्थापक या लोकांनी आपण आजारी असल्याचे व भारत न सोडण्याची विनंती केली. मग मी मुजूमदार यांना विचारले, तर ते म्हणाले की, त्यांची सोबत येण्याची इच्छा आहे, मात्र त्यांची पत्नी प्रवास करू शकत नाही. अशाच प्रकारे माझे व्यक्तिगत मानकरी, जसे घाटगे यांच्या बाबतीतही असाच अनुभव आला. माझ्या पहिल्या महाराणीसोबतच्या लग्नाच्या वेळी ते बडोदा राज्याच्या सेवेत दाखल झाले होते. एक उदाहरण घालून देण्यासाठी मला या व्यक्तीला सेवेतून बडतर्फ करणे भाग पडले.

महिला नोकरांना महाराणीच्या सोबत येण्यास सांगण्यात आले. हाच एकमेव नोकरवर्ग असा होता की, ज्याची भूमिका, ‘जिथे मालक जातील, तिथे आम्ही जाऊ’ अशा प्रकारची होती.

नोकर यायला तयार झाले होते ही बाब चांगली होती. मात्र, मला माझ्या गरजांसाठी अधिकारी आणि इतर व्यक्ती सोबत येणे आवश्यक वाटत होते. माझे स्वतःचे नातेवाईक (गायकवाड) स्वतःहून यायला तयार होते. तसेच त्यातील काहींच्या पत्नीही तयार होत्या. मात्र अशा महिला सोबत हव्या होत्या ज्यांना महाराणी ओळखत होत्या आणि ज्या युरोपात त्यांच्या सोबत राहू शकत होत्या. या कारणास्तव मी तिच्या काही बिहणींकडे विचारणा केली. त्या तयार झाल्या. मला विवाहित स्त्रिया सोबत याव्यात असे वाटत होते. त्यामुळे मी श्री. जाधव यांना बडोदा सेवेत सामील होण्याचे सुचविले. त्यांनी ते मान्य करीत इंदोर सोडून आपल्या पत्नीसोबत युरोपला येण्याची तयारी दर्शविली.

मी संपत्तरावांच्या पत्नी आणि माझा पुतुण्या गणपतराव याला सोबत घेतले. तो युरोपातच अभ्यास करीत होता. त्यामुळे सोबत बरेच जण झाले होते. मात्र मला युरोपियन जीवनाचा अनुभव नक्हता. तसेच एवढ्या मोठ्या संख्येने लोक नेणे म्हणजे गोंधळ वाढणे आणि अधिक खर्च वाढणे याशिवाय दुसरे काही नक्हते.

इतक्या मोठ्या संख्येने लोक सोबत आल्यावर मला त्यांच्या धार्मिक श्रद्धाही विचारात घेणे भाग होते. विविध जातींचे आचारीही सोबत घेतले. माझ्यासोबत एक धर्मगुरुही होते. वास्तविक त्यांनाही सोबत येण्याची भीती वाटत होती. बन्याचशा ब्राह्मणांनी भित्रेपणा दाखवला. त्यांच्यात हिंमत नक्हती आणि जबाबदारीची जाणीवही नक्हती. ते फक्त आपला जिथे फायदा होईल, अशा संधीची वाट पाहत होते.

विविध वर्गातील नोकर आणि अधिकारी, मग ते मानधनावरील असो किंवा वंशपरंपरागत पद्धतीने (यात सरदारही) आलेले असो, ते भित्रे होते. तसेच त्यांच्यावर तुम्ही विसंबून राहू शकत नक्हते. ते निष्ठेबद्दल खूप बोलत असत. मात्र, प्रत्यक्षात तसे दिसत नसे.

या सर्व बाबी सांगण्याचे कारण म्हणजे त्यावेळी लोक कसे होते, हे मला नमूद करायचे होते.

माझ्या सगळ्या युरोप दौऱ्यांमध्ये मी ज्या विद्यार्थ्यांना तिकडे पाठविले होते, त्यातील क्वचितच कोणाकडून मला ठोस असा सल्ला मिळू शकला. त्यांच्या अनुभवाचा आणि निरीक्षणाचा

फायदा मला मिळायला हवा होता. मात्र, मीच त्यांच्यापुढे एक उदाहरण घालून दिले. मला पुढाकार घेण्याची वृत्ती आणि उत्सुकतेचा अभाव दिसून आला.

मी गादीवर आल्यानंतर युरोपला पाठविलेल्या लोकांमध्ये संपतराव आणि गणपतराव, तसेच त्यांच्यासोबत श्री. सामल आणि संपतरावांचे सासरे श्री. घाटगे तसेच दोन नोकर होते.

या लोकांवर विविध मार्गानी मला बाराच पैसा खर्च करावा लागला. मात्र कोणीही मला सुचविले नाही की, माझ्याकडून खूप खर्च होतोय किंवा व्यवस्थापनामध्ये काही त्रुटी राहिलेली आहे. माझ्यासोबत जर बुद्धिमान अधिकारी असते, ज्यांना युरोपची माहिती राहिली असती, तर माझा मोठ्या प्रमाणावर पैसा वाचला असता.

सेंट मॉरीटझ् या ठिकाणी मी पहिल्यांदा भेट दिली होती. नंतर मी व्हिला इन या ठिकाणी समुद्रकिनारी थांबलो. व्हिला हा कुरहॉसचा एक भाग होता. येथे अनेक देशांतील फॅशनेबल लोक राहत असत.

कुरहॉसची स्पर्धा कुलमशी (सेंट मारीटझ्च्या डोर्फ गावातील महत्त्वाचे हॉटेल) होती. येथे इंग्लिश लोक मोठ्या प्रमाणावर थांबत.

त्या दिवसांची तुलना करता आता सेंट मॉरीटझ् हे बरेच वाढलेले आणि विकसित झालेले आहे. आज येथे घरांपेक्षा हॉटेलची संख्या जास्त आहे. इथल्या सुविधा वाढल्या आहेत. माझा स्टाफ, हॉटेलचा आकार, लहान-लहान दुकानांची संख्या, दर्जेदार रोड इ. पाहून आश्वर्यचकित झाले होते. मला तब्येतीच्या कारणामुळे युरोपला अनेकदा यावे लागते. तसे नसते तर मी बडोदा सोडून फार कमी वेळा इकडे आलो असतो.

माझा स्टाफ विविध कारणांमुळे मनात अनेक शंका-कुशंका ठेवत असे आणि मी भारतात परतावे, अशी इच्छा व्यक्त करीत. मला युरोपला यावेच लागे, याचे कारण फक्त मला या प्रदेशाविषयी वाटणारे प्रेम इतेकेच नव्हते, तर मला इथल्या हिवाळ्याचा फायदा होत असे.

पुन्हा माझ्या पहिल्या दौऱ्याच्या वेळी माझ्या मनात एक कल्पना आली होती. राज्याला कसलाही त्रास होऊ न देता मला ऑक्सफर्ड किंवा केंब्रिज विद्यापीठात पुढील शिक्षणाकरिता जाता येईल का? असा प्रश्न माझ्या मनात येऊन गेला. मी ही इच्छा कोणाजवळ व्यक्त केली नाही. मात्र काळाच्या ओघात माझ्याच हे लक्षात आले की, प्रत्यक्षात ही बाब शक्य नाही.

भारत सरकारच्या त्या संदर्भातील दृष्टिकोनाविषयी मी माझी मते व्यक्त करणार नाही. सुदैवाने त्यांच्या धोरणात आता बदल झाला आहे. पूर्वी एखाद्या व्यक्तीसमोर माझी मते इंग्रजीत व्यक्त करणेही फार अवघड वाटत होते. भारतातील राजेही स्पष्टपणे आपले मत व्यक्त करू शकत नाहीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

२०६६

पॅरिस

३ जून १९२९

चि. प्रतापसिंह,

मी भारत सोडल्यापासून मला तुझ्याकडून एकही पत्र आलेले नाही. तू उत्तम रीतीने प्रशासनाची कामे शिकत असल्याचे मला दिवाण यांच्याकडून समजले. त्याचा मला आनंद वाटला.

युरोपात आल्यानंतर जवळजवळ एक महिन्यापासून मला बरे वाटत होते. त्यानंतर माझ्या उजव्या हाताच्या बोटात वाताचा त्रास जाणवायला लागला. त्यामुळे मी तुला पत्र लिहू शकलो नाही.

मला माझ्या हाताचा उपयोग करता येत नसल्यामुळे मी जास्तीत जास्त द्रव पदार्थ घेण्यावरच भर दिला; मात्र त्याचा माझ्या तब्बेतीवर परिणाम झाला आहे. यातून मी सावरत होतो, तोच माझी मान दुखावली गेली. सध्या टाचेत थोड्या वेदना होत असतात. त्याशिवाय तब्बेतीची कोणतीही तक्रार नाही. इथल्या वातावरणाचा मला फार फायदा झाला असे म्हणता येणार नाही.

वातावरण बदल म्हणून काही काळ येथून बाहेर पडण्याचा मी विचार करीत आहे. सध्या जास्त प्रवास करणे मला आवडत नाही. त्यामुळे जवळच्याच एखाद्या ठिकाणी मी जाण्याचा विचार करतोय.

शांतादेवी आनंदात असतील, असा मला विश्वास वाटतो.

तुझा प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - तू राज्य परिषदेचा सदस्य आहेस. त्यामुळे तेथे चालणाऱ्या घडामोडींची माहिती तू नियमित कळवत जा.

तू उघड्या डोळ्याने आणि सर्तक्पणे लक्ष ठेवून काही चुकीचे घडत असल्यास ते दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न कर.

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

सयाजीराव गायकवाड

२०६७

६, एक्हेन्यू वॅन डार्टिक, पॅरिस

३ जून १९२९

प्रिय दिवाण,

माझ्या उजव्या बोटाची तर्जनी आता बरी आहे. मात्र गेल्या पंधरवड्यापासून माझ्या टाचेत खूप वेदना होत आहेत. त्यामुळे मला फिरण्याचा आणि बूट घालण्याचाही त्रास होत आहे. आज पहिल्यांदा मी घोडेस्वारीसाठी बाहेर पडलो. मी त्याचा खूप आनंद घेतला.

या मोसमामध्ये वातावरण उत्तम आहे. स्वच्छ सूर्योकाश पडलेला दिसतो. आज सकाळीही

असेच वातावरण आहे. मी डि मॉर्सीअर यांना लिहिलेल्या पत्राची एक प्रत तुम्हाला पाठवत आहे. आपण माझ्या दिवंगत मुलाच्या आग्रहामुळे त्याला हवे तसे स्वयंपाकघर तयार करण्यावर बराच पैसा खर्च केला आहे. वास्तविक तळघरात असे स्वयंपाकघर तयार करण्याची काही आवश्यकता नव्हती. त्यामुळे यावेळी लालबाग स्वीमिंग बाथ रहित करावा लागेल, असे वाटते.

मला वाटते की, अमलिआरा रस्त्याचे काम सुरु करावे. उत्तरेकडे जाणाऱ्या प्रमुख मार्गाशी तो जोडला जावा. तथापि पूल आणि जलवाहिन्यांची कामे घाईघाईत पूर्ण करू नयेत. कारण या बाबी फार महत्वाच्या असतात.

तुम्ही प्रतापसिंहाला सांगा की, इतर कॉन्सलर जसे मला नियमित पत्र लिहितात, तसे त्यानेही करावे. बडोद्यातील प्रश्नांचा अभ्यास करून ते सोडविण्यात त्याने लक्ष घालायला हवे. त्याने या बाबी लवकरात लवकर शिकून घ्याव्यात. त्यामुळे मला त्याची खूप मदत होऊ शकेल.

तुम्ही आयोजित केलेली शिक्षण परिषद उत्तम रीतीने झाली. विद्याधिकारी आणि त्यांच्या सहाय्यकांनी काही दोष आधीच विचारात घेऊन ते दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करायला हवा होता.

आपले काही अधिकारी अनावश्यकपणे भावनिक होतात. शाळांची संख्या वाढलेली दिसण्यासाठी शाळा सुरु ठेवण्याची गरज नाही. त्यावर खर्च होणाऱ्या पैशाचा उपयोग लोकांच्या फायद्यासाठी झाला पाहिजे.

सत्कीचे शिक्षण किंवा इतर कार्य यंत्रणेसाठी निरुपयोगी संस्था किंवा प्रचंड पैसा खर्च करण्याची गरज नाही. हे सत्य का लपविले जात आहे?

मी इकडे एका गोष्टीचे निरीक्षण केले आहे की, इंग्रजी शिक्षण आणि हायस्कूल उघडण्याची जणू स्पर्धाच लागलेली आहे. लोकांच्या इच्छेविषयी मला काही म्हणायचे नाही. तथापि राज्याने या गोष्टीची काळजी घ्यायला हवी की, ज्या संस्था अस्तित्वात आहेत, त्यांची योग्य ती काळजी घेतली जावी, तसेच पुरेसा सक्षम स्टाफ राहील, याकडे ही लक्ष घ्यायला हवे. ज्या शाळांमध्ये तज्ज्ञ शिक्षक आहेत, तेथे इतर शाळांच्या तुलनेत अतिशय दर्जेदार असे काम होत आहे. देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने या संस्था अतिशय महत्वाच्या आहेत, हे तुम्ही जाणताच.

मोठ्या प्रमाणावर पैसा खर्च करून आपण प्रत्येक तालुक्यात हायस्कूल उभारत आहोत. मात्र, मला असे वाटते की, प्रत्येक तालुक्यात हायस्कूल सुरु करण्याएवजी सुरुवातीला प्रत्येक विभागात अशी शाळा सुरु करावी आणि ती प्रभावीपणे कशी चालेल, याकडे लक्ष घ्यावे. काही शाळांमध्ये आपण इंग्रजी लोकांनाही शिक्षक म्हणून नेमू शकतो. तुम्ही या मुद्यावर विचार करावा, अशी माझी इच्छा आहे.

मी अकाऊंट कोड वाचत आहे. ते व्यवस्थितपणे तयार केलेले दिसून येतात. तथापि त्यात आणखी काही बाबींची भर घालून आणि योग्य ठिकाणी काही बदल करून त्यांना अधिक परिपूर्ण करता येईल. त्यात आपल्याकडून झालेल्या चुकांचाही कुठेतरी उल्लेख करावा; जेणेकरून आपल्या या सगळ्या अनुभवांचा फायदा आपल्या वारसांना आपोआप मिळेल. यातील काही चुका या काही नव्या नाहीत. तथापि आर्थिक राजकारणाचे विज्ञान अभ्यासले नसल्यामुळे त्या झालेल्या आढळतात. आंबेगावकरांनी त्यांच्या पत्रात उल्लेख केलेल्या अनेक टिप्पणींचा मी संदर्भ दिलेला आहे.

मी तुमचे दि. ३० मे रोजीचे पत्र वाचले. या पत्रात तुम्ही आपल्या सरसुभा कार्यालयाची तुलना मद्रासच्या महसूल बोर्डाशी केलेली आहे. तुम्हाला वाटते की, प्रगती अधिकारी आणि सहकार अधिकारी यांचे अधिकार सुभा आणि इतर विभागांतील अधिकारी यांच्यापेक्षा जास्त असावेत. मात्र मी याच्याशी सहमत नाही. सहकाराच्या तत्त्वानुसार या अधिकाऱ्यांना त्यांची कामे योग्य रीतीने करण्यासाठी पुरेसे अधिकार आवश्यक आहेत. त्याशिवाय ते काम करू शकणार नाहीत. माझ्या मते खरी चूक अशी झालेली आहे की, सारासार विचार करण्यात या अधिकाऱ्यांची स्थिती भिकाऱ्यांपेक्षाही वाईट आहे. सर्व संबंधितांचे सहकार्य मिळविणे आणि चुका झाल्या असतील तर जबाबदारी निश्चित करून कारवाई करणे हे त्यांचे खरे काम आहे.

या बाबी इतर विभागांनाही जसे विद्याधिकारी, पोलीस आणि स्वच्छता आयुक्त इत्यादींनाही लागू होतात. प्रत्येक विभागाने इतर विभागांशी समन्वय व सहकार्य ठेवायला हवे. गरज असल्यास असे सहकार्य घेण्याचे आदेशित करून स्पष्ट करता येईल. या बाबतीत तुम्हाला आवश्यक वाटतील ती पावले उचलावीत.

तुमच्या अनेक अहवालांतून असे दिसून येते की, तेथे सर्व सुरळीत चालू आहे. त्याबद्दल मी तुमचे कौतुक करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर व्ही. टी. कृष्णम्भाचारी, दिवाण, बडोदा

२०६८

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
१५ जून १९२९

चि. धैर्यशीलराव,

मी भारत सोडल्यापासून तुझे एकही पत्र मला मिळालेले नाही. तुझ्या पत्नीने पाठविलेल्या पत्रावरून मला माहिती मिळाली की, तू पोटाच्या विकाराने त्रस्त आहेस. तू लवकरच यातून बरा होशील, अशी मी आशा करतो.

मी पॅरिसला येऊन जवळजवळ दोन महिने झाले आहेत. यावेळी माझ्या तब्येतीला येथे येण्याचा फायदा झाला नाही. मला नियमित व्यायाम करणेही शक्य होत नाही.

मला हे माहीत पडल्यावर खूप आनंद झाला की, तू तुझे कार्यालयीन कामकाज व्यवस्थित हाताळत आहेस. हे काम अधिक योग्य रीतीने होण्यासाठी तू प्रत्येक विभागाची सविस्तर माहिती घे. त्यांचे नियम, धोरण समजावून घे. तू बुद्धिमान आहेस. तू मेहनतीने काम करशील, तर त्याचा मला फायदाच होईल. मात्र फक्त बुद्धिमत्ता असणे पुरेसे नसते, प्रत्यक्ष काम करणे, त्यात सातत्य असणे, तसेच तुमचा स्वभाव आणि चारित्र्य या बाबीही तितक्याच महत्त्वाच्या असतात.

तुझी आई सध्या इटलीमध्ये जलचिकित्सा घेत आहे. कृपया तब्बेतीची काळजी घे आणि मला अधूनमधून पत्र लिहीत जा.

तुझा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत महाराज कुमार
धैर्यशीलराव गायकवाड, बडोदा

२०६९

ज्ञुवीले,
२५ जून १९२९

प्रिय सर अब्बास,

तुम्ही ओखा पोर्टवरून ४ जून १९२९ रोजी पाठविलेल्या पत्राबद्दल आभारी आहे.

तुम्ही जे काम करीत आहात, त्याविषयी वाचून आनंद वाटला. याला भविष्यात निश्चितच चांगले फळ लागेल. आपले बरेच प्रयत्न ब्रिटिशांच्या धोरणांमुळे अडचणीत येतात. अडचणी निर्माण करण्यात इतरही घटक आहेतच. आपले शासन लहान असल्याची आपल्याला ही किंमत मोजावी लागते, असे मला वाटते. अशा परिस्थितीत खंबीरपणे धोरण आखणे अवघड जाते.

तुम्ही, लेडी अब्बास आणि मुले आनंदात असतील, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर अब्बास बेग, मंत्रालय सचिव, बडोदा

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक, पॅरिस
४ जुलै १९२९

प्रिय दिवाण,

डॉ. मोडक यांनी याआधीच तुम्हाला माझ्या तब्येतीविषयी कळविलेले आहे. पॅरिसमध्ये आल्यापासून माझी तब्येत जशी सुधारायला हवी होती, तशी ती झालेली नाही. मात्र सध्या मला बरे वाटत आहे. गेल्या तीन आठवड्यांपासून तब्येतीत बराच फरक पडला आहे. मला येथे कंटाळा येत होता. म्हणून मी आठवडाभरासाठी ड्युवीलेला गेलो. या बदलाचा मला निश्चित फायदा झाला.

मी ड्युवीलेहून २१ जूनला १२ वाजता कारने निघालो आणि संध्याकाळी सहाच्या सुमारास येथे पोहोचलो. युरोपातील रस्ते उत्कृष्ट आहेत. लोक रेल्वेने प्रवास करण्यापेक्षा मोटारीने प्रवास करण्यावर भर देतात. आजूबाजूचा निसर्गरस्य परिसर तसेच थोड्या अंतरानंतर येणारी सुंदरशी खेडी मन मोहन टाकतात. रस्त्यावर अनेक चांगले रेस्टॉरंट आहेत. तेथे विविध प्रकारचे पदार्थ उपलब्ध असतात.

नॉरमंडीतील ड्युवीले हे एक सुंदर लहानसे शहर आहे. जगभरातील लोक येथे उन्हाळ्याच्या सुट्ट्यांसाठी येतात. साधारणत: ॲगस्ट आणि सप्टेंबरच्या सिज्जनच्या काळात तर येथे खूप गर्दी असते. मनोरंजनाची खूप साधने या ठिकाणी उपलब्ध असतात. पोहणे, नौकानयन, टेनिस, गोल्फ, रेस, सिनेमा आणि सुंदरसे कॅसिनो अशा बाबींची येथे रेलचेल असते.

आम्ही मोसमाच्या सुरुवातीलाच येथे आलो होतो. त्यामुळे हॉटेलात आमचेच वास्तव्य होते. बाकी सर्व परिसर ओसाड वाटत होता. ड्युवीलेच्या आसपास अनेक चांगली स्थळे आहेत. मी येथे थांबलेलो असताना आम्ही तीन-चार वेळा या स्थळांना भेटी दिल्या. एक विशेष स्थळ, ज्याचा मला आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो ते म्हणजे डाईव-इन-मेर. आणि प्रसिद्ध विल्यम द कॉन्कर इन हे एक खूप जुने ठिकाण येथील अन्नपदार्थामुळे पर्यटकांचे विशेष आकर्षणाचे केंद्र आहे. येथील जुने फर्निचर आणि चिनी मातीची भांडी फार सुंदर आहेत. स्वयंपाकघरातही जुन्या प्रकारच्या वस्तू वापरात येतात. अन्नपदार्थ मोकळ्या जागेत, छानशा बागेमध्ये खाण्याची सोय आहे. खूप विविध आणि सुंदर असे गुलाब या ठिकाणी दिसून येतात. तुम्ही येथे काही वेळ जरी घालवला तरी तुम्हाला उत्साही वाटायला लागते. या स्थळाला ऐतिहासिक महत्त्वही आहे. विल्यम द कॉन्कर याने आपल्या इंग्लंड विजयाची मोहीम या ठिकाणापासूनच सुरू केली होती.

आणखी दोन ठिकाणांना आम्ही भेटी दिल्या. त्यात (१) चाट्यू ब्रुयल आणि (२) चाट्यू डी रोच वासोवे हे आहेत. हे दुसरे ठिकाण हॉनफ्लेर शहराच्या शेजारी एका लहानशा टेकडीवर वसलेले आहे. या ठिकाणाहून आजूबाजूचा परिसर अतिशय सुंदर दिसतो. स्वच्छ सूर्यप्रकाश असला तर तुम्हाला ला-हावरे हे फ्रेंच बंदर पाहायला मिळते. या ठिकाणाहून अमेरिकेकडे जाणारी मोठी जहाजे प्रयाण करतात. हा संपूर्ण देश खूपच सुंदर आहे.

मी दि. २८ जूनलाही पॅरिसला कारनेच परत आलो. पॅरिसमध्ये गेला आठवडा फार व्यस्त राहिला. दररोज प्रत्येक रेस कोसवर शर्यती होत्या. शेवटच्या दिवशी फ्रान्समधील सर्वात महत्त्वाची रेस ग्रॅण्ड प्रिक्स होती. संपूर्ण पॅरिस शहर त्या दिवशी घराबाहेर पडलेले दिसून आले. रेसशिवाय महिलांच्या कपड्यांची नवीन फॅशनही येथील आकर्षणाचे एक केंद्र असते. मला न जाण्याचा सल्ला देण्यात आला होता. कारण वातावरणात ओलसरपणा होता. मग मी माझ्या सोबतच्या अधिकाऱ्यांना जाण्याची परवानगी दिली. त्याने ते खूप आनंदी झाले. हा खूप यशस्वी दिवस म्हणता येईल. प्रत्येकाने काही पैसे कमावले. त्यात महाराणीही होत्या. या रेसमधून त्यांना गेल्या रेसमध्ये गमविलेले पैसे पुन्हा कमावता आले.

महाराणी सध्या इंग्लंडला गेलेल्या आहेत. त्या मजेत आहेत. सध्या पॅरिसमधील वातावरण उबदार आहे. मला एखाद्या थंड ठिकाणी जायला हवे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली. टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०७१

बॅडन बॅडन, जर्मनी
२१ जुलै १९२९

प्रिय कर्नल बर्क,

तुमच्या २८ जून १९२९ च्या पत्रासाठी मी आभारी आहे.

बडोद्यात पाऊस पडल्याची अतिशय चांगली बातमी तुमच्याकडून मिळाली. मला आशा आहे की, इतर जिल्ह्यांमध्येही असाच पाऊस पडला असेल. हा त्रहतू उत्तम असेल असा मला विश्वास वाटतो. तीव्र उन्हाळ्याविषयी तुम्हा सगळ्यांकडून मी एकले होते. मला वाटते की, तुमची आता त्याच्यातून सुटका झाली असेल.

गेल्या महिनाभरापासून माझी तब्येतीची कसलीही तक्रार नाही. पॅरिसमध्ये आल्यापासून-ज्याला आता तीन महिने होत आले आहेत. मला फारसे बरे वाटत नव्हते. मग मी तीन आठवड्यांसाठी ड्युकीले येथे गेलो. सिझन सुरु व्हायच्या आधीच गेल्याने तेथे शांतता होती. तेथे जाण्याचा मला बराच फायदा झाला. सध्या मी बॅडन बॅडन येथे आहे. येथील वातावरण काहीसे उबदार असले तरी पॅरिससारखे फार उष्ण नाही. संपूर्ण युरोपमध्ये उष्णातेच्या लहरी वाहत असल्यासारखे वाटते. मी ब्लॅक फॉरेस्टमध्ये सहलीला गेलो होतो. तसेच हैडेलबर्ग आणि स्ट्रासबर्ग अशा महत्त्वाच्या ठिकाणांनाही भेटी दिल्या. तेथील ऐतिहासिक वारसा आणि आधुनिकता पाहून आनंद वाटला. बॅडन बॅडन परिसरातील जमीन खूप सुपीक आहे.

बडोद्यामध्ये सर्व बाबी सुरक्षीत चालू आहेत, हे वाचून मला आनंद वाटला. धैर्यशीलविषयी
तुम्ही दिलेल्या माहितीमुळे मी समाधानी आहे.

तुमची कन्या पंचमढीत आनंदात असल्याचे वाचून समाधान वाटले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ले. कर्नल आर. जे. सी. बर्क रेसिडेंट, बडोदा

२०७२

ग्रॅण्ड हॉटेल, सेंट मॉरिटझ,
३१ जुलै १९२९

चि. शांतादेवी,

युरोपच्या या माझ्या १९ व्या दौऱ्यामध्ये मला आज पहिल्यांदा तुझे पत्र मिळाले. मला माहीत
नाही की, माझे टाईप केलेले पत्र तुला मिळाले की नाही.

तिकडे सगळे मजेत आहेत, हे वाचून आनंद वाटला. तसेच तुझा अभ्यासही चांगला सुरु
असल्याचे तू कळविले आहेस. तू लिहिण्याचा अधिक सराव कर. कारण तुझ्या पत्रामध्ये
हस्ताक्षरातील काही चुका दिसून येतात. तू उत्तम रीतीने शिकावेस म्हणून मी हे सुचवत आहे.
मला प्रतापसिंहाबदल माहिती मिळाली आहे आणि मी त्याला स्वतंत्रपणे पत्र लिहीत आहे.

हे डोंगरात असलेले एक ठिकाण आहे. येथे खूप थंडी आहे.

तुझा प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत सौ. युवराजी शांतादेवी गायकवाड, बडोदा

२०७३

ग्रॅण्ड हॉटेल, सेंट मॉरिटझ,
३१ जुलै १९२९

प्रिय लक्ष्मीदेवी,

तुझे २ जुलै १९२९ चे पत्र मिळाले. तुझ्या पतीची तब्येत बरी नसल्याचे वाचून वाईट
वाटले. हे पत्र तुला मिळेपर्यंत ते ठणठणीत झाले असतील अशी आशा करतो. त्यांना हे पत्र
महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २७६

दाखवा. त्यांच्याविषयी वेळोवेळी माहिती मिळत राहिली तर मला आनंद वाटेल. तुमची मुलं आनंदात असतील असा विश्वास वाटतो.

मी वचन दिले होते की, मी मुलीच्या विवाहासाठी दोन हजार रुपये देईन, पाच नाही. यात काहीतरी चूक झाल्याचे वाटते. तू प्रतापसिंह, त्याची पत्नी आणि इंदुमतीला विवाहासंदर्भात त्रास देऊ नये.

इंदुमती जोपर्यंत स्वतः प्रयत्न करीत नाही तोपर्यंत तिला बरे होण्यासाठी दुसरे कोणी फार मदत करू शकणार नाही. तिने व्यायामावर लक्ष द्यायला हवे. डॉक्टर त्यांच्या परिने प्रयत्न करीत आलेले आहेत आणि पुढेही करतीलच. ती हुबळीला गेल्याने पूर्णपणे बरी होईल, असे मला वाटत नाही. तेथे ती राहिल्याने बरी होईल, हा केवळ अंधश्रद्धेचा भाग आहे.

सध्या माझी तब्येत उत्तम आहे.

तुझा प्रेमळ^१
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस राणीसाहेब, सावंतवाडी

२०७४

ग्रॅण्ड हॉटेल, सेंट मॉरिटझ,
३ ऑगस्ट १९२९

प्रिय माडगावकर,

तुमचे ४ जुलै १९२९ चे पत्र वाचून मला खूप आनंद झाला.

‘द ऑल इंडिया हिंदू लॉ रिफॉर्म अॅण्ड रिसर्च असोसिएशन’चे आश्रयदाते म्हणून आपण मला आमंत्रित करीत आहात. मी आनंदाने त्यासाठी तयार आहे. अशा चळवळीला माझा पाठिंबा आहे. अशी चळवळ यशस्वी आणि उपयोगी सिद्ध व्हावी. तुमच्या अभ्यासपूर्ण भाषणासाठी मी तुमचे अभिनंदन करतो.

तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

सर गोविंदराव डी. माडगावकर, बॉम्बे

सुवरेटा हाऊस, सेंट मारिटझू
१७ ऑगस्ट १९२९

प्रिय कर्नल मीड

तुमचे पत्र कालच मिळाले. त्याचे लगेच उत्तर देत आहे.

पॅरिसमध्ये असताना तुमचे पत्र आले होते. त्या पत्राचे माझ्या वतीने लगेच उत्तर देण्याचे मी श्री. आंबेगावकरांना सांगितले होते. बहुधा ते विसरले असावेत. तसेच तुम्ही उल्लेख केलेले पत्र मात्र माझ्यापर्यंत पोहोचलेले नाही.

बडोद्याविषयी सांगायचे तर तेथे सर्व व्यवस्थित सुरु आहे. पाऊस उत्तम झालेला आहे आणि राज्याची सर्व बाबतीत चांगली प्रगती चालू आहे. प्रशासनाचा विचार करता त्या बाबतीतही कसली तक्रार नाही. माझ्या माहितीप्रमाणे माझ्या नातवाचा प्रशासकीय बाबतीतील अभ्यास समाधानकारकपणे सुरु आहे, तसेच तो त्याचा व्यक्तिगत अभ्यास उत्तम रीतीने करीत आहे. धैर्यशील आजारी होता; मात्र आता त्याला बरे वाटत असणार. महाराणीही इलाजासाठी बँगनोलस डील ओरन येथे आहेत.

तुम्ही पाहिलेच असेल की, कठियावाड बंदर प्रकरणात भारत सरकारने बडोद्याविरुद्ध निर्णय घेतला आहे. ही निराशाजनक बाब आहे. अशा गोष्टींमुळे राज्याचा प्रशासकीय विकास कसा होईल हा प्रश्नच आहे.

पुन्हा बडोदा राज्याने स्वतः अनेक रेल्वे प्रकल्प उभारले आहेत. तरीही ब्रिटिश शासन वारंवार राज्याच्या अखत्यारीतील अनेक मुद्यांमध्ये हस्तक्षेप करीत आहे. मला ही बाब आवडलेली नाही. त्यामुळे मी असा विचार करीत आहे की, या जगात काही न्याय आहे की नाही?

आता एका आनंददायी मुद्याचा मी उल्लेख करतो. सेंट मॉरिटझू नेहमीसारखेच माझ्यासाठी एका चांगल्या मित्रासारखे सिद्ध झाले आहेत. मी येथे गेल्या तीन आठवड्यांपासून आहे आणि माझी तब्बेतही बरीच सुधारत आहे. येथील वातावरण खूप चांगले आहे. येथे मला पायी फिरण्याचा आनंद घेता येतो, तसेच दूरवर जाण्यासाठी कारनेही जाता येते. दोन दिवसांपूर्वी मी स्टेलविओ पास या ठिकाणी भेट दिली. हे खूप सुंदर ठिकाण आहे. नऊ हजार फुटावरील हे स्थळ आहे. तुम्ही कधी अशी सहल केली का? उद्या मी सेंट मॉरिटझून विलाडी इस्टेटकडे निघत आहे. येथे कोमो लेकवर मी काही दिवस थांबणार आहे. कदाचित आपली भेट इंगलंडमध्ये होऊ शकेल. कारण मी तिकडे येण्याचा विचार करीत आहे. तुम्हाला आणि तुमच्या पत्नीला शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एम. जे. मीड.

ग्रेण्ड हॉटेल विला डी इस्टेट सेरनोबिबो (इटाली)
२१ ऑगस्ट १९२९

प्रिय दिवाण,

मी आधीच पत्र लिहून माझ्या डुविले दौऱ्याबदल कळविले होते.

पॅरिस अधिक उष्ण वाटल्याने आम्ही बॅडन बॅडन या ठिकाणी गेलो होतो. या ठिकाणाविषयी मी बरेच ऐकून होतो; पण आधी गेलो नव्हतो. हेही ठिकाण उष्णाच वाटले, पण त्याच्या आजूबाजूला इतर काही इतर स्थळे आहेत.

मी ब्लॅक फॉरेस्टमध्ये सहलीला गेलो होतो. याशिवाय हैडलर्बर्ग, कार्लशू, स्ट्रानबोर्ग, स्क्रमबर्ग आणि स्टुटगार्ट या ठिकाणीही भेटी दिल्या. जंगलातील सहलीमुळे बॅडन बॅडनच्या उष्णातेपासून सुटका झाली असे म्हणावे लागेल. येथील वातावरण दमट असले तरी मे आणि जून महिन्यात बॉम्बेत असते तसे नव्हते.

मी राहत असलेले स्टेफनी हॉटेल फार चांगले आहे. हॉटेलमध्ये सुंदरशी बाग आहे. ती उत्तम रीतीने जतन केलेली आहे. बाजूलाच एक लहानशी नदी आहे. तिचा मंद खळखळाट रात्रीच्या शांततेत मन मोहून घेतो. येथील पार्कमध्ये अनेक प्रकाराची झाडे आहेत. त्यांची उंची भारतातील झाडांपेक्षा बरीच कमी असल्याचे माझ्या लक्षात आले आहे. पार्कच्या पलीकडे, स्टेफनी हॉटेलपासून पायी पाच मिनिटांच्या अंतरावर कुरहास हे स्थळ आहे. येथे विशेषत: जर्मन लोक राहायला तसेच इलाजासाठी येतात. बॅडन-बॅडन हे ठिकाण जलचिकित्सेसाठी प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी महाराई बरीच आहे. येथे एक उत्तम रेस्टॉरंट, प्रशस्त थिएटर आणि फ्रेंच स्टाईलने सजवलेला उत्तम असा बॉलरूम आहे. अनेक वर्षांपूर्वी याचा वापर जुगारासाठी होत असे. सध्या कुरहासमध्ये यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे.

सहाय्यक संचालक डॉ. वोल्फ यांनी अतिशय आपुलकीने मला इमारत दाखविली, तसेच कुरहासपासून जवळच असलेले स्नानगृहांची दाखविले. मी फक्त पुरुषांसाठी असलेले स्नानगृह पाहू शकलो. कारण येथे काही काळच पर्यटकांना स्नियांच्या स्नानगृहाकडे जाता येते. प्राचीन काळी बॅडन-बॅडन परिसरात रोमन येऊन राहत असताना त्यांनी काही स्नानगृहे उभारली होती. त्यांचे अवशेष आजही तेथे आहेत, मात्र दुर्दैवाने मला ते बघता आले नाही. कुरहासप्रमाणेच बॅडनमधील स्नानगृहांही मुन्सिपालिटीच्या वतीने चालविली जातात. त्यावर दरवर्षी ५५००० पौंड खर्च केले जातात आणि हा खर्च फी आकारून वसूल करण्यात येतो, तसेच पर्यटकांसाठी विशेष कर्ही आकारण्यात येतो.

गरिबांसाठी दोन स्नानगृहे उभारण्यात आलेली आहेत. तेथे अत्यंत कमी दर आकारला जातो. भारतासारख्या देशासाठी ही अत्यंत उत्तम कल्पना आहे. नदी आणि हौदांमध्ये स्नान करण्यापेक्षा हे चांगले आहे.

मी सार्वजनिक पोहण्याचा तलावही पाहण्यास गेलो. त्यावेळी सर्वांना तेथे येण्याची परवानगी होती. लहान-मोठे सगळे पोहण्याचा आनंद घेत होते. त्यांच्यासाठी खास प्रशिक्षकाचीही नियुक्ती करण्यात आलेली होती. येथेही मुनिसपालटीला प्रवेश शुल्क आकारून पैसा मिळतो.

जर्मनीतल्या सर्व शाहरांसारखे बॅडन-बॅडन हे अतिशय काटेकोरपणे स्वच्छता ठेवणारे शहर आहे. येथील परिसरही अतिशय उत्तम आहे. आजूबाजूला सुंदर असे डोंगर आहेत.

या डोंगरांमुळे कधी-कधी या भागात हिमवादळे येतात. बॅडन-बॅडनमध्ये असताना आम्हाला एका हिमवादळाचा अनुभव आला. त्याशिवाय येथील वातावरण छानच आहे.

नेकार नदीच्या किनाऱ्यावरील हॅडेलबर्ग हे अतिशय आकर्षक असे शहर आहे. येथील उद्धवस्त किल्ल्यावरून आम्ही सभोवतालचे अतिशय सुंदर असे दृश्य पाहिले. फ्रेंचांनी १६९३ मध्ये लुई चौदावा विरुद्ध जर्मन राज्ये या युद्धात हा किल्ला उद्धवस्त केला. तरीही याचे सुंदर असे अवशेष टिकून आहेत. हॅडेलबर्ग विद्यापीठ हे जर्मनीतील एक प्रसिद्ध असे विद्यापीठ आहे. मला तेथे रेक्टर डॉ. टिबेरियस या तरुणाने स्वागत केले. ते तेथे तात्पुरता चार्ज सांभाळत होते. या विद्यापीठात चार भारतीय मुले शिकत आहेत, हे समजात्यावर आनंद वाटला. येथे एकूण ४००० पर्यंत विद्यार्थी आहेत. अधिक विद्यार्थी सामावून घेण्यासाठी नवीन इमारतही उभारण्यात आलेली आहे. वास्तुकलेपेक्षा सुविधांना अधिक महत्त्व देण्यात आलेले आहे. मी ज्या खोलीत थांबलो होतो, त्यावरूनच मी हा अंदाज व्यक्त करू शकतो.

स्ट्रासबर्गमधील विशेष आकर्षण म्हणजे येथील मोठ्या चर्चमध्ये असलेले ११ व्या शतकातील खगोलशास्त्रीय घड्याळ होय. हे तयार झाल्यानंतर याच्या निर्मात्याला आंधळे करण्यात आले होते, कारण त्यामागे असे घड्याळ दुसरीकडे तयार केले जाऊ नये असा उद्देश होता. मी अशा प्रकारच्या अनेक कथा भारतातही ऐकलेल्या आहेत. मात्र त्यात सत्यता कितपत आहे हा प्रश्नच आहे.

स्क्रामबर्ग हे शहर ब्लॅक फारैस्टरमध्ये वसलेले आहे. येथील प्रचंड मोठे घड्याळ आणि घड्याळीचे कारखाने प्रसिद्ध आहेत. जंगहास कंपनीच्या कारखान्याला मी भेट दिली. या कंपनीच्या युरोपात सर्वाधिक शाखा आहेत. भारतासह सर्व जगात याचा माल जात असतो. अनेक आकर्षक आणि स्वस्त घड्याळी ही कंपनी तयार करते. हन्ती, उंट इत्यादी प्राण्यांच्या आकारातील घड्याळी खूप आकर्षक आहेत. डॉ. जंगहास यांनी अतिशय आपुलकीने आमचे स्वागत केले आणि कंपनीतील विविध विभागांची माहिती दिली. तसेच आठवण म्हणून टेबलावरील घड्याळी आम्हाला भेट देण्यात आल्या.

स्ट्रुटगर्ट ही वर्टनबर्ग राज्याची राजधानी आहे. बॅडन राज्याच्या जवळच हे असल्याने पोहोचण्यासाठी सोयीचेच होते. मात्र एक दिवसात आम्ही या मोठ्या शहराला पूर्णपणे पाहू शकलो नाही. येथे आम्ही बॉश या जगप्रसिद्ध कंपनीला भेट दिली. मोटारीचे साहित्य तयार करण्यासाठी ही कंपनी प्रसिद्ध आहे. व्यवस्थापन आणि उद्योगशीलतेची ही कंपनी एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. जर्मन लोकांच्या मेहनती वृत्तीचे एक प्रतीक म्हणून या कंपनीकडे पाहता येईल. त्यानंतर शंभर वर्षापूर्वी राजा वर्टनबर्ग याने मुरीश पद्धतीने बांधलेले पॅलेस पाहण्याचा योग आला. आज

वर्टनबर्ग हे प्रजासत्ताक बनलेले आहे आणि येथील पॅलेसचे रूपांतर संग्रहालयात करण्यात आलेले आहे.

नंतर बॅडन-बॅडनमधील उबदार वातावरणातून बदल म्हणून मी स्वीस डोंगरांमध्ये जाण्याचा विचार केला. तेथे माझा जुन्या मित्रासारखा सेंट मॉरिटझ होताच. या स्थळाला मी याआधीही अनेकदा भेट दिलेली आहे.

मग मी कॉन्टाझा या ठिकाणी एक रात्र थांबलो. येथील इन्सेल हॉटेलात माझी व्यवस्था होती. पूर्वी हे मॉन्टेसरी असल्याची मला माहिती मिळाली. येथून कॉन्टाझा लेकचे अतिशय देखणे दृश्य पाहता येत होते. हे स्वीत्झार्लंडच्या सीमेवर आहे. येथील हॉटेलही खूप प्रशस्त आणि शांत होते.

नंतर आम्ही कॉन्टाझा लेक परिसरातून फ्रेडरिचशाफेन येथे ग्राफ झेपेलीन हे जर्मन विमान पाहिले. ते युनायटेड स्टेट्स् आणि जपान प्रवासासाठी उपयोगात आणले जात होते. सेकंड पायलट हेर वोन शिलर यांच्यासोबत आम्ही त्याचा आनंद घेतला. त्यांनी युद्धादरम्यान इंग्लंडवरील हवाई हल्ल्यात भाग घेतला होता, तसेच तेव्हा त्यांचा उल्लेख ‘बेबी किलर’ असा केला जात असे, पण ते आमच्याशी बोलताना म्हणाले की, त्यांचे आता अनेक बिटिश मित्र आहेत. ते खूप उत्तम इंग्रजी बोलत होते आणि त्यांचा स्वभावही फार चांगला होता.

प्रवासादरम्यान अंधार पडायला लागल्यावर आणि डोंगरातील रस्ते रात्री १० नंतर सुरक्षित नसल्याचे माहिती झाल्यावर आम्ही रागाझा या ठिकाणी मुक्कामाला थांबलो. येथे हॉटेल रागाझामध्ये माझी सध्याच्या व्यवस्थापकाशी ओळख झाली. त्यांनी आमची चाळीस वर्षांपूर्वी भेट झाल्याची आठवण सांगितली. ही भेट स्वीत्झार्लंडमध्ये प्रवासादरम्यान झाली होती.

मला आठवले की, अनेक वर्षांपूर्वी रागाझाला भेट दिल्यावर माझ्या आयुष्यात पहिल्यांदा मी पीअर्स हे फळ खाल्ले होते. वास्तविक ते बडोद्यात पाहायलाही मिळत नसे. अशा लहानशा आठवणी आपल्या स्मरणात कशा राहून जातात हे विशेषच आहे.

त्यावेळी हॉटेल रागाझाचा मालक एक म्हातारा अभियंता होता. हा गृहस्थ रशियन साप्राज्यात नोकरीला होता. ते आणि त्यांच्या मुलाने मला रागाझा आणि तेथील परिसर मोठ्या उत्साहाने दाखविला.

मला यावेळी रागाझामध्ये खूप बदल झाल्याचे दिसून आले. येथील रस्ते आणि ठिकाणे पूर्वीपेक्षा खूप सुव्यवस्थित असलेली आढळून आली. येथील श्रीमंती, टापटीपपणा लगेच नजरेत भरणारा होता. रागाझा हॉटेलही आता विस्तारले होते आणि अनेक उत्कृष्ट खोल्यांची संख्याही वाढलेली दिसून येत होती. आता ही मालमत्ता एकाच कुटुंबाची राहिलेली नसून ती एका कंपनीकडे गेलेली होती. याचा परिणाम म्हणजे सुरक्षिततेची अधिक हमी तेथे होती. तसेच त्याच्या विकासासाठी आता अनेक लोक झटत होते. आपणही भारतामध्ये व्यवसाय क्षेत्रात सहकारवृत्ती वाढवायला हवी. युरोपच्या व्यवसायाची पद्धत आपण शिकून घेणे गरजेचे आहे. आपण मात्र व्यक्तिगत ओळख हीच महत्वाची मानत असतो.

दुसऱ्या दिवशी दुपारच्या जेवणापर्यंत मी सेंट मॉरिटझला पोहोचलो. समुद्रसपाटीपासून ६००० फूट अंतर उंचावर मी उभा राहू शकेल याची मला शाश्वती नक्ती. १९२३ मध्ये बॅड

गॅस्टीनमध्ये मी गंभीरीत्या आजारी पडल्यानंतर मी या ठिकाणाला भेट दिली होती.

जून १९२३ मध्ये कार्ल्स्बॉड येथे माझा इलाज पूर्ण झाल्यानंतर मी मोटारीने रेचेनहालकडे गेलो. तेथे महाराणीचा इलाज सुरु होता. दरम्यानचा रस्ता हा खूपच देखणा होता. ऑस्ट्रिया आणि बावरियादरम्यान हा मार्ग येतो. रेचेनहालला पोहोचायला मला आठ तास लागले. रेंगेसबर्ग येथील ग्रेंड हॉटेलात मी जेवण घेतले. हे स्थळ कार्ल्स्बॉड ते रेचेनबर्गच्या दरम्यान येते.

यावेळी महाराणी श्वसनाच्या आजाराने त्रस्त होत्या. त्यामुळे मला रेचेनहाल येथे चार दिवस थांबावे लागले. त्यांना खूप तापही होता. नंतर त्यांचा ताप उत्तरल्यावर डॉक्टरांनी आम्हाला पुढील प्रवासाची परवानगी दिली. त्यानंतर मी कार्ल्गस्टीनकडे रवाना झालो.

मात्र माझ्या इलाजामध्ये अडथळे येत होते. चौथ्या दिवशी मला थंडी-ताप जाणवायला लागला. मी उघडऱ्या वातावरणात प्रवास केल्याचा हा परिणाम होता.

पुढे हे वाढतच गेले आणि त्याचे परिवर्तन न्युमोनियात झाले. तीन आठवड्यांसाठी मी बिछान्याला खिळल्या गेलो. महाराणी आणि इतर मंडळी खूप चिंतेत होते. याच काळात मला संधिवाताचे दोन तीव्र अऱ्टकही येऊन गेले.

एक सुंदर स्थळ असले आणि अनेक लोक येथे भेट द्यायला येत असले तरी मी ज्या हॉटेलमध्ये थांबलो ते हॉटेल डिल्‌युरोप हे काही फार उत्तम प्रतीचे हॉटेल नव्हते. परिसरात खूप पाऊस पडल्याबरोबर हॉटेलातील खोल्या एकदम दमट झाल्या.

मला बराच्सा अशक्तपणा जाणवत होता, तरीही मी सेंट मॉरिटझ्कडे जाण्याचा निर्णय घेतला आणि त्यासाठी मी आता बरा झालो आहे, असे इतरांना सांगितले. मी कारने बॅड गॅस्टीनहून डॉ. जिवराज मेहता यांच्यासोबत सेंट मॉरिटझ्कडे निघालो. ऑगस्ट महिन्याच्या सुरुवातीचा हा काळ होता. तीन टप्प्यात प्रवास केल्यानंतर आम्ही सेंट मॉरिटझ्ला पोहोचलो.

डोंगरातील उबदार हवेमुळे मला बरे वाटायला लागले होते; पण हे फार काळ टिकले नाही. दोन महत्वाच्या घटना या काळात घडल्या. श्री. नानावटींनी दिवाण यांच्या पत्राचा संदर्भ देत वेलीअसे गुंतवणुकीत झालेल्या नुकसानीची बातमी सांगितली. मला बरे वाटत नसल्याने त्यावेळी मी हा विषय पूर्णतः समजावून घेऊ शकलो नाही.

त्यापेक्षा दुसरी महत्वाची आणि दुःखद बातमी म्हणजे माझा मुलगा जयसिंहराव याचा मृत्यू. बॅर्लिनहून पॅरिसकडे जात असताना रेल्वेतच त्याचा दीर्घ आजाराने मृत्यू झाला. त्याने बॅर्लिनहून निघताना डॉक्टरांकडून केवळ औषधी सोबत घेण्यापेक्षा प्रशिक्षित डॉक्टरांनाच न्यायला हवे होते, कारण त्याच्यासारख्या रुग्णासाठी ते गरजेचेच होते.

माझी तब्बेत विचारात घेऊन महाराणींनी जयसिंहरावच्या अंत्यक्रियेसाठी मी पॅरिसला जाऊ नये असे सुचविले. मात्र अशा परिस्थितीत मी तिला एकटीला जाऊ देऊ शकत नव्हतो.

अंत्यक्रियेनंतर मी सप्टेंबरमध्ये परत सेंट मॉरिटझ्ला परत आलो. तेथे नंतर महाराणीही आल्या. पुढे मी लॉसेन येथे डॉ. जिनरेट यांच्याकडे तपासणी केली. माझ्या हृदयावर खूप ताण आल्याचे ते म्हणाले. हे वातावरणातील अचानक बदलामुळे आणि अती थकव्यामुळे झाले असल्याचे त्यांनी सांगितले.

मात्र हृदयावरील हा परिणाम अधिक काळ राहिला नाही. पुढे ऑक्टोबरमध्ये लंडन येथे डॉ. पारसन्स स्मिथ यांच्याकडे तपासणी केली असता त्यांनी माझी तब्बेत उत्तम असल्याचे सांगितले.

डॉ. जिनरेट आणि डॉ. स्मिथ यांच्या मतांमध्ये भिन्नता दिसून आली. डॉ. जिनरेट मला समुद्रसपाटीपासून उच्च स्थानावर जाऊ नका असे सुचवत होते, तर डॉ. स्मिथ यांनी तसे करण्यास कसलीही अडचण नसल्याचे म्हटले होते. डॉक्टरांच्या या वेगवेगळ्या मतांतील सत्य जाणून घेण्यासाठी मी यावर्षी पुन्हा सेंट मॉरिटझला जाण्याचा निर्णय घेतला. मला हे सांगायला आनंद होत आहे की, मी उंच जागी व्यवस्थित उभा राहू शकतो. तथापि डॉक्टरांचा सल्ला काटेकोरपणे पाळत मी डोंगरावर चढण्याचे टाळत आलो आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर क्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२०७७

ग्रॅण्ड हॉटेल विला ढी इस्टेट, सेरनोबिओ
२५ ऑगस्ट १९२९

प्रिय दिवाण,

माझ्या राज्यामध्ये विविध स्तरावर मी स्थानिक भाषेमध्ये साहित्य वाढीस लागावे यासाठी अनेक भाषांतील पुस्तके गुजराती आणि मराठीत भाषांतरित करण्यास प्रोत्साहन देत आलेलो आहे.

पुन्हा या बाबतीत अधिक लक्ष घालावे असे मला वाटते. या कामावर अधिक पैसा खर्च क्वावा आणि त्यासाठी सध्याच्या बजेटमध्ये जास्तीची तरतूद करण्यात यावी. मात्र शाळा बंद होत असतील तर ही तरतूद कशा स्वरूपाची राहील याची मला माहिती नाही. तथापि अधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनासाठी एक नियमित पद्धत घालून घ्यायला हवी. त्यामुळे अयोग्य पुस्तकांचे भाषांतर टाळून पैशाचा अपव्यय होणार नाही याची काळजी घेता येईल, तसेच भाषांतर करताना चुकीचा संदर्भ घेऊन भाषांतर होणार नाही याची काळजी घ्यायला हवी.

भाषांतरासंदर्भात सांगायचे तर ‘हिं हायनेस’ यांना अर्पण केलेल्या एक-दोन पुस्तकात अयोग्य आकलनाने झालेले भाषांतर आढळून आलेले नाही. शासनाकडून मान्यता देण्यात आलेल्या आणि व्यक्तिगतरीत्या प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात शंकास्पद वाक्ये टाकलेली दिसून येतात. अशा बाबी विचारात घ्यायला हव्यात. अधिकाऱ्यांचे दुर्लक्ष आणि चुका लक्षात आल्यानंतर कारखाई करण्यासंदर्भात त्यांना भीती वाटत असल्याचे आढळते. मात्र रेसिडेन्सीनी याची दखल

घ्यावी. तसेच राज्याला या संदर्भात विचारणा करून चूक दुरुस्ती करण्यास सांगावे, तर या बाबी योग्य प्रकारे होऊ शकतील.

कृपया तुम्ही या संदर्भातील सध्याचे नियम आणि पद्धती तपासून घ्याल का? यानंतर भविष्याचा विचार करून प्रगल्भ असे धोरण तयार करण्याचा प्रयत्न करावा. साध्या, उपयोगी पुस्तकांचे भाषांतर करण्याचा प्रकल्प आपण हाती घेतला पाहिजे. त्याचा उपयोग सामान्य जनतेला होऊ शकेल. अशी भाषांतरे करण्यासाठी चांगल्या व्यक्तींचा उपयोग करावा.

शक्य तेथे खाजगी सेवेचा उपयोग करावा, असे मला वाटते. शासनाने या संदर्भात पुढाकार घेऊन भाषांतराचे काम हाती घेऊन नंतर ती पुस्तके एखाद्या एजन्सीमार्फत विक्रीला काढावीत, असे करण्यापेक्षा खाजगी कंपनी किंवा व्यक्तीला या कामासाठी प्रोत्साहित करावे. हवेतर खर्चातील काही भाग शासनाने उचलावा. मात्र लोकांना या कामाचे महत्त्व पटवून घ्यावे, तसेच लोकांसाठी हे काम किती महत्त्वाचे आहे याची त्यांना जाणीव करून घ्यावी. सर्वांनी व्यावसायिक दृष्टीने विचार करूनच याकडे बघावे.

मी या विषयावर बरेच लिहू शकतो. तथापि सध्याच्या नियमावलीत बसवून जर यासाठी पुरेशी तरतुद करण्यात आलेली नसेल तर भविष्यात त्यादृष्टीने विचार व्हावा. भाषांतर विभाग अधिक परिपूर्ण व्हावा यासाठी मी प्रयत्न करीत आहे, याचे आश्चर्य वाटायला नको.

तुम्ही आणि तुमच्या कुटुंबियांची तब्येत उत्तम असेलच अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर व्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा.

२०७८

विला डी इस्टेट
३० ऑगस्ट १९२९

प्रिय दिवाण,

मला तुमची ८ ऑगस्ट १९२९ ची दोन पत्रे मिळाली.

प्रतापसिंहच्या शिक्षणासाठी तुम्ही केलेली व्यवस्था मला समाधान देणारी आहे. अनेक विभागांचे कामकाज पाहण्यात त्याची ऊर्जा वाया जाण्यापेक्षा भविष्याचा विचार करून परिषदेशी संबंधित त्याचे काम थांबविणे योग्य राहील असे वाटते. त्यापेक्षा वहिवाटदार कार्यालयातील कायदे आणि नियमावली उत्तम रीतीने समजावून घेऊन त्यात त्याने तज्ज्ञता मिळवावी. जेणेकरून त्याला आपले काम योग्य प्रकारे करता येईल.

एखाद्या तरुण व्यक्तीला दोन प्रकारे आपल्या कामात पुढाकार घेऊन काम करता येते. एकतर त्याने अगदी उच्च स्तरावरून काम सुरू करावे आणि खाली येत राहावे किंवा खालच्या स्तरापासून काम करीत उच्च स्तरावर जावे. सध्या राजपुत्र प्रतापसिंह राज्यातील सर्वोच्च संस्था परिषदेच्या कामकाजाशी बन्यापैकी परिचित झालेला आहे. यापुढे वहिवाटदार कार्यालय आणि त्याच्याशी संबंधित विभागांच्या कामाचा त्याने परिचय करून घ्यावा आणि नंतर हळूहळू वरिष्ठ कार्यालयांकडे वळावे.

तुम्ही नेहमी एक गोष्ट लक्षात ठेवावी, ती अशी की, श्रीमंत व्यक्तींच्या मुलंना त्यांच्या दैनंदिन कामांमध्ये इतर व्यक्तींची खूप मदत होत असते. या व्यक्ती असे करून त्यांची मर्जी जिंकण्याचा प्रयत्न करीत असतात. मात्र अशा बाबी या मुलंचा आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी हानिकारक असतात. इतकेच नव्हे तर उच्च पदावर काम करतानाही त्यांना याचा त्रास होऊ शकतो.

कोणतीही गोष्ट शिकताना ती हळूहळू, टप्प्या-टप्प्याने शिकत जाणेच योग्य असते. एखादी गरीब व्यक्ती तिचे निश्चित असे काम करण्यातच हयात घालवत असते; तथापि एखादी नशीबवान श्रीमंत व्यक्ती कामाचे लवकर आकलन करून घेते आणि एका कार्यालयातून दुसऱ्या कार्यालयांकडे वेगाने जात राहते.

वहिवाटदार कार्यालयातील कामकाजाचा प्रतापसिंहाने अभ्यास करताना त्याचे त्याच्या नियमित अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होणार नाही, याची काळजी घ्यावी. वहिवाटदार आणि इतर कार्यालयातील कामे पार पाडल्याबरोबर कोणताही वेळ न घालवता त्यांना आपल्या कामावर परत येऊ द्या, तसेच कर्मसचिव म्हणून काम करू द्या. यातून त्याला आत्मविश्वास येईल, तसेच विविध प्रश्नांची जाण येईल आणि धोरणे समजावून घेता येतील. पुढे आयुष्यभर त्याला हीच कामे करायची आहेत.

याचप्रमाणे धैर्यशीललाही तुम्ही काही विभागांची (सैन्य आणि पोलीस वगळता) कामे शिकण्यास मदत करा. त्यामुळे या विभागांची त्यालाही उत्तम माहिती मिळेल. या सर्व अनुभवाचा त्याला भविष्यात चांगला फायदा होईल.

तुम्ही शैक्षणिक धोरणांबद्दल व्यक्त केलेल्या मतांशी मी सहमत आहे. मला हे ऐकून आनंद वाटला की, नवीन रेल्वे व्यवस्थापक फार उपयोगी सिद्ध झाले आहेत. त्यांचे मी अभिनंदन केल्याचे त्यांना कळवा. त्यांना भविष्यातील कामासाठी शुभेच्छा द्या. विविध ठिकाणी रेल्वेलाईन तयार करण्यासाठी राज्याने मोठा निधी खर्च केलेला आहे. मात्र इतर राज्ये या प्रमाणात त्यातून जितका फायदा मिळवू शकले, तितका फायदा आपल्याला मिळवता आला नाही.

भविष्यातील आपली योजना अशी असली पाहिजे की, ज्या रेल्वेलाईन्स आपण उभारलेल्या आहेत, त्यातून योग्य प्रमाणात परतावा यायला हवा. कारण आपण राज्याचा पैसा खर्च तर करतो, पण त्यातून नुकसान पदरी पडू नये याची फारशी काळजी करत नाही. आपल्या कामाची ही चांगली पद्धत आहे असे म्हणता येणार नाही. योग्य नियोजन झाल्यानंतरच त्याची अंमलबजावणी

व्हायला हवी, तसेच झालेल्या चुका दुरुस्त करण्याचीही आपली सतत तयारी असावी. चुका दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न न करणे म्हणजे गरीब जनतेकडून गोळा केलेल्या पैशाबद्दल आपण जागरूक नसणे होय. असाच संदेश अधिकारी आणि जनतेत जात असतो. यातून अनैतिकतेला आणि उधळपटीला प्रोत्साहन मिळते. हे थांबविण्याचा प्रत्येक बुद्धिमान व्यक्तीने प्रयत्न करायला हवा.

आपल्या जुन्या अधिकाऱ्यांच्या तुलनेत नवीन अधिकारी काही प्रमाणात शिस्तीच्या बाबतीत फारसे गंभीर वाटत नाहीत. ते भित्रेही वाटतात, तसेच गैरप्रकार उजेडात आणण्याची फारशी धमकही त्यांच्यात दिसून येत नाही. मात्र असे होता कामा नये. अधिकाऱ्यांकडून स्वतंत्रपणे काम करणे, विचार स्पष्ट असणे आणि काम करताना जोखीम पत्करण्याची सवय असणे आवश्यक आहे. दुर्देवाने हे फार कमी अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत दिसून येते.

अर्थात ही तत्वे तुम्हाला उत्तम रीतीने परिचित असल्यामुळे मी त्यावर फार बोलणे मला योग्य वाटत नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा.

२०७९

पॅलेस हॉटेल, ल्यूसन्न
३० ऑगस्ट १९२९

चि. धैर्यशीलराव,

तुझ्या ७ ऑगस्टच्या पत्राबद्दल खूप आभारी आहे.

सध्या तू वाचन करीत असल्याचे मला माहीत आहे. हे काम कंटाळवाणे आणि थकवणारे असल्याची मला जाणीव आहे. मला हे माहीत नाही की, पर्याय कसे निवडावेत, तसेच विचारपूर्वक त्यात बदल घडवून आणता येत असेल, तर मला काही हरकत नाही.

तारतम्य बुद्धी, व्यवहारी दृष्टिकोन, उत्तम वागणूक आणि इतरांना आपल्याला उणीव काढण्याची संधी न देणे या बाबींकडे दुरुक्ष केल्यास सध्याच्या परिस्थितीत त्या व्यक्तीला त्रास होऊ शकतो.

भारतामध्ये विशेषत: श्रीमंतांच्या मुलांमध्ये शिस्तीची फारशी जाणीव दिसून येत नाही. मी तुझ्याकडून असामान्य कामाची अपेक्षा करीतच नाही, मात्र एखादी जबाबदारी तू स्वीकारली नाही तर तुलाच आयुष्य हे निरस आणि अर्थहीन वाटेल. मी जर तुझ्या जागी असतो तर मी स्वतःला माझ्या कुटुंबासाठी व राज्यासाठी उपयोगी सिद्ध केले असतो. मात्र हे तू कितपत करीत आहेस याविषयी मी साशंक आहे.

इतकेच नाही तर मी तुला नियमित भेटू शकत नाही आणि भेटलो तेव्हा तू उत्साही वाटत नाहीस. शेवटी प्रत्येकाला आपल्या आयुष्यात स्वतःच उभे राहावे लागते. केवळ उपदेश फार उपयोगाचे नसतात.

कृपया तुझ्या पत्नीला सांग, की सुंदर मराठीत लिहिलेले तिचे पत्र मला मिळाले.

तुझा विश्वासू आणि प्रेमळ मित्र
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत महाराज कुमार धैर्यशीलराव गायकवाड, बडोदा

२०८०

ल्युसन
३१ ऑगस्ट १९२९

चि. कमलादेवी, बडोदे,

यांस प्रेमपूर्वक आशीर्वाद, लिहिण्याचे की, आपले तारीख ९-८-२९ चे पत्र पोहोचले. त्यातील मजकूर वाचून समाधान वाटले.

आपण वडिलास जे कर्जाऊ पैसे दिले, त्याची व्यवस्था पत्रावरून ठीक दिसते; परंतु यापुढे विशेष अडचणीचे नसेल किंवा आम्हास खुद तकलीफ देण्याची आवश्यकता नसेल तेव्हा रीतसर खर्च करण्यापूर्वी कौन्सिलची मंजुरी घेत जावी.

आम्हास कामाची तकलीफ पडू नये, म्हणून अधिकाराची वाटणी करून काही मोठे अधिकार मंत्रिमंडळास दिले आहेत. ते आपला अधिकार वापरून, त्यानंतर जरूर पडल्यास आमची परवानगी घेतील.

यासंबंधाने आपली काही अडचण असल्यास व पूर्वी निकाल झाला नसल्यास, ती टिप्पणरूपाने सादर केल्यास योग्य तो विचार केला जाईल.

कोणास अडचण न पडता कामे सुरक्षीत होत जावीत व महाराजांसही जरूरीपेक्षा जास्त तकलीफ पडू नये, म्हणून हे सर्व मुद्दे नीट ठरविलेले असल्यास, गैरसमज होण्यास जागा राहणार नाही, म्हणून मी इतके विस्ताराने लिहिले आहे.

सर्व मुलांस माझा आशीर्वाद सांगावा. त्यांचे अभ्यासाचे रिपोर्ट मी वाचले आहेत. कळावे.

सयाजीराव गायकवाड

२०८९

रॉयल हॉटेल, एव्हीयन-लेस-बॅन्स
१३ सप्टेंबर १९२९

प्रिय कर्नल बर्क,

२९ ऑगस्टला तुम्ही बडोद्याहून पाठविलेल्या पत्राबदल आभारी आहे.

तुम्ही माझ्या नातवाबदल जे लिहिलं आहे यामुळे माझा काही गैरसमज झालेला नाही. या वेळेपर्यंत मी त्याला पोलो खेळायला प्रोत्साहन दिलेले नाही. कारण माझे असे मत होते की, त्यामुळे त्याचे अभ्यासावरून लक्ष विचलित होईल. विशेषत: या दिवसांमध्ये एखाद्या भारतीय राजपुत्रासाठी हे योग्य नाही. आम्ही जर उच्चशिक्षित नसू, तर त्याचे किती नुकसान होऊ शकते, हे तुम्ही समजू शकता.

मी खेळाच्या विरोधात नाही, पण मी अवाजवी बाबींचे समर्थन करू शकत नाही आणि मी एखाद्याने पुस्तकी किडा बनावे या बाबींचेही समर्थन करीत नाही.

भारतीय राजपुत्रांची परिस्थिती खरोखर फार अवघड आहे. सध्या बडोद्यासारख्या ठिकाणी त्याच्यासाठी फार सुटूढ वातावरण असायला हवे. त्यासाठी आपण स्वतः रस घेऊन प्रयत्न करायला हवेत. मात्र माझ्या तब्येतीमुळे मला स्वतःला हे फारसे शक्य होत नाही. प्रजेच्या हिताचा विचार करता आपल्यासारख्याला आणखी जास्तीचे आयुष्य मिळायला हवे. माझी मुले मला मदत करू शकली असती; मात्र दुर्दैवाने तसे झाले नाही. आता मी माझ्या नातवांना तशी संधी देऊ इच्छितो.

तुम्ही पोलोविष्यां लिहिलेल्या गोष्टी मी विसरू शकत नाही. तरी तरुणाला गैर बाबींपासून दूर ठेवणे पुरेसे नाही, तर त्याला शिक्षण आणि चारित्र्याची जाण असावी. उत्तम तब्येतीसोबतच व्यवसाय, महत्वाकांक्षा, खेळ तसेच सुटूढ सामाजिक जीवन जगण्यास तो सक्षम असावा. त्याने आपल्या महत्वाकांक्षेला कृतीची जोड देऊन यश मिळवायला हवे.

राजपुत्राला केवळ उच्चशिक्षित आणि चांगल्या परिस्थितीत वाढ होणे हे उच्च स्थानावर टिकून राहण्यासाठी पुरेसे नसते. त्याच्या सभोवतालचा परिसरही त्या दृष्टीने महत्वाचा असतो. राष्ट्रभक्ती आणि महत्वाकांक्षा या भावना त्यासाठी आवश्यक असतात. प्रजेची आकलन क्षमता वाढणे ही बाबही त्यासाठी गरजेची असते. यामुळे राजपुत्र आपले काम प्रभावीपणे करू शकतातच, तथापि उत्तम शासन चालविण्यासाठी असे वातावरणही आवश्यक असते.

उच्चशिक्षित राजाला असे आढळते की, राज्याच्या हितसंबंधांचा विचार करण्यासाठी त्याला पुरेसा वाव आणि स्वातंत्र्यही आजच्या काळात भेटत नाही. त्याला राजकीय बंधने अनेक आहेत आणि त्याला मिळणारे यशही फार काळ टिकेलच असे नसते. हे एक मैत्रीपूर्ण आणि व्यक्तिगत रीतीने लिहिलेले पत्र आहे. त्यामुळे राजकारणाचा फार उल्लेख करण्याची माझी इच्छा नाही. तथापि राज्याला अधिकाधिक स्वातंत्र्य मिळणे गरजेचे असते. अंतर्गत प्रशासनही सुटूढ असणे हे शाश्वत प्रगतीसाठी आवश्यक असते.

रेल्वे, बंदर, टेलिग्राफ, पोलीस प्रशासन आणि सैन्यदलाचा विकास या संदर्भात कोणतेही बंधन हे पूर्वग्रहित विचारांतून टाकल्याचे दिसून येते. आजच्या काळात हे योग्य नाही. अशा बाबी प्रगतीला खीळ घालणाऱ्या आहेत. परकीय भाषेत पुरेशा व प्रभावीपणे व्यक्त न होता आल्याने भारतीयांना आपले प्रतिनिधित्व योग्य रीतीने करता येत नाही. तथापि या मुद्यावर मला फारसे बोलण्याची इच्छा नाही. तुमची सुटी संपल्यानंतर तुम्ही परत बडोद्याला याल, अशी मला आशा आहे. एक राजकीय अधिकारी राज्याला उत्तम प्रकारे मदत करू शकतो. त्याची मते त्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरतात. तुमच्या कन्येची मी आठवण काढल्याचे तिला सांगावे.

तुम्ही रजेवर जाण्याआधी आपली भेट होऊ शकली असती तर बेरे झाले असते. तुम्ही तुमची सुटी आनंदाने घालवाल अशी मी आशा करतो. हर हायनेस लवकरच जर्मनीला एका लहानशा ऑपरेशनसाठी जात आहेत. त्यांच्या सोबत डॉ. चंद्रचूड जाणार आहेत. हे ऑपरेशन त्यांच्या नाकावर होणार आहे. दिवाणांना मी त्यांची आठवण काढल्याचे सांगावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०८२

६, एक्हेन्यू वॅन डार्डक, पॅरिस
३ ऑक्टोबर १९२९

प्रिय दिवाण,

तुमच्या ८८ सप्टेंबरच्या पत्राबद्दल धन्यवाद.

भाषांतर विभागाच्या परिच्छेद क्र. ८ संदर्भात तुम्ही घेतलेल्या निर्णयाबद्दल मी आनंदी आहे. तथापि अधिक माहितीअभावी मी त्यावर जास्त मत व्यक्त करीत नाही.

जे तुम्ही केले आहे किंवा भविष्यात करणार आहात, हे उच्चस्तरीय पर्यवेक्षण अधिकाऱ्यांनी या आधीच विचारात घ्यायला हवे होते. कॉन्सर्लसना इतर कामांपासून मुक्त ठेवण्यात आलेले आहे. याचे कारणाच असे आहे की, विविध अधिकाऱ्यांच्या कामांचे त्यांनी पर्यवेक्षण करावे आणि त्यातील त्रुटी दूर कराव्यात. विविध विभागांचे काम सुरक्षित व्हावे, यासाठी त्यांनी प्रयत्न करावेत. तसेच त्यांना शक्य असल्यास त्यांनी उपयोगी धोरणात्मक बाबी समोर आणाव्यात किंवा तशा योजना सुचवाव्यात. उदा. काही काळापूर्वी श्री. राईस यांनी वन विभागाच्या विकासासंदर्भात काही मते मांडली होती. त्यात वनांमध्ये नवीन रस्ते तयार करण्याची त्यांची योजना होती. तथापि हा विभाग पूर्णतः त्यांच्या कार्यकक्षेत येत नव्हता आणि तेथील बहुतांशी कामे कर्म सचिवांमार्फतच केली जात असत.

कर्म सचिवांचे सर्व आदेश परिषदेच्या विविध सदस्यांकडे सोपविण्यात आले आहेत. याचा उद्देश म्हणजे काय सुरु आहे, याची त्यांना माहिती असावी असा आहे. तसेच आवश्यकता भासल्यास धोरणामध्ये योग्य तो बदल करता येऊ शकेल. ही बाब विचारात घेता, श्री. राईस

किंवा इतर अधिकाऱ्यांनी सविस्तरपणे धोरणात्मक बाबी सुचवाव्यात आणि विभागप्रमुख तसेच त्यांच्या सहाय्यकांनी त्याचा अभ्यास करावा, तसेच त्याला मान्यता द्यावी, जेणेकरून एखादे धोरण निश्चित करता येईल.

कॉन्सलर्सनी आपल्या अनुभवाचा फायदा आपल्या कनिष्ठ लोकांना देणे अपेक्षित आहे. निश्चित स्वरूपाच्या विचारांतून त्यांना प्रेरित करावे, त्यांच्या सवडीप्रमाणे विभागाच्या धोरणांचा आढावा घ्यावे, तसेच त्याची अंमलबजावणी कशी होत आहे याकडे बघावे. विभागाच्या दैनंदिन कामकाजात गुंतलेल्या कर्मचाऱ्यांना कामाची नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न करावा.

याच विचारांच्या संदर्भाने म्हणता येईल की, राष्ट्रबांधणीच्या कामांचे भाषांतर करून त्याकडे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे लक्ष वेधले जावे. हे काम व्यवस्थित झाले आहे की नाही याची पाहणी करावी आणि जर ते योग्य रीतीने झालेले नसेल, तर त्या दृष्टीने निश्चित असे धोरण आखावे. व्यक्तिगत कामाची त्याच्या गुणवत्तेनुसार दखल घ्यावी. विद्याधिकारी आणि इतर संबंधितांच्या कामाचे मूल्यमापन क्वावे, तसेच काम योग्य रीतीने पार पाडण्यासाठी धोरण निश्चित करावे.

आज मी खालीलप्रमाणे तुम्हाला एक तार पाठविली आहे.

‘भाषांतर विभागासंदर्भात पूर्ण स्पष्टीकरण देईपर्यंत नंदनाथ दीक्षित यांना रजेवर जाऊ द्या. त्यांच्याएवजी एस.क्वी. पेंडसे काम पाहतील.’

तुमच्या पत्रप्रमाणे विद्याधिकारी हे धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात अपयशी झाल्याचे दिसून येते, तसेच सक्तीची शिक्षण योजना समाधानकारकपणे राबविण्यातही ते अयशस्वी झाल्याचे दिसते. राज्याचे महत्त्वाचे अधिकारी जर अशा रीतीने काम करीत असतील तर त्यांना लगेच कडक समज द्यायला हवी. त्यामुळे इतर अधिकाऱ्यांना योग्य तो धडा मिळेल.

आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा बराचसा वेळ हा विभागप्रमुख आणि त्यांच्या सहाय्यकांनी करायच्या कामात खर्च होतो. यातील बहुतांशी कामे ही दैनंदिन स्वरूपाची आहेत. आपल्या प्रशासनाचा विस्तार मोठा आहे. आपल्याला अनेक अधिकाऱ्यांना कमी करावे लागेल, मात्र ते कार्यरत राहणार असतील तर सर्वात वरिष्ठ किंवा कार्यकारी विभागाचा प्रमुख म्हणून आपल्या कनिष्ठ अधिकाऱ्यांनी आपली कामे योग्य रीतीने पार पाडावीत, याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

कृपया असा प्रस्ताव सादर करावा की, ज्यात किती अधिकाऱ्यांना कामावरून कमी करतो येईल हे स्पष्ट करावे. जास्तीची संख्या मी मान्य करू शकतो, मात्र उपयोगितेचा विचार करून अशी संख्या ठरवायला हवी. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असाल अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्वी.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा.

प्रिय दिवाण,

मी युरोपातील तीव्र उष्णाता टाळण्यासाठी मदैरा या ठिकाणी काही काळासाठी जात आहे. जेव्हा मी ही सहल सुरु केली होती, तेव्हा पॅरिसमधील तापमान बरेच घसरले होते.

काल काही तासांसाठी मी लिस्बन येथे थांबलो. इथल्या घरांच्या रचनेवरून मला जुन्या बॉम्बेची आठवण झाली. गरज पडल्यास मल्या मदत करायला आणि येथे माझे स्वागत करायला शासनाने काही अधिकाऱ्यांना पाठविले होते. येथील देशाचा आकार एखाद्या मोठ्या भारतीय राज्याच्या आकारासारखा आहे. याची राजधानी लिस्बन असून लोकसंख्या आठ लक्ष इतकी आहे. हा देश प्रजासत्ताक असला तरी फौजी हुकूमशाहाच्या नियंत्रणाखाली आहे. हुकूमशाही आल्यापासून शासन व्यवस्थित काम करीत आहे. जर खरी प्रतिनिधी सत्ता भारतातील कमळवत राज्यांमध्ये आली, तर त्यामुळे नुकसानच होणार आहे. कारण अशा राज्यांमध्ये आधीच सत्तेमध्ये अनेकजण सहभागी असतात. त्यात आणखी काही जणांची भर पडणार आहे इतकेच. परिपूर्ण आणि विकासात्मक शासन (पाश्चात्यांप्रमाणे) चालविण्यासाठी आपल्याकडे दर्जा, सत्ता, शिक्षण आणि संपत्तीची कमतरता आहे. भारतातील राज्यात सत्ता चालविताना या बाबी विचारात घ्या, म्हणजे तुमच्या लक्षात ही गोष्ट येईल. देणे सोपे आहे, मात्र ते पुढी मिळविणे अवघड आहे. लोक राज्यामध्ये सरकार असावे, या मताचे असतात; मात्र त्या संदर्भातील त्यांचे विचार मित्र भिन्न असतात.

संपूर्ण भारतासाठी राष्ट्रबांधणी नीट होईपर्यंत राष्ट्रीय एकसत्ताधीश शासन असावे, अशा मताचा मी आहे. जुने भारतीय शासन ज्यात परिषद होती, तिला नाकारता येणार नाही. इतकेच नव्हे, तर युरोपातील विकासावर ते इतके बोलत असले तरी अनेक देशांमध्ये सैनिक हुकूमशाही आहे, जेथे एका माणसाची सत्ता अस्तित्वात आहे. उदा. इटली, स्पेन, पोर्तुगाल, मध्य युरोपातील काही राज्ये, पोलंड, तुर्की इ.

विविध विभागांचे दैनंदिन काम करण्यासाठी किंवा त्या कामांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची ऊर्जा गुंतवून ठेवण्यापेक्षा आपण काही नवीन, उपयोगी योजना सुरु करू. कृपया असा समज करून घेऊ नये की, मी शांतपणे व समाधानकारकपणे काम करणाऱ्या शासनाला महत्त्व देत नाही. हे तर आपल्या दैनंदिन अन्नासारखे आहे. कनिष्ठ अधिकाऱ्यांवर या बाबी सोपविल्याशिवाय वरिष्ठांना नवीन योजना आणि धोरणावर आपले लक्ष केंद्रित करता येणार नाही, तर कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना राज्य प्रशासनातील कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव येणार नाही. त्यांना योजना, धोरण यांच्या अंमलबजावणीचा अनुभव मिळणे आवश्यक असते. या विषयावर कितीही लिहिले तरी मला त्याचा कंटाळा येणार नाही.

पिराजीराव यांनी नागरी आणि न्यायिक स्वरूपाचे काम तेथील मुन्सीफसोबत करायला हवे. त्याने शिवराजसिंहसारखे सहायक न्यायाधीश म्हणून उच्च न्यायिक अधिकाऱ्यांचा उपयोग

करायला हवा. स्थानिक गरजांसाठी हे आवश्यक आहे. या अधिकाऱ्यांचे वेतन नायब सुभ्यापेक्षा जास्त असू नये. त्यांची निवड विशेष पद्धतीने क्हायला हवी. श्यामराव गायकवाड या अधिकाऱ्यानेही तिकडे जायला हवे. ही शक्यता लक्षात घेऊन श्यामराव गायकवाड यांनी त्यांना शक्य तेक्हा उच्च अधिकारांचा वापर करायला शिकले पाहिजे.

ओंखा आयुक्तांऐवजी मी त्यांना सुभा (विशेष) असे संबोधतो. तालुक्याचा विकास योग्य रीतीने होण्यासाठी मी त्यांना सर्व आवश्यक त्या सुविधा पुरविण्यास तयार आहे. पुढील बाब मी पूर्ण माहिती नसताना लिहीत आहे. व्यारा वॉटर वर्क्सला फिल्टरची सुविधा देण्यात यावी आणि योग्य, तसेच नियमित पाणी कर आकारलेला नसेल तर तो आकारण्यात यावा. या कामाची सुरुवात रहिवाशांशी चर्चा न करता करण्यात आली, असा आरोप झाला तर त्याकडे लक्ष देऊनका. शुद्ध पाणीपुरवठा शहराची लोकसंख्या आणि समृद्धी वाढण्यासाठी आवश्यक आहे.

मला एक गोष्ट जाणून घ्यायला आवडेल की, झंखवाव रेल्वे मार्गासाठी मानग्रोल आणि इतर तालुक्यातील किंतु जमीन ताब्यात घेण्यात आलेली आहे? या रेल्वेमार्गाचा उद्देश बडोदा आणि इतर प्रांतात दुष्काळ किंवा पाण्याची कमतरता असताना तेथे बाहेरून चारा आणता यावा असा आहे.

माझी द्वारकेत कार्यरत असणाऱ्या कॅप्टन मौलवी यांच्या संदर्भातील प्रकरण आणि त्याचे आदेश पाहण्याची इच्छा आहे. मला या प्रकरणाचे 'झेड पत्रक' (वेळापत्रक) पाठवा, तसेच त्यात अंतिम निर्णय घेण्यासाठी केलेली प्रक्रिया आणि वेळ नमूद करा. परिषदेने दिलेली शिक्षा ही मला सौम्य स्वरूपाची असल्याचे वाटते. तरी मी सविस्तर माहिती घेतल्यावरच माझे मत बनवू शकेल. प्रकरणाशी संबंधित अधिकाऱ्यांनी लवकरात लवकर प्रकरण निकाली लावण्याची भूमिका घेतली पाहिजे. विचार करण्यात आणि स्पष्टीकरणे मागविण्यात त्यांनी वेळ घालवू नये. प्रभावी प्रशासनासाठी हे आवश्यक असते. आपण सौम्यपणे कारवाई करण्यावर भर देत असतो, मात्र हे नेहमी अपेक्षित नसते. अशा प्रकरणांमध्ये व्यक्तिगत हितसंबंधही गुंतलेले असू शकतात.

माझे हस्ताक्षर समजण्यास तुम्हाला त्रास होऊ नये म्हणून मी हे पत्र टाईप करून घेतले आहे. मला लिहिण्यास शिकविण्यात आलेले नव्हते. मला वाटते की, ही चूक झालेली आहे. मला उत्तम शिक्षण मिळण्यासाठी राज्यकारभाराची जबाबदारी तीन वर्षे उशिरा सोपवायला हवी होती. शासकाला उत्तम रीतीने राज्यकारभाराचे धडे दिल्याशिवाय त्याच्याकडून तुम्हाला उत्तम कारभाराची अपेक्षा करता येणार नाही. आपण राजामध्ये दोष शोधत असतो. मात्र त्याला देण्यात आलेले शिक्षण हे अपेक्षेप्रमाणे होते का? याचा विचार क्हायला पाहिजे.

मला भाषांतर विभागासंदर्भात लवकरच पूर्ण आणि समाधानकारक असे स्पष्टीकरण हवे आहे. मला सुरुवातीपासून आतापर्यंत करण्यात आलेल्या कामाचा आढावा घ्यायचा आहे. त्याचे संख्यात्मक आणि गुणात्मक मूल्यमापन करणे गरजेचे आहे, तसेच त्यावर खर्च झालेली रक्कमही तपासायला हवी. त्यावरून भविष्यातील त्या विषयीचे धोरण आखणे सोयीचे जाईल. राज्य यंत्रणेच्या कामावर मी पूर्णतः विश्वास ठेवू शकत नाही.

सर अब्बास अली बेग आणि गोविंदभाई तसेच इतर व्यक्तींच्या मदतीने धोरणाचा आढावा घ्यावा, तसेच पूर्वी झालेले काम आणि भविष्यातील शिफारशी यांच्यासह सविस्तर अहवाल सादर

करावा. माझ्या जनतेला भविष्यातील विकासासाठी मदत होईल असे साहित्य पुरवावे, अशी माझी इच्छा आहे. सर अब्बास अली बेग यांनी यावर विचार करावा आणि वेळ, पैसा वाया न घालवता लगेच कामाला लागावे. त्यांचा अहवाल हा स्पष्ट असावा, तसेच सत्याशी कसल्याही प्रकारे तडजोड करू नये. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असतील अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. प्रेसचे श्री. भट्ट यांना शिक्षा झालेली आहे. तरीही त्यांना पदोन्नती देण्यात आली, कारण त्यांना युरोपला पाठविण्यात आले होते आणि वीज खात्याच्या नियमांप्रमाणे त्यांना नियमित पदोन्नती देण्यात आलेली आहे. हे खरे आहे का? आणि त्यांना पुन्हा पदोन्नती का देण्यात आली? सध्याची पदोन्नती यासाठी देण्यात आली आहे, कारण त्यांचे कनिष्ठ पदोन्नती मिळवून जास्त वेतन मिळवत आहेत असे समजते. मला वस्तुस्थितीची पूर्ण माहिती देईपर्यंत हा निर्णय रद्द करावा. कारण मला वाटते की, वर दिलेले कारण समाधानकारक नाही. हे सर्व प्रकार टाळण्यासाठी सेवाज्येष्ठता ही सेवा रुजू दिनांकापासून (त्या त्या ग्रेडमध्ये) धरण्यात येते, वेतनाप्रमाणे नक्हे. मला वाटते की, सध्याच्या अकाऊंटं जनरलनाही याचप्रमाणे जास्तीचे वेतन देण्यात येते. कारण त्यांचे कनिष्ठ जास्तीचे वेतन उचलतात. असे असेल तर यासाठी देण्यात येणारे कारण योग्य नाही. शासनाने यासंदर्भात आपला विशेषाधिकार वापरायला हवा.

सध्याचे सहकार अधिकारी श्री. आर.आर. पोवार यांना प्रशिक्षणासाठी सुभापदी नियुक्ती देण्यात आली. त्यांना या पदावर कायमची नियुक्ती देण्यात आलेली नाही किंवा तसे वेतनही देण्यात आलेले नाही. श्री. अलोनी म्हणाले की, ते फारसे सक्षम अधिकारी नाहीत, हे तपासण्यासाठी मी त्यांची नियुक्ती उच्च वेतनावर सहकार अधिकारी म्हणून केली. तथापि त्यांना नायब सुभा म्हणून नेमायला हवे होते. श्री. अलोनी यांची तक्रार चूक की बरोबर याविषयी मी काही म्हणणार नाही. मात्र मी पोवार यांची अमरेली सुभा येथून बदली केली. हे कार्यक्षमता तपासण्यासाठीचे उचललेले पाऊल होते. कृपया यासंदर्भात माझ्यापुढे सविस्तर अहवाल सादर करावा, तसेच श्री. आर. आर. पोवार यांना त्यांचे योग्य ते स्पष्टीकरण देण्यास सांगावे, जेणेकरून मला या तरुणाविषयी योग्य ते मत तयार करणे शक्य होईल.

सहकार अधिकारी या पदासाठी उच्च वेतन मंजूर करणे म्हणजे श्री. आर.आर. पोवार यांना नेहमीसाठी या वेतनश्रेणीप्रमाणे वेतन मिळेल असे नक्हे. त्या संदर्भातील आदेश स्पष्ट असायला हवेत. मला वाटते की, हे संपूर्ण प्रकरण तात्काळ माझ्यासमक्ष सादर व्हावे, जेणेकरून श्री. पोवार यांना अधिक त्रास होणार नाही. जेव्हा मला अधिकारी सांगतात की, एखादा अधिकारी कार्यक्षम नाही, तेव्हा मला वस्तुस्थिती जाणून घेणे आवश्यक वाटते.

मी नेहमी हे स्पष्ट केलेले आहे की, वारंवार बदल्या होऊ नयेत. मात्र माझे हे आदेश काटेकोरपणे पाळते जात नाहीत. त्यामुळे शासन आणि त्या अधिकाऱ्याचाही खर्च आणि चिंता

वाढते. आपल्यासारख्या लहान राज्यात जेथे प्रत्येक महत्त्वाच्या ठिकाणी सहज भेट देणे आणि त्याची पाहणी करणे शक्य असते, तेथे आपण आपल्या कनिष्ठांचे योग्य प्रकारे मूल्यमापन करू शकतो. व्यक्तीचा वैयक्तिक अभ्यास करून त्याच्या योग्यतेला अधिक प्रोत्साहित करता येते, याचा राज्याला फार उपयोग होतो.

एस.आर.जी.

रावबहादुर व्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा.

२०८४

६, एक्लेन्ड वॅन डाईक पार्क, मोनेक्यू
२५ ऑक्टोबर १९२९

प्रिय प्रतापसिंह,

तुझी आणि तुझ्या पत्नीची तब्येत उत्तम असेल, अशी मी आशा करतो. पुढील मार्च महिन्यात तुम्हाला अपत्य होणार असल्याची बातमी समजली. मला खूप आनंद वाटला. मुलगा होईल अशी मी आशा करतो.

मदैरा या सुपीक आणि श्रीमंत बेटाच्या दौऱ्याहून मी कालच परत आलो. लिस्बनहून जमिनीवरचा प्रवास काहीसा थकवणारा होता. लिस्बन आणि स्पेनमध्ये काही भाग मला भारतातील कृषी जमिनीची आठवण करून देतो.

तुलनात्मक विचार करता ही शुष्क जमीन आहे. गाव आणि शाहरातील घेरे आपल्यापेक्षा उत्तम पद्धतीने बांधलेली, स्वच्छ आणि प्रशस्त आहेत. तू तुझ्या कामामध्ये रस घेत असल्याचे वाचून आनंद वाटला. याचा तुला भविष्यात फायदा होईल. तुला मोठे आणि जबाबदारीचे काम देण्याविषयी मला चिंता वाटते. इंदुमती आणि इतरांना आशीर्वाद.

तुझा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोडा

२०८५

पॅरिस
१ नोव्हेंबर १९२९

चि. गजराराजे* मु. ग्वालहेर,

यांस अनेक आशीर्वाद.

आपले तारीख ७-१०-१९२९ चे पत्र पोहोचले.

दुर्लक्षाच्या कारणाने नक्हे पण प्रकृती, प्रवास व आळस यामुळे पत्रे पाठविली नाहीत हे खरे व त्याबदल क्षमा असावी. आपणाही अद्यापर्यंत मुग्ध राहावयाचे नक्हते. कोणतेही काम व विशेषत: शरीरसंबंध मोकळ्या मनाने व सर्व बाजूंचा विचार करून करणे सर्वांस लाभकारक आहे. तसे न केल्याने, मुलांचे अखेर नुकसान होते. घोरपड्यांची ठरलेली मुलगी बदलण्यास सबब नक्हती. थोर जागा पाहून मुली दिल्याने बाह्यात्कारी उत्तम दिसते; परंतु ते हंमेशा सुखकारक निघत नाहीत बडोद्यात व इतर ठिकाणी याची उदाहरणे मिळतील. शिंदे व गायकवाड यांचे शरीरसंबंध घडावेत असे बरेच दिवसांपासून इच्छित आहे; परंतु दुर्दैवाने तसे घडून असले नाही. यापुढे तरी तो संबंध कोणत्याही हिताकडे कानाडोळा न करिता झाल्यास उत्तम. मला बन्याच नाती आहेत.

महाराजांस अनुकूल वेळ असेल, त्यावेळी आपण बडोद्यास येण्याचे मोकळ्या मनाने योजावे. आपणास वेळोवेळी बडोद्यास येण्यास हरकत नाही. बडोदे व ग्वालहेर निराळे मानू नये. मी मोकळ्या मनाने लिहीत आहे. आपले लोक मोकळ्या मनाने लिहिण्याचा कित्येक वेळा अयोग्य, निराळा अर्थ करतात, तसे होऊ नये.

महाराज व कन्या यांस आशीर्वाद सांगावा. आपल्या व इतरांच्या प्रकृती सांभाळीत जावे. आमच्या सर्वांच्या प्रकृती बन्या आहेत. कळावे, हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमंत ग्वालहेरच्या महाराणी साहेब, हल्लीच्या महाराजांच्या मातुश्री

२०८६

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक पार्क, मोनेक्यू, पॅरिस
४ नोव्हेंबर १९२९

प्रिय दिवाण,

तुमच्याशी काही मुद्यांवर चर्चा करावी वाटली म्हणून हे पत्र लिहीत आहे.

काल अशी अफवा पसरली होती की, इंगलंडच्या राजाचे निधन झाले आहे. सुदैवाने आज ते चुकीचे असल्याचे स्पष्ट झाले. पॅरिसला फोन करून अशी चुकीची बातमी कोणी दिली, याचा अधिकारी शोध घेत आहेत, जेणेकरून त्या व्यक्तीला शिक्षा देता येईल.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | २९५

बडोद्यातील लोकांना खोट्या बातम्या, अफवा खोडसाळपणे पसरविण्याची सवय आहे. त्यामुळे व्यक्तिगत शांतता भंग पावते, तसेच एखाद्याच्या चारित्र्यावरही संशय घेतला जातो. अशा खोट्या बातम्या पसरविणाऱ्या लोकांना वेळीच पायबंद घातला पाहिजे, तसेच त्यांना योग्य ते शासन व्हायला हवे. मात्र आपल्या अधिकाऱ्यांत तितकी हिंमत नसल्याचे दिसून येते.

आपण प्रत्यक्ष भेटल्यावर या विषयावर बोलू. तुम्हाला माझे म्हणणे लक्षात आले असेल, तर दरम्यानच्या काळात एखाद्या लहानशा कायद्याचा प्रस्ताव तयार करावा, जो कायदा अशा अफवा आणि खोट्या बातम्यांना प्रतिबंध घालू शकेल. आधीच असा कायदा अस्तित्वात नसेल तर असा प्रस्ताव करावा.

पुणे महिला विद्यापीठाला बडोदा राज्याने ४००० रुपये दिल्याची बातमी बरोबर आहे का? असे निर्णय घेण्यापूर्वी आधी माझ्याशी चर्चा केली जावी. हे खरे असल्यास सविस्तर स्पष्टीकरण घ्यावे. काही काळापूर्वी मी दिवंगत कर्नल सावंत यांच्या चिरंजीवाला महिना ५० रुपयाची शिष्यवृत्ती जाहीर केली होती. मला वाटते की, पुरेशी माहिती घेतल्याशिवाय हे आदेश देण्यात आले होते. माझे नवीन आदेश प्राप्त होईपर्यंत या आदेशाची अंमलबजावणी थांबवावी.

टिप्पणीमध्ये कर्नलच्या आर्थिक परिस्थितीचे वर्णन करण्यात आलेले नव्हते. अचूक निर्णय घेण्यासाठी ते आवश्यक होते. माझी माहिती अशी आहे की, या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती उत्तम आहे आणि त्यांना राज्याने मदत करण्याची गरज नाही. असे असेल तर ही शिष्यवृत्ती थांबवावी. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू सयाजीराव गायकवाड

* कर्नल बाजीराव सावंत
रावबहादुर व्ही.टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा.

२०८७

६, एक्स्ट्रो वॅन डाईक पार्क, मोनेक्यू, पॅरिस
६ नोव्हेंबर १९२९

प्रिय श्री. सर्जंट,

तुमचे पत्र मिळाले, त्याबदल आभारी आहे. मी लंडनला येत आहे. त्यामुळे तुम्हाला माझा सल्ला आहे की, तुम्ही पॅरिसला येऊ नये. शिष्याचारासंबंधी टिप्पणी लिहीत असताना तुम्ही संस्कृतीच्या खालील टप्प्यांचा विचार करावा.

१) भटकी अवस्था

२) कृषी

३) औद्योगिक काळ

विविध प्रकारातील शासनव्यवस्थेचा त्यावर कसा प्रभाव पडला. (अ) आदिम (ब) राजेशाही आणि क) लोकशाही. माझ्या तुम्ही लिहिलेल्या २० पानी चरित्राइतके हे नसावे. याचे स्वरूप लहान असावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

फिलीप सर्जट

२०८८

लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदे

१२ नोव्हेंबर १९२९

श्रीमंत चिनकूराजे* मु. ग्वालहेर,

आशीर्वाद. वि. आपले ता. ९-८-१९२९ चे पत्र पोहोचले. त्यातील मजकूर समजला. आपण लिहिल्याप्रमाणे आपणास घाई न होता, कामाची सर्व व्यवस्था करता येईल अशी बडोद्यास येण्यापूर्वी आपणास वेळ देईन.

खरोखर ग्वालहेर व बडोदे ही एकच घराप्रमाणे असल्यामुळे कामगार लोकांस जरूर पडल्यास कामे घेऊन बडोद्यासदेखील बोलाविले पाहिजे. पुन्हा आगगाडी वगैरे प्रवासाच्या सोयीमुळे बडोद्याहून कामानिमित्ताने दोन-तीन दिवसांकरिता ग्वाल्हेरीस वगैरे जाऊन पुन्हा बडोद्यास परत येता येईल. या सर्व आपल्या सोयीच्या गोष्टी असल्यामुळे योग्य वेळी योग्य रीतीने ठरविता येईल.

मी गेल्या वेळी शिकारीकरिता आलो नाही याचे कारण असे होते की, एक तर माझी प्रकृती बरी नक्हती व फुरसतही नक्हती. आपण मला शिकारीची फारच उत्तम सोय करून दिली होती. त्यामुळे व आपल्या भेटीचा लाभ होत जावा, याकरिता माझा तेथे पुन्हा येण्याचा संभव आहे व त्याविषयी मी आपणास योग्य वेळी कळवीन.

महाराज, गजराराजे व कमलाराजे यांस माझा आशीर्वाद सांगावा व त्यांस मी अलाहिदाही पत्र लिहीन असे कळवावे. आपला निरोप महाराणी साहेब व इंदिरा यास कळविण्यात येईल. या दोघांच्या प्रकृती नीट आहेत.

हिंदुस्थानी लोकांस इंग्रजी राज्यात कामकाज करण्यास जास्त अधिकार मिळाल्यास, देशी राज्याच्या व्यवस्थेत व अधिकारात फेरफार होईल. या भयाने Chember of Princes आपली व्यवस्था आहे तशीच कायम राहून, विलायतच्या राज्याशी प्रत्यक्ष संबंध राहावा, अशी जी मागणी, ती मान्य केल्यामुळे अतिशय खुशी मानून मि. रुझबूक वित्यम्स कर्नल हस्कर यांना त्यांनी बक्षीस दिले आहे. ही गोष्ट खरी आहे काय? व व्यवस्था हल्ली आहे त्याप्रमाणे ठेवण्यास

मोठी अडचण तरी कोणती उत्पन्न झाली होती? व हल्लीचीच कायमची व्यवस्था ठेविल्यामुळे काय मोठी सवलत मिळाली आहे, हे मला स्पष्ट समजत नाही. एकाच अमलदारास किंवा व्यक्तीस निरनिराळ्या हुद्यांनी बोलाविल्याने काही विशेष फायदा होण्याचा संभव आहे काय? कदाचित मला विषय नीट माहीत नसल्याने माझ्या समजुतीत उणीव असेल. कारण अलीकडे मी सर्व बारकाईने ताजी माहिती ठेवीत नाही. याविषयी आपणास अडचण न पडता खरी स्थिती कळविल्यास मला माहिती होईल, तर तशी माहिती आपण द्यावी. मात्र, आपल्यास त्यामुळे कोणतीही तकलीफ व त्रास पडू नये.

मी अलीकडे आपणा कोणास बरेच दिवसांत पत्र पाठविले नाही, याबद्दल मनात अस्वस्थता वाटून पत्र लिहिण्याच्या तयारीत होतो. इतक्यात आपले पत्र आल्याने विशेष आनंद झाला. तसेच आपण पुढे लिहीत जाल, अशी आशा आहे. आपली व इतर सर्वांची प्रकृती बरी असेल अशी आशा ठेवीत आहे. माझी प्रकृती सध्या बरी आहे. काळजी नसावी. कळावे.

सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमंत ग्वाल्हेरच्या मोठ्या महाराणी साहेब.

२०८९

६, एक्हेन्यू वॅन डार्डक पार्क, पॅरिस
डिसेंबर १९२९

प्रिय दिवाण,

आज येथील वातावरण तुलनेने स्वच्छ आणि थंड आहे. आज अनेक दिवसांनंतर मी पंधरा मिनिटे पायी फिरलो.

मी श्री. गुरु यांच्या स्वेच्छानिवृत्तीविषयीचे टिप्पण वाचले. मला असे सांगण्यात आलेले आहे की, सध्याच्या बडोदा राज्यातील नियमांप्रमाणेच निवृत्तीआधी एखाद्याला त्याच्या हक्काच्या सर्व रजा घेता येऊ शकतात. हे नियम ब्रिटिश नियमांसारखे तयार करण्यात आलेले आहेत.

मात्र भारतीय राज्यांसाठी सगळे ब्रिटिश नियम सहजतेने उपयोगात आणता येणार नाहीत. कारण दोन्हीकडील परिस्थितीमध्ये भिन्नता आहे. प्रशासक वरपासून खालच्या स्तरापर्यंत भारतीय आहेत. त्यांचे स्वतःचे काही गुण आहेत, तसेच दोषही आहेत.

बडोद्यातील भारतीय नोकरवर्ग आपल्या संपूर्ण नोकरीच्या काळामध्ये फारशी रजा घेत नाही, याबद्दल अभिमान व्यक्त करतो. हे चुकीचेही असू शकते. कारण एखाद्याने आपली प्रकृती आणि व्यक्तिगत जबाबदान्यांचा त्याग करून सेवा बजावली, तर त्याचा परिणाम सेवेतील कार्यक्षमतेवर होऊ शकतो.

ही पद्धत बंद करण्यासाठी मी अधिकाऱ्यांना असा आग्रह करीत असतो की, त्यांनी आपल्या सेवाकाळात अधूनमधून रजेवर जायला हवे. रजा नियमांचा उद्देशच त्यांनी काम करीत असताना काही काळ आराम करावा, प्रकृतीकडे लक्ष द्यावे, तसेच नंतर पुन्हा नव्या जोमाने काम सुरु करावे असा आहे. आपल्या बडोद्यातील नोकरवर्गाची मानसिकता विचारात घेता जुन्या नियमांनुसार रजा संपल्यानंतर कर्मचाऱ्याला सेवेवर रुजू व्हावे लागत होते. रजा मंजूर करण्यात वरिष्ठ अधिकारी फार दक्ष असणे आवश्यक होते. ते काही काळासाठी कर्मचाऱ्यांना रजेवर जाण्यास भाग पाडत होते. मात्र हे फार कमी अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत दिसून येते. त्यामुळे यासंदर्भात व्यवस्थित नियम तयार केल्यास रजेचा मुद्दा अधिक सोपा होईल. बडोद्यातील जुने नियम आणि नंतरचे माझे आदेश यातून हे शक्य होते. कृपया आता जुन्या नियमांत बदल करून तसे आदेश माझ्या संमतीसाठी सादर करावेत.

नेहमी या बाबतीत काळजी घ्यावी की, ब्रिटिश नियमांचा आपण अंधपणे तर स्वीकार करीत नाही ना? स्थानिक वैशिष्ट्यांचा त्यादृष्टीने विचार करायला हवा. ब्रिटिश पद्धतीचे निवृत्ती नियम हे भारतातील राज्यांसाठी नेहमीच संयुक्तित ठरतील असे नाही. कारण राज्यांचेही व्यक्तिगत नियम आहेत. राज्यांचा आकार आणि साधनसंपत्ती यांचा विचार करता अनुभवी अधिकाऱ्यांच्या सेवेचा लाभ राज्याला अधिकाधिक मिळायला हवा. केवळ त्याचे वय झाले म्हणून त्याला निवृत्त करणे योग्य नाही. फार तर तसा नियम कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांसाठी वा जिल्हास्तरावर उपयोगात आणता येईल.

शेवटी भारत हा ब्रिटिश साम्राज्यातला एक प्रदेश आहे. तो काही राजा राहतो ते 'कोर्ट ऑफ सेंट जेम्स' नाही. या शिवाय सेवानिवृत्तीवेतनाचे जे नियम आहेत, त्यांचेही खूप महत्त्व आहे; पण त्या बाबतीतही ब्रिटिश साम्राज्यातील नियमांशी तुलना करून भागणार नाही.

अधिकारी निवृत्तीकडे द्युकले की ते इतर ठिकाणी स्वतःची बदली करून घेण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र त्यांची प्रकृती जर साथ देत असेल, तर त्यांना आपण कायम ठेवले पाहिजे. जेणेकरून त्यांच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा राज्याला उपयोग होऊ शकेल.

जर समाज हा ज्ञानी असेल, त्यात कार्यप्रवणता असेल, तसेच देशभक्तीची भावना असेल तर अधिकाऱ्यांवर त्यांचेच लक्ष असते, त्यांच्याकडे आपण विशेष लक्ष देण्याची गरज पडत नाही.

हा सर्व विचार समोर ठेवूनच मी विविध पदांसाठी वेतन आणि पदोन्नतीचे धोरण निश्चित केले होते. मात्र या धोरणामागचा उद्देश दुर्लक्षित केला जात असेल, तर ही दुर्दैवी बाब आहे. त्यासाठी ते लिखित स्वरूपात असायला हवे, तसेच एकमेकांच्या अनुभवातून या बाबी इतरांपर्यंत पोहोचायला हव्यात. तथापि तोंडी संवादापेक्षा धोरणांच्या पाठीमागची तत्त्वे लिखित स्वरूपात असायला हवीत.

मी या नियमांचा उल्लेख केवळ एक उदाहरण म्हणून करीत आहे. पुढील पद्धत जर आवश्यकता वाटत असेल तर अधिक योग्य ठरू शकते. विविध नियमांमध्ये बदल करायचे असतील तर ते आधी महाराजांकडे मसुदा स्वरूपात पाठवावेत (ज्याप्रमाणे एखादा कायद्याचा

मसुदा सादर केला जातो). हे तो नियम प्रसिद्ध करायच्या एक महिना आधी पाठवावे. या कालावधीत जर काही उत्तर मिळू शकले नाही, तर परिषदेने त्यावर पुढील कार्यवाही करावी. अनेक नियम असे आहेत की, ज्यामध्ये स्थानिक परिस्थितीचा विचार करता बदल करणे गरजेचे असते. संबंधित अधिकाऱ्यांनी नियमांमध्ये बदल करताना याचा विचार केला पाहिजे.

अनेकदा अधिकाऱ्यांना मतभिन्नतेचा सामना करावा लागू शकतो, मात्र त्यांनी त्यामुळे घाबरून जाता कामा नये. उलट वेगवेगळी मते त्यांच्या गुणवत्तेनुसार पडताळून पाहायला हवीत. रजा नियमांविषयी मी लिहू इच्छितो. त्या संदर्भात एक समिती नेमावी. त्यात १) सर अब्बास अली बेग- अध्यक्ष, २) डॉ. चंद्रचूड आणि इतर योग्य अधिकारी - सदस्य.

मला माहीत आहे की, आपले रजा नियम बन्याच प्रमाणात ब्रिटिश नियमांच्या धर्तीवर तयार करण्यात आलेले आहेत. ब्रिटिश नियम तयार करताना अनेक बाबी विचारात घेतल्या असतील.

समितीने नियमांमध्ये बदल सुचविताना ही काळजी घ्यावी की, त्यामुळे राज्यावर आर्थिक बोजा पडता कामा नये. मात्र सेवेचा विचार करता काही वाढीव खर्च आवश्यक वाटत असेल तर समितीने तशा आशायाचा प्रस्ताव शासनापुढे सादर करावा.

परिषदेनेही महाराजांकडे असे प्रस्ताव पाठविण्यापूर्वी व्यक्तिगत लक्ष घालून त्याची योग्यता तपासावी. कृपया 'नव-गुजराथ' मधील २५ ऑक्टोबर १९२९ रोजी प्रसिद्ध झालेला महत्त्वाचा लेख वाचावा.

वयाच्या ६० व्या वर्षांपर्यंत शिक्षकांच्या सेवा सुरु ठेवता येतील. कनिष्ठांकडून असा दबाव येऊ शकतो की, त्यांनी लवकरात लवकर निवृत्त व्हावे, मात्र कार्यक्षमता टिकून असेल तर विरोध करण्याची वृत्ती हाणून पाडली पाहिजे. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही.टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा.

२०९०

एस. एस. रांची
१ जाने १९३०

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

मी शुक्रवारी सकाळी मुंबईला पोहोचत आहे. हा एक आनंददायी; पण काहीसा कंटाळवाणा प्रवास असतो. मी आता बडोद्यात तुमचे स्वागत करण्यास उत्सुक आहे.

तुम्ही प्रवास करीत असलेल्या रेल्वेवर बॉम्बहल्ला झाला होता; मात्र सुदैवाने तुम्ही त्यातून सुखरूप वाचला. त्याबदल मी तुमचे अभिनंदन करतो.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३००

मी वर्तमानपत्रांमधून भारतातील ब्रिटिश धोरणांच्या संदर्भात तुम्ही केलेल्या घोषणांवरील प्रतिक्रिया आणि टीका वाचत होतो. मला वाटते की, तुम्ही ब्रिटिश साम्राज्याची खूप सेवा केलेली आहे. भारतातील तुमच्या कामातून हे ठळकपणे दिसून येते. भारतात ब्रिटिश साम्राज्यातील राज्यांना स्वसत्ताक राज्यांचा दर्जा देण्याचे धोरण आहे. सर्व दृष्टीने विचार करता हे उपयोगी पाऊल ठरणार आहे. मी हे पत्र परकीय भाषेत लिहात आहे. या भाषेशी मी फारसा परिचित नाही. लिहिण्यात काही त्रुटी राहिल्या, तर तुम्ही त्या समजून घ्याल. कारण मला माहीत आहे की, यामुळे गैरसमज निर्माण होऊ शकतात.

आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. इ. लॉड आयर्विन,

क्लाईसरॉय आणि गव्हर्नर, जनरल ॲफ इंडिया, नवी दिल्ली

२०९१

एस. एस. रांची
७ जाने. १९३०

प्रिय सर शिवस्वामी अव्यर,

मी तुमचे 'इंडियन कॉन्स्टिट्यूशनल प्रॉब्लेम' हे पुस्तक वाचत आहे. अतिशय उत्तम रीतीने तुम्ही वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकला आहे. तसेच संबंधित समस्यांचा विचार केला आहे.

भारतीय राज्यांविषयी मी सहजेने काही बाबी मांडू इच्छितो. मी तुमच्या अंतिम निष्कर्षाशी सहमत आहे. तथापि, भारतीय राज्ये ब्रिटिश इंडियात सामील होण्याची संधी आहे. दोघांचेही अंतिम हित सारखे असल्यास राष्ट्रीय हिताला बाधा न पोहोचता त्यांना एकत्र आणता येईल. तुम्ही सर्व विचार करून यात भरीवपणे काम करू शकता. तुमच्यासाठी ते अशक्य नाही. मात्र हे केवळ भावनात्मक विचार न करता तर्कशुद्ध वैचारिकतेतून व्हायला हवे.

आपल्या राज्यांच्या भूतकाळाचा अभ्यास करता ही राज्ये स्वतःच्या हिताचा विचार करून ब्रिटिश भारताचा आदर्श समोर ठेवूनच काम करतील. कधीही एक कमजोर शेजारी आपल्या सामर्थ्यवान शेजाऱ्यापेक्षा वेगळी भूमिका घेत नसतो. सध्या अनेक भारतीय राज्यांना आपल्या योग्य असे प्रशासन निर्माण करणे शक्य नाही. त्यांना स्वतंत्रपणे विचारातही घेता येणार नाही. त्यांचे आर्थिक हित जोपासले तर ते शेजारच्या राज्यात सामील होऊ शकतात.

मला उटकमंड येथे आपल्या अनेक झालेल्या भेटींची आठवण आहे. तुम्हाला पुन्हा भेटायला मला नक्की आवडेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर पी. शिवस्वामी अव्यर, मद्रास

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३०९

२०९२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ जाने. १९३०

प्रिय सर शिवस्वामी अध्यर,

तुमच्या ८ तारखेच्या पत्राचे उत्तर द्यायची आवश्यकता नाही, तरीही मी ते देत आहे. मला या विषयात रस आहे आणि तुम्ही असे व्यक्ती आहात की, जी आपल्याशी संबंधित मुद्याला पूर्णत्वाकडे नेण्यासाठी मार्ग आणि पद्धती शोधण्यावर भर देते. वास्तविक अशा बाबीना पूर्ण होण्यासाठी वेळ लागतो. तसेच या प्रक्रियेच्या दरम्यान अनेक अडचणी येऊ शकतात किंवा त्याला विरोधही होऊ शकतो; मात्र त्यामुळे आपण धैर्य सोडायला नको.

जसे की, मी माझ्या या आधीच्या पत्रात सुचविले होते की, भारत सरकारने भारतातील राज्याची केलेली व्याख्या सयुक्तिक नाही. ए.च. ई. ए.च. द निझाम आणि काठियावाडमधील काही शेतांचा मालक असलेली व्यक्ती यांची तुलना करता येणार नाही. तसेच प्रशासनाच्या बाबतीतही सारखीच कार्यक्षमता अपेक्षित धरता येणार नाही. आपल्यासमोर उद्भवणाऱ्या प्रश्नांशी संबंधित समस्या सहजतेने सोडवता येणाऱ्या नसल्या, तर तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे त्यासंबंधी निर्णय घेताना घाई करू नये. काळजी त्याचे उत्तर देत असतो.

ब्रिटिश भारताचा विकास अशा अडचणीमुळे मागे पडणार नाही. भारतातील राज्यांनी विकास प्रक्रियेत कायम पुढे राहायला हवे, अन्यथा त्यांना नुकसान सहन करावे लागेल.

दि. २० रोजी व्हॉइसरॉय यांचे स्वागत करण्यासाठी मी सर्व नियोजन पूर्ण केले आहे. सर्व व्यवस्थित पार पडेल, अशी मला आशा आहे. तुम्ही आणि तुमच्या पत्नी आनंदात असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर. पी. शिवस्वामी अध्यर, मद्रास

२०९३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ जाने. १९३०

प्रिय डॉ. नेविन्स,

तुमच्या २३ डिसें. १९२९ च्या पत्राबदल खूप खूप आभारी आहे. मी बडोद्याला पोहोचताच मला हे पत्र मिळाले होते. मी युरोपात काही इंजेक्शन घेतल्यामुळे मला बराच काळ तेथे थांबावे लागले. आता मला बरे वाटत आहे. मला आशा आहे की, या उपचारांमुळे संधिवाताचा त्रास कमी होईल.

बडोद्यातील हवामान उत्तम आहे. भारतीय राज्य म्हणून माझे सर्व व्यवहार सुरक्षित चालू आहेत. मी एक दिवस श्री. अब्बास तय्यबजी यांची भेट घेतली. ते मजेत असल्याचे दिसून आले. ते बॉम्बेला जात आहेत. ते परत आल्यावर आमची पुन्हा भेट होईल. त्यांनी त्यांची तब्येत कशी ठणठणीत ठेवली हे एक आश्वर्यच आहे. डॉ. जाधवांसह अनेक जण जणू गायबच झाले आहेत. तुम्हाला आणि तुमच्या बहिणीला माझ्या शुभेच्छा!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

डॉ. जे. ई. नेविन्स, लिळ्हरपूल

२०९४

लक्ष्मीविलास पॅलेस
बडोदा, ४ फेब्रु. १९३०

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

मला आपले दि. २६ जानेवारीचे पत्र मिळाले. मी माझ्या मंत्र्याला सुचविले आहे की, त्यांनी तुमच्या खाजगी सचिवांकडे धनादेश* पाठवावा.

मला आनंद वाटतो की, बॉय स्काऊट ॲर्गनायझेशनची केंद्रीय नियंत्रण यंत्रणा तुम्ही उभारलेली आहे. त्यामुळे ही चळवळ कायमस्वरूपी सुरु राहणार आहे. तसेच याचा विकास योग्य रीतीने होण्यासाठीही याचा उपयोग होणार आहे. तुमच्या या प्रयत्नांसाठी माझ्या शुभेच्छा.

माझी तब्येत बरी नसल्यामुळे मी तुमच्या पत्राचे याआधी उत्तर देऊ शकलो नाही.
तुम्हाला आणि लेडी आयर्विन यांना शुभेच्छा!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द लॉर्ड आयर्विन

* रु. ६००० चा चेक हा हिज हायनेस यांची देणगी म्हणून इंडियन बॉय स्काऊट सेंट्रल असोसिएशनसाठी पाठविण्यात आला होता

२०९५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ फेब्रु. १९३०

प्रिय सर मनुभाई,

दि. ३० रोजी बिकानेरहून पाठविलेल्या तुमच्या पत्राबद्दल मी खूप खूप आभारी आहे. मी लिहू शकतो; पण अजून फारसे काम करू शकत नाही. माझी तब्येत आता बरी असली तरी मी अद्याप बिघान्यालाच खिळलेला आहे. आठ दिवसांपासून हे असेच सुरु आहे. मला भारताच्या इतिहासाची

आठवण होत आहे. त्यातील आपल्या चुका आणि त्या चुकांमुळे झालेले नुकसान, तसेच या चुका दुरुस्त करण्यासाठी आपण केलेले प्रयत्न याचा मी विचार करीत आहे. याची मी जगासोबत तुलना करतो.

आपल्या भविष्याला आकार देण्याची आपल्यात क्षमता आहे की नाही? तसेच आपण आपल्या क्षमतांचा कितपत उपयोग करतो? गेल्या वेळी मी प्रिन्सेस चेंबरला उपस्थित होतो. मात्र तेथे मी फारसा प्रभावित झालो नाही. त्यातून बाहेर पडण्याची मी घोषणा केली तर त्याचे आश्वर्य वाढू देऊ नका. मला वाटते की, आपल्या समोरील विषयांवर मोकळ्या मनाने चर्चा क्वायला हवी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सन मनुभाई एन. मेहता, पंतप्रधान, बिकानेर

२०९६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१४ फेब्रु. १९३०

प्रिय मित्र,

तुमचे दि. १० तारखेचे पत्र मिळाले. ते वाचून मला खूप आनंद झाला. मेजवानीच्या* प्रसंगी मी दिलेले भाषण तुम्हाला आवडल्याचे वाचून समाधान वाटले. अनेक वर्षांपासून भारतातील राज्यांच्या विषयावर मी व्यक्तिगत लक्ष देत आहे. मला अशी भीती वाटते की, अलीकडे चेंबर ॲफ प्रिन्सेसने केलेली कृती योग्य दिशेने नाही. मला तर वाटते की, या चेंबरचाच काही उपयोग नाही. जर भारताला साम्राज्यांतर्गत स्वसत्ताक राज्याचा दर्जा मिळत असेल किंवा इतर कोणता दर्जा मिळत असेल, तर भारतीय राज्यांचे हित चेंबर ॲफ मिनिस्टर सांभाळू शकतात. ते ब्रिटिश भारताच्या प्रतिनिधींशी समान विचारांच्या तत्वाने चर्चा करू शकतात. तथापि, चेंबर ॲफ चीफकडून या बाबी तितक्या कार्यक्षमतेने होणे शक्य नाही. तसेच आजकाल सर्व राज्यांना एकाच मापाने मोजण्यात येत आहे. माझे हे काही विचार मी घाईतच व्यक्त करीत आहे.

तुम्ही युरोपच्या दौऱ्यावर कधी जाणार आहात? तुमचा हा दौरा निश्चित होईल आणि आपण त्या निमित्ताने भेटू शकू, असे मला वाटते. आपली मैत्री फार जुनी आहे आणि ती आणखी दृढ क्वावी अशी माझी इच्छा आहे. तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. एस. द निझाम, हैदराबाद.

* एच. ई. क्वाईसरॉय यांच्या सन्मानार्थ दिलेल्या मेजवानीप्रसंगी महाराजांनी केलेले भाषण.

२०९७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ फेब्रुवारी १९३०

चि. कमलादेवी, बडोदे

यांसी प्रेमपूर्वक आशीर्वाद, तुमचे ता. १५ चे पत्र पोहोचले, मजकूर ध्यानी आला. मी उद्या थोड्या दिवसांकरिता दिल्लीस जाणार आहे, आल्यावर मोठ्या खुशीने तुमच्या क्लबच्या स्नियांचा 'ट्याब्लो' पाहीन. तुम्ही लिहिल्याप्रमाणे तयार केलेली टिपणे रद्द न करता खानगीकडे रीतसर पाठवून घ्यावीत. चि. खंडेरावांविषयी मी बोलीन. तसा प्रसंग न आल्यास योग्य ते तुम्ही करीत जावे. मला विचारण्याचा तुमचा हेतू स्तुत्य आहे.

चि. उदयसिंह यांच्या तब्येतीविषयी बेदरकारी ठेवून पुरते न निजता समंजस यत्तेपेक्षा जास्त अभ्यास करण्याची जरूरी नाही, यावरून good habits of work and application शिकवू नये असे समजू नये. तशी सवयी लागणे अति जरूर आहे. विशेषतः श्रीमंत म्हणविणाऱ्या मुलांना विशेष जरूर आहे.

हे पत्र मि. वाडियास दाखविणे व त्यांनी त्याप्रमाणे अंमल करावा.

चि. उदयसिंह यांनी एक वर्षांने उशिरा परीक्षेस बसण्यास हरकत नाही. कारण मला चांगली प्रकृती विशेष महत्त्वाची वाटते. शिवाय मला cramming आवडत नाही. जास्त वेळ दिल्याने चि. उदयसिंह याची प्रगती विशेष चांगली झाली पाहिजे असे मि. वाडिया यास सांगावे. मला सध्या जितके कमी बोलवेल तितके उत्तम आहे. घसा दुखत असल्यामुळे बोलण्यास अडचण पडते; परंतु त्यास इलाज नाही.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२०९८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ फेब्रु. १९३०

प्रिय चिनकूराजा,

तुझ्या पत्राबदल मी आभारी आहे. मला वाईट वाटते की, माझ्या आजारपणामुळे मी फार काही करू शकत नाही; पण तू नेहमी येशील अशी मला आशा आहे. मीही तुला नियमित पत्र लिहील. बडोदा आणि ग्वाल्हेरघराण्यांमध्ये अतिशय आस्थेचे संबंध आहेत. जसे ते एकाच कुटुंबाचे सदस्य आहेत. कृपया गजराराजे यांना सांग की, मी त्यांच्या पत्राचे उत्तर निवांतपणे, मला बरे वाटल्यावर देर्इन.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस द महाराणी, ग्वाल्हेर

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३०५

२०९९

त्रावणकोर हाऊस, नवी दिल्ली
२५ फेब्रु. १९३०

प्रिय महाराज,

मला आनंद वाटला की, तुम्ही मला भेटायला आलात आणि चेंबर ऑफ प्रिन्सेसविषयी माझे मत जाणून घेतले.

तुमच्या इच्छेप्रमाणे मला आज बैठकीला उपस्थित राहणे शक्य होणार नाही. कारण मी या चेंबरमधून सदस्यत्व रद्द करण्याचे पत्र दिलेले असल्याने बैठकीस उपस्थित राहणे मला सयुक्तिक वाटत नाही. या सर्व बाबीविषयी मी विचार करून लवकरच माझी भूमिका तुम्हाला पत्र लिहून कळवीन. तोपर्यंत कृपया माझ्याविषयी गैरसमज करून घेऊ नये. मी माझ्या मंत्र्याला पाठवत आहे. ते माझ्या वर्तीने तुमच्याशी सविस्तर बोलतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस द महाराजा, पटियाला, चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, नवी दिल्ली.

२१००

त्रावणकोर हाऊस, नवी दिल्ली
२६ फेब्रु. १९३०

प्रिय महाराज,

तुमच्याशी झालेल्या संभाषणानंतर मी असा निर्णय घेतला आहे की, चेंबरमधून बाहेर पडण्याचे माझे पत्र रद्द समजण्यात यावे. माझ्या मंत्र्याने तुम्हाला सांगितल्याप्रमाणे गोलमेज परिषदेतील (चेंबर आणि इतरांची संघटना) माझ्या निर्णयाबद्दल मी स्वतंत्र असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस द महाराज, पटियाला,
चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, नवी दिल्ली

२१०१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ मार्च १९३०

प्रिय महाराणी,

तुम्ही सगळे आनंदात असाल अशी मला आशा आहे.

बडोद्याला मांडलिक राज्यापेक्षा सर्वाभौम राज्याचा दर्जा देण्याचा तसेच काठियावाडमधील प्रदेश जसे माही-कान्था, बनस-कान्था आणि रेवा-कान्था यांच्या संदर्भातील प्रस्ताव भारत सरकारच्या विचाराधीन आहे. ग्वालियरमधील जहागीरदार प्रदेशांसारखीच येथील परिस्थिती आहे. ग्वालहेरराज्याला अलीकडे असे सार्वभौमत्व प्रदान करण्यात आले आहे. कृपया तुमच्या संबंधित व्यक्तीला सांगावे की, या संदर्भातील कागदपत्रे माझ्या मंत्र्याला दाखवावीत. त्याचा आम्हाला आमचे प्रकरण सादर करताना उपयोग होऊ शकेल. तसेच दिवंगत महाराजांनी या प्रकरणात मिळविलेले कायदेशीर मत काय होते तेही दाखवावे. महाराजांनी यासंदर्भात नामांकित वकिलांचे सल्ले घेतले होते. सैन्यदलासंदर्भातील मत महत्वाचे वाटते.

ही सर्व कागदपत्रे अत्यंत गोपनीय ठेवली जातील, हे मी वेगळे सांगायला नको. तसेच या विषयासंबंधी आमच्याकडील एखादे पत्र तुम्हाला हवे असल्यास कळवावे. तुमचा निरोप आल्यानंतर मी माझ्या मंत्र्याला ग्वालियरला पाठवीन.

आपला विश्वासू
हर हायनेस महाराणी, चिनकू राजासाहेब, ग्वालहेर

सयाजीराव गायकवाड

२१०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ मार्च १९३०

प्रिय महाराणी,

मी अतिशय महत्वाच्या मुद्याकडे लक्ष वेधू इच्छितो. ज्याचा परिणाम भारतातील मोठ्या आणि महत्वाच्या राज्यांवर पडणार आहे. माझा संदर्भ क्वाईसरॉय यांनी बोलाविलेल्या गोलमेज परिषदेशी आहे. या परिषदेमध्ये भारताच्या भविष्यातील राज्यघटनेची चर्चा होणार आहे. त्याशिवाय राज्यांचा दर्जा आणि त्यांचे संबंध याविषयी देखील भविष्यकालीन धोरण ठरविण्याविषयी येथे चर्चा अपेक्षित आहे.

मला वाटते की, ग्वालियरचे स्थान आणि महत्त्व असे आहे की, ते या परिषदेत महत्त्वाची भूमिका पार पाढू शकतात. त्यामुळे ग्वालियरने अगदी विचारपूर्वक आणि नियोजन करून परिषदेमध्ये आपली मते मांडावीत. माझा विश्वास आहे की, युवर हायनेस आणि तुमची परिषद त्यादृष्टीने योग्य ती तयारी करतील.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस द महाराणी, ग्वाल्हेर

२१०३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ मार्च १९३०

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

जसे की, आपण जाणताच, बडोद्याशी संबंधित पुढील प्रश्न विचाराधीन आहेत :

१. गुजरात आणि काठियावाडमधील पोर्टचे अधिकार
२. गुजरातमधील मिठाचे अधिकार

गेली अनेक वर्षे मी पोर्टच्या संदर्भात चिंतन करीत आलेलो आहे, हे मी आधी नमूद करतो. त्यादृष्टीने माझे असे मत आहे की, बडोदा राज्याला त्याच्या पूर्ण नैसर्गिक क्षमतेनुसार या पोर्टचा विकास करण्याची परवानगी देण्यात यावी. तसेच तेथून जकात कर वसूल करू घावा. माझ्या माहितीप्रमाणे १८६५ साली भारत सरकारने हे धोरण स्वीकारले होते. मात्र या विषयाच्या अनुषंगाने आपली प्रत्यक्ष चर्चाच होऊ शकलेली नाही, हे मला खेदाने नमूद करावेसे वाटते. तरी मला आशा आहे की, हा मुद्दा विचारात घेतला जाईल.

जर आपले सरकार या मुद्याविषयी सध्या बडोद्याचे अधिकार मान्य करण्यास तयार नसेल, तर कोणताही पूर्वग्रह मनात न ठेवता मी पुढील उदाहरणाच्या अनुषंगाने बोलू इच्छितो. ओखा येथील माझा पोर्ट सुरु झाल्यानंतर सहा महिन्यांनी विरामगाव लाईन लादण्यात आली. त्यामुळे या पोर्टच्या विकासात अडथळे येत आहेत. त्यामुळे कोणताही ‘पूर्वग्रह न बाळगता’ मी असे सुचवू इच्छितो की, बडोद्याला त्याच्या बंदरांमधून परकीय मालावरील जकात कर वसूल करण्याची परवानगी देण्यात यावी.

मिठाच्या संदर्भात बडोदा केवळ आपला हक्क मागत आहे. भारतातील अनेक राज्यांच्या संदर्भात तो मान्य करण्यात आलेला आहे. मला आशा आहे की, या मुद्यांवर विचार होण्यात कसलीही अडचण येणार नाही.

जर आपल्या सरकारला या संदर्भातील सर्वसाधारण धोरण मान्य असेल, तर मी भारत सरकारच्या प्रतिनिधींशी चर्चा करण्यासाठी माझ्या मंत्र्याची नेमणूक करू शकतो.

या प्रलंबित प्रश्नांवर मार्ग निघण्यासाठी कोणताही पूर्वग्रह न ठेवता मी हा प्रस्ताव मांडत आहे. जर भारतात सरकारने हा प्रस्ताव स्वीकार केला नाही किंवा त्यांना या प्रस्तावाला मान्यता देणे शक्य नसेल तर बडोद्याला यासंदर्भात अपील करण्याचा अधिकार असावा. तसेच बडोद्याला उपरोक्त परिच्छेद २ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे आपल्या अधिकारांचा उपयोग करू द्यावा आणि ब्रिटिश भारत आणि बडोद्यामध्ये भविष्यात सामान्यपणे वसुलीच्या संदर्भात सहमती व्हावी.

भारत सरकारच्या नियमांप्रमाणे अशा प्रकरणांमध्ये सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांच्याकडे अपील करण्यासाठी सहा महिन्यांचा कालावधी दिलेला असतो. तो एक वर्षासाठी वाढविला जाऊ शकतो. सध्या तयार करण्यात आलेल्या प्रस्तावाचा विचार करता त्याला वेळ देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे अपिलासाठी वाढीव एक वर्ष मुदतीच्या कालावधीचा फायदा घ्यावा; जेणेकरून त्यावर अधिक विचार करणे शक्य होईल.

शुभेच्छांसह!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द लॉर्ड आयर्विन, व्हाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया

२१०४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ एप्रिल १९३०

प्रिय महाराज,

आपण कन्येच्या विवाह समारंभाचे आमंत्रण दिल्याबद्दल मी आपला खूप आभारी आहे. अतिशय चांगला जावई आणि स्थळ शोधल्याबद्दल मी तुमचे आणि कन्येचेही अभिनंदन करतो. कृपया तरुण जोडप्यास माझ्या शुभेच्छा कल्वाव्यात.

आजच मी हिज हायनेस महाराजा, कोटा यांना पत्र लिहिले आहे. मी दिल्लीहून परतल्यापासून बिघान्यालाच खिळलेलो आहे. त्यामुळे मला तिकडे येता येणार नाही. आपली हरकत नसेल आणि आपल्या शिष्टाचारास धरून असेल तर मी याप्रसंगी माझ्या नातवास माझ्या वतीने पाठवत आहे. त्यानंतर त्याने बिकानेरला जाऊन तुमच्यासोबत काही दिवस थांबावे आणि एका हिंदू राजपुत्रासाठी आवश्यक असलेले शिष्टाचार आपल्याकडून शिकावेत, अशी माझी इच्छा आहे. या भावना मी मनापासून व्यक्त करीत आहे.

भविष्यात मी बिकानेरला भेट देण्याचा प्रयत्न करीन. शुभेच्छांसह!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराजा, बिकानेर

२१०५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ एप्रिल १९३०

प्रिय महाराज,

आपल्या मुलाच्या विवाहाचे आमंत्रण मिळाले. मी त्याबद्दल आपला खूप आभारी आहे. मला या तरुण राजपुत्राचा परिचय करून घ्यायला आवडेल. तो नक्कीच त्याच्या कुटुंबाचा हिरा आहे आणि एका समर्थ पित्याचा गुणवान मुलगा आहे. या विवाहप्रसंगी मी तरुण जोडप्याला माझे आशीर्वाद देतो. मला या आनंदाच्या प्रसंगी उपस्थित राहायला आवडले असते, मात्र दुर्दैवाने मला ते शक्य नाही. दिल्लीहून आल्यापासून संधिवातामुळे मी बिछान्यालाच खिळलेलो आहे. तथापि आपली हरकत नसेल तर मी माझ्या नातवाला या प्रसंगी पाठवत आहे. एक प्रकारे त्यालाही यातून शिकायला मिळेल.

आपण सर्व आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराजा, कोटा

२१०६

बॉम्बे
१२ एप्रिल १९३०

प्रिय महाराज,

मी आता युरोपला निघण्याच्याच तयारीत आहे. त्यापूर्वी तुमच्याशी संबंधित विषयावर पत्र लिहू इच्छित होतो. हे पत्र तुमच्या आईलाही दाखवावे.

तुमची पत्नी हर हायनेस इंदुमती बन्याच काळापासून इकडे आहे. तिचे वय, दर्जा आणि कोल्हापूर कुटुंबाच्या सन्मानाचा विचार करता तिला लवकर घेऊन जाणे योग्य राहील. तसेच ती आरामात राहील, असे बघावे. ती घाबरलेली आहे आणि तिची ही भीती आपण निश्चित दूर कराल. आपुलकीची वागणूक आणि आरामदायी परिस्थितीत ती आनंदी राहील. त्यामुळे तिच्यात पुन्हा आत्मविश्वासही येईल. हे प्रकरण इतक्या दिवसांपासून का ताणलेले आहे याचे काही योग्य कारण मला सापडत नाही. मला आशा आहे की, तुम्ही आणि तुमच्या आई तिला परत घरी नेऊन हा प्रश्न मिटवतील. त्यामुळे मला शांती लाभेल.

तुमच्या आईची प्रकृती उत्तम असेल, अशी मी आशा करतो. त्यांची आणि तुमच्या बहिणीची मी आठवण काढल्याचे त्यांना सांगावे. मी प्रतापसिंह आणि मंत्राला आवश्यक त्या बाबी करण्यास सांगिलते आहे. मी लवकरच माझी प्रशासनाची जबाबदारी प्रतापसिंहावर सोपविण्याच्या प्रयत्नात आहे. दुर्दैवाने मला माझ्या मुलांची मदत मिळू शकली नाही; पण माझे नातू ही कमतरता पूर्ण करतील, अशी आशा वाटते. माझा पणतू आनंदात आहे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस द छत्रपती महाराज, कोल्हापूर

२१०७

जयमहाल पॅलेस, बॉम्बे
१२ एप्रिल १९३०

प्रिय कमलादेवी,
मुलांच्या मुंजी लवकरात लवकर योग्य प्रसंग पाहून उरकून घ्याव्यात. ते याआधीच व्हायला हवे होते; पण ते आता साधेपणाने पार पाडा. तुला आणि मुलांना आशीर्वाद.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजकन्या कमलादेवी गायकवाड, बडोदा

२१०८

बॉम्बे

१२ एप्रिल १९३०

चि. धैर्यशीलराव,

तुझी तार मिळाली, त्याबद्दल धन्यवाद. तुझ्या घरामध्ये आवश्यक ते बदल करून घे आणि शक्य तितक्या लवकर ते ताब्यात घे. माझी अशी आशा आहे की, यामुळे तू आनंदी आणि समाधानी असशील. तुला आवश्यक वाटणाऱ्या खोल्यांमध्ये तू दिवाणांना सांगून मार्बल लावून घेतले असशील. हे तू नंतरही करून घेतले तरी हरकत नाही; पण तू घर लवकरात लवकर ताब्यात घेणे गरजेचे आहे. दिवाण हे समजदार आहेत. ते आवश्यक त्या सुधारणा करून घेतील.

रेल्वे विभागात नियुक्त होण्याचा तुझा निर्णय योग्य असल्याचे मला वाटत नाही. माझ्या मते दिवाणांना सांगून त्यात बदल करून घ्यावास. तसेच तू तुझ्या सवयी बदलाव्यात आणि स्वभावावर नियंत्रण ठेवावे. कामाचे महत्त्व तुझ्या लक्षात येणे गरजेचे आहे. त्यात सातत्य ठेवल्याशिवाय तुला चांगले काम करता येणार नाही.

आपले काम उत्तम रीतीने करण्यासाठी तू स्थानिक भाषा शिकणे गरजेचे आहे. प्रदेशाची भाषा शिकणे आणि तेथील कामाची पद्धती समजावून घेणे हे तुझ्यासाठी फार आवश्यक ठरणार आहे.

तू स्वतः कामात झोकून दिल्याशिवाय तुला कोणत्याही विभागावर आपले नियंत्रण ठेवता येणार नाही. मी तुला भाषण देणार नाही. मात्र या काही बाबी तुझ्या भल्यासाठी सांगत आहे. दारू पिणे सोड. दारू तुझा जीव घेर्इल आणि त्यामुळे अनेकांना दुःख होईल.

माझ्या स्पष्ट बोलण्याचे वाईट वाटून घेऊ नकोस; पण मी हे तुझ्या भल्यासाठीच सांगत आहे.

आपला प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत महाराज कुमार धैर्यशीलराव गायकवाड, बडोदा

२१०९

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक, पॅरिस

२८ एप्रिल १९३०

प्रिय दिवाण,

शनिवार, दि. २६, रोजी आम्ही येथे पोहोचलो. प्रवास चांगला झाला. मात्र संधिवातामुळे मला प्रवासाचा फारसा आनंद घेता आला नाही. चार दिवस मी बिछान्यालाच खिळलेलो होतो. आताही चालताना मला खूप त्रास होत आहे. बडोदा मी काहीशा नाखुशीनेच सोडले. कारण तेथे अनेक कामे करण्याचे बाकी आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३१२

प्रशासनाचा व्याप खूप वाढलेला आहे. त्यामुळे त्यात बदल होणे फार आवश्यक आहे. कामाचे नियोजन करून ते नियंत्रित कसे करता येईल, याकडे बघावे लागेल. भविष्याच्या गरजांचा आणि संकटांचा विचार करता राज्याचे अर्थकारण नेहमी सुस्थितीत राहील, याचा विचार करायला हवा.

जोपर्यंत एखादी योजना लोकांच्या फायद्याची खात्री पटत नाही किंवा लोक त्याचा पुरेपूर उपयोग करून घेण्याची शाश्वती दिसत नाही आणि त्या योजनेची योग्य अंमलबजावणी करण्यास समर्थ वाटणार नाही, तोपर्यंत कोणतीही नवीन खर्चिक योजना सुरू करू नका. लोकांनी त्यांना मिळणाऱ्या उपयोगी बाबींमध्ये स्वतःचेही योगदान द्यायला हवे. उदा. ग्रंथालये, म्युनिसिपालटी इ. पंचायत फंड पुरेसा विचार केल्याशिवाय खर्च करू नये.

अधिकाऱ्यांकडून जबाबदारी आणि पुढाकार घेण्याची वृत्ती अपेक्षित आहे. पूर्वी याबाबतीत दुर्लक्ष झाले आणि त्याचा परिणाम कामावरही झाला. या संदर्भात सुधारणा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांनी मिळालेल्या आदेशांचा चौफेर विचार करायला हवा, तसेच त्यात काही त्रुटी असतील तर त्या वेळीच दूर करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत.

मणिलाल नानावटी आणि शिवराजसिंह यांच्यांतील ज्येष्ठतेचा प्रश्न दोघांचेही म्हणणे ऐकल्यानंतरच निकाली काढावा. मी शिवराजसिंह यांना पदोन्नती म्हणून रु. १५० मंजूर केले आहेत. अधिक विचार करून त्यात रु. १५० ते २०० पर्यंत बदल करता येईल.

मला वाटते की, तुम्ही धुरंधर यांना चेंबर ॲफ प्रिन्सेसच्या कामाचा सखोल अभ्यास करण्यास सुचवावे. तसेच गोलमेज परिषदेसमोर आपण जे काम ठेवणार होतो, त्याचाही अभ्यास करण्यास सांगावे. त्यांना आपण काही प्रमाणात आपला प्रवक्ता म्हणूनच काम करण्यास लावूया. याशिवाय विविध प्रश्नांचा आणि राज्याचा खरा इतिहास अभ्यासल्यानंतर अनेक बाबी उपयोगाच्या ठरतील. इतरांपेक्षा आपले म्हणणे ते अधिक प्रभावीपणे मांडू शकतात.

कर्नल परब यांना सांगून त्यांना खानगीचे काम अधिक प्रभावीपणे करण्यास सांगावे. सध्या पूर्वीपेक्षा या विभागामध्ये जास्त अधिकारी आहेत. खानगी अधिकाऱ्यांना पुरेसे काम आहे का? विविध दृष्टीने विचार करता खानगी अधिकाऱ्याने जास्तीची जबाबदारी पार पाडायला हवी. त्यांना आपल्या कामाचे महत्त्व माहीत नाही आणि ते माझ्या किती उपयोगाचे ठरू शकतात याचीही त्यांना जाणीव नाही. जर त्यांना पुरेसे काम नसेल तर त्यांना तसे द्यायला हवे. राज्याचा एक महत्त्वाचा सक्षम आणि विश्वासू नोकर म्हणून त्यांनी आत्मविश्वासाने काम करायला हवे. त्यांचे आयुष्य सहजपणे पार पाडण्यासाठी नाही. अर्थात मी हे मैत्रीपूर्ण भावनेतून मांडत आहे. तुम्ही हे त्यांना वाचून दाखवू शकता.

मला सामाजिक आणि इतर दृष्टीनेही अधिक मदतीची गरज आहे. माझ्या सांगण्याप्रमाणे खासेसाहेब पोवार यांनी तुम्हाला काही टिपणे पाठविली आहेत. त्याचा तुम्हाला उपयोग होईल. मला सुचत गेले त्याप्रमाणे मी काही गोष्टी नोंदवून तुम्हाला पाठविल्या आहेत.

विद्याधिकारी मि. दीक्षित यांच्या संदर्भात मी खालील तर तुम्हाला पाठविली आहे.

‘दीक्षित रजेवर जाण्यापूर्वी शिक्षण आयुक्तांच्या कार्यालयात असलेल्या भाषांतरित हस्तलिखिताची तपासणी करावी आणि त्याच्या प्रसिद्धीची कार्यवाही करावी.’

त्यांना हे विशेष काम सोपवा आणि प्रसिद्ध करण्यापूर्वी भाषांतराची नीट तपासणी करून त्यातील त्रुटी दुरुस्त कराव्यात. तथापि त्यावर फार पैसा खर्च होणार नाही, हे पाहावे. ही पुस्तके प्रसिद्ध करण्यासाठी वेळ वाया जाऊ देऊ नये. त्यासाठी शक्य ती पावले उचलावीत.

मी श्री. बी. टी. काळे यांचे 'राज्यनीतिशास्त्रांची मूलतत्त्वे' हे पुस्तक वाचले आणि हा किंचकट आणि विस्तृत स्वरूपाचा विषय त्यांनी योग्य रीतीने हाताळल्याबदल त्यांचे अभिनंदनही केले. हे खूप उपयोगी पुस्तक आहे आणि वाचण्यास सोपेही आहे. तथापि पुस्तकाची किंमत काहीशी जास्त वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर व्ही. टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

२११०

परिस
५ जुलै १९३०

प्रिय प्रतापसिंह,

मी बडोद्याहून इकडे आल्यापासून तुझ्याशी संपर्क नाही. बाळाला आणि त्याच्या आईला तुला बडोद्याला परत आणावे लागले याचे मला वाईट वाटते. आता बाळ आणि त्याची आई कसे आहेत?

तुझी पत्नी आणि इंदुमतीला मी त्यांची आठवण काढल्याचे सांग. इंदुमती मजेत असेल अशी आशा आहे.

सर्व व्यवस्था केल्यानंतरही ती परत कोल्हापूरला का गेली नाही? मला वाटते की, असे प्रश्न सोडविण्यासाठी तू अधिक रस घेऊन पुढाकार घ्यायला हवा. जेणेकरून सर्व विभागांनी आपापली कामे उत्तम रीतीने करावीत, यासाठी मला तुझ्यावर विसंबून राहता येईल. काही काळासाठी तुला इतर विभागात पाठविण्याची माझी इच्छा आहे. ज्यामुळे तुला त्या विभागाच्या कामांची व नियमांची माहिती घेता येईल. गेल्या पंधरा दिवसांपासून माझी तब्येत उत्तम आहे.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

२१११

ग्रँड हॉटेल, विटेल
१७ जुलै १९३०

चि. सौ. शांतादेवी, मु. बडोदे
यांनी अनेक आशीर्वाद

आपले ता. २ जुलैचे बडोद्याहून लिहिलेले पत्र पावले. चि. बेबीसह सर्वांच्या तब्बेती चांगल्या असल्याचे वाचून समाधान वाटले. आपण स्वतः काढून पाठविलेले बेबीचे फोटो फार सुंदर असून ते आम्हास पसंत पडले.

बडोद्यास चांगला पाऊस होऊन हवेमध्ये गारवा आल्याचे आपल्या पत्रावरून समजले. एकदम हवेमध्ये फरक पडतो, त्यावेळी बेबीच्या प्रकृतीस विशेषतः चांगले जपत असावे.

आपण पुनः अभ्यास सुरु केला ते बरे आहे. काळजीपूर्वक विविध वाचन करून बहुशुतपणा साध्य केला पाहिजे. आम्ही येथे ता. ८ पासून आले असून येथे वॉटर ट्रिटमेंट चालू आहे. त्यामुळे प्रकृतीस साधारण बरे आहे. आणखी तीनएक आठवडेपर्यंत येथे राहण्याचा विचार आहे.

चि. बेबी व प्रतापसिंह यांना आशीर्वाद. कळावे हे आशीर्वाद

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२११२

बडोदा
१९ जुलै १९३०

प्रिय लॉर्ड आर्यविन,

माझ्या मंत्र्याला आपण भेटण्याची परवानगी दिली, त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. अनेक कामांमध्ये व्यस्त असतानाही तुम्ही बडोद्याच्या बंदर आणि मिठाचे हक्क या विषयांसाठी आपला वेळ दिला, त्याबद्दल मला आनंद वाटला. मला आशा वाटते की, माझे मंत्री आणि अर्थखात्याचे आदरणीय सदस्य तसेच राजकीय सचिव यांच्यात झालेल्या चर्चेतून काहीतरी योग्य पर्याय समोर येईल.

मी यापूर्वीच तुम्हाला लिहिणार होतो; पण आपण आपल्या अनेक कामांमध्ये व्यस्त होते आणि मलाही युरोपहून परत आल्यानंतर संधिवाताचा पुन्हा अटक आला होता. मी यातून आता सावरत आहे. आपणास आणि लेडी आर्यविन यांना माझ्या व हर हायनेस यांच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द लॉर्ड आर्यविन, क्लार्क्सरॉय आणि गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया, सिमला

२११३

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
६ ऑगस्ट १९३०

युवर एक्सलेन्सी,

लंडन येथे अलीकडे छ होणाऱ्या गोलमेज परिषदेत बडोदाने भाग घ्यावा, अशी अपेक्षा असल्याचे मंत्राने कळविले आहे. औपचारिक आमंत्रणही पोहोचले. मी या परिषदेसाठीचे आमंत्रण स्वीकारत आहे.

या परिषदेमध्ये बडोद्याचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी मी माझ्या मंत्राला माझा प्रतिनिधी म्हणून पाठवू इच्छितो. कारण माझ्या प्रकृतीच्या कारणास्तव परिषदेस उपस्थित राहणे मला शक्य होणार नाही, तरी कृपया आपण तशी परवानगी घ्यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द लॉर्ड आयर्विन, व्हाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल ऑफ इंडिया, सिमला

२११४

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
६ ऑगस्ट १९३०

प्रिय खासेसाहेब,

मला तुमचे दि. २४ जुलैचे पत्र मिळाले. परिषदेमध्ये बडोद्याचे कायदेशीर प्रतिनिधित्व करण्यासंदर्भातील तुमची प्रतिक्रिया वाचली. माझे मंत्री त्यासाठी ६ सप्टेंबरला युरोपकडे रवाना होत आहेत आणि त्यासंदर्भात ते सर्व आवश्यक बाबी पूर्ण करतील.

मी तुम्हाला महाराजा काशमीर यांचे पत्र आणि त्याला मी दिलेले उत्तर याची एक प्रत पाठवत आहे. मी हे मान्य करतो की, चेंबर ऑफ प्रिन्सेसमध्ये सुरु असलेल्या घडामोडींची मला माहिती नाही; पण काही माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मला वाटत नाही की, ज्याप्रमाणे खर्च करण्यात आला आहे त्या प्रमाणात अधिकाधिक राज्यांना त्याचा फायदा मिळेल. अद्याप आपल्याला परिषदेची तारीख, त्याची कायर्क्रमपत्रिका आणि राज्यांशी संबंधित त्यातील मुद्दे इत्यादींची माहिती मिळालेली नाही. चेंबर ऑफ प्रिन्सेसमधील बहुतांशी प्रिन्सेस, सायमन कमिशनने प्रस्तावित केलेल्या शिफारशींच्या बाजूचे आहेत. त्यातील प्रमुख मुद्दे :

- १) संघाची राज्यघटना हे प्रमुख ध्येय असून प्रत्येक राज्याने संघाचे सदस्यत्व निश्चित वेळेत आणि तरतुदीनुसार स्वीकारावे.
- २) व्हाईसरॉय यांचा राज्यांशी सरळ संबंध राहील, तसेच सध्याप्रमाणे परिषदेत गळवन्ऱर जनरल म्हणून नसेल.
- ३) ‘कौन्सिल फॉर ग्रेटर इंडिया’त ब्रिटिश भारत आणि राज्यांचे प्रतिनिधी असतील. ते दोहोंच्याही हिताच्या अनुषंगाने सल्ला देतील.
- ४) ब्रिटिश भारत आणि राज्ये यातील आर्थिक बाबीचे नियोजन करण्यासाठी आणि त्यासंदर्भात चर्चा करण्यासाठी एक किंवा अनेक समित्या स्थापन करण्यात येतील.

या सर्व मुद्यांवर प्रिन्सेस, ब्रिटिश भारताचे प्रतिनिधी आणि भारत सरकार यांच्यात सहमती झाली असल्याचे वाटते. तार्किक दृष्टीने एक निश्चित भूमिका घेण्यात आली आहे. परिषदेमध्ये ब्रिटिश भारताच्या संदर्भाने असणारे प्रश्न अधिक किचकट असणार आहेत. मला हे सांगायला आनंद वाटतो की, माझी प्रकृती सुधारत आहे. तुम्हाला आणि तुमच्या पत्नीला शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच द महाराजा देवास (ज्यु.),
(तेळ्हा श्री. खासेसाहेब पोवार, गृहमंत्री ग्वाल्हेराज्य)

२११५

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
६ ऑगस्ट १९३०

प्रिय दिवाण,

तुम्ही तुमच्या एका पत्रात लिहिले की, इंदुमतीचा कोल्हापूरला जाण्याचा प्रश्न लांबणीवर टाकण्यात आलेला आहे. कारण तिला बरे वाटत नाही आणि या संदर्भातील निर्णय घेण्यासाठी ती मी तिकडे येण्याची वाट पाहू इच्छिते. तथापि तिने या संदर्भात मला काही कल्पना दिली नाही. कदाचित माझ्या आजारपणामुळे तिने हे टाळले असावे. (तरी मला ते योग्य वाटत नाही.)

इंदुमतीबदल मला खूप सहानुभूती आहे आणि तिच्या हिताचा आपण विचार करायलाच हवा. मात्र ती काही कारणांमुळे कोल्हापूरला जाण्यास उत्सुक नाही हे तर तुम्ही जाणताच.

व्हाईसरॉय यांना लिहिलेल्या पत्रात तिची परतण्याची इच्छा नाही, हे नमूद करायला मी विसरलो. मात्र एखाद्या गंभीर कारणाशिवाय आपण तिला तशी परवानगी देऊ शकत नाही. हे

आपल्या परंपरेचा विचार करूनही योग्य ठरणार नाही. तुम्ही स्वतः परिस्थिती योग्य प्रकारे समजू शकता. त्यामुळे तुम्ही तिला योग्य रीतीने आणि पूर्ण संरक्षणात परत पाठविण्याचे प्रयत्न थांबवा. आधीच आपण चर्चेतून योग्य मार्ग काढायला हवा होता. बराच अवधी वाया गेला आहे.

वादविवादाचा विचार करता बडोदा योग्य मार्ग काढण्यात यशस्वी झाले असे दिसून येत नाही. आपला इतिहास पाहता हे ठळकपणे लक्षात येते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली. टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

२११६

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
७ ऑगस्ट १९३०

प्रिय महाराज,

तुमच्या २३ जूनच्या पत्राबद्दल खूप खूप आभारी आहे.

बन्याच काळापासून चेंबर ऑफ प्रिन्सेसशी संलग्न होण्याचा मुद्दा माझ्या विचाराधीन आहे. गेल्या फेब्रुवारीमध्ये मी ए.च. ए.च. द महाराजा पटियाला यांना पत्र लिहून कळविले होते की, जरी मी चेंबरचा सदस्य नसलो, तरी मी या संघटनेच्या विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याचे माझे स्वातंत्र्य बाळगू इच्छितो. माझ्या संदर्भातील विषयांमध्ये या विशेष संघटनेने काही काम करावे, असे मी प्रस्तावित केलेले नाही. तरीही ए.च. ए.च. द नवाब, भोपाळ यांच्या आवाहनाप्रमाणे आणि माझ्या व्यक्तिगत इच्छेनेही मी गेल्या एप्रिलमध्ये दोन वर्षांसाठी मासिक रु. १००० देण्याचे मान्य केले आहे. संघटनेकडून प्रसिद्ध होणारे विशेष साहित्य प्राप्त व्हावे, असा माझा उद्देश आहे.

तुम्ही समजू शकाल, की मी यात स्वतः का सहभागी होऊ इच्छित नाही.
शुभेच्छांसह!

एच. एच. द महाराजा काशमीर, श्रीनगर

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२११७

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक, पॉरिस
४ सप्टेंबर १९३०

प्रिय गणपतराव,

मला तुमचे दि. १३ चे पत्र मिळाले. तुम्हाला जर वातावरण बदल करता आला, तर ते तुमच्यासाठी योग्य राहील आणि तुमच्या या वयामध्ये ते गरजेचेही आहे. तथापि सध्या मी तुमच्या व्यक्तिगत बाबीविषयी अधिक बोलू इच्छित नाही.

विद्याधिकारी श्री. नंदनाथ दीक्षित यांच्याविषयी तुम्ही मला जी माहिती दिली, यात तुम्ही काहीही चुकीचे केलेले नाही. ते रजेवर आहेत. लोकांना एकाच बाबीसाठी विविध मार्गाने प्रयत्न करण्यास प्रोत्साहन मिळता कामा नये. कदाचित आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून मिळणाऱ्या वाईट अनुभवांमुळे ही लोक आपल्या कामासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करताना दिसून येतात. दीक्षित यांनी स्पष्टपणे योग्य अधिकाऱ्यासमक्ष जाऊन विनंती करायला हवी. त्यानंतर दीक्षित यांच्या विनंतीच्या संदर्भात काय निर्णय घ्यायचा याचा मी निर्णय घेईन.

मी माने पाटील यांना स्वतंत्रपणे या पत्राच्या अनुषंगाने दीक्षित यांच्या संदर्भात सूचना देणार आहे.

माझी तब्येत उत्तम आहे. तरीही मी पूर्णतः अद्याप बरा नाही.

बडोद्यात पाऊस चांगला असल्याचे समजल्यावर आनंद वाटला.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

दिवाण बहादूर जी. एस. गायकवाड, बडोदा

२११८

६, एक्हेन्यू वॅन डार्इक,
पार्क मोनेक्यू, पॉरिस
९ सप्टेंबर १९३०

प्रिय प्रतापसिंह,

तुझ्या दि. २२ ऑगस्टच्या पत्राबदल आभारी आहे.

मंत्राकडून मी पोलो योजनेबदल ऐकले. मी या पोलो खेळाच्या विरुद्ध नव्हतो किंवा आजही नाही. त्यातून चांगले उद्देश सफल व्हायला हवेत. तू माझ्या मुलाचा म्हणजे तुझ्या वडिलांचा

उल्लेख केला आहेस. त्यावेळी पोलो खेळणारे काही लोक तुझ्या वडिलांशी निषेने राहिले नाही. स्वतःचे हित साध्य करण्यासाठी त्यांनी पोलोचा उपयोग केला, तसेच त्यापासून तुझ्या वडिलांचे काही अहित होते का, याचीही त्याला जाणीव करून देणे त्यांना आपले कर्तव्य वाटले नाही.

आता मी तुमच्या पत्रात उल्लेख केलेल्या प्रश्नावर येतो - 'जसे की, तुम्ही प्रशासनाविषयी मला सांगण्यास सुचविले आहे, मात्र तसे काही सांगण्यासारखे नाही, तरी मी तुम्हाला सांगतो, तुम्ही काही करू नका आणि मला आशा आहे की, मी तुम्हाला काही सांगितले नाही तर तुम्ही रागावणार नाहीत.'

कदाचित हा चुकीचा दृष्टिकोन असेल. जेव्हा मी तुला परिषदेचा सदस्य म्हणून प्रशासकीय बाबींच्या अनुषंगाने मनमोकळेपणाने लिहायला सांगतो, तर तो तुझ्या कामाचा एक भाग आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे मी तुझ्या मानसिकतेचा अभ्यास करू इच्छितो. तू मला तुझे मत मान्य करण्याचा आग्रह करू शकत नाही आणि मी ते मान्य केले नाही तर तुला राग येणार हा दृष्टिकोन एखादी अननुभवी आणि अभ्यासू नसणारी व्यक्ती मान्य करेल. प्रामुख्याने स्वतःच्या तारतम्यतेने योग्य-अयोग्यता ठरवायला हवी. यासारख्या तत्त्वाची भारतीय राज्यात तर फार आवश्यकता आहे. तथापि मी या मुद्यावर अधिक लिहू इच्छित नाही.

श्री. अविवनो यांनी पोलीस नायब सुभा म्हणून केलेल्या बाबीविषयी अप्रत्यक्षरीत्या मला माहिती मिळाली आहे. त्यामुळे मोठी दुर्घटना टळली, जसे ते आणि इतर विचार करीत होते. सामान्य परिस्थितीच्या अनुषंगाने धोके विचारात घेणे फारसे योग्य ठरत नाही असे मला वाटते, तरीही इतक्या लांबून मी हे लिहीत आहे. त्यामुळे लोक याचा कसा अर्थ काढतील, हे माहीत नाही. म्हणून कमीत कमी लिहिलेचे योग्य आहे, असे मला वाटते.

आपला प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

२११९

बर्लिन

२३ सप्टेंबर १९३०

प्रिय सर,

लंडन येथे होणाऱ्या परिषदेचे आमंत्रण मला मिळाले. आपण व्हाईसरॉय म्हणून सरकारच्या वतीने मला जे आमंत्रण पाठविले त्याबद्दल मी आपला खूप आभारी आहे. या परिषदेमध्ये भारताशी संबंधित विविध मुद्यांवर विविध गटांमध्ये चर्चा होणार आहे, हे समजले.

सरकारने मला हे आमंत्रण पाठवून एक प्रकारे माझा सन्मानच केलेला आहे, असे मला वाटते. मात्र मी अतिशय खेदाने आपणास कळवीत आहे की, सध्याची माझी प्रकृतीची अवस्था मला या परिषदेत सहभागी होण्यापासून वंचित ठेवत आहे.

आणि म्हणूनच आपल्या पत्रातून आपण दिलेल्या संमतीनुसार मी माझे मंत्री रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णमाचारी, सौ. आय. ई. यांना माझा अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून परिषदेत सहभागी होण्यासाठी नेमत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

भारत सरकारचे सचिव, लंडन

२१२०

लंडन
२८ सप्टेंबर १९३०

प्रिय दिवाण,

कौन्सिलच्या शिफारशीवरून मी नुकतेच अमरेली तालुक्याच्या सान्याबाबत पूर्ण निर्णय करण्याचे आदेश दिलेले आहेत. शेतमालाच्या भावात झालेली मोठी घसरण लक्षात घेता शेतकऱ्यांना काही प्रमाणात का होईना आधार देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शेतसान्याच्या वाढीस दिलेली मंजुरी तीन वर्षांसाठी स्थगित करण्यात यावी.

ओखामंडलच्या शेतसान्यातील नवीन वाढ पुढे ढकलण्यात येत आहे. सध्या तरी नव्याने कुठल्या शेतसान्याचे काम हाती नाही आणि नजीकच्या काळात अशी वाढ होण्याची शक्यताही नाही. याच्याशी संबंधित बाबीत शेतसारा विभागात नेमकी कशाप्रकारे कपात करता येईल, याबाबत आपण पाहावे. या विभागातील अतिरिक्त कामगारांची नेमणूक महसूल विभागातील रिकाम्या जागांवर करण्यात यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर, जी. बी. अंबेगावकर, दिवाण, बडोदा

२१२१

हेड पार्क हॉटेल, लंडन,
२२ ऑक्टोबर १९३०

प्रिय सर,

१३ तारखेच्या तुमच्या पत्राबदल मी तुमचे आभार मानतो.

त्या पत्रातून मला समजले की, मी परिषदेला हजर न राहता माझ्या दिवाणास बैठकीसाठी हजर राहावयास पाठविले तर त्यांना परिषदेचे नियमित सदस्य म्हणून मान्यता मिळणार नाही. थोडक्यात काय तर मी जर हजर नसेल तर माझे गज्ज वै विनासदस्य मानले जाईल.

या बाबतीत सांगायचे म्हणजे, जर माझी प्रकृती बरी असेल तर मी काही बैठकांमध्ये सहभाग घेऊ शकतो. मी त्या मूळ व्यवस्थेला प्राधान्य देतो, ज्यामध्ये मी माझ्या दिवाण साहेबांच्या रूपाने प्रतिनिधी म्हणून परिषदेत सहभाग घेऊ शकतो.

म्हणून मी आपणास विनंती करतो की, मी केलेल्या व्यवस्थेमध्ये कोणतेही बदल करण्यात येऊ नयेत, ज्यामध्ये मी माझे दिवाण रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णमाचारी, सी. आय. ई. यांना माझ्या जागेवर परिषदेचा प्रतिनिधी म्हणून नेमले होते. परिषदेला आमंत्रित इतर सन्माननीय सदस्यांप्रमाणेच प्रत्येक बाबतीत त्यांनाही सन्मानपूर्वक स्थान मिळावे.

पुनश्च एकदा सदिच्छांसह

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

D. T. Monteath, Esq.,
भारत सरकारचे खाजगी सचिव

२१२२

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
२६ नोव्हेंबर १९३०

श्रीमंत चिनकूराजे शिंदे,
मु. ग्वाल्हेर
अनेक आशीर्वाद, वि.

आपले ता. ९-१०-३० चे पत्र पावले. बर्लिन येथे एक महिना मुक्काम करून तेथे डॉक्टरांच्या सल्ल्याप्रमाणे इंजेकशन्स घेतले. हल्ली प्रकृती पूर्वीपेक्षा बरी असून, नियमाने फिरावयास जात असतो. तथापि पूर्ववत शक्ती येण्यास काही वेळ लागेल असे वाटते.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३२२

सव्वा महिना झाला लंडन येथे मुक्काम आहे. राऊंड टेबल कॉन्फरन्स सुरु असून तत्संबंधी हकिकत आपण वाचली असेलच. सुरुवात ठीक झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही; परंतु महत्वाचे काम यापुढे व्हावयाचे आहे. आमच्यातील भेदभाव प्राधान्य न गणिता राष्ट्रोन्तीक कशा प्रकारे होईल, या ध्येयाकडे लक्ष देऊन एकजुटीने कार्य होण्याची जरूरी असल्याने समंजस पुढारी त्या दिशेने प्रयत्न करीत आहेत. हे प्रयत्न कितपत सफल होतात, हे पाहावयाचे आहे. हल्लीचा प्रसंग देशाच्या व भावी राज्यघटनेसंबंधी फार महत्वाचा आहे, यात शंका नाही.

गवाल्हेर येथे येण्यासंबंधी आपण लिहिले आहे. परत आल्यानंतर सवड करून येईन असे म्हणतो. श्री. सौ. महाराणीसाहेब यांची तब्बेत चांगली असून त्यांनी आपणास आशीर्वाद सांगितला आहे. आपण आपल्या प्रकृतीस जपत असावे, कळावे हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

२१२३

हेड पार्क हॉटेल, लंडन
४ डिसेंबर १९३०

प्रिय चिरंजीव,

मी येथे दिलेल्या व्याख्यानावर तुम्ही जी तार पाठविली त्याबदल तुमचे आभार मानतो. आपण घेतलेल्या कष्टाचे परिणाम नेमके काय होतात हे पाहण्यासाठी आपणास जरा थांबून वाट पाहावी लागेल. आपल्या सर्वच स्तरातील लोकांची इच्छा आहे की, त्यांच्यासाठी जबाबदार सरकार असावे. इकडे त्रृतुमान लक्षात घेता सध्या येथील हवामान फारच चांगले आहे. जास्तीचे चालणे झाले की, माझ्या गुडध्याचे दुखणे मला फारच त्रास देते. पैरसमधल्या माझ्या मागच्या आजारपणापासून हे जरा जास्तच जाणवत आहे. आशा आहे की, तुमची तब्बेत उत्तम असेल. सर्वांना माझे प्रेम आणि आशीर्वाद सांगा.

आपला प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत महाराज कुमार धैर्यशीलराव गायकवाड

२१२४

हेड पार्क हॉटेल, लंडन
१५ डिसेंबर १९३०

प्रिय मँक डोनाल्ड,

परिषदेपूर्वी हिंदू-मुस्लिम प्रश्नाबाबत मी आपणास हे जे पत्र लिहीत आहे, त्याबाबत आपण मला समजून घ्याल, अशी अपेक्षा करतो. हे पत्र मी केवळ आपल्या मैत्रीखातर आपले सहकार्य मला मिळावे, याच इच्छेतून लिहीत आहे.

मला वाटते की, आपण मि. जयकर (भारत सरकार प्रतिनिधी मंडळाचे सदस्य) यांना आपली खाजगी भेट घेऊन सदर प्रश्नावर आपल्याशी चर्चा करून त्यांची मते आपणासमोर मांडण्याची संधी दिली तर ते तुमच्यासाठी देखील फार उपयुक्त ठरेल. त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांची या प्रश्नाबाबतची मते जाणून घेतल्यानंतर त्यावर नेमक्या कोणत्या दिशेने व पद्धतीने निर्णय घेता येईल, याचा तुम्ही चांगल्या तऱ्हेने विचार करू शकता. या प्रश्नावर आपला निर्णय घेण्यात आपणास सहकार्य करण्याची माझी या भेटीपाठीमागची भूमिका आहे, असे मी निःसंकोचपणे आपणास सांगू इच्छितो. आपण विश्वास ठेवावा.

मा. रॅमसे मँक डोनाल्ड, प्रधानमंत्री
१९, डाऊनिंग स्ट्रीट, लंडन

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२१२५

पॅरिस
२० डिसेंबर १९३०

प्रिय महाराज ,

आपल्या मंत्रिमहोदयांशी बर्लिनमध्ये भेट झाली आणि आम्ही दोघांनी बराच वेळ गप्पा मारल्या याचा मला फार आनंद झाला होता. मला ते अतिशय बुद्धिमान आणि सक्षम व्यक्ती वाटले. म्हैसूर राज्यातील अनेक चांगल्या बातम्या आणि चांगला राज्यकारभार याविषयी ऐकून मला खरेखर फारच आनंद झाला. मनातल्या गोष्टी पटकन सांगण्याबाबत तसा मी जरा कच्चा आहे तरी मी आपणास सांगू इच्छितो की, मी नेहमी तुमची आठवण काढत असतो. आपल्या मातोश्री आणि भगिनी यांना माझा नमस्कार सांगा. मी आजच लंडनला जाण्यासाठी निघणार आहे. आपल्या बंधूला देखील मी सांगितले आहे की, त्यांना जेव्हा शक्य असेल आणि सोयिस्कर होईल, तेव्हा त्यांनी लंडनला आमच्याकडे काही दिवस मुक्कामास यावे. मागील फेब्रुवारीपासून जूनपर्यंत मी अक्षरशः बिछान्याला खिळलेलो होतो. मला अजूनही पायऱ्या चढायला त्रास होतो, तसेच नाठ्यगृहात वर्गेरे फार काळ खुर्चीमध्ये बसायलाही फार त्रास होतो. माझे पाय खूप

दुखतात, तरीही सध्या मी पहिल्यापेक्षा जरा बराच आहे. आशा करतो की, आपणही मजेत असाल. वेळेवेळी आपणाकडून पत्र आल्यास मला निश्चितच आनंद होईल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिंज हायनेस महाराज, म्हैसूर

२१२६

लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदा
१३ फेब्रुवारी १९३१

प्रिय महाराज,

मी परवाच येथे पोहोचलो आणि येथील वातावरणही मला छान वाटले. आशा करतो की, असेच वातावरण अजून पुढे काही काळ टिकून राहावे. युरोप सोडून निघालो होतो तेव्हापेक्षा आता मला जरा बरे वाटतेय; पण अजूनही अंमळसा थकवा जाणवतोय. लंडनमधील माझा मुक्काम तब्येतीसाठी फारसा लाभदायक ठरला नाही, असेच मी म्हणू शकतो. तेथील वातावरण अतिशय दमट आणि अनिश्चित स्वरूपाचे होते.

आतापर्यंत सगळी घडलेली हकिगत तुम्हास समजलीच असेल. सुरुवातीला कुणाकडेही चर्चेसाठी कोणकोणते विषय घ्यायचे याबाबत कोणतीही विषयसूची किंवा विषयाशी संबंधित कोणतेही मुद्दे नव्हते. बैठकीत अचानक अनेक मुद्दे आणि विषय चर्चेसाठी पुढे आणले गेले आणि मग अगदी कल्पनेच्या विश्वात राहून निर्माण करण्यात आलेल्या प्रश्नांना उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. मला वाटले संस्थानिक राज्यकर्त्यांच्या संघटनेला तरी फार काही माहिती असेल, असो. नंतर हळूहळू का होईना थोडीशी सुधारणा झाली. संस्थानिक राज्यकर्त्यांमध्ये प्रचंड असूया, मतभेद आणि बेबनाव होता. ते वरिष्ठांकडे आणि त्यांच्या समान हितसंबंधी समूहांकडे तक्रारी करत होते. त्या सर्व राजांबाबत, तसेच एकूणच सर्व प्रकरणाबाबत मी जरा नवखा होतो. त्यामुळे मी त्यांची नेमकी प्रवृत्ती समजूच शकलो नाही. मला वाटते बन्याच बाबी व्यवस्थित तयार करता येऊ शकतात. कारण की, संस्था चांगले आणि उपयुक्त कार्य करण्याइतपत सक्षम नवकीच आहे. पॅरिसचे काम अद्याप त्यांच्यासाठी करणे बाकी आहे.

तुम्ही स्वतः या कामाबाबत तुमच्या परिने मार्गदर्शन करू शकता का? तुम्ही त्याच्याशी सहमत आहात का? नंतर मग संस्थानिक राज्यकर्त्यांच्या संघाला कदाचित त्याची आवश्यकता भासणार नाही. मला स्वतःला त्यामध्ये अधिक रुची घेण्याची फार इच्छा आहे; परंतु माझी तब्येत मला त्याबाबतीत साथ देत नाही. एखाद्या मोठ्या व्यक्तीने त्यात सहभाग घेऊन सर्वांना प्रेरणा देऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढविणे गरजेचे आहे.

लंडनमध्ये असताना मला तुमचे पत्र मिळाले होते. मी तुम्हाला, तुमच्या परिवाराला आणि म्हैसूरला विसरणे कदापि शक्य नाही. तुम्ही माझे परममित्र आहात. माझी तब्येत जर चांगली झाली तर मी नक्कीच आपल्या भेटीस येईन. मात्र अद्यापतरी माझ्या प्रवासाच्या नियोजनाबाबत निश्चितपणे काही सांगता येत नाही. तुमच्या मातोश्रींना माझा प्रणाम सांगा. आशा करतो की, आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस द महाराज, म्हैसूर, बंगलोर

२१ २७

मुंबई
फेब्रुवारी १९३१

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

भारतात परतल्यानंतर मी आपणास हे शुभेच्छा पत्र लिहितोय.

परिषदेसाठी श्रम घेणाऱ्या सर्वच घटकांनी केलेल्या उत्कृष्ट नियोजनाबद्दल फार छान वाटले. त्या अनपेक्षित व्यवस्थेमुळे सर्वच भारावून गेले होते. माझ्या तब्येतीचे खरे तर आभार मानायला हवेत. कारण ती चांगली झाल्यामुळेच खरे तर मला या संस्मरणीय साधकबाधक चर्चेत सहभाग घेता आला. ज्यामुळे मला खरोखर खूपच आनंद झाला.

मला वाटते की, त्यामुळे किमान भारतासाठीच्या संभाव्य घटनेची दिशा आणि आराखडा ठरविण्याबाबत फार समाधानकारक प्रगती झाली; आणि माझी खात्री आहे की, त्यामुळे भारतासारख्या महान देशाच्या संपन्नतेची हमी देता येईल. भारत आणि ब्रिटिश साम्राज्य यांनी यानिमित्ताने जे यश मिळविले त्याचे श्रेय निश्चितपणे आपल्या अथक परिश्रम, सहनशीलता आणि प्रेरणादायक मुत्सदीपणाला जाते.

सध्याच्या परिस्थितीत माझ्या राज्यातील विविध प्रश्नांवर अतिशय महत्वाचे काम असल्यामुळे सध्या दिल्लीमध्ये उद्घाटन समारंभाची जी जोरदार तयारी सुरु आहे त्यासाठी मला येणे शक्य होणार नाही याचा मला फार खेद वाटतोय. नवीन राजधानीच्या भरभराटीसाठी आणि सर्वतोपरी यशस्वीतेसाठी मी मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो.

हर हायनेस महाराणीसाहेब यांच्याकडूनही आपणा उभयता पती-पत्नीस खूप खूप शुभेच्छा!
आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस लॉर्ड आयर्विन,
भारताचे व्हाईसरॉय आणि गवर्नर जनरल, नवी दिल्ली.

२१२८

बडोदा

२३ फेब्रुवारी १९३१

प्रिय लॉर्ड आयर्विन,

मी आणि महाराणीसाहेब ९ फेब्रुवारीला भारतात पोहोचलो आणि आम्ही दोघेही आमच्या राज्यात परत आल्यामुळे फार आनंदित आहोत. आम्ही फँकोनिया या भारताची पर्वटन सफारी करणाऱ्या जहाजाने परत आलो.

माझी प्रकृती जशी असावी अशी मी अपेक्षा केली होती तशी ती नाही, याची मला भीती वाटतेय. मी युरोपला निघण्यापूर्वी मला संधिवाताचा अटॅक आला होता. त्यातून बाहेर पडण्यास मला प्रदीर्घ काळ लागला. युरोपमध्ये आलो तरी मी पूर्ण बरा झालेलो नव्हतो. सप्टेंबरच्या मध्यापर्यंतही मी नीट चालू फिरू शकत नव्हतो. लंडनमध्ये माझा तीन महिने मुक्काम असताना मला राऊंड टेबल परिषदेबाबतचे आमंत्रण मिळाले. लंडनमधील वातावरण निश्चितच छान होते. मात्र कामाच्या प्रचंड व्यापामध्ये मी त्याबाबत विसरूनच गेलो.

मी दिल्लीच्या समारंभासाठी येणार होतो; परंतु ते शक्य झाले नाही; परंतु मी पुनश्च एकदा आपले मनःपूर्वक अभिनंदन करतो आणि नव्या राजधानीच्या यशस्वी वाटचालीसाठी भरपूर शुभेच्छा देतो.

लेडी आयर्विन आणि आपणास महाराणी साहेबांचा नमस्कार. तुम्ही भारत सोडून जाण्यापूर्वी दिल्लीला येऊन आपला निरोप घेण्याची माझी खूप इच्छा आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस लॉर्ड आयर्विन, भारताचे क्लाईसरांय आणि गव्हर्नर जनरल, नवी दिल्ली

२१२९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२३ फेब्रुवारी १९३१

प्रिय सर विश्वेश्वराच्या,

मुंबईहून आपण १९ फेब्रुवारी १९३१ रोजी पाठविलेल्या पत्राबद्दल मी आपला आभारी आहे. आपले आणि नटराजन यांचे पत्रक मी आधीच वर्तमानपत्रांमध्ये वाचले होते आणि यापुढेही मी ते आनंदाने वाचेन. एकदा का प्रतिकृतीस मान्यता मिळाली की, मग घटनातज्ज्ञांच्या, वकिलांच्या आणि उत्तम प्रशासकांच्या मदतीने त्यात तपशील भरणे सोपे होईल. त्यासाठी जगाच्या विविध भागांमध्ये जेथे यशस्वीपणे हे प्रतिमान राबविले जाते, तेथील गोष्टीही त्यासाठी विचारात घेता येतील.

भारताच्या लोकांनी स्वतःचे कल्याण आणि हित लक्षात घेऊन त्यांचे सर्व प्रश्न स्वतः निर्णय घेऊन सोडविणे ही सद्यःस्थितीत भारताची मोठी गरज आहे.

वरील गोष्ट साध्य करण्यासाठी हे आवश्यक आहे की, राज्याच्या सर्वोच्च पदांवर भारतीय व्यक्तींच्याच नेमणुका केल्या जाव्यात, म्हणजे ते त्यांची कर्तव्ये चांगल्या तऱ्हेने बजावू शकतील. असे हे उच्चपदस्थ आणि सर्वच लोक सुशिक्षित असणे अतिशय गरजेचे आहे.

मी सध्या कामाच्या प्रचंड व्यापात व्यस्त आहे, त्यामुळे जरा गडबडीमध्येच लिहिलेल्या या पत्राबद्दल क्षमस्व.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर. एम. विश्वेश्वरव्या, बंगलोर

२१३०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ फेब्रुवारी १९३१

प्रिय महाराज,

लंडन येथील गोलमेज परिषदेमध्ये मी घेतलेल्या परिश्रमाबद्दल आपण माझे आभार व्यक्त केले याबद्दल मीच आपला आभारी आहे. याबद्दल आपण सर्वजण आभाराचे भागीदार आहात, हे मात्र खरे. आपण सर्वांनी आपले वैयक्तिक हेवेदावे, मतभेद आणि हितसंबंध बाजूला ठेवून आपल्या सर्वांच्या भल्यासाठी एकत्र यायलाच हवे. आपण काय करतोय तर फक्त पहिल्या टप्प्यावरचे प्रयत्न करणार आहोत. जोपर्यंत भारताला भारताचे प्रश्न स्वतः सोडविण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होणार नाही, तोपर्यंत आपण फार काही मोठे साध्य केले असे आपण म्हणू शकत नाही. सर्वोच्च पदे ही फक्त आणि फक्त भारतीयांनाच देण्यात यावीत.

आशा करतो की, आपली प्रकृती उत्तम असेल.

कृपया तुमच्या चिरंजीवास माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस महाराज, पटियाला, चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस

२१३१

लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदे
७ मार्च १९३१

चि. विनकूराजे शिंदे, मु. गवालहेर यांसी,

अनेक आशीर्वाद, उपरी वि. आम्ही उभयता क्युनार्ड लाईनर फ्रांकोनिया बोटीने ता. ९ फेब्रुवारी रोजी मुंबईस येऊन पोहोचलो व दोन दिवस मुंबईस गाहून ता. ११ रोजी बडोद्यास येऊन दाखल झालो. समुद्रावरील प्रवास बराच सुखकर झाला. बोटीवरील एकंदर व्यवस्था चांगली होती. असो.

येथे आल्यानंतर ताबडतोब लोकस्थितीचे निरीक्षण करण्याकरिता आम्ही दौरा सुरु केला व नुकतेच तीन-चार दिवसांपूर्वी बडोदे प्रांतांतील सर्व तालुके पाहण्याचे काम पुरे केले.

गाऊऱ टेबल कॉन्फरन्सच्या श्रमानंतर काही विश्रांती न घेता या फिरण्यामुळे बरीच दगदग वाटते, तरी लोककल्याणासाठी प्रजावात्सल्यभावाने हे सर्व मी उत्सुकतेने करीत आहे. याचा योग्य फायदा करून घेणे हे लोकांवर अवलंबून आहे. या सर्व कार्यबाहुल्यामुळे विलायतेहून आल्याबरोबर आपणास पत्र लिहिण्यास झाले नाही. सध्या माझी प्रकृती साधारण बरी आहे. प्रकृतीचे मान बरे राहिल्यास, यंदा विलायतेस न जाता येथेच राहावे, असे म्हणतो. पाहू काय होते ते.

आपण आपल्या प्रकृतीस जपत असावे. मुलांना आशीर्वाद सांगणे. त्यांची मला आठवण होत असते. त्यांच्या प्रकृतीस जपत असावे. कळावे हे आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१३२

लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदे
८ मार्च १९३१

चि. गजराराजे शिंदे, मु. गवालहेर यांसी,

अनेक आशीर्वाद, उपरी वि. आपलेकडून अलीकडे बरेच दिवसांत पत्र नाही. आम्ही उभयता विलायतेहून क्युनार्ड लाईनर फ्रांकोनियाने ता. ९ फेब्रुवारी रोजी सुखरूप येऊन पोहोचलो.

बडोद्यास आल्यानंतर लोकस्थितीचे निरीक्षण करण्याकरिता सर्व बडोदे प्रांतांमध्ये दौरा केला. ठिकठिकाणी प्रजाजनांना त्यांच्या हितानहितासंबंधी खुल्या दिलाने आणि स्पष्टपणे समजुतीचे चार शब्द सांगितले.

“जें जें आपणांसी ठावें तें तें इतरां शिकवावें,
शहाणें करून सोडावें, सकल जन”

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३२९

या उक्तीप्रमाणे मी अहर्निश लोकहित साधण्यासाठी तत्पर असतो. राष्ट्रोद्धारासाठी अशा तपश्चयेची आवश्यकता फार असते. ही गोष्ट आपणास ठाऊक आहेच.

सध्या आपला देश क्रांतिमय युगमधून जात असल्याकारणाने यावेळी नेते लोकांनी सर्व गोष्टी पूर्ण विचाराने केल्या पाहिजेत. दरेकाने स्वशक्तीनुसार प्रयत्न केल्यास, देशकल्याणास बरीच मदत होईल, यात शंका नाही. आमची प्रकृती साधारण ठीक आहे. प्रकृतिमान बरे राहिल्यास येथेच कोठेतरी थंड हवेमध्ये यंदा राहण्याचा विचार आहे.

आपण आपल्या प्रकृतीस जपत असावे. मुलांना आशीर्वाद सांगणे. त्यांच्या तब्येतीस फार फार जपणे. मुलांचा अभ्यास बरा चालला असेलच. त्यांच्या अभ्यासाकडे विशेष लक्ष देणे, हा आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

ता. क.- विलायतेस जाण्याचे बरेच दिवसांपूर्वी शरीरसंबंधाचे बाबतीत आपले एक पत्र आले होते. त्याची आठवण आपणास असेलच. त्यासंबंधाने कदाचित आपला गैरसमज झाला असावा असे मला वाटते. असा संबंध करण्याच्या बाबतीत उभय पक्षाने मोकळ्या मनाने विचारविनिमय केला पाहिजे, असे मला वाटते. अशा बाबतीत मुश्खता ठेवणे अखेरीस हितावह नसते.

योग्य वेळी माझ्या नातीपैकी कोणीतीही मुलगी पाहावयाची असल्यास, योग्य तजवीज करून आपणास दाखविण्याची सवड करण्यात येईल. वेळ मात्र आपणास कळवावी लागेल. हे सहज आपणास लिहीत आहे. कोणत्याही तर्हेने अडचणीत पाडण्याचा बिलकूल उद्देश नाही. कळावे हे आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१३३

बनवारीलाल हाऊस,
१, औरंगजेब रोड, नवी दिल्ली
१८ मार्च १९३१

प्रिय महाराज,

आपण लिहिलेल्या अतिशय मैत्रीपूर्वक आणि विवेकशील पत्राबद्दल मी आपले मनापासून कौतुक करतो. तुम्ही तुमची जी भावना बोलून दाखविली ती काही ज्येष्ठ राजांच्या मनातही आहे. शिष्टाचाराच्या काही सामाजिक किंवा निम सामाजिक समारंभांना हजर राहणे, यामुळे हिज हायनेस

यांच्या संघाच्या मुख्य पदावर काहीही परिणाम होणार नाही. या सर्व संस्थानिक राज्यकर्त्यांच्या इच्छेचा मान राखून हे आजच्या मेजवानीचे अध्यक्षपद स्वीकारण्यास मला आनंदच होईल. हिज एक्सलन्सी व्हाईसरॉय यांच्या प्रकृतीसाठी शुभेच्छा देण्यातही मला आनंद वाटेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस महाराज, पटियाला,
संस्थानिक राज्यकर्त्यांच्या संघाचे प्रमुख, नवी दिल्ली.

२१३४

बनवारीलाल हाऊस,
१, औरंगजेब रोड, नवी दिल्ली
१९ मार्च १९३१

प्रिय महाराज,

मी आपणास माझे मत सांगण्यासाठी सरदचे पत्र तिहीत आहे. मला वाटते की, कोणत्याही राजाने संस्थानिक राजांच्या संघाचे प्रमुखपद हे एक वषषीक्षा जास्त किंवा मग त्याहून निराळा; पण योग्य असा कालावधी, जो सर्वानुमते एक तत्त्व म्हणून प्रस्थापित केला जाईल, त्यापेक्षा जास्त काळ भूषवू नये.

माझे असे मत आहे की, यामुळे राजाच्या संघाचे हित जास्तीत जास्त चांगल्या तर्फेने साध्य करता येईल आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे जास्तीत जास्त राजांना अनेकदा संघाची सेवा करण्याची चांगली संधी मिळू शकेल.

मी आपणास हे पत्र थोडे मोकळेपणाने लिहिले आहे. यामागे आपल्या कार्यकाळाबद्दल काही प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्याचा माझा हेतू नाही, हे समजून घ्या. मात्र मला असेही वाटते की, चान्सलरच्या कार्यालयात सर्वसामान्य प्रशासनाबाबत अनेक सुधारणा व्हायला हव्या होत्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस महाराज, पटियाला, चॅन्सलर ऑफ द चेंबर ऑफ प्रिन्सेस, न्यू दिल्ली

२१३५

बनवारीलाल हाऊस,
१, औरंगजेब रोड, नवी दिल्ली
२० मार्च १९३१

प्रिय नवाब साहेब,

चेंबर ऑफ प्रिन्सेसच्या येत्या निवडणुकांच्या बाबत मी आपणास कळवू इच्छितो की, माझे
मत आपणास देण्यात मला अतिशय आनंद होत आहे.

हिज हायनेस नवाब, भोपाल

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२१३६

मुंबई
९ मे १९३१

चि. सौ. इंदुमती यांसी, अनेक आशीर्वाद

द्वारकेकडून आल्यानंतर मजला तीन-चार दिवस ताप येत होता. आता प्रकृतीत बरे वाटत
आहे; पण अद्यापि अशक्तता आहे.

येथील हवा बरी आहे. दोनप्रहरी थोडासा उन्हाचा त्रास होतो. सायंकाळी वारा सुटतो.

आम्ही ता. ११ सोमवारी कोल्हापुरास जाणार आहोत. तुमच्या संबंधात शक्य तितकी चांगली
व्यवस्था होईल, अशाबद्दल प्रयत्न करून तुम्ही कोल्हापुरास सुखसोयीने राहणे विशेष श्रेयस्कर
आहे. श्रीमंतांच्या जवळ निरुपयोगी लोकांचा भरणा जमण्याकडे कल विशेष असतो. विशेषत: या
वर्गातील बायांकडे हा प्रकार विशेष असतो. तरी या बायांनी अशा आळशी लोकांना महत्त्व देऊन
त्यांना फाजिल उत्तेजन देण्याकडे कल ठेवता कामा नये. अशा मोहास बळी पडणे बरे नाही. तुम्ही
समंजस आहात म्हणून थोडक्यात लिहिले आहे. आपला मराठा मोळा फार हितावह असतो. तुम्ही
चांगली हितावह पुस्तके वाचण्याकडे कल ठेवावा. प्रकृतीस जपत असावे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

चि. सौ. महाराणी ताराबाईसाहेब, कोल्हापूर

प्रिय लॉर्ड विलिंगडन,

मुंबई येथे अगदी थोड्या वेळासाठी का होईना आपली भेट घेऊन आपले स्वागत करण्याची संधी मिळाली तर मला खूप आनंद होईल.

मागील काही दिवसांपासून माझी तब्बेत जरा बरी नाही. येथील उष्णतेचा परिणाम माझ्या तब्बेतीवर होत असून मला फारच थकवा आलाय. माझ्या डॉक्टरांचे म्हणणे आहे की, मला हवापालटाची आवश्यकता आहे. म्हणूनच सध्या मी २३ मे रोजी युरोपला जाण्याचे नियोजन करीत आहे. भारतात अधिक काळ राहण्याची माझी मनीषा असली तरी प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे मला जाणे भाग पडत आहे. मी खूप अनिष्टेने जातोय. कारण माझा सगळा जीव माझे लोक आणि बडोदा यामध्ये गुंतलेला आहे.

या पत्रासोबत मी एक टिप्पण जोडत आहे, ज्यामध्ये माझ्या राज्याच्या प्रशासनासंबंधीच्या काही प्रलंबित प्रश्नांबाबतची माहिती आहे. आपण जातीने त्यात लक्ष घालावे, म्हणजे त्यातून काहीतरी सन्मान्य तोडगा निघू शकेल. त्याबाबत बराच काळ पत्रव्यवहार सुरू आहे. मात्र त्यातील अनिष्टिततेमुळे दिवसेंदिवस राज्याच्या विकासावर वाईट परिणाम होत आहे. अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांवर निवाडा देणे आवश्यक आहे. ऑल इंडिया फेडरेशनसाठी येण्यापूर्वी या बाबींवर निर्णय होणे आवश्यक आहे.

बडोद्याकडून संरक्षणासाठी दिलेल्या प्रदेशाची माहिती असणारे स्वतंत्र पत्र पाठविले आहे. त्याबाबतची माहिती आहे. सध्याच्या माझ्या अवघड परिस्थितीमध्ये मुंबई सरकार याबाबत आपणास संपूर्ण माहिती देईल. या पार्श्वभूमीवर बडोद्यातील माझ्या प्रजेला काही सोयीसवलती देण्याबाबत आपण काहीतरी करून आम्हास उपकृत कराल, अशी आशा करतो.

मी माझे मंत्री श्री. रावबहादुर कृष्णमाचारी यांना शिमल्यात तुमच्यासाठी थांबण्यास सांगितले आहे. त्यांना जर आपण माझे मुद्दे स्पष्टीकरण करण्याची संधी दिली तर मी आपला खूप खूप आभारी राहीन.

लेडी विलिंगडन यांना महाराणीसाहेबांच्या आणि माझ्या वर्तीने नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज एक्सलन्सी लॉर्ड विलिंगडन,
भारताचे क्लाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल, सिमला

जयमहाल, मुंबई
१४ मे १९३१

प्रिय लॉर्ड विलिंगडन,

मी आपणास अशा एका विषयावर आज हे पत्र लिहीत आहे, ज्याने अनेक वर्षांपासून माझे लक्ष वेधून घेतलेले आहे आणि त्यात दोन प्रसंगी भारत सरकारनेही सुधारणा केलेल्या आहेत. सध्याच्या या परिस्थितीमध्ये हा विषय खरोखर खूपच महत्वाचा आणि परिणामकारक आहे. ब्रिटिश सरकार आणि भारतीय संस्थानिक गरजे यांचे मिळून एक राज्यसंघ निर्माण करण्याबाबतची जी चर्चा सध्या होत आहे, माझ्या या पत्रव्यवहाराचा विषय निःसंशय यापैकीच एका विषयाशी संबंधित आहे. याबाबत कोणताही निश्चित निर्णय घेऊन त्याला एक निश्चित आकार प्राप्त होण्यापूर्वी त्यावर योग्य ती चौकशी होऊन सर्वांना समान न्याय मिळेल, अशी तजवीज करण्यात यावी. असे असले तरी या प्रश्नाच्या काही बाजू राज्यसंघाच्या (Federation) प्रश्नापेक्षा थोड्या वेगळ्या समजून हाताळल्या जाव्यात. या प्रश्नाबाबतची काही तथ्ये मी खाली देत आहे आणि त्याबाबतचा संपूर्ण तपशील पत्रासोबत जोडत आहे.

सन्माननीय ईस्ट इंडिया कंपनी आणि गायकवाड महाराज यांच्या मध्ये इ. स. १८०२ मध्ये जो एक सामंजस्य करार झालेला होता त्यान्वये २००० शिपाई आणि एक युरोपियन तोफखान्याची तुकडी ठेवण्यास आणि त्यांना अनुदान देण्यास महाराजांनी संमती दिलेली होती. तसेच हेही संमत करण्यात आलेले होते की, त्या सैन्याच्या खर्चासाठी जमीनजुमला किंवा ठराविक रक्कम देण्यात येईल. तेव्हापासून गायकवाडांच्या राज्यातील ठराविक प्रदेश या फौजेसाठी नेमून देण्यात आले आहेत. ज्यामुळे दोन्ही बाजूंना हे सर्व सोयिस्कर झाले (आर्टिकल ॲफ कन्हेन्शन, १८०२, Aitchison Treaties, खंड VIII, पृ. ३२). त्या करारातील भाषा खरोखर नोंद घेण्यासारखी आहे. कारण त्यातून संपूर्ण व्यवस्थेचे उद्देश स्पष्टपणे अधोरेखित होतात. या कराराचा पाठपुरावा करताना त्यामध्ये ६ जून १८०२ मध्ये एक तरतूद करण्यात आली होती. त्यासाठी एक दस्तऐवजही केला गेला. त्यानुसार ५०,००० रु. किमतीची जायदाद प्रतिवर्षी आणि रोख रक्कम ७,३०,००० रुपये इतके उत्पन्न नेमून देण्यात आले. अशा प्रकारच्या काही तरतुदीनंतर व देवघोरीच्या पद्धतीनंतर एक संरक्षण करार सन १८०५ मध्ये सर्व मार्गील तरतुदीप्रमाणे संमत करण्यात आला. ज्यामध्ये ३००० पायदळ आणि एक युरोपियन तोफखाना तुकडी यांना कायमस्वरूपी अनुदान देण्यात आले. राज्यातील काही ठराविक जिल्हे आणि करारात निश्चित केलेली रक्कम फौजेला देण्यासाठी ते प्रदेश तोडून देण्यात आले. त्यातून तैनाती फौजेचा खर्च भागविण्याचे नियोजन करण्यात आले. (२१ एप्रिल १८०५ चे निवेदन, Aitchison Treaties, खंड-VIII, पृ. ६७). हा व्यवहार जसा की, आधीच्या तरतुदीमध्ये ठरला होता, तसा जायदादीच्या बाबतीत केला गेला. सन १८१७ मध्ये या कराराला एक पुरवणी जोडण्यात आली. त्यानुसार तैनाती फौजेत संस्थानातील पायदळ शिपायांची एक बटालियन वाढविण्यात

आली आणि स्थानिक शिपायांच्या दोन घोडदळाच्या फलटणींचा त्यात समावेश करण्यात आला. त्यांच्या खर्चासाठी निश्चित रक्कम नेमून देण्यात आली. तसेच या वाढीव फौजेच्या वाढीव खर्चासाठी काही प्रदेश आणि त्यांचा महसूलही देण्यात आला.

असो, हे नाकारता येत नाही की, यापैकी काही तहांमध्ये आणि करारांमध्ये शाश्वत सार्वभौमत्व या गोष्टींचा वापर केला गेला. तरीही हे उघड आहे की, या सर्व व्यवहारांचे मूलतत्व हे होते की, तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी जी ठराविक रक्कम आणि जायदाद नेमून दिलेली होती, त्याची अंमलबजावणी व्हावी. (Aitchison Treaties, खंड-VIII, पृ. ६९, वरची नोंद). दुसऱ्या शब्दांमध्ये सांगायचे म्हणजे संपत्तीचे अथवा प्रदेशांचे हे जे हस्तांतरण होते त्याचा एक विशिष्ट आणि मर्यादित असा हेतू होता. त्यामुळे जायदादीशी संबंधित वास्तव सनदी आणि अनुदान यामध्ये, तसेच इतर सेवांच्या अनुदानांमध्ये कोणत्याही प्रकारचे फरक वा भेद नव्हते (Aitchison Treaties, खंड-VIII, पृ. ६०). या कराराचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी मुख्य मार्गदर्शक दोन्ही गटांच्या वर्तीने आहेत. हे तथ्य आणि वास्तव कृपया आपण लक्षात घ्यावे; जेणेकरून मी यापुढे जे सांगणार आहे, त्यावर आपण योग्य पद्धतीने विचारमंथन करू शकता.

कराराच्या वेळी त्या जिल्हांमधून जमा झालेल्या महसूलाची एकूण रक्कम फक्त चोवीस लाख रुपये होती. त्यांचे एकूण क्षेत्र चार हजार मैल होते, तर १९२१ च्या जनगणनेनुसार तेथील लोकसंख्या पंधरा लाख इतकी होती. प्रांतांच्या माहितीनुसार जिल्हांचा एकूण महसूल आता दीड करोडपेक्षा कमी नाही.

या कराराचा आणि एकूणच सर्व व्यवस्थेचा परिणाम बडोदा संस्थान आणि सोबत जोडलेल्या नकाशात पिवळ्या रंगाने दर्शविलेल्या भागावर झालेला आहे. ब्रिटिश क्षेत्रातील जिल्हांच्या मध्यभागी असलेला हा भाग विविध भागांत विखुरला गेला आहे. त्यामुळे बडोदा संस्थान आणि ब्रिटिश सरकार या दोहोंनाही प्रशासकीय कार्यात प्रचंड अडचणी आणि गैरसोयी निर्माण झाल्या आहेत. यामुळे वास्तविक पाहता बडोद्याला एकसंघ राज्य बनविण्याच्या मूळ हेतूलाच तडा जात आहे. (४ सप्टेंबर १८१७ रोजीच्या मार्कीस हॅस्टिंग्च्या कोर्ट निर्देशकातील परिच्छेद ८. ईस्ट इंडिया ब्ल्यू बुक एच. सी. नं. ३६९, १८१८, पृ. ४६).

मदतीसाठी फौज ठेवताना तिचा उद्देश स्पष्ट केला गेला होता. ज्यानुसार या फौजेने गायकवाड राजवंशातील व्यक्तीचे संरक्षण करणे, राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे, बंडखोरांचा बंदोबस्त करणे, खंडणीची वसुली करणे आणि भारतातील कोणत्याही सत्तेच्या राज्यावरील हल्ल्याला संयुक्तपणे प्रतिकार करणे अशा विविध उद्देशांचा समावेश होता.

या कराराच्या वेळची भारताची परिस्थिती जर आपण लक्षात घेतली तर आपल्या लक्षात येईल की, बडोद्यात ही फौज ठेवण्यामागे तिने अंतर्गत सुव्यवस्थेसाठी सेवा प्रदान कराव्यात आणि बडोदा संस्थानाचे सर्वतोपरी संरक्षण करावे, हे हेतू होते. आधीच सांगितल्याप्रमाणे बडोदा संस्थान आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यामध्ये तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी द्यावयाच्या रकमेबाबत अनेक करारमदार झालेले होते. या सर्व व्यवहारांचे सार किंवा अर्थ प्रामुख्याने संबंधित प्रदेश सोडून देणे किंवा जायदादीच्या रूपाने दिलेली रक्कम सोडून देणे हा कधीच नव्हता, तर त्या करारांचा मुख्य उद्देश तैनाती फौजेच्या तुकड्यांसाठी होणारा खर्च भागविण्याची तरतूद करणे एवढाच होता. पुढे

१८१० मध्ये निर्माण झालेल्या परिस्थितीतही हाच प्रमुख हेतू होता. मुंबई सरकारने एक प्रस्ताव सादर केला त्यानुसार गायकवाडांच्या राज्यात या कराराची पुनर्रचना करण्याचा तसेच खर्चाची रक्कम एक करोडपर्यंत वाढविण्याचा विचार होता. तसेच फौजेसाठी नेमून दिलेला प्रदेशही वाढविण्याचा विचार होता (Aitchison's Treaties, Vol. VIII, P. 7). सन १८१० मध्ये याबाबत जो पत्रव्यवहार झाला त्यामध्ये हा करार म्हणजे अनुदानाच्या सुरक्षिततेसाठीची उपाययोजना होता अशा आशयाचे लेखन सापडते (ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रकरणातील सिलेक्ट कमिटीच्या बैठकीच्या वृत्तांत लेखनातील मुद्रे, राजकीय किंवा परकीय, १८३२, पृ. ३२८). असे असले तरी सुप्रीम कोटने मुंबई सरकारचा तो प्रस्ताव मान्य केला नव्हता. खर्चाची तरतुद १८०२, १८०५ आणि तत्सम करारांच्या आणि मान्यतांच्या अधीन राहून जी केली होती तीच ठेवण्यात आली. यापुढे जाऊन हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, सन १८४१ पर्यंत सर्व व्यवहारांसाठी आणि जिल्हांमधून जो एकूण महसूल जमा केला जात होता, त्यासाठी स्वतंत्र खाते राखले गेलेले होते. बडोदा संस्थान आणि ब्रिटिश सरकारमध्ये झालेल्या विविध करारांमध्ये ठळकपणे अधोरेखित करता येतील, अशा प्रकारचे फरक निर्देशित केलेले होते. जे सर्व निझामाशी झालेल्या कराराच्या ८ व्या कलमात समाविष्ट होते (Aitchison's Treaties, खंड - ९ वा, पृ. ७०). ज्यामध्ये निझाम सरकारने जाहीर केले होते की, “करारात ठरल्याप्रमाणे व ठरलेल्या कालावधीनुसार संबंधित जिल्हांमधून, प्रदेशांमधून जी काही थकबाकी ज्यांच्याकडे देणे बाकी लागते किंवा मग संबंधित जिल्हांमधून एखादे वेळी जास्तीचे उत्पन्न व महसूल जमा झाला असेल तर” यावरून असे निश्चित लक्षात येते की, या करारात संदर्भ दिलेल्या जिल्हांचाच संदर्भ दोन्ही गटांच्या अंतिम कार्यवाहीसाठी आणि तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी ग्राह्य धरण्यात येत असावा. याउलट बडोदा संस्थानाच्या बाबतीत मात्र कधीही अतिरिक्त उत्पादनाच्या हक्कांबाबत कोणतीही सोडचिडी दिल्याचे दिसत नाही; परंतु सन १८०८ मध्ये तैनाती फौजेला नेमून दिलेल्या जिल्हांमधून जमा झालेला महसूल कमी होता, त्यामुळे संस्थानाकडे दोन्हीमधल्या फरकाच्या रकमेची मागणी करण्यात आली.

तेक्कापासून आणि सन १८३० पासून भारतीय सैन्यदलासंबंधी अनेक नवनवीन विकास योजना हाती घेण्यात आल्या. विशेषत: तैनाती फौजेला स्वतंत्र कमांड म्हणून अस्तित्व प्राप्त झाले. गायकवाडांच्या कोणत्याही स्वतंत्र उल्लेखाशिवाय गुजरातमधील सर्वच ब्रिटिश सैन्याच्या सर्वच तुकड्यांचे ‘नॉर्दर्न आर्मी’ म्हणून एकत्रीकरण करण्यात आले आणि म्हणूनच सद्यःस्थितीत बडोद्यामध्ये स्वतंत्र अशी कोणतीही तैनाती फौज अस्तित्वात नाही, असे म्हणाणे जास्त बरोबर ठरेल. ब्रिटिश इंडियन आर्मीची एक तुकडी सध्या बडोद्याच्या छावणीमध्ये आहे. मात्र बडोद्यासाठी जी फौज तयार करून दिलेली होती ती आता अस्तित्वात नाही.

सन १९२१ ते १९२७ दरम्यान संस्थानातील सैनिकी तुकड्यांच्या पुनर्रचनेबदल जो पत्रव्यवहार झालेला होता, त्यामध्ये भारत सरकारने निःसंशय अगदी स्पष्टपणे सांगितलेले आहे की, तैनाती फौजेची ठिकाणे आणि तुकड्यांची संख्या यात केल्या जाणाऱ्या बदलांचा मूळच्या केल्या गेलेल्या व्यवस्थेवर कोणताही परिणाम होणार नाही; परंतु असेही म्हणता येणे शक्य नाही की, ब्रिटिश सरकार आणि भारतीय संस्थानिक राजे यांच्यात बटलर समितीने सुचविल्याप्रमाणे

आणि गोलमेज परिषदेत ठरविल्याप्रमाणे जे अजूनही चालू आहे अशा सर्वसामान्य बाबींची चौकशी करता येणे शक्य नाही, त्याबाबतची संक्षिप्त माहिती घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी तोडून दिलेल्या प्रदेशांमधील एकूणच तथ्ये आणि सांख्यकीय माहिती यांची समग्र माहिती संकलित करण्यासाठी भारत सरकारच्या वर्तीने एक समिती नेमण्यात आली होती. या समितीकडे आणखी एक जबाबदारी सोपविली होती ती म्हणजे संस्थानांनी तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी जो प्रदेश दिलेला होता त्याची सर्व खर्च, वजा जाता निव्वळ किंमत किती आहे, याची गणना करावी. म्हणजे मग प्रशासनाचा सर्व खर्च, प्रशासनासाठी लागणाऱ्या अतिरिक्त खर्चासाठी दिलेल्या हिश्यासहित खर्च वजा जाता उरणारी निव्वळ शिल्लक रक्कम किती याची माहिती समजू शकते. हे माहिती काढण्याचे कामही समितीकडे सोपविण्यात आलेले होते. या समितीच्या संदर्भाना गृहीत धरण्यात आले होते की, ब्रिटिश सरकार आणि संस्थान यांच्यातील जी काही देवघेव असेल ती सामंजस्याने आणि आपापसातील समजूतदारपणाने सोडविण्यात यावी, त्यासाठी जे प्रदेश तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी तोडून देण्यात आलेले होते तेथून येणारे जास्तीचे उत्पन्न व नफा यांचा वापर केला जावा. मात्र मी हे स्पष्ट करू इच्छितो की, असे असले तरीही आर्थिक बाबतीत हा जो उपाय सांगितलेला आहे, तो किमान बडोदा संस्थानाच्या बाबतीत तरी न्याय देण्यास पुरेसा नाही. त्या खात्याचा संपूर्ण इतिहास जसा करारात होता, तसा तपासून पाहायला हवा. करारामध्ये निर्देशित केलेला प्रदेश आणि त्याविषयीचे सर्वच तपशीलदेखील लक्षात घ्यायला हवेत. तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी तोडून दिलेल्या प्रदेशबाबत तसेच त्यामागील मूळ उद्देशबाबत सांगोपांग विचार करूनच ब्रिटिश सरकार आणि बडोदा संस्थान यांच्यातील संबंधाबाबतची भविष्यकालीन दिशा ठरविणे आवश्यक आहे. विशेषत: आगामी घटनात्मक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर या करारांचा मूळ हेतू आणि उद्देश यांची पुन्हा तपासणी करून त्यातून कोणतेही आकस्मिक आणि अन्यायकारक बदल होणार नाहीत, याची काळजी घेणे हे अशा परिस्थितीत नवीन विकासाच्या धोरणासाठी तसेच ब्रिटिश भारतात संस्थानी राज्यांचा नेमका दर्जा काय राहील, हे ठरविण्यासाठी विचारात घेणे गरजेचे आहे. तैनाती फौजेच्या बाबतीत माझ्या राज्याला देण्यात येणाऱ्या संरक्षणाच्या कालावधीत जी वाढ दिलेली आहे, त्याची किंमत मला चांगली ठाऊक आहे. मात्र, तरीही मला हे आवश्यक वाटते की, या नवीन व्यवस्थेकडे मी सरकारचे लक्ष वेधावे; जेणेकरून अगामी घटनात्मक बदलांच्या वेळी त्यावर लक्ष केंद्रित करता येईल आणि या उल्लेखनीय परिस्थितीत संरक्षणाबाबतच्या जबाबदाऱ्या आणि इतर जबाबदाऱ्या यांचा समतोल साधता येईल. तैनाती फौजेच्या खर्चासंबंधीच्या कराराची पुनर्रचना करताना जे प्रदेश तोडून देण्याबाबत निर्णय घेण्यात येईल तो सर्वाना सोयीचा व योग्य असावा. तसेच त्याचे उद्देश हे ठरविल्याप्रमाणेच असावेत, ज्यातून दिलेल्या प्रश्नांबाबत पारदर्शकता यावी. बडोदा संस्थानावर संरक्षणाच्या दृष्टीने कायदेशीर बंधने योग्य असावीत. कोणत्याही प्रशासकीय समस्या सोडविण्यासाठी परिच्छेद पाच आणि आठमध्ये सांगितल्याप्रमाणे गोष्टी विचारात घ्याव्यात. ज्या गोष्टींमुळे ब्रिटिश सरकार आणि बडोदा सरकार यांच्यात काही असुविधाजनक परिस्थिती निर्माण होऊ शकते, त्या सर्वच बाबतीत वरील परिच्छेद विचारात घ्यावेत.

आपणास हे सर्व सांगण्यापाठीमागे मला या सर्व विषयाची वाटणारी चिंता या प्रकरणात येणाऱ्या समस्या या बाबी आहेत. म्हणूनच मी विचार केला की, आपणासमोर या सर्व बाबी ठेवून त्याबाबत आपल्याशी चर्चा करून पुढील गोष्टी ठरविणे हीच सर्वात योग्य पद्धत राहील. मला खात्री आहे की, आपण माझे हे पत्र नक्कीच कार्यालयीन नोंदीमध्ये सामील कराल आणि आपणास जेव्हा योग्य वाटेल तेव्हा त्याबाबत योग्य ती कारवाई कराल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिज एक्सलन्सी लॉर्ड विलिंग्डन,
भारताचे व्हाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल, सिमला

२१३९

श्री

जयमहाल, मुंबई
१९ मे १९३१

चि. श्री. अ. सौ. महाराणी अवकासाहेब यांसी,

प्रेमपूर्वक आशीर्वाद. आपले ता. १४ चे पत्र पोहोचले. आपल्या सर्वांचे क्षेम ऐकून समाधान वाटले. आम्ही कोल्हापूरहून आपणा सर्वांचा निरोप घेऊन महाबळेश्वरी गुरुवारी १ वाजता पोहोचलो. मध्यंतरी पांचगणीस हिंदू हायस्कूल पाहण्यास एक तास उतरलो होतो. महाबळेश्वरी दोन दिवस होतो. हवा उत्तम होती. महाबळेश्वर अलीकडे बरेच सुधारले आहे. पुढील वर्षी महाबळेश्वरास काही दिवस राहण्याचा विचार आहे. शनिवारी महाबळेश्वराहून निघून लोणावळ्यास रात्री साडेआठ वाजता पोहोचलो. भाटघरचे पाण्याचे धरण पाहावयास मध्यंतरी गेलो होतो. धरण सुंदर आहे. येथे सात-आठ दिवस राहण्याची चांगली सोय आहे. या प्रवासात उन्हाचा त्रास झाला नाही. वाई सोडल्यावर उन्हाची थोडीशी झाल भासली. लोणावळ्यास एक रात्र काढून मुंबईस काल रोजी डेक्कन क्वीनने आलो. महाबळेश्वरी चि. कमलादेवी व मुले तसेच लोणावळ्यास चि. सौ. शांतादेवी व बाळ यांच्या तब्बेती बन्या आहेत.

विद्यार्थी ए. जी. पवार यांच्याविषयी हकीकित समजली. ते मला कोल्हापुरास भेटले होते. अशा हुशार विद्यार्थ्यांकरिता युरोपात जाऊन अभ्यास करावयाचा झाल्यास बडोदे राज्यात काय सवलती आहेत याबदल त्यांना माहिती दिली होती. ज्या राज्यांतून स्कॉलरशिप मिळेत, त्यास तेथे नोकरी करण्याची अट असते हे व्यवहारदृष्ट्या योग्यच आहे. त्यास ही अट मान्य नसल्यास माझी काही हरकत नाही. त्यास स्वतंत्रपणे युरोपास विद्यार्जनाकरिता जावयाचे असल्यास आपण सांगितल्यावरून मी त्यास रु. १२०० मदत देईन. त्यास जरूरीप्रमाणे सर्व रक्कम मिळून इंग्लंडला गेल्यानंतर

आपण मला कळविणे म्हणजे ही रक्कम मी आपणाकडे चेकने पाठवून दईन व तो त्यास आपण द्यावा. विद्यार्थी होतकरू दिसतो व त्यास विद्यार्जनाकरिता ज्यांनी मदत केली असेल, त्यांच्या उपयोगी पडणे हे त्यांचे कर्तव्यकर्म आहे, असे मी समजतो. त्यास यश यावे अशी माझी इच्छा आहे.

आम्ही श्री. सौ. महाराणी साहेब, चि. धैर्यशीलराव व श्री. सौ. विमलादेवीसहित ता. २३ रोजी युरोपास जाण्याकरिता निघू.

श्री. महाराणी साहेब, श्री. महाराज साहेब, श्री. धाकट्या महाराणी साहेब, श्री. युवराज व चि. सौ. युवराजी यांना आम्हा उभयतांचा आशीर्वाद कळविणे.

कळवावे, हा आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१४०

पॅरिस

१ जुलै १९३१

प्रिय दिवाणसाहेब,

आपण १५ तारखेला पाठविलेल्या पत्राच्या संदर्भात मी आपले आभार मानतो. त्याबाबत आपणास मी तार पाठविलेली आहे.

तुम्ही पत्रात सांगितल्याप्रमाणे तुमचे लंडनला येण्याचे जे नियोजन आहे त्यास माझी अजिबात हरकत नाही, मात्र कदाचित आपणास आपल्या अपेक्षेपेक्षा अधिक काळ इकडे थांबावे लागण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे आपण इकडे येण्यापूर्वी आपल्या अनुपस्थितीत राज्याची कमीत कमी गैरसोय होईल, अशा प्रकारची व्यवस्था करूनच यावे. असे झाल्यास मला अधिक आनंद होईल.

तुमच्या ७ तारखेच्या पत्रात तुम्ही संदर्भ दिलेल्या धारा-सभा या प्रकरणाबाबत माझी स्वतःची काही मते आहेत. त्या मतांबाबत तुमच्या गैरहजेरीत काही स्पष्टीकरण देणे जरा अवघड आहे. माझ्या सवडीनुसार त्याबाबत पुढील पत्रात मी सविस्तर लिहीन.

या दरम्यान मात्र केवळ धारा-सभा बैठक झालेली नाही. या कारणामुळे कायदेनिर्मितीच्या प्रक्रियेला कोणताही अडथळा येता कामा नये. नेहमीचे बिलाचे मसुदे पूर्वीप्रमाणेच प्रसिद्ध केले जावेत. धारा-सभेचे अस्तित्व ही काही राज्यासाठी फार महत्त्वाची बाब नाही. हे सत्य नमूद केल्यामुळे आपण माझा या संस्थेलाच विरोध आहे, असा निष्कर्ष काढावा, अशी माझी अजिबात इच्छा नाही. तिचा मूळ पाया तर जबाबदार आणि संवेदनक्षम वाटतो.

माझ्या अवलोकनार्थ यासंबंधी जी टिपणे पाठविली होती त्याबाबत मी तुलनात्मक विचार केलेला आहे. येथे पडून मी अजून दुसरे काय करू शकलो असतो. टिपण आणि पत्रव्यवहार पद्धतीच्या बाबतीत मला वाटते की, काही दुय्यम दर्जाच्या अधिकाऱ्यांनी पत्रपद्धतीच्या तुलनेते टिपण पद्धतीला दाबून टाकले आहे.

हा झालेला बदल माझ्या दृष्टीने फारसा प्रगतिकारक नाही. टिपण लिहिण्यामागचा मुख्य उद्देश संबंधित अधिकाऱ्याला त्या प्रकरणाबाबत थोडक्यात पण स्पष्टपणे माहिती मिळावी हा असतो. त्याचबरोबर त्या संबंधित प्रकरणातील सर्वच घटकांचे आणि पैलूंचे त्याला यथार्थ ज्ञान क्वावे, हाही हेतू या पाठीमागे असतो; जेणेकरून संबंधित अधिकाऱ्याचा अमूल्य वेळ वाचतो. त्याचबरोबर त्याचे कष्टही वाचतात. पत्रलेखन पद्धतीमुळे मात्र हा मूळ उद्देश उधळून लावल्यासारखे होते.

ज्याची बौद्धिक गती आणि क्षमता जरा मंद आहे, अशाच व्यक्तीकडून या पत्र पद्धतीचा जास्त अवलंब होतो. कारण टिपण पद्धतीसाठी विचारांवर प्रचंड एकाग्रतेची आवश्यकता असते.

या मुद्यावर फार दुराग्रहीपणे माझे मत मांडण्याची माझी अजिबात इच्छा नाही. मला फक्त एवढेच सुचवायचे आहे की, जरी या पत्रपद्धतीचा अवलंब केला तरीही अधिकाऱ्यांनी शक्यतो संबंधित प्रकरणाशी संबंधित सर्व तथ्यांची सोयिस्कर स्वरूपात मांडणी करावी. असे केल्यामुळे त्यांच्या वरिष्ठांना फारशी प्रश्न विचारण्याची गरज न पडता सोयीने व गतीने निर्णय घेणे शक्य होईल. पत्र पद्धतीमध्ये अधिकाऱ्यांनी फार अघळपघळ व विषयांतर करून लिहू नये. त्यामुळे मग काही संबंधित माहिती मागावी लागते, जे की अनावश्यक काम आहे.

समजा जर पत्रपद्धतीचा अवलंब केला जाणारच असेल तर मग त्याची शीर्षकं टिपणात असतात त्या पद्धतीने भरण्यात यावीत. त्यामध्ये विविध हेतूने आणि विशेषतः संबंधित अधिकाऱ्याची क्षमता जोखता यावी, अशा तन्हेने माहिती असावी.

माझी अशी इच्छा आहे की, मी जी काही निरीक्षणे नोंदविलेली आहेत त्यावर कार्यवाही करण्यात यावी, ज्याला साधी बाब म्हणून सोडून देऊ नये. आता माझी तब्बेत बन्यापैकी सुधारली आहे. ज्यामुळे मी निदान थोडाफार ती फेरफटका मारू शकतो.

कृपया रेसिडेन्ट आणि कौन्सिलच्या इतर सर्व सदस्यांना माझा नमस्कार सांगा. आपण उभयता तसेच आपले सर्व परिजन आनंदात असतील, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्री. व्ही. टी. कृष्णम्माचारी, दिवाण, बडोदा

२१४१

६, एक्हेन्यू वेन डाईक, पॅरिस
२ जुलै १९३१

प्रिय लॉर्ड विलिंग्डन,

अलीकडे च माझ्या मंत्राने मला एक अहवाल पाठविला आहे. हा अहवाल त्यांनी आपण आणि आपल्या प्रशासनातील सदस्यांशी केलेल्या पाठपुराव्यासंदर्भातील आहे.

माझ्या राज्याशी संबंधित अनेक मुद्दे सोडविण्यासाठी सध्याचा काळ उत्तम असल्याचे मी मानतो. हे प्रश्न बन्याच काळापासून प्रलंबित आहेत आणि त्यामुळे राज्याशी संबंधित अनेक विकासाच्या मुद्यांना खीळ बसत आहे.

मी भारतातील तुमची अनेक भाषणे अतिशय काळजीपूर्वक ऐकली आहेत. मला अगदी प्रामाणिकपणे असे वाटते की, भारतात तुम्ही हाती घेतलेले मोठे आणि जबाबदारीचे काम तुम्ही यशस्वीपणे पार पाडाल. भारताविषयीचे तुमचे आकलन, अनुभव आणि अभ्यास यामुळे येथील प्रश्नांना सोडविणे तुम्हाला सहज शक्य होईल.

संघराज्याच्या संदर्भात भारतीय राज्यातील राजांचा दृष्टिकोन बदलत आहे. निश्चित ध्येयाकडे वळण्यापूर्वी आपल्याला विविध मते आणि धोरणांचा विचार करावा लागेल. मला असे मनापासून वाटते की, जर भारताला स्वयंशासनाला अधिकार पूर्णपणे दिला तर तो संपूर्ण भारताच्या हिताचा ठरेल. राज्यांना अधिक स्वातंत्र्य प्रदान केले तर त्यांच्या हे आपोआप लक्षात येईल की, संघराज्यात सामील होण्यातच त्यांचे खरे हित आहे.

तथापि हा पूर्ण विषय सामंजस्याने आणि सहानुभूतीपूर्वक हाताळला आणि मोठ्या राज्यांना जबाबदारीने आपली भूमिका पार पाढू दिली तर संघराज्याच्या यशासाठी ते अधिक उपयुक्त ठरेल.

भूतकाळात काही राजकीय कारणांचा परिणाम एकत्रेवर झाला. अधिक स्पष्ट सांगायचे तर काही महत्त्वाच्या राज्यांच्या प्रदेशांनाही याची झाल पोहोचली होती. हे घडले नसते तर ही राज्ये माझ्या राजकीय अनुभवानुसार संघराज्याच्या आपल्या धोरणाच्या पाठीमागे समर्थपणे उभी राहिली असती आणि आपल्याला आपला उद्देश अगदी सहजपणे साध्य करता आला असती.

मला तब्येतीच्या कारणास्तव भारताबाहेर जावे लागले आहे हे नाखुशीने सांगावे लागत आहे. पॅरिसला आल्यावर माझा जुना शत्रू संधिवाताने माझ्यावर पुन्हा हल्ला केला. मात्र आता माझी प्रकृती सुधारत आहे. येथील हवामान उत्तम आहे.

तुम्ही आणि लेडी वेलिंग्डन आनंदी असाल असा विश्वास वाटतो. तुम्हा दोघांनाही माझ्याकडून आणि महाराणीकडून शुभेच्छा !

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. ई. द लॉर्ड वेलिंग्डन, क्लाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल, भारत, सिमला

२१४२

पॅरिस
६ जुलै १९३१

प्रिय मि. वेजवूड बेन,

३० जून रोजी आपण पाठविलेले पत्र मला मिळाले. त्याबद्दल आपले आभार मानण्यासाठी पत्र लिहिण्याची माझी इच्छा होती. लंडन येथे होणाऱ्या गोलमेज परिषदेच्या फेडरल स्ट्रक्चर समितीचा सदस्य म्हणून पंतप्रधानांनी मला जे निमंत्रण पाठविले आहे त्याबद्दल त्यांना माझ्या वतीने विशेष आभार कळवा.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३४९

सध्याच्या परिस्थितीत समितीच्या समोर जी काही कामे आहेत त्याबाबत मला चांगलीच जाणीव आहे आणि मी त्यास सर्वोच्च महत्त्व देतो. माझ्या अधिकारात समितीला सहकार्य करण्यासाठी जे जे आवश्यक आहे ते मी अगदी आनंदाने करीन.

डॉक्टरांचा वैद्यकीय सल्ला लक्षात घेता मला वाटते की, नाईलाजाने मला जास्तीच्या जबाबदाऱ्या अंगावर घेण्यास विनम्रतापूर्वक नकार द्यावा लागतो. कामाचे स्वरूप पाहता माझ्या तब्येतीवर जास्त ताण पडण्याची शक्यता आहे.

माझ्या राज्याच्या कारभारासंबंधीच्या विविध कामांमुळे माझी तब्येत सध्या जास्तच बिघडलेली आहे. त्यामुळे डॉक्टरांनी मला सक्त ताकीद दिलेली आहे की, शक्य तेवढे मी सर्व अधिकच्या कामापासून स्वतःला दूर ठेवून विश्रांती घ्यावी.

माझे मंत्री श्री. व्ही. टी. कृष्णमाचारी हे माझे अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून समितीवर हजर राहतील आणि समितीच्या सर्व बैठका, चर्चा यामध्ये सातत्याने सहभाग घेऊन माझी मते पूर्णपणे परिणामकारकतेने मांडतील यावर माझा ठाम विश्वास आहे.

असे असले तरी समजा जर हिज मॅजेस्ट्री भारत सरकार यांची इच्छा असेल तर मी स्वतः देखील बैठकांना हजर राहून माझ्या मंत्र्यांच्या कार्यास पूर्णपणे हातभार लावण्याचा प्रयत्न करीन. मात्र त्यासाठी माझ्या प्रकृतीने मला साथ द्यायला हवी, तरच हे शक्य होईल.

याबाबतचा निर्णय आपणास कळवीत असताना माझ्या प्रकृतीची निकडीची समस्या आपण लक्षात घ्यावी. मी हिज मॅजेस्ट्री भारत सरकार यांना अशी गवाही देतो की, याबाबतीत किंवा परिषदेशी संबंधित इतर कोणत्याही बाबतीत माझ्या संपूर्ण सहकार्यावर आपण विश्वास ठेवावा. मला यासाठी जे काही शक्य होईल ते सर्व मी करीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सन्माननीय मि. वेजवूड बेन,
भारत सरकारचे राज्य सचिव, लंडन

२१४३

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
९ जुलै १९३१

प्रिय नबाबसाहेब,

आपण दिल्लीमध्ये असताना आपले जे बोलणे झाले त्यानुसार मी संस्थानिक राज्यसंघ संघटनेला देणगी देण्याच्या प्रस्नावर विचार करत आहे.

लवकरच भारतीय गोलमेज परिषदेचे दुसरे अधिवेशन सुरु होणार आहे आणि त्यामुळे आपण अपेक्षित धरलेल्या खर्चपिक्षा खर्च नक्कीच जास्त वाढणार आहे. त्यामुळे माझी अशी इच्छा आहे की, मी गेल्यावर्षी जी २००० रुपये देणगीची घोषणा केली होती त्यामध्ये अजून १००० रुपयांची वाढ करावी. येत्या १ मे १९३१ पासून ती वाढ लागू राहील.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३४२

विशेष संघटनाविषयीची माझी भूमिका अजूनही तीच आहे, जी मी २८ ऑगस्ट १९३० ला पॅरिसवरून हिज हायनेस, काश्मीरचे महाराज यांना पाठविलेल्या पत्रामध्ये स्पष्ट केलेली होती. तुमच्या अधिक माहितीसाठी मी त्या पत्राची प्रत आपणास यासोबत पाठवीत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस नबाबसाहेब, भोपाळ,
चेंबर ऑफ प्रिन्सेसचे अध्यक्ष, भोपाळ

२१४४

६, एक्हेन्यू वॅन डाईक, पॅरिस
१३ जुलै १९३१

प्रिय दिवाण,

मी येथे आल्यापासून अक्षरशः माझ्या खोलीमध्ये आहे. तथापि माझे काम सुरु आहे.

संधिवाताच्या अट्कच्या तीन टप्प्यांमध्ये, जसे त्याची सुरुवात, त्रासाची तीव्रता आणि उपचारानंतर होणारी सुधारणा या दरम्यान पूर्णपणे शारीरिक आणि मानसिक आराम गरजेचा आहे.

मात्र माझ्या बाबतीत हे काळजीपूर्वक होत नाही. तथापि आता मला थोडेफार चालता येते.

मला आता महिनाभरासाठी का होईना; पण पूर्ण आरामाची गरज आहे. तुम्ही त्यादृष्टीने मला मदत कराल अशी आशा आहे.

डी. व्ही. गायकवाड यांच्या संपर्कात आल्याने मला आनंदच वाटला. ते एक सदगृहस्थ आहेत. ते एक उत्तम अधिकारी होऊ शकतात. मात्र मी त्यांच्या प्रशिक्षणासंदर्भात समाधानी नाही.

याचा अर्थ असा नाही की, ते आपली नेहमीची कामे योग्य रीतीने करू शकत नाहीत. मात्र त्यांची योग्यता आणि शिक्षण यांचा विचार करता, तसेच त्यांनी योग्य उच्च अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली अनुभव घेतलेला आहे हे लक्षात घेता त्यांच्याकडून आणखी भरीव कामाची अपेक्षा आहे. त्यांनी एखाद्या कारकुनासारखे काम करणे अपेक्षित नाही. त्यांना धोरणांची फारशी माहिती नाही, तसेच विविध विषयांतील धोरणांच्या अनुषंगाने त्यांचा अभ्यासही दिसून येत नाही.

चिकित्सकपणे अभ्यास करण्याची वृत्तीही त्यांच्यात पूर्णतः विकसित झालेली नाही. एखाद्या बाबतीत सुधारणा करणे गरजेचे आहे की नाही हे ते स्पष्टपणे सांगू शकत नाही आणि तशी गरज असेल तर ती कोणती व कशी करावी या बाबतही त्यांना स्पष्ट कल्पना नाही.

मात्र त्यांच्यात क्षमता नाही, असे म्हणता येणार नाही, तर त्यांना अधिक अनुभवाची आवश्यकता आहे आणि तो त्यांना प्रत्यक्ष कामातून मिळू शकेल.

त्यांच्यात जिज्ञासू वृत्ती हवी तशी विकसित झालेली नाही. त्यामुळे एखाद्या कारकुनासारखा ते विचार करतात. तथापि, एका उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यासाठी ते योग्य नाही. ते धोरणांचा अभ्यास करीत नाही, तसेच राज्याचा विचार ऐतिहासिक आणि चिकित्सक दृष्टीने करीत नाहीत. त्यांनी समोर आलेल्या प्रश्नांवर अचूक भाष्य करायला शिकले पाहिजे.

या बाबी काळजीपूर्वक आणि सलग सरावाने साध्य होणाऱ्या आहेत. प्रत्येकाला असे शिकण्याची संधी मिळत नाही. खेरे तर अधिकाऱ्यांसमोर असे अनुभव घेण्याच्या अनेक संधी येत असतात. मात्र ते याचा कितपत उपयोग करून घेतात, यावर त्यांची अनुभवसमृद्धी होणे अवलंबून असते. त्यांनी आपल्या धोरणांचा चिकित्सकपणे विचार करायला शिकले पाहिजे, तसेच त्यांच्या कामात या विचारांचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे.

त्यामुळे त्यांच्या प्रशिक्षणावरही योग्य लक्ष देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्यांना चौफेरपणे विचार करण्याची सवय लागेल.

विशेषत: नवीन अधिकाऱ्यांसाठी या काही गोष्टी मी घाईतच मांडत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर क्ही. टी. कृष्णम्माचारी दिवाण, बडोदा

२१४५

परिस
२ ऑगस्ट १९३१

प्रिय लॉर्ड विलिंगडन,

आपल्या २० जुलैच्या पत्राबद्दल आपले मनःपूर्वक आभार. या पत्राद्वारे आपण मला सरकारच्या वतीने फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीच्या लंडन येथे होणाऱ्या विधानसभेच्या बैठकीत ५ सप्टेंबरला हजर राहण्याचे जे आमंत्रण दिले त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो.

आपले सदरील आमंत्रण स्वीकारताना मला खरोखर आनंद होतोय. आपल्या आमंत्रणाला प्रतिसाद देण्याबाबतीत मला वाटते की, राज्याच्या सचिवास मी आधीच अनौपचारिकीत्या तशी माहिती दिलेली आहे. त्याबाबत त्यांनी आधीच आपणास कळविलेले आहे.

युरोपमध्ये आल्यापासून माझी तब्येत फारशी बरी नाही. मात्र तरीही माझ्या परीने समितीच्या प्रतिनिधी मंडळास सहकार्य करण्यास मला निश्चितच आनंद होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज एक्सलन्सी लॉर्ड विलिंगडन,

भारताचे क्लाईसरॉय आणि गक्हर्नर जनरल, नवी दिल्ली

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३४४

२१४६

लॉसेन

२६ ऑगस्ट १९३१

प्रिय प्रतापसिंह,

तुझा जलप्रवास चांगला झाला असेल अशी आशा करतो. मी दमाजीरावांना तुझ्या सोबतीस पाठवीत आहे. तुला प्रतिदिन ५ पाऊंडप्रमाणे, तर दमाजीरावांनासुद्धा नियमाप्रमाणे भत्ता मिळेल. सध्या तुझ्या अंदाजपत्रकातून तुझ्या खर्चाची रक्कम आकारण्याचा माझा विचार आहे. तेथे योग्य ती बचत होईल किंवा होणार असेल.

माझी अशी इच्छा आहे की, तू अगोदर पॅरिस शहर व्यवस्थित पाहावे आणि त्यानंतर मग इतर ठिकाणे पाहावीत. मी बर्लिनला काही दिवसांसाठी जात आहे. तेथून परत आल्यावर आपली भेट होईल अशी आशा करतो.

तू माझ्याशिवाय स्वतः प्रवास करायला शिकावे असे मला वाटते. दमाजीराव तुला सर्वतोपरी आवश्यक ती मदत करतील. आपली भेट झाल्यानंतर तू स्वतः प्रवासासाठी लागणारे सर्व कपडे व इतर साहित्य खरेदी करावे, अशी माझी इच्छा आहे.

तुझ्या खर्चासाठी एक हजार पाऊंड थॉमस कूक आणि सन्समध्ये टाकण्याबाबतचे आदेश मी श्री. एस. आर. शिंदे यांना दिलेले आहेत. तू प्रवासादरम्यान अगदी आवश्यक तेवढे कमीत कमी नोकर सोबतीस घ्यावेत असे मला वाटते. तसेच कधी कधी सर्वच्या सोबत प्रवास करावा. याउपर आता मी फारसे काही सांगत नाही. तुझी ही तीन महिन्यांची सफर अतिशय आनंदात जावी अशी सदिच्छा मी देतो.

मागील चार महिन्यांपेक्षा आता माझी तब्बेत बरी आहे. आशा करतो की, जेव्हा तू बडोदा सोडले तेव्हा सर्व मंडळी मजेत असतील.

आपला प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, पॅरिस

२१४७

डोरचेस्टर हॉटेल, पार्क लेन
१६ सप्टेंबर १९३१

प्रिय महाराज,

बन्याच दिवसांपासून आपणास पत्र लिहिण्याचे मी मनात योजत होतो. मात्र इकडे आल्यापासून काही महिन्यांपासून माझ्या संधिवाताच्या दुखण्याने डोके वर काढल्यामुळे मला पत्र लिहिण्यास उशीर झाला. आता मला जरा बरे वाटतेय म्हणून सध्या मी फेडरल स्ट्रक्चर समितीच्या बैठकांना

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३४५

हजेरी लावत आहे. जोपर्यंत माझी प्रकृती साथ देतेय तोपर्यंत माझा मुक्काम येथे असणार आहे.

तुमच्या राज्यातील घटनांबाबत मी वाचले होते. मात्र तुम्हाला किती गंभीर परिस्थितीला तोंड द्यावे लागत आहे याची वास्तविक जाणीव मला तोपर्यंत नव्हती, जोपर्यंत माझी भारतातील आपल्या काही मित्रांशी भेट झाली नव्हती. काही अविवेकी माणसं जातीय तणावास फूस देण्याचे काम करीत आहेत. भारतीय राज्यांना एकटे सोडण्याचा विचार करत नाही. त्यांना याची अजिबात कल्पना नाही, की हे सर्व ते त्यांच्या हेतुपूर्तीसाठी करीत आहेत, ते खुद त्यांच्यासाठीदेखील किती घातक आहे. आता नाही तर नंतर का होईना राज्याला आपल्या प्रजेच्या हिताच्या रक्खणासाठी अशा प्रकारच्या प्रचाराविरुद्ध उभे राहावेच लागणार आहे.

या संपूर्ण प्रकरणात आपण ज्या पद्धतीने परिस्थिती हाताळली त्यासाठी आपण आणि सर्वचजण कौतुकास पात्र आहात. आपण या बाबतीत जो खंबीरपणा दाखविला आणि ज्या तंत्राने आपण परिस्थिती हाताळली त्याबदल आपले खूप अभिनंदन. आशा करतो की, आता सर्व परिस्थिती सर्वसामान्य झाली असेल आणि सर्वच गोष्टी निवळल्या असतील. आपल्या अतिशय अवघड कामात आपणास यश मिळावे अशी शुभेच्छा देतो.

आपली येथे भेट झाली नाही त्याबदल मला जरा वाईट वाटले. मात्र तुम्ही तुमच्या राज्यातील सर्व परिस्थिती ठीक होईपर्यंत तिथेच राहण्याचा जो निर्णय घेतला तो खरे तर अधिक योग्य होता.

आशा करतो की, महाराणीसाहेब, आपण आणि आपले चिरंजीव, आपणा सर्वांची तब्येत ठीक असेल. कृपया महाराणीसाहेबांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस महाराज, काश्मीर, श्रीनगर

२१४८

डोरचेस्टर हॉटेल, पार्क लेन लंडन, डब्ल्यू. आय.
२३ सप्टेंबर १९३१

प्रिय सर,

माझ्या प्रकृतीची सध्याची स्थिती पाहता मला फेडरल स्ट्रक्चर समितीच्या बैठकांना काही काळ हजर राहणे शक्य होणार नाही.

माझे मंत्री रावबहादुर व्ही. टी. कृष्णमाचारी माझ्या अनुपस्थितीमध्ये प्रतिनिधी म्हणून समितीवर कामकाज पाहतील. पुढील सूचना मिळेपर्यंत तेच प्रतिनिधी म्हणून समितीवर राहतील.

समजा जर मी लंडनमध्ये असलो आणि त्यातही माझी प्रकृती ठीक असली, तर मग मी फक्त एक अभ्यागत म्हणून परिषदेचे कामकाज ऐकण्यासाठी हजर राहीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

आर. एच. ए. काटर एस्कायर

सेक्रेटरी जनरल, भारतीय गोलमेज परिषद, सेंट जेम्स पॅलेस, एस. डब्ल्यू.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३४६

२१४९

डोरचेस्टर हॉटेल, पार्क लेन, लंडन डब्ल्यू. आय.
२४ सप्टेंबर १९३१

प्रिय नवाब साहेब,

राज्यसंघांना द्यावयाच्या वित्तपुरवठ्यासंबंधाने विचारविनिमय करण्यासाठी जी उपसमिती नेमावयाची आहे त्यामध्ये कृपया माझे मंत्री रावबहादूर कृष्णमाचारी यांची नेमणूक होईल असे पाहा. समुद्रकिनाऱ्यालगतची राज्य तसेच ज्या राज्यांनी तैनाती फौजेच्या तुकड्यांसाठी प्रदेश तोडून दिलेले आहेत त्यांच्या विषयीची मते मांडण्यासाठी ते प्रतिनिधित्व करतील.

पुनश्च शुभेच्छांसह.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस नवाब, भोपाळ^१
संस्थानिक राजांच्या राज्यसंघाचे अध्यक्ष, लंडन

२१५०

विंटर पॅलेस, जिस्टाड
१७ जानेवारी १९३२

प्रिय कर्नल क्रॉसव्हाईट,

आपल्याशी बन्याच दिवसांपासून कोणताही पत्रव्यवहार करू शकलो नाही याचा मला खेद वाटतो. मला खात्री आहे की, राज्यातील सर्व परिस्थिती ठीक असेल.

१९३० मध्ये मी युरोपच्या दौऱ्यावर आलो होतो तेव्हा जसा जवळपास सहा आठवडे संधिवाताच्या दुखण्यामुळे घरातच अडकून पडलो होतो, तसेच आताही होते की काय अशीच मला भीती वाटत होती. तेव्हापासून मला कधी मधी हा त्रास चालूच आहे. मला वाटले की, या कारणामुळे बडोद्यात मला निघण्यास दोन महिने उशीर झाला. खेरे तर मलाही त्यामुळे माझ्या प्रजेचा तेवढा काळ निकट सहवास लाभला. माझ्या लक्षात आलेय की जसजसे वर्ष जात आहेत तसेतसे मला उष्णतेत राहण्याचा, उभे राहण्याचा त्रास जास्तच जाणवत आहे आणि जास्तीत जास्त विश्रांतीची गरज वाटत आहे.

मी लंडनला तीन महिने गोलमेज परिषदेला हजेरी लावली. खेरेच परिषद खूपच मनोरंजक आणि चांगली होती. मात्र परिषदेचे फलित काही अपेक्षेप्रमाणे तितकेसे समाधानकारक नव्हते.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३४७

ऑक्टोबरच्या सुरुवातीस मला परिषद सोडून उपचारासाठी विसबाडन (Wiesbaden) येथे जाणे भाग पडले. मी तेथे तीन महिने मुक्काम केला आणि तेथील उष्ण पाणी आणि चांगले वातावरण याचा मला बराच फायदा झाला असे वाटले.

न्हाईन नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसलेल्या मेन्झ या व्यापारी शहराच्या बाजूला वसलेले हे शहर आहे. जर्मनीच्या या भागातील लोक अतिशय प्रेमळ आणि आतिथ्यशील आहेत. ते प्रामुख्याने पारंपरिक शेती करतात आणि खरेखर अतिशय आनंदी आणि आरोग्यसंपन्न जीवन जगतात. येथील शेती म्हणजे आधुनिक कृषी पद्धतीचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. तेथे सर्वच इच्छित उत्पादन मिळते. मका या पिकाचे उत्पादन फार मोठ्या प्रमाणावर होते. विशेष म्हणजे सर्वच बाबतीतील प्रचंड स्वच्छता आणि साफसफाई लक्ष वेधून घेणारी आहे. हे सर्व काही असले तरी विसबाडन या शहराचा मानबिंदू म्हणजे तेथील हिरवीगर जंगले, वेधक वालुकामय समुद्रकिनारे, जे उंचावर आणि अतिशय आरामदायक असे आहेत याच गोष्टी आहेत. त्या ठिकाणी पुन्हा तेथील स्वच्छता लक्ष वेधून घेते. कुठेही कचरा, अनावश्यक झुटपेकिंवा अस्ताव्यस्त पसरलेल्या वेली अजिबात दिसत नाहीत. वसंत ऋतूत ही जंगले विविधरंगाने सजल्यामुळे अतिशय सुंदर दिसतात. येथील नदीतील गुळगुळीत गोटे रचून सुंदरपणे सुशोभित केलेल्या रस्त्यावरून आपण दिवसभर मस्तपैकी गाढी चालवू शकतो. या आदर्श देशाच्या सुंदर रस्त्यावर तुम्हाला कुठेही साधा एखादा फेकलेला पत्राचा रिकामा डबा किंवा एखाद्या कागदाचा घाणेरडा तुकडा असे अजिबात दिसत नाही. प्रसिद्ध अशा न्हाईन नदीतून मारलेला फेरफटका खर तर अतिशय अविस्मरणीय होता.

विसबाडन (Wiesbaden) वरून मी पॅरिसला गेलो होतो. तेथे दोन आठवडे मुक्काम केल्यानंतर डोरचेस्टर हॉटेल, लंडनला गेलो. डोक्हर हार्बर बंदरात मी बोटीतून सफर केली. या दिवसांमध्ये मला उडानाची भारीच मजा वाटत आहे.

डोरचेस्टर हॉटेल म्हणजे एक अतिशय सुंदर आणि भव्य अशी इमारत आहे. तेथील प्रत्येक विभागाची रचना त्याचे सौंदर्य वाढविते. ते हॉटेल एकीकडे खूपच अत्याधुनिक वाटते. मात्र तेथील फर्निचर अतिशय सुटसुटीत आणि आरामदायक आहे. तेथील बागेमध्ये मी जराशी घोडेस्वारी केली. तेथे असताना मी अनेक नाटकेदेखील पाहिली. ज्यामध्ये गलॅडेस कूपर आणि अँवेन नैरेससारख्या प्रसिद्ध कलाकारांच्या नाटकांचाही समावेश होता. असे असले तरी तिसरा आठवडा संपता संपता माझ्या असे लक्षात आले की, हॉटेलच्या गडबडगोंधकाच्या वातावरणामुळे मला चांगली झोप लागत नाही. म्हणून मग मी परत पॅरिस येथील मी पूर्वी राहत असलेल्या जागी गेलो. २९ नोव्हेंबर १९३१ रोजी मी परत गेलो. त्यानंतर दहा दिवसांनी मी या अतिशय सुंदर आणि तरतरी देणाऱ्या बर्फाच्या भूमीत आलो. येथे माझी प्रकृती अतिशय जलद गतीने सुधारत आहे.

आधीच हे पत्र फारच लांबलचक झाले आहे आणि यात मी माझी तब्येत आणि माझे काय चाललेय या विषयीच फार लिहिलेय की काय, अशी मला भीती वाटतेय.

या हिवाळ्यात मी बडोद्याला परत येऊ शकणार नाही याची मला फारच खंत वाटली. मला माझ्या राज्यातील घडामोडी जाणून घेण्याची आणि त्यावर काम करण्याची खूप इच्छा आहे.

वर्तमानपत्रांमधून तसेच इतर काही माध्यमातून गोलमेज परिषदेबाबत आपणास माहिती मिळालीच असेल अशी मला खात्री आहे. म्हणून मी त्याविषयी फारसा तपशील देत नाही. या परिषदेत अल्पसंख्याकांचा प्रश्न ऐरणीवर होता. आशा करतो की, त्यावर समाधानकारक तोडगा लवकरच निघेल. भारतातील घटनांवरदेखील समजूनदारपणाने उपाय निघतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - २६ तारखेचे तुमचे पत्र नुकतेच मला मिळाले. त्यातील बातम्या आणि आपल्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. मला घरची फार आठवण येत असूनही मी युरोपातील हिवाळ्याचे तव्येतीला होणारे फायदे प्राप्त करण्यासाठी येथे थांबण्याचा निर्णय घेतला आहे. स्वीत्झर्लंडमधील हवामान चांगले होते; पण आतापर्यंत हिवाळा तितकासा कडक पडलेला नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
लेफ्टनंट कर्नल सी. जी. क्रॉसक्हाईट, सी. बी. ई. रेसिडेन्ट, बडोदा

२१५१

विंटर पॅलेस हॉटेल, गस्टाड
२ फेब्रुवारी १९३२

प्रिय रावसाहेब,

तुमचे पत्र मिळाले, त्याबद्दल आभारी आहे. पत्रासोबत जोडलेली मराठी कविताही वाचली. मी विसबाडन येथे इलाजासाठी थांबलेलो असताना मला हे पत्र मिळाले होते. त्यामुळे त्याचे तेक्का अगदी थोडक्यात उत्तर देऊ शकलो. म्हणून मी आता तुम्हाला हे सविस्तर पत्र लिहीत आहे.

१९३० मध्ये गोलमेज परिषद असल्यामुळे मला भारतात यायला उशीरच लागला. त्यामुळे १९३१ मध्ये मी भारतात अधिक काळ घालवला होता. मी हे केवळ यासाठी केले नाही की, मला उष्ण वातावरणामध्ये माझ्या तव्येतीवर काय परिणाम होतो, याचा प्रयोग करण्याची इच्छा होती, तर तेथे राहून मला लोकांचे प्रश्न आणि दुःख समजून घ्यायचे होते. या निर्णयाचे दोन परिणाम झाले. माझा जिल्हा आणि तालुक्यातील दौरा यशस्वी ठरला. त्याचवेळी तव्येतीचा त्रासही वाढला.

मला आनंद वाटला की, तोक आपल्या समस्या मांडायला समोर आले. मी त्यांना मदत करायला तेथे आलो आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले होते. उपस्थित झालेल्या प्रश्नांवर आम्ही

साधक बाधक चर्चा केली, तसेच मी सरकारच्या धोरणांविषयी त्यांना सविस्तर माहितीही दिली.

लोकांशी व्यक्तिगत संबंध प्रस्थापित केल्याने मला त्यांच्या भावना समजून घेता आल्या. त्यांच्या भावना आणि अपेक्षा रास्त आहेत, याचा मला आनंद वाटला. मी असा विचार करतो की, लहान राज्यांमध्ये राज्यकर्त्यांनी ही पद्धती अवलंबिली पाहिजे. बन्याचदा सरकारच्या असंवेदनशील मध्यस्थांपेक्षा लोकांशी राज्यकर्त्यांनी थेट संपर्क साधणे अधिक फायद्याचे ठरू शकते.

मला वाटत नाही की, शिक्षित लोकांचे प्रतिनिधित्व सरकार स्थापण्याची आधुनिक मागणी राज्यासाठी फार फायद्याची ठरू शकते ही एक फॅशन बनली आणि तसेच आपल्या ऐतिहासिक वारशाचा अभ्यास न करता केवळ युरोपियनांची नव्हकल म्हणून केलेली ही मागणी आहे. पाश्चात्य देशातील लोकशाहीमध्ये हे दिसून येते. मात्र यावरून असा समज करून घेऊ नये की, मी तर्कसंगत सुधारणांच्या विरोधात आहे.

राज्याचा हा दौरा केल्यानंतर मी बॉम्बेरमध्ये काही काळ आराम केला. मात्र तेथील दमट उष्णतेचा मला त्रास झाला. तरी मी युरोपला रवाना होण्यापूर्वी तेथील कामे पूर्ण केली व अनेक जणांच्या भेटी घेतल्या. मात्र पॅरिसला आल्यावर पुढ्हा माझ्या आजाराने उचल खाल्ली आणि जवळजवळ एक महिनाभर मला खोलीतच राहावे लागले. मला माझ्या तब्येतीशी प्रयोग करणे परवडत नाही.

तरी उन्हाळ्यामध्ये मला बरे वाटायला लागले होते. गोलमेज परिषदेपर्यंत तब्येत मला बरी वाट होती. डॉक्टरांनी मला आराम करण्याचा आणि विसबाडननमध्ये इलाज घेण्याचा सल्ला दिला. मी तेथे ऑक्टोबरमध्ये पोहोचलो. मला येथे जाणे फार फायद्याचे ठरले. थर्मल वॉटरचा प्रयोग माझ्यासाठी उपयुक्त ठरला, तसेच लंडनमधील गोंधळ आणि धावपळीच्या जीवनापासून येथील शांततेत आराम करण्याचा मला निश्चित फायदा झाला. मैंझच्या उत्तरेला पाच मैलांवर डोंगराच्या उतारावर विसबाडन हे ठिकाण आहे. हा परिसर जंगलाने वेढलेला आहे. येथील उतारावर सुदृढ आणि प्रथमत: आनंदी दिसणारे जर्मन शेतकरी शेती करतात. हे लोक फार आदरातिथ्य करणारे आहेत. विशेष म्हणजे फ्रेंचपेक्षा त्यांचा इंग्रजीकडे ओढा असल्याचे दिसून आले.

जर्मनीतील या भागाचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे येथील स्वच्छता होय. विसबाडनमध्ये तुम्ही दिवसभर जरी फिरलात, तरी तुम्हाला कुठेही कचरा दिसणार नाही. येथील इमारती, चर्च, संग्रहालय आणि ओपेरा हाऊस हे बर्लिन किंवा इतर युरोपियन राजधान्यांच्या तोडीचे आहे. एक दिवस आम्ही बोटीने न्हनेची सफर केली. त्यामुळे मी कोणालाही आनंदाने शारीरिक आणि मानसिक विश्रांतीसाठी विसबाडनला जाण्याची शिफारस करीन.

नोव्हेंबरमध्ये मी दहा दिवसांसाठी पॅरिसला गेलो. त्यानंतर लंडनला गेलो. तेथे मी सुंदर अशा डॉरचेस्टर हॉटेलमध्ये तीन आठवडे थांबलो. नंतर मी परत दहा दिवसांसाठी पॅरिसला गेलो. त्यानंतर मी झुरिचकडे रवाना झालो. येथे कॉन्स्टांझमधील बेलवू नर्सिंग होममध्ये माझा मुलगा धैर्यशील चार महिन्यांपासून आहे.

येथील उपचारामुळे त्याच्या प्रकृतीत सुधारणा होत आहे. त्याचा मधुमेह नियंत्रणात आहे. त्याने जर चिंता करणे सोडले, तर तो आणखी लवकर बरा होईल. मात्र त्याविषयी फार बोलता महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३५०

येणार नाही. आपण फार तर आशा करू शकतो. मला वाटते की, त्याला हे उपचार काही वर्षापूर्वीच मिळायला हवे होते; पण तेक्हा मला कुणी तसा सल्ला दिला नाही.

शेवटी आपले भवितव्य घडविणे हे प्रत्येकाच्या हातात असते. धैर्यशीलने त्याच्या डॉक्टरांशी योग्यरीतीने सहकार्य केले नाही, तर त्याच्यावर परिणामकारकपणे उपचार करणे त्यांना शक्य होणार नाही. खरे तर सुरुवातीपासून घरातील शिस्त आणि नियंत्रण गरजेचे असते. नोकर, नातेवाईक आणि मित्र हे एकप्रकारे त्याचे शत्रूच ठरले. कारण त्यांनी वेळेत त्याच्याकडे लक्ष दिले नाही किंवा त्याला योग्य तो सल्ला दिला नाही. महाराजांना एक पिता म्हणून वेळीच सर्व माहिती देण्यात आली नाही. त्याच्यासोबत राहणाऱ्यांनी, यात तुम्हीही आहात, त्याचे अनावश्यक ते हट्ट पुरविले.

आबा मजेत असेल अशी आशा करतो. कृपया त्याला माझे आशीर्वाद द्या. त्याच्या आणि राज्याच्या हितासाठी मी सल्ला देऊ इच्छितो की, त्याने सर्व विभागीय परीक्षा उत्तीर्ण कराव्यात, तसेच त्याच्याकडे सोपविण्यात आलेल्या विभागांची त्याने पूर्व माहिती घ्यावी. त्याने जर या बाबींवर आता लक्ष दिले, तर भविष्यात त्याला याचा फायदा होऊ शकेल.

माझ्याशिवाय तुम्ही कुटुंबातील हयात असलेले ज्येष्ठ व्यक्ती आहात. मी बडोद्यात आल्यापासून तुम्ही माझ्या संपर्कात आहात. त्यामुळे आपण पूर्वी एकत्र घालविलेल्या जीवनाबद्दल तुम्ही काही लिहिले, तर मला खूप आनंद होईल. मी तुम्हाला असा सल्ला देईन की, तुम्ही विषयनिहाय प्रकरण लिहावे. उदा. कोठार. आपल्याला कसे खाऊ घातले जात असे. खूप मटन आणि थोडा भाजीपाला हे सगळं खूप मसाल्यांमध्ये आणि लोण्याचा वापर करून शिजविण्यात येत असे. बालपणात आपण याचा कसा आनंद घ्यायचो. मात्र नेहमी याबाबतीत आपण अज्ञानी राहिलो, की साधे आणि पोषक अन्न हे भविष्यासाठीही आपल्याला फायद्याचेच ठरणार होते, तसेच आपण पहाटे कसा व्यायाम करायचो, तसेच उन्हाळ्यात दुपारी शाळेत आपल्याला सुस्ती यायची. शिक्षकांना वाटायचे की कोणीतरी आपल्याला अफू दिली असावी. तसेच पॅलेस ऑफीसर गणपतराव महाजन यांनी जुन्या आकसापायी कसे गोविंदरावचे बंधू गणपतराव पवार यांना पदभ्रष्ट केले होते, तसेच जुने स्वयंपाकघर प्रमुख तात्या जेजुरीकर कसे बढाया मारत आणि आपण किती कौशल्याने आपले काम करतो हे सांगत असत.

माझी आशा आहे की, तुम्हाला तात्या जेजुरीकर नक्कीच आठवत असेल. तो उंच, सडपातळ गृहस्थ, त्याचे वय साठ असावे. त्याच्या काळसर चेहन्यावरील वयामुळे आलेल्या निस्तेज सुरकृत्या, त्याचे लहान डोळे, याच्याकडे पाहिल्यावर तो बुद्धिमान असेल असे अजिबात वाटत नक्हते. मात्र आपल्या मालकाची सेवा करी करावी, याची कौशल्ये त्याने उत्तम रीतीने आत्मसात केलेली होती. त्याच्या धोतरावर त्याचा लांब सुती अंगरखा अगदी गुडघ्यापर्यंत लटकत असे. तसेच त्याच्या डोक्यावरील गोल आणि लाल रंगाचे बाबाशाही पागोटे त्या काळातील फॅशन होती. त्याचा असा दावा होता की, एक प्रभावी मंत्री सर टी. माधवराव हेदेखील त्यांचे स्वयंपाकघर त्यांच्यासारखे सांभाळू शकणार नाहीत.

माझी खात्री आहे की, तुम्हाला या सगळ्या गोष्टी आठवत असतील. तसेच काळाच्या ओघात झालेले चांगले-वाईट बदलही तुमच्या लक्षात असतील.

गेल्या सहा आठवड्यांपासून मी गस्टाड येथे आहे. मला येथे चांगले वाटत आहे. जिनेहा सरोवरापासून चौदा मैल उत्तरेकडे साधारणतः ३५०० फुटांवर हे लहानसे रिसोर्ट आहे. माझे हॉटेल दक्षिणेकडे एका गावाच्या दोनशे फूट उंचीवर आहे. आम्ही येथे आल्यापासून केवळ तीनदा बर्फवृष्टी अनुभवता आली. तसेच सूर्यप्रकाश आणि उष्ण कोरडी हवा अधूनमधून जाणवते. मी दररोज दोन-तीन तास पायी फिरतो. त्यामुळे मला चांगली झोपही लागते. येथे स्वीत्झर्लंडसारखेच निसर्गसौंदर्य आहे. त्याचा मी पुरेपूर आनंद घेतो. येथील डोंगर खूप सुंदर आहेत. मात्र हिमालयापेक्षा लहान आहेत. मी चारपैकी तीन दन्यांची सहल पूर्ण केली. या दन्या गस्टाडमध्ये एकत्र येतात. काल मी दोन हजार फूट उंचीवरील होर्नबर्ग डोंगरावर गेलो. हे आमच्या हॉटेलच्या पाठीमागे आहे. येथे मी उघड्या घोडागाडीतून गेलो होतो.

येणाऱ्या पर्यटकांच्या मदतीसाठी येथील अधिकारी खूप तत्पर असलेले मी अनुभवले. त्यांच्या मनोरंजनासाठी हॉटेलात आणि जवळच्या गावांमध्ये कार्यक्रम सुरु असतात. त्याशिवाय आइस-हॉकी, स्काय-जंपिंग, धावण्याच्या स्पर्धा इत्यादी सुरु असते. मात्र सेंट मॉरिटझसारखे ते निष्णात नाहीत, तसेच त्यांच्या मनोरंजनात फार विविधताही नाही.

हॉटेलमध्ये माझी भेट श्री. लुईस ब्रोमफिल्ड यांच्याशी झाली. ते अमेरिकन लेखक आहेत. ते आणि त्यांचे कुटुंबीय फार चांगले वाटले. नूतन वर्षानिमित्त आमची भेट लेडी ड्युनडीन आणि सर वार्डन चिलकोट यांच्याशी झाली. एक दिवस मी सर वार्डन यांच्यासोबत गस्टीग या गावाच्या वरील दरीत घोडागाडीने गेलो होतो. दरीवर मोठमोठे ढग जणू लटकत असलेले दिसले. उतारावर आणि झाडांमध्ये अनपेक्षित असा निळा प्रकाश दिसून आला. बर्फाळ वातावरणात असा प्रकाश दिसत असतो. मात्र आज तो फार ठळक आणि प्रभावी वाटत होता. माझ्यासाठी तर हा अगदी नवीन अनुभव होता. आम्हाला काहीशी भीतीही वाटली. नंतर मी ढगांमध्ये लपलेल्या डोंगराच्या कडा पाहिल्या. आमच्या वरच्या बाजूला सरळ उभा तुटलेला डोंगर सूर्यप्रकाशित होऊन चकाकत होता. मात्र हा सूर्यप्रकाश काही क्षणांसाठीच दिसत होता. मात्र पुढे अनेक वर्षे त्याचा प्रभाव माझ्या मनावर राहील. तुम्ही हे दृश्य पाहायला तेथे हवे होतात, असे मला वाटले. हा भास असावा किंवा नैसर्गिक सौंदर्याचा आविष्कार असावा. असे सौंदर्य कोणताही कॅमेरा किंवा मानवी डोळे कैद करू शकणार नाही असे होते.

तुम्ही स्वतःची उत्तम रीतीने काळजी घेत असाल अशी मी आशा करतो. आपले सगळे जुने मित्र, एक तर मरण पावले आहेत किंवा निवृत्तीचे आयुष्य जगत आहेत. त्यातले फार कमी जण आता हयात आहेत, याची जाणीव एकाकीपण आणते.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत संपत्तराव गायकवाड, बडोदा.

प्रिय खंडेराव,

गेल्या कित्येक महिन्यांपासून व्यक्तिगत तुझा काहीच संपर्क नाही.

मला हे जाणून घ्यायला आवडेल की, सध्या तुझे शिक्षण कसे चालू आहे? तिथली शिस्त कशी आहे? आणि तुझ्या मित्रांविषयीही मला ऐकायला आवडेल.

तुझी तब्येत चांगली असेल असा माझा विश्वास आहे. तसेच तुझी अभ्यासातही प्रगती चांगलीच असणार.

मला पुण्याहून वेळोवेळी माहिती मिळत असते की, उदयसिंह, निर्मलादेवी आणि तुझी आई मजेत आहेत. मला हे माहीत नाही की, मी सांगितले होते त्याप्रमाणे निर्मलादेवी आणि तुझी आई बडोद्याला परतलेले आहेत की नाही. उदयसिंह एक विश्वासू अधिकारी म्हणून पुण्याला परत यायला हवा होता.

धैर्यशील काका हे नर्सिंग होममध्ये आहेत. त्यांना तेथे राहायला आवडत नाही. आम्हाला माहीत आहे की, आणखी किती काळ त्यांना तेथे राहावे लागेल किंवा तेथे राहण्याचा त्यांना कायमस्वरूपी फायदा होईल की नाही. त्यांच्यासोबत राहणारी तुझी काकीही मजेत आहे. तसेच तुझी मां सुद्धा. दिवसभरात लांबवर फिरुन आल्यावर ती संध्याकाळी दोन तास ब्रिज खेळण्यात आपला वेळ घालवते. ती या महिन्याच्या ८ तारखेला त्युसेन येथे जाणार आहे. तेथून पुढे ती इयुरीच येथे तुझ्या काकांना भेटायला जाईल. नंतर मी कान्सला तिला जाऊन भेटेल. जरी मी तिच्यासोबत जाणार असलो तरी ती आणि लालसिंह काका गेल्यानंतर येथे सुनेसुने वाटणार आहे.

या हिवाळ्यात मी युरोपमध्ये होतो; पण तुला माहीतच आहे की, गेल्या दोन वर्षांपासून मला फारसे बरे वाटत नाही. संधिवातामुळे मला अशक्तपणा आलेला आहे. बडोद्याला परत जाण्यापूर्वी माझी तब्येत बरी क्वावी अशी माझी इच्छा आहे. त्यामुळे मला राज्याची कामे नव्या उत्साहाने करता येतील. अन्यथा त्याचा माझ्या कामावर परिणाम होऊ शकेल. उत्तम प्रकृती ही सर्वात महत्त्वाची बाब असते आणि युरोपच्या गेल्या २१ दौऱ्यांमध्ये त्यासाठी मी खूप वेळ आणि पैसा खर्च केलेला आहे; पण या दौऱ्यामध्ये नेहमी काहीतरी समस्या निर्माण होत राहिल्या. केवळ अयोग्य नियोजन आणि पूर्ण विचार न करणे हेच त्यामागील कारण नव्हते, तर लवकर घराकडे परतण्याची ओढही त्याला तितकीच कारणीभूत होती.

आपण सर्वजण प्रकृतीची चांगली काळजी घेत नाही. शास्त्रीय प्रगतीच्या काळात प्रत्येक देशाची ही जबाबदारी आहे की, त्याने प्रयत्नपूर्वक स्वतःला आधुनिक ठेवायला हवे. त्यामुळे १८८७ पासून घराची ओढ, राजकीय समस्या आणि माझ्या स्टाफचा सततचा पाठपुरावा यामुळे मी वेळेआधीच घरी परत गेलेलो आहे.

या रिसॉर्टमधील वातावरण मला मानवणारे आहे. हे ठिकाण समुद्रसपाटीपासून ३५०० फूट उंचीवर आहे. येथे दररोज स्वच्छ सूर्यप्रकाश आणि थंडीही अनुभवायला मिळते. तुला येथे यायला आवडेल. येथील पांढरा शुभ्र बर्फ, खेळ आणि आनंददायी वातावरणात तू रमशील असे मला वाटते. स्त्री आणि पुरुष लांब हिवाळी वेश परिधान करून बाहेर पडतात.

येथे मोटार कार्स पाहायला मिळत नाहीत. येथील वाहन म्हणजे घोडागाडी होय. दिवसभर येथील वातावरण घोड्यांच्या गळ्यात लटकलेल्या लहानशा घंट्यांच्या आवाजाने भरून जाते. घोडागाडीचा अजिबात आवाज येत नाही. कारण त्या गोठलेल्या बर्फात लोखंडी पळुयांवर घरंगळत जात असतात. स्किर्झिंग हा एक श्वास रोखून धरायला लावणारा खेळ आहे. तज्ज्ञांच्या मते पक्ष्यांप्रमाणे उडण्यासारखा हा खेळ आहे. ७० ते ८० यार्ड उंचीवर दोन लाकडी तुकड्यांवर माणसाने हवेत उडी मारून तरंगणे कौतुकास्पद आहे. लगिंग हाही बर्फातील वेळ घालविण्याचा उत्तम मार्ग आहे. त्याशिवाय स्केटिंग हाही अतिशय छान असा खेळ आहे. मात्र स्किर्झिंगप्रमाणेच यालाही खूप सराव करावा लागतो. मी स्वतः स्केटिंगचा सराव करीत असतो. आम्ही येथे अतिशय उत्तम असा आइस-हॉकीचा खेळ पाहिला. हा जगातला एक वेगवान असा खेळ आहे. सामान्यपणे हॉकी खेळण्यासारखाच हा खेळ आहे. यात रबराचा चेंडू उपयोगात आणण्यात येतो. जो एखाद्या मोठ्या नाण्यासारखा असतो. तो बर्फावर घरंगळत जातो. खेळाढू स्वतःला बरेच पॅड बांधून घेतात. त्यातून दुर्घटनाही घडतात.

मी येथे एका उत्तम हॉटेलात थांबलेलो आहे, जे शहराच्या उतारावर आहे. येथे सकाळ-संध्याकाळ मनोरंजनाचे कार्यक्रम असतात.

तुला अनेक आशीर्वाद.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

राजपुत्र खंडेराव शिवाजीराव गायकवाड

२१५३

गस्टाड
मार्च १९३२

प्रिय प्रतापसिंह,

काही दिवसांपूर्वी तुझे पत्र मिळाले. मात्र त्याचे मी उत्तर देऊ शकलो नाही, त्याबद्दल माफी मागतो. गेल्या काही दिवसांपासून मला संधिवाताचे अटक येत आहेत. त्याआधी मी सकाळ-संध्याकाळ स्केटिंग शिकत होतो. कदाचित त्याचा माझ्या गुडघ्यावर परिणाम झाला असावा. तथापि, आता मला बरे वाटत आहे आणि मला आशा वाटते की, काही दिवसांतच मी पूर्णपणे बरा होईन.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३५४

यावर्षी येथील हिवाळा फारसा त्रासदायक नाही, असे येथील लोकही म्हणतात. सुरुवातीला येथे एक - दोन वेळा बर्फवृष्टी झाली. मात्र त्यानंतर जवळजवळ महिनाभर सूर्यप्रकाश आहे आणि वातावरणही स्वच्छ आहे. येथे बराच काळ थांबल्याने माझी तब्बेत आता सुधारत आहे. संधिवात होईपर्यंत मी दररोज साधारणत: तीन तास फिरत असे.

वातावरण चांगले असताना मी गस्टाडमध्ये काही सहली काढल्या. त्यातील सर्वांत गमतीदार सहल चट्ठू डि ओक्स आणि हॉर्नबर्गची होती.

मी ल्यूसेनमार्गे कान्सला येत्या शुक्रवारी निघण्याच्या विचारात आहे. सर वार्डन चिलकोट यांच्या 'द डॉल्फीन' या बोटीने एक लहानशी समुद्र सफर करण्याचा माझा विचार आहे.

राज्यात सर्व व्यवस्थित सुरु असेल, अशी मी आशा करतो. तसेच तू प्रशासनात रस घेऊन काम करीत असशील. प्रगती अधिकारी यांच्या नेतृत्वाखाली काम करताना कर्म सचिवांना ते फार जड जात आहे का? तसेच ते दिवाणांचे अधिकार वापरत आहेत का?

माझा विचार असा आहे की, जर काम फार जास्त नसेल. कर्म सचिव आणि परिषद त्या विभागाचे काम सांभाळून घेत असेल, जसे की ते इतर विभागाबाबत करतात, तर परिषदेला तसे करू द्यावे. तू हे पत्र दिवाणांना दाखव आणि त्यांच्याशी त्यासंदर्भात चर्चा कर. तसेच परिषदेचे मत घेऊन माझ्यासमक्ष प्रस्ताव सादर कर.

इतर परिषद सदस्यांसारखे तूही मला नेहमी पत्र लिहून तेथील घडामोडी कळवाव्यात असे मला वाटते. त्यामुळे मला तुझ्याशी माझ्या मतांवर चर्चा करता येईल. माझ्याकडून उत्तर मिळाले नाही तर तू नाराज होऊ नकोस. मी नेहमी हे व्यक्त करीत नसलो, तरी मी कायम तुझ्याबद्दल विचार करीत असतो. तुझी पत्नी आणि मुले आनंदी असतील अशी मला आशा आहे. त्यांना माझे अनेक आशीर्वाद.

तुला आशीर्वादांसह...

आपला प्रेमळ

सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

२१५४

हॉटेल मिरामार, कान्स
मार्च १९३२

प्रिय दमाजीराव,

तुझ्या १९ फेब्रुवारीच्या पत्राबद्दल आभारी आहे. त्यातील मजकूर आणि शब्दयोजना आवडली. मला हे वाचून आनंद वाटला की, तुझी पत्नी आजारातून उठली आहे. तिला लवकरच पूर्ण बरे वाटेल अशी आशा करतो. तिला माझे आशीर्वाद कळव. तिने तुला काम करण्यासाठी नेहमीच प्रोत्साहन दिलेले आहे. कोणतेही मोठे काम, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि काळज्यांचा

विचार करून यशस्वी होत नसते, तर या बाबी स्वतः सोडवत हुशार पत्नी अगदी ठामपणे आपल्या पतीच्या पाठीशी उभी राहत असते.

मला नेहमी आग्रह करण्यात येतो की, मी सविस्तरपणे आदेश द्यावेत. मात्र माझ्या अधिकाऱ्यांकडून माझी अशी अपेक्षा आहे की, त्यांनी मला मैत्रीपूर्ण भावनेने असे सुचवायला हवे की, असे सविस्तर आदेश पारित करण्याचा मी त्रास घेण्याची गरज नाही. माझा हा चुकीचा समज असू शकतो की, अधिकारी जबाबदारी घेण्याचे टाळत असतील आणि त्यामुळे अशा आदेशांची मागणी करीत असतील. मात्र हे टाळले आणि त्यांच्यात पुढाकार घेण्याची वृत्ती दिसून आली, तर त्यांच्याबद्दलचा सन्मानच वाढीस लागेल.

काम करीत असताना जोपर्यंत त्यात सामील झालेले लोक मोकळेपणाने आपली मते आपल्या सहकाऱ्यांसोबत व्यक्त करीत नाहीत, तोपर्यंत ते काम गतीने होणार नाही. मोकळेपणा आणि नम्रता एकत्रित राहत असते. आपले लोक सहसा व्यक्त होत नाहीत. तसे करणे म्हणजे नम्रता बाळगणे असे त्यांना वाटते; पण मला वाटते की ते योग्य नाही. उलट त्यातून चुकीचा संदेश जाऊ शकतो. अल्पशा अनुभवावरून माझ्या असे लक्षात आले आहे की, युरोपात शिक्षण घेतलेले अधिकारी याबाबतीत अधिक सजग असतात.

खानगी विभागातील कामाचे स्वरूप संवेदनशील आहे, हे तुझे म्हणणे अगदी योग्य आहे. त्यामुळे तेथील अधिकाऱ्यांनी सदसद्विवेकबुद्धीने, जबाबदारीने आणि धैर्यने आपली भूमिका पार पाडायला हवी. होणाऱ्या चुका ताळ्काळ दुरुस्त करायला हव्यात. मात्र बन्याचदा अधिकाऱ्यांमध्ये ही क्षमता नसते आणि तसे व्यक्त करण्याचे नैतिक धैर्यही नसते.

खानगीमध्ये अधिकाऱ्यांचा संबंध अनेक महत्वाच्या व्यक्तींशी येत असतो. त्यांचे स्वभाव, शिक्षण, भावना या सगळ्यांतून अधिकाऱ्यांना बरेच शिकायला मिळते ते एकप्रकारे त्यांच्यासाठी प्रशिक्षणाच असते. तेथे ते ठामपणे काम करणे, युक्त्या, तत्परता, न्यायिक दृष्टिकोन अशा बाबी सहजतेने शिकतात. मात्र अनेक अधिकारी येथे काम करण्याचे टाळतात. कारण त्यांना हा विभाग त्रासदायक वाटतो. हे आयुष्य आहे आणि आपण आहे त्या परिस्थितीत उत्तम रीतीने काम करण्याचा प्रयत्न करायला हवा. तसेच महाराज आणि इतर महत्वाच्या व्यक्तींच्या संपर्कात येण्याची ही एक चांगली संधी असते. फक्त प्रामाणिकपणे आणि सामंजस्याने आपण आपले काम करीत राहणे आवश्यक असते.

मी तेथे तुला केवळ अनुभव घेण्यासाठी पाठविले आहे. मला आशा आहे की, तू हे लवकर समजून घेशील आणि परब याकामी तुला मदत करतील. त्यांच्या दीर्घ अनुभवाचाही तुला फायदा होईल असे वाटते. त्यानंतर परब तुला अमरेलीला जाऊ देतील. तेथे नायब सुभा म्हणून काम करण्याबरोबरच दिवाण आणि न्यायालयीन स्वरूपाच्या कामाची जबाबदारीही ते तुला देणार आहेत. त्यानंतर मी तुझी नेमणूक बडोदा शहराचा प्रथम श्रेणी न्यायाधीश म्हणून करू शकतो. तू मात्र आपल्या कामातून स्वतःची कार्यक्षमता सिद्ध केली पाहिजे.

दोन ते तीन महिन्यांत तू खानगीतील काम पूर्ण कर. त्यानंतर तेथे तुला फारसे शिकण्यासारखे नाही. कृपया हे पत्र दिवाण आणि परब यांना वाचायला द्यावे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

दमाजीराव विठ्ठलराव गायकवाड, बडोदा

२१५५

मिरामार हॉटेल, कान्स
७ मार्च १९३२

प्रिय सर वार्डन चिलकॉट,

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. त्याशिवाय तुम्ही पाठविलेले लेख ‘सोन्याचा दर्जा’ आणि ‘राष्ट्रीय सरकार’ हे वाचायला अगदी उत्तम होते.

मला तुमची मते पटतात. विशेषत: राष्ट्रीय सरकारिषयी तुम्ही मांडलेल्या मतांशी मी सहमत आहे. यात तुम्ही भारताच्या अनुषंगाने उल्लेख केलेला आहे. त्यादृष्टीने मी काही मुद्दे मांडू इच्छितो. शासनाने खूप शक्तिशाली होणे शक्य नसते. त्यातून सार्वजनिक मतांची कुचंबणा होते. त्यामुळे लोकांच्या प्रगतीलाही खीळ बसते.

सध्याच्या आणि पूर्वीच्या क्वाईसराऱ्य संदर्भातील विरोधाभास तुम्ही अचूकपणे मांडला आहे; पण जेव्हा भारतासंदर्भात विचार केला जातो तेव्हा येथील किचकट मुद्दे आणि परस्परविरोधी विचार यातूनही गैरसमज निर्माण होऊ शकतात.

कॅप्टन गुडविन यांच्या नौकेतील आमच्या निराशाजनक अनुभवांविषयी तुम्ही या आधीच ऐकले असेल. हवामानामुळे आम्हाला पूर्वेकडील थंड हवेमुळे किनाऱ्यावरच दिवसेंदिवस थांबावे लागले. आम्ही कोरसिकाकडे सकाळी सहाच्या सुमारास रवाना झालो तेव्हा वातावरण शांत होते. मात्र दोन तासांनंतर एक मोठे वादळ आले. त्यामुळे आम्हाला आमचे मार्गक्रमण थांबवून किनाऱ्याकडे पळ काढावा लागला. आम्ही सगळे खूप निराश झालो होतो. यानंतर फक्त एक दिवसच आम्ही ही नौका बाहेर काढू शकलो आणि तेथील स्थानिक परिसरातच फिरलो.

आम्हाला मात्र काही त्रास झाला नाही. नौकेचे कॅप्टन अभिनंदनास पात्र आहेत. कारण अशा हवामानातही नौका उत्तम सांभाळली. मला त्यावरील अन्नाविषयीदेखील सांगायला आवडेल. तेथील अन्न उत्तम होते. नौकेवरील कर्मचाऱ्यांना तीन आठवड्यांचे वेतन देण्यात आले. इतर बाबी मी कॅप्टनवर सोपविल्या होत्या. अशी सुंदर नौका मला वापरण्यास दिल्याबद्दल मी तुमचेही आभार मानतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर वार्डन चिलकॉट, लंडन

२१५६

कान्स

१० मार्च १९३२

प्रिय सर अब्बास,

तुमच्या पत्राबदल मी आभारी आहे. तुम्हाला काही कारणास्तव भारतात परतावे लागले. मला आशा आहे की, तुमच्या मुलाला आता बरे वाटत असेल. मी त्याची आणि त्याच्या पत्नीची आठवण काढली हे त्याला सांगा. माझी तब्बेत आता बरी आहे.

लेडी अब्बास आणि तुमची मुले लंडनमध्ये आनंदात असतील अशी मी आशा करतो.

बडोदा आणि द्वारका येथे आर. टी. सी. चे लोक भेट देऊन गेले. सध्याच्या काळात आपल्या देशाला एकसंघ ठेवण्याचा सर्वात चांगला पर्याय संघराज्य स्थापन करणे होय. राज्यांना कसल्याही हस्तक्षेपाशिवाय त्यांचे व्यवहार करण्याचे स्वातंत्र्य द्यायला हवे. तसेच त्यांचा विकास आणि आत्मसन्मान याला बाधा पोहोचता कामा नये. त्यादृष्टीने बदल होणे गरजेचे आहे. तरीही मी या विषयावर अधिक बोलू इच्छित नाही.

मला आशा वाटते की, राजपुत्र धैर्यशीलराव याच्या तब्बेतीत सुधारणा होत असेल. तसे हे खूप अवघड प्रकरण आहे.

तुम्ही मजेत असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर मिळार्हा अब्बास अली बेग, पाचगणी

२१५७

कान्स

१३ मार्च १९३२

प्रिय चिरंजीव,

डॉ. मोडक यांनी दिलेल्या तुझ्या पत्राचे मी आतापर्यंत उत्तर देऊ शकलो नाही, त्याबदल मी क्षमा मागतो. मला अतिशय दुःखाने नमूद करावेसे वाटते की, तुझी इटालीला किंवा युरोपातील मोठ्या शहराला भेट देण्यासाठी तब्बेत ठणठणीत नाही. तू पिणे सोडत नाहीस. तुला रुणालयात ठेवण्याचे ते एक महत्त्वाचे कारण आहे. अशा सवयींचा घातक परिणाम तुझ्या तब्बेतीवर झालेला आहे. जोपर्यंत तू हे सिद्ध करीत नाहीस की, तू स्वतःची आणि इतरांची काळजी घेण्यास समर्थ आहेस, तोपर्यंत तू युरोपात राहा किंवा भारतात, तुझ्यावर माझे लक्ष असणारच आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३५८

तू तुझ्या आणि तुझ्या मुलाच्या भविष्याविषयी खूप चिंता व्यक्त केली आहेस. मात्र हे तुझ्या वागण्यातून दिसत नाही. माझ्या या वयात, दोन पिढ्यांसोबत काम केल्यानंतर आता माझ्या क्षमता मर्यादित झाल्या आहेत. त्याशिवाय तू आणि तुझ्या पत्नीने मुलांची काळजी घ्यायला हवी. तथापि, गरज भासल्यास तुम्ही माझा सल्ला घेऊ शकता.

सध्याची तुझी परिस्थिती पाहता तू स्वतःचीच योग्य रीतीने काळजी घेऊ शकत नाही. त्याच वेळी तुझी पत्नी तिच्या परीने सगळ्या गोष्टी योग्य प्रकारे करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तू तिला प्रोत्साहन देत जा. जर ती पुढाकार घेऊन काम करण्यास भीत असेल, तर तुझ्यात आणि तुझ्या पत्नीमध्ये काहीतरी गैरसमज झाला असे म्हणता येईल. काही महिन्यांसाठी तू तिला मुलांकडे जाऊ दिले हे चांगले केलेस. ती तुझ्या कामाकडे व मुलांकडे नव्या उत्साहाने, जबाबदारीने व हुशारीने लक्ष देऊ शकेल.

मी तुझ्या आईसोबत काही दिवसांसाठी लंडनला जात आहे. डॉक्टरांना सहकार्य कर, तरच ते तुझ्यावर योग्य रीतीने उपचार करू शकतील. आपण घोड्याला पाण्याजवळ नेऊ शकतो, मात्र पाणी प्यायचे की नाही हे त्याच्यावर अवलंबून आहे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत महाराज कुमार धैर्यशीलराव गायकवाड, बडोदा.

२१५८

३१ मार्च १९३२

प्रिय सर चार्ल्स,

लेफ्टनन्ट कर्नल एफ. एम. बेली, सी. आय. ई. यांची बडोद्याचे रेसिडेंट म्हणून नेमणूक केल्याबद्दलची माहिती देणाऱ्या आपल्या १९ फेब्रुवारी १९३२ ला पाठविलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. कर्नल बेली यांच्या विलक्षण योग्यतेच्या आधारे स्वतः व्हाईसरॉय यांनी त्यांची नेमणूक केली हे ऐकून मला फार आनंद झाला. आपल्या पत्रात आपण सांगितल्याप्रमाणे हिज एक्सलन्सी यांनी ज्या भावना व्यक्त केल्या, त्याबद्दल माझ्या वतीने त्यांना विशेष आभार सांगा. मी हिज एक्सलन्सी यांस असा विश्वास देऊ इच्छितो की, आपण केलेल्या या नेमणुकीमुळे हिज मॅजेस्टी भारत सरकार प्रतिनिधी आणि बडोदा सरकार यांच्यातील पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेली मैत्री आणि स्नेहभाव अधिकच दृढ होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर चार्ल्स कनिंगहॅम, वॅट्सन, के. सी. आय. ई., सी. एस. आय.

२१५९

हॉटेल मिरामार, कान्स
७ एप्रिल १९३२

प्रिय अण्णासाहेब,

२३ फेब्रुवारी १९३२ च्या तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. त्यातील मजकूर वाचून मला खूप आनंद झाला. या पत्रात मी फारसे काही लिहिणार नाही. कारण की, नेमकाच गोल्फ खेळून परत आलोय आणि त्यामुळे फारच थकल्यासारखे वाटत आहे. येथील वातावरण फारच बदलले आहे. त्यामुळे खूपच झोप आल्यासारखी होते.

तुमच्या वडिलांनी १४ मार्च १९३२ रोजी पाठविलेल्या पत्राबद्दल त्यांना माझ्या वतीने धन्यवाद कळवा.

माझे वय जरी वाढत असले आणि ताकद कमी होत असली तरीही मला देवधर्म करण्याची आणि तीर्थयात्रा करण्याची अजिबात इच्छा नाही. त्यापैकी काही तीर्थक्षेत्री जाण्याची माझी इच्छा आहे. मात्र ते फक्त तेथील निसर्गसौदर्य पाहण्यासाठी, तसेच निसर्गाची शक्ती अनुभवण्यासाठी जावयाचे आहे.

जेवढे शक्य आहे तेवढी चांगली कामे करत राहणे हाच माझा धर्म आणि देव आहे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत सीताराम एस. गायकवाड, बडोदा

२१६०

केन्स
२५ एप्रिल १९३२

प्रिय उदयसिंह,

तुम्ही नापास झालात हे कसे काय झाले? मला सांगा तुम्ही कोणकोणत्या विषयांत नापास झालात? पुढच्या सत्रात तुम्हाला खूप कठोर परिश्रम करून यश मिळवायला हवे. मी दिवाण यांना पत्र लिहून कळविले आहे की, तुम्हास बडोदा कॉलेजमध्ये प्रवेश घेऊन द्यावा.

आपल्या मातोश्री आणि भगिनीस माझा नमस्कार सांगा.

मला खंडेरावांचे एक पत्र आले होते. त्यामध्ये त्यांनी मायो कॉलेजमध्ये प्रवेश घेण्याची त्यांची इच्छा बोलून दाखविली होती. त्यांचा हा बदललेला विचार मला काही आवडला नाही. जोपर्यंत

या बदलामागची नेमकी कारणे आणि परिस्थिती स्पष्ट होत नाही तोपर्यंत लगेचच बदलास परवानगी देणे योग्य होणार नाही.

आशा करतो की, आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजकुमार उदयसिंह एस. गायकवाड, पुणे, नं. ४

२१६१

केन्स
४ मे १९३२

प्रिय कर्नल बेली,

आपले पत्र मिळाले. मला फारच आनंद झाला. आशा करतो की, आपण असेच मला वारंवार यापुढेही पत्र लिहाल. मला विश्वास आणि आशा आहे की, आपण प्रदीर्घ काळ बडोद्यामध्ये राहाल आणि तेथील सर्वच प्रश्नांचा आणि समस्यांचा सखोल अभ्यास करून त्या समस्या सोडविण्यासाठी आणि संस्थानाचा सन्मान उंचावण्यास मदत कराल. एक चांगले आणि प्रगतिशील सरकार हे स्वातंत्र्य आणि पैशांच्या पाठबळाशिवाय शक्यच होत नसते.

सर चार्लस् वॅटसन यांच्याकरवी व्हाईसरॉय यांचे विशेष आभार मानण्याची माझी इच्छा आहे. कारण त्यांनी आपली नेमणूक करण्यासाठी खूपच प्रयत्न केले व त्रासही सहन केला.

किरकोळ उपचारांसाठी मी आज सकाळी विस्बाडनला जात आहे. मी तीन ते चार आठवडे तेथे वास्तव्यास असणार आहे. माझ्या इंग्रजीला तुम्ही नेहमीच जरा सहानुभूतीने घ्या. कारण या भाषेबाबत माझे ज्ञान जरा मर्यादितच आहे. त्यामुळे बन्याचदा उर्गीचच गैरसमज होण्याची शक्यता असते. कारण भारतीयांच्या इंग्रजीबाबतच्या मर्यादित ज्ञानामुळे बन्याचदा युरोपियन अधिकाऱ्यांनी सांगितलेल्या तथ्यांचा नेमका अर्थ लावता येत नाही. इंग्रजी या परकीय भाषेबद्दलचे भारतीयांचे ज्ञान कमी पडते.

येत्या हिवाळ्यात बडोद्याला परत येण्याची मी अगदी आतुरतेने वाट पाहत आहे. आशा करतो की, आपली प्रकृती उत्तम असेल आणि बडोद्यातील आपले वास्तव्य एकदम आनंददायक होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

लेफ्टनंट कर्नल एफ. एम. बेली, सी. आय. ई., रेसिडेन्ट, बडोदा

प्रिय दिवाण,

आपण काही काळापूर्वी पाठविलेल्या पत्रांपैकी एका पत्रात लिहिले होते की, आपणास आणि आपल्या कुटुंबियास बडोद्यापेक्षा सिमल्यात खूप चांगले वाटत आहे, हे ऐकून मला खूप आनंद झाला. फक्त आपल्या धाकट्या चिरंजीवास तेथील हवामान तितकेसे मानवले नाही हेही समजले. मी आशा करतो की, त्याच्या श्वसनलिकेच्या आजारासंबंधीच्या तक्रारीतून त्याची आता सुटका झाली असेल.

तुम्ही मला एकदा सांगितले होते की, सिमल्यातील एक छोटा बंगला जरा उपयुक्त होईल. मंत्र्यांना बन्याचदा कामानिमित तेथे जावे लागते. बन्याचदा जुबलच्या राजेसाहेबांच्या राजवाड्यातील एखाद्या घरात राहून राजेसाहेबांच्या चांगुलपणाचा फायदा आपणास घ्यावा लागते. एका चांगल्या, सुंदर बंगल्याचा तेथे शोध घ्या. त्या बंगल्याला चांगले कुंपण असावे. तेथील वातावरण आरोग्यदायी असावे, तसेच तेथून छानशी निसर्गरम्य दृश्येदेखील दिसावीत, मात्र त्याची किंमतही आवाक्यातली असावी. सदर बंगला पुरेसा प्रशस्त असावा, जेणेकरून महाराज त्यामध्ये मोकळेपणाने आणि आगमदायकपणे काही काळ वास्तव्य करू शकतील. समजा अशा बंगल्याची किंमत फारच जास्त अव्याच्या सव्या सांगत असतील तर मग बंगला जरा लहान असला तरी हक्कत नाही. मात्र बाकीच्या गोष्टी वर सांगितल्याप्रमाणे असाव्यात. या सर्व सूचना मी ढोबळमानाने दिलेल्या आहेत. आपण निरनिराळ्या बाजूनी सर्वांगीण विचार करून निर्णय घ्यावा. हे मी सर्व तुम्हाला मार्गदर्शन म्हणून सांगितलेले आहे. आपल्या मुंबईच्या बंगल्यापेक्षा त्या बंगल्यात दोन खोल्या जास्तीच्या असाव्यात. मात्र येथील बंगला मुंबईच्या बंगल्यापेक्षा लहान असणार नाही याची काळजी घ्या. त्यात किमान वीस नोकरचाकर व्यवस्थित राहू शकतील अशी व्यवस्था हवी. इतरांसाठी निवासव्यवस्था इतर ठिकाणी म्हणजे हॉटेलमध्ये किंवा मग भाड्याच्या घरामध्ये करता येईल.

कोणत्याही प्रकरणात जर का एखादा प्रस्ताव मंजूर झाला नाही तर तुम्ही स्वतःला संकोच वाटू देऊ नका. हे मात्र निश्चित आहे की, मुंबई किंवा इतर ठिकाणांसारखे आपण अति खर्चाची पुनरावृत्ती करणार नाही. हे सर्व मी यासाठी सुचवीत आहे की, जेणेकरून तुम्ही विश्वासाने खोरेदीबाबत विचार करू शकता आणि मग त्याप्रमाणे पुढे तुम्ही सर्व बोलणी करू शकता.

काही दुरुस्तीच्या कामांसाठी मी थोडा पैसा खर्च केलेला आहे. रस्ते आणि पाणीपुरवठा यासंबंधित ती कामे आहेत. भारतातील खर्चाचा विचार करता यासाठी बराच खर्च येईल असे दिसते. हा खर्च खानगी विभागातून करण्यात यावा. मालमत्तेची अपेक्षेपेक्षा अधिक किंमत आहे. मात्र त्यावर आता दुःख करण्यात काही अर्थ नाही. लवकरात लवकर त्याची विक्री करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. दरम्यानच्या काळात त्याचा अधिकाधिक चांगला उपयोग कसा करता येईल हे पाहावे. लंडनमध्ये एखादी लहानशी मालमत्ता बाळगणे काही वाईट नाही. तथापि,

युरोपशी संबंध वाढत असेल तर ते योग्यच राहील. युरोपच्या विकासातून आपल्याला बन्याच गोष्टी शिकता येतील. फक्त या गोष्टी आपण आपल्या परिस्थितीनुसार अंगीकारल्या पाहिजे.

आपण आपल्या होतकरू तरुणांना आणि अधिकाऱ्यांना युरोपला शिक्षणासाठी पाठविले पाहिजे. याचा फायदा देशाच्या विकासासाठीच होणार आहे. युरोपातील अनेक गोष्टी मला आवडत नाहीत. शक्यतो त्या आपण टाळल्या पाहिजेत. भारतीय संस्कृतीचा आत्मा हरवता कामा नये. तसेच आपण अतिशयोक्तीनेही या सगळ्या बाबी समोर ठेवू नये. तुम्हाला मी हे सगळे सविस्तर सांगून काळजीत तर टाकत नाही ना? मी १९३०-३१ सालचे बँडोदा प्रशासन अहवाल वाचले आहेत. हे अहवाल उत्तम रीतीने तयार केलेले आहेत. त्याबद्दल मी तुमचे कौतुक करतो.

याशिवाय आणखी काही बाबींच्या संदर्भात मी तुम्हाला सल्ले देऊ इच्छितो. मात्र त्याबाबत आपण प्रत्यक्ष भेटल्यावर चर्चा करू. त्यातल्या काही बाबींचा उल्लेख मी मानेंजवळ केलेला आहे. कदाचित ते तुमच्याशी याबाबतीत चर्चा करतील. लक्षात ठेवा, जर एखादा मुद्दा चुकीच्या पद्धतीने तुमच्याकडे मांडण्यात आला असेल तर त्याबाबत खात्री करून घेणे ही तुमची जबाबदारी आहे.

राजाकडून नेहमी चुका होऊ शकतात. स्वतःच्या जबाबदाऱ्या टाळणारी मंडळी नेहमी राजाबद्दल आणि त्याच्या चुकांबद्दल बोलत असतात. हे सगळं चुकीच आहे. आपल्याकडून चुका होऊ शकतात, असे असले तरी आपण एकमेकांना मदत करून त्यातून मार्ग काढायला हवा.

माझी तब्येत पूर्वीपेक्षा उत्तम आहे. मात्र वयाचा विचार करता मी भविष्यात तब्येतीविषयी अधिक सजग असले पाहिजे. अनेक महत्वाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी मी माझी ऊर्जा वापरायला हवी. तुम्ही प्रतापसिंह आणि इतर तरुण मंडळीना प्रशिक्षित करा. जेणेकरून ते अधिक कार्यक्षमतेने आपले काम करू शकतील आणि अधिक जबाबदाऱ्या स्वीकारू शकतील.

माझ्या कामाचा ताण शक्य तितका कमी करण्याचा प्रयत्न करीत असल्याबद्दल मी तुमचे आभार व्यक्त करतो. राज्याचे हित जोपासण्यासाठी तुम्ही काम करीत आहात. केवळ राज्याच्या बाहेर सुरु असलेल्या गोष्टींची नक्कल राज्याच्या विकासासाठी पुरेशी नसते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर व्ही. टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बँडोदा

२१६३

विस्बाडन
२१ मे १९३२

प्रिय राजा,

आपण युरोपच्या दौऱ्यावर येणार आहात हे ऐकून मी आनंदित तर झालोच; पण आश्वर्यचकितही झालो. राणीसाहेब आणि आपण इकडे येताय हे फार चांगले करत आहात असे माझे मत आहे.

आशा करतो की, आपला जलप्रवास आनंदायक आणि सुखकारक होईल. मला वाटते तुम्ही एखादा आठवडाभर पॅरिसला मुक्काम करावा. तेथील सर्व चांगली आणि रमणीय ठिकाणे पाहून झाल्यानंतर मग तुम्ही इंग्लंडला जावे.

माझा येथील उपचार ३० मे रोजी संपणार आहे आणि मग मी येथून निघणार आहे. पॅरिसमध्ये तुमची भेट घेण्याचा प्रयत्न मी करीन. हर हायनेस महाराणीसाहेबदेखील पॅरिसच्या जवळपास नॉर्मनडे येथील पॅरिस-बग्नोलस डी-लॉरेन येथेच असतील.

त्रावणिकोरच्या राणीसाहेबांना माझा नमस्कार सांगा. मी आशा करतो की, लवकरच त्यांचे चिरंजीव देखील युरोपला येतील. जर या भेटीची व्यवस्थित तयारी आणि नियोजन केलेले असेल तर त्यातून महाराजांना नक्कीच खूप फायदा होईल. आपला देश जर प्रगती करत असेल तर आपण आपले जातीबाबतचे तसेच इतर चुकीची मते, विश्वास, श्रद्धा यांना तिलांजली द्यायला हवी. युरोपातील माझा कायमचा पत्ता पुढीलप्रमाणे आहे. द्वारा - मेसर्स थॉमस कुक ॲण्ड सन्स, २, प्लेस डी ला मेडेलाईन, पॅरिस.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

राजा सर वासुदेव राजा, कोलेनगोड

२१६४

विसबाडन
२३ मे १९३२

चि. सौ. शांतादेवी,

मु. मसूरी, अनेक आशीर्वाद, वि.

आपले ता. ५ मेचे पत्र पावले. त्यासोबतच्या फोटोवरून चि. बाळ व बेबी यांच्या प्रकृती बन्या आहेत, असे दिसून आले. बाळास थोडीशी कसर येते असे आपल्या पत्रावरून समजले. तरी त्याबद्दल चांगला औषधोपचार करावा.

मागील आठवड्यामध्ये ग. कोर्डे यांच्या पत्रावरून आपण रिक्शाच्या अकस्मातांतून बचल्याच समजले. प्रवासामध्ये हिंडण्याफिरण्यात शक्य तितकी काळजी ठेवली पाहिजे.

मी येथे दोन आठवड्यापासून जलोपचाराकरिता असून आणखी एक आठवड्याने पॅरीसकडे जाणार आहे. माझी प्रकृती बरी आहे. मुलांच्या व आपल्या प्रकृतीस फार फार जपत जावे व वरचेवर खुशालीचे पत्र पाठवीत असावे. वाचनाचा व्यासंग फावल्यावेळी चालू ठेवावा. कारण चांगले शिक्षण व उत्तम समजुतदारपणा हे तुम्हास अत्यावश्यक आहेत. नाहीतर तुमच्या प्रत्यक्ष परिचयात न येणारे लोकदेखील तुमचा गैरलाभ घेण्याचा संभव असतो. कळावे हे आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१६५

डॉलर ग्रांड हॉटेल, झुरिच,
१३ जून १९३२

चि. श्री. कमलादेवी, मु. पुणे,
यांस अनेक आशीर्वाद, वि.

तुमचेकडून अलीकडे बरेच दिवस पत्र न आल्याने तुमचेकडील वर्तमान समजले नाही. मध्यंतरी लंडन येथील वर्तमानपत्रात तुमचे बहिणीसंबंधी पुण्यास घडलेल्या प्रकरणाची थोडीशी हकिकत होती. त्यावरून त्याचे महत्त्व कोणत्या प्रकारचे होते याचा अंदाज करणे शक्य नाही. प्रकृतीच्या अस्वस्थेमुळे माझ्याकडून पत्राची अपेक्षा न करता वारंवार तुम्ही पत्र पाठवावे, अशी माझी इच्छा आहे.

चि. उदेसिंह याचे बरोबर एक व्यवहारदक्ष व विश्वासू ऑफिसर ठेवून तुम्ही चि. निर्मलाराजेसह परत बडोद्यास जावे, असे मला वाटते. वयाच्या अमूक एक मर्यादिनंतर मुलास आपला व्यवहार स्वतः पाहण्यास शिकवावे, हेच ह्याचे मुख्य कारण होय. साधारण मध्यम स्थितीच्या मुलांना जर हे साध्य आहे, तर थोरांच्या मुलांस ते का असाध्य व्हावे? थोरामोर्घांच्या मुलांस परावलंबीपणामुळे त्यांच्या भावी आयुष्यास जे आयास सोसावे लागतात ते स्वावलंबी झाल्यास बरेचसे दूर जातील यात संशय नाही. जगाचे टक्केटोणपे खाल्ल्याखेरीज अशा मुलास आयुष्यातील इष्टनिष्ट प्रकार व खाचाखोचा यांचे ज्ञान मिळू शकत नाही व त्यांचे जीवित निव्वळ लहान बालकप्रमाणे होते. तुम्ही समंजस आहात तेव्हा तुमचा गैरसमज होणार नाही, अशी माझी खात्री आहे. वेळेवेळी पुण्यास जाऊन त्यांचेवर देखरेख ठेविलीत म्हणजे पुरे असे मला वाटते. कोणत्याही रीतीने मुलांचे नुकसान होत नाही हे लक्षात ठेवावयाचे आहे. चालू वर्ष पुरे झाल्यानंतर त्यास काही अडचण न दिसून आल्यास बडोद्यास परत घेऊन जावे असा माझा विचार आहे, तरी तत्संबंधी मुनासब ते तुम्ही करावे.

चि. खंडेगवचे कसे काय चालले आहे, याची माहिती नाही, ती देणे.

खानगी खात्याची आता तुम्हाला पूर्ण माहिती झाली असेल. त्यानंतर कायद्याची तुम्हास माहिती व्हावी, म्हणून तुम्ही कायद्यांचा अभ्यास, मुनसबाचे काम वगैरे करता येईल, अशा तच्छेचा लवकर करावा. तुमच्या वयाकडे दृष्टी दिल्यास, प्रयत्न केल्यास ही सर्व कामे तुम्ही करू शकाल. आळसात वेळ न दवडता तुमच्यासारख्यांनी राज्याची व इतर कामे करणे हे भूषणावह आहे. कल्यावे, हे आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१६६

डॉलर ग्रांड हॉटेल, झुरिच,
१३ जून १९३२

चि. श्री. शकुंतलाराजे, मु. बडोदे,

यांस अनेक आशीर्वाद, विशेष. अलीकडे बरेच दिवसांत तुमचेकडून पत्र न आल्यामुळे तुमचेकडील क्षेमकुशल कळत नाही. प्रकृतीच्या अस्वस्थेमुळे माझ्याकडून पत्राची अपेक्षा न करता वारंवार तुम्ही पत्र पाठवाल अशी आशा आहे.

युरोपस्वारीमुळे जसा प्रकृतीस फायदा वाटावा तसा अजून मला वाटत नाही. गाऊट वगैरैपासून जरी मी मोकळा आहे, तरी मानसिक उदासीनता व शारीरिक क्षीणता दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणात आहे. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे ज्या प्रमाणात विश्रांती घेणे मला जरूर होते, त्या प्रमाणात मी ती घेतली नाही. याच कारणास्तव माझे हिंदुस्थानात यावर्षी परत येणे कदाचित लांबणीवर पडण्याचा संभव आहे.

तुम्हाला आता खानगी कामाची साधारण बरीचशी माहिती झाली असावी असे मला वाटते. तसे नसल्यास, तुम्ही वेळेचा अपव्यय न करता शक्य तितक्या लवकर खानगीचे व इतर खात्यांचे नियम वाचून ती तुम्ही करून घ्याल, अशी माझी आशा व इच्छा आहे. इतरांपेक्षा तुमच्यासारख्यांनी अशी कामे समंजसपणे केल्यास, ते सर्वांसच हितावह होईल, हे सांगण्याची जरूर नाही. प्रत्येक इसमाने आपले आयुष्य केवळ स्वतःच्या व्यवसायात न चालविता, बहुजनसमाजासही फायदा करून दिला पाहिजे. निव्वळ आळसात वेळ न दवडता आपण जगाच्या हितासाठी झाटत आहो, हे समजल्यास प्रत्येक व्यक्तीस त्यापासून आनंद व समाधान वाटल्यावाचून राहणार नाही.

तुमचे खर्चाची वार्षिक जंती होतच असते. त्यास अनुसरून खर्चाचे वार्षिक पत्रक तयार करवून मला पाठविण्यास सांगा म्हणजे एकंदर व्यवस्था व खर्च कसा चालला आहे, याची मला योग्य ती माहिती मिळेल.

मी येथे काल सकाळी आलो व आज सकाळी तुमच्या सासूबाई आल्या. काल चि. धैर्यशीलची प्रकृती पाहण्यास गेलो होतो. त्यांची प्रकृती अगदी उत्तम नाही तरी समाधानकारक आहे, असे म्हणता येईल. असेच चालू राहिल्यास ती बरीच सुधारण्याचाही संभव आहे.

तुमचे प्रकृतीस जपत जा व वारंवार पत्राद्वारे क्षेमसमाचार कळवीत जा. कळावे हे आशीर्वाद.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

प्रिय दिवाण,

विसबाडन येथे मी जो तीन आठवड्यांचा उपचार घेतला, उपचारापेक्षा ती जणू एक प्रकारची विश्रांतीच होती. येथून मी फ्रुडेन्स्टॅड येथे आलो आणि बारा दिवस येथे राहिलो. ब्लॅक फॉरेस्टमधील ही जागा समुद्र सपाटीपासून २४०० फूट उंचीवर असून एक सुंदर आणि आरोग्यदायी ठिकाण आहे. राजपुत्र धैर्यशीलला केवळ भेटण्यासाठी मी येथे आलो आहे. आज आमची भेट झाली. या ठिकाणाबाबत राजपुत्र बरेचसे नागज वाटले. याबाबत मला त्यांची काळजीही वाटली; पण यातून बाहेर पडण्याचा उपाय मात्र दिसत नाही. खेरे तर बरेचसे त्यांच्यावरच अवलंबून आहे; पण ते त्यांच्या लक्षातच येत नाही. त्यांच्या चुका त्यांना कळत नाही. अशा गोष्टींचा त्याग केला पाहिजे, अशी त्यांच्यात शक्ती निर्माण व्हायला हवी. ही खूप दुःखद घटना आहे. त्यांच्या वयाच्या आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेच्या माणसाने आनंदी जीवनाचा अनुभव घ्यावयास हवा. कोणत्याही बंधनात न अडकता हे साधारण आयुष्य जगावयास हवे. इतर कारणांचा विचार केला तर त्यांची वाढ आणि आजूबाजूच्या संस्कारातच अनेक दोष आहेत. राजवाड्यातील कार्यपद्धती फारशी प्रशंसनीय मुळीच नाही. राजवाड्यातील कर्मचाऱ्यांच्या यंत्रवत कृती, दूरदृष्टीचा अभाव, कामाबद्दलची अनास्थाच सर्वत्र दिसून येते. या उलट सर्वसाधारण कुटुंबात एकत्र कुटुंबाचे प्रेम, सहकार्याची भावना आणि परस्परातील मानवतेचा, आपुलकीचा येथे मागमूसही दिसत नाही. त्यामुळेच राजपुत्र आणि त्यांची मुले दुसऱ्यावर अवलंबून कोरडेपणाने वाढत जातात. मला तर जीवनाचे ज्ञान समजून घेण्यासाठी कोणताही राजमार्ग दिसत नाही. यावर मला एकच मार्ग दिसतो. श्रीमंत आणि गरिबाघरच्या मुलांनी एकाच शाळेत शिकले पाहिजे. श्रीमंत मुलांची चांगल्या शाळेत शिकायची ऐपत असली तरी, त्यांनी आपण सर्व समाजाचे नेतृत्व करताना त्यांच्या बरोबरचे आहोत ते यातून दाखवून दिले पाहिजे.

राणीसाहेबांचा मुक्काम बाड नाऊहेम येथे असून तेथे त्यांच्यावर उपचार सुरू आहेत. पूर्वीपेक्षा आता त्यांची प्रकृती चांगली आहे. चांगल्या घरच्या स्थियांनी आपला वेळ कसा सदुपयोगाने कारणी लावावा, हा गंभीर प्रश्न आहे. कोणतेही काम वाईट नसते, विशेषत: चांगल्या घरच्या महिलांनी या संदर्भात विचार करावा.

हवामानाने आणि प्रकृतीने साथ दिली तर मी लंडनला परताना मार्गात काही दिवस पॅरिस येथे थांबण्याचा विचार करतो आहे. धारा सभासंबंधी तुमच्या काही पत्रातील संदर्भ माझ्या लक्षात आहे. मला त्याचा विसर पडला नाही. धारा सभेची सुरुवात कशी झाली? तिने कसे काम करावे? या संदर्भात माझे स्पष्ट मत आहे. हे सगळे या पत्रातून लिहायचे म्हटले तर ते दीर्घ पल्ल्याचे आणि कंटाळवाणे होईल. आपण जेक्हा भेटू त्यावेळी या विषयांवर चर्चा करता येईल. हिंदुस्थानातील राज्याची तुलना युरोपमधील कोणत्याही प्रांताशी करताच येणार नाही. युरोपमधील देश हे स्वतंत्र तर आहेतच; पण तेथील प्रगतिशील विचार, दूरदृष्टी वेगळीच आहे. राष्ट्रप्रेमाची ऊर्मी, देशासाठी

आत्मसमर्पण, हक्क आणि कर्तव्यासंबंधीची जागरूकता युरोपमधील देशात आमच्याहून अधिक दिसून येते. यात बदल घडणार नाही, असे मी म्हणत नाही. यादृष्टीने वाटचाल आपण करणार आहोत की नाही, हा खरा प्रश्न आहे. सरकार या संस्थेत सतत बदल होत असतो. बदलत्या काळातील ते चांगले लक्षण म्हणता येईल. आजच्या प्रशासनाकडे बघितल्यास, मला असे वाटते, सरकारने प्रशासनात सुलभता आणावी. माझ्या मताने, सुप्रशासनात या गोष्टी व्हाव्यात. सर्व जातिधर्मात सुसंवाद वाढावा. जाती-धर्माच्या चुकीच्या गोष्टींना दूर सारावे. सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे सर्वांना चांगले मोफत शिक्षण मिळावे. पोटभर खायला आणि मनाजोगते विश्रांतीसुख मिळावे. मुलांच्या गुणवत्तेला मान्यता मिळावी. त्यांच्या आरोग्य साधनेसाठी-व्यायामासाठी पुरेशी जागा असावी; आणि चांगल्या परंपरांतून मार्गदर्शन घडावे.

हे लिहीत असताना जर हे अधिक झाले असल्यास त्याच्या मागे, मी हिंदुस्थानबाहेर बघत असलेले परिणाम हेच मुख्य कारण असावे. आपण युरोपियनांच्या चांगल्या गोष्टींचे अनुकरण न करता, न पचणाऱ्या गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करत आहोत. माझे तर स्पष्ट मत आहे, की हिंदुस्थानातील राज्यांना आता जी बंधने आहेत, ती कमी करून अधिक स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य मिळावयास हवे. हे लिहिताना मी युरोपियन पद्धतीची अधिक स्तुती करत आहे, त्यांचे अनुकरण करू इच्छितो असे वाटेल; पण हिंदुस्थानात बदल हवा असेल तर आहे त्या परिस्थितीत बदलांचा स्वीकारही करावा लागणार आहे.

१२ जून १९३२ च्या संडे टाइम्समधील एक कात्रण आपल्यासाठी पाठविले आहे. ते तुम्हाला नक्कीच आवडेल. मी जो विचार करतोय, त्यास ते सुसंगत वाटेल. या लांबलचक पत्राने तुम्ही कंटाळला नसाल, अशी अशा वाटते. तुम्हाला चांगल्या आरोग्यासाठी सदिच्छा.

आपला स्नेहांकित
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

रावबहादुर कृष्णमाचारी
बडोदा, दिवाण

२१६८

पॅरिस

२७ जून १९३२

प्रिय कमलादेवी,

एक महिन्यापासून तुझ्याकडून कोणताही खुशालीचा समाचार मिळाला नाही. मी असे ऐकलेय की, उदयसिंह पूर्वीपेक्षा जरा स्थूल झाला आहे. आशा करतो की, हे स्थूलपण त्याच्या तब्येतीत झालेल्या सुधारणेमुळे आले असेल, व्यायामाच्या अभावामुळे नाही.

तो पुण्यात अजून किती दिवस राहणार आहेत याची निश्चित माहिती मिळाली तर सोयीचे होईल. उदयसिंह यांनी संस्कृतसारख्या चांगल्या विषयाचा अभ्यास सोडू नये. संस्कृत जरा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३६८

अवघड आहे; पण ती सोडून मागधीसारखी सोपी भाषा निवडायला नको. परीक्षेतील यश हेच काही सर्वस्व नसते, तर शिक्षणाने माणसाच्या मनाला वळण लावले पाहिजे.

समजा जर प्रोफेसर जोशी त्याला परिणामकारकपणे शिकवू शकत नसतील, तर दुसरे प्रोफेसर शिकवणीसाठी ठेवूया. अशा महत्वपूर्ण विषयांवर तू कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी तुझे सचिव श्री. गोखले यांच्याशी चर्चा करीत जावे.

मि. रॅबिनसन यांनी अशी शिफारस केली होती की, उदयसिंह यांना कॉलेजच्या वसतिगृहात ठेवावे. हा प्रयोग करून पाहण्यास माझी काही हरकत नाही. जर त्यानुन त्याची प्रगती होत असेल तर प्रयत्न करण्यास काय फरक पडतो.

मी या पत्राची एक प्रत दिवाणसाहेबांना पाठवलेली आहे, जेणेकरून त्यांनाही या विषयाची माहिती मिळेल आणि ते तुम्हाला योग्य निर्णय घेण्यासाठी सल्ला देऊ शकतील. त्यांच्या मतांची तुम्हाला मदत होईल आणि या विषयाकडे तुम्ही गांभीर्याने पाहू शकाल.

माझे हे पत्र तू उदयसिंहानाही दाखवा म्हणजे त्यांना जाणीव होईल की, त्यांना नीट कष्ट घेऊन अभ्यास करणे किती आवश्यक आहे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

प्रिन्सेस कमलादेवी गायकवाड, पुणे

२१६९

ओटलँड पार्क हॉटेल,
वे ब्रिज, सरे
१ जुलै १९३२

प्रिय कमलादेवी,

तुझ्या १९ तारखेच्या पत्राबद्दल आभारी आहे. मी याआधीच सांगितले आहे की, तू आणखी एका सत्रासाठी पुण्यात थांबू शकतेस. माझ्या अंदाजाप्रमाणे ते ऑक्टोबर मध्यापर्यंत असेल आणि त्यानंतर मी परत बडोद्याला येईपर्यंत तूही तिकडे आलेली असेलच.

उदयसिंहाकडे खूप वेळ आहे. घाई करण्यापेक्षा तो परीक्षेसाठी थांबू शकतो. त्याने मेहनतीने अभ्यास करायला हवा. तसेच घोकंपट्टीवर भर देऊ नये. त्याने कोणतीही घाई न करता सातत्यपूर्ण अभ्यास करावा आणि परीक्षेला सामोरे जावे. आपले मन शांत कसे राहील आणि तब्येतीवर कसलाही परिणाम होणार नाही याची त्याने या काळात काळजी घेतली पाहिजे. पुनर्वाचनावर आणि चिंतनावर त्याने भर द्यायला हवा. प्रत्येक वेळी परीक्षेचा उद्देश ती उत्तीर्ण होणे इतकाच नसतो, तर मनाचा विकास आणि विचारशक्तीचाही विकास होणे गरजेचे असते.

पुणे आणि त्याच्या बाहेरची ठिकाणे थांबण्यासाठी सोयीची आहेत. मात्र स्वतःच्या जागेत थांबण्याचे अनेक फायदे असतात. तथापि, त्याविषयी अधिक बोलणार नाही. तुम्ही माझ्या इच्छेचा विचार करावा असे मला वाटते. तू उल्लेख केलेले समारंभ केवळ एक उत्सव असतात.

त्यात माझ्या मते, धार्मिक श्रद्धेचा भाग नसतोच. कृपया हे पत्र उदयसिंहला दाखविणे, तसेच निर्मलादेवी व इतरांना माझे अनेक आशीर्वाद. मला उदयसिंहाचे दि. १२ तारखेचे पत्र मिळाले.

खंडेगावची तब्येत उत्तम असेल अशी मी आशा करतो. त्याने चांगल्या शाळेत प्रवेश घेऊन अभ्यासात लक्ष घालावे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजकन्या कमलादेवी गायकवाड, बडोदा

२१७०

ओटलँड पार्क हॉटेल,
वे ब्रीज, सरे
३ जुलै १९३२

प्रिय उदयसिंह,

मला तुझे दि. १२ तारखेचे पत्र मिळाले. ऐन परीक्षेच्या वेळी तुझी तब्येत बिघडली आणि तशाच परिस्थितीत तुला परीक्षा घावी लागली, हे वाचून वाईट वाटले. त्याशिवाय तुला संस्कृत आणि गणित असा दुहेरी अभ्यास करावा लागला. आधी तब्येतीची काळजी घ्यावी, मग अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करावे, हे मी तुला याआधीही सांगितलेले आहे. अभ्यासाची घाई करू नये. तू तरुण आहेस. केवळ घोकंपटी करून परीक्षा देऊ नका. अभ्यासाचा विषय नीट आकलन करून घे.

संस्कृत ही काहीशी अवघड भाषा जरी असली तरी एक भारतीय आणि एक हिंदू म्हणून तुला ती शिकायला हवी. गणित हा एक महत्वाचा अभ्यास विषय आहे. मनाला शिस्त लावण्यासाठी तो उपयुक्त आहे. तू गणिताला घाबरू नको आणि केवळ परीक्षा उत्तीर्ण होण्यासाठी त्यातील सिद्धांत पाठ करू नकोस. गणितात प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न करा. हा विषय तुला आयुष्यभर उपयोगात येईल असा आहे.

इंग्रजी हाही एक असाच विषय आहे. ही परकीय भाषा असली तरी या भाषेवर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी तू प्रयत्न करायला हवेत. आयुष्यात यश मिळविण्यासाठी तुला या भाषेचा फायदाच होणार आहे. तुला परीक्षेसाठी अद्याप एक वर्षाचा कालावधी आहे. त्यामुळे तू काळजीपूर्वक अभ्यास कर. विषय समजून घे. केवळ यांत्रिकपणे पाठ केलेल्या बाबी परीक्षेत उतरण्यावर भर नसावा. जर मला तुझ्या परीक्षेची तारीख लक्षात असती, तर मी तुला जेव्हा तू अभ्यास करीत होतात तेव्हा तो करू नका असेच सुचवले असते. कारण तू पुढ्हा तयारी करून परीक्षेला सामोरे जावे आणि उत्तम यश मिळवावे. मनावर आणि शरीरावर त्याचा फार त्रास करून घेऊ नये. जर तू अभ्यासाच्या बाबतीत समाधानी नसशील तर तू कॉलेजात जाऊन तेथील विद्यार्थी

जीवनाचा अनुभव घे. मात्र लोकांमध्ये मिसळताना याची काळजी घ्यावी की, त्यांचा वाईट प्रभाव आपल्यावर पडता कामा नये. चांगले आणि वाईट यात तुला भेद करता आला पाहिजे.

प्रो. जोशी यांना हे पत्र दाखव. तुला अवघड वाटणाऱ्या विषयात ते तुला मदत करतील; पण ते जर प्रामाणिकपणे असे समजत असतील की, त्यांच्यापेक्षा दुसरे कोणी उत्तम रीतीने समजावून संगृ शकतो, तर त्यांच्याकडे तुला पाठविण्याचा त्यांनी संकोच करू नये. विद्यार्थ्यांच्या हिताचा विचार करून एखाद्याने तसे करणे चुकीचे नाही.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजपुत्र उदयसिंह एस. गायकवाड, पुणे

२१७१

ग्लेन इगल्स हॉटेल,
पर्थशायर
१७ जुलै १९३२

प्रिय कन्येस,

पॅरिसमध्ये तुझ्या मोठ्या मुलाच्या शिक्षणाविषयी आपण सहज केलेल्या चर्चेच्या अनुषंगाने मी सुचवू इच्छितो की, त्याला हऱ्योमध्ये पूर्ण कोर्स करू घ्यावा. तोपर्यंत कदाचित तो एकोणावीस वर्षांचा झालेला असेल. त्यानंतर तो स्वतः ठरवू शकेल की, त्याने सत्ता सांभाळावी, का एखादा विद्यापीठात प्रवेश घ्यावा. मग तो प्रवेश पूर्णवेळ किंवा अर्धवेळही असू शकतो. त्याने पदवीसाठी एक वर्ष गांभीर्याने अभ्यास करायला हवा, तर त्याला उत्तम रीतीने एखाद्या चांगल्या कोर्सची पदवी मिळू शकेल. माझ्या मते सध्याच्या परिस्थितीत राजपुत्रांना दिले जाणारे शिक्षण हे वरवरचे आहे. त्यातून एखाद्या इंग्लिश माणसासारखे वाटावे असा केवळ देखावा करण्यात येतो. मात्र खन्या अर्थाने त्याच्यात चांगली कौशल्ये रुजावीत असा प्रयत्न होत नाही. शिक्षणातून त्याला पुरविण्यात येणारी माहितीही अपुरी आहे. मी हे केवळ संबंधित विषयावर माझे मत व्यक्त करण्यासाठी लिहीत आहे. तू मजेत असशील, अशी आशा करतो.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस द महाराणी, कुचबिहार

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३७९

नासौर हौफ हॉटेल,
विसबाडन,
२५ जुलै १९३२

प्रिय कर्नल भाऊसाहेब,

तुमच्या दि. २९ एप्रिल १९३२ च्या पत्राबद्दल आभारी आहे.

तुम्हाला माहीतच आहे की, जीवनात कुणावाचून अडत नाही. तुमच्या सध्याच्या जनरलशिवाय इतर मंडळीही त्यांची कामे व्यवस्थित पार पाढू शकतात. त्या कामामध्ये आदर्श काय आहे, हे महत्त्वाचे ठरते. तुम्ही नमूद केल्याप्रमाणे सध्याचे जनरल नाहीत. जर एखादा अधिकारी त्याची कामे व्यवस्थित करीत असेल तर त्याला केवळ वय झाले म्हणून निवृत्त का करावे आणि त्यामुळे राज्यावर निवृत्ती वेतनाचा भार का टाकावा?

भाऊसाहेब शिंदे आणि इतर मंडळी बडोदा आणि इतर राज्यांसारखे प्रशासन राबवीत आहेत. ते त्यांच्या उपजत क्षमतेने काम करीत आहेत, की वरिष्ठांच्या सहकार्याने त्यांचे काम सुरु आहे?

जर आपण आपल्या सैन्याची पुनर्रचना केली, तर आपल्याला मनुष्यबळाची कमतरता भासणार नाही. भारतीय अधिकारी केवळ दिखाव्याला असतात, पडद्यामागचे खरे चेहरे तर दुसरेच आहेत. मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेत तुमच्या चिरंजीवाने यश मिळवले असणार, अशी मी आशा करतो. त्याने उत्तम शिक्षण घ्यावे. तो पुरेसा बुद्धिमान आहे का? कारण त्याला उच्च शिक्षणासाठी युरोपला पाठवून काही उपयोग होईल का? तुमच्या जावाबद्दल तुम्ही जे लिहिले ते मी वाचले आहे. मी त्याबद्दल तुमच्याशी सहमत आहे. मी दिवाणांना पत्र लिहून त्याच्यासंबंधी काही सूचना दिल्या आहेत. त्याने काही फरक पडेल, अशी आशा करूया.

धैर्यशील, त्याच्यावर युरोपात सुरु असलेल्या उपचारांचा फायदा करून घेत नाही, हे खेदाने नमूद करावे लागते. तो कायम चिंतेत असतो. हा सगळा त्याची जी जडणघडण झालेली आहे, त्याचा परिणाम आहे. शिस्तीचा अभाव आणि कायम खुशामत करणाऱ्यांचा सहवास यामुळे त्याचे खूप नुकसान झालेले आहे. माझा अनुभव असा आहे की, जोपर्यंत श्रीमंतांच्या मुलांची वाढ एखाद्या सन्मानजनक मध्यमवर्गीयांप्रमाणे होत नाही, तोपर्यंत तो फार उपयोगाचा ठरत नाही. इंग्लंडमध्ये असे केले जाते. चांगुलपणा शिकण्याचा कोणताही राजमार्ग नाही. श्रीमंतांनीही समजून घ्यायला हवे. कमी संपत्ती पण उत्तम वातावरण आणि योग्य प्रशिक्षण या बाबी फार गरजेच्या आहेत. मी फार बोलू इच्छित नाही, कारण आधुनिक तरुणांना आपल्या ज्येष्ठांचे उपदेश फारसे आवडत नाहीत. गणपतराव आणि तुमच्या दुसऱ्या भावांना माझ्या शुभेच्छा. तुम्ही सगळे आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल भाऊसाहेब विड्लराव गायकवाड, बडोदा

२१७३

पॅरिस
२७ जुलै १९३२

प्रिय चिरंजीव,

तुझ्या दि. २६ जुलै १९३१* च्या पत्रात तू व्यक्त केलेल्या भावनांविषयी मला सहानुभूती आहे. सध्याच्या परिस्थितीत मुलाला युरोपला पाठविणे म्हणजे त्याला देशापासून दूर करणे होय. त्याआधी त्याने भारतात बन्याचदा जायला हवे, असे मला वाटते. सध्याच्या परिस्थितीत सगळ्यात उत्तम मार्ग म्हणजे त्याला पब्लिक स्कूलमध्ये पाठविण्यापूर्वी आपली भाषा आणि आपल्या देशाचा पूर्ण अभ्यास होणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय त्याला देशातच इंग्रजीही शिकता येईल. तुझ्या मुलांची सध्या सर्वात महत्त्वाची गरज म्हणजे त्यांना एक सक्षम महिला शिक्षिका उपलब्ध होणे ही आहे. ती त्यांच्यासोबत राहायला हवी आणि त्यांना सांभाळणारी हवी. हे मात्र भारतातच व्हायला हवे.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत महाराज कुमार धैर्यशीलराव गायकवाड

* या पत्रामध्ये राजपुत्र धैर्यशीलराव याने इच्छा व्यक्त केली होती की, त्याचा मुलगा अशोक याला स्टेनमोर पार्क पब्लिक स्कूलमध्ये शिकण्यासाठी पाठवावे.

२१७४

ग्लेन इगल्स हॉटेल, पर्थशायर
३ ऑगस्ट १९३२

प्रिय दिवाण,

तुमच्या दि. ८ जुलै १९३२ च्या बडोद्याहून पाठविलेल्या पत्राबद्दल आभारी आहे. पत्रातील मजकूर वाचून मला आनंद वाटला आणि शिमल्यातील वेळ तुम्ही सार्थकी लावल्याचे वाचून समाधान वाटले.

भारतातील उच्चपदस्थ व्यक्तींच्या संपर्कात राहणे फायद्याचेच ठरणार आहे. मला असे वाटते की, तुमच्याशिवाय आपले इतर अधिकारी भारतातील धोरणांच्या बदलत्या प्रवाहाशी परिचित नाहीत. ते त्यांच्याकडील लहान लहान विषयातच अडकलेले आहेत.

मी येथे इंग्लंडमध्ये काही लोकांची भेट घेत आहे. त्यात सर चार्ल्स् वॅट्सन आणि अर्थमंत्रांची भेट होणे अपेक्षित आहे. मला वाटते की, आपण आपली राजकीय भूमिका स्पष्ट

ठेवायला हवी. राजकीयदृष्ट्या आपल्याला कसलाही फायदा होणार नाही. हा काळ असा आहे की, जेहा भारत सरकार प्रशासन योग्य रीतीने चालावे म्हणून आपल्या प्रदेशातील त्यांच्या ताब्यात असलेला काही भाग परत करण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे राज्याला एक महत्वाचे स्थान मिळेल आणि उपलब्ध त्या सुविधा प्राप्त होऊ शकतील. अनेक अंतर्गत मुद्यांबाबतही, जसे सैन्याची संख्या, पोलीस, रेल्वे, बंदरांचा विकास आणि त्यातील कमाई, अबकारी कर अशा बाबतीत आपल्याला पूर्ण स्वातंत्र्य नाही. युरोपियन अधिकारीयांना अधिकारीपदी नेमण्याची अट आपल्या कार्यक्षमतेला मारक आहे. मी या विषयी फार बोलत नाही. कारण तुम्हाला त्याबाबत सविस्तर माहिती आहेच.

कृपया उपलाप यांना सूचना द्या की, त्यांनी मिलिटरी आसामदार यांच्या संदर्भात प्रकरण तयार करून सादर करावे. ज्या आसामदारांनी मासिक रु. १२५ किंवा त्यापेक्षा कमी रक्कम घेतली होती, त्यांची प्रकरणे निकाली काढण्याचे अधिकार देण्यात आले होते. या गरीब आणि अशिक्षित लोकांच्या विषयाकडे सहानुभूतीच्या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. त्यांच्याबाबत कडक धोरण अवलंबवणे मला सयुक्तिक वाटत नाही. बडोद्यामध्ये काहीच गोपनीय ठेवू नका. त्याचा परिणाम आत्मविश्वासावर आणि मोकळेपणाने काम करण्यावर होतो. हे मी माझ्या मनात जसे विचार येत आहेत त्याप्रमाणे मांडत आहे. काही चुकीचे तर सांगत नाही ना?

मला परिषदेच्या सदस्यांकडून दर आठवड्याला पत्र यावे, अशी अपेक्षा आहे. एकानंतर एकाने पत्र लिहावे, अशी अपेक्षा मी व्यक्त केली होती. मात्र तसे होताना दिसत नाही. त्यांना मंत्र्यांची भीती वाटते का? माझ्या थोड्याशा अनुभवावरून मी सांगू शकतो की, बडोद्यातील अधिकारी दोन प्रकारचे आहेत. एक तर ते कायम संर्पकात राहतात किंवा अगदीच शांत बसतात. त्यांचे पत्र तर अगदी दुर्मिळ असते. जापर्यंत लोक आपले विचार मोकळेपणाने आणि हुशारीने व्यक्त करीत नाहीत, तोपर्यंत प्रशासनात योग्य रीतीने काम करणे शक्य होणार नाही. आपल्या अधिकारीयांच्या बाबतीत मी हे अनेकदा अनुभवलेले आहे. याला अपवाद जे अधिकारी युरोपियन अधिकारीयांच्या तालमीत तयार झालेले आहेत त्यांच्या या बाबी दिसून येतात.

अगदी सुरुवातीच्या काळात श्री. जेनकिन्स यांच्याशी झालेले माझे संभाषण आठवते. तेहा ते सर्वें सेटलमेंट कमिशनर श्री. इलियट यांचे सहायक होते. त्यांनी सांगितलेल्या सगळ्या बाबी मी येथे मांडत नाही. ते म्हणत की, क्वचित एखादा भारतीय अधिकारी स्वतःहून जबाबदारी स्वीकारून काम करताना दिसतो, अन्यथा बाकीचे केवळ आदेशाची वाट पाहत असतात. ही आपल्या प्रशासनातील वस्तुस्थिती आहे आणि त्यात सुधारणा होणे आवश्यक आहे. तथापि मी हे माझ्या पंतप्रधानांसंदर्भात मांडत नाही.

मी या बाबी तुमच्याजवळ अगदी मोकळेपणाने मांडत आहे. त्यामुळे माझ्या मतांमध्ये तुम्हाला काही चूक वाटली तर ती तुम्ही दुरुस्त करावी. सर्व बाबी योग्य रीतीने क्हाब्यात, असा माझा आग्रह आहे. प्रतापसिंहाबदल तुम्ही अचूक मत मांडलेले आहे. त्याने आपले विविध राजकीय प्रश्न समजून घ्यायला हवेत. तसेच ते सोडविण्यासाठी काय प्रयत्न करता येतील यादृष्टीने विचार करायला पाहिजे. माझी तब्बेत चांगली आहे. मात्र वाढत्या वयाचा परिणाम असतोच. प्रतापसिंहाने या बाबी समजून घेऊन स्वतःच्या खांद्यावर जबाबदारी घ्यायला हवी.

मी धैर्यशीलच्या मुलांच्या इकडे येण्याची वाटत पाहत आहे आणि त्यांच्यासाठी चांगली शाळा शोधत आहे. आपल्या मुलांनी देशापासून आपली नाळ तुटू देऊ नये, असे मला वाटते. कारण अगदी लहान वयात त्यांना युरोपला शिक्षणासाठी पाठवले तर आपणास जो अनुभव आला तसे घडू शकते.

तुम्ही तुमच्या तब्बेतीची काळजी घ्यावी. कारण ते तुमच्यासाठी आणि परिणामकारकपणे काम होण्यासाठी आवश्यक आहे. कृपया प्रतापसिंहाला आणि रेसिडेंटला मी त्यांची आठवण काढल्याचे कळवा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादुर व्ही. टी. कृष्णम्भाचारी, बडोदा

२१७५

ब्लू रिहेज पॅलेस,
वुची-ल्युसेन
२९ ऑगस्ट १९३२

प्रिय सर सम्मुअल होअर,

तुमच्या पत्राबदल आभारी आहे. मी शक्य तितक्या लवकर तुमच्याशी काही मुद्यांबाबत चर्चा करणार आहे. माझ्या मंत्र्यांच्या विनंतीनुसार मी माझा जाण्याचा बेत रहित केला आहे. कारण ते स्वतः इकडे येत आहेत. राज्यातील प्रगतीला चालना मिळण्यासाठी आणि युरोपियन व भारतीय यातील संबंध सुदृढ होण्यासाठी युरोपियन लोकांच्या नोकरीवरील निर्बंध दूर करायला हवेत. तसेच त्यांना राज्यातील नोकर्यांमध्ये संधी द्यायला हवी.

मला वाटत नाही की, भारतातील पूर्वीच्या एकाही सरकारने असे निर्बंध लादले होते. मी या विषयाच्या अनुषंगाने नंतर तुम्हाला आणखी काही सल्ले देऊ इच्छितो. तुम्ही आणि लेडी होअर आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

सर सम्मुअल होअर,
सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया, क्लाइंट हॉल, लंडन

२१७६

ल्युसेन
२२ सप्टेंबर १९३२

प्रिय नौरोजी,

तुमची तार मिळाली. मला वाटते की, तथाकथित उच्च हिंदू त्यांनी वागायला हवे, तसे वागत नाहीत. त्यांनी अस्पृश्यता पूर्णपणे दूर केली पाहिजे. हिंदुत्वामध्ये दुही टाळायची असेल तर सर्व जातींना समान वागाणूक आणि संधी घ्यायला हवी.

डॉ. आंबेडकरांची समजूत घालू शकलो नाही, याचा खेद वाटतो. श्री. गांधी यांनी उपोषणाचा आग्रह धरू नये, त्यांच्या त्यागामुळे काहीही साध्य होणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ए. डी. नौरोजी, टाटा सन्स अॅण्ड कं., ब्रूस स्ट्रीट, ७८, नेपिंगन सी. रोड, बॉम्बे

२१७७

लंडन
२५ सप्टेंबर १९३२

प्रिय सर संम्युअल,

इंग्लंडमध्ये मी तुमची भेट घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. याचे कारण म्हणजे एकतर तुम्ही सुटीवर असाल असे वाटत होते आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे माझी तब्येत बरी नव्हती. मला खूप अशक्तपणा, नैराश्य जाणवत होते आणि चांगली झोपही येत नव्हती.

मला राज्यांबदल बरचसे सांगायचे होते. विशेषत: बडोद्याबदल. मला वाटते की, अधिक अधिकारांची आणि स्वातंत्र्याची मागणी प्रगतीच्या दृष्टीने वाढत आहे. अनेक कारणे सांगून राज्यांचे अधिकार कमी केले जातात. तसेच राज्याच्या अधिकाऱ्यांना प्रभावीपणे आणि आत्मविश्वासपूर्वक काम करण्यापासून परावृत्त केले जाते.

अधिक अडचणी पुढे वाढू नयेत, या उद्देशाने मी हे मैत्रीपूर्ण भावनेतून मांडत आहे. मी हे परकीय भाषेत लिहीत आहे. त्यामुळे जर काही चूक आढळून आली तर समजून घ्यावी. पुढे संधी मिळाल्यास मी नक्कीच तुमची भेट घेण्याचा प्रयत्न करीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर संम्युअल होअर, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया, लंडन

६, एव्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मॉनेक्यू, पॅरिस
१९ ऑक्टोबर १९३२

प्रिय श्री. विजेरी,

तुमच्या २८ ऑगस्टच्या पत्राबद्दल मी आभार व्यक्त करतो. तुम्ही तुमच्या कुटुंबासह डरहम्स (एम. सी. यू. एस. ए.) येथे स्थायिक झाल्याचे वाचून आनंद वाटला. भविष्यात कधीतरी मला तुमची भेट घेण्याची आणि विद्यापीठ पाहण्याची संधी मिळेल, अशी आशा आहे.

कृपया तुमची पत्नी आणि मुलीला माझ्या शुभेच्छा सांगा. त्यांना पूर्वी एकदा ओङ्गरते भेटलो होतो. माझे ७० वर्षांचे वय लक्षात घेता, माझी तब्येत उत्तम आहे. तरी आपण भेटलो होतो, त्याप्रमाणे आता फारशा चपळतेने माझ्या हालचाली होत नाहीत.

भारतामध्ये हळूहळू परिस्थिती बदलत आहे. मी स्पष्टपणे जाहीर केले आहे की, अस्पृश्यांना सर्व शासकीय मंदिरांमध्ये प्रवेश दिला जावा आणि शक्य असेल तर खाजगी मंदिरांमध्येही. वस्तुत: मी बन्याच काळापासून त्यांना शासकीय मंदिरांमध्ये प्रवेश देण्याचे जाहीर केलेले आहे. तसेच सार्वजनिकरीत्या माझ्यासोबत भोजनासाठी आमंत्रित केले होते.

बडोद्यामध्ये तुम्ही तुलनात्मक धर्मशास्त्र या विषयाचे प्राध्यापक होते. मला या विषयामध्ये आजही रस आहे. मी सध्या नवीन धर्म काढण्याचा प्रयत्न करतोय, असे नाही. ते माझ्याकडून शक्य नाही, तर हिंदू धर्मातील नवीन पद्धती, त्याची तच्चे, प्रार्थना, गीते इ. यांना एकत्रित करून काही पुस्तके काढण्याचा प्रयत्न करतोय. याचा फायदा नव्या पिढीला होऊ शकेल. ही पुस्तके अगदी सोप्या भाषेत लिहिलेली असतील. श्रद्धेला बुद्धिमाण्यवादी करण्यासाठी बराच पाठपुरावा आणि संयम लागणार आहे. जबरदस्ती किंवा सक्ती करून या बाबतीत फार काही प्रगती होऊ शकणार नाही. तुम्ही या कामात माझ्यासोबत असता तर आणखी बेरे झाले असते. काही काळापूर्वी या संदर्भात मी तुमच्याशी संपर्क केला होता; पण तेव्हा माझाच पूर्ण विचार झालेला नव्हता.

मी श्री. सॉर्डर्स यांना यावर्षी बडोद्याला बोलावले आहे. कदाचित तुम्ही त्यांना ओळखत असाल. त्यांना तुलनात्मक धर्मशास्त्रावर काही व्याख्याने देण्यास मी सुचविले आहे.

मला या कामामध्ये अशा एखाद्या हुशार आणि कुशल व्यक्तीची गरज आहे, की जो फार उशीर न करता हे काम करू शकेल. पुस्तकांमधून दिलेले हे ज्ञान एकत्र लोक स्वीकारतील किंवा त्यांना मान्य नसेल तर ते फेकून देतील. सध्या आपल्याकडे धार्मिक अंधश्रद्धा आहेत. मात्र आपल्याकडे असे उपयोगी साहित्य आहे की, ज्यामुळे आपण उच्च आदर्श तयार करू शकतो आणि आपल्या लोकांच्या चुकीच्या श्रद्धा आणि पद्धतीत सुधारणा करू शकतो आणि ती काळाची गरज आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रो. ए. जी. विजेरी, डरहम्स (यू. एस. ए.)

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३७७

२१७९

नाईस

१९ नोव्हेंबर १९३२

प्रिय सर फ्रान्सिस यंग हजबंड,

समाजात धार्मिक अभ्यास वाढावा यासाठी श्री. पेरोने (रि. रेह. आर्थर विल्यम थॉमसन, बिशप, वॉरचेस्टर) प्रयत्नरत असतात. ते अलीकडे च मला भेटले. सामाजिक कामांबद्दल माझी त्यांच्याशी अत्यंत चांगली चर्चा झाली. मला या विषयात खूप रस आहे आणि मला 'जर्नल ऑफ ट्रान्शेशन्स'चा वर्गणीदार व्हायला आवडेल. त्यासाठी या पत्रासोबत मी एक पौँडचा वार्षिक वर्गणीचा चेक पाठवीत आहे. कृपया मला त्याची प्रत बडोद्याला पाठविण्याची व्यवस्था करावी.

संपूर्ण भारतासाठी एक भाषा आणि एक लिपी असण्याच्या प्रश्नाबाबत मला रस आहे. कृपया तुम्ही मला सांगाल का, की हा प्रश्न सोडविण्यासाठी तुम्ही काय करीत आहात? मला वाटते की, उर्दू शब्दांचा समावेश असलेली हिंदी भाषा, त्याची देवनागरी लिपी ही भारतासाठी एक भाषा असावी.

जर सरकारने त्यांच्या अधिकाऱ्यांसाठी आणि शाळा-महाविद्यालयांतील मुलांसाठी हा सर्कीचा विषय केला, तर हा प्रश्न सहज सुटू शकेल. तुम्हाला याबाबत काय वाटते?

मला लंडनमध्ये तुमची भेट घेण्याची इच्छा होती; पण माझ्या तब्येतीमुळे ते शक्य झाले नाही.

लॉर्ड झेटलॅंड यांची मी आठवण काढल्याचे त्यांना सांगा. ते आपल्या कामात यश मिळवतील अशी आशा व्यक्त करतो. मी जिनेव्हाकडून २४ तारखेला भारताकडे रवाना होईल. कृपया तुम्ही बडोद्याला पत्रव्यवहार करावा. बरं, मी रॅयल एशियाटिक सोसायटीचा सदस्य आहे का? मला वाटते की, मी सदस्य आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर फ्रान्सिस यंग हजबंड, लंडन

२१८०

जयमहाल, बॉम्बे
६ डिसेंबर १९३२

प्रिय महाराज,

मी काल सकाळी येथे पोहोचलो आणि अनेक लोकांना भेटलो.

कोल्हापूरचे श्री. पटवर्धन हे मला मराठी साहित्य संमेलनाच्या अनुषंगाने भेटले. त्यांनी मला असे सुचविले आहे की, संमेलनाची तारीख २७ ते ३१ दरम्यान आहे. मला वाटते की, ३० तारीख निश्चित करावी आणि त्याप्रमाणे आमंत्रणपत्रिका द्याव्यात.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३७८

मी तेथे उपस्थित राहण्याचा पूर्ण प्रयत्न करीन. तशी माझी तब्बेत फारशी चांगली नाही. मला संधिवाताच्या अटँकचा त्रास होतच आहे. त्यामुळे किंवा प्लेगच्या शक्यतेमुळे किंवा इतर कारणांमुळे मला कोणतीही जोखीम न पत्करण्याचा सल्ला देण्यात आलेला आहे. तुम्ही आणि इतर मंडळी हे समूजन घ्याल.*

बॉम्बेत खूप उष्णता जाणवते आणि मी ऐकले आहे की, बडोद्यातही उष्णता आहे. तेथे व्हाईसरॉय ११ तारखेला येत आहेत.

आपण आणि कुटुंबातील सर्व सदस्य आनंदात असाल, अशी मला आशा वाटते. कृपया सर्वांना माझे आशीर्वाद.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

हिज हायनेस द छत्रपती महाराज, कोल्हापूर

* कोल्हापूरमध्ये दि. २८ ते ३० डिसेंबर १९३२ च्या दरम्यान हे अधिवेशन आयोजित करण्यात आले होते. महाराज स्वतः उपस्थित राहू शकले नाहीत. त्यांनी श्री. आर. एस. माने पाटील, हुऱ्यूर कामदार यांना या अधिवेशनाला उपस्थित राहण्यास आणि महाराजांचे अध्यक्षीय भाषण वाचून दाखविण्यास पाठविले होते. या भाषणाचे अधिवेशनात आणि प्रेसनेही खूप कौतुक केले.

२१८१

श्री

बडोदे

४ माहे मार्च १९३३

चि. अ. सौ. लक्ष्मीदेवी, मु. सावंतवाडी,
यांसी प्रेमपूर्वक अनेक आशीर्वाद.

मी दिल्लीहून बिकानेरास तीन दिवसांकरिता गेलो होतो. गजनेर येथे ‘इंपीरिअल सेन्ड ग्रोज’ या पद्याची शिकार केली. हे स्थळ बेरेच रमणीय आहे. बिकानेर येथील जुना वाडा पाहण्यासारखा आहे.

बिकानेराहून ता. २४ फेब्रुवारी रोजी आलो. आठ दिवस मेहेसाणा प्रांताचे तालुक्यात फिरून लोकस्थितीचे निरीक्षण केले. बिकानेर मुक्कामी व मेहेसाण्यास काही दिवस चि. प्रतापसिंह मजबरोबर होते. श्री. अ. सौ. चि. इंदुमती ता. १० फेब्रुवारी रोजी येथे आल्या असून, त्यांचा मुक्काम चिमणबागेत आहे. प्रकृती बरी आहे.

मी येथून माझा ब्राँझ धातूचा लहानसा पुतळा तुमच्याकरिता पाठवीत आहे. तो तुम्हास सुरक्षित पोहोचेल, अशी आशा आहे. श्री. चि. बापूसाहेब यांना व मुलांना माझा प्रेमपूर्वक आशीर्वाद. आपले कुशल कळविणे. आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१८२

बडोदा

९ मार्च १९३३

प्रिय सर जगदीश,

बडोद्यामध्ये तुमची आणि श्रीमती बोस यांची भेट घेण्याची मला संधी मिळाली, याचा मला खूप आनंद झाला. तसेच तुमची दोन अभ्यासपूर्ण व्याख्याने ऐकता आली.* तुम्ही तुमचे प्रयोगही यावेळी दाखविले.

अनेक वर्षापूर्वी मी तुमच्या संस्थेला भेट दिली होती. त्यावेळी तुम्ही काही प्रयोग दाखविले होते. तेव्हापासून मी तुमचे करिअर पाहत आलो आहे. शास्त्रीय अभ्यासातील तुमचे बहुमोल योगदान संपूर्ण जगात भारताची शान उंचावणारे आहे. तुमच्या बडोदा भेटीची आठवण म्हणून मी तुम्हाला माझ्या फोटोची एक प्रत पाठवत आहे.

शुभेच्छांसह.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर जगदीशचंद्र बोस, बोस इन्स्टिट्यूट, कलकत्ता

* सर जगदीशचंद्र बोस यांनी बडोदा येथे शास्त्रीय संशोधन या विषयावर दोन व्याख्याने दिली होती. त्यांना रु. १००० चे बक्षीस आणि वार्षिक रु. १२०० असे तीन वर्षांसाठी देण्यात आले होते.

२१८३

मोरारजी कॅसल, महाबळेश्वर
९ एप्रिल १९३३

प्रिय महाराज,

माझ्या वाढदिवसानिमित्त तुम्ही मला पत्र लिहून अभिनंदन केल्याबदल मी तुमचे आभार व्यक्त करतो. बडोद्यातील उष्णाता टाळण्यासाठी मी येथे आलो आहे. मात्र महाबळेश्वरही पूर्वीपेक्षा उष्ण जाणवत आहे. दुपारच्या वेळेला वन्हांड्यात बसणे शक्य होत नाही आणि खोल्यांमध्येही ऊन येते.

सध्या मला बडोदा युरोपइतकेच दूर असल्यासारखे वाटते. मी २२ एप्रिलला तिकडे रवाना होण्याचा विचार करतोय. अनपेक्षित घटना घडली तरच माझे हे नियोजन बदलले. तुम्हाला असे वाटू देऊ नका की, मला भारतापेक्षा युरोप आवडायला लागलेले आहे. तुमच्या मुलीला आणि जावयाला युरोपात भेटल्यावर मला आनंद झाला. ते एक उपदे तरुण वाटले. त्यांना मी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३८०

हिवाळ्यात काही दिवस माझ्यासोबत राहण्याचा आग्रह करणार आहे. तुम्ही माझ्यापेक्षा वयाने किती लहान आहात किंवा गादीवर कधी आला आहात? मल वाटते की, तुम्हाला चांगले काम करण्यासाठी मोठा अवधी मिळणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द महाराज द गोंडाल, गोंडाल

२१८४

श्री

जयमहाल, मुंबई
२१ माहे एप्रिल १९३३

चि. सौ. विमलादेवी, मु. बडोदे,
अनेक आशीर्वाद विशेष.

तुमचे ता. २० एप्रिल १९३३ चे पत्र पावले. मजकूर समजला. केवळ खर्च जास्त होतो म्हणून चि. विजितसिंह व दुर्गादेवी यांना स्थलांतर करावयास लावणे चांगले नाही. काटकसर करताना खर्चाबरोबर मुलांचे शिक्षण व सुखसोयी यांचाही विचार करावयास हवा. मी तेथे गेल्यावर याकडे लक्ष देईनच. माझी प्रकृती बरी आहे. चि. धैर्यशीलची प्रकृती बरी आहे, हे ऐकून समाधान वाटले. तुम्ही प्रकृतीस जपत जावे व कुशल समाचार वारंवार कळवीत जावा.

कळावे, हे आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१८५

जयमहाल, मुंबई
२१ एप्रिल १९३३

श्री. महाराणी गजराराजे, मु. खालहेर,

यांसी अनेक आशीर्वाद वि.,

मी आपणास बन्याच दिवसांपासून पत्र लिहिण्याच्या विचारात होतो; परंतु वारंवार प्रवासामुळे दिनावधी झाला.

मी नुकताच तीन दिवसांपूर्वी महाबळेश्वराहून आलो. तेथील हवा बडोद्यापेक्षा किंचित थंड होती. मध्यांतरी एक दिवस सातान्यास डिस्ट्रिक्ट लोकल बोर्ड व म्युनिसिपालिटीच्या आमंत्रणावरून गेलो होतो. समारंभ बरा झाला.

उद्या मी युरोपास जाण्याकरिता 'Viceroy of India' बोटीने जाणार आहे.

चि. निर्मलादेवी यांच्यासंबंधी मी पूर्वी आपणास लिहिले होते. त्यांसंबंधीही आपण पुन्हा विचार करून काय ते मोकळ्या मनाने कळवावे. कोणत्याही प्रकारचा संकोच मनामध्ये न ठेविता या गोष्टी बोलावयाच्या असतात, हे मी पूर्वीही आपणास कळविले होतेच. परस्परांनी एकमेकांस स्पष्टपणे कळवून अशा गोष्टी होणे हे उभय पक्षास उत्तम. कारण तसे न केल्याने मध्यस्थांना खटपट करण्यास जागा राहण्याचा संभव असतो. तशा प्रकारचा कोणासही अवसर न मिळणे हे बरे. यासंबंधी मी जास्त लिहावे अशातला भाग नाही. आपण सर्व जाणतच आहात. माझ्या युरोपांधील गैरहजेरीत यासंबंधी आपण श्री. सौ. राणीसाहेब यांना लिहिण्यास हरकत नाही. त्या सध्या येथेच आहेत.

चि. श्री. महाराज व कमलाराजे यांना आशीर्वाद कळविणे. वारंवार पत्र लिहून कुशल वर्तमान कळवीत जावे. मुलांवर माझे लक्ष पूर्ण आहेच. आपण सर्वांनी प्रकृतीस फार फार जपावे.

कळवे, हे आशीर्वाद.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

२१८६

६, एव्हेन्यू वॅन डाईक,
पार्क मोनेक्यू, पॅरिस
७ जून १९३३

प्रिय दिवाण,

यावेळी भारतातून परतताना मी काही बाबींवर चर्चा केली आणि आदेश दिलेले आहेत, हे तुम्ही जाणताच. हे आपले जुनेच धोरण आहे की, विविध गावांमध्ये पिण्याचे पाणी वितरित झाले पाहिजे. हे काम प्रांत पंचायत आणि सुभा वेगवेगळ्या दराने पूर्ण करीत आहेत. तथापि उरलेल्या सर्व गावांना पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी राज्याला १० ते १५ लक्ष रु. लागणार आहेत.

सरसुभा मणिलाल नानावटी यांच्या मते हे काम पूर्ण करण्यासाठी ३ ते ५ वर्षे इतका कालावधी लागू शकतो. खरे तर, हे काम अनेक वर्षे आधीच पूर्ण होऊ शकले असते, जर विहिरींच्या निर्माण कामाकडे दुर्लक्ष झाले नसते तर. जर एखादे काम जबरदस्तीने पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याची गुणवत्ता घसरत असते.

माझी अशी इच्छा आहे की, या विहिरी तयार करण्याचे काम काळजीपूर्वक व्हायला हवे. या कामात कसलीही घाई करता कामा नये. कोणताही सजग प्रशासक अशीच भूमिका ठेवील.

सरसुभा यांनी या गोष्टीकडे लक्ष ठेवावे की, त्यांचे कनिष्ठ लोक कामात अनावश्यक घाई करणार नाही आणि त्यामुळे कामाचा दर्जा घसरणार नाही. जर तसे होत असेल तर मला या कामावरील पर्यवेक्षकीय यंत्रणा वाढवावी लागेल.

तुम्ही मुख्य अभियंता आणि त्यांच्या कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांना हे पर्यवेक्षण करण्याचे काम सोपवा. मात्र सुरु असलेल्या कामात कसलाही हस्तक्षेप न करता त्यांनी केवळ विहिरीचे बांधकाम व्यवस्थित होतेय की नाही हे पाहावे. तसेच काही त्रुटी असल्यास त्या त्यांनी मुख्य अभियंता व सरसुभा यांच्या निर्दर्शनास आणून घाव्यात.

मी बडोदा मुनिसिपालटीलाही सूचित केले आहे की, त्यांनी शहरात डांबरी रस्ते तयार करावेत. संबंधित अधिकारी आणि मुख्य अभियंता यांनी याबाबतीत लक्ष घावे की, दर्जाहीन रस्ते तयार होणार नाहीत आणि नंतर ते दुरुस्त करण्यासाठी पुन्हा पैसा खर्च केला जाणार नाही. त्यामुळे सुरुवातीपासूनच या कामावर योग्य पैसा खर्च होईल याची काळजी घ्यावी आणि कामात टिकाऊपणा राहील हे पाहावे.

गावांमध्ये ग्रंथालय सुरु करण्याचे धोरण प्रत्यक्षात आल्याचे समजले. मी याचे अभिनंदन करतो. असे धोरण हळूहळू राबवायला हवे. पंचायत आणि राज्याने खर्चाकडे लक्ष घावे. कारण प्रत्येक गावात खर्च होणारी रक्कम लहान वाटत असेल. मात्र एकूण खर्चाचा विचार केला तर ही फार मोठी रक्कम होईल. याचप्रमाणे ज्ञानदानाचे काम प्राथमिक शिक्षणातूनही होत असतेच. ग्रंथालयांच्या खर्चासाठी लागणारी रक्कम ढोबळमानाने किती येते, याचा अंदाज घ्या आणि तितक्या रकमेला मंजुरी मिळावा. तुम्ही हे काम तत्परतेने कराल अशी आशा आहे.

मला आर. आर. पोवार, रजिस्ट्रार, सहकारी संस्था, के. व्ही. उपलाप, के. बी. देसाई यांचे तक्रारपत्र प्राप्त झाले आणि मला खात्री आहे की, इतर मंडळीही असे करण्याची संधी शोधत असतील. कृपया एखाद्या आदेशात दुरुस्ती आवश्यक वाटत असेल तर ते लवकरात लवकर सादर करावे. एखाद्या सक्षम अधिकाऱ्यावर अन्याय होता कामा नये. सध्याच्या नियुक्त्या या केवळ काही काळासाठी केलेली तरतूद आहे. आपण अनेक ठिकाणी स्थायी स्वरूपाच्या नियुक्त्या घायला हव्यात. माझी अशी धारणा आहे की, आर. आर. पोवार हे सुभा म्हणून कार्यरत आहेत. मग त्यांनी तक्रार देण्याचे कारण काय?

मुखर्जी यांची नेमणूक केवळ एक महिन्यासाठी करण्यात आलेली आहे. असे असताना उपलाप यांनी तक्रार का केली?

कृपया तक्रारदार अधिकाऱ्यांच्या या बाबी लक्षात आणून घाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

रावबहादूर क्ली. टी. कृष्णमाचारी, दिवाण, बडोदा

२१८७

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
२ जुलै १९३३

प्रिय लेडी विलिंग्डन,

तुम्ही भारत सोडण्यापूर्वी मला तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे. लॉर्ड विलिंग्डन आनंदात असतील, अशी मी आशा करतो.

मी रु. २५००० पाठवीत आहे. दिल्लीतील ऑप्पी शिएटरजवळील मातीची टेकडी हटविण्यासाठी किंवा तुम्ही गेल्या पत्रात उल्लेख केल्याप्रमाणे गर्ल्स गाईड मुक्हमेंटसाठी ही रक्कम उपयोगात आणावी.

आज सकाळी मी ईस्टबोर्नकडे रवाना झालो. सोमवारी १० जुलैला तुम्ही माझ्यासोबत भोजन घेऊ शकाल का? किंवा मी तुमची मैत्रीपूर्ण भेट घ्यायला येऊ? मला माहीत आहे की, तुम्ही कामात गुंतलेले असाल. त्यामुळे मी तुम्हाला अडचण निर्माण करू इच्छित नाही. माझी तब्बेत बरी आहे आणि तब्बेतीचा विचार करता मी शांत राहणेच पसंत करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

हर एक्सलेन्सी लेडी विलिंग्डन, लंडन

२१८८

अल्डवर्थ, हाल्समेअर
८ ऑगस्ट १९३३

प्रिय प्रतापसिंह,

मी दिवाणसाहेबांशी तुझ्या पत्नीच्या तब्बेतीविषयी चर्चा केली. ते त्याविषयी तुझ्याशी बोलतील. तिची प्रकृती सुधारण्यासाठी आवश्यक त्या सगळ्या गोष्टी करण्यात याव्यात.

मी ऑगस्ट महिना जाऊ देण्याची वाट पाहत आहे. कारण या काळात समुद्र खवळलेला असतो. मी फक्त एक सांगू इच्छितो की, तिने काही सहायक सोबत घेऊ युरोफकडे रवाना क्हावे. तिकडून भारतीय नोकर सोबत घेऊ येण्यापेक्षा येथे युरोपियन नोकरांना कामावर घेऊ आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असतो. त्यामुळे शक्यतो कमीत कमी नोकर पाठव.

राजघराण्यातील प्रत्येक व्यक्तीने युरोपचा स्वतःचा खर्च केला पाहिजे. अधिक उशीर टाळण्यासाठी मी पुढीलप्रमाणे तार पाठविली आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३८४

युवराजी प्रकृतीच्या कारणास्तव हवामान बदलासाठी काही सहाय्यकांसोबत युरोपला येऊ शकते. बॉम्बेतील स्पेशलिस्ट युरोपियन डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह गायकवाड, बडोदा

२१८९

अल्डवर्थ, हाल्समेअर, सरे, इंग्लंड

१२ ऑगस्ट १९३३

प्रिय बंधू,

तुझी अनेक पत्रे मिळाली, त्याबद्दल मी आभारी आहे. तू राज्याकडे मागणी केलेल्या पैशाच्या संदर्भात मी पुढील आदेश देण्यापूर्वी ते कशासाठी हवेत याचा खुलासा करणे गरजेचे आहे.

गेल्या तीन आठवड्यांपासून मी इंग्लंडमधील ससेक्स प्रांतातील अल्डवर्थ येथे थांबलेलो आहे. येथून आसपासच्या परिसराचे अतिशय सुंदर दृश्य पाहायला मिळते. इंग्लंडमध्ये माझे थांबण्याचे ठिकाण आहे. मात्र त्याचे काम पूर्ण झालेले नाही. त्यामुळे गेल्या अकरा वर्षांत मी तेथे केवळ एक-दोन तासांसाठी जात असतो. मी ही जागा केवळ फोटो पाहून खरेदी केली होती. प्रत्यक्ष पाहून त्याची चौकशी केली नव्हती. माझी इंग्लंडमध्ये एखादी मालमत्ता असावी, असे मला वाटत होते. तेथे हिरवीगार बाग असावी, अशी माझी अपेक्षा होती. मात्र ही वास्तू माझ्या अपेक्षेप्रमाणे नाही. गेली दहा वर्षे मी ही वास्तू विकण्याचा प्रयत्न करतोय; पण तिला कुणी घेणारा भेटला नाही. शेवटी मीच येथे काही बदल करण्याचे ठरविले.

अनावश्यक झाडा-झुडपांची कापणी केल्यानंतर आणि लॉन नीटनेटका करून घेतल्यानंतर ही वास्तू आकर्षक दिसू लागली. त्यानंतर मीच येथे राहण्याचे ठरविले. घर लहान असले तरी आकर्षक आहे. आणखी काही बदल करून त्याला अधिक आरामदायी करता येईल. आश्वर्य म्हणजे या परिसरात काही चांगले बदल केल्यास हा परिसर आकर्षक बनू शकेल, याचा विचारच युआधी कुणी केला नाही.

सध्या या वयात माझ्या प्रकृतीचा विचार करता मी याचा फार उपयोग करू शकणार नाही. महाराज गायकवाड यांच्यासाठी हे अगदी सुयोग्य ठिकाण झाले आहे. मी या ठिकाणाविषयी आता फार काही सांगत नाही. एक दिवस तुम्ही येथे राहायला या.

माझी तब्बेत चांगली आहे, तरी वयाचा परिणाम जाणवत आहे. मी आबाच्या पत्नीला भेटलो. ती एक सोज्वळ मुलगी वाटली. भद्रसिंह हा एक प्रेमळ गृहस्थ आहे. त्याची सोबत आनंददायी होती. त्याला अधिक अनुभवाची गरज आहे, असे मला दिसून आले.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

श्रीमंत संपत्तराव गायकवाड, बडोदा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ३८५

२१९०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२६ ऑक्टोबर १९३३

प्रिय महाराज,

मला नेहमी तुमची आठवण येत असते. मी गेल्या वर्षी तुमच्या भेटीला येणार होतो. ते शक्य झाले नाही म्हणून यावर्षी मी तुमच्याकडे येण्याचा प्रयत्न करणार आहे. म्हैसूरमध्ये अतिशय देखणे असे बदल तुम्ही केले आहेत. सिंचन आणि विजेची कामेही मोठ्या प्रमाणात झालेली आहेत. हर हायनेस दार्जिलिंगला गेलेल्या आहेत. येथे हवामान अद्याप उष्ण आहे. मात्र ते फार काळ असेच राहणार नाही, अशी आशा आहे. तुमच्या आईला आणि भावाला मी त्यांची आठवण काढल्याचे सांगाल का?

तुमच्या भावाची प्रकृती उत्तम असेलच. तुमची तब्येत कशी आहे?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. महाराजा, म्हैसूर, बंगलोर

२१९१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० ऑक्टोबर १९३३

प्रिय कन्येस,

तुझ्या आईच्या संदर्भातील टेलिग्राम पाठविल्याबद्दल धन्यवाद. तिला बरे वाटत नाही हे समजल्यावर वाईट वाटले. तिच्या दुःखाची तीव्रता मी समजू शकणार नाही. इतकेच काय डॉक्टरही ते समजू शकणार नाहीत. तिला लवकर बरे वाटेल अशी आशा करतो.

अमेरिका आणि जपानमधील आक्रमकता पाहून खरे तर वाईट वाटते. येथील वातावरण उत्तम आहे, मात्र काहीसे ढगाळ आहे. गेल्या काही दिवसांपासून माझी झोप उडालेली आहे. अनेक समस्या डोक्यात फिरत असतात. त्यातून बाहेर पडणे अवघड जाते. गेल्या अकरा दिवसांत मी जमीन पाहिलेली नाही. मला वाटते की, मी लवकर परत येऊन समस्या सोडवायला हव्यात. त्यासाठी माझी सहल मध्येच थांबवायला हवी.

मला उत्साही वाटत नाही. मला कसली करमणूक करायची संधी नाही, की कोणाची सोबतही नाही. जुने मित्र आणि सहकारी फार थोडे उरले आहेत. प्रत्येकजण यांत्रिक झाला आहे. कशात नावीन्य असे आढळत नाही. माझा घसा खराब असल्याने मला बोलतानाही त्रास होतो.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३८६

तुझी मुले आनंदात असतील. इलाच्या लग्नाची तुला नक्कीच चिंता वाटत असेल. अशा बाबतीत आपल्याला अगतिक वाटायला लागते.

मला आताच मूतखड्याचे ऑपरेशन केल्याची तुझी तार* मिळाली. तुझ्या आईला बरे वाटतेय हे वाचून आनंद वाटला.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

हर हायनेस महाराणी, कुचबिहार, दार्जिलिंग

* हर हायनेस द महाराणी साहेब (बडोदा) यांचे दार्जिलिंग येथे दि. २९ ऑक्टोबर १९३३ रोजी मूतखड्याचे यशस्वी ऑपरेशन झाले होते.

२१९२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ नोव्हेंबर १९३३

प्रिय नवाबसाहेब,

मी यापूर्वी तुम्हाला कधी पत्र लिहिलेले नाही. त्यामुळे तुम्हाला कदाचित हे पत्र पाहून आश्र्य वाटले असणार. मात्र मला तुमची नेहमी आठवण येत असते.

जर तुम्हाला तुमच्या वेळेप्रमाणे बडोद्याला भेट द्यायला येता आले तर मी तुमचे स्वागतच करीन. कृपया मी बडोद्यात असताना असे नियोजन करावे. येथील हवामान तुलनेने अजून उष्ण आहे. ते टाळण्यासाठी मी अमरेलीला जात आहे. माझी प्रकृती फार चांगली आहे असे नाही, त्यामुळे मी आरामातच प्रवास करतो.

तुमचे दिवाण श्री. केंडेल यांची अमरेलीला भेट झाली, तर मला आनंदच होईल. दोन राज्यांच्या हितासाठी आपण संयुक्तपणे काही काम करू शकतो का? तथापि मी कोणतीही योजना डोक्यात नसताना हा विचार मांडत आहे.

तुम्ही आनंदात असाल, अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

एच. एच. द. नवाब, जुनागढ

२१९३

श्री

लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदे

२७ नोवेंबर १९३३

चि. श्री. सौ. अवकासाहेब महाराज, मुक्काम कोल्हापूर,

यांस अनेक आशीर्वाद. वि. आपणाकडून चार चित्ते आले. त्यांनी शिकार आज रोजी सकाळी केली ती आम्ही पाहिली. शिकार फार उत्तम केली. मी या चित्यांचा शिकारीचे कामी वारंवार उपयोग करीत जाईन. चित्यांचे खाण्यापिण्याची व्यवस्था आपण पत्री सुचविल्याप्रमाणे करवीत आहे. आम्ही अमरेली प्रांतामध्ये लोकस्थिती पाहण्याकरिता गेलो होतो. परवाच परत आलो.

माझी प्रकृती साधारण ठीक आहे. कोल्हापुरास येण्यासंबंधी सध्या काही नक्की सांगता येत नाही. प्रकृतिमान बरे राहिल्यास येण्याचा प्रयत्न करीन. श्री. गं. थोरल्या महाराणीसाहेब, चि. श्री. छत्रपती महाराज साहेब, चि. श्री. सौ. इंदुमतीदेवी व चि. श्री. विक्रमसिंह यांना माझा आशीर्वाद कळविणे. देवास येथे जी हक्किकत बनली आहे ती पुष्कळ दृष्टीने शोचनीय आहे. अशा स्थितीस आपली संस्थाने यावीत, ही किती दुःखाची गोष्ट आहे. कळावे, हे आशीर्वाद.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

२१९४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

४ डिसेंबर १९३३

प्रिय बंधू,

तुमचे बॉम्बेहून पाठविलेले विना तारखेचे पत्र मिळाले. ते पत्र मला आज मिळाले. दरम्यानच्या काळात मी अनेक अधिकाऱ्यांकडे प्रकरणांचा उल्लेख केला आहे. कारण मी त्यात गोपनीय असे काही ठेवू इच्छित नाही.

तुमच्या इच्छेनुसार मी ग्रंथालय खरेदी करण्याचा आदेश दिला आहे. राज्याला ही पुस्तके खरेदी करण्याचे नियोजन नव्हते. अशा परिस्थितीमध्ये पुढील रकमांसाठी कोणताही क्लेम करता येणार नाही. व्यवसाय हा मुद्दा व्यक्तिगत नात्यांपेक्षा वेगळा असतो. काही वेळा लोक या दोन बाबींची सरमिसळ करू पाहतात. त्यातून गैरसमज निर्माण होतो.

तुमच्या इच्छेची पूर्ती करता येणार नाही, हे मला खेदाने नमूद करावेसे वाटते. बॉम्बेत राहणे तुम्हाला फायदेशीर आहे, असे वाटते.

आपला प्रेमळ

श्रीमंत संपत्तराव गायकवाड

सयाजीराव गायकवाड

२१९५

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
५ डिसेंबर १९३३

प्रिय कुसुम आणि बाळः*

तुमचे सुंदर हस्ताक्षरातील पत्र पाहून मला खूप आनंद झाला. मला माहीत नव्हते की, तुम्ही इतकी चांगली प्रगती केली आहे. मी तुमचे आणि तुमच्या पालकांचे अभिनंदन करतो. तुम्ही अशीच मेहनत कराल आणि यशस्वी व्हाल, अशी मला आशा आहे. तुम्हाला आणि तुमच्या प्रेमळ पालकांना भेटायला मला आवडेल. मी यापूर्वी तुम्हाला पत्र लिहू शकलो नाही.

तुम्हा सगळ्यांना माझा गोड पापा.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

राजकन्या कुसुम आणि राजपुत्र बाळ, सावंतवाडी

* महाराजांचे पणतू आणि पणती, तसेच एच. एच. राजा आणि राणीसाहेब, सावंतवाडी यांची मुलगी आणि मुलगा.

***

**महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध व्यक्तींना
पत्रे लिहिली त्या पत्रांचे क्रमांक आणि विषय
भाग ३ (अ)**

१८११. पॅरिसच्या इलाजाने आराम	थांबवल्याची शाबासकी
१८१२. राजकीय पातळीवर अवांछित अनुभव	१८३१. मुलीना सक्तीने शिक्षण, नोकरकपात क्षमताधिष्ठित वेतनश्रेणी
१८१३. प्रकल्प उभारणीचा सर्वांगीण विचार	१८३२. दक्षिण फ्रान्सच्या वीचीच्या उष्णोदक झन्याचा इलाज
१८१४. शैक्षणिक पालकाशी लेखी करार	१८३३. संवादखंड कमी करणे
१८१५. फर्निचरचा कारखाना	१८३४. दक्षिण फ्रान्सच्या वीची- उष्णोदक झन्याचा गुणलाभ
१८१६. अबाधित देशप्रेम	प्रशासकीय खांदेपालट
१८७७. न विचारता परस्पर निर्णय न घेण्यासंबंधी	१८३५. कृषी खात्याच्या प्रगती अहवालासंबंधी
१८१८. घाणेकरांच्या संदर्भातील प्रश्न	१८३६. संततीच्या शैक्षणिक प्रगतीची धडपड, घालमेत
१८१९. जामनगर-द्वारका लोहमार्ग	१८३७. मेलविलचा मृत्यू राजमाता काल्सबडला
१८२०. निवृत्तीवेतनाचा प्रश्न लावून धरल्याबद्दल नापंसती	१८३८. संधिवात समूळ जाईना
१८२१. शासकीय कर्मचारी प्रशिक्षण संस्थेची गरज	१८३९. अकार्यक्षम कर्मचारी, त्यांच्यातील हेवेदावे, कामचुकारपणा
१८२२. दिवाणजींना प्रोत्साहनपर भेट	१८४०. दफ्तर दिरंगाईची गहन चिंता
१८२३. व्यक्तिगत संघर्ष वाढता स्वार्थ	१८४१. मुलीस तब्येतीबद्दल पत्र
१८२४. समय श्रम बळ धन बचतीस्तव प्रशासकीय सुधार	१८४२. सेडन यांची सेवेत समाविष्टी, त्यामुळे बदललेली समस्त प्रणाली
१८२५. अनुत्पादक पदं रद्द करून क्षमतानुरूप कार्यविभागणी	१८४३. मुलांना सुदूर पाठवण्याची तयारी नाही
१८२६. स्पिलमनच्या चित्रांचे प्रदर्शन	१८४४. नाईलाजाने दूरदेशात इलाजार्थ रवाना
१८२७. कीर्तीसिंहाच्या भावाने अभिवचन निभावले नाही	१८४५. भारतात न झालेली भेट युरोपात
१८२८. संधिवात तापोद्भवाने समुद्र प्रवास रद्द	
१८२९. मासिक अहवालाची पोच भविष्यात उत्तमोत्तमाची अपेक्षा	
१८३०. अनावश्यक उधळपटी	

१८४६. अर्ल ऑफ रीडिंगची भेट	१८६४. कर्नल मार्टेल्ली निवर्तले
१८४७. लॉर्ड रीडिंगच्या भेटीची तयारी	१८६५. कर्नल मार्टेल्लीच्या शोकसंवेदनेत
१८४८. मीर इन्तेजामअली तब्येतीच्या समाचारासाठी	१८६६. राज्यातल्या आकस्मिक गोंधळात्मक परिस्थितीचा दीर्घकाळ मुक्काम नको
१८४९. कन्येने पित्यास लिहिलेल्या पत्रात पती व लेकराबद्दल काहीच उल्लेख नाही	१८६७. 'सयाजीविजय' मध्ये उपहासात्मक लिखाण
१८५०. कोलनगढचे राजे संकटात	१८६८. कर्नल वूडच्या सद्कार्यास तीन हजार रुपयांचा हातभार
१८५१. स्नेहभोजनार्थ सोयिस्कर तारीख विचारणा	१८६९. उपचारार्थ दूरदेशीय वास्तव्यात र्यतेसाठी पावसाची प्रतीक्षा
१८५२. लॉर्ड रीडिंग यांना पन्नास हजार देणगी	१८७०. राजपुत्राच्या शैक्षणिक निगराणीसाठी किंग कॅटन
१८५३. इमारतीची उभारणी आवश्यक	१८७१. संधिवातावरील निसर्गोपचारार्थ दूरदेशात जाऊनही स्थायी आरामाचा अभाव
१८५४. रेल्वे उभारणी सर्वेक्षणात बडोदा-जुनागढच्या समाविष्टीसाठी	१८७२. अतिशय अनुभवी अधिकारी सचिव म्हणून पाहिजे
१८५५. राज्यकारभारात अकाली लक्ष न घालण्यासंबंधी प्रतापसिंहांना सूचना	१८७३. स्वतःचा संधिवात व धाकट्या मुलाच्या इलाजार्थ हालचाली
१८५६. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, क्षमतांचा पूर्ण वापर, समन्वयावर अधिक भार	१८७४. मुलाच्या ट्यूटर शैक्षणिक पालकास दक्षता-सूचना आचार संहिता
१८५७. प्रिन्स ऑफ वेल्सला रामायण-महाभारत भेट	१८७५. अधिकारी वर्गाच्या सतत बदल्या नकोत
१८५८. धैर्यशीलरावांचा विवाह	१८७६. गणपतरावांनी प्रतापसिंहांना वेळ द्यावा
१८५९. इलाजपूर्तीस्तव पुनः युरोप	१८७७. मनुभाई मेहतांना आवश्यक सूचना
१८६०. जयसिंहरावांच्या तब्येतीत लक्षणीय बदलाचा अभाव	१८७८. सर ओ.व्ही. बोसनाक बडोदा रेसिडेंट यांचे आगमन
१८६१. बडोद्याच्या सीआयईशी ताळमेळ अबाधित राखण्याचा प्रयत्न	१८७९. बडोद्यातील वास्तव्यात हुकलेली भेट युरोपात?
१८६२. मराठा विद्यार्थ्यांच्या शिष्यवृत्तीसाठी तरतूद	
१८६३. सावकारांच्या मनमानीवर प्रतिबंधात्मक कायदा	

१८८०. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे संपर्क सातत्याचा अभाव	१८९६. राजपुत्राच्या वैयक्तिक शिक्षकास आवश्यक त्या सूचना
१८८१. नातीस भेटवस्तुरूपाने ब्रांझ पुतळा	१८९७. मेजर ग्रेस सेवासातत्य प्रलंबन, तर सक्सेनाच्या कौशलत्याचा यथोचित उपयोग
१८८२. नाती (लक्ष्मीदेवी)चा विवाह	१८९८. दांडेकर, अलोनी आदींच्या योग्यतेची शहानिशा, प्रतापसिंहांना खाजगी कारभान्याची जबाबदारी
१८८३. प्रशासनातील कर्मचारी वर्गाची गटबाजी चिखलफेकीचा इलाज	१८९९. जयसिंहरावाच्या प्रकृतीत वांछित प्रगतीचा अभाव महाराणीसाहेबांनी पाठवलेल्या भेटवस्तू
१८८४. जावई निवर्तले (कुचबिहार)	१९००. इंगिलिश राजदूत, इटलीचे राजा, मुसोलिनींची भेट, रोम, प्लोरान्स, व्हेनिस, ट्रेण्टोबोलोग, हरेन पाहिले
१८८५. सेंटमॉरिटझ् दक्षिण फ्रान्स भेट, धैर्यशीलरावांसाठी मेजर ग्रेस शिक्षक	१९०१. राज्यसेवेत समस्त जातींना प्रतिनिधीत्व
१८८६. चंद्रसिंह मालमत्ता प्रकरण	१९०२. प्रशासकीय यंत्रणेच्या कार्यक्षमतेबद्दल असमाधान
१८८७. जावई निवर्तल्याने सर्व कार्यक्रम रद्द	१९०३. सर रेजिनाल्ड ग्लान्सींची पदोन्नतीने बदली
१८८८. राज्यघटनेसारखा विषय पत्रात सामावणारा नाहीय	१९०४. सुधारणा गळी उत्तरवायच्या तर इतराचे ऐकून घ्यावे लागते
१८८९. खाशेरावांची निवृत्ती, कॅप्टन किंगवाचून प्रतापसिंहाचे हाल	१९०५. कोल्हापूरच्या महाराजांना पितृशोक, महाराज एकाकी
१८९०. युवराजाच्या प्रगतीसाठी एकत्रित प्रयत्नांची गरज	१९०६. सदैव दूरदेशात राहावे लागण्याची मजबुरी, या मजबुरीची खंत
१८९१. शितोळे, मोहिते, मुखर्जी, नायबसुभा नाडकर्णी, कॅप्टन किंग यांच्या कामाचा अहवाल	१९०७. अतिरिक्त मुन्सिफ पद रद्द करा, खर्चकपातीठी अनावश्यक पद कपात
१८९२. इलाजार्थ बर्लिनला असलेल्या मुलाची चिंता, जावई निवर्तल्याने कन्येस वैधव्य	
१८९३. प्रतापसिंहरावांच्या शिक्षकास अपेक्षित परिवर्तनाबद्दल निर्देश	
१८९४. धैर्यशीलरावांना पितृत्व, महाराजांना पितामहत्व प्राप्तीचा आनंद	
१८९५. घाटगे पाटील उपायुक्तपदी धुरंधर यांना पदोन्नती	

१९०८. स्पर्धा परीक्षेसाठी धडपडणारा पारितोषिक-बक्षीस	१९२२. संपत्रावांच्या मुलास स्वावलंबनाचे निर्देश
पटकावण्यासाठी झुंज देणारा प्रतापसिंहराव पाहिजे	१९२३. ब्रिटिश आधिपत्यातील काठियावाड सैन्यखर्च लादणुकीतून सोडवणूक
१९०९. अलवार महाराजांचे भाषण टाइम्सला वाचून प्रशस्ती	१९२४. बनारस हिंदू विद्यापीठास भेट
१९१०. प्रांकोन्यूमोनियातून सुखरूप बाहेर पडल्यानंतर पुनश्च कामावर लक्ष	१९२५. बनारस महाराजांना निवासाबद्दल आभार
१९११. न्यूमोनिया, संधिवात, स्वतःला राणीसाहेबांना फुफ्फुसाचा त्रास, जयसिंहरावातही अपेक्षित बदल नाही.	१९२६. बनारस महाराजांच्या आतिथ्य सत्काराने प्रभावित
१९१२. क्षेमकुशल स्वास्थ्यलाभादी वार्तासंवाद	१९२७. संधिवातातून स्थायीमुक्तता मिळेना म्हणून इलाजार्थ पुनश्च दूरदेशात
१९१३. शिष्यवृत्तीमागील उद्देश साध्य होते की नाही पाहूनच ती घावी	१९२८. प्रतिनिधीसभा विसर्जित केलेली बरी
१९१४. सुपुत्र जयसिंहरावांच्या निधनाचे दुख, संधिवाताचा त्रास	१९२९. संपत्रावांना आबासाहेबांसाठी दिलेली तरतूद बंधनकारक
१९१५. जयसिंहरावांच्या निधनाचे दुःख	१९३०. ब्रिटिशकालीन भारतीय संविधान अतार्किक, विलिअरमधील राज्याची गुंतवणूक
१९१६. सुनेच्या वैधव्याची चिंता, सर पर्सीकॉक्सच्या भेटीची उत्सुकता	१९३१. निमंत्रणातील वाढदिवसाच्या दिवशी दूरदेशात राहणार असल्याने दिलिगिरी
१९१७. महालेखापाल व प्रबंधक व्यवस्थापकात समन्वयाचा अभाव	१९३२. राज्यातील सैन्याचे पुनर्संघटन
१९१८. प्रकृती अस्वास्थ्याने जनसंपर्क प्रभावित	१९३३. संधिवात पीडाग्रस्त, इलाजार्थ एक्हियनला
१९१९. इलाजार्थ वीस महिने युरोपात, मराठा इतिहास वाचन	१९३४. सहली-भेटीगाठी आदीवरील खर्चाची महितीची माणणी
१९२०. कर्मचाऱ्यांमधील निरुत्साहाबद्दल चिंता	१९३५. तीन आठवड्यांच्या इलाजार्थ एक्हियनला जात असल्याची माहिती
१९२१. इलियट यांचे भाषण साहित्यिक प्रतिभेची प्रशंसा	१९३६. तब्येतीसंबंधी
	१९३७. एक्हियनला स्वतः तर कोरेक्सहिलेला महाराणीसाहेब इलाजार्थ

१९३८. ब्रिटिश इंडियनस्च्या उपाध्यक्षपदी निवड	१९५१. राजपरिवारालाही आर्थिक शिस्त, उधळपट्टीची परवानगी नाही
१९३९. प्रशिक्षित अभियंत्याची गरज/ राज्याची गुंतवणूक पंधरा लाखापेक्षा जास्त नको	१९५२. प्रतापसिंहाचे परीक्षाभय निवारण, पालकाच्या अनुमतीशिवाय स्त्रीवर्गाला भेटू देऊ नये
१९४०. पुरेशा कारणाशिवाय कुटुंबियांनी बडोद्याबाहेर राहू नये	१९५३. सर्वांगीण विचार करता व्यवस्थाबदलास परिस्थिती प्रतिकूल
१९४१. प्रशासन हा विषय वैकल्पिक नको, अभ्यासक्रमात हवा	१९५४. प्रतिमा-मूर्ती-शिल्पास्तव चित्रकार-मूर्तिकार शोध
१९४२. पुत्र प्रतापसिंहरावासंबंधीची काळजी, सर्व पत्रे सचिवाच्या नावे, अपरिहार्य असेल तरच मला पत्र लिहा	१९५५. चित्र-शिल्पकागासंबंधी
१९४३. प्रतापसिंहरावांची शैक्षणिक प्रगती असमाधानकारक	१९५६. अवघ्या अड्डाविसाव्या वर्षी पुतण्या विजयसिंह निवर्तल्याचे दुःख
१९४४. अंतःकरणातील शाल्य कर्नल मैद यांना लिहून दुःख हलके करण्याचा प्रयत्न	१९५७. कार्यालयीन बाबी अपेक्षित स्वरूपातच सादर व्हायला पाहिजे
१९४५. प्रशासनाची बाराखडी शिकण्यासाठी धैर्यशीलरावांनी एखाद्या पदाची जबाबदारी घ्यावी.	१९५८. मुस्लिम विद्यापीठाबदल प्रोत्साहनपर
१९४६. तब्बेतीने साथ दिल्यास जिल्ह्यातील महत्वाच्या ठिकाणी भेट देण्याचा मानस	१९५९. श्रीमती स्पिलमनसाठी दीडशे पौण्डांसह शुभेच्छा
१९४७. पूर्वविदित कामासाठी अनुमतीची गरज नाही, आवश्यक तिथेच माझी अनुमती घ्यावी	१९६०. शिवाजी मेमोरियलचे उपाध्यक्षपद सखेद परत
१९४८. प्रस्तावित लोहमार्गाचे तुलनात्मक अंदाजपत्रकाचे आदेश	१९६१. देवासच्या महाराजांच्या मातोश्रीसंबंधी
१९४९. दूरदेशातील वास्तव्यात सॉलिसिटर जनरलची गरज	१९६२. कुण्डमाचारी यांची दिवाणपदासाठी पात्रता चाचपणी
१९५०. दूरदेशातील वास्तव्यात नाईलाजाने घडलेली भेटवंचना	१९६३. म्हैसरच्या महाराजांच्या आगमनाची तयारी
	१९६४. अजिंठा-वेरूळलेणी व निजामाचे विश्रामगृहाची प्रशंसा

१९६५. कृष्णमाचारी यांच्या नियुक्तीस स्थगिती	१९८१. गुजराती भाषा शिकण्याची प्रेरणा
१९६६. बडोद्यास विद्यापीठ स्थापनेचा मनोदय	१९८२. सैन्याच्या पुनर्संघटनासंबंधी
१९६७. टाइम्सला एप्रिल १९२६ संदर्भाने मुद्देसूद उत्तर	१९८३. महाराजांच्या मालकीचे मुंबईस्थित निवासस्थान तात्पुरत्या मुक्कामासाठी देण्यापूर्वी
१९६८. इंग्लिश सुशोभिकरणाचा विषय	१९८४. संधिवात उपचार फ्रान्सला जलचिकित्सार्थ
१९६९. प्रतापसिंहरावांसाठी केलेल्या अध्यापनाबद्दल इंग्लिश यांना प्रोत्साहनपर बक्षीस	१९८५. विलिअर्स निवेश हानी अतिनिष्काळजी हाताळणी
१९७०. सुपुत्रास उभारी देण्याचा प्रयत्न	१९८६. हॉल्डक्रॉफ यांना पदमुक्ती, नुसत्या अंदाजावर निवेश नको
१९७१. राजपुत्र प्रतापसिंहाच्या शैक्षणिक उन्नतीस्तव नियोजन	१९८७. फ्रेंच शिकण्यासाठी फ्रेंच प्राध्यापकाची गरज
१९७२. अचल संपत्ती, वास्तू आदींना पुनः विक्रीमूल्य परमावश्यक	१९८८. शिक्षण विभागातील केंद्रीकरणाने कामावर परिणाम
१९७३. परिच्छेदाना क्रमांकित करण्याची रीत चांगली	१९८९. जिनेव्हाच्या निमंत्रणास नग्र नकार
१९७४. नियतकालिक पत्र संकल्पना, आर्थिक शिस्त आदीसंबंधी सूचना-निर्देश	१९९०. वाईट प्रथांच्या उच्चाटनार्थ धडपड
१९७५. फारसे कष्ट नसणरी कामे सक्षम अधिकाऱ्याला देऊ नये	१९९१. संधिवात उपचारार्थ दूरदेशात जाताना घ्यावयाची काळजी
१९७६. राजकुमारांचे संगोपन आणि शिक्षण पुस्तक	१९९२. प्रशासनातील सक्षम व कनिष्ठाकडून अधिकाधिक कामे करवून घेण्याची कला
१९७७. प्रतापसिंहरावांची वाडनिश्ती, महाराणी दिल्लीला	१९९३. जलचिकित्सेसाठी ओळियनला
१९७८. अवर्षण दुष्काळाशी सामना करण्यासाठी योजना	१९९४. बडेजावासाठी देखादेखी नक्कल करू नये
१९७९. प्रतापसिंहरावांना डेक्कन कॉलेजात पाठवण्याचा निर्णय	१९९५. वेळेची कदर
१९८०. महाराणीसाहेबांच्या पसंतीने घेतलेले पॅरिस हाऊस	१९९६. संधिवातपीडेचे उतार-चढाव
	१९९७. मैदानी खेळाचे महत्त्व
	१९९८. बडोद्यातील महापुराच्या बातम्यात ‘ध’ चा ‘मा’

१९९९. महाराजा म्हैसूर यांना रौप्यमहोत्सवी शुभेच्छा	२०१६. कमलाराजे यांच्या शिक्षणासंबंधीची अडचण
२०००. पत्रसंवाद राखण्याची सुपुत्रास प्रेरणा	नेमकी कळल्याशिवाय निश्चयात्मक सांगता येत नाही
२००२. बडोद्यात आलेल्या महापुराच्या विपर्यस्त बातम्यांचा मनस्ताप	२०१७. क्षेमकुशल
२००३. आवश्यक पूर्वसूचना	२०१८. शिकारीच्या संधीच्या शोधात
२००४. शर्यतीचे व उत्तम प्रतीचे अश्व	२०१९. द लेडी ऑफ द लोटस
२००५. पूरग्रस्त बडोद्याची स्थिती नियंत्रणात	पुस्तकाबदल
२००६. राजाहीदेखील माणूसच, चूक त्याच्याकडूनही होऊ शकते	२०२०. राजपुत्र-राजकन्येस कामासंबंधी प्रेरणा
२००७. राज्यातील माझ्या अनुपस्थितीचा गैरफायदा घेणाऱ्या प्रवृत्तीपासून सावधान	२०२१. ऑल इंडिया चाईल्ड मैरेज अबॉलिशन लीग
२००८. क्षमताधिष्ठित प्रशासन संरचना व नगररचनेतील दूरदृष्टी	२०२२. महाराजा ग्वाल्हेरयांना इंग्लंडहून आणलेला अश्व भेट
२००९. पटियाला महाराजांना गोपनीय	२०२३. सचिवालयाची निर्मिती करण्यासाठी अंदाजित खर्चाचा आराखडा
२०१०. संवैधानिक मार्गाचा अवलंब व निर्णय सदैव विश्वासात घेऊनच	२०२४. सांत्वनपर
२०११. धोरणात्मक तरतुदीचा कच्चा मसुदा, सर्वांशी मोकळेपणाने चर्चा करूनच निर्णय	२०२५. सरलाराजेच्या तव्येतीसंबंधी
२०१२. प्रकरणाशी संबंधित कागदपत्रे काळजीपूर्वक परीक्षण केल्याशिवाय योजना आखू शकत नाही	२०२६. कोटा-ग्वाल्हेर सहलीत वाघांची शिकार
२०१३. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे आभार प्रदर्शनास नम्र क्षमायाचना	२०२७. धैर्यशीलरावास बाळकडू
२०१४. अपुऱ्या माहितीच्या आधारे योजना प्रस्तावित करणे संयुक्तिक नाही	२०२८. इंग्लंडहून खास आणलेले घोडे भेट
२०१५. दिल्लीला राजे-महाराजे क्लब असावा	२०२९. कोटा-ग्वाल्हेर भागात सहा वाघांची शिकार
	२०३०. पोलीस अधीक्षक कालेसच्या मदतीने प्रशासनिक प्रशिक्षण
	२०३१. धैर्यशीलरावांना राज्यकारभाराचे बाळकडू
	२०३२. युरोपला जाण्यापूर्वीचा आवश्यक संवाद
	२०३३. जलवाहतूक ओखा पोर्ट

२०३४.	दूरदेशीय प्रवासावर निघतानाच्या धाईचा गैरफायदा घेणाऱ्यापासून सावध	२०४९.	अनाठायी गोपनीयता तारतम्याचा अभाव, दातार शिरगावकरांचा आव, पारदर्शितेचा अभाव
२०३५.	क्षमताधिष्ठित प्रशासन यंत्रणा नोकरकपातीपूर्व परामर्श	२०५०.	मंत्री आणि परिषदस्तरीय मामले महाराजांपर्यंत जायला नको
२०३६.	निःपक्षपाती राज्यकारभारात अडसर, परिवारजनाची कानउघाडणी	२०५१.	युरोपातल्या असामान्य उष्ण्याचे मनोवांछित लाभापासून वंचित
२०३७.	विविध विभागप्रमुखांना अतिरिक्त अधिकार प्रदान	२०५२.	अवाजवी खर्ची मागणीसाठी धैर्यशीलरावास ताकीद
२०३८.	राजकीय प्रश्न प्रलंबन, मंत्रापेक्षा कागभारी सक्षम	२०५३.	राज्यहितामुळे व्यक्तिगत स्वार्थाला मुळी जागाच नाही
२०३९.	बडोद्यातील महापुरामुळे रद्द झालेली बडोदा भेट	२०५४.	शिकाऊ न्यायाधीशाचे काम देऊन राजपुत्रास आत्मविश्वास द्या
२०४०.	जानेवारीत आयर्विन युगुलास पाचारण	२०५५.	राज्यसचिव बिरकनहेड यांना निरोप देताना
२०४१.	यथापूर्व पूर्ण माहिती देऊनच कामाची अपेक्षा करावी	२०५६.	चार जानेवारीच्या प्रतापसिंहरावांच्या लग्नाची आठवण
२०४२.	देशभक्तीचा अभाव, समाजात अज्ञान	२०५७.	अपेक्षित स्वास्थ्यलाभाअभावी युरोप दौऱ्याहून परत
२०४३.	कन्या सासरीच बरी	२०५८.	पोलिस नायब सुभापदाची पुनर्निर्मिती
२०४४.	रुळमार्गी सर्वेक्षण आर्थिक तरतुदीसाठी नियोजनार्थ समिती	२०५९.	वरिष्ठस्तरीय अधिकारीवर्गाने आपल्या कनिष्ठ सहयोगींशी सुसंवाद राखावा
२०४५.	परिवाराची शिस्त सांभाळणे आवश्यक	२०६०.	नजीर अलीखान यांना कामावर घेण्यासंबंधी विचारणा
२०४६.	यंत्रवत-स्वविवेकहीन-प्रशासनयंत्रणा सक्षम, शिक्षक नसेल तर शाळा नकोत	२०६१.	नवसारी जलयोजनेचे महाराजांच्या हस्ते उद्घाटन
२०४७.	प्रतापसिंहरावांनी मराठी, गुजराती, संस्कृत अवगत करून प्रशासनात रस घ्यावा		
२०४८.	ॲलनविजेरी संपादित महाराजांची भाषणे		

२०६२. स्वजनांनी राजघराण्याच्या इभ्रतीला जपावे	२०७८. प्रतापसिंहरावांना कर्मसचिवपदी, तर धैर्यशीलरावांना कामास लावा
२०६३. वारसविवाहानिमित्त आयर्विनच्या शुभेच्छास उत्तर	२०७९. सुपुत्रास कालानुरूप समज देण्याचा महाराजांचा प्रयत्न
२०६४. सत्कीच्या शिक्षणाच्या कायद्याच्या यशस्वीतेचे ढोंग कशाला?	२०८०. आर्थिक शिस्त पाळण्याची सूचना
२०६५. अनिद्रेच्या व्याधीमुक्तीसाठी पहिला दूरदेशप्रवास	२०८१. भारतीय राजपुत्रांची अवस्था अवघड, सुविद्यता व खेळकरवृत्ती यांचा समतोल
२०६६. उजव्या हाताच्या बोटास वातवेदनाने लिहिण्यावर परिणाम	२०८२. विद्याधिकारी अंमलबजावणीत अयशस्वी, वरिष्ठांचा सर्वाधिक वेळ कनिष्ठाच्या कामात
२०६७. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा उघडण्याची स्पर्धा	२०८३. राष्ट्रबांधणी होईपर्यंत एकसत्ताधीस शासन हवे
२०६८. पॅरिसला येऊनही अपेक्षित स्वास्थ्य लाभ नाही	२०८४. कामात रस घेत असल्याचे जाणून आनंद
२०६९. शासनाच्या अशक्तपणाची किंमत मोजावी लागते	२०८५. शिंदे-गायकवाड सोईरसंबंध व्हावेत
२०७०. आराम व व्याधी दोहोंचा लपंडाव	२०८६. अफवा पसरवणाऱ्यासाठी कायदा-शिक्षेची तरतूद
२०७१. बडोदा राज्यातील पावसाने आनंद मास साजरा	२०८७. शिष्टाचारासंबंधी मसुदा तयार करतानाचे मुद्दे
२०७२. युवराजीच्या पत्राचे कौतुक	२०८८. कौटुंबिक क्षेमकुशल
२०७३. क्षेमकुशल पत्र	२०८९. क्षमताधिष्ठित निवृत्ती असावी, रजेचा यथासमय अवश्य लाभ घ्यावा
२०७४. हिंदू कायदा संशोधनास प्रोत्साहन	२०९०. बॉम्बहल्ल्यातून लॉर्ड आयर्विन सुखरूप बचावल्याबदल अभिनंदन
२०७५. काठियावाड बंदरप्रकरणी हस्तक्षेप, भारत सरकारची विरुद्ध भूमिका	२०९१. भारतीय राज्ये ब्रिटिश इंडियात समाविष्ट करण्यासंबंधीची भूमिका
२०७६. बॅडनबॅडनची जलचिकित्सा न्युमोनियाने संधिवातही उसळला	
२०७७. भारतीय-इतर भाषातील पुस्तके गुजराती-मराठीत करताना घ्यायची काळजी	

२०९२. व्हाईसरॉय स्वागताची तयारी	२११०. विविध भागातील विविध
२०९३. स्वतःच्या डॉक्टरांशी संवाद	अनुभवांसाठी युवराजाला प्रेरणा
२०९४. बॉय स्कौटला सहा हजार रुपये	२१११. तीन आठवड्याच्या जलचिकित्सेदरम्यान स्वभूमीशी संवाद
२०९५. प्रिन्सेस चेम्बरमधून निकास	२११२. बडोद्याच्या पूर्वोक्त प्रश्नासाठी लॉर्ड आर्यर्विन यांचे आभार
२०९६. साप्राज्यांतर्गत स्वसत्ताक राज्याचा दर्जा प्राप्तीसाठी प्रेरणा	२११३. मंत्री प्रतिनिधी पाठवण्याची पूर्वानुमती
२०९७. कौटुंबिक क्षेमकुशल पत्र	२११४. राज्यघटनेसंदर्भातील सायमन कमिशनच्या शिफारशी
२०९८. औपचारिक पत्रोत्तर	२११५. इंदुमतीच्या हितासाठी काही सूचना
२०९९. चेंबर निकासामुळे अनुपस्थितीची पूर्वसूचना महाराजा पटियाला यांना	२११६. चेंबर ऑफ प्रिन्सेससंबंधी भूमिका महाराजा काशमीर यांना विदित
२१००. चेंबरमधून निकास मागणीचे पत्र रद्दबातल	२११७. संधिवातात उतार-चढाव, बडोद्यातील पावसाने आनंद
२१०१. मांडलिकत्वातून सार्वभौमत्वाकडे	२११८. अँक्वीनो पोलिस नायबसुभा झाल्याचे वृत्त कळले
२१०२. भारतीय राज्यघटनेच्या चर्चासत्रात सहभागी होऊन राज्य-सार्वभौमत्वा पुष्टी	२११९. व्हॉईसरॉयचे निमंत्रण, कृष्णमाचारी यांना प्रतिनिधित्व
२१०३. काठियावाड बंदर मीठाच्या अधिकारप्राप्तीसाठी प्रयत्न	२१२०. शेतमालाच्या भावात घसरण, शेतसारावृद्धीचा निर्णय स्थगित
२१०४. महाराजाच्या असमर्थतेमुळे राजकन्येच्या लग्नाला नातवाच्या प्रतिनिधीसाठी प्रस्ताव	२१२१. दिवाणांना अनुमतीस्तव भारत सरकारला विनंती
२१०५. निमंत्रणास उत्तर	२१२२. तब्येतीसंबंधी अहवाल
२१०६. हर हायनेस इंदुमतीजींना कोल्हापुरात नेण्यासंबंधी	२१२३. दूरदेशातून पुत्रसंवाद
२१०७. संस्कार-विधी यथासमय करण्यासंबंधी	२१२४. ब्रिटिशकालीन इंडिया हिंदू- मुस्लिम प्रश्नी चर्चा
२१०८. धैर्यशीलरावांना व्यसनमुक्तीची प्रेरणा	२१२५. दूरदेशात महाराजा म्हैसूर यांच्या भेटीचा वृत्तांत
२१०९. जनलाभाच्या योजनेते जनतेचाही वाटा असावा	

२१२६. महाराजा म्हैसूर यांची आपल्या विचारास सहमती	२१४१. राज्यांना स्वातंत्र्य दिले तरच संघराज्यात राहण्याचे महत्त्व
२१२७. परिषदेच्या यशस्वीतेबद्दल व्हाईसरोय साहेबांचे अभिनंदन	२१४२. महाराजांना हजेरी माफी मंत्री प्रतिनिधी पूर्वमान्यतेस्तव
२१२८. दिल्लीच्या आयोजनानंतर अनुपस्थितीबद्दल दिलगिरी	२१४३. महाराजांनी राज्यसंघासाठी देणगी वाढवून दीडपट केली
२१२९. सर्वोच्च पदावर भारतीयांच्या नियुक्तीचे समर्थन	२१४४. दामाजी विठ्ठलराव गायकवाडांना अनुभवाची गरज
२१३०. वैयक्तिक हेवेदावे मतभेद हितसंबंध बाजूला सारून एकत्र आल्याचे अभिनंदन	२१४५. लंडनस्थित विधानसभेचे निमंत्रण
२१३१. बडोद्यात परतल्यानंतर सर्व प्रांतातील सर्व तालुक्यास भेटी	२१४६. परावलंबन सोडून स्वावलंबनाचा धडा
२१३२. सोईरसंबंधाच्या कामी प्रत्यक्ष भेटी-गाठीची शक्यता	२१४७. अविवेकीजनाच्या जातीय तणावाचा उपद्रव
२१३३. संस्थानिक राज्यकर्ते संघप्रमुखांच्या मेजवानीच्या अध्यक्षपदाचा मान	२१४८. फेडरल स्ट्रक्चरल समितीसाठी कृष्णम्माचारींना प्रतिनियुक्ती
२१३४. संघाध्यक्षपद फिरते ठेवण्यासंबंधी	२१४९. राज्यसंघाच्या वित्तीय सामर्थ्यासाठीच्या उपसमितीत मंत्री
२१३५. हिज हायनेस नवाबांना समर्थन	२१५०. खंडित संवादस्थितीत संवाद सेतुबंधनाचा प्रयत्न
२१३६. निरुपयोगी लोकांच्या बडेजावापासून दूर राहण्याचा सल्ला	२१५१. धैर्यशीलरावांना मधुमेह, कॉन्स्टान्झला चार महिने इलाज
२१३७. प्रलंबित प्रश्नासंबंधी	२१५२. धैर्यशीलरावांच्या दूरदेशीय नर्सिंग होममध्ये इलाज
२१३८. ईस्ट इंडिया कंपनी व बडोदा महाराज यांच्यादरम्यान सामंजस्य करार (१८०२)	२१५३. संधिवाताच्या सातत्यपूर्वक आघाताने त्रस्त अवस्थेतही पुत्रसंवाद
२१३९. ए.जी. पवार नामक होतकरू विद्यार्थ्यांस शैक्षणिक मदत	२१५४. प्रथमश्रेणी न्यायाधीशापदी संभाव्य नियुक्तीसाठी
२१४०. संबंधित प्रकरणाचे समग्र घटक आकलनार्थ टिपण पद्धती	२१५५. तदनुषंगिक अनुभवाचा सल्ला नौकानयनासाठी घेतलेल्या नौकेबद्दल आभारपत्र

२१५६.	मुलाच्या तब्येतीसाठी देशात परतलेल्या बेगची विचारपूस	२१७३.	जनता जनार्दनाच्या शाळेत राजाच्या मुलामुलींनी शिकावे
२१५७.	सुधारण्यासाठीची कळकळ	२१७४.	सैन्यबळ, रुळगाडी, बंदरविकास, अबकारी आदी ब्रिटिशव्याप्तीतून बाहेर पडण्याची धडपड
२१५८.	केंद्राशी बडोदा सरकारचे संबंध पूर्ववत करण्याची धडपड	२१७५.	युरोपियन भारतीय संबंधासाठी सेवाप्रवेश अनिर्बंधतेवर भर
२१५९.	सत्कर्मातिच माझा देव	२१७६.	अस्पृश्यता भेदाला मूठमाती, सर्व जातींना समान संधी
२१६०.	परीक्षेत अपयशाच्या घटनेत उभारी देण्याचा प्रयत्न	२१७७.	राज्याच्या अधिकारावरील अतिक्रमणाविरुद्ध लढा
२१६१.	नवीन रुजू रेसिडेंटचे स्वागत	२१७८.	तुलनात्मक धर्मशास्त्रज्ञाशी धार्मिक अज्ञान निवारक चर्चा
२१६२.	भारतीय संस्कृतीची कास न सोडता उत्तमोत्तम सर्व देशांचे गुणग्रहण करावे	२१७९.	एक भारतीय भाषा देवनागरी लिपीसाठी प्रयत्न
२१६३.	संवाद सातत्य राखण्याचा प्रयत्न	२१८०.	मराठी साहित्य संमेलनात भाषणरूप हजेरीचे माध्यमांनी केले कौतुक
२१६४.	स्वजनांना पत्रसातत्याची प्रेरणा	२१८१.	बिकानेर सहलीत पक्ष्याची शिकार
२१६५.	संततीस यथासमय स्वावलंबी करून दुनियादारीचे अनुभव घावेत	२१८२.	शास्त्रज्ञ जगदीशचंद्र बसूंच्या सप्रयोग संशोधनाचे कौतुक
२१६६.	स्वीय खासगी सचिवाच्या कामाचा अनुभव घेण्याची प्रेरणा	२१८३.	सुसंवाद सातत्याचा प्रयत्न
२१६७.	यंत्रवत अनास्थाग्रस्ततेवर इलाज, भेदाभेदरहित समाजाचा पाया	२१८४.	विद्यार्जन व आर्थिक दुर्बलता यांची सांगड घालताना
२१६८.	भाषा शिकताना अवघड-सोपे असे निकष नकोत	२१८५.	चिरंजीवी निर्मलादेवीसंबंधी संबंध जुळवाजुळव चाचपणी
२१६९.	परीक्षार्थी न होता विद्यार्थी व्हावे	२१८६.	अनावश्यक घाईत काम उरकल्याने दर्जाता मारक ठरते
२१७०.	आकलनावर भर, भाषा व गणिताचा जीवनात उपयोग	२१८७.	दूरदेशातील वास्तव्यात लेडी विलिंग्डन यांना भेटण्याचा प्रयत्न
२१७१.	शैक्षणिक अभ्यासक्रम दिखाऊ व्यक्तित्वविकासासाठी अधिक प्रयत्न		
२१७२.	श्रीमंतपुत्रांना मध्यमवर्गीय वातावरणात वाढवले पाहिजे		

२१८८. राजघराण्यातील प्रत्येकाने युरोपखर्च स्वतः करावा २१८९. दूरदेशात हक्काचं घर २१९०. सुसंवाद सातत्य राखण्याचा प्रयत्न २१९१. दूरदेशात आपली मंडळी नाही, अनेकानेक समस्यांनी झोप उडाली	२१९२. जुनागढ नवाबांना मैत्रीपूर्वक सहकार्य प्रस्ताव २१९३. चार चित्यांची शिकार २१९४. व्यवसाय व व्यक्तिगत संबंधाची गल्लत नको २१९५. सावंतवाडी महाराजांचे घरी संतती रत्न
-

खंड

५

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग ३ (ब)

पुरवणी खंड

संपादक

डॉ. ऐकनाथ पगार

सत्यमेव जयते

उच्चशिक्षण विभाग

महाराष्ट्र शासन

२०१७

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग ३ (ब)
पुरवणी खंड

अनुवाद
प्रा. डॉ. सुनीता खडसे-बोडे
पत्र क्रमांक : १८११ ते २०७३
(मे १८७५ ते डिसेंबर १९१५)

**महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध
व्यक्तींना पत्रे लिहिली त्यांची नावे आणि पत्र क्रमांक
भाग ३ (ब) पुरवणी खंड**

---

१. अंबेगावकर गणेश बलवंत, २०३७, २०६४	११. कलार्क (शिक्षण आयुक्त), २०५९, २०६१, २०६३
२. आंगे जयसिंहराव, १९३३, १९४०	१२. केरशापजी रुस्तुमजी, २००१, २००३, २०२०, २०५२
३. इलियट, १८३०, १८४१, १८५०, १८७५, १८८०, १९०२, १९११, १९११, १९२०, १९४६, १९५३, १९६३, १९६८, १९७२, १९७४, १९९२, २००५, २०१५	१३. कोनमोरा, १८७९
४. इम्पे (कर्नल), २०६०	१४. कॉयल (मुख्य अभियंता, बडोदा), २०१९
५. एडमंड, १९८६, १९८७	१५. गायकवाड महाराणी चिमणाबाईसाहेब, २०७२
६. एल्जिन, १९६५	१६. गायकवाड धैर्यशीलराव, २०५७
७. ओझॅन, १८४७, १८६१, १८९५, १९००	१७. गायकवाड गणपतराव श्रावणराव, १८१९, १८२८, १८३२, १८३४, १८६६, १९२२, १९३९, १९५८, २०५३
८. ओझॅन (श्रीमती) , १८८९	१८. गायकवाड गणपतराव विठ्ठलराव, २०२२
९. ऑलिक्हर (कर्नल), १८६८ १८९१	१९. गायकवाड जयसिंहराव, २०४६
१०. काझीसाहेब, १८१३, १८१४, १८१८, १८९६, १९२९, १९७७	२०. गायकवाडा संपतराव, १८३८, १८४२, १८५१, १८६५, १९७५, २०१४

२१. गायकवाड शिवाजीराव, २०४४	४६. प्रेंडरगास्ट, १८३९, १८५२, १८७८, १८८५, १८९२, १८९९, १९१०, १९१२, १९१४, १९१६
२२. गॉर्डन, १९६७, १९६९, १९७०	४७. प्रिचर्ड, २००९, २०१३
२३. गुप्ता बी. एल. २०१७	४८. फर्ग्युसन जेम्स, १९५५
२४. घाटगे विश्वासराव, १९९५	४९. फिट्ज़जेराल्ड, १९४५, १९५४
२५. चिङ्गम, २०१२	५०. फॉलर, १९४८
२६. जाधव खाशेराव, १८५८, १८५९	५१. फ्रेंड, १८२५, १९८१
२७. जैक्सन (कर्नल), १८३७, १८४४, १८८७, १८९८	५२. बर्कले (कर्नल), १८१७, १८२२, १८२३, १८२४, १८३१
२८. जॉर्डन, २०५५	५३. बम्पस, २००२, २००६, २००७
२९. जॉर्ज हॅमिल्टन, १९९१	५४. बर्डगुड (जनरल), २०४८, २०६६, २०७१
३०. टिबडेल (श्रीमती), १९३६, १९५२	५५. ब्रॅडफोर्ड एडवर्ड, १८६७, १८८१
३१. ठाकूरसाहेब, भावनगर, १८८८	५६. बिडुल्फ (कर्नल), १९५०, १९६४
३२. ठाकूरसाहेब, गोंडाल, १८५५	५७. भांडारकर, २०६८
३३. डचेस ऑफ सोमरसेट, १९८४	५८. महाराज साहेब कुचबिहार, २०११
३४. दत्त रमेशचंद्र, २०००, २००४	५९. महाराज साहेब इंदूर, १८२६, १८३५, १८४०, २०५६
३५. देसाई अंबालाल, १९३१	६०. महाराज साहेब कोल्हापूर, २०७०
३६. धामणस्कर, १९४४	६१. महाराज साहेब म्हैसूर, १८७२, १८८३, १८८६, २०३२
३७. नवाबसाहेब, पालनपूर, २०४३	६२. महाराज साहेब त्रावणकोर, २०३१
३८. नेविन्स, १९६०, १९८३	६३. महाराणी साहेब भावनगर, २०७३
३९. नॉर्थब्रुक, १८११, १८६९	६४. महाराणी साहेब इंदूर, २०३९
४०. पवार खाशेसाहेब, २०२५	६५. मणीभाई, १९०९, १९१८, १९२७, १९३०, १९३५, १९३८, १९५७, १९५९
४१. पवार नारायणराव, १८९०, १९१३	६६. माधवराव व्ही. पी. (दिवाण), २०२६, २०२७, २०३०, २०४७, २०४९, २०५४, २०५८, २०६५
४२. पल्स्टन, १९५६	
४३. पंडित व्ही. एम., १९७६	
४४. पेटलॅंड, २०२९, २०४१	
४५. पेस्तोनजी दोराबजी, १८५३, १८६३, १९२३, १९२४, १९२८, १९४१, १९४३, १९५१	

६७. मार्टेल्ली (कर्नल), १९७३, १९७९, १९८२, १९८५	८०. रेनॉल्डस् (कर्नल), १८३६, १८५४, १९२१
६८. मीड, १८७६	८१. सिंग (कॅप्टन), २०३३
६९. मेहता मनुभाई, २०४०, २०५१, २०६७	८२. लक्ष्मण जगन्नाथ, १८४६, १८६०, १८९३, १८९७, १९३४
७०. मेलिस (मेजर), १८१५, १८१६, १८२७, १८३३	८३. लिटीलडेल, १८४५
७१. मोहिते सखाराम स्वामी, १८५७	८४. वणीकर विनायक, १९२६
७२. मॉक्सॉन (मिस), १९०४	८५. वॉट्सन (जनरल), १८१२, १८२९, १८४९, १९३७, १९४७, १९६१, १९६२, २०१६
७३. मोर्ले, २००८	८६. विडेन, १९६६, १९८९
७४. युवराज, म्हैसूर, २०३४	८७. विल्यम, २०१०
७५. राजेसाहेब, अक्कलकोट, १८७४, १८९४, १९०३, १९७८	८८. वेस्टर्नगार्ड, २०२८
७६. राजेसाहेब, कोचीन, २०१८, २०३५	८९. शिरगावकर रावजी रघुनाथ, २०२४, २०५०
७७. राजेसाहेब, कोलेनगोड, २०४२, २०४५, २०६९	९०. शिवराजसिंग (सिरमूर), २०३६
७८. रे (श्रीमती), १९०१	९१. स्पीलमन, २०६२
७९. रे (लॉर्ड), १८२०, १८५६, १८७७, १८८२, १८८४, १९३२, १९४९, १९८८, १९९०, १९९३	९२. हरगोविंददास, १८२१
	९३. हूज, २०२१

१८९९

२७ मे १८७५

प्रिय लॉर्ड नॉर्थब्रुक,

भारताचे व्हाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल यांच्या जाहीरनाम्यास अनुसरून, हर हायनेस महाराणी जमनाबाई साहेब यांनी मला सदर दिवशी दत्तक घेतले आहे. आपला पुत्र म्हणून दत्तक घेऊन त्यांनी मला बडोदा संस्थानाच्या सिंहासनावर बसण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करून दिले आहे. त्यानिमित्त आयोजित प्रातःकालीन समारंभासाठी आपण अतिशय आपुलकीने विशेष उपस्थित राहिलात त्याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो.

या दत्तकविधानाने महाराणी साहेबांनी माझ्यावर कर्तव्यांचा जो पर्वतमय भार सोपविला आहे तो मी कदापि विसरू शकणार नाही. एक चांगला आणि कर्तव्यदक्ष पुत्र म्हणून मी सतत अंतःकरणपूर्वक महाराणी साहेबांच्या सेवेत तत्पर राहीन.

त्याचबरोबर मी हेदेखील कधी विसरू शकणार नाही की, प्रामुख्याने ब्रिटिश सरकारच्या कृपेमुळेच बडोदा संस्थानाची सत्ता हाती घेण्यास मी समर्थ झालो. त्यासाठी मी आजन्म त्यांना त्रृटी राहीन. भविष्यातही ब्रिटिश सरकारच्या अशाच प्रेमळ सहकार्यावर भिस्त ठेवून मी त्यांना समाधानकारक वाटेल अशा पद्धतीने माझ्या कर्तव्यांची पूरता करीन. ब्रिटिश सरकारविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा माझ्या मते हाच एकमेव सर्वोत्तम मार्ग ठरेल.

मी ईश्वरचरणी प्रार्थना करतो की, माझ्या कर्तव्यांच्या पूर्ततेसाठी त्याने मला बुद्धी, शहाणपण आणि शक्ती प्रदान करावी.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

मा. अर्ल नॉर्थब्रुक

हिज एक्सलन्सी, व्हाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल, भारत

१८९२

मकरपुरा
१९ जानेवारी १८८६

प्रिय मित्र,

आपण ज्या गोष्टीविषयी तक्रार केली त्याबद्दल मी खरोखर मनापासून दिलगिरी व्यक्त करतो. सदर प्रकरणाचा त्वरित निकाल लावण्यासंबंधी अतिशय स्पष्ट शब्दांमध्ये एक पत्र मी काढी

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४०९

साहेबांना लिहीत आहे. मला जेवढे स्मरते त्यानुसार काही शब्द आणि नावे यामध्ये बदल करण्यापलीकडे त्यात काहीच नक्हते. दोन व्यक्तींमध्ये अगदीच वैचारिक मतभेद असले तरीही त्यावर चर्चा ही व्हायलाच हवी. निष्कारणपणे विलंब करण्याएवजी चर्चेतून तो प्रश्न सोडविला पाहिजे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - आपण संदर्भ दिलेल्या दुसऱ्या बाबीविषयी मला फारशी माहिती नाही; परंतु त्याबाबत आपणास लवकरात लवकर उत्तर पाठविण्याविषयी मी माझ्या मंत्रांस आदेश देईन.
एस. आर. जी.

१८१३

मकरपुरा
१९ जानेवारी १८८६

प्रिय काङ्गीसाहेब,

जनरल वॅट्सन यांनी मला पाठविलेल्या एका खाजगी पत्रामध्ये दोन घटनांचे संदर्भ दिलेले आहेत. त्यासंबंधी स्मरणपत्रांची यादी मी सोबत पाठवीत आहे. खरे तर आपण त्यांना तक्रार करण्यासाठी संधी दिली या गोष्टीचे मला फारच वाईट वाटले. आपण ते वेळेवर पाठविण्याची काळजी घ्यायला हवी होती. कृपया आता तरी कोणताही विलंब न करता तातडीने हे सर्व प्रकरण मिटवा. संस्मरणांच्या यादीसमवेत जनरल वॅट्सन यांचे टिप्पण आणि त्याला आज मी दिलेले उत्तरदेखील तुमच्या अधिक माहितीसाठी पाठवीत आहे. तुमचे काम पूर्ण झाल्यानंतर ते परत पाठविण्याची तसदी घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय काङ्गीसाहेब,

आपण तो लेख माझ्या निदर्शनास आणून दिला हे फार चांगले केले. मी लेखकाच्या मतांबदल काही म्हणणार नाही. आपण सर्वच जाणतो की, भारतातील संस्थानिक राज्यकर्त्यांनी आधीच, म्हणजे प्रादेशिक करारांच्या वेळी भरपूर पैसे जमा केलेले आहेत. असे असताना पुन्हा त्यांच्यावर हा भार कशासाठी? कायमधारा पद्धतीअंतर्गत युरोपियन लोकांच्या केल्या जाणाऱ्या नेमणुका म्हणजे संस्थानाच्या हिताच्या आड येणारी सर्वात वाईट गोष्ट आहे. गोऱ्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक म्हणजे जणू काही कारभारात पाचर मारण्यासारखी आहे.

राज्याच्या सैन्यामध्ये सुधारणा करण्याबाबत जर काही आक्षेप नसतील आणि जर समजा सरकार त्यांच्या सध्याच्या स्वतंत्रता धोरणात बदल होईल म्हणून काही खळखळ करणार नसेल तर मला वाटते की, अनेकजण आपापल्या सोयीप्रमाणे आणि आवडीने याबाबतीत फार काही करू शकतील. संस्थानिक राज्यांतर्गत सैन्यव्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्याच्या मार्गतील सर्वात मोठा अडसर आणि समस्या म्हणजे योग्य आणि प्रशिक्षित सैनिकी अधिकाऱ्यांची कमतरता ही होय. या समस्येवर मात करण्यासाठी आपण आपल्या काही तरुणांना विनाविलंब युरोपात त्याबाबतचे व्यावसायिक शिक्षण घेण्यासाठी पाठवायला हवे. मात्र प्रश्न एवढाच आहे की, ब्रिटिश सरकार अशा प्रकारची पावले उचलेल का? मी आशा करतो की, कोणतीही उंच झेप घेण्यापूर्वी संस्थानिक व राज्यकर्ते अतिशय दूरदृष्टीने व विचारपूर्वक काम करतील.

हे सर्व प्रकरण इतक्या ‘सहजासहजी सोडून देण्याची’ स्पर्धा करण्यासारखे नाही. सर्वात वेदनादायक चुकीची गोष्ट जी संस्थानिक राज्यकर्त्यांच्या दर्जावर फार परिणाम करते, ती म्हणजे ते स्वतःच अनेक बाबतीत स्वतःला कमी लेखतात आणि काळाची पावले ओळखू शकत नाहीत ही आहे. खरे तर हा विषय फार मोठा आहे. त्यामुळे मी उगीच ताप करून घेण्यात आणि तुम्हाला लांबलचक व कंटाळवाणे पत्र लिहिण्यात काही हंशील नाही. तरीही मी लिहिले, त्याबदल आपण क्षमा कराल, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८१५

मकरपुरा
३१ जानेवारी १८८६

प्रिय मेजर मेलिस,

मी माझ्या मंत्रांना आदेश दिलेले आहेत. ते उद्यापर्यंत संबंधित अधिकाऱ्यांना त्यासंबंधी लेखी कळवतील. या विषयावर आपल्याशी चर्चा झाल्यानंतर मी पूर्वीच्या नियोजनामध्ये थोडे बदल केले आहेत. उद्या आनंदराव पदभार स्वीकारतील. तुम्ही बुधवारपर्यंत तिकडे जाऊ शकता. म्हणजे तोपर्यंत समारंभाचा औपचारिक कार्यक्रमदेखील संपलेला असेल. आपणास जर सवड असेल तर उद्या दुपारी ४.३० वाजता मी तुम्हास भेटू इच्छितो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८१६

उमरठ
७ मे १८८६

प्रिय मेजर मेलिस,

कर्नल बर्कले यांच्याशी झालेले आपले संभाषण आणि त्या विषयावरील आपली ग्रांजळ व पूर्वग्रहविरहित मते, याविषयी आपण मला जे प्रदीर्घ पत्र पाठविले त्याबद्दल आपले मनःपूर्वक आभार मानतो. मी त्यांना पाठविलेल्या पत्राचे उत्तर मिळताच मी आपणास सविस्तरपणे कळवीन. उमरठ हे खरोखर रमणीय ठिकाण असून, त्यामुळे येथे आमचा वेळ अगदी मजेत जात आहे. मला खात्री आहे की, श्रीमती मेलिस आणि मुले खुशाल असतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८१७

उमरठ
७ मे १८८६

प्रिय मित्र (कर्नल जे. सी. बर्कले, रेसिडेंट, बडोदा),

बडोद्यामध्ये आपले आगमन झाल्यापासून आपणास भेटण्याची संधी मिळू शकली नाही त्याबद्दल प्रथम दिलगिरी व्यक्त करतो. या उन्हाळ्यात सर्वच कामकाजापासून स्वतःला दृढनिश्चयाने दूर करून उमरठला जाणे मला फारच आवश्यक वाटले. त्यामुळे आपली भेट होऊ शकली नाही याविषयी मला फार वाईट वाटले. खेरे तर आपणास प्रत्यक्ष भेटून काही अनिर्णीत प्रश्नांवर मला व्यक्तिशः आपणासोबत बोलायचे होते. सैन्याविषयी तसेच अबकारी प्रश्नांविषयी मी स्वतः आपणाशी चर्चा करणे मला गरजेचे वाटत होते. तिसऱ्या व्यक्तीच्या माध्यमातून सर्वच संभाषण व व्यवहार चालू असल्यामुळे अनेक चुका होण्याच्या शक्यता वाढत असतात. शिष्टाचाराच्या काही बाबतीत आणि ज्याविषयी मला माहिती नाही त्याविषयी यापुढे मी अधिक लक्ष घालीन. जर आपणास सहजशक्य होत असेल आणि मान्य असेल तर कृपया आपण माझ्या भेटीसाठी उमरठला यावे. येथे आपले खूप-खूप स्वागत आहे. जर आपणास इकडे येणे शक्य नसेल तर एखाद्या दिवशी मला बडोद्याला यावेच लागेल. त्यासाठी मी उमरठमधील माझ्या वास्तव्यात थोडा अवकाश घेईन. मी अगोदरच म्हटल्याप्रमाणे आपण एकमेकांना न भेटता हा जो कालावधी जात आहे त्याबद्दल मला सारखा खेद वाटत आहे. माझी खात्री आहे की, श्रीमती बर्कले आणि आपण प्रकृती स्वास्थ्य उपभोगत असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८१८

उमरठ
७ मे १८८६

प्रिय काझी साहेब,

मी स्वप्नातदेखील कल्पना केली नव्हती की, मला राज्यारोहण दिन साजरा करण्यासाठी बडोद्याला जावे लागेल आणि त्यामुळे मी हर मॅजेस्टींच्या जन्मदिवस समारंभासाठी उपस्थित राहू शकणार नाही. दोन्ही कार्यक्रमांच्या तारखा खरोखर खूपच निकटच्या आहेत. त्यामुळे लोकांना बोलण्यासाठी जागा मिळणार आहे. याखेरीज तसे वागून मला काय प्राप्त होणार आहे? मी

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४९३

तुम्हाला सांगतो, असा द्वेषमूलक भेदभाव करणे हे माझ्या स्वभावात कदापि नाही. आशा करतो की, याबाबत तुम्ही कर्नल बर्कले यांना व्यवस्थित समजावून सांगितले असेल आणि जर नसेल तर कृपया त्यांना स्पष्टीकरण देण्याचा एक प्रयत्न अवश्य करा. मी अशा खुळचट आणि हलक्या कल्पनांना खतपाणी घालतो असा त्यांचा गैरसमज होता कामा नये. राणीसाहेबांना उचित सन्मान देण्याच्या बाबतीत मी नेहमीच तत्पर असतो, कारण तसे करणेच योग्य आहे आणि ते प्रत्येकाचे कर्तव्यदेखील आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८१९

उम्रठ
७ मे १८८६

प्रिय गणपतराव,

आपण मागील दोन आठवड्यांपासून तापाने फणफणत आहात हे समजल्यानंतर मला खूपच वाईट वाटले. तुमची तब्येत तापामुळे नक्कीच खालावली असेल. प्रवास झेपू शकेल इतपत बरे वाटल्यानंतर तुम्ही इकडे का येत नाही? इकडे हवामान चांगले आहे आणि असा हवापालट तुमच्या प्रकृतीला नक्कीच मानवेल. आपल्या सर्व नातेवाईकांना माझी खुशाली सांगा.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१८२०

नवसारी
३० मे १८८६

प्रिय लॉर्ड रे,

डॉजर लेडी रे यांच्या दुःखद निधनाची बातमी ऐकून फारच वाईट वाटले. या दुःखाच्या क्षणी माझ्याकडून सांत्वनाचा स्वीकार करा. खरे तर हे विश्वच मर्त्य आणि क्षणभंगुर आहे, देवाची आज्ञा झाली की, आज ना उद्या आपणा सर्वांना जायचेच आहे. इकडे हवामान सध्या फारच ढगाळ आणि दमट आहे. आशा करतो की, श्रीमती रे यांची तब्येत चांगली असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

પ્રિય હરગોવિંદાસ,

ગુજરાતી શાલેય પુસ્તકમાલેચ્યા સંદર્ભાત મી જે કાહી સાંગળાર આહે તે ખૂપ જુને આણિ સામાન્ય આહે કી કાય અશી મલા ભીતી વાટતેય. યા પુસ્તકમાલેચ્યા અભ્યાસાસાઠી મી એક કિંવા ફાર ફાર તર દોન તાસાંપેક્ષા અધિક વેલ દેઊ શકણાર નાહી. કારણ આધીચ માઝ્યાવર કામાચા ફાર તાણ આહે. તથાપિ, મલા પાઠવિલેલ્યા દોન પુસ્તકાંમધ્યે મી જે કાહી થોડેફાર બધિતલે ત્યાવરુન મી ખાત્રીને સાંગુ શકતો કી, રાજ્યાચી શિક્ષણમાલા અગદી આપણાસ હવી તશી જ્ઞાલેલી આહે. મુલાંસાઠીચે જે પહિલે વાચનપુસ્તક આહે ત્યાતુન તી એકદા મુલાક્ષરે શિકલી કી, અગદી સહજ ચિત્રમયરીત્યા દિલેલ્યા ઓળખીચ્યા બાબી સમજૂન ઘેઊ શકતાત. અશા પ્રકારે સર્વ મુલાક્ષરાંચા સમાવેશ આઠ કિંવા દહા ધડ્યાંમધ્યે કરતા યેરીલ. લવકરચ મૂલ ત્યાલા માહિતી અસલેલે શબ્દ વાચુ લાગેલ આણિ આપણ જે વાચતો ત્યાત તે રૂચી ઘેઊ લાગેલ. કારણ તે સર્વ ત્યાચ્યા આકલન ક્ષમતેચ્યા કક્ષેત અસેલ.

મુલાંચી વાચનાતીલ હી ગોડી ટિકવૂન ઠેવણ્યાસાઠી ઉત્તામોત્તમ પુસ્તકાંચી નિર્મિતી કરણે હી પ્રાથમિક ગરજ અસણાર આહે. ત્યા પુસ્તકાતીલ વિષય હે મુલાંચ્યા રોજચ્યા જીવનાશી નિગડિત ઘડામોડીંમધૂનચ નિવડલેલે અસાવેત. મુલાંસાઠી જોડાક્ષરે વાચણે હે મોટે કઠીણ કામ અસતે. ત્યામુલે ત્યાંચી તોંડોળખ હલ્લુબ્લુ કરુન દ્યાવી. સુરુવાતીલા સોપી જોડાક્ષરે શિકવત નંતર અધિક કઠીણ અક્ષરાંકડે જાવે. પુસ્તકે હી મુલાંચ્યા આવડીચી, ત્યાંચ્યાત આદર્શ તત્ત્વે રૂજવિણારી વ ત્યાંચી રૂચી વાઢવિણારી અસાવી. ત્યામધ્યે કુટુંબાવિષયી, મુલાંચ્યા જીવનાવિષયી, મુલે આણ પાલક યાંચ્યાતીલ પ્રેમાવિષયી, પાઢીવ પ્રાણ્યાંબદ્દલ મુલાંચ્યા પ્રેમાવિષયી અશા અનેક વિષયાંવરીલ સુબોધ ગોષ્ટી ત્યાત અસાવ્યાત. ત્યાચબરોબર ગોડ આણ સોપી બડબડગીતેદેખીલ મુલાંના શિકવિલોચ પાહિજેત. ત્યાંચા અભ્યાસ અધિક સોપા હોણ્યાસાઠી પ્રત્યેક ધડ્યાચ્યા શેવટી ત્યાતીલ કઠીણ શબ્દ, ત્યાંચે અર્થ, વાક્યાત પ્રયોગ અસા શબ્દસંગ્રહ દેણ્યાત યાવા. જેવ્હા મૂલ ત્યાંચી પહિલી દોન પુસ્તકે પૂર્ણ અભ્યાસેલ તેવ્હા ત્યાલા વ્યાકરણ આણિ ભૂગોળ યા વિષયાંચી તોંડોળખ કરુન દેણ્યાસ સુરુવાત કરાવી. પુસ્તકાંના અધિક આકર્ષક બનવિણયાસાઠી તે ચિત્રમય, મજબૂત બાંધણી આણિ ઠળક છપાઈ કેલેલે અસાવેત.

જસજસા વિદ્યાર્થી પુઢ્યા ધડ્યાકડે વળેલ તસત્તે ત્યાને ત્યાંચી જ્ઞાનાચી તહાન ભાગવિણયાસાઠી પ્રયત્ન કરાવેત. યાસાઠી ત્યાલા નિસર્ગાતીલ વિવિધ વિસ્મયકારક ગોષ્ટી, ઘટના, સુંદર નિસર્ગચિત્ર ઇત્યાદી ગોષ્ટીંચી માહિતી દ્યાવી. મહાન વ્યક્તીંચ્યા બાલપણાતીલ ગોષ્ટી, ત્યાંની કેલેલ્યા ધાડસાચ્યા વ શૌર્યાંચ્યા કથા યાંચ્યા માધ્યમાતૂન વિદ્યાર્થીમધ્યે પ્રામાણિકપણા, સત્ય આણિ શૌર્ય હે ગુણ રૂજવિણયાસાઠી પ્રયત્ન કેલે પાહિજેત, તસેચ પ્રત્યેક વાઈટ આણિ ચુકીચ્યા ગોષ્ટીચા તિરસ્કાર કરણ્યાચી શિકવણહી અશા મોઢ્યા વ્યક્તીંચ્યા ચરિત્રાવરીલ ધડ્યાંમધૂન વિદ્યાર્થીના દિલી પાહિજે.

वरच्या वर्गासाठीच्या पुस्तकांमध्ये गुजराती साहित्यातील गद्य आणि पद्य या विभागांत अतिशय दर्जेदार लेखन करण्याचा चांगल्या साहित्यिकांच्या निवडक रचनांचा काही भाग किंवा त्यातील सार असणारे धडे असावेत. महत्वाचे म्हणजे त्या विद्यार्थ्यांच्या तरुण बुद्धीला कोळ्यात टाकतील अशा प्रकारच्या बाबींचा समावेश त्यांच्या पुस्तकात अजिबात नसावा. विज्ञानाचे सर्व धडे हे तांत्रिक व किंचकट भाषेऐवजी साध्या, सोप्या, सरळ भाषेत असावे.

बस्स, ढोबळ मानाने एवढेच तुमच्यापुढे ठेवण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे आणि जी पुस्तक मालिका तयार करण्यात आलेली आहे ती खरोखर या निकषांवर उतरणारी आहे असे मी निःसंकोचपणे सांगू इच्छितो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८२३

नवसारी
१८ जून १८८६

प्रिय मित्र (कर्नल जे. सी. बर्कले),

आपण दि. १७ रोजी पाठविलेल्या आपल्या पत्राबद्दल आपले आभार मानतो. सदर पत्राद्वारे तुम्ही मला रँयल कमिशनच्या अध्यक्षांची पोहोचपावती दिलीत त्याबद्दल पुनश्च धन्यवाद. येथून पाठविलेल्या लेखांचा फार उपयोग झाला हे ऐकून मला फारच आनंद वाटला. आपल्याला कदाचित हिज हायनेस महाराज होळकर यांच्या दुःखद निधनाची बातमी कळाती असेल. सध्या इकडे खूपच ढग येत आहेत, ढगांचा गडगडाट आणि विजांचा कडकडाट तेवढा आहे; परंतु अजूनही पाऊस काही पडलेला नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८२४

मकरपुरा
२९ जून १८८६

प्रिय मित्र (कर्नल जे. सी. बर्कले),

श्रीमती बर्कले यांची प्रकृती आता कशी आहे याविषयी जाणून घेण्यास मला आवडेल. जेव्हा मला समजले की, त्या तापाने आजारी आहेत तेव्हा मला फार वाईट वाटले. त्यांना भेटण्यास महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४९६

येण्याचा योग लवकरच येईल अशी आशा करतो. लवकरच आपल्या सवडीनुसार आपली एक औपचारिक भेट आयोजित करण्यास मला फार आनंद वाटेल. तुम्हाला आवडेल तेथे व सोयीचे होईल त्या वेळेला मी आनंदाने तुम्हाला भेटण्यासाठी येईन. नवसारीपेक्षा येथे फारच ऊन आहे. श्रीमती बर्कले यांना माझ्या वतीने अभिवादन सांगा. हर हायनेस यांनादेखील श्रीमती बर्कले यांच्या आजारपणाबदल ऐकून फार वाईट वाटले. त्यादेखील तब्बेतीबदल विचारपूस करत होत्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८२५

मकरपुरा
१४ जुलै १८८६

प्रिय सर,

आपण पाठविलेल्या आपल्या कार्यक्रमासंदर्भातील पत्रास उत्तर पाठविण्यास उशीर झाल्याबदल मी दिलिगिरी व्यक्त करतो. बालविवाह आणि सक्तीचे वैधव्य या सध्या सुरु असलेल्या विवाहाबदल तुम्ही जो आवाज उठविलेला आहे त्याबदल ज्याला दूरदृष्टी आहे तो प्रत्येक भारतीय नागरिक तुमचा नक्की ऋणी राहील. तसेच ज्याला भारतीय समाजात पुनरुज्जीवन झालेले पाहण्याची मनस्वी इच्छा आहे अशा प्रत्येकालाच आपले आभार मानावेसे वाटतील. या विवाहाबदल मी अतिशय बारकाईने वाचन आणि अभ्यास करत असतो, तसेच त्यावर काळजीपूर्वक लक्ष्यही ठेवत असतो. मला वाटते या विषयावर आधीच भरपूर लेखन आणि व्याख्याने झालेली आहेत. त्यांची आवश्यकता आणि उपयुक्तता असली तरी त्यावर मर्यादा पडतात. यासारख्या क्रूर प्रथांविरुद्ध प्रत्यक्ष कृतीचीच जास्त आवश्यकता आहे. किंबुना प्रत्यक्ष कृती हाच या प्रश्नावरील रामबाण उपाय सिद्ध होऊ शकतो. खरे तर हे सांगणे फारसे प्रशस्त वाटत नाही. मात्र, अनेक उच्चशिक्षित तरुण माणसे त्यांना या क्षेत्रात प्रत्यक्ष काम करण्याची भरपूर संधी असूनही जेव्हा देशासाठी खरेच काही करण्याची वेळ येते आणि त्याची आवश्यकताही असते तेव्हा मागे सरतात. त्यांच्या अशा वागण्यातून ‘उक्तीपेक्षा कृती श्रेष्ठ असते’ या म्हणीचा प्रत्यय आल्यावाचून राहत नाही. यापुढे जाऊन अजून स्पष्टपणे बोलायचे झाल्यास (कदाचित काही व्यक्ती त्याग करत असतील, त्यांचा अपवाद वगळता) ते ज्या पदावर काम करतात त्यातून प्रतिसाद देऊन त्याचा वापर करून उत्तम नागरिकांचे एक बुद्धिवंत राज्य निर्माण करून त्यास मान्यता मिळवून देऊ शकतात.

संपूर्ण जबाबदारी स्वतःहून स्वीकारून शेवटपर्यंत न झुकता ती पूर्ण करण्याचे धाडस करणे यासारखी दुर्मिळ गोष्ट या जगात दुसरी कोणतीच नाही, असे मला वाटते.

तुमच्या या समाज परिवर्तनाच्या चळवळीमुळे तुम्ही प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात एक प्रकारची सहानुभूतीची भावना आणि सहजप्रवृत्ती यांना प्रज्वलित केलेले आहे. सामाजिक प्रबोधनाच्या

तुमच्या या कार्यक्रमामुळे सुरु झालेल्या बौद्धिक संक्रमणाच्या चळवळीमुळे अक्षरशः माझी जणू काही झोपच उडाली आहे. या अतिशय चांगल्या आणि महान कार्यामध्ये माझा आपणास पूर्णतः नैतिक पाठिंबा आहे. आपण नियोजित केलेला हा समाज परिवर्तनाचा उपक्रम अतिशय चांगला आणि कार्यवाहीस योग्य असा आहे त्यात मला अजिबात शंका नाही आणि विशेषतः त्यात कुठेही अगदीच कठीण आणि जाचक अशा अटी व नियम नाहीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८२६

मकरपुरा
१९ जुलै १८८६

प्रिय महाराजसाहेब (इंदोर),

आपल्या प्रतिष्ठापना समारंभानंतर मी आपणास त्वरित अभिनंदनाचा संदेश पाठवू शकलो नाही, त्यामुळे कृपया आपण अजिबात असा विचार करू नका की, आपल्याविषयी माझ्या मित्रत्वाच्या भावना कमी झाल्या आहेत, असे कदापि होणार नाही. आपल्या आवडी-निवडी सारख्याच असल्यामुळे आपण दोघेही अगदी नैसर्गिकतेने चुंबकाप्रमाणे एकमेकांकडे खेचले जातोय. अगदी सहजपणे ही बाब तुम्ही समजू शकता. माझ्या शुभेच्छा एखाद्या भेटवस्तूसह पाठविण्याची माझी इच्छा होती. या पत्रापूर्वीच मी ते तुम्ही स्वीकाराल या आशेने पाठवून दिलेले आहे. महाराज साहेबांना त्यांच्या अंतर्गत आणि बाह्य धोरणात व राज्यकारभारात यश आणि चांगले परिणाम लाभावेत, अशी सदिच्छा व्यक्त करतो. इंदोर संस्थानाची जडणघडण आपल्या स्वतःच्या आदर्शानुरूप करण्याची एक उत्कृष्ट संधी आता आपणास मिळालेली आहे. आपल्या संस्थानास भरभराट आणि सौख्य लाभावे या शुभकामना देऊन मी माझ्या या छोट्याशा पत्राचा समारोप करतो. श्री. गंगाधर यशवंत मैराळ यांच्यासोबत हे पाठवत आहे. ते माझा संदेश तुमच्यापर्यंत पोहोचवतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८२७

मकरपुरा
७ ऑक्टोबर १८८६

प्रिय मेजर मेलिस,

आपण लष्कराशी संबंधित विषय कर्नल बर्कले यांच्यासमोर उघड करू नये, अशी माझी इच्छा आहे. मी स्वतःच या विषयावर त्यांच्याशी बोलणार आहे. लष्करामध्ये ज्या नियुक्त्या करावयाच्या आहेत त्यासंबंधीची कागदपत्रे सेनापतींकडे द्या म्हणजे मी त्याबाबत आदेश काढीन. कर्नल हायकोर्ट यांच्या बंगल्याच्या पाठीमागील बागेत तबेल्यांचे स्थलांतर करण्याची तुमची कल्पना शाही अश्वांसाठी खूपच उपयुक्त आहे. व्यावसायिक दृष्टिकोनातून बंगल्याचे अवलोकन करून त्याबाबत सूचना देण्याविषयी मी माझ्या सचिवांना सांगत आहे. सकाळी १० वाजता किंवा दुपारी ४ वाजता तुम्ही आणि मुकादम नेनसी खेराज जर येथे असतील तर त्यांच्यासमवेत माझी भेट घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८२८

बडोदा
८ ऑक्टोबर १८८६

प्रिय पुतणे (डी. बी. श्री. गणपतराव एस. गायकवाड),

तुम्ही पाठविलेल्या पत्राबद्दल तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. तुम्ही दोघेही एकत्र राहत आहात हे ऐकून बरे वाटले. संपत्तरावांनी त्यांच्या अध्ययनात खूपच प्रगती केली हे फार चांगले झाले. मी माऊंट अबूला एक आठवडाभर वास्तव्यास गेलो होतो, दोन दिवसांपूर्वीच मी तेथून परत आलोय. माऊंट अबू हे ठिकाण खरेच खूप सुंदर आहे. मला तेथे खूपच आनंद मिळाला. मी जनरल वॅटसन यांना पत्राने कळविले आहे की, त्यांनी माझ्या वतीने पिजन हाऊस येथे प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्याकडे उपस्थित राहावे. कृपया संपत्तराव आणि आपल्या इतर मित्रांना माझा नमस्कार सांगावा.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४९९

१८२९

मकरपुरा

६ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय मित्र (जनरल वाटसन),

आपण मागे मला पाठविलेले पत्र मिळाले. मात्र, त्याचे उत्तर पाठविण्यास माझ्याकडून फारच विलंब झाला. त्यासाठी आपण मला नक्कीच माफ कराल याची मला खात्री आहे. माऊंट अबू येथील एक आठवड्याच्या मुक्कामानंतर मी परवाच बडोद्याला परत आलोय. आता विशेषत: माझ्या प्रकृतीबद्दल काही तक्रार नाही आणि मला पूर्वीपेक्षा आता फार छान झोप लागते. मात्र, सुरुवातीला मी ज्या उत्साहाने काम सुरू करतो ते संपत्त्यानंतर त्याच्या श्रमामुळे मला फार थकवा येतो. मर्यादित स्वरूपातच काम करण्याविषयी मला सल्ला देण्यात आलेला आहे आणि उशिरा का होईना मी माझ्या कामाबाबत खूप काळजी घेण्यास सुरुवात केलेली आहे. माऊंट अबू येथील वास्तव्याचा आनंद मी मनसोक्तपणे उपभोगला. तेथील हवामान अतिशय थंड आणि प्रसन्न असे होते. तेथे मिळालेल्या हवापालटामुळे मलाही अगदी ताजेतवाने वाटत आहे. तेथील काही निसर्गरम्य ठिकाणे अतिशय आकर्षक आणि अप्रतिम होती. ते ठिकाण खूपच शांत आणि निवांत होते. मात्र, इकडे आल्यानंतर वातावरणात झालेला हा अगदी विरुद्ध असा बदल मला खूप निराशाजनक वाटला. डोंगरावरील थंड हवेच्या त्या ठिकाणचे ते प्रसन्न आणि आरोग्यदायी वातावरण आणि इकडचा ऑक्टोबर महिन्यातील आग ओकणारा सूर्य या दोन टोकाच्या हवामानामुळे मला जरा त्रास होतोय. तुमचे पत्र येणे म्हणजे माझ्यासाठी जणू आनंदाचा ठेवा आहे. त्यामुळेच मी तुम्हाला सांगू इच्छितो की, तुम्ही नेहमी मला लिहीत असताच, तसेच यापुढेही लिहीत राहावे. मी आपणास विनंती करू इच्छितो की, तुम्ही हिज रॅयल हायनेस प्रिन्स ॲफ वेल्स यांच्या भेटीसाठी पिजन हाऊस येथे हजर राहावे. एखादे वस्तुसंग्रहालय स्थापन करण्यासंबंधी मी त्यांना कधी वचन दिल्याचे मला स्मरत नाही. माझी एक कल्पना आहे की, जर समजा एखाद्या अतिशय बुद्धिमान आणि चांगले काम करणाऱ्या व्यक्तीची सेवा जर राज्यासाठी मिळू शकली तर मग त्यांनी दिलेल्या प्रस्तावावर मी विचार करीन. तुमच्या नजरेत त्या दृष्टीने योग्य आणि समर्थ अशी एखादी व्यक्ती आहे का? असेल तर कृपया माझ्या वतीने कोणतेही वचन न देता त्यास विचारा की, तो भारताच्या बाहेर जाऊ शकेल का? सध्या धीर प्रकरण हे राज्याच्या सचिवांसमोर ठेवलेले आहे. त्या प्रकरणाची प्रगती कशी काय चाललीय याबाबत आपण जर आपली रुची दाखविली तर मी आपला खूप आभारी राहीन. आपण, मिसेस वाटसन आणि आपले सर्व कुटुंबीय आरोग्यसंपन्न आणि मजेत असाल अशी मला खात्री आहे. पुनश्च एकदा शुभेच्छा आणि अभिवादन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८३०

मकरपुरा
२७ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय सर (मि. इलियट),

काल आपण मला टिपणाचे जे कागद दिले त्याबद्दल धन्यवाद. डॉ. बटलर यांच्या पदोन्नतीविषयी वाचून मला खरेच खूप आनंद झाला. काल आपली ज्या विविध विषयांवर चर्चा झाली त्या अनुशंगाने आपण या माहितीपत्रकावर नजर टाकावी, अशी माझी आपणास विनंती आहे.

त्या मुद्दांवर प्रकाश टाकणारी अत्यंत उपयुक्त माहिती तुम्हाला त्यातून मिळेल. मला खात्री आहे की, हे सर्व नियम अद्याप कागदावरच असून, त्यांची अंमलबजावणी झालेली नाही, जी व्हायला हवी. आपण याबाबत लक्ष घालूया. माझ्याकडून दिल्या जाणाऱ्या प्रत्येक आदेशाचे प्रकाशन होताना ते याच इच्छेने होते की, त्याच्याबरहुकूम नीटपणे कृती व्हावी. कदाचित जर तुम्हाला मिळाले नसेल तर तुमच्या माहितीसाठी मी एक पुस्तकसुद्धा पाठवत आहे. आपण लक्षपूर्वक ते बघावे. संस्थानी राज्ये सध्या प्रचंड गतिमान बदलांच्या प्रक्रियेतून जात आहेत. होणारे सर्वच बदल हे फक्त चांगल्यासाठीच आहेत, असा माझा विश्वास नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८३१

कॅम्प अमरेली
२५ डिसेंबर १८८६

प्रिय मित्र (कर्नल बर्कले, रेसिडेंट, बडोदा),

अमरेली येथे आल्यावर तुमचे पत्र मिळाले. त्यावरून समजलो की, तुमची इच्छा असूनही तुम्हाला इकडे येता आले नाही. शिकार करणे खूप सुरक्षित असते हे मी माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून सांगतो. उद्या सकाळी मी अमरेलीवरून जवळच सहा कोस दूर असलेल्या एका ठिकाणी जाणार आहे. माझी प्रकृती अगदी उत्तम असून, ती अशीच कायम राहिली तर फार बरे होईल. तुम्हास आणि कुटुंबियांस माझ्याकडून नाताळ आणि येणाऱ्या नवीन वर्षाच्या खूप-खूप शुभेच्छा. आशा आहे की, आपली तब्येत चांगली असेल. अत्यंत गडबडीत लिहिलेल्या या पत्राबद्दल क्षमस्व.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८३२

अमरेली
२५ डिसेंबर १८८६

प्रिय पुतणे (श्री. गणपतराव एस. गायकवाड, ऑक्सफर्ड),

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझ्या पत्रावरील पत्ता पाहून आपल्या लक्षात आलेच असेल की, मी सध्या अमरेली जिल्ह्याच्या दौऱ्यावर आहे. १६ जानेवारी १८८७ पर्यंत मी बडोद्याला परत जाईन. आम्ही इकडे निघालो तेळ्हाच तुमची पत्ती तापामुळे आजारी पडली म्हणून ती हर हायनेस यांच्यासोबत आलेली नाही. राजकुमाराची काळजी घेण्यासाठी तुमचे वडील बडोद्याला थांबले आहेत. श्री. विठ्ठलराव आणि इतर जणदेखील त्यांच्यासमवेत आहेत. संपतराव आणि खासेराव यांना माझी खुशाली सांगा. संपतरावांना हेही सांगा की, मला रिकामा वेळ मिळाला की मी त्यांच्या पत्राला उत्तर देईन. मी इकडे खुशाल आहे. येणारे नवीन वर्ष आपणास आनंदाचे आणि सुखासमाधानाचे जावे, अशा शुभेच्छा देतो.

आपला स्नेहांकित
सयाजीराव गायकवाड

१८३३

कॅम्प अमरेली
३० डिसेंबर १८८६

प्रिय मेजर मेलिस,

दि. २४ चे आपले पत्र मिळाले. त्यावरून टाइम्समध्ये बडोदा लष्करावर छापलेल्या लेखाबाबतची आपली मते मला समजली. आपण वर्णन केल्याप्रमाणे अधिकांशांमधील अस्वस्थतेची भावना आणि त्याविषयीची माझी सांशंकता ही काही चुकीची बाब नाही. इतर गोष्टीविषयी मला काहीच माहिती नाही, ज्याला मी घाबरावे. लष्कराविषयीच्या कायद्याचे बारकाईने अवलोकन सुरू आहे आणि लवकरच त्याची अंमलबजावणी सुरू होईल. आपल्या पत्रातील इतर सर्व चांगल्या बातम्या ऐकून मला आनंद झाला. हा दौरा माझ्यासाठी खूपच आनंददायी असा आहे. तुम्ही आणि श्रीमती मेलिसदेखील खुशाल असाल, अशी माझी खात्री आहे. आपणा उभयतास नवीन वर्ष सुखाचे, समाधानाचे आणि भरभराटीचे जावो, अशा शुभेच्छा देतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८३४

पाचगणी

३१ डिसेंबर १८८८

प्रिय पुतणे (श्री. गणपतराव गायकवाड),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला आशा वाटते की, आतापर्यंत माझे पत्र आपणास मिळालेही असेल. अद्याप मला तुमच्या वह्या मिळालेल्या नाहीत. मात्र, त्या नक्कीच उत्कृष्ट बांधणीच्या असतील याविषयी मला मुळीच शंका नाही. मी बडोद्याला असताना तुमच्या वडिलांना भेटलो होतो आणि मला वाटते त्यांची प्रकृती अगदी ठणिठणीत आहे. आपणास नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा. इकडे सगळी मुले खुशाल आहेत, मीदेखील मजेत आहे आणि मला आता खूप शांत झोप लागते. संपतराव माझ्यासोबत होते, ते काही दिवसांपूर्वीच बडोद्याला गेले.

आपला प्रेमळ काका
सयाजीराव गायकवाड

१८३५

महाबळेश्वर

१९ जानेवारी १८८९

प्रिय मित्र (हिज हायनेस, महाराजसाहेब, इंदोर),

मला खात्री आहे की, पुण्याला आल्यानंतर झालेला हवापालट हिज हायनेस यांना चांगलाच मानवला असेल. आपली पाचगणीत असताना भेट होऊ शकली नाही याचे मला वाईट वाटले. इंदोरच्या तुमच्या राजवाड्यातून काही मौल्यवान वस्तू वाईट हेतूने काढून टाकण्यात आल्याचे समजले, ते खरे आहे का? मी आठवण काढली म्हणून तुमच्या मंत्रास सांगाल का? माझ्या या खाजगी पत्रासमवेत मी आपणासाठी तीळगूळ पाठवीत आहे. आशा करतो की, आपण त्यांचा स्वीकार कराल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८३६

महाबळेश्वर
२४ जानेवारी १८८९

प्रिय मि. रेनॉल्ड्स (मुख्य अभियंता),

यापूर्वी मी आपणास पत्र लिहू शकलो नाही त्याबद्दल आपण नक्कीच मला क्षमा कराल, अशी आशा करतो. मला सांगताना वाईट वाटतेय; पण आधीच मिटलेल्या प्रकरणाविषयी सल्ला देऊन विनाकारण हस्तक्षेप करण्याविषयी मला थोडी शंका वाटते. श्रीमती रेनॉल्ड्स् आणि मुले आनंदात असतील अशी खात्री आहे. येथील आमचा मुक्काम खरोखरच खूप चांगला चाललाय. मि. चिंद्राम यांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८३७

महाबळेश्वर
१८ फेब्रुवारी १८८९

प्रिय मित्र (कर्नल जॅक्सन),

आपल्या पत्राबद्दल खूप-खूप आभार. मी स्वेच्छेने शिकार कपचा वर्गणीदार होणार आहे. आपण म्हटल्याप्रमाणे मनसा प्रकरण खरेच महत्त्वपूर्ण आहे. अमरेलीमध्ये सर्व काही सुरळीत चालल्याचे आपणास जाणवले असेल अशी आशा करतो. माझ्या तब्येतीमध्ये हव्हऱ्हऱ्ह समाधानकारक सुधारणा होत आहे. मागच्या चार-पाच दिवसांपासून जयसिंहराव जरा आजारी आहेत. बाकी सर्व मंडळी मजेत आहेत. तुमचीदेखील तब्येत उत्तम असेलच अशी आशा आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८३८

महाबळेश्वर
९ मार्च १८८९

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव),

आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला नाही वाटत की, यापुढे संस्कृत भाषेतून मजकूर लिहिण्याची आवश्यकता आहे. मला वाटते की, वेळ मिळाल्याबरोबर उमरठला जावे आणि तुमच्या अपेक्षेपेक्षाही जास्त काळ तेथे राहावे. तुम्ही जे शिक्षण घेत आहात त्याबाबत सर्व कामकाज कसे काय चाललेय? मागील चार-पाच दिवसांपासून जयसिंहरावांची तब्येत बरी नाही. त्यांना ताप भरलाय. आज सकाळी जरासे बरे वाटले. बाकी सगळे खुशाल आहेत. तंजावरमधून तुम्ही काय काय शिकलात?

आपला स्नेहांकित
सयाजीराव गायकवाड

१८३९

महाबळेश्वर
२१ मार्च १८८९

प्रिय मित्र प्रेंडरगास्ट (Sir. Prendergast),

कृपया आपण आधी नमूद केलेल्या वेळेएवजी तीन वाजता येऊ शकता का? तुमचा कधीपर्यंत बडोद्याला निघण्याचा विचार आहे? तुमचा मुक्काम हा एकदम लहान असण्यापेक्षा थोडा प्रदीर्घ असावा, अशी माझी इच्छा आहे. तुम्हाला छायाचित्रे पाठविताना मला खूपच आनंद वाटेल. आपणही आपणाकडील छायाचित्र मला पाठवून द्याल का? आपल्याशी चांगला परिचय द्याला याचा मला फारच आनंद वाटला.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८४०

महाबळेश्वर

२४ मार्च १८८९

प्रिय मित्र (हिज हायनेस, महाराज, इंदोर),

आपल्या कन्येच्या विवाहाशी संबंधित विषयावर आपण पाठविलेल्या पत्रांबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार मानतो. या तरुण जोडप्यावर ईश्वर त्याचे शुभाशीर्वाद बहाल करो, अशी मी ईश्वरचरणी प्रार्थना करतो. एक औपचारिक पत्र महाराजांना वेळेवर पाठविण्यात येईल. विलंबाबद्दल क्षमस्व!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८४१

महाबळेश्वर

३१ मार्च १८८९

प्रिय सर (Mr. Elliot),

आपण गेल्या शुक्रवारी मुंबईहून गेलात असा जो कयास मी लावत होतो तो थोडा चुकीचा ठरला. सर हॅरी प्रेंडरगास्ट (Prendergast) यांच्या पत्रावरून मला असे समजले होते की, आपण बडोद्यावरून मुंबईला जाणार आहात. आमच्याकडे आता मि. ओझेन येणार हे निश्चित झालेले आहे का? बडोद्यातील काळ आपणास जरा कठीणच वाटला असेल. तुलनेत येथेदेखील उष्णता जरा जास्तच आहे. इथले डोंगर आता हळूहळू आर्दतेने, धुक्याने झाकले जात आहेत आणि आम्हीदेखील काही दिवसांनंतर हे ठिकाण सोडणार आहोत. तुमच्या पत्रांबद्दल मी तुमचा खूप-खूप आभारी आहे. मुलांच्या तब्येती अगदी उत्तम आहेत. श्रीमती इलियट यांच्या खुशालीच्या वार्ता तुम्हाला इंग्लंडवरून वेळोवेळी मिळतच असरील अशी आशा करतो. तुम्ही डॉ. नेविस यांना भेटलात की नाही?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८४२

महाबळेश्वर

२० एप्रिल १८८९

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव गायकवाड),

श्री. पेस्तोनजी हे खाजगी कारभारी म्हणून काम पाहत आहेत आणि तुम्ही महसुलाच्या कामाविषयी शिकत आहात, त्यामुळे माझ्या वैयक्तिक प्रतिनिधित्वासाठी आणि सचिवाच्या कर्तव्यांची पूर्ती करण्यासाठी कुणीच नाही. त्यामुळे बराच संप्रम निर्माण झाला आहे. त्यामुळेच शक्यतो चीफ ऑफिसर इन अटेंडन्स यांनाच सेक्रेटरी म्हणूनसुद्धा काम पाहावे लागेल. तुम्ही खाजगी सचिव म्हणून काम पाहण्यासाठी तुमचे सध्याचे काम थांबवलेत तर फार बरे होईल. खाजगी सचिव या ऐवजी तुमच्यासाठी एखादे योग्य पद आपण शोधू शकतो, जर तुमची तशी इच्छा असेल तर. मला खात्री आहे तुमच्या पत्नीची तब्येत आता नक्कीच मी जेव्हा भेटलो तेव्हा होती तितकी वाईट नसेल. आमच्याकडे वातावरण जरा गरमच आहे. तुम्ही आणि तुमचे बाळ यांची तब्येत चांगली असेल अशी आशा करतो.

आपला प्रेमळ बंधू
सयाजीराव गायकवाड

१८४३

महाबळेश्वर

२ मे १८८९

प्रिय बंधू आनंदराव गायकवाड,

आपले पत्र आले ते पावले. आपण रजा घेण्याचे धारिले आहे तर बरे आहे. कामास काही हरकत नसल्यास तसे आपण करावे. आपण रजा घेतल्यावर इकडे यावे, अशी माझी इच्छा आहे. त्याप्रमाणे इकडे जागेची तजवीज पाहून आपणास तार पाठवून देतो. तिकडे मंगळाबार्बार्द्दे तसे झाले असे मजला दहाव्या दिवशीच समजले. नाही तर क्षुल्लक गोष्टी पत्राद्वारे जाहल्या त्या त्या समयात जाहल्या नसत्या. असो, मी एक-दोन वेळा तार करण्यास सांगितले होते; परंतु असे जाहल्यामुळे ती करण्यात आली नाही. मुलाला अति सांभाळीत जावे. पत्र हमेशा पाठवीत जावे. इकडे सर्व खुशाल आहेत. संपत्तराव यास आशीर्वाद सांगावा व तब्येतीस जपत जावे.

सयाजीराव गायकवाड

१८४४

महाबळेश्वर
२३ मे १८८९

प्रिय मित्र (कर्नल एफ. एच. जॅक्सन),

मी पट्टीदार नियम पारित केले आहेत. माझ्या मते मि. शेपॉर्ड यांची बोलण्याची भाषा अतिशय आक्षेपार्ह होती आणि त्यांच्या बोलण्याचा सूर कसा होता? त्यावर नक्कीच प्रतिबंध घालायला हवा. त्यांनी मि. इलियट यांना लिहिलेल्या एका खाजगी पत्राच्या विषयावर सोडता मी कधी मि. शेपॉर्ड यांच्याशी एक शब्दही बोललेलो नाही. त्यांना दिलेले उत्तरदेखील मला आता आठवत नाही. माझ्या संमतीने निघालेले आदेश आज किंवा उद्याकडे मंत्रांना पाठविले जातील. बडोद्यात सर्व काही सुरक्षीत चालू असेल अशी आशा करतो. आम्ही सर्व जण खुशाल आहोत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८४५

कुन्नर
२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मि. लिटीलडेल,

आपण मला शिकारीचे छायाचित्र पाठविले त्याबदल मी आपला आभारी आहे. बडोद्यातील व्यापाऱ्यांकडून आपणास जरा त्रास होत आहे त्याबदल मी दिलगिरी व्यक्त करतो. जाऊ द्या, चला आपण चांगले होईल असा विचार करूया आणि आशा करूया, की लवकरच संप मिटून एक अनुकूल वातावरण तयार होईल. मी लवकरच बडोद्याला येणार आहे आणि नुसत्या येण्याच्या विचारानेही मी आताच आनंदी होत आहे. माझी प्रकृती उत्तम आहे आणि कामातदेखील मला स्वारस्य वाटत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८४६

कुन्नूर
२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मंत्रीमहोदय,

व्यापाच्यांच्या संपाच्या प्रश्नासंबंधी आपण नेमकी काय कारवाई करत आहात? कृपया तुम्ही कर्नल जॅक्सन यांना माझा निरोप सांगा की, प्रिन्स ॲफ वेल्सचे सुपुत्र जेव्हा भारत दौऱ्यावर असतील तेव्हा त्यांनी बडोदा संस्थानाला भेट दिल्यास मला ते फार सन्मानाचे वाटेल. लवकरच त्यांच्या शाही स्वागताची तयारी करण्यास मला खूप आनंद होईल. आम्ही सर्व मजेत आहोत. बडोद्यातील त्रासदायक घडामोडींचा मी स्वतःला काही त्रास करून घेत नाही, कारण मला चांगले ठाऊक आहे, ते सारे आंदोलन हे मूर्खपणाचे आणि दुर्दैवाने हेतुपूर्वक केलेले आहे. तिकडे तुमच्या सर्वांच्या सहवासामध्ये परत येण्याचा मला आनंदच होणार आहे. मला आता अगदी शांत झोप लागते. हर हायनेस आणि मुलांच्या तब्बेतीलादेखील इकडचे हवामान मानवले आहे, त्यामुळे त्यांच्या तब्बेतीत चांगलीच सुधारणा होत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८४७

कुन्नूर
२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मित्र मि. ओझेंन,

बडोद्यामध्ये सध्या सुरु असलेल्या व्यापाच्यांच्या आंदोलनाबाबत आपली मते जाणून घ्यायला मला नक्की आवडेल. समजा जर का अशा प्रकारचे संप होणे ही नेहमीचीच बाब झाली तर सरकारने त्याबाबत एक धोरण म्हणून काय करावे? समजा संप इतर कुणी नाही तर जीवनावश्यक रोजच्या गरजांच्या वस्तुंच्या व्यापाच्यांनीच घडवून आणला तर साहजिकच संप करणाच्यांच्या शिवाय यावर योग्य तो मार्ग शोधून काढावा लागेल. तो मार्ग जनसमुदायाला कदाचित परवडू शकतो. मात्र, संप जर पूर्वीच्याच वर्गाने प्रभावित झालेला असेल तर हे सर्व सोयिस्करीत्या करता येणे शक्य नाही. मला खात्री आहे की, बडोद्यातील व्यापारी संप मागे घेतील आणि व्यापारी आपापली दुकाने उघडतील.

मला वाटते या संपाच्या मुळाशी काही खटपटी करणाच्यांचा हात आहे. जर जास्तच गरज भासली तर मी बडोद्याला येईन अशा आशयाची तार मी मंत्रांना धाडली आहे. अशा खोट्या

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४२९

आणि कात्पनिक तक्रारींच्या आंदोलनांना मी अजिबात घाबरत नाही. माझी तब्बेत उत्तम आहे. आपणा सर्वांमध्ये परत येऊन राहण्याची आणि तुमच्या कामात मदत करण्यासाठी तिकडे परत येण्याच्या घडीची मी आतुरतेने वाट पाहत आहे. माझ्या प्रजाजनांच्या कल्याणाची मला फार काळजी आहे. खरे सांगतो, अतिशय अनिच्छेने आणि जबरदस्तीने मला काही कारणांमुळे संस्थानाच्या बाहेर जावे लागते. संस्थानातील माझ्या त्या गैरहजेरीचा खेद माझ्या स्वतः इतका दुसऱ्या कुणालाच होत नसेल. ॲक्टोबर महिन्यात किंवा मग नोव्हेंबरच्या प्रारंभी तरी निश्चितच मी बडोद्यामध्ये असेन.

येत्या हिवाळ्यामध्ये जेव्हा हिज रॅयल हायनेस प्रिन्स ॲफ वेल्स यांचे चिरंजीव भारत भेटीवर येणार आहेत, त्या वेळी त्यांना बडोद्याला येण्याचे निमंत्रण देण्यास मला निश्चितच खूप आवडेल. तुम्ही इकडे कधी येणार आहात? संध्याकाळी सामान्यतः पाऊस पडत असला तरी इथले हवामान फार छान आहे. मिसेस ओझॅन आणि आपण खुशाल असाल, अशी आशा करतो. हर हायनेस महाराणीसाहेब आणि मुलेदेखील खुशाल आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८४८

उटी
६ ऑगस्ट १८८९

॥ श्री ॥

माझ्या प्रिय भगिनी,*

आपण लिहिलेल्या आपल्या पहिल्याच इंग्रजी पत्राबद्दल आपले आभार मानतो. ते संपूर्ण पत्र तुम्ही स्वतः लिहिले? तुम्ही वारंवार लिहीत नाही याचा मला खेद वाटतो. जास्त इंग्रजीत लिहिले असता तुम्हास समजण्यास अडचण पडेल म्हणून मी आता मराठीत लिहितो. येथे थंडी इतकी आहे, की लिहिताना हात थरथर कापत असतो. तुम्ही वारंवार पत्र का पाठवीत नसता? तुम्हास वेळा पाठविल्या त्या पावत्यांबद्दलदेखील तुम्ही काहीच लिहिले नाही. तुम्ही बेळगावात किती दिवस राहणार आहात? आम्ही येथून ॲक्टोबर किंवा नोव्हेंबरच्या सुमारास बडोद्यास जाण्यास्तव निघणार आहोत. बडोद्यास अलीकडे स्टॅम्प ॲक्टच्या संबंधाने बरेच गावी हरताळ पडत आहे; परंतु ते वेडेपण्याचे आहे. तुम्हास आम्ही पूर्वी पत्र लिहिले होते ते पावले व तुम्हास पत्रे हमेशा नीट पोहोचतात काय? बाबासाहेब यांस माझा रामराम सांगावा. आम्हा सर्वांच्या तब्बेती उत्तम आहेत. मी राणीच्या नातूस इकडे म्हणजे बडोद्यास बोलाविणार आहे. उत्तर पाठवाल अशी आशा आहे.

आपला प्रेमाळ बंधू
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. सौभाग्यवती ताराबाईसाहेब भोसले सरदेसाई, मुक्काम बेळगाव.

१८४९

उटकमंड

१० ऑगस्ट १८८९

प्रिय मित्र (जनरल सर जे. वाटसन),

आपणास दभोईचे पुस्तक आवडले हे ऐकून आम्हास फार आनंद झाला. येणाऱ्या काळातही मी तुम्हाला पत्र लिहीतच राहीन. हिज रँयल हायनेस प्रिन्स ॲफ वेल्स यांच्या चिरंजीवांना मी बडोदा भेटीवर आमंत्रित करणार आहे. मला आशा आहे की, ते या निमंत्रणाचा नक्कीच स्वीकार करतील. आमच्याकडे बडोदा आणि इतर ठिकाणी सुधारित आणि समान स्टॅम्प ॲक्टच्या विरोधात महाजन आणि छोटे व्यापारी यांचा हरताळ सुरु होता. नुकताच तो हरताळ मिटून सर्व काही शांत आणि सुरक्षीत झाले आहे. विहिरींवर जलशुद्धीकरणाच्या प्रकल्पाचे काम जोरात सुरु आहे आणि मला आशा वाटते की, ते काम सन १८९१ पर्यंत पूर्ण होईल. श्रीमती वैंटसन आणि आपली कन्या यांना माझ्या शुभेच्छा सांगा. श्रीमती वैंटसन यांच्या तब्येतीमध्ये आतापेक्षा पुढच्या वेळी अधिक सुधारणा झाल्याचे वृत्त नक्कीच समजेत, अशी आशा आहे. सध्या मी संपूर्ण स्वास्थ्याचा आनंद लुटत आहे. नोव्हेंबरच्या १ तारखेपर्यंत मी बडोद्याला परत येईन अशी मला अपेक्षा वाटते. कर्नल जॅक्सन यांना कार्यमुक्त करण्यासाठी जनरल प्रेंडरगास्ट बडोद्याला येण्याची शक्यता आहे. हर हायनेस आणि मुलांच्या तब्येतीदेखील उत्तम आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८५०

बिशप्पडाऊन, उटकमंड
१० ऑगस्ट १८८९

प्रिय सर (मि. इलियट),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद! जकातीबाबतच्या प्रश्नाचा मला विसर पडलेला नसून सध्या मी त्याचा सखोल अभ्यास करत आहे. मला आशा आहे की, मी किमान त्यामध्ये कपात करण्याच्या दिशेने नक्कीच काही ना काही मार्ग जरूर शोधून काढू शकेन. जोपर्यंत त्यांच्या स्पर्धकांच्या तुलनेत कमी खर्चात बडोद्यातील लोक काही महत्वाच्या वस्तूंचे उत्पादन करत नाहीत आणि जोपर्यंत बडोद्यातून निर्यात होणाऱ्या मालाचा दर्जा उंचावत नाही; आणि बडोद्याची जनता त्यांच्या शेजारी स्पर्धकांच्या स्पर्धेत भरडली जाण्याची स्थिती येत नाही, तोपर्यंत काही प्रमाणात का होईना बडोद्याच्या जनतेला त्रास होणार आहे हे मात्र निःसंशय खरे आहे. सध्या काय होतेय, की कमी

नफ्यातही लोक समाधान मानतात. हर हायनेस, राजकुमार फत्तेसिंहराव आणि जयसिंहराव असे सर्वच खुशाल आहेत. महाबळेश्वरला असताना दोन्ही राजकुमारांना गोवर झाला होता; पण आता मात्र ते पूर्णपणे ठीक आहेत. कुनूर त्यांच्यासाठी जणू खूपच चांगले जग ठरले आहे. आमच्या राज्यात बडोदा आणि इतर छोट्या-छोट्या गावांमध्ये सुधारित आणि समान नवीन स्टॅम्प अँक्टच्या विरोधात हरताळ सुरु आहे. मला खात्री आहे की, हरताळ चळवळीच्या मुळाशी काहीतरी खटपट नक्की आहे. सर्व महाजन आणि इतर छोटे छोटे व्यापारी यांनी हा हरताळ घडवून आणलेला आहे. विशेष म्हणजे त्याला कायद्याचा साधा स्पर्शदेखील नाही. अशा या बेकायदेशीर चळवळी काही लोकांना करकपातीच्या धोरणापासून नाउमेद करतात.

पावसाळी वातावरण असले तरीही येथील हवामान अतिशय आल्हाददायक आहे. साहजिकच त्यामुळे माझी प्रकृतीदेखील अगदी ठण्ठणीत आहे.

अतिशय अधिरतेने मी बडोद्याला परतण्याची वाट पाहतोय. तुमच्यासह श्रीमती इलियट व इतर सर्वांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८५१

मिनिस्टर लॉज, कुनूर
११ ऑगस्ट १८८९

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव),

आज संध्याकाळी श्रीयुत आठल्ये इकडे पोहोचले. झालेल्या हरताळाच्या बाबतीत आम्हाला थोडी चौकशी करावयाची आहे. त्याकामी धामणस्कर यांच्या मदतीची गरज भासणार आहे. त्यामुळे आपण त्यांना कृपया माझा निरोप सांगा की, त्यांनी सध्या कोणतीच सुट्टी घेऊ नये. त्यांना बरे नाही हे ऐकून मला फार वाईट वाटले. मला ते आवडतात. ही चौकशी लवकरात लवकर सुरु करण्याचा माझा विचार आहे; परंतु ते तितकेच पुरेसे आहे की नाही हाही प्रश्नच आहे. आम्ही सर्व खुशाल आहोत, आपणही असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८५२

बिशप्सडाऊन, कुन्नूर
११ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मित्र (सर एच. प्रेंडरगास्ट, क्वेड्रा),

मागील महिन्याच्या २५ तारखेला आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल आपले खूप-खूप आभार. तुम्ही बडोद्याला परत जाणार आहात याचा मला खरेच फार आनंद झाला. आशा करतो की, आपण दीर्घकाळ तेथे राहावे. मला खात्री आहे की, तुम्ही तुमच्या कन्येसह क्वेड्रामध्ये आनंदात असाल. तुम्ही आमची जी आपुलकीने चौकशी केली त्याबद्दल धन्यवाद. हर हायनेस आणि मुलेदेखील खुशाल आहेत. कुन्नूरचे हवामान त्या सर्वांना फारच चांगले मानवले आहे. आम्ही महाबळेश्वर येथे असताना माझ्या दोन्ही मुलांना गोवर झाला होता. अर्थात त्याची तीव्रता जास्त नव्हती. त्या दोघांची तब्बेत आता पूर्वीक्षाही अधिक सुधारली आहे. येथे माझी प्रकृतीदेखील अगदी उत्तम असून, झोपही फार शांत लागते. जर परिस्थितीने लवकर परतणे भाग पाडले नाही, तर मी नोव्हेंबरच्या सुरुवातीला बडोद्यामध्ये असेन. एक्हाना तुम्हाला समजलेच असेल की, बडोद्यामध्ये व्यापान्यांनी हरताळ केलेला होता. त्यानंतर तो हरताळ इतर काही जिल्ह्यांच्या शहरांमध्येही पसरला होता. मात्र, आता मला सांगण्यास आनंद होत आहे की, तो हरताळ संपुष्टात आला असून, सर्व काही अगदी सामान्य आणि शांत आहे. हिज रँयल हायनेस यांचे सुपुत्र प्रिन्स ऑफ वेल्स यांना मी बडोद्याच्या भेटीसाठी निमंत्रित करणार आहे. मला आशा आहे की, ते नक्कीच आमच्या निमंत्रणाचा स्वीकार करतील. सध्या बंगलोरला जाण्याचा आमचा कोणताही बेत नाही. मि. ओझॅन यांनी संपूर्ण परिस्थितीवर अगदी योग्य नियंत्रण प्राप्त केले असून, सध्याच्या त्यांच्या पदावर खरेच ते अगदी योग्य व्यक्ती आहेत, यावर विश्वास ठेवण्यासारखी बरीच कारणे आहेत. शेवटी पुन्हा विनम्र अभिवादनासह.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८५३

मिनिस्टर लॉज, कुन्नूर
१२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय पेस्तोनजी,

तुमच्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. त्यातील एका पत्रातील जमनाबाईसाहेब यांच्याबद्दल तुम्ही दिलेला संदर्भ माझ्या नजरेतून सुटलेला नाही. शक्य होत असेल तर हे सर्व प्रकरण एकदाचे

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४३३

खेळीमेळीच्या वातावरणात निस्तरून टाकावे असे मला वाटते. त्यांच्याशी होणाऱ्या एखाद्या भेटीत तुम्ही बोलता बोलता त्यांना अप्रत्यक्षपणे हळूच याबाबत सुचून पाहा. हे सारे मी बडोद्यात असल्यावर अधिक चांगल्या तळेने जमून येईल. तुम्ही स्वतः शक्य तेवढ्या जास्त मुद्द्यांसह आणि माहितीसह या बाबतीत चर्चेसाठी तयार राहा. आम्ही सर्व खुशाल आहोत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८५४

मिनिस्टर लॉज, कुन्नर
१२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मित्र मि. रेनॉल्ड्स,

आपल्या पत्राबद्दल आणि विशेषत: त्यातील अतिशय महत्त्वपूर्ण माहितीबद्दल आपले खूप-खूप आभार. मी बडोद्यामध्ये असायला हवे या तुमच्या मताशी मी पूर्णपणे सहमत आहे आणि मनापासून तशी अपेक्षा करतो व विश्वास व्यक्त करतो की, लवकरच तुमच्या इच्छेनुसार होईल. आम्ही सर्व जण खुशाल आहोत. कुन्नरच्या छान हवामानामुळे जयसिंहरावांच्या प्रकृतीमध्ये अगदी आश्वर्यकारक सुधारणा घडून आली आहे. तुम्हाला तसेच मिसेस रेनॉल्ड्स् यांना माझ्या वतीने हार्दिक शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८५५

मिनिस्टर लॉज, कुन्नर
१२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय ठाकूरसाहेब (गोंडल),

युक्त हायनेस, आपण माझ्यासाठी गोंडलच्या इतिहासाबद्दल माहिती पाठविली त्याबद्दल मी आपला मनःपूर्वक आभारी आहे. आपल्या दिवाणांनी मागे मला एक अतिशय चित्तवेधक असा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४३४

गोंडलचा अहवाल पाठविला होता. तो मी जितक्या आतुरतेने वाचला होता तितक्याच आतुरतेने मी हा इतिहासदेखील वाचणार आहे. बहुतेक तुमचे दिवाण संस्थानाच्या कल्याणामध्ये फारच रुची घेतात असे दिसते. आपल्या प्रत्यक्ष भेटीची आणि परिचयाची एखादी संधी मिळाल्यास मला फारच आनंद होईल. इकडे माझी तब्येत उत्तम आहे आणि काही दिवसांनी मी बडोद्याला परतणार आहे. तेथे माझी खूपच आवश्यकता आहे, कारण बडोद्यात व्यापार्यांचा हरताळ झाला होता. आता सध्या तेथे सर्व काही शांत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८५६

मिनिस्टर लॉज, कुन्हूर
१२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय लॉर्ड रे,

मला वर्तमानपत्रामधून समजले की, युवर एक्सलन्सी सिमला दौऱ्यावर जाणार आहेत. मला खात्री आहे की, आपले तेथील वास्तव्य खूप आनंददायक होईल. हिज रॅयल हायनेस प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या सुपुत्रास आम्ही आमच्या राजधानीला भेट देण्यास निर्मित करणार आहोत. येथील हवामान अतिशय आल्हाददायक आहे. कृपया लेडी रे यांना माझ्या शुभेच्छा सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८५७

मिनिस्टर लॉज, कुन्हूर
१६ ऑगस्ट १८८९

तीर्थरूप शशूर,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आम्ही सर्व इकडे खुशाल आहोत, हे आपणास कळविण्यास मला नेहमीच आनंद वाटतो. विशेषत: सर्वांचा लाडका, प्रिय आणि सतत काहीतरी नवनवीन

गोष्टी शिकणारा आणि खोड्या करणारा छोटा फतेसिंहराव अगदी मजेत आहे हे सांगताना तर खूपच हर्ष होतो. येथे त्याची प्रकृती अगदी ठणठणीत आहे. तरीही तो अजून जास्त काटक झालेला पाहण्यास आम्हाला अधिकच आवडेल. हर हायनेस त्याच्यावर खूपच माया करतात आणि अगदी जिवापाड त्याची काळजी घेतात. खरेच सांगतो माझ्यासाठी हा आनंदाचा खूप मोठा स्रोत आहे. आपल्यामध्ये कुणीही कामदार नसल्यामुळे आपणास सर्व पत्रव्यवहार व बातचीत स्वतः प्रत्यक्षक रावी लागेल. तुमचे कसे काय चाललेय हे मला कळवीत जाणे.

आपला प्रिय जावई
सयाजीराव गायकवाड

१८५८

मिनिस्टर लॉज, कुन्नर
१८ ऑगस्ट १८८९

प्रिय खाशेगाव,

मी तुम्हाला पुण्याहून पाठविलेले पत्र मिळाले का? गुजरातमधील ऋतुमान या वेळी फार चांगले आहे हे ऐकून मला फार आनंद झाला. बाबुराव सध्या जिल्ह्यातच आहेत की बडोद्याला? आमचे येथील वास्तव्य एकंदरीत खूपच चांगले चाललेय आणि लवकरच आम्ही बडोद्याला परतणार आहेत. आता यापुढे बडोद्यालाच राहणे मला आवडेल, कारण सारखा प्रवास करून मी आता खरेच थकलोय. खरे तर आता माझी प्रकृतीसुद्धा तेथे राहण्यासारखी झालेली आहे. तुम्ही मला वरचेवर पत्र का लिहीत नाही? आशा करतो की, पूर्वीचे अधिकारी जसे वागत होते तसे तुम्ही कदापि वागणार नाही. तुमची तब्येत उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८५९

मिनिस्टर लॉज, कुन्नर
१९ ऑगस्ट १८८९

प्रिय खाशेगाव,

तुमच्या अत्यंत चित्तवेधक अशा पत्राबद्दल धन्यवाद. द्वारकेच्या संदर्भात मला काहीही माहिती नाही आणि त्यासंबंधात भूतपूर्व क्वाईसरॉय हेदेखील माझ्याशी चकार शब्दही बोलले नव्हते. या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४ ३ ६

बातमीकडे मी निव्वळ एक अफवा म्हणून पाहतो आणि तीही अशी अफवा, जिला सत्याचा तीळमात्रदेखील पाया नाही. काही वेळा लोकांना अशा प्रकारच्या गप्पा मारण्यात फार आनंद वाटतो आणि माझ्या मते ही अफवादेखील त्यातीलच एक आहे. त्यासंबंधात मला अनेक पत्रे प्राप्त होत आहेत. त्यांच्यावरून परिस्थितीची काही प्रमाणात कल्पना येते. खूप उशीर होण्यापूर्वी मला बडोद्याला परतणे आता गरजेचे आहे आणि लवकरच मी तसे करणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८६०

मिनिस्टर लॉज, कुन्नर
१९ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मंत्री,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला वाटते की, सध्या प्रशासन ज्याप्रमाणे चालू आहे त्यापेक्षा ते अधिक चांगल्या प्रकारे चाललेच पाहिजे. परिस्थितीचा विचार करता असे दिसतेय की, काही गोष्टी बन्याच खालच्या थराला चाललेल्या आहेत. न्यायसंस्था आणि पोलीस खाते हे आपल्याच हातात घेतले पाहिजे. मला वाटते, आपण एखाद्या गोष्टीवर कारवाई करण्यात फारच संथपणे वागतो. त्यामुळे आपोआपच त्या गोष्टी बिघडण्यास वाव देतो. या प्रकारच्या दिरंगाईमुळे आपणास नुकसान होऊन शकते आणि मग जेव्हा खूपच उशीर होईल तेव्हा पश्चात्ताप करण्याखेरीज काहीच हातात राहणार नाही. विविध राजकीय आणि अंतर्गत प्रशासनाच्या समस्या विचारात घेता सांप्रत संस्थांनी राज्यांचा राज्यकारभार चालविणे अत्यंत अवघड झाले आहे, यात तीळमात्र शंका नाही. संस्थानातील प्रत्येकाला संस्थानाकडून शक्य होतील तितके जास्त फायदे हवे आहेत. त्यासाठी मग मार्ग योग्य की अयोग्य याचा ते विचार करत नाहीत. मात्र, जेव्हा एखाद्या व्यक्ती किंवा व्यक्ती-समूहाकडून राज्याच्या हितासाठी एखादी गोष्ट हवी असेल तेव्हा ती देण्यासाठी ते अत्यंत नाखुश असतात. जरी ती दिली तरी अतिशय अनिच्छेने आणि द्विधा मनःस्थितीने दिली जाते. आपण आपल्या समस्या सोडविण्यात किंवा त्यांच्याशी जुळवून घेण्यात असमर्थ ठरत आहोत, अशा मताकडे मी झुकत आहे असे समजू नका; परंतु सध्याची आपली परिस्थिती पाहता असे वाटते की, आपली स्थिती थोडी कमकुवत असून, त्यामुळे उच्चच नव्हे तर अगदी क्षुल्लक दर्जाची व्यक्तीदेखील तिचा फायदा घेऊ शकते. या प्रकारच्या सगळ्याच समस्यांवर एकच उपाय आहे, तो म्हणजे आपण सर्वांनी आपली कर्तव्ये व जबाबदारी अत्यंत काटेकोरपणे व काळजीपूर्वक बजावली पाहिजे. आपल्या राज्यामध्ये पॅट्रोनेज हे अतिशय चुकीच्या पद्धतीने विभागलेले आहेत असे मला वाटते. दर आणि पक्ष अशा बाबी महत्त्वाच्या होत असून, त्यामुळे राज्य कमकुवत होण्याची भीती निर्माण झाली आहे. आपण जर पार्टीशिवाय काहीच करू शकत नसू तर माझ्या

मते जरा महाग पडेल. तुम्ही हे जरूर लक्षात घ्या की, मी किलक किंवा पार्टी हा शब्द त्याच्या नकारात्मक अर्थात वापरत आहे. दसऱ्याच्या सुट्टीपूर्वी मी बडोद्यामध्ये असण्याची शक्यता आहे. मात्र निश्चित काही सांगता येत नाही. माझी प्रकृती आता उत्तम आहे आणि त्यामुळे मला काम करण्यात उत्साह वाटत आहे. त्याशिवाय घरापासून दूर राहणे मला मानसिकदृष्ट्या जरा कष्टप्रद वाटत आहे आणि सारखे असे वाटतेय की, लवकरात लवकर तिकडे येऊन आता कायमस्वरूपी तेथेच राहावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८६१

उटकमंड
२२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मि. ओझेन,

आपली तब्येत अजूनही बरी नाही हे ऐकून मला फार वाईट वाटले. आपल्या विभागाची काही प्रकरणे केळाही तुम्ही माझ्याकडे द्या. मला ते निश्चितच आवडेल. तुमच्या प्रकरणासंबंधी जो काही निर्णय घ्यायचाय त्याबद्दल मला अजिबात अडचण नाही. तुम्ही तुमचे नियम प्रकाशित करण्यास नकार दिला याचा मला आनंद आहे. बडोद्यामधील सर्वसामान्य स्थिती आता तुम्हाला कशी काय वाटते? मी तिकडे परत आल्यानंतर परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यात कोणतीही कसर बाकी ठेवणार नाही. परिस्थिती यापेक्षा अधिक खालावणे कोणत्याही स्थितीत आपणास परवडणारे नक्कीच नाही. आशा करतो की, मिसेस ओझेन खुशाल असतील. हरताळाच्या बाबतीत आपल्याशी चर्चा करण्यास मला निश्चित आवडेल. आजकाल तुमचे काम कसे काय चाललेय हे जाणून घेण्यासदेखील मला आवडेल. कारण मला त्याबाबत फार कुतूहल आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८६२

उटकमंड

२२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय मित्र (व्हाईसरॉय?),

आपल्या पत्राबद्दल आपले मनःपूर्वक आभार. सन्माननीय राजपुत्र यांनी आमच्या राजधानीला भेट दिल्यास मला फार आनंद होईल. माझे निमंत्रण आपण नक्कीच त्यांना पाठवू शकाल. सध्याचे येथील दिवस खूपच पावसाळी आहेत आणि एकंदरीत हवामानही फारच दमट आहे. आम्ही सर्व मंडळी इकडे खुशाल आहेत आणि आशा करतो की, अपणही आसाल. मी सर ऑलिव्हर सेंट जॉन यांना भेटलो. ते बन्यापैकी आनंदी वाटत होते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८६३

मिनिस्टर लॉज, कुन्हूर
२२ ऑगस्ट १८८९

प्रिय श्री. पेस्तोनजी,

आपले पत्र आणि त्यातील घटना कळवल्याबद्दल धन्यवाद. आपला कारभार खुला आणि पारदर्शक असल्यामुळे आपणास कशालाही घाबरण्याचे कारण नाही. हिंदू लोकांची आणि विशेषत: बडोद्यामधील हिंदूंची नैतिकता खरोखर खूपच लज्जास्पद झाली आहे. बडोदावासीय स्वतःचा स्वार्थ साधून घेण्यात पटाईत आहेत आणि त्यासाठी ते अगदी आपल्या स्वतःच्या माणसांच्या विरोधात वागण्यातही वाईट वाटून घेणारे नाहीत... जर एखादी गोष्ट त्यांच्या फायद्याची असेल तर. अशा प्रकारच्या कृतञ्जतेचा पाठ बडोद्यात आणि इतर संस्थानी राज्यांतही नेहमीच पुनरावृत्त होत असतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८६४

॥ श्री ॥

ती. रा. रा. आनंदराव गायकवाड, मुक्काम बडोदे,
वडिलांचे सेवेशी,

अपत्य सयाजीराव गायकवाड यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शीर साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत तारीख २५ माहे ऑगस्ट सन १८८९ पावेतो मुक्काम उटी येथे सर्वत्र सुखरूप असो विशेष. आपणांकडून तारीख २० चे आलेले पत्र काल रोजी पोहोचले. त्यातील मजकूर वाचून पाहिला. सर्वांच्या तब्येती चांगल्या आहेत, हे जाणून संतोष झाला. आमच्याकडून गेलेल्या पत्राविषयी आपण लिहिले आहे तरी त्यांजबद्दल दिलगिरी काहीच मानू नये. आपला लिहिण्याचा हेतू नीट होता; परंतु त्याचा टोन (Tone) जरा नव्हस (Nervous) होता असे मला वाटते व आपण आपल्याकडून सुचवून टाकावे म्हणजे आपले काम झाले असे आशयाचे आपले लिहिणे दिसले. मोठे हुदेदार यांनी प्रसंगी अन्यायानेदेखील अकल्याण करून घेऊन यजमानास सांभाळावे लागते. या दुनियेमध्ये व आपले राज्यांतही अडचणीच्या वर्गारे गोष्टी आहेत; परंतु त्या हमेशाच नीट सुधारल्या जातात असे नाही. तथापि, त्या नीट करण्याकडे सारासार विचार करून प्रयत्न ठेविला पाहिजे. त्या पत्राविषयी आपण भेटल्यावर बोलू. ते काही महत्त्वाचे आहे असे नाही. अण्णा भिवराव यांस हे पत्र पाहू द्यावे व आमच्याकडून त्यांच्या तब्येतीविषयी विचारपूस करावी व कामात आपण सरळ न्यायी असलो म्हणजे आपल्या मानाने तरी दुनियेस भिण्याला नको व मोठ्या लोकांच्या सुखाचे स्तंभच काय ते आहे हे जे मी लिहितो ते गेल्या पत्राच्या संबंधीच लिहीत आहे. खासगी पत्रात जनरल किंवा काही माहिती देण्यास हरकत नाही; परंतु ते आपल्या खात्याच्या संबंधाचे व त्या कामाच्या रूपाचे असेल ते रूपाने ठेविले असता सोयिस्कर आहे व आपण तसे ठेवीतही असता यास्तव याविषयी जास्त लिहिणे निरर्थक आहे.

आमच्या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आम्ही चार दिवसांपूर्वी कुनुराहून राणीसाहेबांसह येथे आलो. राणीसाहेब आज कुनुरास जाणार आहेत. मुलांस इकडे आणिले नाही. कारण त्या उभयतांसही कुनूरची हवा चांगली मानवते व येथे थंडी फार आहे, त्यांस सोसवणार नाही. फार फार तर आम्ही नोक्हेबर आरंभी तिकडे येतच आहेत. स्वामी लवकरच येणार म्हणून लोकांस धीर देत असावे व त्यांस घाबरण्याचे कारण नाही म्हणून कळवावे. आपल्या खात्याचा रिपोर्ट कसा काय चालला आहे ते कळवावे. कळावे बहुत काय लिहिणे सेवेसी श्रुत होय ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१८६५

उटकमंड

४ सप्टेंबर १८८९

प्रिय बंधू (श्री. संपत्तराव गायकवाड),

आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. नवसारी येथे आपण कायद्याचा अभ्यास करत आहात हे ऐकून मला फार आनंद झाला. तुम्ही संदर्भ दिलेल्या नेमणुकीबाबत आदेश काढण्याविषयी मी श्री. पेस्तोनजी यांच्याशी बोललो आहे. आज पुन्हा मी त्यांना त्यासंबंधी पत्र लिहीत आहे आणि मला आशा आहे की, विनाविलंब हे संपूर्ण प्रकरण निकालात निघेल. इकडे आम्ही सर्व खुशाल आहोत. तुम्ही पाठविता ती पत्रे फारच त्रोटक असतात. तुमच्या आसपास घडणाऱ्या गोष्टींबाबत तुम्ही जे काही पाहता तसेच तुमच्या अधिकार कक्षेतील ज्या कोणत्या गोष्टी तुमच्या निर्दर्शनास येतात त्याबाबत सविस्तर माहिती तुमच्या पत्रात लिहिणे आता तुम्ही शिकावयास पाहिजे.

सयाजीराव गायकवाड

१८६६

उटकमंड

४ सप्टेंबर १८८९

प्रिय पुतणे (श्री. गणपतराव एस. गायकवाड),

आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल आपले खूप-खूप आभार. आपण डिसेंबर महिन्यात फायनल परीक्षेला बसणार आहात असे लिहिले, त्याचे नेमके तात्पर्य काय? जर आपण पास झालात तर आपणास डिप्लोमा मिळणार आहे का? तुम्ही आमच्याकडे परत येऊ शकाल का? खरेच असे झाले तर किती बरे होईल. तुमची तब्येत ठीक नाही याचे मला वाईट वाटले. तुम्ही आता स्वतःची काळजी घ्यायला हवी आणि जास्त प्रमाणात अति कामदेखील टाळायला हवे. ४ ऑक्टोबरला दसरा आहे. त्यासाठी आम्ही बडोद्याला जाण्याचा विचार करत आहोत; परंतु मी तिकडे सध्या जाऊ नये असा सल्ला मला देण्यात आला आहे. १ नोव्हेंबरपर्यंत मी बडोद्यात असेन. माझी आणि माझ्या सोबत असलेल्या सर्वांचीच तब्येत अगदी उत्तम आहे.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

१८६७

कुनूर
८ सप्टेंबर १८८९

प्रिय मित्र (सर एडवर्ड ब्रॅडफोर्ड, इंडिया हाऊस, लंडन),

हिज रँयल हायनेस प्रिन्स व्हिक्टर ऑफ वेल्स यांच्यासमवेत आपण भारतात येणार आहात हे समजल्यानंतर मला फार आनंद झाला. तुमच्या येण्यामुळे आपणास पुन्हा एकदा भेटण्याची संधी मिळणार आहे. हिज रँयल हायनेस यांच्याशी भेटीची व परिचयाची संधी मिळणार याचाही मला खूप आनंद आहे. त्यांना मी आमच्या राजधानीला भेट देण्यासाठी निमंत्रित करणार आहे. त्यासंबंधात कलकत्त्याला व्हाईसरॉय यांना पाठविण्यासाठी एक पत्र तयार केले जात असून, सदर पत्र पुढे पाठविण्याची व्यवस्था ते करतील. मागील दोन महिन्यांपासून मी कुनूर आणि उटी या दोन ठिकाणीच राहत आहे. येथील हवामान खूपच थंड आणि आरोग्यदायी आहे. जास्तीत जास्त लवकर जरी म्हटले तरी नोक्हेंबरच्या सुरुवातीपर्यंत मी बडोद्यात असेन. खरेच येथे मी खूप आरोग्यमय जीवनाचा आस्वाद घेत असून, निद्रानाशाची समस्या तर अगदी गायबच झालेली आहे. कामकाजाशी संबंधित पत्रे येथे मला नियमित मिळतात आणि दररोज मी ती निकाली काढतो. तुमची तब्बेत उत्तम असेल अशी मला आशा आहे. लॉर्डस् क्रॉस आणि नॉर्थब्रुक यांनाही कृपया माझा शुभेच्छा सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८६८

कुनूर
११ सप्टेंबर १८८९

प्रिय सर ऑलिव्हर (कर्नल सर ऑलिव्हर सेंट जॉन),

अतिशय तसदी घेऊन आपण माझ्यासाठी एक हत्ती खरेदी केला, याबद्दल मी फार प्रसन्न आहे. यासाठी आपण घेतलेल्या कष्टाबद्दल मी आपला खूपच आभारी आहे. आपल्या पत्राचे उत्तर मी यापूर्वीच द्यायला हवे होते. मात्र, उटीवरून कुनूरला येण्यासाठी विलंब झाल्यामुळे मी ते देऊ शकलो नाही. हत्तीच्या खरेदीसाठी खर्च झालेले पैसे लवकरच आपणाकडे पाठविण्याची व्यवस्था केली जाईल. कृपया हत्ती बडोद्याला पाठविण्याची व्यवस्था आपण कराल का? हिज हायनेस महाराजसाहेब, म्हैसूर यांना माझे अभिवादन सांगा. मी आशा करतो की, आपले आरोग्य उत्तम

असेल. आम्ही सर्वदेखील इकडे खुशाल आहेत. आपल्या सोयीनुसार लवकरात लवकर हत्ती बडोद्याला पाठवावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८६९

उटकमंड
१५ सप्टेंबर १८८९

प्रिय मित्र (सर थॉमस जॉर्ज बेरिंग, अर्ल ऑफ नॉर्थब्रुक),

हिज रँयल हायनेस प्रिन्स व्हिक्टर ऑफ वेल्स भारत दौन्यावर येत आहेत हे समजल्यानंतर मला फार आनंद झाला. त्यांच्याशी भेटीची संधी मला त्यामुळे मिळणार आहे. मी त्यांना बडोदा भेटीसाठी आमंत्रित करत असून मला आशा आहे की, ते येतील. सर एडवर्ड ब्रॅडफोर्ड हेदेखील त्यांच्यासोबत येत आहेत हे ऐकून मला आनंद वाटला. मार्गील दोन महिन्यांपासून कुन्नर आणि उटी या दोन ठिकाणांमध्येच माझे वास्तव्य आहे. येथील हवामान थंड आणि आरोग्यपूर्ण आहे. बन्याच काळापासून मी बडोद्यामध्ये वास्तव्यास नाही. मात्र, गेल्या काही महिन्यांपासून माझ्या प्रकृतीमध्ये फारच सुधारणा झालेली आहे आणि त्यामुळे लवकरच म्हणजे निदान नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत मी बडोद्याला परत येईन. कारभाराशी संबंधित पत्रव्यवहार येथे मला नियमित प्राप्त होतो आणि मी त्वरित त्यांचा निकालही लावतो. सिल्वर प्लेट ड्यूटीच्या संदर्भातील तुमचा शेरा मी पाहिला आहे. कदाचित भारतासाठी ती पुन्हा डोकेदुखी ठरू शकते. वासाहतिक संस्थांबद्दलचे सर ए.ल. ग्रीफिक यांच्या व्याख्यानाबद्दल तुमच्या लक्षात आलेच असेल. माझ्या मते त्यांचे व्याख्यान म्हणजे स्थानिक राज्यकर्त्यावर केलेला एक अतिशय जहरी आणि अन्यायकारक हल्ला होता. सध्याच्या काळातील संस्थानिक राज्यकर्त्याच्या गंभीर समस्या आणि परिस्थितीचा विचार करता कोणत्याही निःपक्षपातीपणे पाहणाऱ्या व्यक्तीला प्रचंड आश्वर्यासह हे उमगल्याशिवाय नक्कीच राहणार नाही की, गेल्या एक ते दोन दशकांपासून संस्थानी राज्ये त्यांच्या अंतर्गत आणि बाह्य संबंधाच्या बाबतीत यापूर्वी कोणत्या परिस्थितीमधून गेलेली आहेत आणि सध्यादेखील कोणत्या परिस्थितीतून जात आहेत. कृपया आपल्या सुपुत्राला आणि कन्येला माझ्या सदिच्छा द्याल का? आपली तब्येत अगदी उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८७०

॥ श्री ॥

**ती. गंगारूप मातोश्री माँ साहेब गायकवाड, मुक्काम बडोदे,
वडिलांचे सेवेशी,**

अपत्य सयाजीराव गायकवाड यांचा करद्वय जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शीर साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत तारीख १७ माहे सप्टेंबर सन १८८९ पावेतो वडिलांचे आशीर्वाद करून सुखरूप असो. वि. जोगळेकर हे आपल्या नोकरीत आहेत किंवा नाहीत हे माहिती नाही. तेव्हा त्यांनी तोंडी सांगितलेला मजकूर सर्वस्वी स्वीकारणे मला किंवा वडिलाला प्रशस्त होईल असे वाटत नाही. हमेशा बोलण्यात व लिहिण्यात बहुत अंतर पडते. सबब जे कळविणे आहे ते फार निकटीचे असेल तर पत्राने कळविणे क्वावे. नाहीपेक्षा महिना दीड महिन्यात आम्ही बडोद्यास येतच आहोत. तेव्हा सर्व तजवीज समक्षतेत सहज चांगली होईल. असे लिहिण्याचा राग नसावा. विचारांती मी म्हणत आहे हेच बरोबर आहे असे वडिलांच्या ध्यानी आल्याशिवाय राहणार नाही. आम्हा सर्वांच्या तब्येती मजेत आहेत. लवकर भेट क्वावयाची आहे तेव्हा विशेष लिहिण्यासारखे अधिकोत्तर नाही. कळावे बहुत काय लिहिणे ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१८७१

॥ श्री ॥

ती. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब गायकवाड, सेनापती साहेब, मुक्काम बडोदे.

अपत्य सयाजीराव गायकवाड यांचा करद्वय जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत तारीख १९ माहे सप्टेंबर सन १८८९ पावेतो आपले आशीर्वादे करून मुक्काम कुन्नूर येथे सर्वत्र सुखरूप असो विशेष. आपल्याकडून अलीकडे बहुत दिवस पत्र येऊन काहीच मजकूर कळाला नाही. तरी असे न करिता हे पत्र पावताच सविस्तर हकीकतीचे पत्र जरूर पाठवावे. इकडे आमच्या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. काही काळजी नसावी. उभयता चिरंजीव फत्तेसिंहराव व जयसिंहराव यांस येथील हवा फारच चांगली मानवते. आम्ही आज रोजी येथून उटीस एकटेच जात आहोत. इकडेस पाऊस बराच पडतो. थंडीही साधारण आहे. बाकी मजकूर विशेष कळविण्यासारखा नाही. कळावे, बहुत काय लिहिणे श्रुत होय. सेवेशी ही विज्ञापना.

आता येथील हवा आम्हास पूर्वीप्रमाणे बरी वाटत नाही. त्रास बराच पडत असतो. नीट न वाटल्यास येथून निघण्याचे करू.

सयाजीराव गायकवाड

१८७२

कुन्नूर
२८ सप्टेंबर १८८९

प्रिय महाराज साहेब (म्हैसूर),

हिज हायनेस महाराजसाहेबांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो. आपले राजकुमार कसे आहेत? तुम्हाला जर मिळाले असतील तर त्यांची छायाचिऱे माझ्याकडे पाठवू शकाल का? येत्या महिन्याच्या १० तारखेला मी येथून पुण्याला जाणार आहे. पुण्यात एक मुक्काम केल्यानंतर कदाचित आपल्या दिवाळीच्या सणासाठी मी बडोद्याला जाईन. खरे तर दसऱ्याच्या सणासाठीच मी बडोद्यात असणे आवश्यक होते; परंतु तिथले हवामान सध्या बरे नसल्याने ते शक्य झाले नाही. माझ्या लोकांमध्ये पुन्हा जाण्यास मी खरेच खूप आतुरतेने वाट पाहतोय. या उन्हाळ्यात तुम्हाला भेटा आले नाही याचा खेद वाटतो. जर मला लवकर येणे शक्य झाले असते तर मी नक्कीच तुमची भेट घेतली असती. आम्ही सर्वच मजेत आहोत आणि हवामानदेखील फारसे खराब नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८७३

॥ श्री ॥

कुन्नूर
१ ऑक्टोबर १८८९

प्रिय बंधू,

तुमचे पत्र अलीकडे अजिबात येत नाही. याचे कारण काय हे मला बिलकूल समजत नाही व हे आपण करता हे आपण वडील असून कसे होते कोण जाणे. अवकृपा तर नाही ना? मी येथून लवकरच बडोद्यास येणार आहे. दहाव्या तारखेस येथून निघून २२ च्या सुमारास बडोद्यास येईन. इकडे सर्व खुशाल आहेत. वहिनीस आमच्याकडून नमस्कार कळवावा. पत्र हमेशा पाठवीत जा.

सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४४५

१८७४

कुन्नूर
१ ऑक्टोबर १८८९

प्रिय राजेसाहेब (अक्कलकोट),

आपल्या पत्राबद्दल आपले खूप खूप आभार. यापूर्वी मी आपल्या पत्राचे उत्तर देऊ शकलो नाही त्याबद्दल आपण मला क्षमा कराल, अशी अपेक्षा करतो. या महिन्याच्या १० तारखेपर्यंत मी कुन्नूर सोडेन असे मला वाटते. माझी पुतणी आणि तुमची पत्नी हिला मी वचन दिले होते की, तुमच्या संस्थानाच्या नजीकच्या स्टेशनवर उतरून मी तुमच्या राजधानीला नव्हकी भेट देईन. खरेच सांगतो तसे करण्यास मला खूप आनंद झाला असता. मात्र, ते खूप अवघड आणि गैरसोयीचे होईल म्हणून या वेळी भेटीस येणे शक्य होणार नाही. कृपया आपण माझ्या पुतणीला समजावून सांगा आणि मी त्याबाबत दिलगिरी व्यक्त करतो हेही सांगा. तुम्हा उभयतांच्या तब्बेती ठीक असतील अशी आशा करतो. तुमची छकुली कशी काय आहे? येथील हवामान फार प्रसन्न आणि चांगले आहे. मात्र, मोठ्या शहरात असणारी गर्दी आणि गजबजदेखील आहे. असो, पुनश्च तुम्हा उभयतांना माझ्या शुभेच्छा.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८७५

अरकोनम
११ ऑक्टोबर १८८९

प्रिय सर (मि. इलियट),

येत्या जानेवारी महिन्यात आपण बडोद्याला परत येत आहात, हे समजात्यानंतर मला फार आनंद झाला. या पत्रावरच्या पत्त्यावरून आपल्या लक्षात आलेच असेल की, मीसुद्धा बडोद्याला परतण्याच्या मार्गावरच आहे. हे ठिकाण अतिशय शुष्क आणि प्रचंड उष्ण आहे. येत्या काही तासांत म्हणजे सकाळी ११ वाजता आम्ही येथून पुढे जाण्यासाठी निघणार आहोत. आम्ही पुण्यामध्ये जवळपास आठ किंवा नऊ दिवस मुक्काम करणार आहोत आणि त्यानंतर दिवाळी साजरी करण्यासाठी बडोद्याला पोहोचणार आहोत. जयसिंहरावांना आधीच चार दात आलेले आहेत; पण तरीही आम्ही कुन्नूर सोडले तेव्हा त्यांना ताप आलेला होता. आतापर्यंतचा प्रवास त्यांनी फार उत्तमरीत्या पार पाडलेला आहे. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. मिसेस इलियट कशा आहेत? तुमच्यासोबत त्यादेखील भारतात येणार आहेत का? मिसेस इलियट आणि तुमच्या मुलांना माझा नमस्कार सांगा, आशा आहे ते सर्व खुशाल असतील. मला वाटते, आज माझी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४४६

सर माधवराव यांच्याशी भेट होऊ शकेल. मात्र त्यांची तब्येत ठीक असली आणि जवळपास दीड तासाचा रेल्वेचा प्रवास त्यांना झेपला तरच ही भेट शक्य होईल. गावाच्या काही बरखाली केससंबंधी मि. ओझॅन कुन्नूरमध्येच थांबले आहेत. असो, लवकरच भेटूया.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८७६

कुन्नूर, अरकोनम
११ ऑक्टोबर १८८९

प्रिय मित्र (सर रिचर्ड मीड),

बराच काळ लोटला, आपल्याकडून काही ख्यालीखुशाली कळण्याचा योग आला नाही. सध्या मी बडोद्याला परत निघालो आहे. बडोद्याला जाण्याआधी काही दिवस पुण्यामध्ये मुक्काम करणार आहे. अरकोनम हे ठिकाण फारच उष्ण आहे. त्यामुळे येथे अजून जास्त काळ थांबणे मला काही भावणार नाही. हिज रॅयल हायनेस प्रिन्स व्हिक्टर ऑफ वेल्स यांना मी बडोदा भेटीसाठी आमंत्रित केले आहे आणि ठरविल्याप्रमाणे जर ते आले तर बडोद्याच्या हिताच्या सर्वच बाबी आपण त्यांना दाखवूया. माझी तब्येत अगदी उत्तम आहे, तशीच आपलीदेखील असेल अशी आशा करतो. कृपया लेडी मीड यांना माझा नमस्कार सांगाल का? सर लेपर ग्रीफिन यांनी आपल्या व्याख्यानामधून संस्थानी राज्यकर्त्यावर जो विषारी हल्ला केला होता त्याला अतिशय सणसणीत प्रत्युत्तर देणारे तुमचे व्याख्यान मी वाचले. खरेच त्याबद्दल मला फार आनंद झाला.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८७७

पुणे
१९ ऑक्टोबर १८८९

प्रिय लॉड रे,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. ग्रॅंट मेडिकल कॉलेज प्रकरण मिटले याचा मला आनंद झाला. इडनबर्ग जेंटलमन, मि. किनमाँट यांच्याबाबतही काही करता आले तर मला नक्कीच आनंद

वाटल; परंतु खरेच सांगतो फक्त ५०० रुपयांमध्ये कुठेही जागा उपलब्ध होणे शक्य नाही. त्यांनी त्याबद्दल मला तसे पत्र लिहिले होते, त्याला मी उत्तर दिले आहे. तुमचा सिमला दौरा तुम्ही मजेत पार पाडला हे समजले, आनंद वाटला. नीलगिरीवर राहणे खरोखर सर्वासाठीच खूप सुखद आहे. परत आल्यानंतर सुरुवातीला आम्हाला पुण्यात खूपच उष्णता जाणवली. मात्र गेल्या दोन दिवसांपासून येथील हवामान छान, प्रसन्न झाले आहे. कृपया लेडी रे यांना माझा नमस्कार सांगाल का? आम्ही सोमवारी पुण्याहून बडोद्याला जाण्यासाठी निघणार आहोत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८७८

पुणे
१९ ऑक्टोबर १८८९

प्रिय मित्र (Sir. H. Prendergast)

आपण दोघेही बडोद्याला एकाच रेल्वेतून जात आहोत हे ऐकून बरे वाटले. आता आपल्या तब्येतीमध्ये बन्याच प्रमाणात सुधारणा झाली असेल असे वाटते. मागील दोन-तीन दिवसांपासून इथले वातावरण फारच छान आणि प्रसन्न झाले आहे. काल आम्ही खंडाळा आणि काल्याच्या लेण्या पाहण्यासाठी एका छोट्या सहलीवर गेलो होतो. खरोखर त्या गुफा म्हणजे भेट देण्यासाठी अप्रतिम ठिकाण आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८७९

उटकमंड
३ नोव्हेंबर १८८९

प्रिय लॉर्ड कोनेमोरा (Lord Connemora),

तुमच्या अपेक्षेप्रमाणे आज रात्री मी बॉल नृत्याच्या कार्यक्रमासाठी हजर राहू शकणार नाही, त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. मला किरकोळ डोकेदुखीचा त्रास जाणवत असल्याने येणे शक्य

होणार नाही. आपण येथून जाण्यापूर्वी आपणास भेटण्याची माझी फार इच्छा आहे. आपणास सवड असेल तर आपल्यासोबत घोडेस्वारीवर किंवा मोटारीने फेरफटका मारण्यास जायला मला खूप आवडेल, त्यासाठी आपण ठरवाल ती वेळ मला चालेल. या ठिकाणच्या माझ्या भेटीदरम्यान आपण जी आत्मीयता दाखविली त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८८०

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १८८९

प्रिय सर (Mr. Elliot),

आपले पत्र मिळताच मला खूप आनंद झाला. ते पत्र हातात पडण्यापूर्वीच फिलियॉनचे प्रकरण मिटले होते. त्यांच्या काच कारखान्याच्या चौकशीसंबंधात त्यांनी जो काही खर्च केला त्याबाबतची बाकी त्यांना दिली जाईल. मि. ओझँन यांनी त्यांच्या येथेच राहण्याच्या असलेल्या शक्यतेबाबत तुम्हाला नव्हीकीच लिहिले असेल. त्यांना वाटते की, मार्च महिन्याच्या शेवटपर्यंत ते येथे राहतील. मला वाटते की, तुम्ही त्यापूर्वी बडोद्याला येऊ शकाल. मला तुमची फार आठवण येते. गावांशी संबंधित काही खटल्यांचा निकाल आम्ही लावला आहे आणि अशा प्रकारच्या खटल्यांमध्ये निकाल लावण्यास साहाभूत ठरू शकतील, अशी काही सर्वसामान्य तत्त्वे प्रस्थापित करण्याबाबतदेखील आम्ही प्रयत्न करत आहोत. मिसेस इलियट आणि मुले कशी आहेत? माझी प्रकृती सध्या उत्तम आहे आणि कामाचा ताण नसेल तर मला झोपदेखील फार छान लागते. बडोद्याला परत आल्यापासून मी खूप आनंदात आहे. असो. लवकरच पुन्हा तुम्हाला पत्र लिहीन.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८९

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १८८९

प्रिय मित्र (Sir. E. Bradford),

आपल्या आजच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. माझ्या पत्राला आपण वेळ काढून उत्तर पाठविले याचा मला फार आनंद झाला. मला खात्री आहे की, प्रिन्स आणि त्यांच्या समवेतची मंडळी यांचा भारतात प्रवास करतानाचा काळ अतिशय आनंदात जाणार आहे. हिज रॅयल हायनेस आणि तुमचे बडोद्याचे विशेष अतिथी म्हणून स्वागत करण्यास मला नव्हीच खूप आनंद होईल. माझी तब्बेत चांगली आहे. लेडी ब्रॅडफोर्ड कशा आहेत?

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८२

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १८८९

प्रिय लेडी रे,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. माझ्या परतण्याबाबत जे खरोखर संभ्रमात होते त्या माझ्या लोकांमध्ये परत आल्यामुळे सध्या मी खूपच आनंदात आहे. आशा करतो की, आपली फॅन्सी फेअर यशस्वी झाली असेल. त्यातील अतिशय उच्च दर्जाच्या आणि उपयुक्त वस्तू खरेदी करण्यास मला नव्हीच आवडेल. भारत देश सोडून जाण्यापूर्वी आपण उभयता बडोदा भेटीसाठी याल अशी मला आशा वाटते. रॅयल ऑगस्ट गेस्ट पुण्यामध्ये थांबले असताना आपण चांगले कार्य केले असेल याची मला खात्री आहे. हिज रॅयल हायनेस डगूक आणि डचेस कनॉट यांना कृपया माझा सलाम सांगा. तसेच सर ई. ब्रॅडफोर्ड यांनादेखील माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८३

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १८८९

प्रिय मित्र (हिज हायनेस, महाराज, म्हैसूर),

आपल्या पत्राबद्दल आणि छायाचित्रे पाठवून देण्याच्या आश्वासनाबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद. फत्तेसिंहराव यांच्यासाठी आपण जे हत्तीचे पिल्लू पाठविणार आहात ते हत्तीचे पिल्लू म्हणजे मनोरंजनाचा एक मोठा तमाशाच असणार आहे. मी आपणासाठी काही छायाचित्रे पाठवीत आहे. मला खात्री आहे की, तुम्हाला ते खूप आवडतील आणि तुम्ही त्याचा स्वीकार कराल. प्रिन्स क्हिक्टर यांना मी बडोदा भेठीसाठी आमंत्रित केले असून, लवकरच त्याबाबत त्यांचे उत्तर मिळेल, अशी अपेक्षा आहे. सर ऑलिव्हर सेंट जॉन यांना कृपया माझा नमस्कार सांगा. माझ्या बंधूकडूनही आपणास हार्दिक शुभेच्छा. छोट्या राजकुमारांसह आपण सर्व मजेत असाल अशी आशा करतो. यावर्षी हरताळ म्हणजे फार सामान्य बाब होईल असे दिसते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८४

मकरपुरा
१० नोव्हेंबर १८८९

प्रिय लॉर्ड रे,

आपले पत्र आणि त्यातील अतिशय सुंदर भाव आणि शब्द याबद्दल धन्यवाद. आपणास सर्वच बाबतीत सुयश लाभो. येथील हवामान फारच सुंदर आणि विलोभनीय आहे. लोकसुद्धा फारच आनंदी आणि खुश दिसतात. होय, त्यांनी येथे माझे खूपच जोरदार स्वागत केले. प्रिन्स बडोदाला केव्हा येणार, याबाबत मला जरा संभ्रम आहे. इकडे आम्ही सर्व खुशाल आहोत. आपलीही तब्येत चांगली असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८५

मकरपुरा
१२ नोव्हेंबर १८८९

प्रिय मित्र (Sir. Prendergast, Resident, Baroda),

झिंगाराबाबत जे काही घडले ते ऐकून मला फार वाईट वाटले. जर बोट तेथे गेलीच नसती तर फारच बरे झाले असते. कृपया मि. सिंक्लेअर यांना त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल माझ्या वतीने धन्यवाद सांगा. यापुढेदेखील या प्रकरणामध्ये ते सर्वतोपरी मदत करतील याविषयी मला अजिबात शंका नाही. आपणदेखील या संदर्भात शक्ती पणाला लावून काम करावे. लेडी प्रेन्डरगॅस्ट आणि आपली कन्या खुशाल असतील अशी आशा करतो. मला त्यांची भेट घेण्यास नक्कीच आवडेल. पब्लिक पार्कमध्ये आज होणाऱ्या संगीत बँडच्या कार्यक्रमासाठी मी येणार आहे. कदाचित तेथे आमची भेट होऊ शकते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८८६

मकरपुरा
२१ नोव्हेंबर १८८९

प्रिय महाराजसाहेब (म्हैसूर),

हिज हायनेस, आपण पाठविलेला छायाचित्रांचा संग्रह पाहून मला खूप आनंद झाला. खरेच माझ्याकडे असा सुंदर संग्रह नव्हता. मात्र, जेहा कधी मी अशी सुंदर छायाचित्रे काढीन तेहा ती तुम्हाला आठवणीने पाठवून देईन. महाराज साहेबांना भेटायला मला निश्चितच खूप आनंद होईल; परंतु त्यासाठी मी उटीला येणार हे आत्ताच सांगणे जरा घाईचे होईल असे वाटते. सध्या तरी मी गुजरातमध्ये राहण्याच्याच शक्यता अधिक दिसतात. मला आशा आहे की, युवर हायनेस आणि मुले यांना प्रकृती स्वास्थ्य लाभत असेल. आम्ही सर्वदेखील इकडे खुशाल आहोत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८७

मकरपुरा
२६ नोव्हेंबर १८८९

प्रिय मित्र (कर्नल एफ. एच. जॅक्सन),

काही दिवसांपूर्वीच मिळालेल्या आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. सन १८९० च्या उन्हाळ्यामध्ये आयोजित केल्या जाणाऱ्या 'शिकार कप'ची वर्गणी भरण्यास मी अगदी आनंदाने तयार आहे. बडोद्याचे सध्याचे हवामान अतिशय विलोभनीय आहे. त्यामुळे मलाही छान वाटत आहे. राजकुमारांच्या तब्येतीदेखील उत्तम आहेत. आपणही खुशाल असाल, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८८

मकरपुरा
२ डिसेंबर १८८९

प्रिय मित्र (हिज हायनेस, ठाकूरसाहेब, भावनगर),

आपले पत्र मिळाले, वाचून फार आनंद झाला. माझ्या प्रजाजनांमध्ये परत येण्याचा मला खरोखर फारच आनंद झाला आहे. तुम्ही उल्लेख केल्याप्रमाणे त्यांनी माझे खूपच जोरदार स्वागत केले. हिज हायनेस, आपल्याद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या राज्याच्या उत्कृष्ट प्रशासनाविषयीचा एक अहवाल आपण माझ्यासाठी पाठवू शकाल का? शक्य झाल्यास काठेवाडमधील इतर राज्यांच्या प्रशासनाचा अहवालदेखील पाठवावा. आपण आणि मुले मजेत असाल, अशी आशा करतो. मी माझी काही छायाचित्रे आपणाकडे पाठवीत आहे. ती तुम्हाला नक्कीच आवडतील. ते काहीसे जुने आहेत. येथील हवामान फारच मोहक आहे. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. यावर्षी पिकेदेखील खूप चांगली आली आहेत. त्यामुळे रयत खूप आनंदी आणि खुश आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८८९

मकरपुरा

३ डिसेंबर १८८९

प्रिय मिसेस ओड्झॅन,

आपण केलेले सर्व प्रस्तावित नियोजन व व्यवस्था आमच्यासाठी अगदी योग्य असे झाले आहे. आपण ठरविल्याप्रमाणे फत्तेसिंहराव बक्षीस वितरण करतील. मीसुद्धा त्या वेळी तेथे उपस्थित राहीन. आपण मजेत असाल अशी आशा करतो. मला खात्री आहे की, मि. ओड्झॅन बुधवारपर्यंत परत येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८९०

मकरपुरा

१६ डिसेंबर १८९०

प्रिय मित्र (हिज हायनेस राजा नारायणराव पोवार, देवास),

आपली दोन्ही पत्रे मिळाली. वाचून खूप आनंद झाला. सेनापती साहेबांच्या कन्येचे छायाचित्र, जन्मपत्रिका तसेच तिच्या उंचीची मापे आपणास लवकरच मिळतील. नारायणरावांच्या संदर्भात मला सांगावेसे वाटते की, ते फारच संवेदनशील आणि सुसंस्कारित आहेत. मराठ्यांच्या शिक्षणाच्या संदर्भात मला सांगावेसे वाटते की, वारंवार अपयश येत असले तरी त्यासंबंधी पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करतच राहिले पाहिजे. हे लोक शिक्षणाबाबत अजिबातच काळजी करत नाहीत, यात काहीच संशय असण्याचे कारण नाही.

तुमच्या उपयोगी पटू शक्तील अशा काही लोकांना जर प्रशिक्षण देण्याचा तुमचा विचार असेल तर त्यासाठी एक चांगली योजना माझ्याकडे आहे. त्यानुसार दोन होतकरू व हुशार तरुणांना युरोपला शिक्षणासाठी पाठविण्याची सोय करा. युरोपातील यांच्या शिक्षणाचा काळ शक्यतो चार वषषिक्षा जास्त नसावा. मला कळत नाही की, लोकांना शिक्षण देण्याचे तुमचे प्रयत्न वारंवार अयशस्वी का होतात?

आम्ही आपणास आमंत्रित केले तर आपण बडोद्याला येणार का? खरे तर मला प्रत्यक्ष भेटून व्यक्तिगत संबंध निर्माण करायला फार आवडते. आपल्या राज्याचा वार्षिक अहवाल प्रकाशित झाला असेल, तर तो मला मिळू शकेल का? तुमच्या पत्रात तुम्ही आपुलकीने केलेल्या

चौकशीबद्दल धन्यवाद. आम्ही सर्वच खुशाल आहोत हे सांगताना मला आनंद वाटतोय. आपणदेखील सर्व आनंदात असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८९१

मकरपुरा
१६ डिसेंबर १८८९

प्रिय मित्र (सर ऑलिव्हर सेंट जॉन),

बंगलोरहून आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल मी आपला खूप ऋणी आहे. तेथे आपल्या पाहण्यात एखादी वाफेवरची चांगली तीनचाकी सायकल असेल, तर तिच्या किमतीविषयी निश्चित खात्री करवून मला त्वरित कळवा, म्हणजे त्याबाबत मी आपणास निश्चितपणे उत्तर देऊ शकेन. लेडी सेंट जॉन आणि हिज हायनेस महाराजसाहेब* यांना भेटीअंती माझा नमस्कार सांगा. इकडे सध्या छान गुलाबी थंडी पडलीय आणि त्यामुळे माझी प्रकृतीदेखील उत्तम झालीय.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* म्हैसूरचे महाराज

१८९२

मकरपुरा
१९ डिसेंबर १८८९

प्रिय मित्र (General sir Harry Prendergast),

आपण जी आत्मीयतेने विचारपूस केली त्याबद्दल मी उपकृत आहे. आता मला ताप आल्यासारखा वाटत नाही. आशा आहे की, सध्या हवामानात झालेले बदल लवकरच पूर्ववत होतील. लॉर्ड रे आणि लेडी रे यांचे ठरलेल्या दिवशी बडोद्यामध्ये स्वागत करताना मला फार आनंद होईल. त्यांचा भेटीचा कार्यक्रम आम्हालादेखील योग्य झालेला आहे. याबाबत त्यांना सांगण्याची जी तसदी आपण घेतली त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो. ग्रे हॉर्सेसबद्दल आपण जे काही लिहिले त्याबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८९३

मकरपुरा

२५ डिसेंबर १८८९

प्रिय मंत्री,

नवसारी विभागातील कान्ही या गावाच्या खटल्यासंदर्भात कदाचित आपल्या निर्दर्शनास आलेलेच असेल. माझ्या मते एका वर्षाच्या उत्पन्नाचे पैसे आठ आणा भागाने नजराणा म्हणून पाहिजे तितका पुरेसा आहे. इतर प्रकरणांमध्ये कमिशनरचे निष्कर्ष चांगलेच उपयोगी पडले. कृपया वरील बाबतीत मि. ओझॅन यांच्याशी चर्चा करा व त्यांना कळवा.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१८९४

मकरपुरा

३१ डिसेंबर १८८९

प्रिय मित्र (हिज हायनेस महाराज, अक्कलकोट),

आपण जर बडोद्याला येऊ शकलात तर केवळ माझा पाहुणा म्हणून नव्हे, तर मित्र म्हणून आपला यथेचित पाहुणाचार करण्यास मला खूप आनंद वाटेल. आपल्या सर्वच पत्रांबद्दल आपले मनःपूर्वक आभार मानतो. माझी पुतणी मजेत आहे हे ऐकून फार बरे वाटले. इकडचे हवामान सध्या फार उत्तम आहे आणि आम्हा सर्वांच्या तब्येतीदेखील उत्तम आहेत. गव्हर्नर गुरुवारी येथून मुंबईला जातील.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

१८९५

मकरपुरा

४ जानेवारी १८९०

प्रिय मि. ओझॅन,

मला वाटते तुम्ही गेला नाहीत तर बरे होईल, कारण त्यामुळे तुम्हाला येथे अनुपस्थित राहणे भाग पडेल. तुमची गावाच्या संदर्भातील केस मी वाचली. सोमवारी मी तुम्हाला तांबेंच्याविषयी

कळवेन. कृपया त्यांना लगेच ताब्यात घेऊ नका, कारण निर्णय झाल्यानंतर त्यांना अधिक सहजतेने पकडले जाऊ शकते. खरे तर मला तुमच्या पत्राचे उत्तर याआधीच द्यायचे होते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८९६

मकरपुरा
५ जानेवारी १८९०

प्रिय काळीसाहेब,

आपण बडोद्याला कधीपर्यंत येणार आहात? मला आपणास भेटण्याची खूप इच्छा आहे. येथील हवामान फारच सुंदर आहे. गव्हर्नरचा दौरा अगदी यशस्वीरीत्या पार पडला. आम्ही लवकरच लक्ष्मी-विलास या नवीन राजवाड्यामध्ये राहावयास जाणार आहोत. तेथे राहणे मला आताच नाही तर नेहमीच आवडत आलेय, शहरात निघणाऱ्या सर्वच मिरवणुकींचा आणि कार्यक्रमांचा आनंददेखील मी नेहमीच मनसोक्त लुटत आलोय. लक्ष्मीविलास राजवाड्यात या बाबी मिळणे शक्य होणार नाही. आम्ही सर्व इकडे खुशाल आहोत. जयसिंहरावांना तेवढे एक दिवस जरा बरे वाटत नव्हते. आशा करतो की आपली प्रकृतीदेखील उत्तम असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८९७

मकरपुरा
८ जानेवारी १८९०

प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

काही दिवसांपूर्वी मि. ओझॅन यांनी मला एक पत्र पाठविले होते. बडतर्फ केलेले एक मामलतदार श्री. तांबे यांना ते पुन्हा कामावर रुजू करून घेऊ शकतील का? याबाबत ते माझ्याकडे विचारणा करत होते. मला आठवते ते बरोबर असेल, तर काही दिवसांपूर्वी

तुम्हीदेखील याच विषयाला हात घालून असे म्हणाला होतात की, या लॉटमधून काही चांगले अधिकारी मिळू शकले असते. मि. ओझऱ्न यांनी श्री. तांबे यांची केस माझ्याकडे पाठविली होती. तिचा मी बारकाईने आढावा घेतला होता. मला वाटते, आपण एकदा बडतर्फ केलेल्या व्यक्तीला पुन्हा सेवेत सामावून घेऊ नये. असे केल्याने आपल्या प्रशासकीय नीतिमूल्यांवर त्याचा विपरीत परिणाम होईल. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अशा प्रकारच्या वैयक्तिक केसमध्ये आपण नाहकच अडकणार आहोत. विशेष म्हणजे त्यातून निघणारे निष्कर्ष सर्वांकडूनच मान्य केले जातील असेही नाही. मुंबई सरकारनेदेखील विविध कारणांमुळे मामलतदारांच्या विरुद्ध निर्णय दिला आहे. तिसरी गोष्ट म्हणजे शक्यतोवर आपण आपल्या सेवेमध्ये आपल्या माणसांनाच नियुक्ती आणि पदोन्नती द्यायला हवी. जेव्हा तुम्ही मि. ओझऱ्न यांची भेट घ्याल तेव्हा त्यांना या सर्व बाबींचा सविस्तर खुलासा करून समजावून सांगा. उद्या मि. ओझऱ्न कार्यालयीन कामकाजाच्या वेळेत त्यांच्या काही तरी कामासाठी येणार आहेत. तेव्हा तुम्हीदेखील त्या वेळी इकडे येणार का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८९८

बडोदा
१२ जानेवारी १८९०

प्रिय मित्र (कर्नल एफ. एच. जॅक्सन),

६ तारखेचे आपले पत्र मिळाले. तीनचाकी सायकल अद्याप इकडे पोहोचलेली नाही; परंतु लवकरच पोहोचेल अशी अपेक्षा आहे. सायकल मिळताच मी ताबडतोब आपणास कळवीन. नुकताच काही दिवसांपूर्वी मी नवीन राजवाड्यामध्ये राहण्यास आलो आहे. खरोखर येथील वास्तव्य अतिशय आरामदायक आणि सुखकारक आहे. इकडे अजूनही थंडी आहे. हर हायनेस आणि राजकुमार यांच्या तब्बेती उत्तम आहेत. आपणही चांगले असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८९९

कँप डबक

२१ जानेवारी १८९०

प्रिय मित्र (Sir. H. Prendergast),

चार घोड्यांची किमत चार ते सहा हजार रुपये आहे, असे नमूद करून तुम्ही लॉर्ड ब्रॅंडफोर्ड यांना पत्र लिहू शकता. कलकत्याला पत्र रवाना करण्यापूर्वी मला टेलिग्राफ प्रकरणाबाबत आपणाशी चर्चा करावयाची आहे. तेव्हा मी बडोद्याला आल्यावर आपण भेटूया. शुक्रवारी संध्याकाळी ५ वाजता तुम्ही फेरफटका मारायला येऊ शकाल का? गुरुवारी दुपारी ४ वाजता मी येथून बडोद्याला येण्यासाठी निघणार आहे. माझ्या तब्येतीविषयी आपण आपुलकीने केलेल्या चौकशीबद्दल धन्यवाद. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. आशा करतो की, लेडी प्रेंडरगास्ट यांना इकडील उन्हाचा फार त्रास जाणवत नसेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९००

मकरपुरा

६ फेब्रुवारी १८९०

प्रिय मि. ओझेन,

आपल्या पत्राबद्दल आभार. बैठकीची व्यवस्था करण्याबाबत मी नेविन्स यांना सांगितले आहे. मी तेथे असेन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९०१

मकरपुरा

६ फेब्रुवारी १८९०

प्रिय लेडी रे,

रेल्वेमधून हत्ती मुंबईला पाठविता येईल की नाही याची चौकशी मी केली. मात्र, मिळालेल्या माहितीनुसार तसे करता येत नाही. प्राण्यांना रेल्वेने पाठविता येत नाही, क्षमस्व. आमच्याकडे

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४५९

सध्या खूपच विलोभनीय हवामान आहे आणि सकाळचे वातावरण तर विशेष उत्साहवर्धक असते. या महिन्याच्या १२ तारखेला अक्कलकोटचे राजेसाहेब बडोद्याला येतील, असे मला अपेक्षित आहे. लॉर्ड रे कसे आहेत? कृपया आपण त्यांना माझा नमस्कार सांगाल का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ फेब्रुवारी १८९०

प्रिय सर (मि. इलियट),

अलीकडे १० तारखेपासून आम्ही नवीन राजवाड्यामध्ये राहावयास आलो आहोत. खरेच हा राजवाडा खूप देखणा आहे. त्यातील खोल्या अतिशय प्रशस्त आहेत. मात्र, त्यापैकी काही खोल्या खूप लहानसुद्धा आहेत. मला वाटते की, या खोल्या एकमेकींशी व्यवस्थित जोडलेल्या नाहीत. बन्याच खोल्या उगवतीकडे उघडत असल्याने तेथे उन्हाळ्यामध्ये जरा त्रासदायक ठेरेल, असे वाटते. खूप लोकांना राहता येईल इतकी राजवाड्याची क्षमता नाही. त्यामुळे बन्याच जणांना बाहेर राहावे लागेल. असे असले तरी महिला वर्गाच्या सदनिका मात्र अतिशय आरामदायक आणि एकमेकींशी खूपच चांगल्या प्रकारे जोडलेल्या आहेत हे विशेष. मि. गोल्डरिंग यांच्या देखरेखीखाली राजवाड्याच्या फरशीचे काम सुरु आहे आणि मला खात्री आहे की, जेव्हा ते पूर्ण होईल तेव्हा या राजवाड्याच्या सौंदर्यात अधिकच भर पडेल.

प्रिन्स अल्बर्ट हिक्टर यांचे १३ मार्चला बडोद्यामध्ये आगमन होणे आम्हाला अपेक्षित आहे. ते एक दिवस येथे मुक्काम करून १५ मार्चला सकाळी येथून रवाना होतील. सिंगारा नौका कुलाब्याच्या खाडीमध्ये पोहोचली आहे. सेनापती आणि नवाबसाहेब तिची छोटी चाचणी घेण्यासाठी नौका घेऊन जातील. लवकरच आता नौकानयनाचा मोसम येत आहे. त्या वेळी मला तिचा उपयोग करावयाचा आहे. अंतर वाचविण्याच्या विचाराने बोटीचा कप्तान नियोजित मार्गाएवजी दुसऱ्याच मार्गाने गेला. त्याचा हा मूर्खपणाचा निर्णय जरा महागातच पडला. माझ्याकडील जुनी बोट मी ७०००/- रुपयांमध्ये एका अमेरिकन गृहस्थाला विकून टाकली आणि मी १००००/- रुपयांना एक नवीन नौका विकत घेतली. दोन्हीमधला आलेला ३००० रुपयांचा फरक आणि कदाचित दुरुस्तीसाठीचा पूर्णच किंवा काही प्रमाणातील खर्च मला द्यावा लागणार आहे. अक्कलकोटचे राजेसाहेब सध्या आमचे विशेष अतिथी आहेत. राजेसाहेब म्हणजे बावीस वर्षांचे अतिशय तरुण आणि उमदे असे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांना अद्याप प्रशासनाची कायदेशीर सूत्रे प्राप्त झालेली नाहीत, मात्र येत्या काही काळात लवकरच ती मिळण्याची शक्यता आहे. रे दाम्पत्याने आमच्या विनंतीला मान देऊन बडोद्याला निरोपाची भेट दिली. त्यांचा इथला मुक्काम फार चांगला पार पडला. राज्याचे प्रशासन नेहमीप्रमाणे सुरक्षित चालले आहे, क्वचितप्रसंगी एखादे महत्वाचे प्रकरण समोर येते. मात्र, प्रत्येक प्रकरण मार्गी लावण्यासाठी लागणारा वेळ खरेच खूप जास्त महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४६०

असतो. हर हायनेस जमनाबाई साहेब सध्या त्यांच्यासाठी सवत्या सुभ्याच्या मागणीचे आंदोलन करत असून, त्यासाठी आवश्यक त्या कागदपत्रांची जुळवणीदेखील त्यांच्याकडून सुरु आहे. हे प्रकरण अतिशय वाईट आणि गुंतागुंतीचे झालेय. त्याच्याशी संबंधित काही महत्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत. १) दागदागिन्यांचा प्रश्न, २) त्यांच्याकडून झालेल्या खर्चाच्या बाबतचे प्रश्न, ३) त्यांना द्याव्या लागणाऱ्या रकमेचा प्रश्न. या तिनीपैकी पहिला प्रश्न सोडविणे अतिशय अवघड आहे.

परकीय आक्रमणाच्या वेळी सैन्याच्या नेमक्या किती तुकड्या सहभाग घेतील याची निश्चित संख्या ब्रिटिश सरकारला हवी आहे. आपण चांगल्याप्रकारे जाणताच की, या प्रकरणामध्ये इतर खूप सारे प्रश्न अंतर्निहित आहेत. ते या विषयात डोके वरती काढणार हे नक्की. अशा तर्फ्ये प्रश्न ज्या पद्धतीने सोडविले जातील त्यावरच खरे तर संस्थानी राज्यांचे भवितव्य अवलंबून असणार आहे. माझी तब्येत उत्तम आहे आणि राज्याच्या कामकाजाच्या रगाड्यातून जरा उसंतही मिळालेली आहे. तुमच्याकडून मिळणाऱ्या अनेक चांगल्या गोष्टींबरोबर तुम्ही माझ्या तब्येतीबाबत जी आपुलकीने चौकशी करता ते खरे तर मला फारच भावते. हर हायनेस आणि मुलांच्या तब्येतीदेखील अगदी उत्तम आहेत. फत्तेसिंहराव सध्या मराठीचे प्राथमिक धडे गिरवत आहेत. दात येत असल्यामुळे जयसिंहरावांना आज जरासा ताप आला होता. जयसिंहराव आता चालायला लागले आहेत. त्यामुळे त्यांचे स्वतःचे बरेव मनोरंजन होते. यावर्षी उन्हाळ्यासाठी मी उमरठलाच जाण्याचा विचार करीत आहे. कारण आता मला माझे राज्य आणि माझे लोक यांना सोडून फार दूर जाणे आवडेनासे झालेय. आता त्यांच्या सहवासात राहणेच मला अधिक आवडेल.

कृपया मिसेस इलियट यांना माझ्या वतीने नमस्कार सांगाल का? पॅक्हेलियनच्या विरुद्ध दिशेला आणि रेल्वेच्या थोडेसे जवळ वस्तुसंग्रहालयाचा पाया खोदण्याचे काम सुरु आहे. लवकरच आपल्या भेटीचे भाग्य प्राप्त होईल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९०३

न्यू पॅलेस, बडोदा
२४ फेब्रुवारी १८९०

प्रिय बाळासाहेब (हिज हायनेस राजेसाहेब, अक्कलकोट),

मला असे समजले की, तुम्हाला तुमच्या राजवाड्याची छायाचित्रे मिळाली आहेत. कृपया तुम्ही ती आमच्याकडे पाठवू शकाल का? पाहून झाल्यानंतर मी ती परत पाठवून देईन. आज आपणासमवेत रपेट मारण्यास मला खूप आवडेल. त्रासाबद्दल क्षमस्व.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४६९

१९०४

न्यू पॅलेस, बडोदा
२५ फेब्रुवारी १८९०

प्रिय मिस मॉक्सॉन (Moxon),

कृपया आपण ‘डायमंड हॉस’ ही माझ्याकडून भेट म्हणून आणि बडोदा संस्थानाच्या वर्तीने आपणास आठवण म्हणून स्वीकार कराल का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९०५

॥ श्री ॥

मकरपुरा
१२ मार्च १८९०

प्रिय सौ. ताराबाई भोसले, सावंतवाडी,

अनेक आशीर्वाद विशेष. आपले तारीख ९ मार्चचे पत्र आले. त्याचे पूर्वी एकही पत्र आले नसून एक फोटोग्राफ मात्र आला आहे व त्याबरोबर पत्र नव्हते. त्यामुळे मला चमत्कारिक वाटले. पत्रे पाठविली असतील तर का आली नाहीत याचा आपण चांगला तपास करावा. कारण तसे होऊ नये. आमच्या सर्वत्रांच्या तब्येती मजेत आहेत व आपल्याही चांगल्या आहेत हे जाणून बरे वाटले. आपले पत्र कधीच येत नव्हते, ते आजच आल्याने बहुत संतोष झाला. कळावे हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

१९०६

॥ श्री ॥

उमरठ
१ एप्रिल १८९०

ती. गंगारूप मातोश्री खासीबाई साहेब, छत्रपती संस्थान, करवीर, वडिलांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा करद्वय जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना आपल्याकडून ता. २६ माहे मजकुराचे पत्र आले, ते वाचून फार आनंद महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४६२

झाला. आपण सुरक्षित पोहोचल्याचे समजण्याकडे लक्ष होते. आम्ही सर्व ता. २६, बुधवारी निघून सुखरूप येथे पोहोचलो. उभयंता चिरंजीव विजयीभव. फत्तेसिंहराव व जयसिंहराव यांच्या तब्येती आनंदात आहेत. तूर्त उन्हाळ्याचे दिवस येथे राहण्याचा विचार आहे. ही जागा समुद्रकाठी असल्यामुळे बरीच सुखावह आहे. इकडील काही काळजी करू नये. वरचेवर पत्र पाठवून समाचार कळवीत जावा. कळावे. बहुत काय लिहिणे. सेवेशी ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९०७

ती. गंगारूप लक्ष्मीबाई शिंदे, मुक्काम गवाल्हेर, वडिलांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा साष्टांग दंडवत. विज्ञापना तराईत तारीख ७ माहे मे सन १८९० इसवी पावेतो मुक्काम उमरठ, प्रांत नवसारी, येथे सर्वत्र मंडळीसह सुखरूप असो. विशेष आपल्याकडून फार दिवस झाले, पत्र येऊन समाचार कळला नाही. तरी असे न होता वरचेवर पत्र पाठवून कुशल समाचार कळवीत असले पाहिजे.

आपले तिकडून श्रीमंत महाराजसाहेब यांच्या बहिणीच्या लग्नासंबंधीचा खलिता आमच्याकडे सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. पोशाख वगैरे रीतीप्रमाणे पाठवून देण्याविषयी इकडून तजवीज होत आहे. श्रीमंत शिंदे सरकार महाराजसाहेब यांच्या लग्नाचा विचार चालल्याचे ऐकिवात आहे व त्यासंबंधाने आपणास सुचविण्याचे की, इकडे आमचे बंधू ती. रा. रा. दादासाहेब, सेनापती साहेब यांस एक कन्या लग्नाची आहे. तिचा शरीरसंबंध तिकडेस झाल्यास इष्ट आहे. तरी या कामी आपण मदत करण्याचे करतील. बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय, ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९०८

॥ श्री ॥

उमरठ

१० मे १८९०

ती. गंगारूप मातोश्री खाशीबाई छत्रपती, संस्थान कोल्हापूर, वडिलांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा शिरसाष्टांग दंडवत, विज्ञापना तारीख ८ माहे मे सन १८९० इसवी पावेतो मुक्काम उमरठ, प्रांत नवसारी, येथे सर्वत्र मंडळीसह सुखरूप असो.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४६३

विशेष. आपल्याकडून जिजाबाई कुडाळकर हुजरे यांच्याबरोबर पत्र आले ते पावले. त्यातील सर्व मज़ूर समजला व त्यांनी आपले क्षेमकुशलतेचा समाचार कळविला ते ऐकून समाधान वाटले. असेच वरचेवर कुशलतेचे पत्र पाठवीत असले पाहिजे. इकडेस आमची व उभयता छोटे महाराज यांची तब्येत मजेत आहे, काळजी नसावी. आपण आपले प्रकृतीस जपत जावे. कळावे. बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९०९

७ जून १८९०

प्रिय मंत्री (मणीभाई जसाभाई),

होय, केरशावने (Kershaw) रेसिडेन्सीमध्ये वकील म्हणून जायला नकोच होते. माझ्या संमतीशिवाय त्यांना वकील म्हणून नेमून आपण योग्य केले नाही, असेच माझे ठाम मत आहे. या प्रकरणाबाबत तुम्ही नेमका विचार करता की नाही हे पाहण्यासाठीच मी थांबलो होतो. मात्र, तुम्ही तो केला नाही, कदाचित चुकून तसे झाले असेल. अशा प्रकरणांमध्ये मंत्रांनी अतिशय काळजीपूर्वक वागले पाहिजे, विशेषत: जेव्हा ते व्यक्तीशी संबंधित असेल तेव्हा तर अधिक. एकदा गोष्ट घडून गेली की मागाहून चूक निस्तरणे ही अतिशय अवघड गोष्ट होऊन बसते. त्यातून निर्माण होणारी कटुतेची भावना अंतिमत: कुणासाठीच फायदेशीर नसते. तिकडे वकील पाठवायचा की नाही याबाबत नंतर निर्णय घेण्यात येईल, तूर्तास तुम्ही संबंधित व्यक्तीला पाठविणे स्थगित करा. कारण मी तेथून दूर आहे. दरम्यान, आवश्यकता भासल्यास माझे सचिव तिकडे जातील. ते नेहमीच जातात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९१०

मकरपुरा
१७ जुलै १८९०

प्रिय मित्र (Sir. Harry Prendergast, Resident),

आपण इकडे परत आला आहात हे ऐकून मला फार आनंद झाला. मात्र जहाज प्रवासाच्या दरम्यान आपल्या हाताला इजा झाली होती हे ऐकून फार वाईटदेखील वाटले. आपण कदाचित अनुभवलेच असेल की, हवामान फारच खराब आहे. इंग्लंडमध्ये आपले कुटुंबीय खुशाल आणि आरोग्यसंपन्न असतील अशी आशा करतो. तुमच्या हाताचे दुखणे आता कसे आहे?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९११

मकरपुरा
३१ जुलै १८९०

प्रिय सर (मि. इलियट),

आपल्या अतिशय छान पत्राबद्दल आणि त्यातून दिलेल्या शुभेच्छांबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. आज संध्याकाळी आपण माझ्यासोबत ड्राईक्साठी येणार का? तुम्ही कडी येथे होता हे बरे झाले. प्रिन्स शिवाजीराव यांच्या जन्माची आनंदवार्ता तुम्हाला टेलिग्रामने देण्याविषयी मी सांगितले होते. मला याची चांगलीच जाणीव आहे की, माझ्याशी संबंधित बाबींची तुम्हाला जितकी आत्मीयता आणि आवड आहे तितकी इतर कुणाला नाही. म्हणूनच तुम्हाला आवर्जून निरोप पाठविण्याचे निर्देश दिले होते. जिमखान्याजवळून मी तुम्हाला सोबत घेईन. मला वाटते तेथे कबुतरांची शिकार करण्यासाठी ते जाणार आहेत. माझा आवाज जरा बसलाय. तेवढे सोडले तर बाकी माझी प्रकृती उत्तम आहे, मला अगदी ताजेतवाने आणि उत्साहवर्धक वाटत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९१२

मकरपुरा
६ ऑगस्ट १८९०

प्रिय मित्र (Sir. Harry Prendergast),

कृपया माझ्या वतीने आपण कर्नल साहेबांना धन्यवाद द्या आणि त्यांना माझा निरोप सांगा की, मी येण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करीन. मात्र, त्यांनी कोणत्याही परिस्थितीत माझी वाट बघत थांबू नये. त्याचे कारण असे आहे की, माझी सर्दी अजूनही बरी झालेली नाही, लवकरच ती थांबेल असे वाटतेय. आशा करतो की, आपण सर्व मजेत असाल. हर हायनेस आणि छोटे बाळदेखील मजेत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९१३

मकरपुरा
८ ऑगस्ट १८९०

प्रिय मित्र (राजा नारायणराव पोवार, देवास ज्युनियर),

५ तारखेचा तुमचा टेलिग्राम मिळाला आणि मला फार आनंद झाला. गेल्या काही दिवसांपासून मला सर्दीचा थोडा त्रास जाणवत आहे, मात्र आता मी जरा बरा आहे; परंतु अजूनही संपूर्ण आराम मिळालेला नाही. येथे पाऊस फारच चांगला पडल्यामुळे ऋतुमानात अतिशय चैतन्यमय बदल झालेले आहेत. वातावरणात अजूनही जरा उकाडा जाणवतोय, अजून पाऊस येण्याचे ते सुचिन्ह आहे. आम्ही सर्व मजेत आहोत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९१४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ सप्टेंबर १८९०

प्रिय सर हॅरी (Sir. Harry Prendergast, Resident, Baroda),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. शिमला हे ठिकाण आपणास फारच सुंदर आणि नयनरम्य वाटले हे ऐकून आनंद झाला. वर्षाच्या या दिवसांमध्ये जर मला शिमल्याला राहण्याची संधी

मिळाली असती, तर मी किती आनंदी असतो बरे ! हिज हायनेस व्हाईसरॅय यांचा दौरा यावर्षी बडोद्याला होणार नाही याचे जरासे वाईट वाटले. आपण इकडून गेल्यानंतर येथे खूपच दमदार पाऊस पडला. विशेष म्हणजे तो अगदी वेळेवर पडला हे खूप चांगले झाले. या पावसामुळे इकडचे संपूर्ण ऋतुमानच बदलले असून, प्रत्येकाच्या चेहन्यावर प्रसन्नता झालकत आहे. वातावरणामध्ये अजूनही उकाडा जाणवत असल्यामुळे आणखी पाऊस पडण्याची शक्यता आहे. कर्नल मेलिस (Mellis) यांना कृपया माझा नमस्कार सांगा. आपण हिज एक्सलन्सीना माझा निरोप दिला असेल, अशी आशा आहे. त्यांचा ताप आता कमी झाला हे ऐकून बरे वाटले. आपला कधीपर्यंत इकडे परतण्याचा बेत आहे? आम्ही सर्व जण बरे आहोत. आपण केलेल्या चौकशीबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९१५

मकरपुरा
१८ नोव्हेंबर १८९०

ती. गंगारूप मातुश्री खाशीबाई साहेब छत्रपती यांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. बडोदे यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकाल चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत ता. १८ माहे नोव्हेंबर सन १८९० पावेतो मुक्काम मजकुरी वडिलांचे आशीर्वाद करून समस्त मंडळीसह सुरक्षित असो. विशेष आपली दोन पत्रे एक ता. ५ चे व दुसरे ता. १३ नोव्हेंबरचे अशी पावली. वाचून आनंद झाला. श्रीमंत शाहू छत्रपती महाराज यांचे इकडे येण्यासंबंधाने आपला आशय आम्हास समजला. या संबंधाने आपण काही काळजी करू नये.

आमची व त्रिवर्ग चिरंजीवांच्या तब्येती आनंदात आहेत. येथील हवा चांगली आहे. आपलेकडील कोणी इसम यास नोकरी देण्यासंबंधाने कळविण्याचे की, आमचे येथे हल्ली नोकर लोकांची भरती पुष्कळ झाली असल्याने जास्त लोक ठेवण्याचे नसून किंत्येक खात्यांतून पुष्कळ नोकर कमीच करावयाचे आहेत. सबब तिकडे कोणास इकडे नोकरी देण्यासंबंधाने वचन देण्याचे करू नये. आपण आपल्या तब्येतीस जपत जावे. कळावे, बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९१६

महाबळेश्वर
७ एप्रिल १८९१

प्रिय मित्र (Sir. Prendergast),

दोन दिवसांपूर्वीच मला सर टी. माधवराव * यांच्या निधनाची वार्ता समजली. खरोखरच ही फार दुःखदायक घटना घडली. उद्या संध्याकाळी आपण दोघे घोडेस्वारीसाठी जाऊया. त्यासाठी आपल्या घरी घोडा पाठविण्याची मी व्यवस्था करतो. संध्याकाळी ५ वाजता टेंपल हॉल येथून मी रपेट सुरु करीन. मी मजेत आहे. धन्यवाद.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* ४ एप्रिल १८९१ रोजी त्यांचे निधन झाले. १६ मे १८७५ रोजी बडोद्याचे दिवाण म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यात आलेली होती. २८ सप्टेंबर १८८२ रोजी ते सेवानिवृत्त झाले होते.

१९१७

महाबळेश्वर
९ एप्रिल १८९१

ती. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब गायकवाड, बडोदे,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा शिरसाठांग दंडवत. विज्ञापना तागाईत ता. ८-४-१८९१ पावेतो मुक्काम महाबळेश्वर आपले आशीर्वादे करून सर्वत्र मंडळीसह सुखरूप असो. विशेष. आपल्याकडून बळवंतराव कोठी येथे आले, त्यांनी नागपूरचे भोसले राजे यांचे चिरंजीवाच्या स्थळाबद्दल मजकूर सांगितला. त्यावरून भोसलेराजे यांचे चिरंजीव चौथी इयत्ता शिकत आहेत व त्यांचे उत्पन्न पेन्शनशिवाय तीन एक लक्षाचे आहे, तर हे स्थळ करण्यास काही हरकत आहे, असे आम्हास वाटत नाही.

दोन-चार दिवसांपासून आकाश निरभ्र असून, हवा थंड झाली आहे. तेणेकरून उष्णता होत नाही. येथे चिरंजीव विजयीभव फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव व शिवाजीराव आदीकरून आम्हा सर्वांच्या तब्येती मजेत आहेत. काळजी नसावी. आपण आपल्या तब्येतीस जपत जाऊन तिकडील सर्वांची कुशलता वरचेवर लिहून कळवीत असावे. बहुत काय लिहिणे, लोभ असावा ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९१८

लानौली

१५ एप्रिल १८९२

प्रिय मंत्री (मणीभाई जे.),

कदाचित मला युरोपला जावे लागणार आहे. तेव्हा कृपया तुम्ही मि. आठल्ये यांना म्युनिसिपल योजना आणि त्याच्याशी संबंधित कागदपत्रे घेऊन इकडे पाठवून द्याल का? या वेळी मी सर्वच आदेश अगदी स्पष्ट आणि संक्षिप्त व मोजक्या अशा स्वरूपाचे काढणार आहे. त्यासाठी मला मी बाहेर असताना वेळेवेळी जे आदेश काढले होते त्या सर्वांची गरज भासणार आहे. सर्वच अधिकार सूत्रे कौन्सिलच्या हाती देण्याबाबत मी सहमत असू शकत नाही. त्यासंदर्भात मला ज्या कोणत्या संदर्भाची गरज भासेल ते ते सर्व संदर्भ माझ्यासमोर ठेवावेत. आवश्यकता पडल्यास त्याचे मेमोरेंडम तयार करावेत आणि हे सर्व काम तुम्ही आणि तुमच्या इतर अधिकाऱ्यांनी करावयाचे आहे याची नोंद घ्यावी. संस्थानाची नेमकी परिस्थिती काय आहे हे भारत सरकारला निश्चितपणे माहिती असण्याची शक्यता नाही आणि म्हणूनच त्यांना नेमके काय हवे आहे ते समजून घेणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे हे अतिशय कठीण आहे. मागे मी माझ्या पत्रात सांगितल्याप्रमाणे बदलत्या परिस्थितीला अनुलक्षून मी भारत सरकारच्या सर्वच अपेक्षांना खरे उतरण्यासाठी अगदी भरपूर प्रयत्न करण्यासाठी स्वतःला तयार केलेले आहे. हे सर्व विशेषत: मी युरोपमधून पाठविलेल्या माझ्या आदेशांच्या संबंधात सांगत आहे. कदाचित एखाद्या अतिधाडसी व्यक्तीने त्या आदेशांचा अर्थ बेकायदेशीर असा लावला असेल. कदाचित त्यात त्याची काही विशेष रुची असेल म्हणून. संस्थानिक राज्याची स्थिती जेव्हा स्थिर आहे अशा अनिश्चित दिवसांमध्ये हे घडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही आणि अशी परिस्थिती उद्भवली तर मला त्याचे आश्चर्यदेखील वाटले नसते.

माझ्या पत्राचे उत्तर मला अगदी स्पष्ट आणि सविस्तर असे हवे आहे. मला आणि माझ्या मंत्र्यांना संभ्रमात आणि कोऱ्यात टाकणारे ते पत्र नसेल याची काळजी घ्या. अशा प्रकारच्या अनिश्चित आणि अस्पष्ट गोष्टींमुळे भविष्यात अनेक धोके व समस्या निर्माण होतात. इकडचे हवामान फारच सुखावह आणि प्रसन्न आहे, ते मला फारच मानवले असून माझी प्रकृती अगदी ठण्ठणीत झाली आहे. मला अगदी सशक्त आणि मनोबल उंचावल्याची भावना जाणवत आहे. बडोद्यामध्ये झालेले बदल मला या खेपेइतके पूर्वी कधीच इतके प्रशंसनीय वाटले नव्हते. आपली प्रकृती निश्चितच उत्तम असेल अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९१९

लानौली
१५ एप्रिल १८९२

प्रिय सर (Mr. F. A. H. Elliot),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. नारवदार (Narvadars) आणि त्यांच्या प्रकरणाबाबत आपण जी भूमिका घेतली त्याला माझे पूर्णपणे समर्थन आहे. एकंदरीत इकडचे हवामान चांगले आणि प्रसन्न आहे. तुम्हाला माहीतच आहे की, सध्याच मी माझ्या युरोप दौऱ्याविषयी नक्की काहीच सांगू शकत नाही. ज्या प्रकारे गोष्टी घडवून आणल्या जात आहेत ते पाहता हा दौरा चांगला होईल की नाही याबाबत प्रश्नचिन्हच आहे. यातूनही समजा जर मी जाण्याचा निर्णय घेतलाच तर इतक्या कमी काळात जाण्याची तयारी व्यवस्थित होईल की नाही याबाबत तुम्हाला काय वाटते? समजा जर युरोपला जाण्याबाबतचा प्रश्न मिटला तर जाण्यापूर्वी आपली भेट होईल, अशी आशा करतो. संस्थानातील माझ्या गैरहजेरीमध्ये राज्याची संपूर्ण सत्ता कौन्सिलच्या हाती देण्याच्या कल्पनेला माझी संमती नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९२०

लानौली
१८ एप्रिल १८९२

प्रिय सर (Mr. F. A. H. Elliot),

मला युरोपच्या दौऱ्यावर निघणे शक्य होईल अशी परिस्थिती अद्याप तरी निर्माण झालेली दिसत नाही, याचे मला फार वाईट वाटते. कदाचित भारत सरकारची तशी इच्छा असेलही; परंतु मी सत्तेची संपूर्ण सूत्रे कौन्सिलच्या हाती देऊ शकत नाही. भारत सरकारच्या अपेक्षांची योग्य वाटेल अशी पूर्तता केल्यानंतरच युरोपचा दौरा सुरु करण्याचा माझा विचार आहे. सरकारलाढेखील कळू द्या की, मी येथील सर्व परिस्थितीचे योग्य मूल्यमापन करून त्यांच्या अपेक्षांची पूर्तता करण्यासाठी माझ्या परीने शक्य तेवढे जास्तीत जास्त प्रयत्न केले आहेत. सर्व परिस्थिती लक्षात घेता भारत सरकारच्या सर्वच अपेक्षा पूर्ण करणे ही संस्थानांच्या हितासमोरील सर्वात गंभीर समस्या आहे. या परिस्थितीमधून मार्ग काढत असताना, भारत सरकारला आव्हान देणे किंवा त्यांच्या आज्ञेचा अवमान करणे असा माझा अजिबात हेतू नाही आणि तसे मी कधी करणारदेखील नाही किंवा माझ्या कोणत्याही मित्रांनी तसे करण्याबाबत मला कधीही सुचिविलेले नाही. आपणास माझ्या

बाबतीत काय वाटते? खरेच मला याबाबतीत फारच काळजी वाटतेय आणि माझी मनापासून अशी इच्छा आहे की, या संपूर्ण प्रकरणाचा लवकरात लवकर काही तरी चांगला शेवट क्वावा. मला वाटते की, माझे मंत्री कोणत्याही सकारात्मक परिणामाशिवाय आणि ध्येयाशिवाय नुस्तीच कृती करत आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९२१

लानौली
२७ एप्रिल १८९२

प्रिय कर्नल रेनॉल्ड्स (रेसिडेंट, बडोदा),

एक्हाना आपणास समजलेच असेल की, ७ मे रोजी 'एस. एस. रोमन' युरोपला जाण्याची माझी तयारी झालेली आहे. माझ्या मते प्रशासनाशी संबंधित ज्या गोष्टी अतिशय महत्त्वाच्या आणि तातडीच्या आहेत त्याविषयी मी काही निश्चित व्यवस्था संमत केलेल्या आहेत. ज्याबाबत मला असा विश्वास आहे की त्या बाबी अगदी किरकोळ आहेत त्या सर्व मला नंतर आदेश काढण्यासाठी पाठविल्या जातील. राज्याच्या वर्तमान आणि भविष्यकालीन हिताच्या दृष्टिकोनातून विचार करता राज्याच्या सत्तेचे संपूर्ण अधिकार कौन्सिलला देण्यास माझी संमती नाही आणि राज्याच्या प्रशासनाला तशी आवश्यकतादेखील नाही असे माझे मत आहे. माझ्या राज्याचे प्रशासन आणि माझे लोक यांना मी जे ओळखतो, त्यावरून मला खात्री आहे की, केलेल्या व्यवस्थेमध्ये राज्यकारभार नक्कीच सुरक्षित चालेल. प्रशासनाविषयी एखादी ठाम धारणा बनविण्यापूर्वी मी तुम्हाला हे पत्र लिहीत आहे. त्यामागचे कारण हेच आहे की, आपणास माझ्या आदेशांची दिशा आणि स्वरूप लक्षात आले पाहिजे. जेणेकरून माझ्या गैरहजेरीमध्ये राज्यकारभार कसा चालवावा याबाबत कोणतेही गैरसमज होणार नाहीत. या सर्व व्यवस्था करत असताना १८ मार्चला तुम्ही मंत्रांना जे पत्र लिहिले त्यातील मुद्दे लक्षात घेण्यावर मी पूर्ण लक्ष दिलेले होते. परिणामी सुरुवातीला मी विचार केला त्यापेक्षा अधिक सत्ता मी दिलेली आहे. हे पत्र मी तुम्हाला यापूर्वीच लिहायला हवे होते; परंतु कामाचा जास्त ताण असल्यामुळे मला ते लिहिता आले नाही. आशा आहे की, ७ मे रोजी युरोपला निघण्यासाठी आपण तयार असाल. हा प्रवास नक्कीच सुखकारक आणि उपयुक्त ठरेल, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४७९

१९२२

लानौली

२७ एप्रिल १८९२

प्रिय पुतणे (श्री. गणपतराव एस. गायकवाड),

तुमच्या अतिशय सुंदर पत्राबद्दल धन्यवाद. तुमची पत्नी आणि मुले यांचे छान चाललेय हे वाचून फार आनंद झाला. इकडे आल्यानंतर झालेला हवापालट मला फारच मानवला आहे. किंबहुना त्यात अधिकच भर पडेल असे दिसतेय. युरोपला निघण्यापूर्वी तुम्हा सर्वांना भेटण्याचा योग जुळून येईल का? बडोद्यात सध्या फार ऊन आहे का? आपले सर्वच आप्तस्वकीय आनंदात आहेत हे ऐकून फार बरे वाटले. हकीम साहेबांनी दिलेल्या औषधांचा मला चांगलाच गुण पडलेला आहे. वर्षातल्या या दिवसांमध्ये इंग्लंडला जास्त थंडी असेल का?

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१९२३

लानौली

२७ एप्रिल १८९२

प्रिय पेस्तोनजी,

तुमच्या म्हणण्याशी आणि तुम्ही काढलेल्या निष्कर्षाशी मी अजिबात सहमत नाही. तुमच्यासारख्या जबाबदार अधिकाऱ्याने जे मेमो तयार केले त्याच्या आधारे मी जे विविध आदेश पास केले त्यांच्या परिणामांकडे मी कधीच लक्ष दिले नाही. त्यांचे परिणाम कदाचित अतिशय वाईट झाले असतील. कामाच्या बाबतीत ज्यांच्यावर मी अगदी प्रचंड असा विश्वास ठेवतो, त्या माझ्या अधिकाऱ्यांनी माझ्यासमोर जी काही प्रकरणे जशा स्वरूपात ठेवली असतील त्यावरूनच मी त्याबाबत निवाडा करत असतो. मग चुकांकडे लक्ष द्यावयास नको का? आणि त्यांच्या चुका लक्षात आणून देणे व दुरुस्त करणे म्हणजे संबंधितांच्या विरुद्ध चुकीचे किंवा अनावश्यक धोरण ठरते का? मला वाटते की, कुणीही सदसद्विवेक जागृत असणारी व्यक्ती असा विचार करणारच नाही. निःपक्षपातीपणे केलेल्या शिक्षा आणि दिलेले सम्मान यांच्यामुळे तर जगाची प्रगती शक्य होत असते. कोणत्याही गोष्टीवर सर्व बाजूनी विचार करा आणि कोणत्याही निष्कर्षप्रत पोहोचण्यासाठी गडबड करू नका. कोणत्याच अधिकाऱ्याला आणि विशेषत: तुमच्यासारख्या जबाबदार अधिकाऱ्याला त्रास देण्याची किंवा अडचणीत आणण्याची माझी अजिबात इच्छा नाही. तुमच्याकडे प्रश्नसनातील

पदाव्यतिरिक्त स्वतःच्या काही खास आणि दर्जेदार गुणांचा संग्रह आहे. मला नेहमीच असे निर्दशनास आलेले आहे की, तुम्ही माझ्या आदेशांची आणि सर्व प्रकारच्या सुधारणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नेहमीच हसतमुख्याने तत्पर असता.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९२४

सेंट मॉर्टिस,
१० ऑगस्ट १८९२

प्रिय मि. पेस्तोनजी,

तुम्ही पाठविलेल्या विविध पत्रांबद्दल आणि त्यातून दिलेल्या बित्तंबातम्यांबद्दल धन्यवाद. पुण्यामध्ये छोटच्या मुलांचे बरे चाललेय, हे ऐकून आनंद झाला. आशा आहे की तेथे निरनिराळ्या प्रकारचे पुष्कळ सेवक नसतील. आपण स्वान्यांवर हजारो पौंड खर्च करत असतो. खरे तर तो सर्व पैसा अगदी सहज वाचविला जाऊ शकतो. मागे पुष्कळ लोक असले म्हणजे खूप आराम, असा अर्थ कधीच नसतो. किंबहुना त्याच्या उलट अर्थ असतो. जेथर्पर्यंत लहान बालकांचा प्रश्न असतो तेथर्पर्यंत माझ्या मते त्यांच्या गरजा अतिशय मर्यादित असतात आणि म्हणूनच विनाकारण सेवकांची संख्या वाढवू नका. त्यासंबंधी अतिशय कडक व काटेकोर धोरण निश्चित करा आणि ज्यांची खरोखर आवश्यकता आहे तेवढेच लोक फक्त तेथे राहू द्या. मला समजले की, काकासाहेब तिकडे मुलांकडे आले नाहीत. काही हरकत नाही. मला खात्री आहे काहीतरी चांगल्या आणि योग्य कारणासाठीच ते तेथे हजर राहू शकले नसतील. मी ऐकलेय की, त्याएवजी गणपतरावांचे वडील तेथे आले आहेत. सारी कामे बन्याच प्रमाणात मी दिलेल्या आदेशांच्या अनुरूप झालीत. मात्र, मला असे दिसतेय की, सध्या गायकवाड कुटुंबातील लोक आमच्या सोबत राहण्यापेक्षा स्वतःची कामे सांभाळण्याची जास्त काळजी घेतात. त्यामुळेच ही भावना लक्षात घेऊन त्यांच्यापैकी कुणालाही मुलांसोबत राहण्याबाबत विचारणा करू नका. जेव्हापासून त्यांच्यात बदल व्हायला लागलेत तेव्हापासून मीदेखील त्यांना काही देत नाही. आपण फारच अडचणीत आहेत असेही त्यांना दाखवू नका, तसे करणे चुकीचे होईल. आनंदराव हे एकटेच आहेत जे लक्ष घालतात. संपत्ती वाईट असते, असे म्हणतात, तरीही ती खूप वाईट असते असे नवकीच नाही. माझी जीवनविषयक तत्त्वे कधीच कोणत्या व्यक्तींच्या किंवा नात्याच्या प्रभावाखाली दडपलेली नाहीत आणि नेहमीच स्वतःचा स्वार्थ साधणाऱ्या नातेवाइकांच्या प्रभावाखाली तर अजिबातच नाही. हे सर्व सांगतो ते तुम्ही तुमच्यापुरतेच ठेवा. खाजगी विभागासाठी मी दिलेल्या आदेशांचे पालन व्यवस्थित होत असेल अशी अपेक्षा व्यक्त करतो. आपण ते सर्व नीट पाहाल याची खात्री आहे. खाजगीमध्ये असे पुष्कळ विभाग आहेत, ज्यांच्यावर आपण अवाजवी खर्च करतो, जो हव्हूहव्हू

थांबविता येऊ शकतो. त्यासाठी एका निश्चित धोरणाची गरज आहे. दानधर्मावर आपण खूपच खर्च करतो, तोही हळूहळू योग्य सुधारणा करून कमी करायला हवा. खाजगीकडील दानधर्म व समाजसेवा यावरील खर्च अडीच लाखांच्या वर जाता कामा नये, हे कटाक्षाने लक्षात असू द्या. धार्मिक बाबींवरील खर्चात एकदमच कपात करू नका. कारण त्यामुळे वाईट मत निर्माण होईल. त्याएवजी ती कपात अगदी सावकाश आणि कुणाच्या लगेच लक्षात येणार नाही, अशा पद्धतीने हळूहळू करा. अशा सुधारणा करण्यासाठी युक्तीची जास्त गरज असते.

छोट्या जयसिंहरावांना वारंवार तापाच्या झटक्यांचा त्रास होतोय. त्यांचा आजार तसा गंभीरच आहे. त्यांच्यासाठी आम्ही आमच्या परीने सर्वतोपरी प्रयत्न करत आहोत. धर्मादाय आणि देवस्थान यांच्याकडील खर्चाचे खाजगी बजेट तुम्ही कौन्सिलकडून पास करून घ्यावे, अशी मी तुम्हाला शिफारस करतो. त्याबाबत काय निर्णय झाला ते मला कळवा. मला आशा आहे की, फारसा बोभाटा न करता ते त्यामध्ये कपात करण्याचा मार्ग शोधून काढतील. खाजगीकडील धार्मिक खर्चाचे बजेट वार्षिक असावे म्हणजे त्यावर विचार करायला संधी मिळेल. हे पत्र तुमच्याजवळच ठेवा आणि मी जेव्हा परत येईन तेव्हा मला द्या. मी इकडे खुशाल आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९२५

बडोदे

४ जानेवारी १८९३

ती. गंगारूप मातुश्री खाशीबाई साहेब, मु. कोल्हापूर यांच्या सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकाल चरणी मस्तक ठेवून शिर साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत ता. ४-१-१८९३ ई. पावेतो मु. बडोदे येथे वडिलांचे आशीर्वादे करून समस्त मंडळीसह सुरक्षित असो. विशेष अलीकडे बरेच दिवसांत वडिलांकडून आशीर्वाद पत्र येऊन समाचार कळला नाही. तेणेकरून फार काळजी लागली आहे. तरी ऐसे न होता वरचेवर पत्र पाठवून बालकाचा सांभाळ करीत गेले पाहिजे. यानंतर इकडील मजकूर. आम्ही आपले आशीर्वादे करून विलायतेहून मुलाबाळांसमवेत येथे सुरक्षित येऊन पोहोचलो. विलायतेस जाताना लोनावळे मुक्कामी आम्हा सर्वांची भेट घेण्याची इच्छा आपण प्रदर्शित केली होती; परंतु त्या वेळी भेटीचा योग घडून आला नाही. यामुळे कदाचित आपल्या मनास रोष येण्याचा संभव आहे. तत्राप त्या वेळची विलायतेस जाण्याची गडबड, इतर अडचणी व स्थिती हे सर्व आपण मनात आणल्यास या संबंधाने आम्हास आपण क्षमा कराल, अशी आशा आहे. खरोखर त्या वेळी आपली भेट घेतल्याशिवाय जाऊ नये असा आमचा मनापासून हेतू होता; परंतु अडचणीमुळे निरुपाय झाला. इतकेही असून एक वेळ चूक झाली असे जरी मानले तरी या आमच्या चुकीबद्दलची क्षमा आपण करणार आहात.

येथे हवा चांगली आहे. मधून मधून अप्रे येत असतात. मुंबईस असताना चि. जयसिंहराव यास हगवणीचा उपद्रव झाला; परंतु त्याची प्रकृती बरी असून, आम्हा सर्वच्याही तब्बेती उत्तम आहेत. काळजी नसावी. आपण आपल्या तब्बेतीस जपत जाऊन त्याबदल वरचेवर इकडे लिहून खुशाली कळवीत जावी. वरकड अधिकोतर नाही कळावे. बहुत काय लिहिणे लोभ असावा, ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९२६

(Dabka) डबका
२ फेब्रुवारी १८९३

प्रिय वणीकर,

कृपया आपण सरसुभा श्री. जयसिंहराव आंगे यांना एक पत्र लिहिणार का? त्यामध्ये त्यांना खालील मुद्दे खरे की खोटे याबाबत मला माहिती कळविणारा एक गुप्त मेमो तयार करण्याविषयी लिहा.

तालुक्यातील बरखालीच्या थकबाकीची वसुली वेळेवर न केल्याच्या कारणावरून सध्याचे पट्टीदार वहिवाटदार यांना सिध्पूर येथून बरखास्त करून पाडरा येथे पाठविण्यात आलेले आहे. ठरवून दिलेले काम वेळेवर पूर्ण करण्यात अपयश आल्यामुळे शिक्षेच्या स्वरूपात त्यांची बदली केली गेली होती. जर का त्यांची वर्तणूक अशी होती तर मग त्यांना कामात बढती दिली गेली हे कसे? ही गोष्ट जरा विचित्र नाही वाटत? सरसुभा यांना सांगा की, सोमवारपर्यंत याचे उत्तर तयार ठेवा. त्याचबरोबर त्यांना हेदेखील सांगा की, अशाच प्रकारचे स्पष्टीकरण बापट यांच्या प्रकरणाबाबत तयार ठेवा. बापट यांना त्यांच्या नायब सुभा या पदावर कायम का ठेवले गेले? त्यांच्या प्रकरणामध्ये त्यांनी सरळसरळ त्यांच्याविरुद्ध दिलेल्या लेखी आदेशांना विरोध केलेला होता. हे संपूर्ण प्रकरण आता मला डोकेदुखीचे बनले आहे. तुम्ही पाठविलेले अहवाल मी वाचत आहे आणि ते वाचताना माझ्या लक्षात आले आहे की, तुम्ही ते सर्व अहवाल अतिशय ओघवते आणि रोचकपणे लिहून तुमचे काम अगदी चोखपणे पार पाडलेले आहे. ते अहवाल वाचणे म्हणजे माझ्यासाठी प्रसन्नतेचा आणि आनंदाचा स्रोत ठरला. इतरांनीदेखील तुमचा आदर्श घेऊन असेच चोख काम करावे, अशी मी आशा करतो.

कदाचित आपणास स्मरत असेल की, मी तुम्हाला सांगितले होते की, विविध विभागांच्या प्रमुखांना फार पत्र लिहीत बसू नका. त्याएवजी जेव्हा जेव्हा तुम्ही त्यांना भेटता तेव्हा तेव्हा त्यांना तोंडी स्वरूपात माझ्या आदेशांची माहिती द्या. माझी अशी अपेक्षा आहे की, तुम्ही अशा प्रकारच्या सर्व संदेशांचा एक संग्रह स्वतःजवळ ठेवायला हवा. पुन्हा एकदा सांगतो की, तुम्ही आधी टिपण लिहून ठेवलेले अधिक बरे होईल. म्हणजे चुका होण्यास वाव राहणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४७५

१९२७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ फेब्रुवारी १८९३

प्रिय मंत्री (मणीभाई जे.),

माझ्या डोक्यात एक फार उत्तम कल्पना आहे. समजा आपण प्रत्येक आठवड्यातील एका ठराविक संध्याकाळी सर्व सार्वजनिक उद्याने सर्वच पुरुषांसाठी बंद ठेवली तर? सदरील दिवशी सर्व पुरुषांना सार्वजनिक उद्यानात जाण्यास प्रतिबंध केल्यामुळे सर्व स्थियांना अगदी निःसंकोचपणे सार्वजनिक उद्यानात जाता येईल. तो संबंधित दिवस फक्त आणि फक्त स्थियांच्या उपयोगासाठीच असेल. असे केल्याने स्थिया मोठ्या संख्येने उद्यानाला भेट देतील हे मात्र खरे. याविषयी व्यवस्था करण्याची जबाबदारी मी तुमच्यावर सोपवितो. कारण तुम्ही नेहमीच माझ्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी झाटत आलेले आहात (निदान आपण तसा प्रयत्न तर करून पाहूया. त्याचे परिणाम काय येतात ते नंतर पाहता येतील). ३ ते ५ वर्षांसाठी मुंबई विद्यापीठाला दरमहा ५०० रुपये देण्याची माझी इच्छा आहे. विद्यापीठ परीक्षांमध्ये मातृभाषेला आवश्यक ते समाधानकारक स्थान देण्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी हे अनुदान घावयाचे आहे. कृपया त्यासंबंधी विद्यापीठाला पाठविण्याचे एक पत्र तयार करा आणि पाठविण्यापूर्वी एकदा ते मला दाखवा. आपणास अजून इतर अनेक गोष्टींची व्यवस्था करायची आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९२८

हॉटेल मेट्रोपॉली, व्हिएन्ना
३० मे १८९३

प्रिय पेस्तोनजी,

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आम्हाला बेल्जियमला जावे लागत आहे, तशी तयारी सुरु असून, त्याबद्दल क्षमस्व. याबाबतची माहिती देण्यासाठी मी लानौलीला एक पत्र पाठवीत आहे. खरोखर आवश्यकता असल्याशिवाय आम्हाला अशी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पळापळ करावी लागली नसती. विशेषत: हर हायनेस यांची स्थिती अशी असताना तर जास्तच धावपळ होतेय. जुलै महिन्याच्या मध्यापर्यंत त्या बडोद्याला परत येऊ शकतील असा मला विश्वास वाटतो. आता आपण एखादे जवळचेच ठिकाण निवडून ठेवायला पाहिजे. कारण दिवसेदिवस स्वाच्यांवरचा

खर्च वेगाने वाढत चाललाय. त्यामुळे हे लक्षात घ्या की, अनेक उपाय करूनही आपण हा खर्च आटोक्यात आणू शकत नाहीत. पहिली गोष्ट जेव्हा प्रकृती स्वास्थ्यासाठी खरोखरच स्वारी अतिशय आवश्यक असेल तेव्हाच ती हाती घ्यावी. दुसरी गोष्ट म्हणजे स्वारीसोबत शक्य तितके कमी सेवक न्यावेत. उत्तम प्रशिक्षित आणि यजमानांची चांगली काळजी घेऊ शकणारे आणि त्यांना सर्वतोपरी आराम देऊ शकणारे थोडेच सेवक, निरुपयोगी सेवकांच्या मोठ्या लवाजम्यापेक्षा जास्त उपयुक्त असतात. त्यामुळे जसे आमच्या स्वारीत आहेत तसे फक्त आदर्श लोकच सोबत घ्यावे. स्वारीसाठी आपण जवळचीच काही चांगली ठिकाणे सुचिलीत याबद्दल मला आनंद वाटला. भविष्यामध्ये स्वारीवर निघण्यापूर्वी मला तुमच्याशी सल्लामसलत करावयास निश्चित आवडेल. म्हणजे त्यातून मी नेमकी कोणती वाजवी पावले उचलायची त्याबद्दल सूचना देऊ शकेन. तिकडच्या सर्वच घडामोडीविषयी तुम्ही मला माहिती देत राहा. मला माहिती देताना फक्त तुमच्या जिल्ह्याच्या प्रकरणांविषयीच माहिती पाठविण्याचे करू नका.

अप्पासाहेब पुणेकर यांच्याजवळ मी जो आदेश दिलेला होता त्याची अंमलबजावणी नीट होत असेल, अशी अपेक्षा आहे.

तुम्ही हे अगदी चांगल्या प्रकारे तुमच्या मनावर बिंबवा की, तो आदेश फक्त सर्वसामान्य प्रकरणांच्या बाबतीत निर्णय घेण्यासंबंधी असून, जी प्रकरणे अत्यंत महत्त्वाची आहेत; जी माझ्याकडे पाठविणे आवश्यक आहे त्यासंबंधी तो नाही. समजा अशी काही प्रकरणे आहेत ती महत्त्वाची आहेत; परंतु ती माझ्याकडे पाठविणे शक्य नाही तर त्यावर मंत्री निर्णय घेतील. ज्या बाबी हर हायनेस आणि मुलांशी संबंधित असतील त्यावर कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी हर हायनेस यांच्याशी सल्लामसलत करावी. त्यांच्या सूचनांना योग्य तो सन्मान देऊन मगच त्यावर निर्णय घेतला जावा. यदाकदाचित एखाद्या बाबतीत निर्णय घेताना हर हायनेस यांचा काही तरी गैरसमज होत असेल, तर अशा वेळी अगदी नम्रपणे आपण सोप्या पद्धतीने त्यांना संबंधित प्रश्नाची दुसरी बाजू स्पष्ट करून सांगावी. खरं तर या बाबतीत मी थोडा नाराजच आहे. कारण आपल्यापैकी बरेच लोक हर हायनेस यांना मोकळेपणाने योग्य तो सल्ला देत नाहीत. येथे माझा वेळ अतिशय चांगला जात आहे. तसेच माझी तब्बेतही अगदी उत्तम आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय काङ्गीसाहेब,

तुमच्या पायाला झालेली दुखापत आता बरी झाली असेल अशी आशा करतो. तुमचे पत्र मिळताच मला खूप आनंद झाला. बडोद्यात घडणाऱ्या घडामोडीबाबत सध्या मी काहीच मदत करू शकत नाही यात काही शंकाच नाही. लवकर बरे होण्यासाठी मला मनःशांतीची खरी गरज आहे, जी मनःशांती माझ्या सन्मानाची आणि हिताची काळजी घेण्यातूनच निर्माण झालेली असली पाहिजे. मात्र केवळ मला मनःशांती मिळावी म्हणून जर काही महत्त्वाची प्रकरणे माझ्यापासून लपवून ठेवली जात असतील तर असे करण्याने मला अंतिमतः मनःशांतीऐवजी मनस्तापच होणार हे नक्की. याचा अर्थ मला असेही म्हणायचे नाही, की अगदी क्षुल्लक बाबी किंवा अगदी मानवी बुद्धीच्या पलीकडच्या बाबी मला सांगाव्यात.

तुम्ही चांगल्या प्रकारे कल्पना करू शकता की, एखाद्याच्या मनाला काय वाटते, जेव्हा त्याला समजते की, त्याच्या गैरहजेरीत त्याच्या प्रशासनाविषयीच्या सर्वच आदेशांची आणि योजनांची मोडतोड केलेली आहे. त्याच्या अधिकारांचा संकोच केलेला आहे. त्याचे परतणेदेखील मुश्कील करण्यात आले आहे. तुम्हाला कोणत्याच बाबतीत विचारात घेतले जात नाही. तुमच्या इच्छांना बगल दिली जाते. तुमच्या मित्रांना अतिशय निष्घरतेने वागविण्यात येते. तुमच्या भावनादेखील तुम्ही मोकळेणाने मांडू शकत नाही, केवळ मनातल्या मनात त्या स्वप्नांचे चित्र रंगवावे लागते. अशा स्थितीत विचार करा काय वाटत असेल. सगळ्यात वाईट गोष्ट म्हणजे तुमच्या पत्रव्यवहारावरही बंधने येतात. तुमचे मित्रदेखील राजकीय भीतीमुळे किंवा इतर अनेक कारणांमुळे तुमच्याशी पत्रव्यवहार करू शकत नाहीत. खरेच कल्पना करा अशा परिस्थितीत तुम्हाला काय वाटेल? असे करणे योग्य नाही तरीही मी सांगतो की, या वेळी मी कोणतेही पत्र स्वीकारण्याबाबत माझा नकार कळविला होता. म्हणजे नंतर उगीचच आपल्यावर निष्काळजीपणा केल्याचा दोष यायला नको. जेव्हा तुम्हाला मान्य नसणारी मते हळूहळू स्वीकारून तुम्हाला एक प्रकारे शह दिला जातो. असे वातावरण जेव्हा एखाद्याच्या आजूबाजूला असते तेव्हा तो काय करणार? मी तुमच्यासमोर नाण्याची फक्त एक बाजू मांडत आहे. कदाचित त्याची दुसरी बाजूदेखील असेल. ज्यातील रंग हे आशासक आणि प्रसन्न असतील. असो. इतके सोडले तर बाकी माझे फार छान चाललेले आहे.

कदाचित माझे पत्र वाचून तुम्हाला मी जितका वाटत असेल तितका दुःखी नक्कीच नाही. ज्याबद्दल समाधान आणि आभार मानायला हवेत, अशा अनेक गोष्टी आहेतच. जगात जे होतेये त्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक वाईटदेखील घडू शकते. मग आपण जेवढे आहे त्यातच आनंद मानायला नको का? माझी प्रकृती स्थिरपणे परंतु हळूहळू सुधारत चालली आहे. जोपर्यंत अशा प्रकारच्या वाईट गोष्टी मोठ्या प्रमाणात होत नाहीत तोपर्यंत तरी मी माझ्या खडखडीत बरे होण्याची आशा सोडलेली नसते. ब्रिटिश सरकारवरील माझ्या ठाम विश्वासावरून कर्नल बिडुल्प

(Biddulph) मला नेहमीच टोमणे मारत असतात. मात्र, तरीही ब्रिटिश सरकारवरील माझी निष्ठा अढळ आहे. ते एक सरकार आहे आणि ते कधीच अवकृपा करणार नाही, असा माझा विश्वास आहे. मला वाटतं, मी तुम्हाला जे काही सांगितलं ते केवळ तुमच्याशी गप्पा मारायच्या म्हणून बोललो. त्या सर्वाना माझी त्यांच्याबदलची मते समजू देऊ नका. त्याबदल तुम्हाला त्रास होऊ नये एवढेच. त्याचवेळी तुम्ही सांगा की, तुम्हाला असे नाही वाटत का, की बडोद्यातील दरोड्याच्या आणि इतर अस्वस्थ करणाऱ्या घटना अशाच प्रदीर्घ काळ शिक्षेविना चालू राहू शकत नाहीत किंवा राहू नयेत. समजा तुम्ही जर माझ्या ठिकाणी असता तर अशा परिस्थितीमध्ये काय केले असते? खरं तर एका मित्राच्या नात्याने मी तुमच्याशी हे सर्व बोलतोय. त्याला तुम्ही उगीच कुठल्या खटपटी समजू नका. मागील दोन आठवड्यांपासून मी या ठिकाणी आहे. येथील हवामान अगदी स्वच्छ आहे. आधी खूपच ऊन होते. एगलला (Aigle) ८० डिग्रीच्या खाली तापमान होते.

हर हायनेस यांची प्रकृती बरीच खालावली आहे. तरीही त्या अतिशय धीराने वागतात. आम्ही नेहमीच आमची छोटी मुले, आवडी व निवडी, बडोद्यातील आणि भारतातील आमचे मित्र यांच्याविषयी चर्चा करत असतो. आज गुरुवारची सकाळ आहे आणि अद्याप भारतातून येणारे टपाल पोहोचलेले नाही. ते कधी येतेय यासाठी मी अगदी उतावीळ झालो आहे. माझे असेच होते. तब्येतीमध्ये थोडीशी सुधारणा झाली की मला लगेच अगदी नैसर्गिकपणे माझ्या मित्रांच्या आणि इतर घडामोडींच्या बाबत जाणून घेण्याची उत्सुकता लागते.

मी एका सहलीला जाण्याच्या तयारीत आहे म्हणूनच आता अगोदरच लांबलेले हे पत्र अजून जास्त लांबवून तुम्हाला त्रास देत नाही. काही महत्वाची प्रकरणे रेसिडेंटकडे केवळ अवलोकनार्थ नव्हे तर प्रत्यक्ष कृतीसाठी सोपविण्याची केलेली नवी व्यवस्था मागील व्यवस्थेपेक्षा थोडी निराळी आहे. त्यामुळे मला जरा गैरसोयीचे होतेय; पण वास्तव तुलना करण्यासाठी माझ्याकडे आवश्यक ती कागदपत्रे नसल्यामुळे मी या फरकावर निश्चित मत मांडू शकत नाही. आशा आहे आपण खुशाल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय मंत्री (मणीभाई जे.),

आज येथून तुम्हाला पत्र पाठविण्याचा हा शेवटचा दिवस असेल, त्यामुळे औपचारिकता म्हणून का होईना काही ओळी लिहिण्यासाठी हे पत्र हाती घेतले आहे. आबाच्या (Abbas') पत्रातील काही मुद्यांना तुम्ही उत्तरच दिलेले नाही. कदाचित हा मुत्सदेगिरीचा भाग असेल. भारतातही अशा कलेला वाव मिळू शकतो का? बडोद्यातील माझ्या हितसंबंधाविषयी मी फारसा समाधानी नाही. माझ्या इच्छेपेक्षा इतरांचा त्यावर अधिक प्रभाव दिसून येतो. इतरांच्या लहरीनुसार किंवा इच्छेनुसार त्यावर नियंत्रण ठेवले जात आहे. त्यामुळे मला अडचणीत आल्यासारखे वाटते. हे लिहीत असताना मला खेद होत आहे.

हे सर्व माझ्या इच्छेविरुद्ध आणि राज्याच्या हिताविरुद्ध होत आहे. तुमच्या कामाबद्दल मला तोकडी माहिती मिळत आहे; मात्र त्याचाही मला फायदा होत आहे. मला सध्या संघर्षमय परिस्थितीचा सामना करावा लागत आहे. अशा वेळी मी आनंदी कसा राहणार? माझी प्रकृती लगेच सुधारावी अशी परिस्थिती आजूबाजूला दिसून येत नाही. मला त्याचा खूप त्रास होत आहे; मात्र त्याविषयी तक्रार करण्याची माझी वृत्ती नाही.

बडोद्यातील सर्व परिस्थितीचा विचार करता मला जुन्या काळाची आठवण होत आहे (काही व्यक्ती आणि त्यांचे उद्देश). सार्वजनिक हितापेक्षा व्यक्तिगत फायद्यासाठी काही लोकांची धडपड दिसून येत असते. त्यासाठी ते अनावश्यक वादही निर्माण करतात. हे सगळे इथे लिहिणे मला वेळ वाया घालवण्यासारखे वाटत आहे.

तथापि या सगळ्यातून एक न टाळता येण्यासारखी बाब घडणार आहे. मी त्याचा येथे उल्लेख करण्याची हिंमत करीत नाही, कारण कदाचित मी चुकीचाही असेन.

जर तुम्ही माझ्याशी एकनिष्ठ असाल आणि ते तुमच्या कृतीतून दिसून येत असेल, तर मी तुम्हाला सुचवेन की, माझ्या आणि राज्याच्या हितसंबंधांचा अभ्यास करा. या दोन्ही बाबी एक असाव्यात. इतरांच्या उच्च स्वरातील उपदेशाला बळी पडू नका. भारतात वेगाने रसातळाला जाणाऱ्या राज्यांमध्ये राजाचे अस्तित्व ही महत्त्वाची बाब आहे. ब्रिटिश शासनाला न दुखावता राज्ये सन्मानपूर्वक राहू शकतात, हे मी पुन्हा सांगायला नको. माझा असा विश्वास आहे की, सुसंवादाच्या वातावरणातून विकास अधिक प्रमाणात होत असतो. मी याच प्रेरणेने काम करतो. ब्रिटिश शासनाच्या हिताला मी आपल्या हितापेक्षा कमी लेखत नाही. किंवद्दन त्याला अधिक महत्त्व देतो.

तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय कसे आहात? आम्ही कालच येथे पोहोचलो. येथील वातावरण चांगले आहे. तुमचे हे पत्र पूर्ण झाल्याबरोबर मी बाहेर पडणार आहे. जयसिंगराव आंग्रे यांना माझा नमस्कार सांगा आणि तुम्हाला व्यक्तिगतीत्या विश्वासाने लिहिलेले हे पत्र त्यांना वाचायला द्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९३१

Lausanne
3rd may 1894

प्रिय अंबालाल (A. Sarkarlal Desai),

आपणाकडून काही बातम्या ऐकून मला खूप आनंद झाला. मला आशा आहे की, भविष्यातही आपण, आपल्याला माहिती झालेल्या काही रोचक बातम्यांबद्दलची माहिती मला नक्कीच कळवाल. आम्ही हा आठवडाभर येथेच राहत असून, आज संध्याकाळी स्कॉटलंडला जाण्यासाठी निघणार आहोत. आमच्या तब्येतीदेखील उत्तम आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९३२

Lausanne,
10th may 1894

प्रिय लॉर्ड रे,

सध्या आपणावर आपल्या कार्यालयीन कामाचा आणि सामाजिक कार्याचा भरपूर ताण असणार हे नक्की. मँचेस्टर येथे लॉर्ड रॅसबेरी यांनी दिलेल्या भाषणाबाबत जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे. नव्याने होणाऱ्या पुढील संसदीय निवडणुकीमध्ये सत्तेवर कोण येणार याबाबत मला उत्सुकता लागली आहे. याबद्दल वर्तमानपत्रांमधून भरपूर लेखन झालेले आहे आणि इथला प्रत्येक माणस त्याबाबत भरपूर गप्पाही मारत आहे; आणि म्हणूनच मतदागांच्या मतांचे निश्चित आकलन आणि परिचय असल्याशिवाय या निवडणुकीच्या निकालाविषयी अंदाज बांधणे केवळ अशक्य आहे. इकडचा आजचा दिवस जरा पावसाळी आहे. आशा करतो की, लंडनमध्ये तो तसा नसेल. मी असे ऐकलेय की, हर मैंजेस्टी या ऋतूमध्ये सर्वांत भव्य ड्रॉइंग रूम घेणार आहेत. मागे कोबाय (Cobay) येथे झालेल्या राजेशाही विवाह सोहळ्यात उपस्थित राहून त्यांना नक्कीच खूप आनंद झाला असेल. झारच्या चिरंजीवाचा वाङ्निश्चय सोहळा फारच शानदार झाला आणि त्यामुळे आधीच अस्तित्वात असलेल्या कौटुंबिक नातेसंबंधात अधिकच भर पडली. मी येथील निरनिराळ्या पर्यटनस्थळांना भेटी देत आहे आणि त्यापैकी काही खरोखर अतिशय अप्रतिम आहेत. मी आशा करतो की, लेडी रे मजेत असतील आणि आम्हाला नक्कीच विसरल्या नसतील. कृपया आपण त्यांना माझ्या शुभेच्छा आणि अभिवादन द्याल का?

वरवर पाहता प्रत्यक्षदर्शी बडोद्यातील कारभार सुरक्षित चाललेला आहे, मात्र कर्नल बिडुल्फ (Biddulph) यांच्याबद्दल मला जे काही समजले त्यामुळे शेवटी मला या बाबीवर विचार करावाच लागतोय. जोपर्यंत ते त्यांचे स्वतःचे महत्त्व ठामपणे प्रस्थापित करणार नाहीत तोपर्यंत ते काही शांतपणे राहू शकत नाहीत आणि त्यांचे महत्त्व प्रस्थापित होणे याचा सरळ अर्थ म्हणजे एक शांतिसंपन्न राज्याच्या अंतर्गत राज्यकारभारात त्यांच्या हस्तक्षेपाला मान्यता मिळणे हा होय. ते काही गोष्टी कशा पद्धतीने पाहतात आणि हाताळतात आणि त्यांच्या धोरणामुळे कशा प्रकारे कामात अडचणी निर्माण होतात याचे अतिशय त्रासदायक अनुभव मी स्वतः घेतलेले आहेत. माझ्या राज्यात ज्या सुधारणा व्हाव्यात अशी माझी इच्छा होती, मी खात्रीने सांगतो त्या सर्व तशाच प्रलंबित ठेवल्या गेलेल्या आहेत. वरवर पाहता त्यांना नाकारण्यात आल्यासारखे वाटतेय. त्यांनी ब्रिटिशांकडे काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना आदेश पाठविले आहेत की, त्या सर्वांनी त्यांना गव्हर्नर जनरलचा प्रतिनिधी म्हणून मानसन्मान द्यावा. ते जेव्हा त्या अधिकाऱ्यांना भेटतात तेव्हा काही वेळा काही माहिती मागवितात आणि काही वेळा तर प्रशासनाविषयी काहीही आदेश पास करतात. तुम्ही चांगल्या तळ्हेने कल्पना करू शकता की, अशा विलक्षण परिस्थितीमध्ये काम करणाऱ्या भारतीय अधिकाऱ्यांच्या कामाचे फलित कसे असेल. आधीच त्यांचा कामाचा अनुभव हा केवळ गव्हर्नर जनरलच्या अशा सर्व सत्ता हाती असणाऱ्या प्रतिनिधींच्या भावनांना प्रोत्साहन देण्यापुरता मर्यादित असतो.

मी आधीच माझी अतिशय कार्यक्षम आणि पात्र असा अधिकारी (श्री. आठल्ये) यांना गमावले आहे. ते म्हणजे प्रशासनासाठी प्रचंड शक्तीचे मोठे स्रोत होते. ज्या ज्या वेळी मी बाहेर असायचो तेव्हा तर त्यांचे महत्त्व जास्तच लक्षात यायचे. काही लोकांना ते विशेष आवडायचे नाहीत. मात्र, तरीही त्यांची योग्यता, प्रामाणिकपणा आणि उच्च शैक्षणिक पात्रता यामुळे ते सर्वांसाठी सन्माननीय असे होते. कोणत्याही प्रकरणात स्वतःचे अतिशय अभ्यासपूर्ण, सावध आणि जबाबदारपूर्वक मागाने मत मांडण्याबाबत ते कधीही अयशस्वी झाले नाहीत की मागे हटले नाहीत. या प्रकारचे ते एकमेव व्यक्ती होते. मी मांडलेल्या माझ्या मतांवर ते सहानुभूतीपूर्वक विचार मांडायचे आणि त्या मतांना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्नदेखील करायचे. बरखाली विभागाकडील प्रश्न आणि त्याबाबत कर्नल बिडुल्फ यांची विरोधाची वृत्ती याबाबत तुम्ही चांगलेच जाणता. मला असे समजलेय की, मि. इलियट यांच्या सहकाऱ्यांविरुद्ध आणि विशेषतः सर्वांत महत्त्वाच्या स्थानिकांविरुद्ध काही खटले दाखल करून ते चालविले जाणार आहेत. एखाद्याने जर काही चुकीचे केलेले असेल तर त्यांना शिक्षा झालीच पाहिजे त्याबाबत माझे काही म्हणणे नाही. मात्र, गव्हर्नर जनरलच्या प्रतिनिधीच्या त्या प्रश्नाकडे पाहण्याच्या तसेच शैक्षणिक सुधारणेसारख्या माझ्या काही सुधारणांकडे पाहण्याचा सर्वसामान्य वृत्तीचाही विचार लक्षात घ्यावा. काही ठराविक अधिकाऱ्यांच्या समूहाबद्दल त्यांच्या असलेल्या भावना फार वाईट रीतीने नाउमेद होतील. स्थानिक सरकारला त्यांच्या कारभारात प्रामाणिकपणे उत्साहाने मदत करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांवर परिणाम होतील. हे अगदी वास्तव तथ्य आहे की, जरी तसे वाटत असले तरी कुणीही काही वाईट गोष्टी करीत नाहीत. कारण त्यांनाही संस्थानिक राज्याच्या दुर्बलतेची कल्पना असते आणि त्यामुळे त्यांना वाटते की, अतिशय कडक शिस्तीने वागून काही फायदा नाही. हे सर्व मी माझ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४८२

वैयक्तिक अनुभवांवरून सांगत आहे. शेवटी मी त्यांच्या मताशी सहमत होताना म्हणतो की, “जाऊ दे.” हे एकच धोरण असे आहे, ज्यामुळे एखादी व्यक्ती वैयक्तिक त्रासातून आणि गैरसोयीतून स्वतःची सुटका करून घेऊ शकते. जरी हे त्या व्यक्तीच्या, तिच्या कार्यालयाबाबत आणि लोकांबाबत थोडे सुसंगत नसले तरीही .संस्थानिक राज्याच्या खन्या इतिहासाचा मागोवा घेतला तर हे दिसून येईल की, एक उत्तम आणि सरळमार्गी प्रशासन चालविणे त्यांच्यासाठी कसे अशक्यप्राय झालेले आहे. मला नाही वाटत की, अतिशय चांगले प्रशासन चालू असलेले एखादे संस्थानिक राज्य ब्रिटिश सरकारला एखाद्या वरदानापेक्षा कमी समजत असेल किंवा सर्वांत मोठ्या शासनाच्या प्रती स्वतःला कृतज्ञ समजत नसेल.

मि. इलियट आता मुंबईवरून इकडे युरोपला येण्यासाठी निघालेले आहेत आणि येत्या आठ दिवसांत ते पोहोचतील. आपल्या पत्नीला आणि मुलांना बन्याच कालखंडानंतर भेटण्याचा त्यांना होणारा आनंद खरच अवर्णनीय असेल. माझ्या प्रकृतीमध्ये हळूहळू सुधारणा होत आहे. जरी माझ्या बाजूने ते अविवेकी असले आणि काहीना मी युरोपातील तज्ज डॉक्टरांचा सल्ला घेणे आवडत नाही, मी हे पाहीन, की मी हे कुठल्याही प्रकारचा त्रास न होता करू शकतो की नाही. कधी कधी मला भोवळ आल्यासारखे वाटते, जे खूप त्रासदायक आहे. मी आशा करतो की आपण बरे असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९३३

Lausanne
२३ मे १८९४

प्रिय मि. आंग्रे,

जेव्हा मी बडोद्याहून निघालो होतो तेव्हापेक्षा आता माझी तब्येत फार चांगली आहे. आशा करतो की, आणणही बरे असाल. मी अशी अपेक्षा करतो की, जिथवर राज्याच्या कारभाराचा प्रश्न आहे तिथवर सर्व काही समाधानकारकपणे चाललेले असेल. तुम्ही सर्व जण प्रामाणिकपणे त्यात सहभाग घेत असाल आणि केवळ एखाद्या बघ्याची भूमिका नक्कीच घेत नसाल. अशा प्रकारे मी माझ्या भावना व्यक्त करतो त्याबद्दल माफ करा; परंतु आपल्या माणसांच्या बन्या-वाईटाबद्दल मी फारच नाखुश आणि असहमत आहे, त्यांनी मला खरोखर निराश केलेय. असो, हा केवळ एक अनौपचारिक शेरा आहे. त्याचा अर्थ कोणता अपमान किंवा गुन्हा असा समजू नका. हर हायनेस या विची (Vichy) जाणार आहेत. येथे काहीशी उष्णाता जाणवतेय. तुम्हाला जर तुमच्या कामाचा

जास्त ताण वाटत असेल तर तुम्ही एखादा योग्य सहायक मिळावा यासाठी रीतसर मागणी का करत नाही, याचे मला आश्वर्यच वाटते. तुमच्या मनाला तसे करावे वाटल्याशिवाय तुम्ही ते करावे अशा भावनेतून मी हे सर्व लिहितोय असे अजिबात समजू नका. हे तुम्हाला लिहिलेले एक खाजगी पत्र आहे. कोणत्याही कार्यालयीन सूचना देणारे हे पत्र नाही. मला खात्री आहे की, सध्या बडोद्यात खूप उष्मा असेल. तुमच्याकडून उत्तराची अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९३४

Lausanne
२४ मे १८९४

प्रिय लक्ष्मण जगन्नाथ,

तुमच्या अतिशय छान आणि मोकळेपणाने लिहिलेल्या पत्राबद्दल तुमचे खूप आभार. तुम्ही हे चांगलेच जाणता की, मी नेहमीच मोकळेपणाने बोलण्यास प्रोत्साहन देत असतो. काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना आम्ही तुम्हाला घाबरतो असे म्हणण्यास वाव मिळू नये म्हणून मी ते करतो ही पहिली बाब, मात्र मला स्वतःलाच असे मोकळेपणाने बोलणे आवडते हे खरे कारण आहे. मनमोकळेपणाने होणाऱ्या संवादाकडे मी त्या वक्त्याच्या चारित्र्याचे प्रतिबिंब या दृष्टीने पाहतो. माझी प्रकृती आता सुधारत आहे आणि चक्कर येण्याची जी प्रमुख तक्रार होती ती आता जवळ जवळ पूर्णपणे बरी झाली आहे. पुढच्या हिवाळ्यापर्यंत मी तिकडे परत येण्यासाठी पूर्णपणे तंदुरुस्त होईल, अशी मला आशा वाटते. मी तिकडे आल्यानंतर तुम्हा सर्वाना निश्चितच खूप आनंद होईल. खरेच सांगतो माझ्या आप्तस्वकीयांमध्ये आणि प्रजेमध्ये परत येण्याचा आनंद माझ्यापेक्षा जास्त कुणालाच होणार नाही. मला माहिती नाही की मला असा शेरा मारण्याची परवानगी आहे की नाही, की मी ‘माझे लोक’ असे संबोधणे प्रश्नार्थक आहे की काय? संस्थानिक राज्यकर्त्यांना ज्या प्रकारची राजकीय वागणूक दिली जात आहे (मुख्यतः अलिखितपणे) त्यावरून असे वाटते की, यापुढे फार काळ त्यांना संस्थानांना त्यांचे स्वतःचे राज्य म्हणून संबोधता येईल किंवा त्यांच्या सरदारांना आणि प्रजेला आपली म्हणता येईल (माझ्या स्वतःच्या अनुभवावरून हे म्हणतोय) असे दिसत नाही. या वर्गाचे हितसंबंध हे कमी -जास्त प्रमाणात काही विशिष्ट सिद्धांतानुसार वागणाऱ्या लोकांच्या इच्छा, आकांक्षानुरूप महत्वाचे ठरतात. म्हणूनच एखाद्याने सातत्याने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, संस्थानिक राज्याचा कारभार चालविताना कोणतीही अशी घोडचूक होणार नाही, की ज्यामुळे भारतीय राज्यशास्त्राच्या सिद्धांतामध्ये ते एक उदाहरण ठरेल. या विषयावरचे दोन अतिशय महत्वाचे ग्रंथ माझ्या पाहण्यात आलेले आहेत. ते भारतात काम महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४८४

करणाऱ्या दोन अतिशय विद्वान अशा भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकाऱ्यांनी* लिहिले आहेत. मी तुम्हाला त्या दोन्ही ग्रंथांची शिफारस करतो की, तुम्ही ते आवर्जून अगदी काळजीपूर्वक वाचा आणि त्यावरचा तुमचा अभिप्राय आणि मते मला कळवा. आपण भारतीय राज्यांमध्ये सेवा केलेली आहे. त्यामुळे आपण या लेखनाबदल आपल्या अनुभवांमधून आणि निरीक्षणातून चांगली मते मांडू शकता. या विषयावर माझी स्वतःची मते लिहिण्याची माझी इच्छा आहे आणि म्हणूनच तुम्ही या विषयावर तुमची जी काही मते मांडणार आहात ती, माझ्यासाठी फार महत्वाची ठरणार आहेत. मला वाटते की, आपणास मिळणाऱ्या या वागणुकीमुळे आपल्याला काय वाटते आणि त्याचा जनतेच्या मनावर काय परिणाम होतो हे आपण दाखवून घ्यायला हवे. आपले म्हणणे सयुक्तिकपणे मवाळ आणि मर्यादासंपन्न भाषेत तसेच घटनात्मक मार्गाने त्यांच्यासमोर मांडणे हाच खरा मुद्दा आहे. मी आशा करतो की, आपण बडोद्याच्या कारभाराबाबत जी आत्मीयता नेहमी दाखवीत असता ती यापुढेही तशीच कायम असावी. खरे तर ज्या पद्धतीने माझे मनोधैर्य खच्ची करण्यात आले आणि मला ज्या पद्धतीने भीती घालण्यात आली त्यामुळे मी फारसे कुठल्या प्रकरणात लक्ष्य घालत नव्हतो. मात्र यापुढे मी लक्ष घालणार आहे.

आठल्येंचे जाणे म्हणजे माझ्यासाठी फार मोठा धक्का आणि नुकसान आहे. त्यांना बडोद्यातील सेवेची अतिशय चांगली जाण होती. मला भेटलेल्या अनेक लोकांमध्ये सर्वात बुद्धिवंत असे ते होते. मी त्यांच्या चिरंजीवास काही भत्ता दिलेला आहे आणि परत आल्यानंतर त्यांच्यासाठी अजून काही जास्तीचे करण्याची माझी इच्छा आहे. माझ्या विचारांवर सहानुभूतीपूर्वक मत देण्याची आणि परिस्थितीची व्यावहारिकता लक्षात घेऊन त्यावर निर्णय देण्याची त्यांची पात्रता फार उत्कृष्ट होती. त्यांची ती पात्रता संस्थानाच्या राज्यकारभारत किती महत्वपूर्ण भूमिका बजावत होती हे आपण जाणताच. शक्य होईल तितकी आठल्येंची जागा भरून काढू शकेल अशा व्यक्तीच्या नेमणुकीसाठी आपण मला काही लोकांची नावे सुचवू शकता का? काळीसाहेबांना माझ्या सदिच्छा सांगा. आशा करतो की, आपली प्रकृती अगदी ठणठणीत असेल. माझ्या जुन्या अधिकाऱ्यांकडून आणि मित्रांकडून खुशाली कळणे ही माझ्यासाठी खूप आनंदाची बाब असते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* 1) Lee Warner, 2) Tupper.

१९३५

Lausanne
२५ मे १८९४

प्रिय मंत्री (मणीभाई जसाभाई),

मला बडोदा सोडून जवळपास आता सहा महिने होत आले आहेत. दरम्यानच्या काळात मी अगदी जाणीवपूर्वक व काळजीपूर्वक अनेक कारणांमुळे राज्यकारभारात लक्ष घालण्याचे टाळले होते. जी कारणे सध्या मी येथे अगदी यादीसहित देऊ इच्छित नाही. रेसिडेंट आणि माझ्यामध्ये सुसंवाद कशा प्रकारे निर्माण होऊ शकेल यावर भाष्य करणारे एक पूर्ण आणि सविस्तर असे मेमोरंडम तयार करून तुम्ही ते माझ्याकडे पाठवावे, अशी माझी इच्छा आहे. तुम्ही एजंटकडे दाखल केलेल्या सर्वच प्रकरणांचे स्टेटमेंट मला हवे आहे, ज्यामध्ये त्यांनी स्वतः पुढाकार घेतलेला होता. सदर मेमो तुमच्याशिवाय बडोद्यात इतर कुणाला कळू देऊ नका, त्यास गुप्त ठेवा. तुम्हीही या व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी केलेले सर्वच प्रतिवाद आणि ती राबविताना प्रत्येक टप्प्यावर तुम्हाला आलेल्या समस्या या सर्वांविषयीची अगदी इत्यंभूत माहिती मला कळवा. कर्नल बिडुल्फ (Biddulph) आणि तुमच्यात याबदल झालेले सर्व संभाषण मला सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९३६

Lausanne
२ जून १८९४

प्रिय लेडी ट्रिवडेल (Tweedale),

मला समजतेय की माझे खास मित्र ल्युसर्नला (Lucerne) निघालेत. आपले कसे काय चाललेय हे जाणून घेण्यासाठीच फक्त मी माझ्या सेवकाला तिकडे पाठविले होते. आशा करतो की, आपण बन्या व्हाल. जर अजून काही काळ आम्ही येथे राहू शकलो तर नक्कीच आपण च्युमोरिका (Chumorica) येथे भेटू शकतो. शक्यतोवर मला प्रवास टाळण्याचा सल्ला देण्यात आलेला आहे. कारण त्यामुळे मळमळीचा त्रास वाढतो. कॅप्टन गॉर्डन यांना इकडे घेण्याविषयी निरोप देण्याबाबत मी श्री. वणीकर यांना सांगितलेले आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय मित्र (सर जॉन वाट्सन),

खरेच, बन्याच दिवसांत मी आपणास एकही पत्र लिहिलेले नाही; परंतु तुम्ही मला जे ओळखता त्यावरून सहजच कल्पना करू शकता की, जे घडले ते काही माझ्या गर्विष्ठपणामुळे नसून फक्त माझ्यातील वाईट सवयीचा भाग म्हणून घडलेले आहे इतकेच. तुम्ही आणि विशेषत: तुमच्यातील दयाळूपणा याबदल मला नेहमीच खूप आदर वाटतो. विशेष म्हणजे तुम्हाला हे ऐकून अतिशय आनंद होईल की, फ्रेंच * दाम्पत्याच्या रूपाने तुम्ही जी शिफारस केली होती ते दोघेही अतिशय चांगले, विश्वासू आणि कर्तव्यदक्ष लोक आहेत. ते खरेच खूप चांगले आहेत आणि मुलांशी खूपच ममतेने, काळजीने व आपुलकीने वागतात. माझ्यासाठी ही बाब खूपच समाधानाची आहे की, मी माझी मुले योग्य हातांमध्ये सोपवून आलो आहे.

भविष्यातदेखील ते त्यांचे काम असेच चांगल्या तऱ्हेने चालू ठेवतील, याबाबत मला कुठलीच शंका नाही. तुमचे आणि तुमच्या मुलांचे इंग्लंडमध्ये कसे काय चाललेय याविषयी जाणून घ्यायला मला फार आवडेल. आपली कन्या आणि जावई अद्यापही पुण्यातच आहेत का? जेव्हा तुम्ही तिला पत्र लिहाल तेव्हा मी तिची आठवण काढली म्हणून तिला अवश्य कळवा. तसेच सर ई. ब्रॅडफोर्ड यांनाही माझा नमस्कार सांगा, ते नक्कीच बरे असतील अशी अपेक्षा करतो. कॅप्टन गॉर्डन सध्या माझ्याबरोबर आहेत. ते खरेच फार चांगले आणि समंजस व्यक्ती आहेत. हर हायनेस सध्या समुद्र पर्यटनासाठी विची (Vichy) येथे गेलेल्या आहेत. त्या या महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत परत येतील. आज सकाळी येथे पावसाच्या हलक्या सरी कोसळल्या. मी कालच येथे आलोय. कदाचित काही दिवस मी येथे थांबण्याची शक्यता आहे. भारतामध्ये जशी होती त्यापेक्षा येथे माझी प्रकृती खूपच बरी वाटत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

***टीप -** मि. टी. हार्वे फ्रेंच आणि त्यांची पत्नी मिसेस फ्रेंच म्हणजे फ्रेंच दाम्पत्य होय. मि. टी. हार्वे फ्रेंच हे सर जॉन वॅट्सन यांच्या बहिणीचे चिरंजीव होते. म्रेटॉन कॉलेज ऑक्सफर्ड येथून त्यांचे एम. ए. मॅथेमॅटिक्सचे शिक्षण झालेले होते. सर जॉन वॅट्सन यांनी केलेल्या शिफारशीवरून महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या पुत्रांचे ट्यूटर म्हणून त्यांची नेमणूक ऑगस्ट १८९२ मध्ये करण्यात आलेली होती. सेंट मॉर्टिझ (Mortiz) येथे ते मुलांना शिकविण्यासाठी श्री. सरदेसाई यांच्या मदतीला रुजू झाले होते. नोव्हेंबर १८९२ मध्ये फ्रेंच दाम्पत्य दोन्ही मोठ्या राजपुत्रांच्या

प्रशिक्षकांच्या भूमिकेत भारतात आले. १३ वर्षाच्या यशस्वी कार्यानंतर त्यांची सेवा १९०५ मध्ये पूर्ण झाली. जेव्हा ते सेवेत रुजू झाले होते तेव्हा त्यांचे वय ३० वर्षे इतके होते. ते अतिशय निर्भय आणि सरळ होते. ते मोकळेपणापेक्षा जरा कठोर शिस्तीचे. मात्र, हिज हायनेस यांच्याशी संपूर्णतः समर्पित आणि कामाशी प्रामाणिक असे होते. ते कधीही धूम्रपान करत नसत किंवा मदिरापान करत नसत. स्वतःच्या कामाव्यतिरिक्त इतर कुठल्याही प्रकरणात ते कधीच लक्ष घालत नसत.

१९३८

Lausanne

१५ जून १८९४

प्रिय मंत्री (मणीभाई),

तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. पत्रात तुम्ही संदर्भ दिलेली प्रकरणे निकालात काढणे अजिबात अवघड नाही. मी हे अगदी मनापासून मान्य करतो की, परिस्थितीनुरूप तुम्हाला जी काही कृती करावी लागली त्या पाठीमागे काही चांगलीच कारणे होती. त्याचबरोबर आपण अगदी मोकळेपणाने हेही मान्य करायलाच पाहिजे की, माझी तत्त्वे देखील मोडीत काढली गेलीत. आता यानंतर जे करावेच लागेल ते म्हणजे नेमके काय करायचे याबाबत मला तुम्हाला सांगावेच लागेल. अन्यथा आपणामध्ये फक्त गैरसमज, अविश्वास आणि संशय या बाबीच निर्माण होण्याची जास्त शक्यता आहे. तुमच्या कामाला मी शुभेच्छा देतो, मात्र साहजिकच त्याच वेळी मी हेही म्हणतो की, मी बडोद्याच्या हिताविषयीच्या माझ्या मतांना आणि भावनांना तिलांजली देऊ शकत नाही. जेव्हा मला असे निदर्शनास येते की, काहीतरी गंभीर चूक घडत आहे तेव्हा मी काही नाही, फक्त तिच्यात दुरुस्तीची इच्छा करू शकतो. माझ्या या खेपेच्या युरोप दौऱ्यासाठी प्रशासनाची जी काही व्यवस्था केलेली होती त्याविषयी मी फक्त तीन दिवसांपूर्वी वाचलेय. तुम्हाला हे चांगलेच माहिती आहे की, त्या वेळी संपूर्ण कारभार तुमच्या हातात सोपवून निघण्याशिवाय मी दुसरे काहीच करू शकत नव्हतो. निघण्यापूर्वी मी तुम्हाला तोंडी सूचना देऊन हे स्पष्ट केलेले होते की, माझ्या पहिल्या युरोप दौऱ्याच्या वेळी लक्षण जगन्नाथ यांनी प्रशासनाची जी काही व्यवस्था केलेली होती त्या पलीकडे शक्यतो कोणतीही सूट दिली जाऊ नये. त्यानंतर मकरपुरा येथे तुम्ही मला सांगितलेही होते की, सर्व व्यवस्था ही मागीलप्रमाणेच केली आहे. तुम्ही असे सांगितल्यामुळेच मी जाण्याबाबतची पावले उचलली. खूपच आजारी असल्यामुळे मी तातडीने युरोपला निघून गेलो. ज्याबाबत मी तुम्हाला सूचना द्यायलाच हव्या होत्या असे अनेक मुद्दे होते, ज्यामुळे मला हव्या असणाऱ्या पद्धतीने माझ्या राज्याच्या हिताची काळजी वाहण्यासाठी तुमची स्थिती अधिक मजबूत झाली असती; परंतु माझ्या बिघडलेल्या तब्येतीमुळे मला इच्छा असूनही तसे करता येऊ शकले नाही. त्यामुळेच तुमच्या सूचना मान्य करण्याशिवाय माझ्यासमोर दुसरा पर्यायच उरलेला नव्हता. तुमच्या सर्वच सूचना या चांगल्या हेतूनेच दिलेल्या असतील यात मला अजिबात शंका नव्हती.

राज्याच्या हिताच्या दृष्टिकोनातून आतासुद्धा काही मुहूर्यांवर मी आदेश देऊ इच्छितो. मात्र उगीच्च तक्रार नको म्हणून ते टाळतोय. मला सध्या तसे करण्याची इच्छाही नाही. मणीभाई, लक्षात ठेवा की, प्रामाणिकपणा आणि खरी एकता यामध्येच आपले हित सामावलेले आहे. शांततामय साहचर्यासाठी आपल्या राष्ट्राने खूप कष्ट सोसलेत. चला, एक प्रामाणिक व्यक्ती म्हणून आपण स्वइच्छेने आपल्या सर्व चुकांची दुरुस्ती करूया. मात्र ते बाहेरच्या कोणत्या दबावामुळे नाही तर आपल्या मनाच्या आंतरिक इच्छेतूनच करूया. जर का तुम्ही माझ्या माघारी रेसिडेंटकडे तक्रार केली नक्ती तर मग अशा स्थितीत त्यांनी घेतलेली भूमिका खरोखर खूपच अनैसर्गिक होती. मी हे सर्व तुम्हाला अतिशय खाजगीपणे आणि गुप्ततेने लिहीत आहे. जेणेकरून काही काळजीचे कारण नसावे ही इच्छा. जोपर्यंत काही जण त्याग करण्यासाठी तयार होत नाहीत तोपर्यंत काहीही चांगले निर्माण होऊ शकत नाही आणि टिकू शकतही नाही. महान आणि उपयुक्त धडे वाचल्याशिवाय कुणी गतकालीन इतिहास वाचूच शकत नाही आणि म्हणून काही तुम्ही ते खूपदा वाचता असेही होत नाही. स्थानिक राज्यांचा इतिहास अगदी बारकाईने वाचा आणि पाहा की, ते कशा प्रकारे वाटचाल करत आहेत. आपण काही नेहमीच चालू घटना थंबवू शकत नाही. मात्र, काही वेळा त्यात थोडा बदल करू शकतो किंवा त्यांना थोडे संथ तरी करू शकतो. मी फक्त तुमच्यामधील दोष काढतोय असे कृपया अजिबात समजू नका. माझ्या डोक्यात जे काही आले तेवढे फक्त मी येथे मांडलेले आहे. आशा करतो की, तुमची मुले खुशाल असतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९३९

रायफल अंल्य
१२ जुलै १८९४

प्रिय पुतणे (गणपतराव एस. गायकवाड),

तुमचे पत्र मिळाले. वाचून आनंद वाटला. तसेही तुमची सर्वच पत्रे मला नेहमीच आनंदित करत असतात. तुम्हाला चांगलेच ठाऊक आहे की, माणसं इतरांशी आणि विशेषतः आपल्यासारख्या मोठ्या माणसांशी बोलताना बन्याचदा एखाद्या प्रकरणाविषयी हळूच इशारा देतात, मात्र त्यामागे त्यांचा उद्देश त्यातून काही समाधानकारक उत्तर शोधण्याचा असतो असे कदापि नाही, तर फक्त त्या प्रकरणाबाबतची उत्सुकता वाढविणे हाच त्यांचा प्रयत्न असतो. गंमत म्हणजे तुम्ही जर त्याबाबत त्यांच्याशी जरा मोकळेपणाने बोललात आणि त्यांच्या बोलण्यापाठीमागची कारणे आणि वस्तुस्थिती नेमकी काय आहे हे जर त्यांना विचारले तर ते लगेच त्यांचे शब्द फिरवतात आणि काहीही माहिती नसल्याचे भाव आणि भीती चेहन्यावर आणतात. ज्याच्याविषयी ते संशय घेतात

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४८९

ते खरे तर त्या व्यक्तींसाठी अन्यायकारक आणि असमाधानकारक नाही का? ते फार सहजरीत्या त्यांच्याबरोबर काम करणाऱ्यांची सहानुभूती मिळवतात. मात्र कधीही एखाद्या प्रामाणिक आणि निःपक्ष व्यक्तीप्रमाणे तथ्य आणि मतांच्या आधारावर त्या गोष्टीचे मोजमाप करत नाहीत. या अशा परिस्थितीत हे काम करायला खरे तर वेळच नाही. तूर्तास तुम्ही तुमचा निर्णय कदाचित स्थगित केला असावा. माझ्याबाबत जी पुष्कळ कुतूहलाची मते लोकांमध्ये आहेत, त्याबाबत थोडीफार माहिती माझ्या कानावर आलेली आहे. जेव्हा मी काही मित्रांना विचारले की नेमक्या कोणत्या तथ्यांच्या आधारे तुम्ही अशा प्रकारची मते बनविलीत? मात्र अशा वेळी प्रामाणिकपणे आपली चूक दुरुस्त करण्याएवजी ते फक्त एक प्रदीर्घ चुप्पी साधतात. त्यांची ती शांतता अतिशय चीड आणणारी असते. मात्र त्यात काही सुधारणा करता येत नाही. म्हणूनच हे एक सत्य तुम्हाला सांगतो की, खरं तर शाहाण्या माणसाने अशा प्रकरणांकडे अजिबात लक्ष देऊ नये. किंबहुना या प्रकरणांना काहीच महत्त्व देऊ नये. याबाबत काय खात्री आहे की अशा घटना कधी कधी हेतुपुरस्सरणे काही निश्चित परिणाम साधण्यासाठी मुद्दाम निर्माण केलेल्या नसतील किंवा कधी कधी त्या अजाणतेपणीही घडलेल्या असतील? मी तुम्हाला पुन्हा पत्र लिहीन. आशा करतो की, चोरांचे भय जरा कमी झाले असेल आणि बडोद्यामध्ये सर्व काही सुरक्षित चालू असेल. तुमच्या धर्मपत्नीस आणि आपल्या सर्व नातेवाइकांना माझा नमस्कार सांगा. पुनश्च एकदा तुमच्या पत्राबद्दल तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

आपला प्रेमल
सयाजीराव गायकवाड

१९४०

Zermatt
१४ जुलै १८९४

प्रिय जयसिंहराव (आंग्रे),

आपले पत्र मिळाले आणि खरोखर मला फार आनंद झाला. तुमच्या पुढील पत्रांचीही मी अतिशय उत्सुकतेने वाट पाहत आहे. एक मात्र लक्षात ठेवा की, पत्रव्यवहाराच्या दरम्यान आपली पत्रे कुठे गहाल होऊ नयेत. बडोद्यात आणि इतर काही ठिकाणी काही खटपटीमुळे पत्रे गहाल किंवा गुडुप झाल्याच्या अनेक कथा ऐकण्यात आल्या आहेत. जेव्हा कधी तुम्ही केरशापांजीना भेटाल तेव्हा त्यांना सांगा की, त्यांनी पाठविलेल्या पत्रामुळे मला अजिबात वाईट वाटले नाही. उलट आनंदच झाला. कारण काही काळ मी ज्या गोष्टींपासून अनभिज्ञ होतो त्याबाबत त्या पत्रात माहिती लिहिलेली होती. सरकारच्या प्रति द्रोह करण्याचे आपले कधीच धोरण नाही आणि स्वार्थीपणाने काहीतरी अयोग्य काम करण्याचे तर नाहीच नाही. त्यामुळे आपणास अंतःकरणातून घाबरण्याचे मुळीच कारण नाही. इतिहासातून आणि माझ्या स्वतःच्या अनुभवातून मी बरेच काही महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४९०

शिकलेलो आहे. त्या अनुभवातूनच मी सांगतो की, सत्याचा नेहमी पहिल्या झटक्यात विजय होतो असे नाही. कारण काही लोक जे सत्याचा विपर्यास व विकृतीकरण करू इच्छितात ते करतातच आणि विशेषतः ते जेव्हा सत्तेवर असतात तेव्हा तर अगदी सहजपणे तसे करतात. आपल्या कर्तव्यात कसूर करून मानसन्मान मिळविण्यापेक्षा न्यायबुद्धीने आणि विश्वसनीयतेने कर्तव्य बजावताना मृत्यु येणे अधिक गौरवाचे आहे असे मला वाटते. राजद्रोह ही वाईट बाब आहे आणि म्हणून मी आता लिहिणे थांबवतो. आशा करतो की, आपले सर्व काही ठीक चालले असेल आणि आपल्या घरी पुन्हा चोरी होऊ नये.*

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* या पत्रामधून महाराजांचे महत्त्वाचे विचार व्यक्त होतात.

१९४१

Zermatt
१४ जुलै १८९४

प्रिय मि. पेस्तोनजी,

आपल्या अनेक पत्रांबद्दल धन्यवाद. मुलांचे सर्व काही सुरक्षीत चालू आहे, हे ऐकून आनंद वाटला. मला नाही वाटत की सर्व प्रकारच्या पत्रव्यवहारांपासून मला दूर ठेवणे हे माझ्यासाठी चांगले ठरू शकेल. आम्हा लोकांना जी वागणूक मिळत आहे तिच्यामुळेच खरे तर मला जास्त त्रास होत आहे. सुखद कामामुळे कधीच नुकसान होत नाही, उलट ते चांगलेच असते. संपूर्ण संयम आणि अलिप्तता यामुळे फक्त होणाऱ्या त्रासास प्रतिबंध करता येऊ शकतो असे नव्हे, तर त्यासाठी सर्व प्रकारच्या काळजीपासून मुक्तता ही आवश्यक गोष्ट आहे. सगळीकडून येणाऱ्या पत्रव्यवहारामुळे फारसा काही फायदा होऊ शकणार नाही. मात्र किमान संस्थानी राज्याच्या विविध विभागांकडून होणारा कामातील खोडसाळपणा समजावा. विविध विभागांच्या प्रमुखांकडून पत्र येण्यास सुरुवात झाल्यामुळे मला फार आनंद झाला होता. मी नुकताच येथून थोड्या उंचावर असलेली जागा, जिला रायफल ॲल्प म्हणतात तेथून खाली आलेलो आहे. सध्या इकडे पावसाळा सुरू आहे आणि बहुतांश डोंगर धुक्यांनी आच्छादलेले आहेत. टपालदेखील फक्त आजच आलेले आहे. जे काही चाललेय त्याबद्दल अतिशय काळजीपूर्वक टिप्पण तयार करा. अशा या डोंगराळ भागात राहून आता मला खूप कंटाळा आला आहे. अनेक बाबी मला माझ्या योग्य निर्णयाच्या विरुद्ध वागण्यास भाग पाडत आहेत. मला त्या वेळी माझ्या मुलांबद्दल आणि बडोद्यातील माझ्या स्थितीबद्दल वाईट वाटते. आपली पत्नी आणि मुले खुशाल असतील अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४९९

१९४२

Hotel Zermatt, Zermatt
१५ जुलै १८९४

प्रिय सर (एफ. ए. एच. इलियट),

आपली प्रकृती बरी नाही हे ऐकून मला खूपच वाईट वाटले. मला माहिती आहे की, आपण फार काळजीत आणि उदासीनतेत आहात. तुम्ही ज्या शुद्ध आणि उच्च उद्देशाने तुमचे कर्तव्य बजावले त्यावर असलेला तुमचा आत्मविश्वास कायम ठेवा. सर्व काही ठीक होईल असा विश्वास करूया. मी कालच परत आलोय. एकंदरीत गयफल ऑल्प काही मला फारसे आवडले नाही. येथेही खूपच निरुत्साही वातावरण आहे. परिणामी मला बरे वाटत नाही आणि मी आता अजून फार काळ माझी मुले आणि मित्रपरिवार यांच्यापासून दूर राहू शकेन असेही वाटत नाही. मला आता फारच कंटाळा आला असून, करण्यासारखे काहीच उत्साहपूर्ण काम हाती नसल्यामुळे मानसिक थकवा आल्यासारखे वाटायला सुरुवात झालेली आहे. सध्या मला झोपदेखील नीट लागत नाही. इला आणि तुमची पत्ती येथे आहेत हे ऐकून मला आनंद झाला. तुम्ही इकडे का येऊ शकला नाही हे मी जाणतो. आपण खरेच स्वातंत्र्याच्या युगात जगतो आहोत की नुसतेच त्याच्या कल्पनेत आहोत? खरेच आपण किती असहाय आहोत? अशा प्रकारचे विचार अनेकदा मनात येतात. अशा अतिरेकी सत्तेच्या सक्कीखाली एखादा हतबल होतो. व्यवस्थित राहा आणि टेडीला मी आठवण काढली म्हणून सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - लवकरच तुम्हाला मी पुन्हा पत्र लिहीन अशी मला आशा आहे.

एस. आर. जी.

१९४३

Zermatt
१९ जुलै १८९४

प्रिय मि. पेस्तोनजी,

१७ तारखेला तुमच्याकडून खालील आशयाची तार प्राप्त झाली.

‘महाराजांच्याकडून लवकर पत्र पाहिजे, ज्यात मला चार ऐवजी साडेतीन टक्केने लोन देण्याचे अधिकार हस्तांतरित करावेत. जर तोटा होत नसेल तर सतरा हजाराने विक्रीही उपलब्ध. म्हणून तात्काळ पावर ऑफ अटर्नी हवी आहे.’

वरील तारेला उत्तर म्हणून मि. वणीकर यांना खालील तार पाठविण्यास सांगितले आहे.
'आवश्यक ते पैसे साडेतीन टक्क्यांसाठी हस्तांतरित करावेत. पत्र पाठवित आहे.'

अशा प्रकारच्या या परिस्थितीमध्ये मी आपणास हे अधिकार देतो की, चार टक्केप्रमाणे केलेली कागदपत्रे साडेतीन टक्क्याप्रमाणे करून घ्यावीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९४४

Zermatt
२४ जुलै १८९४

प्रिय धामणस्कर,

तुमचे पत्र मिळाले आणि मला खूप आनंद झाला. बडोद्यात जी काही परिस्थिती निर्माण झालेली आहे त्याबद्दल मला चांगलीच जाणीव आहे. आपण त्या परिस्थितीची नोंद घेतलीच पाहिजे. मात्र त्याच वेळी आपण घाबरूनही जाता कामा नये आणि जर का आपण या परिस्थितीत घाबरलो तर जे कुणी अशी परिस्थिती जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात रस घेतात, वेगवेगळ्या कपोलकल्पित कथा निरनिराळ्या लोकांना सांगून संप्रेम निर्माण करतात आणि धाक दाखवितात, त्या लोकांना त्यांच्या या अनैतिक कामात यश मिळाल्याचा नक्कीच आनंद होईल. म्हणूनच सांगतो की, आपण घाबरायचे नाही. प्रत्येक व्यक्तीला काही ठराविक असे अधिकार असतात आणि मला सांगा निसर्गाच्या कायद्यापेक्षा मोठे असे कोणते कारण असू शकते? समजा माझी प्रकृती ठण्ठणीत असती तर मला भीती दाखविण्यासाठी अजून जास्त काही करण्याची आवश्यकता पडली असती. सध्या मी ज्या संशयाच्या वातावरणात राहत आहे ते माझ्या प्रकृतीसाठी अतिशय वाईट आहे. आपल्या देशातील आधीच परावलंबी असलेल्या लोकांच्या आत्मविश्वासाचे खच्चीकरण करण्यास फार काही करावे लागत नाही. असे काही कायदे आहेत, की ज्यामुळे एक अमूर्त भीती निर्माण केली जाते. आपण खंबीर राहूया आणि भीती सोडून देऊया. मी या विषयावर काही शिकवू इच्छित नाही किंवा प्रवचन देऊ इच्छित नाही, कारण त्याचा काहीच परिणाम होत नाही. मी परत आल्यानंतर तुमच्या लक्षात येईलच की, काही शिकवणे आणि समजूत घालणे या गोष्टी मी भूतकाळातच सोडून दिलेल्या आहेत. मी आता फक्त आपले काम प्रामाणिकपणे आणि सच्चेपणाने करण्यावर विश्वास ठेवतो. सध्या जे जे काही चालू आहे त्या प्रत्येक बाबीची बारकाईने नोंद ठेवा आणि जर शक्य होत असेल तर आजूबाजूला ज्या गोष्टींवर चर्चा होते, लोक गप्पा मारतात त्याचीही नोंद ठेवा. त्यावरून आपणास लोकांच्या नीतिधैर्याची आणि नीतिमत्तेची कल्पना येण्यास मदत होते. त्यातून लोकभावनेची कल्पना येणे हे जास्त महत्त्वाचे आहे. मी जेव्हा बडोद्याहून निघालो तेव्हा काही निश्चित अशी व्यवस्था लावून देण्याच्या स्थितीत अजिबात नव्हतो आणि अनेक कागदपत्रांवर तर अक्षरशः मला ती न वाचताच सही करावी लागली. आता फक्त एका

महिन्यापूर्वी मी ती कागदपत्रे वाचली. आधीच्या केलेल्या व्यवस्थेपेक्षा त्यामध्ये खूपच बदल केलेला आहे. निश्चितपणे सांगतो की, आता केलेली व्यवस्था ही पूर्णपणे निराळी आहे. सध्याच्या व्यवस्थेची मी आधीच्या व्यवस्थेशी तुलना करू शकत नाही. कारण माझ्याकडे त्यासाठी आवश्यक ती माहिती उपलब्ध नाही. अल्बासकडे सर्वच कागदपत्रे असावयास हवी होती. सध्या सुरु असलेल्या व्यवस्थेच्या कागदपत्रांसहित सर्वच माझ्याकडे जसे आहे तसे माहितीचे दुर्भिक्ष तुम्हाला नसू शकेल. कारण अल्बासकडे जी कागदपत्रे आहेत ती फक्त साप्ताहिक डायन्या आणि क्वचित काही आदेशांची कागदपत्रे आहेत. मित्रांकडून आणि माझ्या अधिकांच्यांकडून येणाऱ्या पत्रव्यहारापासून स्वतःला दूर ठेवण्याचा जो प्रकार मी या वेळी केला तो भविष्यात कधीही माझ्या हातून होणार नाही याची मी काळजी घेर्ईन. आजापर्यंत मी अनेकदा दौऱ्यावर गेलोय आणि त्यांनी नेहमीच त्यासाठी मला संमती दिली. आज माझा येथून लंडनला निघण्याचा बेत आहे आणि तेथून पुढे मग मी माझ्या पुढील कार्यक्रमाविषयी विचार करीन. खरे तर मला भारतात परतण्याची प्रचंड ओढ लागली आहे. कारण मी माझ्या स्वतःच्या लोकांमध्ये आणि मित्रांमध्ये सर्वांत जास्त आनंदी राहू शकतो. ज्या मनःशांतीसाठी मी येथे आलेलो होतो ती काही मला अपेक्षेप्रमाणे मिळालेली नाही. असो, माझ्या कारभारबद्दलचा गुणवत्तेच्या आणि अज्ञानाच्या परिस्थितीत मी सध्या ज्या परिस्थितीत राहतोय त्यामुळे निर्माण झालेली काळजी आणि चिंता, आमच्या दैवात काय आहे या विचारांमुळे आलेली खिन्नता, माझ्या मुलांविषयीची आणि बडोद्याविषयीची काळजी अशा सर्वच बाजूनी चिंता असतानासुद्धा माझ्या प्रकृतीमध्ये बरीच सुधारणा झालेली आहे.

आठल्यंचे * निधन ही आपणा सर्वांसाठी फार मोठी हानी आहे. जरी समजा त्यांच्यात काही दोष होते असे असेल तरीही त्यांच्याकडे प्रचंड बुद्धिमत्ता आणि कार्यक्षमता होती, तसेच त्यांना आपल्या परिस्थितीची फार चांगली जाणीव आणि समज होती. यापेक्षाही महत्वाचे म्हणजे अतिशय स्पष्टपणे पण तितक्याच सज्जनतेने ते आपले विचार मांडत आणि प्रामाणिकपणे आणि मोकळेपणाने मला अतिशय सुयोग्य असा सल्ला देत असत. जे त्यांचे विषय नाहीत अशा प्रकरणात ते कधीच काही रंगवून सांगत नसत. जोपर्यंत त्यांना खरेच भिण्याचे कारण वाटत नाही तोपर्यंत त्यांनी कधीही उगीचच अनावश्यकपणे भीती वाढवून काही सांगितले नाही. शक्य तितकी त्यांची जागा भरून काढू शकेल अशी एखादी व्यक्ती कशी आणि कोठून मिळवावी हाच सध्या माझ्यासमोर फार मोठा चिंतेचा विषय आहे. खरेच सध्या मला अशा व्यक्तीची नितांत गरज आहे, जी माझ्या इच्छांवर सहानुभूतीने काम करेल. मला प्रामाणिकपणे समजून घेर्ईल. चुका टाळून चांगले काम करण्यासाठी जिच्या अनुभवाचा फायदा मला ती देईल आणि याहून अधिक म्हणजे मला अनावश्यक कामाचा बोजा आणि काळजीपासून वाचवेल. ज्यामुळे मला खूप त्रास झाला, तीही आता शेवटचीच वेळ असणार आहे. मर्यादितपणे मात्र चांगले काम केले जाऊ शकते. मी तुम्हाला मैत्रीपूर्णपणे पण फारच लांबलचक पत्र लिहिलेय अशी मला भीती वाटतेय. म्हणून मी आता पुढे

लिहिणे थांबवतो. आशा करतो की, आपली प्रकृती आणि मनोधैर्य उत्तम असेल. ज्यामुळे आपण आपल्या राज्याच्या सेवेसाठी तंदुरुस्तपणे कार्य करू शकाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मि. वाय. क्ही. आठल्ये, एम. ए., एलएल. बी. हे अतिशय विद्वान् गृहस्थ होते. शहर न्यायालयात न्यायाधीश म्हणून इ. स. १८८७ मध्ये ते बडोदा संस्थानाच्या सेवेत रुजू झाले होते आणि काही वर्षांमध्येच ते नायब दिवाणपदापर्यंत पोहोचले. एप्रिल १८९४ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

१९४५

लंडन
३ ऑगस्ट १८९४

प्रिय कर्नल Fitz-Gerald,*

मी आपले मनापासून आभार मानतो. आपणास पुन्हा एकदा भेटून मला फार आनंद झाला. मात्र मी आपणास जास्त वेळ देऊ शकलो नाही याचा मला फारच खेद वाटला. जर ते शक्य झाले असते तर मी नक्कीच अगदी आनंदाने तुम्हास खूप वेळ दिला असता. असो, आपण लवकरच पुन्हा भेटू, अशी मी आशा करतो. तुमची भाषणे मी खूप उत्साहाने वाचत असतो. मि. वणीकर यांना मी सांगितले आहे की, ती सर्व एकदमच तुम्हाला परत करावीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* भारत मंत्रालयाचे अधिकारी.

१९४६

हॉटेल बेल्मोरल एडनबर्ग
१३ ऑगस्ट १८९४

प्रिय सर (मि. इलियट),

मला खात्री आहे की, सध्या बडोद्यामध्ये जे काही चालू आहे त्या प्रत्येक गोष्टीबद्दल किंवा अगदी तंतोतंतच सांगावयाचे तर काही गोष्टीबद्दल आपणास चांगलेच ठाऊक आहे. भारतातील पत्रसंग्रह : भाग तीन | ४९५

वर्तमानपत्रांमधून या प्रकरणांबाबत मनमोकळी चर्चा होताना दिसतेय. त्यातून फक्त राज्यात नेमके काय चाललेय ते दिसून येते. वास्तव परिस्थिती आणि तथ्य पाहता माझ्या मते तुमचा विभाग हा या हल्ल्याचा केंद्रबिंदू आहे. त्यामुळे तुम्ही परत तुमच्या पदावर रुजू होऊन ही सर्व परिस्थिती नियंत्रित केलीच पाहिजे. तुम्हाला परत जाण्यासाठी किती मोठा त्याग करावा लागेल याची मला चांगलीच जाणीव आहे; परंतु तरीही मला वाटते की, आपण हे करायलाच हवे. राज्य विनासंकोच आपल्या खर्चाची पूर्तता करेल. तुम्ही पुन्हा तुमच्या पदावर रुजू होण्यासाठी तुम्हाला येथून रजा मिळू शकेल का, हाच काय तो खरा महत्वाचा प्रश्न आहे. तुम्हाला रुजू होण्याची मान्यता माझ्याकडे असायला हवी होती. तुम्ही गैरसमज करून घेणार नसाल तर मी तुम्हाला अशी शिफारस करीन की, तुम्ही सर एस. बेली यांना भेटा आणि त्यांना सर्व परिस्थिती समजावून सांगा. त्यांना या बाबतीत निश्चित प्रमाणात माहिती असणे फायद्याचे ठरेल. तुम्हाला त्यांना जे काही सांगायचे आहे त्याविषयी एक चांगले टिपण तयार करा, म्हणजे मग नेमका काय निर्णय झाला ते मलाही समजेल. तुमच्याकडून लवकरात लवकर प्रोत्तराची अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९४७

कॅलंडर
२७ ऑगस्ट १८९४

प्रिय मित्र (सर जॉन वाटसन),

मी लंडनहून आल्यानंतर लगेचच मला तुमचे पत्र मिळाले; पण अद्यापर्यंत मी त्याचे उत्तर दिले नाही. त्याबद्दल सर्वप्रथम दिलगिरी व्यक्त करतो. तुम्हाला एक बातमी सांगण्यासाठी मी एक तार पाठविली होती; परंतु तुम्ही त्या वेळी कदाचित घरी नसावेत. मी अतिशय आनंदाने तुम्हाला सांगू इच्छितो की काही दिवसांपूर्वी मी पुन्हा एकदा लंडनला आलो होतो. ते यासाठी की, आता तुम्ही मला भेटण्यासाठी येणे शक्य व्हावे, तुमची भेट माझ्यासाठी खूप आनंददायक असते. तुमच्या पत्राला उत्तर देण्यास उशीर होण्याला आणखी एक कारण होते, ते म्हणजे माझ्या मातोश्रींचे खान्देश येथे झालेले निधन हे होय.* बडोदा संस्थानातील अनेक घडामोर्डीमुळे भारतातील माझ्या मित्रांना आणि मला फारच चिंता वाटत आहे. सुदैवाने पूर्णपणे बरी झालेली नसली तरी आता माझी प्रकृती तशी बरीच चांगली आहे. बडोद्यातील माझी अनुपस्थिती मला फार प्रकषणी जाणवते. मी परत यावे अशी माझ्या मुलांचीही खूप इच्छा आहे. आशा करतो की, आपण आणि आपली कन्या दोघेही मजेत असाल. तुम्ही तुमच्या कन्येला महाराणी साहेबांच्या भेटीला आणाल का? आज मी ओलानला जाण्यासाठी निघणार आहे. संपत्तराव येथेच आहेत; मात्र

मातोश्रींच्या निधनाच्या बातमीने ते फारच व्यथित झाले आहेत. आईच्या प्रेमाची सर कुणालाच येत नाही हे खरे. माझी आई खूपच प्रेमळ आणि कोमल हृदयाची स्त्री होती.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* हिज हायनेस यांच्या मातोश्री उमाबाईसाहेब यांचे २१ ऑगस्ट १८९४ रोजी निधन झाले.

१९४८

पॅलेस हॉटेल इन्हरनेस
४ सप्टेंबर १८९४

प्रिय मि. फॉलर (सर हेन्री, भारत मंत्र्याचे सचिव),

बडोद्यामध्ये सध्या ज्या प्रकारे कारभार चालू आहे आणि अनेक घटना घडत आहेत, त्याबद्दल जर सांगायचेच झाले तर मी आपणास पुष्कळ गोष्टी सांगू शकलो असतो. मात्र मी तुमच्यासमोर फक्त काही मुद्दे मांडणार आहे, जेणे करून तुम्हाला माझी अवघड परिस्थिती आणि संकोच यांच्या बाबतचे मूल्यमापन करता येणे शक्य होईल. माझ्या मनात सध्या दोन बाबींचे विचारमंथन सुरु आहे आणि दुर्दैवाने दोन अशा समस्या आहेत, ज्यामुळे माझ्या राज्याची इश्व्रत आणि माझी प्रकृती या दोन्ही गोष्टी पणाला लागल्या आहेत. अशा या अत्यंत विपरीत परिस्थितीत मी विचार केला की, तातडीने आपणास पत्र लिहावे आणि एक जिवाभावाचा मित्र म्हणून आपणास याबाबत सल्ला विचारावा. कारण लंडनमध्ये आपल्या झालेल्या भेटीदरम्यान आपण माझ्या परतण्याच्या या विषयाला हात घातला होता.

जेव्हा मी बडोद्याहून निघालो होतो तेव्हा मला असे वाटले होते की, माझ्या नेहमीच्या विदेश दौऱ्यांच्या वेळी जसे माझे मंत्रिमंडळ आणि सल्लागार मंडळ राज्यकारभार व प्रशासन सांभाळत असतात, तसेच या वेळीही तेच प्रशासन सांभाळतील. मात्र तिकडून झालेल्या काही पत्रव्यवहारावरून, जो पत्रव्यवहार खरे तर फार उशिराने मला मिळाला, त्यावरून असे लक्षात आले की, मी जो विचार केलेला होता तसे अजिबातच नव्हते, तो माझा गैरसमज होता. दुर्दैवाने ही माहिती उघड करणारे कागदपत्र तोपर्यंत मला पाठविण्यात आलेले नव्हते, जोपर्यंत मी स्वतः ते मागवून घेतले नाही. विशेष म्हणजे आपली मुलाखत झाली तोवरसुद्धा मला ती मिळालेली नव्हती. ही गोष्ट खरोखर खूपच वाईट होती की, मला याबाबत काहीही माहिती यापूर्वी कळविली गेली नाही. यावरून तुमच्या लक्षात येईल की, जे स्वतःला गव्हर्नर जनरलचे राज्याचे संरक्षक प्रतिनिधी समजतात असे माझे जबाबदार अधिकारी मला निर्णय प्रक्रियेत कितपत सामील करतात. बडोद्यात आल्यापासून अगदी पहिल्या दिवसापासून कर्नल बिडुल्फ (Biddulph) माझ्याशी ज्या पद्धतीने वागत आहेत त्याबद्दल मी काही सांगत बसणार नाही. एखादी गोष्ट प्राप्त करायचीच झाल्यास ते जे मार्ग आणि साधने

वापरतात ते जितके निरनिराळे तितकेच विचित्र असतात. ज्यांनी त्यांच्या वागण्याचा अनुभव घेतलाय ते मी जे काही लिहितोय ते खूप चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतात. ते अधिकांशांना नुसते पाठवीत नाहीत, तर त्यांना जशा पद्धतीने आणि त्यांच्या मतांनी ते काम हवे असते त्याप्रमाणे काटेकोर सूचना देऊनच पाठवितात, म्हणजे मग आपोआप त्यांच्या इच्छेप्रमाणे सर्व काही घडते. तुम्ही कल्पना करू शकता आणि चांगल्या तळ्हेने समजून घेऊ शकता की, भारतातील गोरगरीब आणि हतबल जनतेवर अशा वागण्याचा काय परिणाम होत असेल, जेव्हा की ते जाणतात की, त्यांचे व्यक्तिगत हित हे अधिकांशांच्या मतांपेक्षा भिन्न मत व्यक्त करण्यात नक्कीच नाही. याप्रकारे जो काही कारभार सध्या चालू आहे तो म्हणजे एक उघड गुप्तिं झालेला आहे. माझ्या कानावर आले की, या बाबीचा परिणाम आधीच राज्याच्या कार्यक्षमतेवर आणि स्वायत्ततेवर व्हायला सुरुवातदेखील झालेली आहे. जरी समजा मी परत आलो तरीसुद्धा ब्रिटिश सरकारच्या भक्कम पाठबळशिवाय मी फारसे काही करू शकेल असे वाटत नाही. राज्याचे निरनिराळे विभाग कमी-जास्त प्रमाणात त्यांच्या कारभारामुळे प्रभावित झालेले आहेत. त्यांना चांगलेच हादरे बसलेले आहेत, मात्र इतरांपेक्षा सर्वांत गंभीरीत्या सेटलमेंट विभाग प्रभावित झालेला आहे. या विभागाने अनेक चांगल्या आणि महत्वाच्या कामांना प्रारंभ केलेला होता. ती सर्वच कामे आता संकटात सापडली असून, त्यांचे अतोनात नुकसान झालेले आहे. जेव्हा एक अतिशय सत्तासंपन्न अधिकारी, जो की, फक्त गव्हर्नर जनरलचा प्रतिनिधीच नाही, तर जो यापूर्वी कधीही न वापरली गेलेली अनिवृत्तिं आणि असामान्य सत्ता निर्णयाच्या विरोधात वापरतो तेव्हा हे असेच होते. मला तर असे वाटते की, कदाचित माझ्या अधिकांशांनादेखील माझ्याशी कोणताही कार्यालयीन पत्रव्यवहार न करता फक्त खाजगी पत्रव्यवहार करण्यास भाग पाडले जात असावे. अंतत: अशा प्रकारची वर्तणूक राज्यकर्त्याच्या सन्मानाला आणि प्रजेकडून होणाऱ्या त्याच्या आज्ञापालनासाठी घातक ठरत असते. ज्या राजाशिवाय कोणताही चांगला राज्यकारभार अस्तित्वातच असू शकत नाही, त्याच्यावरच या सर्व गोष्टींचा परिणाम होतो.

काही प्रमाणात राज्यात असमाधानाची भावना पसरलेली दिसून येत आहे आणि मी बडोद्याला परत यायलाच पाहिजे, अशा प्रकारची एक सर्वसामान्य इच्छा दिसून येत आहे. अजून काही काळ तरी मी युरोप सोडून परत येण्याबाबत विचार केलेला नव्हता. मात्र, आता हा माझ्या समोरचा फार गंभीर प्रश्न बनला आहे की, हिवाळ्यातील या काही महिन्यांमध्ये मी बडोद्याला परत जावे की नाही? माझ्या प्रकृतीकडे पाहता मी परत जाण्याचा निर्णय घेणे हे काही फारसे योग्य आणि शहाणपणाचे ठरणार नाही. राज्यात आतापर्यंत बिघडलेली शांतता आणि सुव्यवस्था पुनर्प्रस्थापित करण्यासाठी माझे परतणे गरजेचे असूनही या हिवाळ्यात बडोद्याला परत जाणे प्रकृतीच्या दृष्टीने फारसे योग्य ठरणार नाही असे वाटते. मात्र, या विपरीत परिस्थितीमध्ये युरोपात राहूनही माझ्या राज्याच्या हिताविषयी आणि तेथील विविध समस्याविषयी चिंता करण्यापासून मी स्वतःला परावृत करू शकत नाही हेही खरे.

विचार करण्यासारखी दुसरी बाब म्हणजे माझी प्रकृती ही होय. जेव्हापासून मी बडोदा सोडलेय तेव्हापासून माझ्या तब्येतीमध्ये वेगाने सुधारणा झालीय असे मला वाटते. मात्र, तरीही अद्याप तब्येत पुन्हा बिघडण्याची भीती पूर्णत: शक्यतेच्या पलीकडे गेलेली नाही. कोणतीही एखादी कठोर आणि चिंताजनक बाब अशा या परिस्थितीमध्ये माझ्या तब्येतीत झालेल्या सर्व प्रकारच्या सुधारणेला क्षणात नाहीशी करेल की काय अशीही मला भीती वाटते. अशा या परिस्थितीमध्ये फक्त एकच चांगली गोष्ट म्हणजे माझ्या प्रजेबदल आणि राज्याबदलची माझी सहानुभूती ही होय.

तुम्हाला पत्र लिहिण्याविषयी मी खूप दिवसांपासून विचार करत होतो आणि खूप विचारांती मला जाणवले की, एक पत्र लिहून माझ्या मनातील सर्व भावना माझ्या या मित्राजवळ व्यक्त करण्याइतका शहाणपणाचा दुसरा कोणताच निर्णय असू शकला नसता. समजा जर का मी लिहिण्याच्या ओघात एखाद्या ठिकाणी फारच मोकळेपणाने लिहिले असेल, तर कृपया माझा हा मोकळेपण समजून घ्या. माझ्या या दौऱ्यापूर्वीचा कोणताही दौरा माझ्यासाठी इतका चिंताजनक ठरला नव्हता. या दौऱ्याच्या वेळी माझ्या अनुपस्थितीचे अनेक दुष्परिणाम फार ठळकपणे समोर आले.

पत्राचा समारोप करण्यापूर्वी अजून एक छोटासा मुद्दा आपणासमोर मांडतो. मी विचार करत होतो की, परत जाण्यापूर्वी दोन इंग्लिश व्यक्तींच्या नेमणुकींना मान्यताप्राप्त करून घेण्यासाठी एक अर्ज सादर करावा. त्यापैकी महिलेची नेमणूक हिज हायनेस महाराणीसाहेब यांची सोबतीण म्हणून, तर पुरुषाची नेमणूक माझा सोबती म्हणून आणि आवश्यकता भासल्यास त्याने जास्तीत जास्त माझ्या खाजगी सचिवाची कामे करावीत म्हणून करावयाची माझी इच्छा आहे.

याबाबत आपली काही हरकत नसेल तर कृपया मला कळवाल का? म्हणजे मग मी इंग्लंडहून निघण्यापूर्वी यासाठी योग्य अशा एका महिलेचा व एका पुरुषाचा शोध घेऊ शकेन. जर समजा मला हव्या त्या प्रकारच्या दोन व्यक्ती भारतामध्येच भेटल्या तर उत्तमच. अशा दोन योग्य व्यक्तींचा शोध घेण्याबाबत मला मदत करण्यासाठी लॉर्ड एल्जिन (Elgin) * यांच्याकडे आपण शब्द टाकला तर मी आपला फार आभारी राहीन. आशा करतो की, आपली प्रकृती उत्तम असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* लॉर्ड एल्जिन, भारताचे व्हार्फसरांय.

१९४९

इन्हरनेस
५ सप्टेंबर १८९४

प्रिय लॉर्ड रे,

काल संध्याकाळीच मी येथे आलो. कॅलेडोनियन कालव्याच्या दुतर्फा असलेली निसर्गांची सुंदरता मला खूपच आवडली. काही ठिकाणी कालव्याच्या दोन्ही बाजूंना असलेल्या सुंदर वृक्षांनी कालव्याच्या सौंदर्याला जणू चार चांद लावले होते. मला फार आनंद वाटला, की स्कॉटलंड या देशाला भेट देण्याची संधी मला मिळाली. खरे तर देशाला भेट देण्याची माझी फार दिवसांपासूनची इच्छा होती. कारण मी बन्याच वेळा याविषयी ऐकले होते. भारतात परत जाण्याबाबत मी काय ठरवलेय ते एक मित्र म्हणून आपणास सांगावे असे मला वाटते. मी नोळेंबरच्या सुरुवातीस भारतात जावे की नाही याबाबत तुमचे काय मत आहे? तेथील घडामोडीविषयी माझ्यापर्यंत जी

माहिती येत आहे त्यावरून वाटतेय की, तेथील परिस्थिती काही फार लवकर आटोक्यात होईल असे वाटत नाही. बडोद्यात फार मोठे वाडळ उठावे अशी प्रत्येकाचीच अपेक्षा दिसतेय. सगळ्या बाबी नीट करायला मला व्यक्तिशः कुणाची भीती वाटत नाही. किंबहुना कोणत्याही योग्य व्यक्तीला शिक्षा होणार नाही आणि राज्याच्या इभ्रतीला, हितसंबंधांना आणि त्याच्या राजाला कोणत्याही प्रकारचे दुष्परिणाम भोगायला लागणार नाहीत याची दक्षता घेऊन गुन्हेगारांना कडक शासन करायलादेखील मी कुणाला घाबरणार नाही. तेथील घडामोर्डीबाबत स्थानिक वर्तमानपत्रांमधून ज्या प्रकारच्या बातम्या येत आहेत त्या बातम्यांचा सूर काही फारसा उत्तेजन द्यावा, असा अजिबात नाही. काही लोकांच्या प्रेरणेमुळे किंवा मग त्यांनी सांगितल्यामुळे किंवा त्यांना गोष्टी तशा दिसल्यामुळे सारखे बदल केले गेले आहेत.

मी परत येण्याविषयी मि. इलियट हे फारच जोर धरत आहेत; आणि जर मी परत आलो नाही तर माझ्या हितसंबंधांना फार मोठा धोका निर्माण होईल, असे त्यांचे म्हणणे आहे. आता नेमकीच सुधारलेली माझी प्रकृती पुन्हा बिघडण्याची मला जर भीती नसती तर क्षणाचाही विलंब न लावता मी निश्चितच भारतात परत गेलो असतो; आणि जरी समजा सध्याच्या माझ्या प्रकृतीच्या अशा परिस्थितीमध्येदेखील माझ्या कर्तव्याच्या परिपूर्तीसाठी मी बडोद्याला परत गेलोही असतो तरी माझ्या जाण्याबाबतच्या सर्व व्यवस्था करणे फार त्रासदायक आहे. सुट्टीच्या संभाव्य आनंदापेक्षा त्यामध्ये त्रास, वेदना आणि त्याग याच बाबी अधिक असतील. जेव्हा माझ्या जाण्याबाबतचा मुद्दा क्षणभर वादासाठी का होईना समोर येतो तेव्हा मला वाटणारी चिंता आणि रात्र रात्र न येणारी झोप याविषयी तुम्ही कल्पनासुद्धा करू शकणार नाही. मी परत यावे अशी मंत्रांची कोणतीच इच्छा त्यांच्या पत्रांमधून दिसत नाही. मात्र माझे मित्र मला वारंवार परत येण्याचा सल्ला देत आहेत. ते म्हणतात की, मी निदान काही महिने तरी तेथे राहावे. मला वाटते ते जे सांगतात ते योग्यच आहे. त्यांच्या सांगण्यानुसार वागण्यास मी आनंदाने तयार आहे, फक्त माझ्या तब्बेतीच्या बाबतीत काही चुकीचे घडू नये इतकेच. पुन्हा एकदा आपण याबाबत विचार करावा की, मला एखादा सहानुभूतीदार रेसिडेंट मिळू शकेल का? जो मला सर्वतोपरी साहाय्य करेल.

मी तुम्हास अतिशय मोकळ्या मनाने सांगतो की, ब्रिटिशांकडून कोणत्याही प्रकारचे चांगले सहकार्य मी अतिशय आनंदाने स्वीकारलेले आहे. त्यांनी वारंवार मला असेच सहकार्य करावे, अशी माझी प्रांजल इच्छा आहे आणि विशेषत: माझ्या तब्बेतीच्या अशा या नाजूक परिस्थितीमध्ये तरी मला सहकार्य करावे, असे मला वाटते. बन्याच जणांना असे वाटते की, मी आता पूर्णपणे स्वावलंबी झालेलो आहे. मला शंका आहे की, हा शेवटचा शब्द अशी कल्पना तर करून देत नाही ना, की मला त्यांच्या सहकार्याची फारशी किंमत आणि काळजी नाही! माझ्याबदल जर असा गैरसमज झाला असेल तर मग तो माझ्यावरच सगळ्यात मोठा अन्याय आहे असे मला वाटते. ब्रिटिश सरकारच्या कृपेमुळे आणि त्यांनी दिलेल्या सन्मानामुळे खरे तर आमचे अस्तित्व आहे. त्यांच्या या कृपेबदल आणि वेळोवेळी केलेल्या मदतीबदल मी नेहमीच त्यांच्या ऋणात आहे. काही हितशत्रूंनी मुद्दामच ब्रिटिश सरकारच्या मनात अशी मतभिन्नता निर्माण करून माझ्याबदल शत्रुत्वाची भावना आणि अप्रियता निर्माण करून दिलेली आहे.

ज्या ब्रिटिश सरकारला मी माझ्या अस्तित्वासाठी देणे लागतो, त्यांच्याच मनात अशी भावना निर्माण करून दिली आहे. मी तोंडाने माझी निष्ठा बोलून दाखविण्यास कदाचित कमी पडलो असेन; पण मी व्यावहारिकरीत्या कुणालाही कुठले आव्हान नक्कीच दिलेले नाही. असो. जेव्हा वेळ येईल तेव्हा याबाबतची प्रचीती नक्की येईल, अशी माझी भावना आहे. या झालेल्या विषयांतराकडे कृपया कानाडोळा करा. तुम्हाला जर एखाद्या गोष्टीची माहिती पाहिजे असेल तर तुम्ही फक्त मला विचारा. ती माहिती तुम्हाला लगेच च सादर केली जाईल. मी हे पत्र तुम्हाला अगदी जवळचा मित्र म्हणून लिहिलेले आहे आणि तुम्हीदेखील त्यास तसेच समजावे ही अपेक्षा करतो. ही मला मिळालेली सर्व माहिती आहे, असे समजून या संपूर्ण प्रकरणावर विचार करा. खूप दिवसांपासून मला वाटतेय की, मी माझे कर्तव्य बजावावे. जरी आपली कधी भेट झाली तर मी तुम्हाला काही पत्रे दाखवीन जी खरोखर खूपच मनोरंजक आणि चित्तवेधक आहेत.

लेडी रे यांना माझा नमस्कार सांगा. आशा करतो की, तुम्ही जिनेव्हा येथील तुमच्या सुट्यांचा मनमुराद आनंद लुटला असेल. मि. इलियट नुकतेच येथून गेलेत. समजा मीही जर गेलो असतो तर मग मला मि. इलियट यांच्या साहाय्याची गरज भासली असती, जे काही फारसे उपयोगाचे ठरले नसते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ताजा कलम - भारतात परत घेण्याबाबत माझ्या मंत्रांनी पत्रात काही लिहिलेले नसले तरी त्यांनी त्यांच्या तारेत आणि पत्रात तेथील असमाधान, नाराजी आणि एकंदरीत आणीबाणी याविषयी लिहिलेले आहे. मी हे काही सांगू शकत नाही की, हे सर्व माझ्याकडून केवळ आदेश काढून घेण्यासाठी केले गेले असेल की नाही. यावर सध्या काही समीक्षा करणे जरा कठीणच आहे. काही गुजराती भाषिक आणि स्थानिक वर्तमानपत्रांमधून आधीच बडोद्याबाबत बरेच संवेदनशील लेख लिहिले गेलेले आहेत. ज्यामध्ये स्पष्टपणे ब्रिटिश सरकारने हस्तक्षेप करण्याची मागणीही केलेली आहे. पूना पेपरमधून कौन्सिलवर आणि कर्नल बिडुल्फ यांच्यावर बरीच टीका करण्यात आलेली आहे. ते म्हणतात की, मी परत यावे, अशी कौन्सिलची इच्छा नाही.

एस. आर. जी.

१९५०

इन्हरनेस
६ सप्टेंबर १८९४

प्रिय कर्नल बिडुल्फ (बडोद्याचे रेसिडेंट),

मी स्वीतझर्लंड येथे असताना मला आपले पत्र मिळाले त्याबदल आभार. माझ्या प्रकृतीत हळूहळू सुधारणा होत आहे हे सांगताना मला खूप आनंद होत आहे. मला वाटते स्कॉटलंडमध्ये

मला चांगला हवापालट मिळाला. कारण स्वीद्धालंडमध्ये मला खूप थकवा आल्यासारखे वाटले होते. जरी इथल्या निसर्ग सौंदर्याची तुलना स्वीद्धालंडशी करता येणे शक्य नाही तरी स्कॉटलंडची स्वतःची अशी एक सौम्य आणि अद्भुत सुंदरता आहे. मात्र लेक लेमन आणि माऊंट सेडरैन पाहिल्यानंतर इथले तलाव आणि डोंगर तुलनेत खूपच लहान वाटत होते. येथील आकाश हेल्युक्टिया (Heluctia) सारखे अतिशय स्वच्छ, निरभ्र आणि सुंदर आहे. कृपया आपण मिसेस बिडुल्फ यांना मी त्यांची आठवण काढल्याचे सांगाल का? मी आशा करतो की, आपली उभयतांची तब्बेत उत्तम असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९५१

इन्हरेस
६ सप्टेंबर १८९४

प्रिय मि. पेस्तोनजी,

आपल्या अतिशय सुंदर, मनमोकळ्या आणि चित्तवेधक पत्रांबद्दल आपले मनस्वी आभार मानतो. काही लोक असे समजतात की, मी गटबाजीच्या भावनेपलीकडे गेलेलो नाही. खरे तर त्यांच्या या विचारांची मला अजिबात भीती वाटत नाही किंवा आश्वर्येदेखील वाटत नाही. कारण माझी सदसदविवेकबुद्धी अजूनही शाबूत आहे आणि माझ्या प्रत्येक कृतीतून त्याची नेहमीच प्रचीती येते याचा खरे तर मला विशेष आनंद वाटतो. मला फक्त या गोष्टीचे वाईट वाटते की, भारतातील सर्वसामान्य, अगदी लहान भागात राहणारे लोकसुद्धा फारसा विचार न करता एखाद्या गोष्टीचा घाईगडबडीने निष्क्रिय काढायला लागतात आणि त्यांनी जे स्वतःबाबत कधी स्वप्नातही पाहिले नसेल अशा गोष्टीचे आरोप दुसऱ्यांवर थोपवितात. अनुभवाची कमतरता, खालावलेली नैतिकता, स्वार्थीप्रेरणा, आर्थिक हितसंबंध, जात आणि वंशाधारित पूर्वग्रह, गुप्त कटकारस्थानांबद्दलचे प्रेम, अतिशय खालावलेला दर्जा, त्यांची गुलाम अंकितता (ज्यामुळे सर्व सदगुणांचा विनाश होऊन सत्याचा उपर्युक्त होतो), हेवा आणि असूया, जी आपल्या विभाजित आणि तुकडीकरण झालेल्या समाजात मोठ्या प्रमाणावर आढळते. या सर्व गोष्टींमुळे कुणालाही आणि विशेषत: ज्यांना त्याबाबत फार चांगल्या प्रकारे माहिती आहे त्यांना अजिबात आश्वर्य वाटत नाही. मात्र तरीही त्यांचे हे वर्तन अशा लोकांच्या मनोधृत्यावर फार घातक परिणाम करते. जे खरोखर जनतेच्या कल्याणासाठी, आनंदासाठी आणि समुद्धीसाठी अहोरात्र झटक असतात. जर समजा आपल्या देशातील एखाद्या संस्थानिक राजाला त्याच्या भल्यासाठी एखादा सल्ला देण्याची वेळ माझ्यावर आली, तर मी त्यांना फक्त एवढेच सांगेन की, तुमचा कोणताही निर्णय तुम्ही तोपर्यंत स्थगित करा जोपर्यंत तुम्ही त्या प्रकरणाच्या मुळाशी जाऊन सत्याची पडताळणी करत नाही. हे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५०२

तत्त्व फक्त संस्थानिक राजांना आणि त्यांच्या कमकुवत बाबींनाच लागू होते असे नाही, तर ते सर्वच लहान-मोठ्या राजांनाही लागू होते. यामुळे त्यांना वैयक्तिक किंवा मग सामुहिक मतांना दुरुस्त करण्याची एक संधी मिळते. मी माझा हा उपदेश थांबवेन; पण मला वाटते की, यामुळे सुज्ञ आणि जाणकार अशा लोकांना त्याचा थोडाफार फायदा नक्कीच होईल. ज्यांच्या काही चुकीच्या समजुती, पूर्वग्रह पक्के झालेले आहेत त्यांनाही झालाच तर काही उपयोग होईल. मी हे कुणालाही विशिष्टरीत्या उद्देशून बोलत नाही, तर एक सर्वसामान्य मत नोंदवीत आहे. माझ्या तब्येतीमध्ये फार चांगल्या रीतीने सुधारणा होत आहे. हे ऐकून तुम्हाला नक्कीच आनंद होईल. बडोद्यातील वादळ म्हणजे नेमके काय? वर्तमानपत्रांमधून याबाबत अनेक लेख माझ्या निर्दर्शनास आले आहेत. काही वर्तमानपत्रांमधून अगदी वेधक अशा ठळक बातम्या आणि विधानांच्या माध्यमातून ब्रिटिश सरकारने या प्रकरणामध्ये लक्ष घालण्याबाबत जोरदार मागणी केली जात आहे. अशा प्रकारचे लोक सध्याच्या बदलत्या परिस्थितीमध्ये संस्थांच्या प्रतिनिधींना आणि ब्रिटिश सरकारच्या सैन्यातील कर्नल व जनरल पदावरील व्यक्तींना फारच महत्त्व देत आहेत. वाह काय निष्ठा! सत्त्वांच्या वर हितसंबंधासाठी किती हा त्याग! माझ्या मातोश्रीच्या दुःखद निधनाची बातमी समजल्यामुळे मी फार व्यथित आणि दुःखी होतो. असो शेवटी मृत्यू हाच जीवनाचा शेवट असतो. मी आशा करतो की, आपली तब्येत चांगली असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९५२

इन्ह्वरनेस
८ सप्टेंबर १८९४

प्रिय लेडी ट्रिवडेल (Tweedale),

ब्रॅह्म कॅसल येथे आपणास भेटण्याची जी संधी आपण मला दिली त्यातून मला किती आनंद मिळाला हे आपणास सांगण्यासाठी आपणाला पत्र लिहायला मी अजिबात वेळ दवडणार नाही. प्रीमरोझ लीगची संपूर्ण बैठक पाहण्याची खरे तर मला खूप रुची होती; परंतु त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे तुमचे सुंदर घर आणि बाग पाहून मला खूप आनंद झाला, तसेच कॅप्टन गॉर्डन आणि तुम्ही दोघेही पाहुण्यांच्या पाहुण्याचारात कसलीही कसर ठेवत नाहीत. तुमच्या अशा या आग्रहपूर्वक पाहुण्याचाराचाही लाभ घेता आला हा खरा आनंद. महाराणीसाहेबांनी मला आपणास आवर्जून हे सांगण्यास सांगितले आहे की, त्यांना तुमच्या घरी भेट देऊन खूपच आनंद झाला. त्यांच्यासाठी तो खूप नवीन अनुभव होता. पुनश्च एकदा आपणा दोघांचेही आभार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५०३

१९५३

इन्हरनेस
८ सप्टेंबर १८९४

प्रिय सर (मि. एफ. ए. एच. इलियट),

१५ सप्टेंबरचे आपले पत्र नुकतेच हातात पडले. तुम्ही येऊ शकला नाहीत याबद्दल मला वाईट वाटले. असो. कदाचित झालेला बदल तुमच्यासाठी चांगला ठरला असेल. माझे आदेश मलाच समाधानकारक वाटले नव्हते. मला वाटते मी थोड्या वेगळ्या पद्धतीने वागायला हवे होते. ज्या पद्धतीने मला वागविले गेले त्याविषयी मी अनभिज्ञ होतो. काही लोकांनी माझ्या इच्छांचा वापर त्यांना वाटेल तशा पद्धतीने कदाचित केला असावा. न्यायाबाबत म्हणाल तर इतरांना जसा न्याय दिला जातो तसे माझ्याबाबतीत झालेले नाही. मी नेहमीच कुणीही असो त्यांना अगदी निरपेक्षपणे न्याय देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या प्रकरणातदेखील मी तसेच केलेले आहे आणि त्यांना न्याय देण्याचीच माझी इच्छा आहे. खेळ संपल्याबरोबर मी लगेचच लंडनला परत येणार आहे. त्याशिवाय मला राणीच्या भेटीलाही जायचे आहे. त्यांच्या नेमक्या काय अपेक्षा आहेत हे जाणून घेण्यास मला सांगितलेले आहे. मी आशा करतो की, हे संपूर्ण प्रकरण त्यांच्यासमोर व्यवस्थितपणे मांडले जावे. कारण त्यांचा याबाबत कोणताही गैरसमज व संभ्रम होऊ नये अशी माझी इच्छा आहे. महाराणीसाहेब आणि मी आम्हा उभयतांची प्रकृती उत्तम आहे. सर्वांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९५४

इन्हरनेस
१८ सप्टेंबर १८९४

प्रिय कर्नल Fitz - Gerald,

आपल्या आजच्या पत्राबद्दल खूप-खूप धन्यवाद. शनिवारी आपणा सर्वांना भेटून मला स्वतःला आणि हर हायनेस महाराणीसाहेब यांना अतिशय आनंद झाला. आपण सर्वांनी दिवस अगदी मजेत व्यतीत केला, त्याबद्दल मला खरोखर खूप आनंद वाटला. मि. डेव्हिडसन बरे असतील अशी आशा करतो. मिसेस फॅसर (Faser) यांनी दिलेल्या आग्रहाच्या निमंत्रणाबद्दल

माझ्या आणि हिज हायनेस महाराणी साहेबांच्या वर्तीने कृपया त्यांना धन्यवाद सांगा. त्यांच्या निमंत्रणाला मान देऊन तिकडे येण्याचा आम्ही आमच्या परीने भरपूर प्रयत्न करू. मात्र जर का तसे करणे आम्हास शक्य झाले नाही, तर कृपया त्यांना सांगा की, नाराज होऊ नका. खरेच आम्ही इतर खूप साच्या महत्त्वाच्या कामात गुंतलेलो आहोत. त्यामुळे कदाचित येणे शक्य होणार नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९५५

Kensington
२५ सप्टेंबर १८९४

प्रिय सर जेम्स (फर्ग्युसन, मुंबईचे माजी गव्हर्नर),

गेल्या खेपेला आपली भेट झाली होती त्यापेक्षा आता आपण जास्त प्रसन्न आणि प्रफुल्लित असाल अशी आशा करतो. माझ्या कानावर आलेय की, आपला विवाह झाला आहे. जर का ही निव्वळ अफवा नसेल, तर कृपया माझ्याकडून आपणास विवाहाच्या मनःपूर्वक शुभेच्छांचा स्वीकार करा. आशा करतो की, लवकरच लेडी फर्ग्युसन यांना प्रत्यक्ष भेटण्याची आम्हास संधी मिळेल. आपण या शहरात परत आला आहात का? आशा करतो की, आला असाल. कारण आम्ही अजून काही दिवस या शहरात आहोत. आपण जर इकडे भेटीसाठी आलात तर आपणासमवेत रात्रीचे स्नेहभोजन घेण्यात आणि आपणास भेटण्यास आम्हास नक्कीच खूप आनंद होईल. मी नुकताच स्कॉटलंडवरून परत आलोय. आमच्या सुदैवाने तेथील हवामान फारच चांगले राहिले. आम्ही आमचा जास्तीत जास्त वेळ नॉसचस (Nossachs), ओहान (ohan) आणि इन्वर्नेस (Inverness) येथेच घालविला. तेथील उंच उंच टेकड्यांनी आम्हाला जवळपास तीन आठवडे जणू खिळवूनच ठेवले होते. तेथील क्रीडा स्पर्धा आणि नुत्य स्पर्धा यांच्यामुळे तर आमचे फारच मनोरंजन झाले. आशा करतो की, आपण मजेत असाल. पुनश्च एकदा शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९५६

Kensington

२५ सप्टेंबर १८९४

प्रिय सर जॉन (Puleston),

नक्कीच खूप काळ गेलाय आपणाकडून कोणतीच वार्ता कानावर आलेली नाही. आशा करतो की, आपण लेडी प्लस्टन आणि आपल्या दोन्ही कन्यांसह आरोग्यसंपन्न जीवनाचा आस्वाद घेत असाल. आपण अद्याप देशातच आहात, की शहरात परतलाय याबाबत मला साशंकता आहे. आपण परत आला असाल अशी मला आशा वाटते. मी स्वतः देखील अजून काही दिवस या शहरात राहणार आहे. जर आपण एखाद्या दिवशी इकडे आलात तर आपणासमवेत रात्रीचे जेवण करण्यास मला खरेच खूप आनंद होईल. मी नुकताच स्कॉटलॅंडवरून माघारी आलो आहे. आम्ही परत आल्यानंतर तेथील हवामान चांगले होते का याबाबत मला जरा काळजीच आहे. इडीनबर्गवरून आम्ही ट्रॉसचने (Trossach) ओहान (Ohan) आणि मग कालवामार्गे इन्वरनेस (Inverness) येथे गेलो. तेथे आम्ही तीन आठवडे राहिलो. तेथील उंच टेकड्या, क्रीडा स्पर्धा आणि बॉल नृत्य यांच्यामुळे खरोखर आमची फारच करमणूक झाली. डनहेल्ड (Dunheld) येथे व्यतीत केलेल्या अतिशय संस्मरणीय रात्रीने आमच्या सात आठवड्यांच्या छानशा सहलीचा शेवट झाला. आपणाकडून एक किंवा दोन दिवसांनी पत्रोत्तराच्या अपेक्षेत. आपणा सर्वांना पुन्हा एकदा मनःपूर्वक शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९५७

Kensington, London

२७ सप्टेंबर १८९४

प्रिय मि. मणीभाई (दिवाणसाहेब),

आपणाकडून आलेली काही पत्रे मला मिळाली. माझ्या मातुश्रींच्या दुःखद निधनाची बातमी समजताच आपण सर्व व्यवहार व कार्यालये बंद ठेवली होती हे मला माहिती नव्हते, अन्यथा मी आपणास तार पाठविली नसती. असो आपण फार चांगले काम केले. बापट कमिशन म्हणून सध्या जे ओळखले जातेय त्या संदर्भात मि. वणीकर यांनी तुम्हास काही पत्र किंवा माहिती पाठवली आहे. समजा तेथे कोणतीही बाब कोणत्याही प्रकारे जर कायद्याच्या मूलभूत तत्वांच्या किंवा न्यायाच्या विरुद्ध जात असेल किंवा पत्रव्यवहाराच्या संबंधात कोणतीही बाब जर पुनर्विचारासाठी गरजेची वाटत असेल तर कृपया नेहमीच माझ्या निर्दर्शनास आणून द्या. त्यावर मी पुन्हा विचार महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५०६

करून आनंदाने निर्णय घेईन. तुम्हाला माहितीच आहे की, सध्या मी माझ्या बाजूने काही कायदेशीर व्यक्ती नाही म्हणून तुम्ही स्वतःच वेळेत माझ्या संभाषणमध्ये काही उणिवा असल्यास त्या निर्दर्शनास आणून द्या, म्हणजे होणारे गैरसमज टाळता येतील. सुदैवाने माझी प्रकृती खूप वेगाने सुधारत आहे. मात्र, अजूनही तिची विशेष काळजी घेण्याची व पथ्य पाळण्याची आवश्यकता आहे. टपाल रवाना होण्यापूर्वी खूपच कमी वेळ मिळाला म्हणून मला अतिशय गडबडीत हे पत्र लिहावे लागले. आशा करतो की, आपली तब्येत उत्तम असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९५८

Kensington London W.
२९ सप्टेंबर १८९४

प्रिय पुतणे (गणपतराव एस. गायकवाड),

तुमच्या पत्राबद्दल आणि केलेल्या सांत्वनाबद्दल धन्यवाद. कधी कधी जरा चक्कर आल्यासारखे वाटत असले तरी एकंदरीत माझी तब्येत आता खूप छान आहे. कृपा करून मंत्रीमहोदयांना माझा नमस्कार सांगा आणि त्यांना माझा निरोप द्या, की मला कळविल्याशिवाय माझा कोणताही आदेश डावलायचा नाही. येथील हवामान फारच छान आहे. स्कॉटलंडमधील आमचे वास्तव्य आम्ही अगदी मनमुरादपणे उपभोगले. तुमच्या पत्नीसही मी आठवण काढली होती म्हणून सांगा. आजच मी मंत्र्यांना पत्र लिहिले, मात्र त्यात मी या बाबीचा उल्लेख करायचा विसरूनच गेलो, ज्याविषयी निरोप देण्यासंबंधी मी आपणास विनंती केली आहे.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

१९५९

लंडन
२८ सप्टेंबर १८९४

प्रिय मंत्री (मणीभाई जे.),

आपले पत्र मिळाले. आपणा दोघांमध्ये ४००० रुपये किंवा कदाचित ६००० रुपयांच्या प्रश्नावर झालेले अनौपचारिक संभाषण मला चांगलेच आठवते. त्या बोलण्याचा उल्लेख मी माझ्या मागच्या पत्रामध्येदेखील केलेला होता.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५०७

तुमच्या सेवानिवृत्तीच्या तारखेबाबत तुम्ही जे काही सांगितले तेही माझ्या लक्षात आलेय. तुम्हीदेखील हे चांगले ध्यानात ठेवा, की तुम्ही स्वतः बडोद्यामध्ये आहात आणि अगदी सावकाश आणि शांतपणे समस्या सोडविण्याचा मार्ग जर तुम्ही स्वतः निवडला तर बन्याच अंशी तुम्ही ही प्रकरणे व समस्या सोडवू शकता. मी तुम्हाला अगदी विश्वासाने सांगतो की, जेव्हा तुम्ही महत्वाची भूमिका घेण्याबाबत विशेष काळजी घेत नाही तेव्हा रेसिडेंटच्या समोर काही गोष्टी सांगण्याची एक वृत्ती असते. रेसिडेंटशी संबंध कोणत्या प्रकारचे असतील याच्याशी ते संबंधित आहे. वकील प्रकरणात जसे घडले त्याप्रमाणे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९६०

रॉयल पॅलेस हॉटेल, किंसिंगटन, लंडन
२९ सप्टेंबर १८९४

प्रिय डॉ. नेविन्स,

मी आपले अंत:करणपूर्वक आभार मानतो. गेल्या सोमवारी डनहेल्ड या अतिशय रमणीय ठिकाणी आपण आमच्यासाठी खूप काही केले. त्यामुळेच आम्ही आमच्या स्कॉटलॅंड दौऱ्याचा मनमुराद आनंद लुटू शकलो. स्वीत्झालॅंड येथे थांबण्याएवजी मी स्कॉटलॅंडला गेलो हे मी खरेच खूप चांगले केले. स्कॉटलॅंड म्हणजे माझ्यासाठी खूप मोठा आणि नावीन्यपूर्ण बदल ठरला. स्कॉटलॅंडच्या निसर्गरम्य दृश्यांची तुलना स्वीत्झालॅंडशी होणे शक्यच नाही, तुम्हाला तर हे चांगलेच ठाऊक आहे. सुरुवातीला अतिशय सौम्य हवामान आणि मुलायम हिरवी दृश्ये आणि नंतर पुढे उंचच उंच बर्फाच्छादित पर्वत आणि कोसळणारे धबधबे अशा प्रकारचे अतिशय नयनरम्य दृश्य होते. मला वाटते इन्हरनेस (Inverness) आणि त्याच्या सभोवतालचा परिसर म्हणजे स्कॉटलॅंडमध्ये मी पाहिलेल्या सर्वोत्तम ठिकाणांपैकी एक होते. डनहेल्ड हेसुद्धा अतिशय देखणे स्थळ होते. फुलांसारखे दिसणारे तेथील वृक्ष तर खरोखर अपूर्व होते. 'Murth by Castle' म्हणून ओळखली जाणारी वास्तु खरेच खूप भव्यदिव्य होती, अद्याप पूर्णत्वास न गेलेले ते घर अतिशय मोठे आणि पाहणाऱ्याला जणू मोहात पाडणारे होते. समजा जर का स्कॉटलॅंडमध्ये अशी अप्रतिम वास्तू नसेल तर जेव्हा ती पूर्णत्वास येईल तेव्हा नक्कीच स्कॉटलॅंडमध्यील सर्वात अप्रतिम वास्तू हीच ठरेल हे नक्की. ती वास्तू पाहिल्यानंतर आपले स्वतःचे घर कसे असावे या विषयी एखाद्याला चांगल्या कल्पना मिळू शकतात.

मी शहरातील अनेक नाट्यगृहांना भेटी दिल्या. मी पाहिलेल्या नाटकांपैकी 'द न्यू वुमन' आणि 'डर्बी विनरस' ही दोन नाटके अतिशय अप्रतिम होती. मला विश्वास वाटत होता आणि पाहताना तशीच चिन्हे दिसत होती की, पहिल्या नाटकाचा शेवट अतिशय रोमांटिक होईल, मात्र तसे न होता तो जरा रटाळच झाला. मी काही मित्रांना रात्रीच्या भोजनासाठी निमंत्रित केलेले आहे; महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५०८

परंतु ते शहरात आहेत की नाही यावरून ते ठरणार आहे. मुलांचे वय आणि संख्या लक्षात घेता भारतातून त्यांच्याविषयी आलेल्या बातम्या अपेक्षेप्रमाणे खूपच चांगल्या आहेत. मी परत येण्याची ते सर्वच खूप आतुरतेने वाट पाहत आहेत. राज्यकारभारासंबंधी विचाराल तर कार्यालयीन कामे होती तशी शांततेत चालली. मात्र, त्याचवेळी काही वार्तापत्रे आणि कार्यालयीन मित्रांकडून जराशी निराशाजनक मते कळतात. बारखळी विभागावर होणारे काही हल्ले कदाचित काही व्यक्तींकडून होतच आहेत. त्यापाठीमागे अनेक उद्देश असावेत असे दिसते. मला त्या विषयावर माझी मते मांडण्याची आवश्यकता नाही. मी तातडीने परत यावे यासाठी काही महत्त्वाचे अधिकारी फारच आग्रह करत आहेत. माझ्या परतण्याची ते इतकी अधीरतेने वाट पाहत आहेत, की मी माझ्या तब्येतीचे कारणदेखील दुव्यमस्थानी ठेवावे असे वाटतेय.

माझ्या तब्येतीमध्ये आता बन्याच प्रमाणात सुधारणा होत आहे. तरीही कधी कधी मला जरा अस्वस्थपणा जाणवतोच. माझ्या राज्याच्या हितासाठी जर मी परत जाणे गरजेचेच असेल तर मला परत जाण्याबाबत काहीच हरकत नाही. मात्र, माझ्या प्रवासादरम्यानच्या हालचालींचाच मोठा प्रश्न आहे. कारण त्याचा सरळ प्रभाव माझ्या तब्येतीवर आणि मानसिक स्वास्थ्यावर पडतो. माझ्या प्रजाजनामध्ये राहण्याची आणि त्यांच्या हितासाठी काम करण्याची माझी इच्छा अजूनही संपलेली नाही. मात्र तसे करण्यासाठी हिंडण्या फिरण्याचे स्वातंत्र्य खूप गरजेचे असते. असो. आता बन्याच प्रमाणात प्रकरणे मिटली आहेत. हर हायनेस यांची तब्येत आता ठीक आहे. तुमच्या आई-वडिलांना आणि बहिणींना कृपया माझा नमस्कार सांगाल का? अपेक्षा करतो की, ते सर्व मजेत असतील. पुन्हा एकदा मनःपूर्वक सदिच्छासह.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९६१

रॅयल पॅलेस हॉटेल, लंडन
२ ऑक्टोबर १८९४

प्रिय मित्र (सर जॉन वाट्सन),

आपण मि. इलियट यांच्या सोबत पाठविलेल्या पत्रात नमूद केल्याप्रमाणे मी येथून निघणार आहे. आपली सोबत मला मिळते की नाही याबाबत मला जरा काळजी वाटते, त्यामुळेच मी लंडनला उशिरात उशिरा येण्याचा प्रयत्न करणार आहे. ते सर्व आपल्या सोयीनुसार आणि थंडीच्या तीव्रतेनुसार ठरवूया. मला रेल्वेची नेमकी वेळ माहिती नाही. मी तुमच्या समवेत दुपारचे जेवण घेईन आणि मग योग्य वेळी आपण निघूया. तुम्ही इकडे येऊन काही दिवस माझ्या सोबत राहायलाच पाहिजे असे मला वाटते. जेवढ्या लवकर तुम्ही येऊ शकत असाल तेवढ्या लवकर इकडे या, म्हणजे मग आपणास इथल्या नाटकांचा आणि इतर तमाशांचा आनंद घेता येईल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५०९

१९६२

प्रिय मित्र (सर जॉन वाटसन),

तुमचा निरोप घेतला. त्यानंतर मी लंडनला निघालो. मी येथे अपेक्षेपेक्षा जरा जास्तच थांबलो. येथे वेळ कसा गेला ते कळालेच नाही. गेल्या तीन-चार दिवसांपासून इथले हवामान फारसे चांगले नाही. सगळीकडे खूप धुके पडते आहे. माझी तब्बेत चांगली नाही आणि तब्बेतीवर हवामानातील या बदलाचे वाईट परिणाम होऊ नये म्हणून मी जपत आहे. तुमच्या आणि तुमच्या कन्येच्या सहवासात वेळ घालविण्यासाठी खरे तर मी खूप उतारीळ होतो; परंतु आता या अशा धुक्याच्या वातावरणात माझी तब्बेत ठीक नसल्यामुळे आपली भेट काही शक्य वाटत नाही. ही भेट टाळण्यामागची माझी अडचण आपण समजून घ्याल याची मला खात्री आहे.

अशा प्रकारच्या या परिस्थितीमुळेच खरेतर मला आपल्या स्वागताच्या संधीला मुकाबे लागत आहे. मला या गोष्टीचा फार खेद वाटत आहे; पण मला खात्री आहे की, तुम्ही ही परिस्थिती चांगल्याप्रकारे समजून घ्याल आणि मला हेही चांगल्या तळ्हेने माहिती आहे की, माझी प्रकृती बरी नाही हे पाहून तुम्हाला नक्कीच खूप वाईट वाटेल.

येथून मी पॅरिसला आणि त्यानंतर मग इतर ठिकाणी जाणार आहे. तुमच्यासोबतच्या मुक्कामात मला खरोखर खूप आनंद वाटला होता. तेथे आम्ही खूप आरामशीर राहिलो आणि मिसेस वॅट्सन यांचा स्वभाव आणि पाहुणचाराची रीत यामुळे खूपच भारावून गेलो. किती प्रेमाने आणि मायेने त्या तुमची काळजी घेत होत्या हे आठवून मला अजूनही खूप आनंद होतो. तुमच्या चिरंजीवाला आणि कन्येला माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९६३

ग्रॅंड हॉटेल, ड्यूलावेर पॅरिस
१४ ऑक्टोबर १८९४

प्रिय सर (मि. एफ. ए. एच. इलियट),

मला आपले पत्र मिळाले आणि त्याबरोबर आपणास एका सदृग्हस्थाने लिहिलेल्या पत्राची नक्कल प्रतदेखील मिळाली. मी ते पत्र पूर्णपणे वाचले, त्यावरून मला असे वाटले की, आपण आपली मते मनमोकळेपणे आणि स्पष्टपणे मांडू शकलेला नव्हता. लंडनमध्ये मुक्कामाचा मी

जेवढा आनंद उपभोगला तेवढा काही इथल्या वास्तव्यात मिळत नाही. मला विविध सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये आणि मनोरंजनाच्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी क्हायला आवडते. त्यामुळे इथला समाज आणि त्यातील निरनिराळ्या प्रकारच्या लोकांमध्ये मिसळण्यात मला खूपच आनंद वाटला, जो खरोखरच माझ्यासाठी उत्साहवर्धक आणि मन रमविणारा ठरला. त्या लोकांच्या सुख-दुःखाशी जोडून घेताना खरे तर मी जणू काही मला स्वतःलाच विसरून गेलो होतो. आपला निरोप न घेताच मी तेथून निघालो त्याबद्दल मला माफ करा. मी स्वीत्ज्ञालंडला निघावे यासाठी डॉ. हेजल फारच उतावीळ होते आणि त्याचाच अर्थ आम्ही जिनेक्हा लेक सोडावे असा होता. आपणास बडोद्याला सेवेत पाठवावे या आशयाची विनंती करणारी तार मी गव्हर्नर जनरलला पाठविलेली आहे. त्या तारेची प्रत मी या पत्रासोबत तुम्हालाही पाठवीत आहे. आपल्या अनेक सहकाऱ्यांवर बालंट आणण्यात आलेले आहे. अशा परिस्थितीमध्ये आपण बडोद्यात हजर राहणे हीच बाब सगळ्यात योग्य ठरणार आहे. त्यांच्या केसवरून काही निष्कर्ष काढण्याच्या परिस्थितीत सध्या मी नाही. माझी प्रकृती अद्याप चांगली नाही, तरीही माझी बडोद्यातील अनुपस्थिती मला फारच खटकत आहे. मला येणारी चक्कर अजूनही थांबलेली नाही आणि अधूनमधून मला प्रचंड थरकाप झाल्यासारखे वाटते. हे असे का होतेय कोण जाणे? माझ्या पोटदुखीवर अजून चांगला इलाज होणे आवश्यक आहे. कारण ते दुखणे बन्याचदा हाताबाहेर जाते आणि त्यामुळे माझे मनोधैर्य खालावून मला नाराजी येते.

जर माझ्या कर्तव्याच्या पूर्तीसाठी माझी बडोद्यातील उपस्थिती अनिवार्य आहे असे मला वाटले तर अशा परिस्थितीत मी माझ्या प्रकृतीच्या समस्येला नक्कीच दुव्यम स्थान देईल. महाराणीसाहेबांची प्रकृतीदेखील फारशी बरी नाही. त्या त्यांच्या छोट्या मुलांपासून खूप दिवसांपासून दूर आहेत ही गोष्ट जरा दुःखाची आहे. कलकत्याहून मला अद्याप काहीच निरोप आलेला नाही, त्यामुळे मी महाराणीसाहेबांचे कलकत्याला जाणे डिसेंबर महिन्यापर्यंत पुढे ढकलले आहे. स्वीत्ज्ञालंडमध्ये बरोबर एक वर्ष पूर्ण होईल.

मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे डॉ. हेजल हे माझ्या इथल्या चांगल्या वास्तव्याबाबत काहीतरी वादविवाद निर्माण करतील असे वाटते. कारण त्यांना जसे हवे तसे मी वागत नाही. अर्थात त्यांनी माझ्यासाठी जे ठिकाण निवडले आहे त्याविरुद्ध मी तक्रार करणार नाही. एक गंमत म्हणून मी त्याचा उल्लेख केला. मिसेस इलियट आणि मुलांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९६४

ग्रॅड हॉटेल ड्यूलावर, पॅरिस
१९ ऑक्टोबर १८९४

प्रिय कर्नल बिडुल्फ (Biddulph),

आपण ३० ऑगस्ट रोजी पाठविलेल्या अतिशय सुंदर आणि मैत्रीपूर्ण पत्राचे उत्तर देण्यास उशीर झाला त्याबदल मी सर्वप्रथम दिलगिरी व्यक्त करतो. पत्रात आपण लिहिलेल्या गोष्टींमुळे मला खूपच चांगले वाटले. जगातील वेदना आणि दुःख हे केवळ मित्रांच्या सहानुभूतीच्या शब्दांमुळेच जरा हलके आणि सुखदायक होतात. मंत्रांनीसुद्धा मला आपल्या सहानुभूतीपूर्ण वागण्याबदल आणि विचारांबदल मला कळविले होते. अशा प्रकारच्या घटनांमधूनच खेरेतर मैत्री अधिक घट्ट होत असते. माझा स्कॉटलंड दौरा खेरेच खूप आनंददायक ठरला. तो देश पाहून मला खूप आनंद वाटला. तेथील हवामान आणि भोजन अतिशय शक्तिवर्धक होते. स्कॉटलंड येथील सौम्य निसर्गसौंदर्य स्वीत्झार्लंडपेक्षा थोडे निराळे होते. त्यांचे सौंदर्य आणि मोहकता काही औरच होती. सध्या मी पॅरिसमध्ये आहे आणि जसा लंडनमध्ये वास्तव्याचा आनंद मला मिळाला तसा काही येथे नाही असे वाटले.

लंडनचे हवामान अतिशय धुक्याचे होते. त्यामुळेच खेरे तर मी लंडन सोडले, कारण मला तसे अंधुक वातावरण आवडत नाही. ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांना भेटून मला फार आनंद झाला. ते पूर्वीपेक्षा जरा मोठे वाटले आणि डचेसदेखील पूर्वीपेक्षा जरा स्थूल वाटल्या. माझ्या गैरहजेरीत बडोद्याच्या प्रशासनाची काहीही व्यवस्था न लावता मी बडोदा सोडले होते तेव्हा जशी होती त्यापेक्षा आता माझी तब्येत फारच चांगली झाली आहे. असो. राज्यकारभाराविषयी सध्या काही बोलायला नको. मला सांगताना वाईट वाटतेय की, महाराणीसाहेबांची तब्येत बडोदा सोडताना जितकी चांगली होती तितकी चांगली या ठिकाणी नाही. युरोपच्या वातावरणाचा आम्हा दोघांवर निरनिराळा परिणाम झाला आहे. अर्थात येथे महाराणीसाहेबांचे वजन घटले आहे आणि माझे मात्र वाढत आहे. माझ्या प्रकृतीत सुधारणा होण्यासाठी अजून काही बाबींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. आम्ही शांतपणे वाट पाहतोय, की काळ हेच उत्तम औषध आहे.

श्रीमती बिडुल्फ यांची प्रकृती उत्तम आहे हे ऐकून आनंद वाटला. ऑक्टोबरच्या उन्हामुळे आपणास त्रास झाल्याचे ऐकून वाईट वाटले; पण मला आशा आहे की, माऊंट अबू येथील हवापालटामुळे लवकरच आपले आरोग्य पुन्हा सुधारेल. माझी लॉर्ड नॉर्थब्रुक यांच्याशी भेट झाली आणि त्यांची प्रकृती अगदी उत्तम आहे हे ऐकून तुम्हाला नक्कीच खूप आनंद होईल. ते नुकतेच परत आले होते. कृपया आपण श्रीमती बिडुल्फ यांना माझ्या शुभेच्छा सांगाल का? मला खात्री आहे, त्या नक्कीच बडोद्याची खूप सारी रेखाटने बनविण्यात मग्न असतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९६५

पॅरिस

१९ ऑक्टोबर १८९४

प्रिय लॉर्ड एलिजन (Elgin),

जवळपास एक आठवड्यापासून मी पॅरिसमध्ये आहे. थोडेफार थंड असले तरी येथील हवामान तसे आल्हाददायक आहे. लंडनमधील धुक्याच्या वातावरणात राहिल्यानंतर येथील स्वच्छ सूर्यप्रकाश खूपच छान वाटला. गेल्या आठवड्यातील एके दिवशी मी आणि महाराणीसाहेब आम्ही दोघे मँगझीन ड्यूलावेर येथून निघत असताना आम्हाला कॅनॉटचे ड्यूक आणि डचेस भेटले होते. त्यांनी आमच्याशी थोडा वेळ संभाषण केले. दुसऱ्या दिवशी हिज रॅयल हायनेस माझ्या निमंत्रणावरून आमच्याकडे आले आणि बराच वेळ थांबले. ते स्वीद्धार्लंडवरून लंडनला जाण्याच्या त्यांच्या प्रवासादरम्यान येथे थांबले होते. दोघेही खूप चांगले दिसत होते. माझी लंडनची भेट खूपच छान झाली आणि लंडनमध्ये मी व्यतीत केलेला पंधरवडा तर माझ्यासाठी खूपच चांगला हवापालट करणारा ठरला. विशेष म्हणजे तेथे मला माझ्या काही मित्रांनाही भेटता आले हे फार चांगले झाले. माझी प्रकृती निश्चितच खूप सुधारली आहे. खरे तर माझ्या डॉक्टरांनी मला सल्ला दिला होता की, अगदी ठणठणीतपणे बेरे व्हायचे असेल तर मी अजून दहा महिने तरी युरोपात थांबायला पाहिजे. मात्र, माझी मुले आणि एकूणच राज्याची स्थिती पाहता मी बडोद्याला लवकरात लवकर परत जाण्याचा घेतलेला निर्णय मला योग्य वाटतो. देवदयेने पुन्हा एकदा राज्यकारभारात लक्ष घालून माझे स्वतःचे आणि माझ्या प्रजेचे समाधान साधण्याचा योग आहे.

मी आशा करतो की, मि. इलियट यांची बडोदा संस्थानातील सेवा पूर्ववत कायम ठेवण्यात यावी, अशी विनंती करणारी तार मी पाठवली होती. तिला आपण मान्यता दिली असेलच अशी आशा करतो आणि आपली तब्बेत उत्तम असेल अशीही आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९६६

ग्रॅंड हॉटेल ड्यू लुब्र, पॅरिस

१९ ऑक्टोबर १८९४

माझ्या प्रिय तरुण मित्रा,

तुमच्या अभ्यासाशी संबंधित माझी मते व्यक्त करणारे एक पत्र तुम्हास लिहावे असे फार दिवसांपासून माझ्या मनात होते; परंतु तूर्तीस मात्र मी फक्त एकाच विषयाबाबतची माझी काही निरीक्षणे नोंदविण्यापुरताच स्वतःला मर्यादित ठेवण्याचा प्रयत्न करणार आहे. मी तसे करण्यामाग्ये कारण म्हणजे मला वाटते की, सध्या सर्वात महत्त्वाचा असा हा विषय आहे आणि हा विषय म्हणजेच ‘इतिहासाचा पद्धतशीर आणि शास्त्रीय अभ्यास’ हा होय.

जेक्हापासून मानवाने त्याच्या विचारांची नोंद ठेवायला सुरुवात केली तेव्हापासून इतिहास हे एक असे सर्वसामान्य ठिकाण आहे जेथे विविध घटना आणि घडामोडींच्या अनुसार माणसाचे मन कधी समाधानाने तर कधी खेदाने भरून येते. भविष्यात नेमके काय घडणार आहे याचे निश्चित भाकीत करणे कुणालाही शक्य नाही. मात्र असेही काही लोक आहेत, ज्यांना त्यांच्या विद्वत्तेमुळे आणि अनुभवामुळे समाजात सर्वोच्च स्थान आणि त्यांच्या मतांना आदर प्राप्त झालेला होता आणि अशाच लोकांपैकी काहींनी अगदी उतावीळपणे केलेल्या भाकितांच्या अनेक मनोरंजक घटनांनी इतिहास भरलेला आहे. हे खरे असले तरी हेही सत्य आहे की, काही विद्वानांनी आणि जाणकारांनी केलेल्या महत्त्वाच्या घटनांबाबतची यशस्वी भाकिते ‘मानवाच्या प्रगतीबाबत काही विशिष्ट मयदिपर्यंत तरी भाकीत करणे इतिहासाला शक्य आहे’ या गृहीतकाची मांडणी करण्यास पुरेशी आहेत. याचा अर्थ असाही नाही की, इतिहासाचे भाकीत वर्तविण्याची ही मर्यादित शक्ती घटनांवर प्रभाव टाकण्यासाठी फारशी उपयुक्त असते. मात्र सामाजिक आणि राजकीय विकासाच्या दिशेने त्यावरून आपणास काही सर्वसामान्य पूर्वसूचना नक्कीच मिळू शकतात. आपण आपले भविष्य पूर्णपणे बदलू शकत नसलो तरी अशा भाकितांमुळे निदान आपण परिस्थितीला सामर्थ्याने तोंड देण्यासाठी स्वतःला तयार ठेवू शकतो आणि त्यामुळेच येणारी परिस्थिती बदलता जरी येणार नसली तरी ती थोडीफार सुसऱ्या तर नक्कीच करू शकतो. आपण अशी आशा करूया की, कधीतरी इतिहासाचा अभ्यास इतक्या परिपूर्णतेला येईल की, आपण सध्यापेक्षा अधिक अचूकपणे भविष्यात घडणाऱ्या घटनांविषयी भाकीत करू शकू. असो. कदाचित हे केवळ एक स्वप्नरंजन ठरेल. मात्र मी म्हणतो तसे जर झाले, तर त्यामुळे कदाचित शतकानुशतके ज्याची कुणी कल्पनाही केली नसेल अशा पद्धतीने भूतकाळाची पुनर्रचना करता येऊ शकेल यात वादच नाही. आदिम समाजाची जडणघडण आपण आदिमानवाच्या अभ्यासावरून जाणून घेऊ शकतो. कारण अजूनही आपल्याकडे आदिमानवाची अनेक वैशिष्ट्ये शिल्लक असलेल्या रानटी आदिवासी टोळ्या दुर्गम भागात आढळून येतात. अशा टोळ्यांच्या अभ्यासावरून आपण आदिम काळातील कृषी कायद्यांचा उगम, तसेच सर्व प्रकारच्या संपत्ती नियमनाच्या कायद्यांविषयी माहिती समजून घेऊ शकतो. उदाहरणच द्यायचे झाले तर आपण या क्षेत्रात कष्टकरी मजुराचे उदाहरण घेऊ शकतो. या ठिकाणी मी एका उल्कृष्ट अशा इतिहास लेखनाचा उल्लेख करतोय, जे वाचून मला प्रचंड आनंद आणि तितकाच फायदा झाला. मी तुम्हालाही सांगू इच्छितो की, तुम्ही जर यापूर्वी हे इतिहास लेखन वाचलेले नसेल तर अवश्य वाचा. मी ज्याच्याबद्दल इतके भरभरून बोलतोय तो अतिशय प्रसिद्ध आणि विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ म्हणजे गिबन याने लिहिलेला ‘रोमन साम्राज्याचा झास आणि अस्त’ हा होय. तत्कालीन कालखंडातील अभिजात समीक्षात्मक वाड्यमयाचे मोठमोठे संदर्भ ग्रंथ आणि सर्व प्रकारची ज्ञानाची साधने त्याच्यासाठी अनुपलब्ध असतानाही गिबनने हा एवढा प्रचंड मोठा लेखन प्रपंच केलेला होता. संदर्भ साधनांच्या प्रचंड अभावातही गिबनने केलेल्या इतिहास संशोधनाचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा खरोखर थक्क होतो. इतिहास लेखनासाठी आवश्यक ते सर्व संदर्भ ग्रंथ, संदर्भ साधने मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध असती आणि एकंदर इतिहास संशोधनासाठी आवश्यक असलेली सर्वच परिस्थिती जर गिबनला अनुकूल असती तर त्याने यापेक्षाही किती मोठे आणि प्रचंड काम केले असते याची साधी कल्पनाही आपण करू

शकत नाही. गिबनने त्याच्या उपजत ज्ञानातून आणि अद्वितीय प्रतिमेच्या जोरावर तत्कालीन काळातील उपलब्ध असलेल्या विषयांपैकी एका सर्वोत्तम विषयाची संशोधनासाठी निवड केली आणि जणू काही एका नव्या विश्वाचा शोध लावला जे आज नकाशाबद्द आणि सर्वपरिचित आहे. अशा पद्धतीने रोमन साम्राज्याचा पुनर्अर्थ लावणारा तो पहिला इतिहासकार होता. एखाद्या सर्वसामान्य राजकीय समज असलेल्या संशोधकाने कदाचित तशा प्रकारच्या इतिहास लेखनाचे खूप मोठे काम केलेले होते. खरे तर ख्रिश्नन चर्चचा खरा इतिहास लिहिणारा गिबन हाच पहिला इतिहासकार होता. किंविहुना तोच पहिला आणि प्रमुखच नव्हे, तर एकमेव असा इंग्रजी लेखक होता, ज्याने कधीही आपण स्वतः ख्रिश्नन चर्चचा मोठा इतिहासकार असल्याचा कोणताही दावा केला नाही. हे मी कार्डीनल न्यूमन या अतिशय मोठ्या ख्रिश्नन चर्चच्या पदाधिकाऱ्याच्या संदर्भावरून बोलतो आहे. आपल्याकडील इतिहास लेखनाच्या जुजबी प्रयत्नांची तुलना गिबनसारख्या किंवा तशा प्रकारच्या फार मोठमोठ्या इतिहास लेखनाशी करून आपण अजिबात निराश होता कामा नये. अद्यापही ज्यावर प्रकाश पडलेला नाही असा भूतकाळाचा एक प्रचंड मोठा परीघ इतिहास संशोधनासाठी नक्कीच उपलब्ध आहे. त्यामुळे प्रत्येक नवी पिढी इतिहासात नवनवीन ज्ञानाची भर नक्कीच टाकू शकते. मानवी स्वभाव जितका वैविध्यपूर्ण आणि व्यापक आहे तितकाच इतिहास विषयाचा अभ्यासदेखील व्यापक आहे. इतिहासात अशी कोणतीच बाब नाही की, जिला आपण क्षुल्लक म्हणून झिंडकारावे आणि कोणतीच बाब इतकी मोठीही नाही की, एखादा इतिहासकार त्यावर संशोधन करू शकणार नाही किंवा तिला हाताळू शकणार नाही. हे खात्रीपूर्वक सांगता येईल की, इतिहास हा अनेकानेक विचारांना स्वतः मध्ये सामावून घेऊ शकतो आणि कालौदीत तो अधिकाधिक स्पष्टपणे आणि पूर्णत्वाने समजावून घेतला जाऊ शकतो. ज्याचा तुम्ही स्वतः तुमच्या जीवनात अवलंब करू शकता असे एक उदाहरण मी जर तुमच्यासमोर ठेवले तर मी सांगतो तुमची माझ्या सांगण्याबाबत निश्चित खात्री पटेल. मी तुम्हाला असा एक मार्ग दाखवितो, ज्यावरून चालताना प्रत्येक पावलागणिक तुम्ही एक नवी उंची गाठू शकता. अर्थात, मी एवढेच सांगेन की, हे काम फार अवघड आहे, मात्र ते करणे हेही तितकेच आवश्यक आहे. हा इतिहास संशोधनाचा मार्ग म्हणजे काही एखादा राजरस्ता नसून त्यावर चालण्यासाठी प्रचंड कष्टाची तयारी आणि प्रचंड चिकाटी या दोन गुणांची खूप आवश्यकता असते, असे जेव्हा मी सांगत आहे तेव्हा कदाचित सुरुवातीला तुम्हाला इतिहास संशोधनाबाबत जरासे निराश वाटेल. या जगाच्या निर्मितीपासून ज्यांनी आपल्या संशोधन कायाने प्रत्येक शतकाला गौरवान्वित केलेले आहे अशा महान व्यक्तींच्या नामावलीकडे आपण नजर टाकली, तर आपल्या असे लक्षात येते की, त्यांनी स्वतः ज्या पद्धतीने संशोधन कार्य केले त्या संशोधन पद्धतीच्या कार्याचा मौल्यवान वारसा ते नव्या पिढीकडे नक्कीच सोपवू शकले असते. मात्र काही गोष्टी आपणास माहितीच आहेत, जसे की प्रसिद्ध इतिहासकार थ्युसीडाइस याने लिहिलेल्या त्याच्या इतिहास लेखनाचे पहिले पान अक्षरशः डझनभर निरनिराळ्या पद्धतीने लिहिले होते. ज्यावर गिबनची कीर्ती उभारलेली आहे असे ऐतिहासिक लिखाणाचे उत्कृष्ट स्मारक ठरलेला ग्रंथ (Decline and Fall of Roman Empire) लिहिण्यासाठी त्याने तब्बल ३० वर्षांचा अवधी घेतला. त्यापैकी सुरुवातीच्या

काही वर्षांमध्ये त्याने लॅटीन भाषेतील अनेक लेखकांचे मोठमोठे ग्रंथ अक्षरशः पिंजून काढले. गिबनने वाचून काढलेल्या ग्रंथांची प्रचंड संख्या आजच्या इतिहास संशोधनाच्या खालावलेल्या परिस्थितीकडे पाहता जणू काही अविश्वसनीय वाटावी इतकी अचंबित करणारी होती.

इतिहास संशोधनाची सर्वात पहिली आणि महत्त्वाची पायरी म्हणजे तथ्यांचा शोध आणि संकलन ही होय. यातून तुम्हास सुरुवातीलाच कोणती तथ्ये स्वीकारायची आणि कोणती नाकारायची याविषयीची स्पष्टपणे कल्पना येते. उपलब्ध झालेल्या तथ्यांमध्ये निश्चित समतोल कशा प्रकारे साधायचा आणि त्यानंतर अगदी उत्तमपणे त्याची मशागत आणि समीक्षात्मक मांडणी कशा प्रकारे करायची हे तुम्ही शिकून घ्यायला हवे. त्यासाठी एक उत्तम योजना आहे, ज्याद्वारे तथ्यांचे वर्गीकरण करून उपयुक्त तथ्यांची निवड व संकलन शास्त्रीय पद्धतीने कशा प्रकारे केले जाऊ शकते हे तुम्ही खूप चांगल्या तळ्हेने शिकू शकता. ती योजना म्हणजे तुम्ही प्रत्येक दिवशी घडणाऱ्या घटनांची माहिती नोंदविणारी एक दैनंदिनी लिहिणे ही होय. दैनंदिनी रोजच्या रोज लिहिणे ही गोष्ट सांगायला अतिशय सोपी आहे. मात्र, जर का याआधी कधी तुम्हाला दैनंदिनी लिहिण्याची सवय नसेल, तर मग मात्र तुम्हाला कळून चुकेल की, ही गोष्ट अंमलात आणणे तसे समजतो तितके सोपे निश्चित नाही. दैनंदिनी लिहिणे म्हणजे शिकण्याच्या खन्या प्रक्रियेचा मूलभूत पाया असलेल्या ‘सूक्ष्म निरीक्षण’ करण्याच्या सर्व चांगल्या सवयीची खरी सुरुवात आहे. तथ्ये म्हणजेच सर्व काही असते असेही नाही. प्रत्येक तथ्य हे कुठल्यातरी एखाद्या घटनेचे एकतर कारण तरी असते किंवा मग परिणाम तरी निश्चित असते. एखाद्या वेळी तथ्ये ही घटनेची कारणे किंवा परिणाम असे दोन्ही देखील असू शकतात. म्हणूनच त्यामध्ये पुन्हा एकदा अगदी काळजीपूर्वक संतुलन साधून संशोधन करणे आवश्यक असते. एखाद्या घटनेमागची कारणे, त्या मागच्या प्रेरणा आणि त्यातील चुकीच्या बाबी काय होत्या हे जाणून घेणे फारसे महत्त्वपूर्ण नसून त्यापेक्षा जेव्हा त्या घटनेची अंमलबजावणी झाली तेव्हा तिचे जनमानसाच्या मनावर, नीतिमत्तेवर आणि एकूणच जीवन जगण्याच्या सवयींवर नेमके काय आणि कसे परिणाम झाले हे जाणून घेणे जास्त महत्त्वाचे असते. इतिहासामध्ये युद्धात झालेल्या पराभवाच्या नोंदी तितक्याशा महत्त्वाच्या नाहीत. त्याचे संशोधन किंवा सेनापतीच्या चुकीच्या निर्णयामुळे झालेला पराभव याचेही संशोधन फारसे महत्त्वाचे नाही. इतकेच काय, तर युद्धात झालेल्या विजयातून नेमकी कोणती उपयुक्तता प्राप्त झाली याची गणती करत बसणेदेखील फारसे महत्त्वाचे नाही. मात्र एखाद्या शतकातील प्रचंड मोठा दुष्काळ, एखादे मोठे युद्ध किंवा मग एखाद्या महारोगाची साथ यासारख्या घटना पुढील शतकावर अगदी सखोल असे परिणाम करू शकतात. एखाद्या अविवेकी राज्यकर्त्याने आपल्या सरहदीचा प्रदेश जर असाच निष्काळजीपणाने दुर्लक्षित ठेवला तर त्याच्या वारसासाठी ती घटना म्हणजे जणू काही आपत्तीची एक कबरच ठरणारी असते. एखाद्याने स्वतःला सांख्यिकीयदृष्ट्या तुलनात्मक अभ्यासाची सवय लावून घेणे ही बाब सर्वात जास्त उपयुक्त आहे; विशेषत: जिथे असंख्य प्रकारचे आणि अतिशय तीव्र स्वरूपाचे टोकदार असे वर्णभेद मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहेत अशा भारतासारख्या देशात तर ही गोष्ट अधिकच आवश्यक आहे.

भूतकाळातील आणि वर्तमानकाळातील विविध राजकीय पक्षांच्या सत्ता संतुलनाविषयी संशोधन होणेदेखील अत्यंत गरजेचे आहे. असे कुठे नाही, जेथे इतिहासाची पुनरावृत्ती स्वतः आपोआप इतिहास करतो, तर बन्याचदा जवळजवळ अदृश्य स्वरूपाच्या किंवा इंद्रियगोचर

नसणाऱ्या अनेक घटना इतिहासाची पुनरावृत्ती करत असतात. इतिहास लेखनाच्या शैलीचे महत्त्व तुम्हाला सांगितल्याशिवाय मी माझे हे छोटेसे आणि कदाचित अपरिपूर्ण असे टिपण संपविणार नाही. मिलच्या उदाहरणाने हे दाखवून दिलेले आहे की, कशा प्रकारे राजकीय अर्थव्यवस्थासुद्धा एका परिपूर्ण व निर्दोष अशा व्यवस्थेची शिफारस करू शकते. कोणताही विषय मग भलेही तो तत्त्वज्ञानाशी संबंधित असो, की विज्ञानाशी संबंधित असो, उक्तषष्ठे लेखनशैलीच्या माध्यमातून त्याला आकर्षक बनविणे कधीच अवघड किंवा अशक्य नसते. प्लेटोचेच उदाहरण घ्या ना. त्याने अतिशय सूक्ष्मतेने गद्यातील अवघड अशा कथनांवर केलेल्या चिरस्मरणीय चर्चा जग कधीच विसरू शकणार नाही. बुफेन (Buffon) याने नैसर्गिक इतिहासावर अनेक खंड लिहिण्याचे जे मोठे कार्य केलेले आहे ते संपूर्ण जगभर अगदी मोठमोठ्या राजमहालांमध्येच नाही, तर साध्या झोपड्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकांमध्येही प्रचंड लोकप्रिय झालेले दिसून येते. डार्विनच्या ‘ओरिजन ऑफ द स्वीसीस’ या ग्रंथाला अतिशय जलदगतीने जी अभूतपूर्व लोकप्रियता व यश मिळाले त्यामागे कदाचित त्या ग्रंथातील प्रशंसनीय असा साधेपणा, सरलता आणि कथनातील ओववती रुचीपूर्णता हीच कारणे होती आणि त्यामुळेच अगदी सर्वसामान्य वाचकांनासुद्धा तो ग्रंथ अगदी चांगल्या प्रकारे समजू शकला व त्यामुळेच त्यांनी तो वाचला. शैलीच्या बाबतीत मात्र एक फार महत्त्वाची गोष्ट ध्यानात ठेवायला हवी, ती म्हणजे इतिहास लेखनाची शैली तेव्हाच आकर्षक आणि परिणामकारक होऊ शकते जेव्हा तिच्यातून व्यक्त होणारे विचार आणि तथ्ये हेही तितकेच सत्य, आकर्षक आणि परिणामकारक असतील. मात्र येथेच खरी समस्या निर्माण होते. शास्त्रीय लेखनाची किंवा मग विज्ञानाशी संबंधित कोणत्याही लेखनाची सुरुवात ही अतिशय आकर्षक असते. सुस्पष्ट संकल्पना, व्यापक आराखडा आणि दर्जेदार रंगसंगती या बाबी प्रारंभी खूप छान दर्शविल्या जातात, मात्र जसे तथ्यांचे विश्लेषण करत संशोधन पुढे सरकते तसे सर्व लक्ष हे फक्त तपशिलावरच केंद्रित होते आणि मग निरसता येत जाते.

मी आशा करतो की, आतापर्यंत मी जे काही सांगितले. त्यामुळे आपण इतिहास संशोधनाबाबत नाउमेद नक्कीच झाला नसाल. याउलट तुम्ही नव्या उमेदीने आणि कदाचित कितीही अडचणी आल्या तरी त्यातून धीराने आणि चिकाटीने मार्ग काढत पहिल्यापेक्षाही अधिक विस्तृतपणे व सखोलपणे इतिहासाचे संशोधन कराल. जी गोष्ट साध्य करण्यात अत्यंत कठीण अडचणी येतात, तिचाच शेवट हा अतिशय यशस्वी आणि गौरवपूर्ण असतो; आणि अशा अनंत अडचणीमधून मार्गक्रमण करत जो यशस्वीपणे त्या अडचणींवर मात करतो त्यालाच संशोधनातील अशा अत्युच्च गौरवाचा सन्मान प्राप्त होतो.

आपला विश्वासू सयाजीराव गायकवाड

* हे पत्र म्हणजे इतिहासाच्या संकल्पनेवरील एक छोटे; पण अतिशय अप्रतिम असे टिपण आहे. या पत्रामध्ये हिज हायनेसे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी इतिहास लेखन पद्धती, शैली, इतिहासकार इत्यादी बाबत जी मते मांडलेली आहेत त्यावरून त्यांचा इतिहास या विषयाचा अभ्यास किती सखोल होता हे लक्षात येते. दुर्दैवाने महाराजांनी ज्या तरुण मित्राला उद्देशून हे पत्र लिहिलेले आहे, तो ‘तरुण मित्र’ नेमका कोण हे आपणास ज्ञात झालेले नाही. तो मित्र म्हणजे मि. वीडेन (Weeden) असू शकेल का?

प्रिय कॅप्टन गॉर्डन,

दहा दिवसांपूर्वी मी तुमचा निरोप घेऊन सुवेद्ध येथून निघाल्यानंतर मी मुंबईकडे जाणाऱ्या जहाज प्रवासात होतो. संपूर्ण प्रवास तसा मजेशीर आणि सुखकारक होता. फक्त एक-दोन दिवस जरा खवळलेल्या समुद्राने आम्हाला दाखवून दिले की, तुम्ही किती डगमगत्या पृष्ठभागावरून प्रवास करत आहात. त्याही परिस्थितीत जहाज अतिशय स्थिर व संथगतीने मार्गक्रमण करीत होते आणि आमच्याही मनात निर्माण झालेली थोडीशी भीती सोडली तर बाकी काही विशेष घडले नव्हते. एडन या ठिकाणी जहाज जवळपास दहा तास थांबले होते. त्यावेळी मी मनसोक्तपणे जमिनीवर फेरफटका मारण्याचा आनंद लुटला. एडन ते मुंबई हा प्रवास जरा कंटाळवाणा वाटला. कारण सततच्या समुद्र प्रवासाचा तोचतोपणा नकोसा वाटला होता. जहाजावरील सहप्रवासी मात्र खूप चांगले होते.

एकोणीस जानेवारीच्या सकाळी जहाज मुंबई बंदराला लागले होते. खरे तर तेथे सकाळी खूप धुके दाटलेले होते; परंतु तरीही तेथील एकंदरीत सर्वच नजारा माझ्या मनाला खूपच भावला. मुंबईमध्ये काही तास थांबून थोडी विश्रांती घेतल्यानंतर त्याच दिवशी आम्ही बडोद्याला रवाना झालो आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळीच बडोद्याला सुखरूप पोहोचलो. माझ्या प्रजेने आमचे अतिशय मनःपूर्वक आणि उत्साहाने स्वागत केले. आपल्या लोकांमध्ये परत येऊन मी खरेच खूप आनंदित झालो.

काही किरकोळ तक्रारी सोडल्या तर माझी तब्बेत आता युरोपमध्ये असताना होती त्यापेक्षा अधिक चांगली आहे. मात्र, ती अजून पुढे किती दिवस अशीच चांगली राहील हे अजून काही दिवसांनीच कळेल. अजूनतरी मी राज्यकारभारात लक्ष घातलेले नाही. माझ्या मते राज्यातील भावभावनांचे वातावरण फारसे निकोप नाही यात काही शंका नसावी; आणि जे लोक काहीतरी कुरापती निर्माण करत असतात त्यांच्यावर लक्ष ठेवावे लागेल. येथे सध्या गुप्त कटकारस्थाने, गटबाजी आणि वंशवादाला वाव मिळणार नाही. अर्थात, हे सर्व प्रशासनाच्या परिणामकारक दक्ष कारभारावर अवलंबून असते. असो. सध्या तरी मी एकच काम करू शकतो असे मला वाटते, ते म्हणजे शांतपणे बसणे, सगळ्याच गोष्टीबाबत बहिरेपणा स्वीकारणे. शेवटी आपण तरी काय परिस्थितीच्या हातचे बाहुलेच असतो.

तुम्हास सांगताना मला आनंद वाटतोय की, माझा ज्येष्ठ चिरंजीव आता त्याच्या गळवाच्या दुखण्यातून पूर्णपणे बरा झाला आहे. त्याचे दुखणे फारच क्लेषदायक होते आणि त्यामुळे माझा अधिकारीवर्गदेखील जरा चिंताकांत झाला होता. आमच्या मुलांना पाहिल्यानंतर आम्ही दोघेही खरेच खूप आनंदित झालो. आपल्या मुलाबाळांमध्ये आणि आप्तस्वकीयांमध्ये परत आल्यानंतर

महाराणी साहेबांची तब्येत तर अगदी ठणठणीत झाली आहे. कृपया लेडी टिवडले यांना माझ्या शुभेच्छा सांगा. मी आशा करतो की, त्यांची प्रकृती उत्तम असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९६८

बडोदा

८ फेब्रुवारी १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

मिसेस इलियट यांच्या पत्रावरून कळाले की, आपली तब्येत फारच खराब आहे. ऐकून मला खूप वाईट वाटले. आशा करतो की, आतापर्यंत आपणास आराम पडला असेल आणि आपले फुफ्फुसाचे दुखणे थांबले असेल. ज्यावेळी मी आपणास तार पाठविली तेव्हा आपण आजारी आहात याची मला अजिबात कल्पना नव्हती. त्या तारेतील मजकुरामुळे जर आपणास काही ताण आला असेल तर त्याबदल मी आपली क्षमा मागतो. इकडे आल्यानंतर मलादेखील ताप आणि सर्दी झाली होती आणि अजूनही माझ्या घशाला आराम पडलेला नाही. युरोपेक्षा इकडे मला निद्रानाशाचे दुखणे जरा जास्तच सतावत आहे. माझ्या मते येथील तापमानात सातत्याने होणारा चढउतार याचाच माझ्यासारख्या रुग्णावर होणारा हा परिणाम असावा. मला माझ्या प्रकृतीची अजून जास्त काळजी घ्यायलाच हवी. कारण अजून काही काळ मला येथे राहावयाचे आहे आणि म्हणूनच माझा आजार पुन्हा बळावणे हे माझ्यासाठी फारच घातक ठरणार आहे. या खेपेला लोकांनी जेवढ्या उत्साहाने माझे येथे स्वागत केले तेवढे यापूर्वी मी कधीच अनुभवले नव्हते. मी परत आल्याने अनेकांनी जणू सुटकेचा निःश्वास सोडला. रेसिडेन्सीने यावेळी कधी नव्हे इतक्या मोठ्या प्रमाणात राज्यकारभारात हस्तक्षेप केलेला आहे; आणि मला वाटते की जनतेने त्याची फारशी पर्वा केलेली नाही. सरकारच्या धोरणावर अनेक बुद्धिवंतांनी त्यांची मते मांडली होती, जी सरकारच्या मतांपेक्षा भिन्न होती. मला वाटते की, माझ्या अधिसत्तेला जराशी झळ निश्चित बसलेली आहे. मात्र, कालौद्यात ती सत्ता पुनर्प्रस्थापित होणारच आहे आणि त्याबाबत रेसिडेन्सी किंवा इतर कुणी आड येण्याची शक्यता नाही. मला वाटते की, यापूर्वी कधीही संस्थानी राज्यास इतकी हतबलता आलेली कधी पाहण्यात नव्हती. खरे तर माझ्या वास्तविक अडचणीला नेमकी कशी वाट करून घावी हीच आता माझ्यासमोरील खरी समस्या आहे. कारण मला माहिती आहे की, कर्नल बिडुल्फ (Biddulph) हे मला काही मदत करण्याएवजी मी जे बोलतो त्यावरती बारकाईने नजर ठेवून, त्यांची नोंद घेऊन माझ्याच विधानांचा माझ्या विरुद्ध वापर करतील. माझ्या मते केवळ मला व्यक्तिशः त्रास देण्याची आणि स्वतःची दादागिरी प्रस्थापित करण्याची ही त्यांची योजना आहे. बिडुल्फ यांच्या जागेवर आपणाकडे अजमेर येथून कर्नल मार्टेली हे येणार आहेत. मी आता तुम्हाला जे काही लिहीत आहे ते प्रत्यक्ष कर्नल बिडुल्फ यांना सांगण्यासही मला

भीती वाटली नसती. मात्र सध्या माझी प्रकृती ठीक नसल्यामुळे मी ते सांगण्यास थोडासा कचरत आहे. कारण तुम्हाला माहितीच आहे की, कर्नल बिडुलफ हे काही फारसे समंजस आणि मायाळू स्वभावाचे नाहीत. कदाचित त्यांचा स्वभाव तसा नसेलही. मी इकडे परत आल्यापासून दोन वेळा त्यांना भेटलो तेव्हा ते पूर्वीपेक्षा थोडे समंजस व संयमी वागले. तुमच्या खात्याचा कारभार जरा जास्तच खालावलेला वाटला. मात्र, बन्याच जणांनी मला सांगितले की, तो अजूनही काही सुधारणेच्या पलीकडे नक्कीच गेलेला नाही. याबद्दलची माझी मते मी तुम्हाला पुढच्या पत्रात कळवीन. संस्थानाच्या दृष्टिकोनातून अतिशय वाईट पद्धतीने आता जे प्रचंड बदल झालेले आहेत अशा प्रकारचे बदल मी यापूर्वी जेव्हा कधी परत आलो तेव्हा कधीच झालेले पाहिले नक्हते. येथील राजकीय वातावरण सध्या फारच दूषित, खालच्या स्तराचे आणि संशयास्पद बनलेले आहे. इतरांचे बारीकसारीक दोष काढण्यासाठी जणू सर्वच तत्पर झालेले आहेत. इथल्या अधिकारीवर्गात गटबाजीची आणि वर्गावर्गाची भावना खूप प्रखर झाल्याचेही दिसत आहे. अशा प्रकारच्या वाईट प्रवृत्तीना लगाम घालण्यासाठी सरकारने कठोर नियम लावले पाहिजेत. या प्रवृत्तीकडे लक्ष ठेवणे फार गरजेचे आहे. अन्यथा त्या जर अशाच चालू राहिल्या आणि त्यांना सातत्याने प्रोत्साहन मिळत राहिले तर अंतिमत: ते कोणत्याही चांगल्या शासन व्यवस्थेसाठी खूपच घातक ठरणारे आहे. अशी परिस्थिती जर असेल तर कोणताच विकास होणे शक्य नाही. किंबहुना अशा स्थितीत विकास करण्याची जोखीम मी तरी पत्करणार नाही. सेवांचे किमान हुजूर सेवेव्यतिरिक्तच्या सेवांचे तरी मनोधैर्य खच्ची झाल्याचे दिसतेय. वरिष्ठांवर विश्वास उरलेला दिसत नाही आणि लोक निव्वळ यांत्रिकपणे आदेश पाळत आहेत असे वाटते.

मी नुकताच केलानपूर येथून शिकारीहून परतलो आहे. त्यामुळे अजूनही जरासा थकवा आहे. म्हणून आता अधिकचे लिहीत नाही. माझ्या येण्याच्या आधी फर्तेसिंहरावांची तब्येत फारच बिघडली होती. आता त्यात हव्हाहळू सुधारणा होत आहे. फर्तेसिंहराव तब्येतीने फारच नाजूक आहेत. मिसेस इलियट आणि आपल्या मुलांना माझ्या सदिच्छा सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९६९

बडोदा
१३ फेब्रुवारी १८९५

प्रिय कॅप्टन गॉर्डन,

आपण दिलेल्या अतिशय प्रेमळ सल्ल्याबद्दल मी आपले खूप आभार मानतो. अद्याप अगदी पूर्णपणे नाही; पण बन्याच प्रमाणात मी तुमच्या सल्ल्यानुसार वागत आहे. मी एकदा माझ्या काही मित्रांसोबत शिकारीसाठी बाहेर गेलो होतो आणि बन्याचदा सफारीसाठी किंवा मग घोड्यावरून महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५२०

रपेट मारण्यासाठीदेखील गेलेलो होतो. जेव्हा मी परत आलो तेव्हा लगेचच मला सर्दी आणि ताप सुरू झाला. त्यांच्या आप्स्वकीयांमध्ये आल्यामुळे महाराणीसाहेब फार खुश आहेत. आज मी अजवा नावाच्या तळ्यावर जाणार आहे. मी बन्याचदा सायकलवरूनदेखील सैर केली आहे; आणि मी सायकल शिकल्याचा मला प्रचंड आनंद झाला. एक नवीन सद्गृहस्थ आता मी माझ्यासमवेत ठेवले आहेत. ते खरेच खूप चांगले आहेत आणि मला खूप आवडतात. कारण ते दरबारी कृत्रिम वागण्यापासून अनभिज्ञ आहेत. माझी तब्येत अजूनही अगदी तशीच आहे जशी ती आपण पाहत होतो. माझ्या तब्येतीला उष्णता फारशी सोसत नाही. मी आता संकल्प केला आहे की, कारभारात फारसे लक्ष घालायचे नाही. कारण मी फार काळ तो सांभाळू शकत नाही. कारण कौन्सिलचे काम चालू आहे आणि जोपर्यंत मला असे वाटत नाही की, मी कामाबाबत समान पातळीवर आहे, तोपर्यंत त्यांचे काम थांबविण्याचा माझा काहीही विचार नाही. जर मी पूर्वीसारखा सर्व कारभार माझ्या हातात घेतला तर जनतेला खूप आनंद होईल. मात्र, सध्यातरी मी तसे करणार नाही. मी परत आल्याचा येथे प्रत्येकाला अतिशय आनंद झालेला आहे. त्यांच्या मनात मुक्ततेची एक भावना मला दिसली, जी पूर्वी कधीही दिसली नव्हती. मला स्वतःलादेखील त्यांच्यात परत येऊन खूप आनंद झाला आहे आणि आता सतत सर्वांच्या सोबत राहायलाच मला आवडेल. अधिकारांच्या निरनिराळ्या वर्गवारीबाबत मला काही फारसे रुचलेले नाही. तेथे अनेक खटपटी आणि एकमेकांवर सूड उगविण्याची इच्छा दिसून आली. सध्या तेथे अतिशय सामर्थ्यवान व्यक्तीची आवश्यकता आहे, म्हणजे संबंधित सर्वांमध्ये एक आत्मविश्वास निर्माण होईल.

लेडी टिंबडले मजेत आहेत हे ऐकून खूप आनंद झाला. कृपया तुम्ही त्यांना माझा नमस्कार सांगाल का? या महिन्याच्या २६ तारखेला कर्नल बिडुल्फ येथून निघणार आहेत. त्यांच्याबद्दल लोक जे जे बोलतात त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, ते काही येथे लोकप्रिय व्यक्ती नव्हते. माझ्या मते ते एक जुन्या विचारांचे तसेच मते आणि सहानुभूती यांची फारशी खोली रुंदी नसलेले व्यक्ती होते. याशिवाय न्यायदृष्टीची त्यांच्यात फार मोठी कमतरता होती. ते कदाचित मागच्या चाळीस किंवा पन्नास वर्षांपूर्वी उपयुक्त व्यक्ती सिद्ध झाले असते.

मी व्यक्तिश: त्यांना कधीही वाईट इच्छेने बोललो नाही, त्याउलट ते सेवानिवृत्त होताना आनंदी आहेत याचाच मलाही खूप आनंद वाटतो. येथे हवामानात बन्याचदा बदल होत असूनही हवामान चांगलेच आहे. मी थोडेसे संगीत शिकण्याचा प्रयत्न करीत आहे आणि मला वाटते की, मला त्याचा खूप फायदा होईल. आपल्या सुखासाठी खूप सान्या शुभेच्छा देऊन आणि आपल्या प्रेमलघणाबदल आणि मनमोकळ्या स्वभावाबदल आपले आभार मानून आता मी माझे पत्रलेखन आवरते घेतो. मी आपणास पुन्हा पत्र लिहीन. मी मागे तुम्हास पाठविलेले पत्र स्वतः लिहिलेले नव्हते. कारण त्यावेळी माझी तब्येत ठीक नव्हती. त्याचा अर्थ असा नव्हता की, मी तुम्हाला विसरलो होतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

बडोदा

२१ फेब्रुवारी १८९५

प्रिय कॅप्टन गॉर्डन,

आपणास पुन्हा एकदा भेटण्याची संधी मला मिळणार आहे याचा मला खूपच आनंद झाला आहे. इकडे येण्याचा आणि माझ्या सोबत राहण्याचा तुम्ही सर्वतोपरी प्रयत्न करा. तुमच्या निवासाची व्यवस्था मी राजवाड्याच्या जवळच करणार आहे. म्हणजे शक्य होईल तेव्हा वेळ आपणास ऐकमेकांस भेटता येईल. जेव्हा कधी तुम्हाला शक्य होईल तेव्हा तुमच्या सोयीनुसार मीही बडोद्याला येईन. लेडी टिवडेल यांना तुमच्यापासून दूर राहावे लागते आहे हे किती कष्टप्रद आहे ! तुमचे आरोग्य चांगले असेल अशी आशा करतो. आम्ही नेहमीच तुमची आठवण काढत असतो आणि खरे तर तुम्हाला कधीही विसरणार नाही. तुम्हाला बडोद्यातील हवामान कदाचित जरा उष्ण वाटेल. मुंबईमध्ये तुम्ही असताना मी तुम्हाला एक तार पाठवून हे कळवेन की, मी त्या वेळी नेमका कुठे आहे. त्या वेळी मी बडोद्यातच असेन आणि तुम्ही येणार आहात म्हणून मी सर्वतोपरी गैरहजर राहणे टाळणारच आहे. आशा करतो की, तुमचा समुद्रप्रवास अगदी सुखकारक होईल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

उटी, सेंट अऱ्न
२४ मे १८९५

मेमो

१) हिज हायनेस महाराजसाहेब ज्या ज्या लोकांशी पत्रव्यवहार करतात त्यांची संपूर्ण नावे आणि पत्ता यांची एक यादी तयार करावी.

२) पत्र हे हस्तालिखित असावे, म्हणजे त्यांचे पद, रँक, दर्जा, संबंध आणि परिचय यांची माहिती देणारे असावे. पत्र हे संक्षिप्त, वाचनीय आणि मुद्देसूद असावे. मात्र, ते शुष्क आणि साचेबंद देखील असता कामा नये. पत्र हे अगदी स्पष्टपणे व निःसंदिग्धपणे लिहिलेले असावे. माझा पत्रव्यवहार अंशतःही माझ्या सचिवांपासून दुर्लक्षित असता कामा नये. त्यांच्या कायदेशीर गरजांच्या पूर्ततेसाठी हे आवश्यक आहे. इतर कुठल्या कारणांनीही ते दुर्लक्षित जाऊ नये. मी आशा करतो की, येत्या काळात माझ्या या आदेशाची तंतोतंत अंमलबजावणी होईल.

३) नियमांचे पालन म्हणून कोणतेही पत्र एक आठवड्यापेक्षा जास्त अनुत्तरित राहता कामा नये.
सयाजीराव गायकवाड

१९७२

उटी, सेंट अँन
१८ जून १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

आपली सर्व पत्रे मला मिळाली आणि मी त्यात योग्य ते लक्ष घालणार आहे. आयोगाच्या * शिफारशी आणि निर्णयांचे पुस्तक आपल्या पत्त्यावर पाठविण्यात आलेले आहे. विभागप्रमुख या नात्याने जे काही न्यायासाठी साहाय्यभूत ठरेल आणि आपणास योग्य वाटेल ते कृपया सांगावे. मी अद्याप तो अहवाल वाचलेला नाही. मी माझ्या नंतरच्या पत्रात आपणास अधिक सविस्तरपणे लिहीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बापट आयोगाचा अहवाल

१९७३

उटी, सेंट अँन
८ जुलै १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

उद्या दुपारी ४.३० वाजता तुम्ही इकडे येणार का? माझ्या समवेत मोटार सफारीवरदेखील येणार का? मंत्रांच्या बरोबर तुमचे जे काम होते ते तुम्ही या आधीच पूर्ण केले असेल आणि मला आशा आहे की, मंत्री * एकदाचे बडोद्याला परत जाण्यासाठी मोकळे झाले असतील. कारण बरेच दिवसांपासून ते इकडेच आहेत. मला त्यांना अगोदरच परत पाठवायचे होते. मात्र, तुम्ही येऊन तुमचे काही काम पूर्ण करेपर्यंत मी मुद्दाम त्यांना येथे ठेवून घेतले होते. आजच मी बापट आयोगाचा अहवाल वाचण्यास सुरुवात केली आहे.

आज सकाळी शिकारीला जाण्यासाठी तिकडे येण्यास मला थोडा उशीर झाला होता. आशा करतो की, तुम्ही आणि तुमच्या कन्येने त्याचा आनंद घेतला असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* श्रीयुत मणीभाई जसाभाई हे काही महत्वाच्या प्रकरणांविषयी हिज हायनेस यांना माहिते समजावून सांगण्यासाठी उटीला आले होते. ते तेथे जवळपास एक ते दोन आठवडे वास्तव्यास होते.

१९७४

उटी, सेंट अँन
८ जुलै १८९५

प्रिय सर (इलियट),

आपणाकडून येणारी सर्वच पत्रे मला नियमित भेटतात. १५ जूनच्या आपल्या पत्रातील तळटिपेमध्ये आपण म्हणाला होतात की, असे पुष्कळ मुद्दे आहेत जे तुम्ही वगळलेले आहेत. मला आशा वाटते की, तुमच्या पुढच्या पत्रात तुम्ही त्याविषयी संपूर्ण माहिती लिहाल, म्हणजे पुढील संदर्भाची आवश्यकता भासणार नाही आणि कदाचित ते न्यायासाठी सहायक असे साधन ठरू शकेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९७५

उटी, सेंट अँन
१६ जुलै १८९५

प्रिय बंधू (श्रीमंत संपत्तराव),

जेक्हापासून तुम्ही भारतात परत आलात तेहापासून आपणाकडून काहीच समाचार कळाला नाही, याचा मला खेद वाटला. आपला कुटुंबकबिला चांगला असेल अशी आशा करतो. तुमच्या तारेला मी उत्तर दिलेले आहे. मला नाही वाटत, की तुम्हाला इकडे येण्याबाबत त्रास देणे शहाणपणाचे ठरेल. कारण की, मी आता लवकरच बडोद्याकडे प्रस्थान करणार आहे. समजा जर मी पुण्यात मुक्काम केला तर तुम्हाला तेथे येण्याविषयी सांगेन, कारण तुम्हाला भेटून मला खूप

आनंद होईल. येथे माझी तब्बेत बरी नाही. मला अगदी गळून गेल्यासारखे वाटतेय आणि झोप तर अजिबातच लागत नाही. हर हायनेस यांचीदेखील तब्बेत बरी नाही. मुले मात्र मजेत आहेत. तुम्ही सेनापती साहेबांना^{*} भेटलात का? कलकत्याला सध्या शिकत असणारे नागपूरचे जाधव, त्यांचे कसे काय चाललेय? त्यांना भेटायला मला निश्चितच आवडेल. जर तुम्ही त्यांना ओळखत नसाल तर गणपतरावांना सांगा, की त्यांना एक पत्र लिहून काही दिवसांत बडोद्याला बोलावून घ्या.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. आनंदराव गायकवाड हिज हायनेस सयाजीराव गायकवाड यांचे ज्येष्ठ बंधू.

१९७६

उटी, सेंट अऱ
१६ जुलै १८९५

प्रिय पंडित,

१३ तारखेला तुम्ही बडोद्यावरून हिज हायनेस महाराजसाहेबांना पाठविलेले पत्र त्यांनी पूर्णपणे वाचले आणि मला आपणास पुढीलप्रमाणे पत्र लिहावयास सांगितले.

श्री. पेस्तोनजी यांनी महाराजांना लिहिलेल्या पत्रांच्या प्रती तुम्ही काळजीपूर्वक वाचाव्यात म्हणून तुमच्या माहितीसाठी या पत्रासोबत पाठवीत आहे. कृपया याबाबतची माहिती फक्त तुमच्यापुरतीच सीमित ठेवा. हिज हायनेस महाराज साहेबांच्या मते श्री. पेस्तोनजी यांच्या पत्रातील बोलण्याची भाषा, स्वर आणि पद्धत दोषपूर्ण होती आणि अशा पद्धतीला कोणत्याही परिस्थितीत प्रोत्साहन मिळता कामा नये. हिज हायनेस यांना असे वाटते की, त्या पत्रातील काही भाग जो त्यांनी सल्ला म्हणून लिहिलाय तो ठीक आहे. मात्र, त्यातील बराचसा भाग हा अनावश्यक, असत्य आणि अपायकारक व खोडसाळपणाचा आहे. ते स्वतःच खूप गर्विष्ठ आहेत आणि कोणताही पुरावा नसताना आणि कारण नसताना ते दुसऱ्यांचे दोष काढत असतात. ते जेव्हा येथे होते तेव्हा कार्यालयीन कामकाजात अजिबात लक्ष घालत नव्हते आणि जेव्हा ती कार्यालयीन कागदपत्रे महाराजांच्यासमोर आले आणि त्यासंबंधी त्यांना जाब विचारण्यात आला तेव्हा त्यांनी सरळ सरळ त्याबाबत काही माहिती नसल्याचे सांगितले आणि वरून स्वतःच त्यांना कामाचा जास्त बोजा असल्याची तक्रार केली.

हिज हायनेस समोर नेहमीच काहीतरी सबबी सांगितल्या गेल्या. मात्र एक नियम म्हणून काम महत्त्वाचे आहे. तुम्हाला तर माहीतच आहे की, सध्या डायरी तपासूनच कौन्सिल आणि मंत्रांच्या कामकाजाबाबत निर्णय घेणे हाच महाराजांच्या समोर कामाचा एकमेव मार्ग आहे आणि तेच जर वेळेवर झाले नाही तर हिज हायनेस यांनी दिलेले आदेश कमी-जास्त प्रमाणात का होईना

निरुपयोगी ठरतात. जर आदेश पाठविण्यास विलंब झाला, तर मग तुम्हाला माहीतच आहे की, कचेरीत काम करणारे अधिकारी नेहमीच तक्रार करतात की, त्यांच्या कामात हस्तक्षेप केला जातो. सध्याच्या काळात सनदी अधिकारी फारच अधिकारसंपत्र झालेले आहेत. किंबुना ते हिज हायनेस महाराजसाहेबांच्या कामावर टीका करण्यासदेखील मागेपुढे पाहत नाहीत. प्रत्येक काम वेळेवर करावे हे व्यवहाराचे एक फार महत्वाचे तत्त्व आहे. श्री. पेस्तोनजी यांनी नवसारी अबकारी कराराच्या प्रश्नाबाबत जो निष्काळजीपणा दाखविला, त्यामुळे खेरे तर महाराजांना त्याबाबत आदेश देणे भाग पडले. कारण त्या कराराबाबत महाराज स्वतः समाधानी नक्ते. त्यांनी दुर्लक्ष केल्यामुळे हिज हायनेस यांना आपल्या कामात तडजोड करावी लागली. त्याशिवाय ही गोष्ट महाराजांच्या चिंतेत वाढ करणारी, त्रासदायक तसेच मि. पेस्तोनजी आणि इतरांना त्यांच्या कामातील त्रुटी दाखवून दिल्यामुळे नाराजी ओढवून घेणारी ठरली. श्री. पेस्तोनजी यांनी जर त्यांचे काम व्यवस्थित केले असते तर हे सर्वच टाळता आले असते. या संबंधित चुका वारंवार त्यांच्या लक्षात आणून दिल्या होत्या तरीही त्यात सुधारणा करण्याएवजी ते उगीचच तक्रार करीत राहिले.

हिज हायनेस यांना असे वाटले होते की, कदाचित या सर्व बाबी श्री. पेस्तोनजी यांची तब्येत ठीक नसल्यामुळे होत असतील आणि म्हणूनच हिज हायनेस यांनी त्यांना तब्येतीमध्ये सुधारणा होण्यासाठी तीन महिन्यांच्या रजेवर जाण्याची शिफारस केली होती. इतकेच नव्हे तर त्यांना जर हवी असेल तर त्यांना योग्य वाटेल त्यावेळी परतण्याची मुभाही दिली होती. त्यांनी पुन्हा विचार केला की, त्यांच्या आसपासच्या लोकांच्या कायदेशीर सोयीकडे लक्ष देणे हे त्यांच्या प्रतिष्ठेपेक्षा कमी आहे. त्यांच्याबद्दल ज्यांच्या मनात हेवा होता, या प्रकारच्या लोकांवर ते जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने वागतात तेव्हा लक्ष ठेवणे ही एका खाजगी अधिकाऱ्याची जबाबदारी असते. त्याचप्रमाणे त्या वागण्याकडे दुर्लक्ष करण्याएवजी त्यांच्या गाळ्यांयांचे समंजसपणे निराकरण करणे ही त्यांची जबाबदारी असते. समजा जर का अधिकाऱ्यांना खरोखर असे वाटत असेल की, हिज हायनेस महाराजसाहेबांनी आनंदी राहावे तर त्यांनी एकच गोष्ट करावी, ती म्हणजे त्यांनी त्यांची कामे अगदी प्रामाणिकपणे आणि परिपूर्णतेने पार पाडावीत.

तुम्हाला तर माहितीच आहे की, त्यांच्यासारख्या पदावरील इतर कोणत्याही व्यक्तीपेक्षा हिज हायनेस अधिक मोकळेपणाने संवाद साधतात, बोलतात. त्यामुळे हिज हायनेस यांना वेळेवर सत्य गवसते आणि त्यांना योग्य कारवाई करता येते. हिज हायनेस यांना तुमचा चांगला स्वभाव आणि सामान्य व्यवहारज्ञान याबद्दल चांगलीच माहिती आहे. तुमच्या या स्वभावामुळे तुम्ही खाजगी विभाग संपूर्णपणे आणि यशस्वीपणे सांभाळू शकता.

तुम्ही तुमच्या कामात कर्तव्य कठोर आणि एखादे प्रकरण जसे तुमच्यासमोर येईल तसे त्यावर कोणतीही सवलत न देता लगेच तातडीने कारवाई करा. मला येथे हे नमूद करावयाचे आहे की, अबकारी कराराच्या संदर्भात एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने दहा ते पंधरा हजारांची लाच घेतल्याची चर्चा हिज हायनेस महाराज साहेबांच्या कानावर आलेली आहे. तुम्ही कल्पना करा, की जर अशा प्रकारची माहिती महाराजांपर्यंत इतक्या उशिरा पोहोचत असेल तर त्यांनी असे प्रश्न कसे काय सोडवावेत? मला आशा आहे की, या पत्रातील सर्व मजकूर तुम्ही अगदी अधाशीपणे वाचून महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५२६

आत्मसात कराल आणि नैतिकदृष्ट्या तसेच कर्तव्य* म्हणून महाराजांचे सर्वतोपरी समाधान होईल, अशा पद्धतीने कारवाई कराल.

आपला विश्वासू
ए. डी. सी.

* हे पत्र महाराजांच्या सूचनेनुसार लिहिले गेले होते. ज्यामध्ये श्री. पेस्तोनजी दोराबजी खंडलावाला यांच्याबदलची आपली मते महाराजांनी अगदी मोकळ्या मनाने व्यक्त केलेली आहेत. ते १८८७ ला सेवानिवृत्त झाले आणि १४ फेब्रुवारी १९२४ रोजी त्यांचे निधन झाले.

१९७७

पुणे
३ ऑगस्ट १८९५

प्रिय काळीसाहेब (बडोद्याचे सेवानिवृत्त दिवाण),

मंत्री मणीभाई यांच्या इच्छेवरून कुणीतरी लिहिलेला आणि आज सकाळी आपण ज्याबाबत बोललात तो गुजराती मेमो कृपया मला द्याल का? शक्य होईल तेवढे मला सर्वांच्या सोबतीने राहण्याची इच्छा आहे. तुम्हाला काय म्हणायचे ते ओळखण्यात मी बरोबर आहे का, की ते पत्र मणिभाईकडूनच सांगितले गेले असावे?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९७८

पुणे
११ ऑगस्ट १८९५

प्रिय शहाजीराजे (अक्कलकोट), *

अक्कलकोटवरून येथपर्यंतचा आमचा प्रवास अतिशय चांगला झाला. दुसऱ्या दिवशी मला खूप थकवा जाणवत होता, मात्र सुदैवाने ती मरगळ फार काळ टिकली नाही. मुले कालच

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५२७

पुण्याहून बडोद्याकडे रवाना झालीत. मी आज निघणार आहे. आपल्या स्वतःच्या सर्व सोयींनी परिपूर्ण अशा घरात परतणे ही भावना अतिशय सुखदायक असते. एखाद्या लहानशा घरात, अस्वच्छ आणि असमाधानकारक वातावरण, भिकार बगीचे आणि प्रकाशाची अतिशय वाईट अवस्था असलेले तसेच पुरेशा प्रमाणात फर्निचर नसलेले अशा घरातून स्वतःच्या आरामदायी घरात जाताना तर आनंद नक्कीच द्विगुणित झालेला असतो. माझी अनेक चांगली घरे मी कधी पाहीन असे मला झालेय. बडोद्यात श्रावणाच्या महिन्याची जरा धूमच असते. त्यामुळे एखाद्याच्या मनात अनेक गोष्टी असतात. श्रावणातील हरनाई (Harnai) मेळे हे तर आनंदाचे फार मोठे स्रोत आहेत.

यानंतर लवकरच विविध स्पर्धा आणि पोलो सुरु होतील. अक्कलकोटमध्ये आमचा वेळ अगदी मजेत गेला त्याबद्दल खरेच खूप धन्यवाद. आम्हाला सतत आनंदी आणि आरामदायी ठेवण्यासाठी आपण खूपच परिश्रम घेतले. कृपया तुम्ही माझ्या पुतणीला तसेच गोराबाई आणि पुतळाबाई यांना माझा नमस्कार सांगाल का? आशा करतो की, त्या सर्व मजेत असतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* हिज हायनेस यांच्या पुतणी सौ. बाबेबाई साहेब यांचे पती.

१९७९

फ्लोरा विलास, पुणे
९ नोव्हेंबर १८९५

ग्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

बडोद्यामधील घडामोडीच्या विशेष परिस्थितीसंबंधाने आपणाकडे शब्द टाकावा अशी माझी इच्छा आहे. मी आशा करतो की, आपण तो मैत्रीपूर्ण वृत्तीने घ्याल आणि त्यावर पुढे योग्य ती साथ घ्याल. तर मुद्दा असा आहे की, बारखळी विभागाकडील कामांची पूर्तता करण्यासाठी मला एखादा युरोपियन सिक्किलियन हवा आहे. ज्याच्या व्यवस्थापनाखाली सदर काम इतरांच्यापेक्षा जास्त लवकर पूर्ण होऊ शकेल. सदर प्रश्नांबाबतच्या माझ्या भावना आपण खूपच चांगल्या प्रकारे जाणता, त्यामुळे आता मी ते सर्व तुमच्या सहानुभूतीमय हातात सोपवितो. कृपया मला पुन्हा एकदा तुमच्या मनावर ही बाब ठसविण्याची परवानगी द्या, की बडोद्याला अजून बराच काळ सरकारच्या विशेष आणि महत्वपूर्ण पाठिंब्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. आपण लवकरच मला क्वाईसरॉयच्या खाजगी भेटीबद्दल आणि मि. कनिंगहॅम यांच्या भेटीबद्दल माहिती कळवाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

**हिज हायनेस महाराज सयाजीराव गायकवाड, बडोदा
यांच्या सेवेशी,**

सर्वप्रथम मला हिज हायनेस यांचे मनःपूर्वक आभार व्यक्त करण्याची संधी घावी. आपण श्री. पंडित यांच्यामार्फत मला जी ऑफर दिली त्याबाबत मी विशेषतः आपला खूप आभारी आहे. संस्थानिक राज्याने त्याच्या सेवेत दाखल होण्यासाठी मला विचारणा करण्याचा हा काही पहिलाच प्रसंग नक्कीच नाही. वीस वर्षांपूर्वी किंवा त्यापेक्षाही अगोदर प्रोफेसर दादाभाई नौरोजी यांची इच्छा होती की, मी त्यांच्या कॅबिनेटमध्ये सदस्य म्हणून कार्य करावे. त्यानंतर दहा वर्षांनी कै. श्री. किर्तने यांनीदेखील आपल्या नावाने तशीच ॲफर माझ्यासमोर ठेवली होती. कै. महाराज होळकर यांनी सन १८९५ मध्ये माझ्याशी सल्लामसलत करून इंदोर संस्थानाचे दिवाणपद भूषविष्णविषयी मला विचारणा केली होती. त्या सर्वच प्रसंगी मी काही कारणांमुळे विनम्रपणे नकार दिलेला होता. नकारामागाची कारणे येथे सांगणे मला प्रशस्त किंवा आवश्यकही वाटत नाही. अद्याप मी वयाच्या ५५ वर्षांपर्यंत पोहोचलेलो नाही आणि माझी जवळपास तीस वर्षांची निवृत्तीवेतनयोग्य सेवा मी पूर्ण केलेली आहे. असे असूनही अजूनदेखील माझ्याकडे नोकरी करण्यासाठी दोन वर्षे हाताशी आहेत; आणि म्हणूनच जेव्हा मागच्या वर्षी बडोद्यातील काही उच्च अधिकाऱ्यांनी मला त्याबाबत अनौपचारिकपणे विचारणा केली होती तेव्हा मी अगदी विनासंकोच कळविले होते की, जीवनाच्या सध्याच्या टप्प्यावर आणि विशेषतः जेव्हा तब्बेत साथ देत नाही अशावेळी काही तरी नवीन प्रयोग करण्याची माझी इच्छा नाही. किंबहुना फार मोठ्या जबाबदाऱ्या घेण्याचीही इच्छा नाही. मात्र यावेळी स्वतः महाराजसाहेबांनी यात लक्ष घालून पुन्हा एकदा संस्थानात सेवा करण्याबाबत विचारणा केली तेव्हा मला वाटते की, यासाठी माझ्या मनाची तयारी करण्यापूर्वी माझ्या काही निकटवर्तीय मित्रांशी सल्लामसलत अवश्य करावी.

अतिशय उच्च पदावर सेवेत असणाऱ्या माझ्या एका इंगिलिश मित्राने मला पत्र लिहून कळविले की, त्याला वाटते की, अतिशय सन्माननीय आणि तितक्याच सन्माननीय मार्गाने माझ्यापर्यंत आलेली सेवेची ही ॲफर मी अजिबात स्वीकारू नये. मी त्याचे ते पत्र माझ्या भावाबरोबर पाठविले असून, ते त्याने महाराजसाहेबांना दाखवावे असेही सांगितले आहे. माझ्या या मित्राला वाटते की, सध्या मी उच्च न्यायालयात खूप चांगल्याप्रकारे कार्य करत आहे. हे सोडून जर मी अतिशय कमी काळासाठी दिवाणपद स्वीकारले, तर उगाच्च राज किंवा रेसिडेन्ट यांच्याबाबत नको त्या खटपटी सुरु होतील, जे अधिकच संशयास्पद असू शकेल. समाजातील सर्वच वर्गांमध्ये आणि सरकारमध्येही ज्याला अतिशय सन्मानाचे स्थान आहे असा माझा एक दुसरा मित्र आहे, त्यानेही मला याबाबत सल्ला देणारे एक पत्र लिहिले. तो लिहितो की, संस्थानी राज्यातील खाजगी घटक आणि त्यातील वास्तव या बाबी सर्वप्रथम लक्षात घेणे गरजेचे आहे. ते ही अशा परिस्थितीत, जेव्हा की अशा ठिकाणी जेथे वारंवार होणारे बदल नित्याचे असतात, तसेच तो असेही म्हणतो की, राज्याच्या राजाकडून नोकरीसाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व

प्रकारच्या संधींची निश्चित स्वरूपाची खात्री आणि हमी ही दिली गेलीच पाहिजे. त्याच्या मते विश्वास आणि सत्ता ही पूर्णपणे म्हणजे अगदी महत्वाच्या प्रकरणांमध्येही द्यायला हवी. माझ्या या मित्राला वाटते की, जोपर्यंत अशा प्रकारची हमी आणि सुरक्षितता दिली जात नाही तोपर्यंत फक्त पदावरील व्यक्ती बदलून फार मोठे आणि चांगले बदल होतील, अशी अपेक्षा करणे पूर्णतः निरर्थक आहे.

माझा एक तिसरा मित्र आहे. सुदैवाने त्याला संस्थानी राज्यात सेवेचा फार प्रदीर्घ असा अनुभव आहे. त्याहीपेक्षा महत्वाचे म्हणजे तो बडोदा संस्थानाचा आणि महाराजसाहेब, विशेषत: आपला तो खूप मोठा शुभचिंतक आहे. त्याला असे वाटते की, जोपर्यंत महाराजांना असा एक दिवाण मिळत नाही, ज्याला समाजात अतिशय उच्च सन्मान आहे, ज्यामुळे तो अनुभवांनी परिपक्व झालेला असेल, ज्याचा दृष्टिकोन अतिशय व्यापक असेल, जो स्वभावाने अतिशय शांत आणि संयमी; मात्र उक्ती आणि कृती यामध्ये तितकाच ठाम आणि निग्रही असेल, ज्याला कष्टांची सवय असेल आणि जो राज्याच्या अधिकारांचा, तसेच राजा आणि प्रजा यांचा सन्मान करणारा असेल. अशा गुणांनी संपत्र असणारा दिवाण जोपर्यंत मिळणार नाही तोपर्यंत राज्याची परिस्थिती खालावणार हे नक्कीच आहे आणि त्यामुळे युवर हायनेस आपणदेखील आनंदी राहू शकणार नाही. सध्या एका बाजूला विदेशी कार्यालयाचा प्रचंड असा दबाव आहे आणि दुसरीकडे जात आणि वंश या घटकांमुळे राज्यव्यवस्था जणू काही आतून कमकुवत होत आहे. अशा परिस्थितीत माझ्या या मित्राला वाटते की, वर उल्लेख केलेल्या गुणांपैकी काही गुण माझ्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये आहेत आणि म्हणूनच महाराजांना माझ्या सेवेबाबत विश्वास वाटून त्यांनी दिवाणपदासाठी माझी निवड केलेली आहे. बाकीच्या ज्या इतर मित्रांशी चर्चा झाली त्यांचेही असे मत पडले की, मी या वयामध्ये माझी आजवरची जपलेली प्रतिष्ठा आणि प्रकृती यांना पणाला लावून या नवीन सेवेत रुजू व्हावे अशी जनतेची अजिबात इच्छा नाही. कारण ही सेवा म्हणजे अतिशय कष्टाचे काम असून, प्रकृतीला पोषक वातावरण त्यात अजिबातच नसण्याची शक्यता आहे.

ही सर्व मते मी या ठिकाणी यासाठी नोंदवीत आहे, जेणेकरून युवर हायनेस महाराजसाहेबांना या पदाच्या स्वीकाराबाबत माझा जो संकोच आहे त्याची सार्वजनिक वैयक्तिक पार्श्वभूमी लक्षात यावी.

असो. क्षणभर ही सर्व वैयक्तिक कारणे जरा बाजूला ठेवूयात. गेल्या वीस किंवा त्यापेक्षाही जास्त वर्षापासून बडोदा संस्थानातील घडामोडीबाबतचा माझा स्वतःचा अभ्यास व अनुभव हेदेखील मला महाराजसाहेबांच्या हिताच्या संवर्धनाबाबत विचार करण्यास भाग पाडतात (कदाचित युवर हायनेस यांनाही अशी खात्री असावी की, आजवर मी बडोदा संस्थानाबाबत जेवळ्या बारकाईने निरीक्षण करत आलेलो आहे तेवढे इतर कुठल्या राज्याचे मी नक्कीच केलेले नाही.) तितकाच मी राज्याच्या हितासाठी विचार करतो. युवर हायनेस यांनी स्वतःला शक्य तितके अगदीच जवळून लक्ष ठेवण्यापासून आता दूर ठेवले पाहिजे. कारण तशी वेळ आता आलेली आहे. त्यामुळे प्रकृती स्वास्थ्याची जोखीम खूप मोठी आहे. राज्यघटनेसारखी एखादी व्यवस्था आता निर्माण करायला हवी, ज्याआधारे सध्या अस्तित्वात असलेली एककेंद्रित व्यवस्था बदलून कदाचित सत्तेचे सुव्यवस्थापितपणे योग्य ते दुर्योगीकरण आणि विभाजन करता येण्यासाठी मार्ग निघू शकेल. मी जे सांगतो ते ऐकताना आपणास कदाचित जरा वेगळे किंवा तर्कहीन वाटेल; परंतु अशा प्रकारची व्यवस्था बच्याच संस्थानी राज्यांमध्ये ब्रिटिश सरकारच्या मान्यतेनंतर घडून महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५३०

आलेली आहे; आणि जोपर्यंत अशा प्रकारची एखादी ठोस व्यवस्था महाराज निर्माण करणार नाहीत तोपर्यंत केवळ मंत्र्यांमधील वैयक्तिक बदल करून कोणताच कायमस्वरूपी तोडगा त्यावर निघणार नाही. या प्रांतातील ब्रिटिश सरकार म्हणजे नेमके काय, तर केवळ आपापल्या विभागात एकत्रितपणे काम करणारे चार अधिकारी आणि त्यांचे चार सचिव, कौन्सिलच्या व्यवस्थेमुळेच हे शक्य झालेले आहे. दुसरे काही कारण नाही, की युवर हायनेस यांच्या २० वर्षांच्या कल्याणकारी कारभाराचा आनंद घेतलेल्या प्रजेला सध्या सुशासन मिळत नाही. मला एक वास्तव म्हणून ही गोष्ट चांगली ठाऊक आहे की, अनेकदा युवर हायनेस अनेक बाबींमध्ये विविध विभागप्रमुखांशी सल्लामसलत करतात; परंतु कौन्सिल व्यवस्था ही एखाद्या सल्लागार मंडळाफेक्षा काहीतरी अधिक आहे. मी याबाबत ठामपणे काही सांगू शकत नाही, की अशाप्रकारचे हे बदल स्वीकारण्याबाबत महाराजांना नेमकी कोणती कारणे दिसली आणि त्याच्या खोलात जाण्याची माझी इच्छादेखील नाही. मात्र, खन्या सुधारणांच्या मुळाशी असलेले काही मूलभूत तत्वे नक्कीच ओळखायला हवीत. दिवाण आणि त्याचबोरेवर कौन्सिल यांनी अंतिमत: युवर हायनेस यांनाच जबाबदार असायला पाहिजे. क्वाईसरॅय आणि गव्हर्नर यांची त्यांच्या कौन्सिलवर जेवढी सत्ता चालते किंबुना तितकीच युवर हायनेस यांचीही सत्ता चालली पाहिजे. मात्र वास्तवात अशा प्रकारचे प्रसंग कधीच उद्भवत नाहीत. जेथे आपापसात परस्परांवर विश्वास असतो आणि प्रत्येकजण त्याला दिलेल्या कार्यक्षेत्रात आणि सतेच्या अधीन राहून आपले कार्य करत असतो तेथे असे प्रसंग उद्भवण्याची गरज कधीच उद्भवत नाही. म्हैसूर राज्यामध्ये मागील पंधरा वर्षांपासून कौन्सिल व्यवस्था यशस्वीपणे राबविली जात आहे. कोल्हापूर संस्थानामध्ये सध्याच्या महाराजांनी स्वतः त्यांच्यासाठी कौन्सिल ठेवून घेतलेला आहे. विभागप्रमुख हे कौन्सिलला दुय्यम असतील आणि ते तज्ज म्हणून मौल्यवान असतील, कौन्सिलर म्हणून नव्हे. आता एकिंशक्युटिळ्क कौन्सिलबाबत युवर हायनेस यांनी आता एक पाऊल पुढे जाऊन हैदराबाद, म्हैसूर या सारख्या राज्यांनी यशस्वीपणे जसे कार्य केलेय तसेच करायला हवे. दसरा मेळावा तसेच लेजिस्लेटीव्ह कौन्सिलचे अध्यक्षपद भूषवून जनतेला महाराजांनी विश्वासात घ्यावे. न्यायिक विभागातदेखील अशाच प्रकारचे प्रयत्न करून युवर हायनेस यांच्या प्रजेमधील वाढत्या बुद्धिवादी वर्गात विश्वास निर्माण करावा. त्यासाठी योग्य व्यक्तींची ज्युरी किंवा पंच म्हणून निवड केली जावी. स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या प्रकरणांसाठी स्वतंत्र जिल्हा-स्थानिक आणि म्युनिसिपल बोर्डाची स्थापना केल्यास केंद्रीय सतेवरील अनावश्यक कामाचा भार बराच कमी होईल आणि त्यांना सार्वजनिक क्षेत्रातील जनहिताची कामे अधिक गतीने करता येतील.

मी समजू शकतो की, नियमित अंदाजपत्रकाचे कोणतेही स्टेटमेंट तयार केलेले नाही किंवा अशी कोणतीही व्यवस्था योजलेली नाही, जिच्यामुळे ब्रिटिश भारतीय वित्तव्यवस्थेच्या योगदानाबाबत काही काळजीपूर्वक तपासणी करता येऊ शकेल. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील किंवा सामान्य आणि विशेष क्षेत्रातील खर्चामध्ये कोणत्याच प्रकारचे निश्चित असे विभाजन अधोरेखित केलेले नाही. सगळे काही जणू एकाच ढिगान्यात कोंबलेले आहे. फक्त एवढीच काळजी घेण्याचा प्रयत्न केला जातो की, शेवटी कसेही करून काही शिल्लक जमा क्वावी. बरखाली सेटलमेंट विभागात तक्रारीला आणि जनक्षेभाला तशी अनेक कारणे असल्याचे दिसते. त्याचे कारण आहे

इतर वैयक्तिक पद्धतींचा वाईट अनुभव येऊन देखील ब्रिटिश प्रांतात स्वीकारलेल्या योजनेची व्यवस्था न स्वीकारणे हे होय. संपूर्ण महसूल व्यवस्था ही ब्रिटिश अमलाखालील बंगल, दक्षिण उत्तर प्रांत आणि मद्रास प्रांताच्या धर्तीवर असायला हवी. तीन सरसुभांचे एक महसूल मंडळ तयार करून सर्व व्यवस्था त्यांच्या स्वाधीन करावी आणि त्या प्रत्येकाकडे महसूल विभागाच्या उपविभागाची जबाबदारी सोपवावी. अशाप्रकारे न्यायिक विभाग आणि महसूल विभागातील सदस्यांना विशेष मंडळाच्या स्वाधीन करता येईल आणि लष्करी आणि खाजगीकडील व्यवस्थाही तशाच विभागात करता येईल. कौन्सिलचे कार्य फक्त अतिशय महत्वाच्या प्रश्नांपुरतेच मर्यादित ठेवण्यात यावे आणि ते महत्वाचे प्रश्न हिज हायनेस महाराजांच्यासमोर पूर्णपणे सुव्यवस्थित आणि परिपक्व विचार करून निर्णयासाठी ठेवण्यात यावेत. अशा प्रकारच्या संघटना आणि व्यवस्था नसल्यामुळे सरकारचे कामकाज अतिशय संथगतीने चालते आणि अवघड होऊन बसते. तसेच विनाकारण मग हिज हायनेस महाराजसाहेबांना त्यात लक्ष घालण्याची वेळ येते. परिणामी तणाव निर्माण होऊन त्याचा परिणाम हिज हायनेस यांच्या कार्यशक्तीवर होतो.

म्हणूनच जोपर्यंत हिज हायनेस या सर्व तसेच इतर विभागात सुधारणा करण्यासाठी स्वतःला तयार करत नाहीत आणि कुठेही न घुटमळता ज्यांच्यावर जबाबदारी सोपविलेली आहे त्यांना ती पूर्ण करण्यासाठी पाठिंबा देत नाहीत तोपर्यंत बाहेरच्या कुणालाही अशा प्रकारची एखादी जागा पटकावण्याचे आमिष मिळणार नाही आणि ते हिज हायनेस यांच्या सन्मानाला आणि मनःशांतीला धोका निर्माण करू शकणार नाहीत. अशा प्रकारची ही पदे म्हणजे निव्वळ सत्ता आणि आर्थिक फायद्यांसाठी चाललेली रस्सीखेच असते, ज्यामध्ये प्रत्येक पावलावर गैरसमजाला उत्तरदायी धरले जाते. रेसिडेन्सीमध्ये आणि राजवाड्यात कामावर होणाऱ्या प्रभावाबाबत चुप्पी साधली जाते.

जोपर्यंत महाराजसाहेब वर सुचविलेल्या बदलांचा स्वीकार करण्यासाठी तयार होत नाहीत आणि या सुधारणांना संधी देत नाहीत तोपर्यंत माझ्यासारख्या माणसाचा त्यांना राज्याच्या सेवेत फार काही मोठा उपयोग होईल, असे मला वाटत नाही.

हिज हायनेस यांनी माझ्याबाबत गैरसमज करून घ्यावा अशी माझी अजिबात इच्छा नाही. किंबहुना ज्यांच्यावर हिज हायनेस यांचा संपूर्ण विश्वास आहे अशा व्यक्तींशी सल्लामसलत केल्याशिवाय त्यांनी कोणताही निर्णय घ्यावा अशीही माझी इच्छा नाही. जर या पत्रात मी गरजेपेक्षा अधिक बोललो असे वाटले असेल तर हिज हायनेस यांनी मला क्षमा करावी. कारण माझे हे बोलण्याचे स्वातंत्र्य मी केवळ युवर हायनेस आणि राज्याच्या हितसंबंधाबदल असलेल्या काळजीपोटी घेतलेले आहे. माझ्या ब्रिटिश सरकारशी असलेल्या संबंधाबाबत मी नेहमीच ज्या पदावर नियुक्ती झाली ती जबाबदारी अतिशय विश्वसनीयतेने पार पाडण्यासाठी आणि त्याचबरोबर कोणत्याही वैयक्तिक स्वार्थासाठी स्वतःच्या पदाचा आणि स्वातंत्र्याचा उपयोग न करण्यासाठी ओळखला जातो. हिज हायनेस यांच्या दयाळूपणावर अवलंबूनच मी माझी या विषयावरील सर्व मते मांडलेली आहेत. महाराजसाहेब नक्कीच इतके चांगले आहेत, की बडोद्याला भेटीची संधी देतील. आपल्या परवानगीचा मी कोणताही गैरफायदा घेणार नाही, तर त्याएवजी फक्त माझे हे पत्र महाराजांच्या माहितीसाठी आणि विचारात घेण्यासाठी सादर करणार आहे.

महाराजांच्या इच्छेनुसार मी या प्रकरणाबाबत अगदी कडक अशी गुप्तता आणि विश्वास पाळला आहे. माझे बंधू डॉ. रानडे, ज्यांनी माझ्या सांगण्याप्रमाणे हे पत्र लिहिलेले आहे तेच फक्त एकमेव व्यक्ती आहेत जे या पत्रातील मजकुराविषयी जाणतात. मी त्यांना या पत्रासह महाराजांच्या सेवेत हजर राहण्यासाठी पाठविलेले आहे.

बॉम्बे

२१ फेब्रुवारी १८९६

महाराजसाहेबांचा एक आज्ञाधारक सेवक

एम. जी. रानडे

१९८१

रॉयल पॅलेस हॉटेल, केन्सिंग्टन

जून १९००

प्रिय मित्र,

२ जूनला आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल खूप-खूप आभार. माझ्या जुन्या मित्राला भेटण्याच्या आनंदाची मी आतुरतेने प्रतीक्षा करीत आहे. मी अजून काही दिवस येथे आहे. जेव्हा कधी तुम्हा दोघांना शक्य होईल तेव्हा तुम्ही आमच्याकडे दुपारच्या किंवा मग रात्रीच्या स्नेहभोजनासाठी यावे, अशी माझी इच्छा आहे. मला विश्वास वाटतो की, तुमचे सध्याचे वास्तव्याचे ठिकाण लंडनच्या जवळ आहे, मात्र खुद्द लंडनमध्ये नाही. मला सध्या सर्दीमुळे घसादुखीचा प्रचंड त्रास होत आहे. त्यामुळे मी जर जास्त बोलू शकलो नाही तर कृपया तुम्ही ते मनाला लावून घेऊ नका. थोडक्यात सांगायचे, तर कदाचित मला एकही शब्द उच्चारता येणे शक्य होणार नाही. तीन-चार दिवसांमध्ये घसा बरा होईल, असा मला विश्वास वाटतोय. त्यामुळे मला वाटते की, आपली ही भेट अधिक संस्मरणीय होण्यासाठी आपण नंतर आलात तर अधिक बरे होईल. माझा घसा बरा झाला, की मी लगेच तुम्हाला कळवीन. मी फक्त हे सुचविले आहे. पुन्हा एकदा आपणा उभयतास शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९८२

4, Devonshire Place, London, W.
१ जुलै १९००

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मी आपल्या भेटीसाठी यावे असे निमंत्रण देणारे आपले पत्र मिळाले, त्याबद्दल धन्यवाद. गेल्या तीन किंवा चार दिवसांपासून हर हायनेस यांच्या औषधोपचारांना सुरुवात झाली आहे. त्यामुळे सध्यातरी मी येऊ शकत नाही. आमच्या पुढील कार्यक्रमादरम्यान त्याबाबत आम्ही नक्की विचार करू. मला आणि महाराणीसाहेबांना आपल्या भेटीपेक्षा जास्त आनंददायक दुसरे काही असूच शकत नाही. आम्ही तुमची भेटीची इच्छा लक्षात ठेवू. आज दुपारीच मी विंडसोर येथून परत आलोय. हर मॅजेस्टी यांच्या भेटीसाठी मी तिकडे गेलो होतो. तिथले माझे वास्तव्य खरच खूप छान गेले. माझी मुले आणि सोबतची सर्व मंडळी खुशाल आहेत. बडोद्यात आतापर्यंत चांगला पाऊस पडला की नाही याविषयी अद्याप मला काही समजलेले नाही. आपल्या कुटुंबियांना माझ्या स्नेहमय सदिच्छा जरूर द्या आणि आपणही कृपया त्यांचा स्वीकार करा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९८३

4, Devonshire Place, London, W.
३ जुलै १९००

प्रिय डॉ. नेविन्स

आपल्या पत्राबद्दल खूप खूप आभार. मला आपल्याला भेटायला खूपच आवडेल; परंतु १६ जुलै रोजी मी हेन्ली येथे नाही. मात्र, त्याच रात्री मी परत येणार आहे. आपण जर आमच्याकडे एखादी रात्र मुक्कामी येऊ शकलात तर मला फार आनंद होईल आणि त्यानिमित्त आपल्यासारख्या मनमिळाऊ व्यक्तीचा सहवास आम्हाला लाभेत. कृपया याबाबतचा आपला काय निर्णय होतो ते मला जरूर कळवा. त्यानुसार मी आपल्या भावनांना योग्य तो प्रतिसाद देऊन मग आपल्याशी वैयक्तिक चर्चेसाठी इतर कामे बाजूला ठेवीन. आपणास आणि आपल्या कुटुंबियांस माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९८४

Alleesal, Langen Schwalbach, Germany

१६ सप्टेंबर १९००

प्रिय डचेस ऑफ सोमरसेट,

प्लोक्टन (Plockton) येथील माझ्या छोट्याशा मुक्कामात आपण केलेल्या प्रेमळ आदरातिथ्याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. आपणासोबतचा वास्तव्याचा वेळ अतिशय आनंदात गेला हे सांगण्याची खरे तर आवश्यकता नाही. माझ्या स्कॉटलंडच्या दौऱ्यादरम्यान तेथे भेटलेल्या अनेक मित्रांच्या तसेच तेथे भेट दिलेल्या अनेक निसर्गरम्य ठिकाणांच्या खूप अविस्मरणीय आठवणी माझ्यासोबत आहेत. महाराणीसाहेबांच्या समुद्रपर्यटनासाठी मी इकडे आलेलो आहे. खरेच इथला समुद्रकिनारा त्याच्या अवर्णनीय सौंदर्यासाठी प्रसिद्ध आहे. अजून एक पंधरवडा तरी येथे राहण्याचा माझा बेत आहे. दरम्यान, या देशातील जवळपासच्या काही रम्य ठिकाणांनाही भेट देण्याचा विचार आहे.

हिज ग्रेस द ड्यूक यांना माझ्या शुभेच्छा कळवा. पुनश्च एकदा धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९८५

हॉटेल अलीझॉल, लॅंगेन शॉबक

२२ सप्टेंबर १९००

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

तुम्ही पाठविलेल्या पत्राबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. मिसेस मर्टेली यांनी पाठविलेले पत्रही मला मिळाले. माझा असा समज झाला होता की, मी आपल्या पत्राला उत्तर पाठविलेले आहे. खरे तर मी नेहमीच मला आलेल्या पत्रांचे लगेच उत्तर पाठवीत असतो, मात्र यावेळी कदाचित माझा स्कॉटलंड दौरा आणि त्यानंतरच्या विविध स्थळांच्या भेटी यामुळे उत्तर पाठवायचे राहून गेले असावे. आशा करतो की, आपण उभयता मला माझ्या या निष्काळजीपणाबद्दल क्षमा कराल. स्कॉटलंडमधील माझा मुक्काम खूपच छान झाला. सर्वात आधी मी ट्रिवडले यांच्याबरोबर, त्यानंतर मि. केंट आणि शेवटी मि. बेनब्रिज यांच्या सोबत शिकारीचा आनंद लुटला. तेथे मी एका काळविटाची शिकार केली. त्यानंतर मी सोमरसेटच्या ड्यूकबरोबर मुक्कामाला थांबलो. आपल्या पत्राला उत्तर न देण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे मला वाटले की, माझ्या आर्यल्ड भेटीच्या विचाराबाबत मी तुम्हास जी तार पाठविली ती पुरेशी आहे. असो.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५३५

मी आर्यलंडमध्ये तुमची भेट घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे. समजा तेथे भेटणे जर शक्य झाले नाही, तर मग तुम्ही परिवारासह दोन-चार दिवस आमचे पाहुणे म्हणून आमचा पाहुणाचार घेण्यासाठी लंडनला तरी नव्की या.

डिसेंबर महिन्याच्या अखेरपर्यंत मी भारतात परत जाणार आहे. खरे तर त्याआधीच मी परत जाणे आवश्यक आहे; परंतु महाराणीसाहेबांची प्रकृती अद्यापही वातावरणातील बदल सोसण्याइतपत सशक्त झालेली नाही. सर्वांचीच इच्छा आहे की, मी निदान नोंहेंबरपर्यंत तरी बडोद्याला परत यावे. कारण लॉर्ड कर्फ्न यांनी येत्या हिवाळ्यात ते बडोद्याला येणार असल्याची वर्दी आधीच देऊन ठेवली आहे. अनेकांना असे वाटते की, मी सतत बाहेरच्या देशात राहतो, दौऱ्यावर जातो, कारण मला युरोपात राहायला जास्त आवडते; पण तसे काहीही नाही. तो फक्त त्यांचा गैरसमज आहे. महाराणीसाहेबांची तब्बेत जर ठीक असती तर इतर परिस्थिती कितीही बिकट असती तरी मी त्या परिस्थितीत राहिलो असतो.

माझ्या माहितीप्रमाणे बडोद्यात सर्व काही सुरळीत चालू आहे. आशा करतो की, लवकरच बडोद्यातील दुष्काळी परिस्थिती संपुष्टात येईल. अनेक वर्तमानपत्रांमधून मी बडोद्यातील दुष्काळाची गंभीर स्थिती तेथील प्रशासन आणि त्यात बडोद्यातील माझी अनुपस्थिती याबाबत लिहिलेले मी वाचले आहे. त्याची सुरुवात सर्वात आधी पायोनिअर या वर्तमानपत्राने केली व प्रशासनाच्या विरोधात छापले. त्यानंतर मग सर्वच वर्तमानपत्रांनी आपापल्या सोयीनुसार कधी प्रशासनाच्या बाजूने तर कधी विरोधात लिहिण्याचे सत्रच सुरू केले. या परिस्थितीत सध्या मला दुष्काळप्रस्त लोकांसाठी जे काही करता येणे शक्य होते ते मी केलेले आहे. आवश्यक तेथे काही चुका सुधारण्याच्या सूचनादेखील मी केल्या आहेत. दुष्काळ निवारणासाठी आम्ही सर्वच गोष्टी अगदी परिपूर्णीत्या केलेल्या आहेत, असे म्हणणे जरा अतीच होईल. मात्र, आम्ही आमच्या परीने जे काही शक्य होईल ते सर्व केलेले आहे एवढे खरे. आम्ही आमच्या कर्तव्यात कुठेही कसूर केलेली नाही. भारत सरकारचे संस्थानिक राजांच्या युरोप भेटीबदल^{*} नुकतेच निघालेले एक परिपत्रक म्हणजे एक अनाहूत परिपत्रक आहे, ज्यामध्ये नेहमीचीच विधाने आणि तेच सत्य आहे अशा प्रकारच्या मांडणीव्यतिरिक्त दुसरे काहीही नाही. उदा. राजाच्या अनुपस्थितीमुळे राज्यावर काय काय दुष्परिणाम होतात, ज्यात काही तथ्य नाही. एखादा समंजस माणूस या मागची भूमिका चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतो. मला नाही वाटत की, संस्थानिक राज्यकर्त्याना अशा प्रकारे शाळकरी मुलांसारखी वागणूक दिली जावी. खरे तर मी स्वतः अशा प्रकारच्या व्यवस्थेला प्राधान्य देतो, ज्यामध्ये नेता म्हणून पुढे मिरवणे कमी असावे. या उलट प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आणि चारित्र्याच्या विकासाला अधिकाधिक वाव मिळवून द्यावा. वास्तविक खूप काही अशा गोष्टी आहेत, ज्या अजून कितीतरी पटीने चांगल्या आणि उत्तम करता येतील. सरकार ज्या पद्धतीने कारभार करत आहे तसेच जर चालू राहिले, तर भारताच्या बाबतीत तर त्याचे परिणाम फारसे चांगले होणार नाहीत. जनता तिच्या आत्मसन्मान, आत्मनिर्भयता, अस्सलता, साधनसामग्री आणि प्रशासन यापासून दूर जाऊन मग आणीबाणीच्या अचानक उद्भवणाऱ्या परिस्थितीत परिणामकारकपणे तग धरू शकणार नाही. असो. हे काही संस्थांच्या फॅशनबदलचे मत नाही, मात्र हेही खरे आहे की, त्या त्या काळातील फॅशन इच्छा असो की नसो माणसांना स्वीकारणे भाग पडते.

माझे सर्वच चिरंजीव मजेत आहेत. धाकट्याने आता अभ्यासात आश्वर्यकारक गती घेतली आहे. त्याला हिवाळ्यात येथे ठेवावे की नाही याबाबत मी सध्या गांभीर्याने विचार करत आहे. हर हायनेस यांची प्रकृतीही आता सुधारत आहे. मात्र अजूनही त्यांचा थकवा कमी झालेला नाही. मिसेस मार्टेल्ली आणि आपली कन्या यांना माझा नमस्कार सांगा. आशा करतो की, आपण सर्वजण मजेत आणि आरोग्यसंपन्न असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* **टीप** - ही अतिशय दुर्दैवाची बाब होती की, महाराजांच्या प्रत्येक युरोप दौऱ्यादरम्यान काही ना काही राजकीय कटकटी निर्माण होत असत. ज्यामुळे त्यांची मनःशांती पूर्णपणे ढळली जात असे. १८९४ मध्ये बरखाली विभागाची समस्या आणि आता १९०० मध्ये लॉर्ड कर्झनचे परिपत्रक, वरील पत्रप्रमाणेच महाराजांनी लिहिलेल्या इतर अनेक पत्रांमधून त्यांनी किती चातुर्याने अनेक ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या अप्रत्यक्ष भेटी घेतल्या व आपले काम पूर्णत्वास नेले. स्कॉटलंडमधील त्यांचा शिकार दौरा, फ्रेंच प्रेसिडेंटची घेतलेली भेट या सर्व गोष्टी त्यांनी केवळ मनोरंजन म्हणून नव्हे तर राज्याच्या हितासाठी अतिशय चातुर्याने व्यवस्थितपणे विचारपूर्वक घडवून आणलेल्या होत्या.

* तुम्ही जरूर वाचा म्हणजे मला त्याबाबत काय वाटते याचा तुम्हाला चांगल्या प्रकारे अंदाज बांधता येईल. माझ्या मते ते परिपत्रक.

१९८६

Grands Hotel du Trocadero
१५ ऑक्टोबर १९००

प्रिय सर एडमंड (मॉन्सन), *

आपणाकडून आलेले निमंत्रण स्वीकारताना मला खूप आनंद झाला आहे. कृपया माझ्या वतीने लेडी मॉन्सन यांना विशेष धन्यवाद सांगा. मी नेमके किती वाजेपर्यंत तेथे पोहोचायला हवे तेही कृपया मला कळवा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* पॅरिसमधील ब्रिटिश राजदूत. हिज हायनेस महाराज सयाजीराव गायकवाड हे पॅरिसमध्ये वर नमूद केलेल्या हॉटेलमध्ये वास्तव्यास होते. थोडे बहुत अज्ञात रूपात ते पॅरिस एकिज्ञाबिशनचा काळजीपूर्वक अभ्यास करत होते.

१९८७

Grands Hotel du Tracadero, Paris

१७ ऑक्टोबर १९००

प्रिय सर ई. एडमंड (मॉन्सन),

प्रदर्शनाचा बराच मोठा भाग आतापर्यंत मी पाहिलेला आहे. त्यामुळे आता इतर गोष्टींकडे लक्ष देण्यासाठी माझ्याकडे पुरेसा वेळ उपलब्ध आहे. परिसमधील काही नामांकित व चांगल्या लोकांची नावे जाणून घेण्यास आणि त्यांच्या संस्थांना भेटी देण्यास मला निश्चितच आवडेल. कृपया त्यासाठी आपण मला मदत कराल का? माझी अशीही इच्छा आहे की, आपण या गोष्टीची पुढी एकदा खातरजमा करावी की, प्रेसिडेंट माझ्या भेटीला येऊ शकतात की नाही. जर त्यांना माझी भेट घेणे शक्य होत असेल तर कृपया आपणीही त्यांच्यासोबत इकडे यावे आणि भेटीचा तपशील ठरवावा. गुरुवारी भेटीअगोदर पंधरा मिनिटे मी तुम्हाला तुमच्या घरी येऊन भेटेन. आशा करतो की, हे जरा जास्त लवकर होणार नाही. लवकरच लेडी मॉन्सन यांचीही भेट होईल, या प्रतीक्षेत आहे.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

१९८८

कार्लटन हॉटेल, लंडन

१६ नोव्हेंबर १९००

प्रिय लॉर्ड रे,

तुम्ही खरोखर खूप दयाळू आहात. मी काही कामानिमित्त शहराबाहेर असणार आहे, त्यामुळे सोमवारी आपले भेटीचे निमंत्रण स्वीकारणे मला जरा शक्य होणार नाही. नंतर एखाद्या दिवशी आपली भेट घेण्यात मला निश्चितच फार आनंद होईल. काही दिवसांसाठी मी ऑक्सफर्ड * येथे असणार आहे. मात्र, मी तेथून आपणास भेटावयास येऊ शकतो. येत्या बुधवारी किंवा शुक्रवारी मी काही तासांसाठी लंडन येथे असणार आहे. त्यापैकी कोणत्याही एखाद्या दिवशी मी अगदी सहजपणे आपल्या भेटण्याची व्यवस्था करू शकतो. आपण दोघेही खुशाल असाल अशी आशा करतो. कृपया सोमरसेटचे ड्यूक आणि डचेस यांना माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

* त्या वेळी तिन्हीही राजकुमार ऑक्सफर्ड येथे राहत होते. राजकुमार फर्तेसिंहराव रिस्पोन्ससूची तयारी करत होते, तर त्यांचे दोन धाकटे बंधू खाजगी शाळेत शिक्षण घेत होते. मि. आणि मिसेस फ्रेंच, श्री. जी. एस. सरदेसाई आणि बी. व्ही. साळुंखे हेदेखील ऑक्सफर्ड येथे त्यांच्यासोबत राहत होते.

१९८९

कार्लटन हॉटेल, लंडन
१६ नोव्हेंबर १९००

प्रिय विडेन *,

माझ्याकडे खरेच खूप कमी वेळ आहे आणि बरीच महत्त्वाची कामे उरकायची बाकी आहेत. त्यामुळे आपाणासोबत राहावयास निर्बंध पडले आहेत. तरीही आशा करूयात की, ही भेट म्हणजे पहिली भेट ठरावी, शेवटची नाही. आपण खरेच खूप चांगले आहात आणि त्यामुळे मला आता समजलेय की तुमचा सहवास हा माझ्यासाठी खूप आनंददायी असतो. किंविना मला इतर कोणत्याही व्यक्तीच्या आठवणीचाही जणू विसर पाडायला लावतो. तुमच्या सहवासात शक्य होईल तितके जास्तीत जास्त राहण्याची माझी इच्छा आहे. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. न्यूमन त्यांच्या पदावर रुजू झाले आहेत. आशा करतो की, त्यांची सोबत तुमच्या एकूण व्यवस्थेला काही बाधा आणणार नाही. त्यांनी मला सांगितलेय की, ते हॉटेलमध्ये राहू शकतात.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* नवीन सेक्रेटरी, ज्यांचा १९०१ च्या उन्हाळ्यात दुर्देवाने भारतामध्ये मृत्यू झाला.

१९९०

कार्लटन हॉटेल, लंडन
१६ नोव्हेंबर १९००

प्रिय लॉर्ड रे (Reay)

कृपया आपण मला फॅमिली सॉलिसीटर या पदासाठी एखाद्या विद्वान आणि प्रामाणिक व्यक्तीचे नाव सुचवाल का? या बाबतीत आपला सल्ला हा माझ्यासाठी अत्यंत साह्यकारी ठरणार आहे. मी माझ्या धाकट्या चिरंजीवाच्या भविष्याबाबत काही निश्चित तरतूद करण्याचा विचार करत आहे आणि त्या मुद्यावर कदाचित मला वकिलाच्या सल्ल्याचीही आता आणि येत्या काळात गरज भासणार आहे. ती व्यक्ती अशी असावी की, पैशांशी संबंधित बाबीदेखील तिच्याकडे सुरक्षितपणे आणि विश्वासाने सोपविता आल्या पाहिजेत.*

मी आशा करतो की, भारताकडे परत निघण्यापूर्वी मला आपल्या भेटीची एखादी संधी मिळेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मेसर्स हॉर्न आणि ब्रिकेट यांची नावे यासाठी सुचविली होती आणि तेहापासून त्यांनी हिज हायनेस यांच्यासाठी इंग्लंडमध्ये काम पाहिले.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५३९

१९९१

कार्लटन हॉटेल, लंडन
२४ नोव्हेंबर १९००

प्रिय लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन (Secretary of state for India),

लवकरच मी माझ्या देशाकडे जाण्यास निघणार आहे. तत्पूर्वी मी आणि हर हायनेस यांना हर मैजेस्टी यांना व्यक्तिशः भेटून त्यांच्या आपुलकीबदल धन्यवाद देण्याची इच्छा आहे. हे शक्य आहे असे जर तुम्हाला वाटत असेल तरच. जर समजा हर मैजेस्टी यांची भेट होणे त्यांना सोयिस्कर होणार नसेल तर कृपया आमच्या वतीने आमच्या या भावना तुम्ही त्यांच्यापर्यंत पोहोचवाल का? आणि जर का त्यांची भेट होणे शक्य असेल तर येत्या गुरुवारपर्यंत मी येथे थांबू शकतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९९२

कार्लटन हॉटेल, लंडन
२६ नोव्हेंबर १९००

प्रिय सर (मि. इलियट),

समजण्यात काही गोंधळ होऊ नये आणि वेळेची बचत व्हावी यासाठी मी हे चार ओळींचे पत्र टाकत आहे. मागील खाजगी पत्रव्यवहारात मी सांगितल्याप्रमाणे सॉलिसीटर कागदपत्राचा मसुदा तयार करतील आणि काही फेरबदल असतील तर मी स्वतः ते नमूद करीन. जेव्हा तो मसुदा माझ्याकडे आणला जाईल तेव्हा आपणही हजर असावे, अशी माझी इच्छा आहे. हे प्रकरण सोडविणे तसे काही फारसे अवघड नाही. फक्त जास्त विचार करण्याचा जो मुद्दा आहे तो म्हणजे पैसा. जर आवश्यक ती रक्कम उपलब्ध झाली तर पूर्ण प्रकरणच मार्गी लागू शकेल. प्रत्येक मानवी गिणतीला काही मर्यादा असतात. माझ्याकडे वेळ फारच मर्यादित असल्यामुळे शक्य तितक्या लवकर तो मसुदा मला हवा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९९३

कार्लटन हॉटेल, लंडन
६ डिसेंबर १९००

प्रिय लॉर्ड रे,

आपल्या टिपणाबद्दल धन्यवाद. आपण पॅरिस येथे जसे ठरविले होते तसे जर केले तर मी आपला खूप ऋणी राहीन. युरोप सोडण्यापूर्वी त्या एजंटशी व्यक्तिशः भेट घेणे ही मी माझी प्राथमिकता ठेवली होती; परंतु कदाचित ते शक्य होणार नाही असे दिसतेय. कोणत्याही इतर बाबतीत मी युवर लॉर्डशिप यांच्या स्वेच्छा निर्णयावर अवलंबून आहे. प्रिय लॉर्ड रे आपण माझ्यावर विश्वास ठेवा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९९४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ फेब्रुवारी १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब,

मला सांगण्यात आले आहे की, पूर्ण खालसा शिबंदी ऐवजी त्याचा फक्त एक भागच पोलिसांकडे हस्तांतरित केला जात आहे. मला हे माहिती नाही की, हे माझ्या आधीच्या आदेशाशी सुसंगत आहे की नाही. तरी देखील आता माझी अशी इच्छा आहे की, संपूर्ण खालसा शिबंदी पोलीस विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात यावी. तुम्हाला जर अगदीच अवघड समस्या नसेल तर कृपया हे सर्व हस्तांतरण श्री. जहाँगीरशॉ* येथून जाण्यापूर्वीच पूर्ण करा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बडोद्याचे पोलीस कमिशनर.

१९९५

ब्रुक हिल, नैनिताल
५ जून १९०१

प्रिय विश्वासराव घटगे (केंब्रीज, इंग्लंड),

मला तुमचे पत्र मिळाले आणि मी संपत्रावांना सांगितलेय की, तुम्हाला दुसऱ्या एखाद्या सद्गृहस्थाकडे ठेवावे, जो तुम्हाला शिकवण्यासाठी अधिक वेळ देईल. सदरचा बदल अधिक त्वरेने करण्याबाबत मी संपत्रावांना पुन्हा आठवण करून देईन. २३ जूनला मी येथून बडोद्याला जाण्यासाठी निघणार आहे. हर हायनेस पावसाळ्यासाठी महू येथे थांबणार आहेत. त्या म्हणतात की, बडोद्यात खूपच ऊन असते. आशा करतो की, यावर्षी आपणाकडे चांगला पाऊस पडेल. आबा आणि पिलाजीराव यांना माझा स्नेह द्या. पिलाजीरावांना सांगा की, मला त्यांचे पत्र मिळाले. तुम्ही सर्व खुशाल असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९९६

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

गंगाभागीरथी ती. यमुनाबाई साहेब पवार,
वास्तव्य संस्थान देवास, वडिलांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक साष्टांग दंडवत, विज्ञापना विशेष. ता. १-१२-०१ पावेतो वडिलांचे आशीर्वदिकरून संस्था मजकुरी सर्व मंडळीसह सुखरूप असो. काही दिवसांमागे वडिलांचे कृपापत्र आले. त्यात ती. श्रीमंत बयाबाईसाहेब यांचे प्रकृती संबंधाने कळविण्याकरिता आज्ञा झाली होती. तेव्हा त्यासंबंधाने कळविण्याचे की, ती. श्रीमंत बयाबाई साहेब यांना ताप येत होता. तो ऋतु बदलण्याचे सुमारास जे ताप उत्पन्न होतात त्यापैकी होता. सटेंबर-ऑक्टोबर महिन्यांत हवा काही दिवस बिघडतच असते. तेव्हा आपणास काळजी करण्यासारखे काही कारण नाही. ती. श्रीमंत मातोश्री राधाबाई साहेब यांना, चि. धैर्यशीलराव यांना व स्वतः आम्हास देखील काही दिवसांपर्यंत ताप येऊन गेला. तो ऋतुमानाप्रमाणे आला. आम्हा सर्वांची प्रकृती मजेत आहे. आपल्या गावांसंबंधीचे काम आमचे पुढे आले होते. त्या संबंधात पूर्वीच हुकूम दिला आहे. तो वडिलांच्या मर्जीनुरूपच झाला आहे, असे आम्ही समजतो. बडोदे प्रांतातील हवामान आता साधारणतः बरे आहे. मात्र नवसारी प्रांतात प्लेगची महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५४२

बिमारी चालू आहे. अखेरचा पाऊस न पडल्यामुळे आणि काही ठिकाणी पिकास उंदरांचा उपद्रव झाल्यामुळे उंदरांबद्दल औषध वगैरे काही नाही. म्हणून प्रथम या साली थोडाबहुत त्रास होणारच. त्यांचे हाल ज्या योगे कमी होतील असे शक्य तेवढे उपाय या सालीही करून पाहू. यावर ईश्वर समर्थ आहे. चि. जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे, धैर्यशीलराव या सर्वांची आणि आम्हा उभयतांची प्रकृती मजेत आहे. वारंवार पत्रांद्वारे कुशल कळवून बालकाचा समाचार घेत असावे कळावे. चि. फत्तेसिंहराव यांचीही प्रकृती चांगली आहे आणि त्यांचा अभ्यासही उत्तम प्रकारे होत आहे. आपण एका नर्सर्बद्दल लिहिले होते, तर त्या बाईने मुख्य डॉक्टरांकडे लिहिले असता खात्यात जागा वगैरे असल्यास मुनासब ते करतील ही विज्ञापना. ता. १ नोव्हेंबर १९०१.

सयाजीराव गायकवाड

१९९७

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

तीर्थस्वरूप रा. रा. आनंदराव दादासाहेब गायकवाड, वास्तव्य बडोदे,
वडिलांचे सेवेशी,

सयाजीराव गायकवाड हल्ली मुक्काम नैनिताल यांचे अनेक प्रणाम. ता. १९ माहे जून पावेतो श्रींचेकृपेने आणि वडिलांचे आशीर्वादे मुक्काम मजकुरी मुलाबाळांसह सुखरूप आहोत विशेष. आपले पत्र आले, ते वाचून आनंद झाला. दावडीखेरीज बाकीच्या गावांसंबंधाने आपणास पूर्वीच हुकूम दिला आहे. दांवडी संबंधाचे कागदपत्र आता आमच्याजवळ नाहीत. करिता या संबंधाने सध्या हुकूम कोणत्या प्रकारचा देता येत नाही. बडोद्यास गेल्यावर दावडी गावाबद्दल काही करण्यासारखे असेल तर त्याचा विचार होईल. ता. २४ रोजी येथून निघण्याचा विचार होता; परंतु तिकडे अजून उघ्णाता आहे, असे समजल्यावरून तूर्त एक आठवडा येथेच राहून ता. १ जुलै रोजी येथून निघण्याचा बेत आहे. आग्रा येथे चार दिवस मुक्काम ठेवून मथुरा वृद्दावनाकडे तितक्या वेळात जाऊन येण्याचा विचार आहे. यानंतर सुमारे ता. ७ ला महू येथे जाऊन ता. १० चे सुमारास बडोदे येथे येणे होईल, हे सेवेशी श्रुत व्हावे, ही विज्ञापना. ता. १९ जून १९०१.

सयाजीराव गायकवाड

१९९८

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

वज्रचूडेमंडित सौभाग्यवती चि. श्रीमंत बयाबाई साहेब भोसले यांस,

सयाजीराव गायकवाड, वास्तव्य संस्थान बडोदे यांचे अनेक आशीर्वाद. उपरी लिहिणे विशेष. आपले ता. २० जुलैचे पत्र पोहोचले. तीर्थस्वरूप रा. आनंदराव दादासाहेब यांचे सांगण्यावरून

वाटत होते की, आपण बडोद्याकडून नागपूरकडे परत जाल; परंतु आपण परभारेच नागपुराकडे परत सुखरूप जाऊन पोहोचलात. हे पत्री वाचून फार आनंद झाला. इकडे येणे झाले असंते तर सर्वांच्या भेटी होऊन अधिकच आनंद झाला असता. असो. आम्ही नैनितालहून ता. ९ रोजी येथे आलो. सौभाग्यवती श्रीमंत राणीसाहेब, चि. रा. धैर्यशीलराव आणि चि. इंदिराराजे यांजबरोबर महू येथे राहिल्या आहेत. त्या तेथे आणखी काही दिवस राहतील. आम्ही महूकडे ता. ३ ऑगस्ट रोजी जाणार आहोत. तेथून ता. ५ रोजी देवास येथे जाण्याचा विचार आहे. तेथे दोन दिवस राहून इकडे परत येऊ. इकडील लहान थोर मंडळी खुशाल आहेत. काही चिंता करू नये. आपणाकडील कुशल वर्तमान वरचेवर लिहून कळवीत असावे, म्हणजे चित्ताचे समाधान होत जाईल. या उपर नवल विशेष लिहिण्यासारखे नाही. कळवे हे आशीर्वाद. ता. २७ जुलै १९०१.

सयाजीराव गायकवाड

(श्री. आनंदरावांची वडील कन्या) वास्तव्य नागपूर.

१९९९

॥ श्री ॥

बर्लिन

२६ ऑक्टोबर १९०५

श्री. रा. रा. संपत्तराव गायकवाड साहेब यांस,
वि. वि. श्री. महाराज साहेब यांचे हुक्माने लिहिण्याचे की,

बडोद्यास निरनिराळे खाशांस व इतर गृहस्थ व अंमलदार यांस कोणत्या वेळी काय मान घावयाचा असतो त्या संबंधाने एकीकरण तयार करण्यात यावे. या संबंधाने ज्या गोष्टी ठरविणे सोयिस्कर असेल त्याबदल खुलासा करून घ्यावा. सारांश, ज्यास जो मान दिला पाहिजे किंवा दिला असेल तो देण्यात कमीपणा येऊ नये किंवा फाजील मानही कोणास देण्यात येऊ नये.

हे एकीकरण करण्याचा हेतू असा आहे की, राजकुटुंबातील विभक्त किंवा अविभक्त सर्व माणसे म्हणजे राजपुत्र, कन्या, स्तुषा वर्गे यांस निरनिराळ्या प्रसंगी म्हणजे दरबारात किंवा इतर ठिकाणी, प्रांतांत रेसिडेन्सीत अगर इतर संस्थानांत कोणत्या व कशा प्रकारचा मान घावयाचा या गोष्टी निदान आपल्यापुरत्या ठरविण्यासारख्या असल्यास नक्की करून ठेवाव्यात.

वर जो तपशील देण्यात आला आहे तो केवळ सूचनार्थ देण्यात आला आहे. त्यावरून आपण सर्व विचार करून बाबती ठरविण्याच्या आहेत. या सर्व माहितीचे एकीकरण व टिपणाचा मसुदा तयार करून ठेवावा. या माहितीचा जरी कदाचित हल्ली उपयोग करण्यात आला नाही तरी पुढे मागे त्याचा पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे.

या संबंधाने पूर्वीच रीतिरिवाज असतील त्याची चांगली माहिती करून ठेवावी. अशा प्रकारच्या बाबतीत जुन्या वहिवाटीबदलचे रीतिरिवाज फार उपयोगी पडतात.

बडोद्यास कित्येक अशिक्षित लोकांत काही खासे व इतर मंडळीस जरी तसा मान देण्याची रीत पडली आहे, म्हणजे कोणी महाराज अगर दिवाण नसून त्यास तसे म्हणणे वगैरे. अशा रीतीने डिलाईने बोलण्याचे रिवाजास बनेल तेथपावेतो कमी उत्तेजन देत गेले पाहिजे; परंतु ही गोष्ट युक्तीने अमलात आणली पाहिजे.

हल्ली येथे युरोपात हजारे रुपये खर्च करून श्रीमंत महाराजासाहेब यांच्या स्वतःच्या उपयोगकरिता सामान खरेदी करण्यात येत आहे. ते बडोद्यात बरोबर येऊन पोहोचते किंवा नाही ते पाहून त्याची पुढे चांगली काळजी घेतली पाहिजे. स्वारी बडोद्यास आल्यानंतर बिलाप्रमाणे सर्व सामान बरोबर आले किंवा नाही ते पाहिले पाहिजे. या संबंधात आपणास व अकाऊंटंट जनरल डाह्याभाईस जबाबदार गणण्यात येईल. सामान वगैरे तपासून घेण्याची कमिटी नेमण्यात आल्यास त्याप्रमाणे स्पष्ट कोणावर तरी जबाबदारी ठेविली पाहिजे.

आपल्या येथे लहान-मोठे अंमलदार अशा गोष्टी स्वतः पाहत नाहीत हे बरोबर नाही. सामानाची स्वतः तपासणी करून त्याजवर रजिस्ट्रप्रमाणे चिन्ह्या वगैरे आहेत किंवा नाही हे नीट तपासून पाहिले पाहिजे. सामान बरोबर सांभाळण्यासाठी हाताखालचे नोकर लोकांस ताकीद करीत गेले पाहिजे.

तसवीर फोटो सामान साफसूफ करणे, क्वारनिश करणे वगैरे संबंधात नियम नसल्यास करून ठेवावेत. या नियमांत विवक्षित अंमलदार यास स्पष्ट जबाबदारी ठरवून ठेवण्यात यावी. या संबंधात काही माहितीची जरूर असल्यास इकडून फीलन फीया वगैरे मंडळींपासून विचारून घ्यावी. या संबंधाचे नियम तयार करून नंतर त्याचे इंग्रजी भाषांतर करून इकडे काही माहितगार लोकांस दाखविण्यासाठी पाठवून द्यावे.

राजकुटुंबातील डेडस्टॉक सामानासंबंधाचे नियम असतील किंवा तयार करण्यात येतील त्यांची एक इंग्रजी प्रत इकडे पाठवून द्यावी म्हणजे त्याकरून इकडे कित्येक संस्थांतून त्या संबंधाने नियम आहेत, त्याच्याशी तुलना करून पाहण्यास बरे पडेल.

मि. रावजी रघुनाथ शिरगावकर यांस हुजुरातीतून बदलून खानगी खात्यामध्ये पाठविण्याचे वगैरे संबंधाचे हुजूर हुक्म झालेला आहे. त्यांची नक्कल ॲडर बुकांत अद्याप झाली नसल्यामुळे पाठविली नाही. तो पुढच्या मेलने येईल. मि. शिरगावकर यांनी घोड्यावर चांगले बसण्यास शिकावयाचे आहे आणि क्याव्हलरीमध्ये काही दिवस काम केल्यानंतर त्यांस ज्या खात्यात कामाची माहिती घेण्यासाठी पाठविण्याचे आहे, त्यासंबंधात आपणाकडून रीतसर तजवीज क्हावी.

श्रीमंत महाराजसाहेब व सौ. राणीसाहेब यांच्या तब्बेती मजेत आहेत. हल्ली ८-१० दिवसांपासून आमचा मुक्काम येथेच आहे. थोडे दिवसांनी येथून परत इंग्लंडला जाण्याचा विचार आहे. पुढील बेत अद्याप काही ठरला नाही. कळावे. लोभ असावा ही विनंती.

J. B. Mohite

1. Mr. Fillon was Baroda agent in Europe for such jobs.

प्रिय मि. दत्त,

तुमचे ३५ वे साप्ताहिक पत्र वाचले. तुमची सर्वच पत्रे फारच चित्तवेधक आणि मनोरंजक असतात. माझा तुमच्या निर्णयक्षमतेवर आणि विचारांवर प्रचंड विश्वास आहे आणि म्हणूनच तुमच्या पत्रातील मजकुराविषयी मी अधिक काहीही बोलणार नाही. फक्त इतकीच इच्छा व्यक्त करतो की, तुम्ही जे काही ऐकलेय आणि जे यशस्वीपणे हाताळण्यास तुम्ही खंबीर आहात त्याचा पाठपुरावा जरूर करा. मी केवळ तुमच्यावर विश्वासच ठेवत नाही, तर वेळप्रसंगी तुम्हाला सर्व प्रकारची योग्य ती मदतदेखील करण्याचे वचन देतो.

सक्तीच्या शिक्षणाची योजना लागू करून तिची योग्य अंमलबजावणी व्हावी, अशी माझी खूप इच्छा आहे. कदाचित ती योजना परिपूर्ण नसेलही; पण तरीही आपण आपल्या लोकांना निदान तीन आरचे (three R's) मिश्रण तर शिकवूया; आणि त्यातून त्यांच्यातील ज्ञानाच्या साधनांना समजून घेण्याच्या भावनेचा विकास करूया. ज्ञानाशिवाय आपली प्रगती शक्यच होऊ शकत नाही. सर्वच उच्च आणि कनिष्ठ, गरीब आणि श्रीमंत हे सर्वच आपली वास्तविक स्थिती ओळखण्याचा विवेक शिकले पाहिजे. हे सर्व गरजेचे आहे असे जर आपणास वाटत असेल तर मी तुम्हाला सुचवू इच्छितो की, वहिवाटदार या पदावर एक जबाबदार अधिकारी म्हणून आपण सेवेत यावे किंवा मग ब्रिटिश सरकारचा सेटीकल्चर अधिकारी म्हणून कौन्सिलच्या संमतीने सेवेत रुजू व्हावे.

औद्योगिक परिषदेमध्ये तुम्ही दिलेले व्याख्यान म्हणजे एक उत्कृष्ट व्याख्यान होते असे माझे मत आहे. त्यातील तथ्ये आणि आकडेवारी तसेच संयुक्तिक कारणमीमांसा, त्यापेक्षाही अधिक ज्या धोरणीपणाने आणि पद्धतीने तुम्ही बोललात त्याचेच मला जास्त कौतुक वाटले. आम्ही फक्त आमच्या माणसांना तुमच्यासारखं बोलायला जरी शिकवू शकलो तरी खूप काही मिळवले असे मला वाटेल.

जरी माझ्याकडून आपणास वरचेवर खबरबात कळविली गेली नाही, तरी तुमच्याबहलचे माझे प्रेम कमी झाले असा गैरसमज अजिबात करून घेऊ नका. बच्याचदा काही कृत्रिम बंधनांमुळे तसे करणे भाग पडते. लिमये तुम्हाला पत्र लिहून त्याबाबत स्पष्टीकरणदेखील करतील, की कशाप्रकारे मुलींना लेस तयार करणे शिकण्यासाठी पाठविण्याबाबत मी दिलेले आदेश तुमच्यापर्यंत पोहोचलेले नव्हते. तुम्ही कोणत्या मुलींना पाठवता याबाबत माझे काही मत नाही. फक्त इतकेच पाहा की, त्या शिकण्यासाठी आणि परत जाऊन इतरांना शिकविण्यासाठी सक्षम असाव्यात. कृपया हे लक्षात ठेवा की, मी नेहमीच आपल्यासारख्या अनुभवी व्यक्तींकडून काही नवीन पद्धती सुचविल्या जाव्यात, अशी अपेक्षा करतो.

मी आशा करतो की, आपले सर्व कुटुंबीय अगदी मजेत असतील आणि आपल्या कन्येचा बडोद्यातील मुक्कामदेखील आनंदात चालला असेल. मी आपणास मागे सांगितले होते की, आपण फतेसिंहरावांच्या शिक्षणात आणि प्रशिक्षणात विशेष लक्ष घालावे. त्याबाबत ते जरा

कमकुवत असले तरी त्यांच्यात काही आकर्षक अशी गुणवत्तादेखील आहे. त्यांच्यासमोर काही महत्वाकांक्षा निर्माण करा. निव्वळ आनंदापेक्षाही जास्त अशी रुची त्यांच्यात निर्माण होईल अशा तळेने त्यांना प्रेरित करा आणि त्यावर लक्ष ठेवा. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे त्यांना स्वतःला स्वतःचा विचार करू द्या. त्यांच्या कर्जासंबंधी आणि इतर खर्चासंबंधी मी नुकतेच काही आदेश पाठविलेले आहेत. ते त्यांना त्रास देण्याच्या कारणाने पाठविलेले नसून फक्त त्यांना विचार करायला लावून जबाबदारीने काम करावयास भाग पाडण्यासाठी पाठविलेले आहेत. त्यांच्या राजकुमार या पदामुळे त्यांच्यासाठी सर्वच गोष्टी फारच सोप्या झालेल्या आहेत आणि त्यामुळेच काही बाबतीतील त्यांचा निष्काळजीपणा आणि दुर्लक्ष करण्याची वृत्ती सातत्याने वाढत आहे. समजा त्यांची जर स्वतःची तितकी योग्यता असेल तर त्यांना पदवीधारक बनविण्याचा विचार मी कधीच सोडणार नाही. मात्र, आता अतिशय खेदाने माझा या विचारांकडे कल झुकलेला आहे की, कदाचित त्यांना आता त्यात पाठविण्यापेक्षा नंतर पाठविलेले अधिक बरे होईल. तुम्हाला जर वाटत असेल की, माझा हा विचार फारसा बरोबर नाही तर तुम्ही जरूर मला तसे सांगू शकता. मी भावनेच्या भरात निर्णय घेत नसून माझ्या मुलाच्या भल्यासाठीच घेत आहे. त्यांची आवड हाच माझ्यासाठी काळजीचा आणि चिंतेचा मोठा विषय आहे. त्यामुळे पुढील निर्णय घेता येणे अवघड झालेय. फर्तेसिंहरावांनी लंडनमध्ये जवळपास दोनशे ते तीनशे पौऱ खर्च केलेले आहेत. ते त्यांच्या आजारातून बरे व्हायलाच हवेत. त्यांनी जे पैसे खर्च केले त्याबदल मी त्यांच्यावर रागावलेलो नाही, तर ते ज्या पद्धतीने माझी अवज्ञा करतात आणि बेजबाबदारपणे वागतात त्यामुळे रागावलो आहे. फर्तेसिंहराव यांना आता ही जाणीव करून द्यायची आहे, की जर त्यांनी अशाप्रकारे खर्चाची उधळपट्टी सुरू ठेवली, तर त्याबदल त्यांना जाब विचारण्यात येईल आणि त्यांना ती रक्कम भरून द्यावी लागेल. त्यांनी जर समजा बचत केली तर ते शिल्लक पैसे राज्याच्या खात्यात जमा केले जाणार नाहीत, तर ते त्यांच्या स्वतःच्या खर्चासाठी त्यांच्याकडे ठेवण्यात येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२००९

Caux
२ फेब्रुवारी १९०६

प्रिय मंत्री (Kersaspji),

कर्नल ए. इव्हान्स गॉडन यांची माझे जनरल म्हणून नियुक्ती करण्यासंदर्भात त्यांच्यात आणि माझ्यात जो काही पत्रव्यवहार झालेला आहे त्याच्या प्रती मी या पत्रासोबत पाठवीत आहे. माझी अशी इच्छा आहे की, आपण या संपूर्ण प्रकरणाची माहिती अगदी सुयोग्य भाषेत रेसिडेंटच्या

समोर सादर करावी. ते त्यावर भारत सरकारची संमती प्राप्त करून घेतील. मी आशा करतो की, शक्य तितक्या लवकरात लवकर याबाबत निकाल लावावा. जेव्हा यास भारत सरकारची संमती मिळेल तेव्हा तातडीची तार करून कर्नल गॉर्डन यांना माहिती कळवावी, म्हणजे कोणत्याही प्रकारची दिरंगाई होऊ नये. संपूर्ण व्यवस्थेबाबत तुम्ही एक मसुदा तयार करा, तो लगेच कर्नल गॉर्डन यांच्याकडे पाठवून द्या आणि विलंब न करता माझ्याकडे ही संदर्भासाठी पाठवा. कर्नल गॉर्डन यांच्या प्रमाणपत्रांच्या प्रतीदेखील सोबत जोडलेल्या आहेत. त्यांचा पत्ता खालीलप्रमाणे आहे.

लेफ्टनंट कर्नल ए. इळ्हान्स गॉर्डन,

द्वारा - मेसर्स ग्रिंडले आणि कंपनी,

५४, संसद मार्ग, लंडन.

आशा करतो की, हे सर्व तुमच्यापर्यंत सुरक्षितपणे पोहोचेल आणि तुम्हाला आवश्यक ती सर्व माहिती त्यातून मिळेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२००२

न्यूयॉर्क

१४ ऑगस्ट १९०६

प्रिय सर (मि. एच. सी. बम्पस),

हिज हायनेस महाराजसाहेब सयाजीराव गायकवाड यांची अशी इच्छा आहे की, चौदा ते सतरा वर्षे या वयोगटातील मुलामुलींसाठी एक वाचनालय स्थापन करावे. त्यासाठी आपण विविध विषयांवरील पुस्तके विकत घ्यावीत, अशी इच्छा त्यांनी व्यक्त केली आहे. पुस्तक खरेदीसाठी एकूण पाचशे डॉलर्स आणि ती पुस्तके मुंबईला पाठविण्यासाठी अधिकचे पनास डॉलर्स असे सर्व पैसे आपाणास पाठविण्यात येतील. हे पैसे मेसर्स काऊटस् आणि कंपनी, ४४० स्ट्रॅण्ड, लंडन, डब्ल्यू. सी. यांच्यामार्फत पाठविण्याची व्यवस्था करण्यात येईल. पुस्तक खरेदीची पावती माझ्याकडे पाठवून द्यावी. ५ ऑक्टोबर २००६ रोजी महाराज मर्सेलिस (Marseilles) वरून मुंबईला जाण्यासाठी निघाणार आहेत. सर्व पुस्तके हिज हायनेस, महाराज सयाजीराव गायकवाड, बडोदा, भारत या पत्त्यावर पाठविण्यात यावीत आणि खरेदी केलेल्या सर्व पुस्तकांची यादी माझ्याकडे पाठवून द्यावी. हिज हायनेस त्यांच्या थोरल्या भावाच्या दोन मुलांना * शिक्षणासाठी अमेरिकेला पाठविण्याचा विचार करत आहेत. त्यापैकी एकाचे वय ६ वर्षे आणि दुसऱ्याचे वय ९ वर्षे असे आहे. त्यांचे इंग्रजी विषयाचे ज्ञान अतिशय जुजबी आहे. तेव्हा कृपया मला अशी माहिती द्या की, ज्यावरून हिज हायनेस मुलांना नेमके कुठे शिक्षण द्यायचे याबद्दल निर्णय घेऊ

शकतील. त्यांची शालेय शिक्षणातील प्रगती पाहून हिज हायनेस नंतर ठरवतील की, त्यांना कोणत्या विद्यापीठाठ शिक्षणासाठी पाठवायचे आणि त्यांनी कोणत्या व्यवसायाचे शिक्षण घ्यायचे. त्याचबरोबर तुम्ही कृपया हिज हायनेस यांना मुलांच्या शिक्षणासाठी, कपड्यांसाठी, शिकवणीसाठी, राहण्यासाठी, जेवणासाठी प्रत्येक वर्षी नेमका किती खर्च होणे अपेक्षित आहे, याबदलदेखील माहिती सांगा. थोडक्यात काय, तर येणारा सर्वच खर्च किती असेल हे सांगा. तुम्हाला काय वाटते? कोणती संस्था त्यांच्या शिक्षणासाठी योग्य राहील? ज्या संस्थेची तुम्ही शिफारस करणार असाल तेथील अभ्यासक्रमाबाबतचे माहितीपत्रकदेखील सोबत पाठवून घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* आबासाहेब आणि शंकरराव.

२००३

Inverness
२४ ऑगस्ट १९०६

प्रिय दिवाणसाहेब,

अतिशय आनंददायक आणि उद्बोधक अशा अमेरिका भेटीनंतर मी इंग्लंडला परत आलो आहे. मी जवळपास एक पंधरवडाभर स्कॉटलंडमध्ये असणार आहे, मात्र इन्हरनेस (Inverness) मध्ये फक्त तीन किंवा चारच दिवस राहणार आहे. येथील हवामान लंडनपेक्षा खूप थंड आहे आणि निसर्गरम्य दृश्य अतिशय सुंदर आहे. बन्याच दिवसांनंतर मी भारतात परत येणार आहे आणि आशा करतो की, मी परतल्यानंतर आपण सगळे खुशाल आहात असे मला दिसेल.

राज्यातील उद्योग आणि व्यापार यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी जकात अधिकाऱ्यांच्या मदतीसाठी कुणी व्यावसायिक सदस्य आहे की नाही याबाबत मला काहीच माहिती नाही. मी एकदा निर्देश दिले होते की, त्यांना मदत करण्यासाठी आपणाकडे काही व्यापारी असलेच पाहिजे. जर त्याप्रमाणे केलेले नसेल, तर मी परत आल्यानंतर मागितल्याबरोबर माझ्यासमोर ठेवण्यासाठी नेमणूक करावयाच्या व्यक्तींची नावे आणि पूर्ण योजना तयार ठेवा. त्या मंडळाचे उद्दिष्ट जकात अधिकाऱ्याला त्याच्या कामात सहकार्य करणे एवढेच असेल. त्याच्या कामावर कोणत्या मर्यादा घालणे किंवा त्याच्या जबाबदाऱ्या आणि त्याची उपयुक्ता यांची व्याप्ती कमी करणे असे अजिबात नसेल.

सुपरिटेंडेंट (विभागीय जकात अधिकारी) यांना साहाय्य करण्यासाठीदेखील काही योग्य व्यक्तींची नावे मला हवी आहेत. स्थानिक मंडळे आणि सावकार यांच्याशी सल्लामसलत करून

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५४९

राज्यासाठी एक राष्ट्रीय बँक * स्थापन करण्याबाबत एक योजना तयार करा. त्या बँकेसाठी लागणे भांडवल राज्याकडून तसेच काही खाजगी लोकांकडून उभारण्यात येईल आणि अर्थातच बँकेवर व्यवस्थापन हे त्यांचेच असेल जे तिच्यात पैसे ठेवतील. कालौघात बँकेच्या निरनिराळ्या ठिकाणी शाखा उघडण्यात येतील. जर समजा हे सर्व यशस्वीपणे घडून येऊ शकले नाही तर त्यात येणाऱ्या नेमक्या कोणत्या समस्या आहेत ते माझ्यासमोर माहितीसाठी ठेवा आणि जर समजा या विषयावर आधीच हे सर्व केले असेल तर मग जास्त काही करू नका. या सर्व प्रकरणाला एक सुयोग्य आकार तुम्हीच द्यायला हवा आणि ते प्रकरण पूर्ण करायला हवे. आपल्या राज्यात व्यापार आणि उद्योग यांना कशाप्रकारे चालना देता येईल यासाठी एखाद्या तज्ज्ञ व्यक्तीला सल्लागार म्हणून सेवेत नेमण्याविषयी माझे प्रयत्न सुरू आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* यातूनच बँक ऑफ बडोदाची स्थापना झाली.

२००४

कॅलंडोनियन हॉटेल, इन्हरनेस
२४ ऑगस्ट १९०६

प्रिय मि. दत्त,

आपले पत्र आणि त्यासोबत पाठविलेल्या इतरांच्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. ते सर्वच मी अतिशय आवडीने वाचून काढले. समर्थने ज्या पद्धतीने गोष्टींमध्ये बदल घडवून आणले ते योग्य नव्हते. जे आधीच्या अधिकांयांनी अगोदरच व्यवस्थित केलेले होते.

तुमच्या तब्येतीमध्ये सुधारणा होत आहे, हे वाचून खरेच खूप आनंद झाला. मला खात्री आहे की, लवकरच तुम्ही पूर्णपणे ठणठणीत बरे व्हाल आणि तंदुरुस्तदेखील व्हाल. तुमच्या रजेसंबंधी, मी या रजेला १ नोक्हेंबरपर्यंत परवानगी देतो. मी आशा करतो की, आपण आपली प्रकृती सांभाळून रजेच्या काळात आवश्यकता भासल्यास राज्यास सहकार्य कराल. मी अशीही आशा करतो की, आपणास शक्य होतील तितके संस्थानिक राज्यासंबंधाची मते आपण प्रकाशित करावीत. त्यांची आता खूप मदत होईल. हर हायनेस आणि मुले एकदम मजेत आहेत. राज्यातील राजकीय आणि इतर पार्श्वभूमीवर श्री. केरशापजी यांनी मी लवकरात लवकर परत यावे अशी विनंती केली आहे. माझी खात्री आहे की, माझ्या रजेचा आता शेवट होणार आहे. स्वातंत्र्य नसलेल्या (No Liberty) भूमीवर जाण्यापूर्वी मी खाजगीत तुमच्याकडे एक इच्छा प्रदर्शित केली होती. ज्यानुसार मि. मोलें यांना देण्यासाठी एक मसुदा तयार करून माझ्यासमोर ठेवण्यासाठी

सांगितले होते. मला आशा आहे की, तो तयार झाला असेल. सध्या फतेसिंहराव बरेच शांत असल्यासारखे दिसतात. त्यांनी मला सँडहर्स्ट स्कूलची काही पुस्तके पाठविण्यास सांगितले आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२००५

The Hall Bushey, Herts,
२० सप्टेंबर १९०६

प्रिय मि. इलियट,

हे छोटेसे पत्र मी तुम्हाला एवढेच सांगण्यासाठी लिहीत आहे की, संपतरावांच्या सोबत मी जयसिंहराव यास अमेरिकेला पाठवीत आहे. हे पाऊल मी यासाठी उचलत आहे की, अमेरिकेचे दूरचे अंतर आणि तिथले वातावरण यातून मी माझ्या मुलांच्या प्रगतीपासून अनभिज्ञ राहू नये. इतर आवश्यक त्या व्यवस्थेसाठी मी त्यांच्यासोबत एका अतिशय विश्वासू अशा भारतीय सदगृहस्थाला ठेवणार आहे. जयसिंहरावच्या संदर्भात आपण जो काही त्रास घेतलात त्याबदल मी आपला आभारी आहे आणि भविष्यात जेव्हा केव्हा गरज असेल तेव्हा आपण मला निश्चितच सल्ला द्याल, अशीही माझी खात्री आहे. मी आशा करतो की, ज्या हेतूने मी ही पावले उचलली आहेत त्यांना यश मिळावे. ही सर्व मंडळी १० ऑक्टोबरच्या सुमारास प्रवासाला निघतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२००६

२३ सप्टेंबर १९०६

प्रिय डॉ. बम्पस,

पुढील विचार करता मला वाटते की, येथे एखादा ट्यूटर ठेवून शिकविण्यापेक्षा माझ्या चिंजीवाला अमेरिकेला पाठविणे जास्त योग्य होईल. माझे बंधू, जे माझ्यासोबत अमेरिकेला होते ते माझ्या मुलासोबत राहतील आणि आपल्याशी सल्लामसलत करून जे काही त्याच्यासाठी उत्तमातील उत्तम ठरेल त्याची संपूर्ण व्यवस्था करतील. तुमच्यावर आणि तुमच्या निर्णयक्षमतेवर माझा किती प्रचंड विश्वास आहे हे येथे पुन्हा नमूद करण्याची मला तरी आवश्यकता वाटत नाही,

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५५९

म्हणूनच माझ्या द्वितीय चिरंजीवाच्या शिक्षणाबाबत योग्य ते सर्व निर्णय आपण आणि संपत्तरावांनी घ्यावेत, असे सांगतो आणि समजा जर तुम्हाला असे वाटत असेल की, मी त्याला अमेरिकेला ठेवण्यात काही धोका आहे, तर तुम्ही तसेही अगदी निःसंकोचपणे सांगू शकता. तसे असेल तर मग मी त्याला एकतर युरोपमध्ये ठेवीन किंवा मग भारतात परत बोलावून घेईन.

जेव्हा माझा मुलगा अमेरिकेत असेल तेव्हा आपण सर्वतोपरी त्याची काळजी घ्यावी अशी माझी इच्छा आहे. तुम्ही जर तेथे नसता तर आता ज्याप्रकारे मी त्याला निःसंकोचपणे तिकडे पाठवत आहे, तसे पाठविण्यास मी नक्कीच धजलो नसतो. मला आशा आहे की, तुम्ही त्याच्याकडे शक्य होईल तितके जास्तीत जास्त लक्ष द्याल आणि तसे केलेत तर मला ते खूप आवडेल. जेव्हा कधी तुम्हास सोयिस्कर असेल तेव्हा तुम्ही त्याला तुमच्यासोबत राहण्यासाठी सांगत जा. त्याला तुमच्या मुलाची चांगली सोबत त्यामुळे लाभेल. त्याच्या अभ्यासातील प्रगतीविषयी तुमच्याकडून नियमितपणे जाणून घ्यायला मला खूप आवडेल आणि जर समजा तो अभ्यासाकडे लक्ष देत नसेल तर तेही तुम्ही मला नक्की सांगावे अशी मी अपेक्षा करतो. तुम्ही आणि संपत्तराव दोघे मिळून त्याच्या खर्चासाठी लागणाऱ्या पैशांची व्यवस्था करावी आणि त्याला आवश्यक तितके पैसे नियमितपणे व वेळेवर द्यावेत. मला वाटते की, तुमच्याकडे दिलेली रक्कम माझ्या मुलाच्या आवश्यक गरजांच्या खर्चासाठी पुरेशी असेल.

यासंबंधी मी फारसे काही लिहिणार नाही. कारण माझ्या या इच्छेशी संबंधित बरीच पत्रे मी तुम्हास लिहिलेली आहेत.

मी आज लंडनला जात आहे. भारतात परत जाण्यापूर्वी मी काही दिवस लंडनला थांबणार आहे. त्यानंतर १० ऑक्टोबरपर्यंत मी भारतात पोहोचेन.

येथे येण्यापूर्वी मी जवळपास एक महिना स्कॉटलॅंड येथे होतो. तेथे मी दोन काळविटांची शिकार केली. आम्ही खूप मजेत आहोत आणि लवकरच बडोद्याला पोहोचण्याची प्रतीक्षा करत आहोत.

आशा करतो की, आपण तसेच मिसेस बम्पस् आणि इतर सर्वजण खुशाल असाल. कृपया आपण मि. जोसेफ यांना माझा नमस्कार सांगाल का? येत्या एक - दोन दिवसांत मी त्यांना पत्र लिहिणारच आहे. तुम्हा दोघांनाही मी आमचे फोटो पाठवीत आहे. तुम्ही त्याच्यासाठी जी काही व्यवस्था केली असेल त्याबाबत माझ्या मुलालाही कळू द्या. ते सर्व समजून घेण्याइतपत तो मोठा आणि समजदार नक्कीच आहे. म्हणूनच त्याच्यासोबत बौद्धिक सल्लामसलत करणे चुकीचे ठरणार नाही.

मी भारत सरकारकडे मागणी केली आहे की, मि. व्हाइटेनॅक (Whitenaek) यांना माझ्याकडे पाठवावे. त्याच्याबाबतीत आपण घेतलेल्या तसदीबदल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय डॉ. बम्पस,

हिज हायनेस महाराज साहेब यांनी त्यांच्या चिरंजीवास हावर्डच्या प्रवेश परीक्षेच्या तयारीसाठी अमेरिकेला पाठविण्याचा निर्णय घेतला आहे. १० ऑक्टोबरला बाल्टीकने न्यूयॉर्कला जहाज प्रवास करताना त्यांच्यासोबत संपतगाव हेदेखील असणार आहेत. चांगली तयारी करवून घेण्यात ख्यातनाम असणारी खालील काही स्कूलची नावे प्रोफेसर लॉन्सबरी (Lonsbury), द गॉर्टन स्कूल गॉर्टन, मॅसॅचुसेट्स (Massachusetts), फिलिप्स अँकॅडमी, अँन्डोकर, मास, फिलिप्स अँकॅडमी, एन. एच. द हॉटचीकीस स्कूल लेकीले कनेक्टंट, सेंट मार्क्स स्कूल, होर्क कॉफ्ट स्कूल इत्यादींचा समावेश आहे. (शेवटच्या दोन स्कूलचा पत्ता निश्चित माहिती नाही. मात्र, तेथून तो अगदी सहज मिळू शकेल.)

प्रोफेसर लॉन्सबरी यांनी हिल स्कूल आणि त्यानंतर गॉर्टन स्कूल यांची जास्त शिफारस केली आहे. त्या दोन्हींमध्ये विद्यार्थी संख्या मर्यादित असते. ते प्रवेश देतील; मात्र कदाचित त्यांची प्रवेशक्षमता पूर्ण झाली असेल तर हिज हायनेस यांचा मुलगा म्हणून अपवादात्मक केस म्हणून त्यांना प्रवेश देता येईल.

समजा असे करणे शक्य होत असेल तर हिज हायनेस यांची अशी इच्छा आहे की, त्याला हिल स्कूलमध्ये प्रवेश मिळवून देण्यासाठी आवश्यक ते सर्व प्रयत्न करावेत. तुम्हाला माहिती असणाऱ्या या किंवा इतर चांगल्या स्कूलची माहिती आपणदेखील घेऊन ठेवावी, अशी महाराजांची इच्छा आहे. म्हणजे संपतराव जेव्हा तेथे पोहोचतील तेव्हा आपण लगेच तात्काळ त्यांना त्याबाबत सल्ला देऊ शकाल. त्यामुळे वेळेचा अपव्यय होणार नाही. हे खूप महत्वाचे आहे की, जी स्कूल निवडली जाईल ती एकमेवाद्वितीय असावी. तेथे उत्तमातील उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळावे. तेथे विद्यार्थ्यांवर, त्यांच्या अभ्यासावर, सवयीवर, चारित्र्यावर आणि एकूणच वर्तणुकीवर अगदी बारकाराईने काळजीपूर्वक लक्ष ठेवले जावे. त्यांच्या पुत्राच्या इंग्रजीच्या अध्ययनावर अधिक भर द्यावा, अशीही हिज हायनेस यांची इच्छा आहे आणि म्हणूनच प्रवेशासाठी ज्या स्कूलची निवड करण्यात येईल तेथील इंग्रजी विभाग खूपच मजबूत असावा.

समजा तुम्हाला असे आढळून आले की, तेथील सर्वोत्तम स्कूलमध्ये प्रवेश मिळणे अशक्य आहे, तर हे पत्र मिळताच तुम्ही एक तार पाठवाल का? तारेत एकच शब्द टाका, ‘अशक्य’ आणि ती तार डेलके कंपनी, लंडन या संकेत क्रमांकावर पाठवून द्या. अशा परिस्थितीत मग हिज हायनेसची इच्छा आहे की, ते त्यांच्या मुलासाठी सर्वोत्तम प्रशिक्षकाची आणि सोबतीला राहणाऱ्यांची निवड करतील आणि जर ते करणेही वास्तवात शक्य झाले नाही, तर मग ते त्याला भारतात परत घेऊन जातील किंवा मग युरोपमध्ये पाठवतील.

त्याला कोणत्या बोर्डिंगमध्ये किंवा दिवसशाळेत ठेवले जावे हे तितकेसे महत्वाचे नाही, तर त्या स्कूलची गुणवत्ता किती उच्च आहे हा खरा मुद्दा आहे आणि त्या तोलामोलाची बोर्डिंग

मिळाली तर हिज हायनेस त्याला बोर्डिंगमध्ये ठेवण्यास प्राधान्य देतील आणि त्याच्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी एखाद्या सदगृहस्थाची व्यवस्था शाळेजवळच करतील. समजा जर त्याला एखाद्या दिवसशाळेत प्रवेश मिळाला तर हिज हायनेस त्याला एखाद्या चांगल्या भारतीय किंवा मग अमेरिकन गृहस्थाच्या कुटुंबासमवेत राहण्याची व्यवस्था करतील. त्यानंतर मग शाळेचे त्याच्याबाबतचे सर्व अहवाल त्या संबंधित गृहस्थाकडे देण्यात येतील व त्यावर त्यांचीच स्वाक्षरी घेण्यात येईल.

राजकुमाराची प्रगती समाधानकारक आहे का हे पाहण्यासाठी तसेच त्यांना सोबत करण्यासाठी आणि त्यांच्या खर्चाचा हिशेब ठेवण्यासाठी सदर व्यक्तीची नेमणूक केलेली असणार आहे. सुट्ट्यांच्या कालावधीमध्ये आपण त्यांच्या मुलाकडे स्वतः जास्तीत जास्त लक्ष द्यावे अशी हिज हायनेस यांची इच्छा आहे. तुम्ही तर त्याला तुमच्या घरी बोलावले, तुम्हाला वेळ मिळाल्यास फिरवायला नेलेत तर हिज हायनेस यांना फार आनंद होईल. तुमच्या मुलाची मैत्रीदेखील त्याच्यासाठी खूप सोयिस्कर होईल. त्याच्या सुट्ट्यांमध्ये त्याचा सोबती किंवा प्रशिक्षक म्हणून ठेवलेला सदगृहस्थ त्याची काळजी घेईल. समजा तो जर एखाद्या कुटुंबाच्या खाजगी भेटीसाठी जाणार असेल तर आपण ज्यास मान्यता दिली असेल त्याबाबत हिज हायनेस यांचा कोणताच आक्षेप असणार नाही. तो ज्या समाजात राहील तेथे त्याला एक राजकुमार म्हणून मानसन्मान किंवा राजकुमार म्हणून वेगळी वागणूक न मिळता एका सर्वसामान्य सदगृहस्थाच्या मुलाप्रमाणे वागविले जाईल, हे आपण जातीने लक्ष घालून पाहावे. काही लोक पदांबाबत फारच कौतुक करतात. त्याला वारंवार भेटण्यास जाऊ नये, ज्यामुळे त्याचे अभ्यासातील लक्ष विचलित होईल. तरुणाची प्रवृत्ती कामापेक्षा आनंद आणि मनोरंजनाकडे जास्त असते. त्याला फक्त परीक्षा पास व्हायचे असते बाकी काही नाही. त्याबाबत काळजी घ्यायला हवी. त्याने सोबतीशिवाय शहरात किंवहुना शाळेच्या बाहेरही जाऊ नये, यावर हिज हायनेस यांचा कटाक्ष आहे. त्याचवेळी हीदेखील दक्षता घ्यायला हवी की, त्याला असे वाटू नये की, तो तुरुंगात आहे किंवा मग त्याच्यावर विश्वास ठेवला जात नाही.

हिज हायनेस यांची अशी इच्छा आहे की, खर्चाच्या बाबतीत त्याच्याकडे महाराजांचा पुत्र म्हणून पाहू नये, तर एखाद्या सर्वसामान्य व्यक्तीचा मुलगा समजून खर्च करावा. त्याच्या वैयक्तिक खर्चासिहित त्याला देण्यात येणारा भत्ता हा योग्य प्रमाणात असावा. त्याच्या खर्चासाठी लागणारी नेमकी रक्कम आपण आणि संपत्तरावांनी मिळून ठरवावी. मात्र ती तुम्ही नेमकी कोणत्या तत्त्वावर निर्धारित केली हे हिज हायनेस यांना कळवावे, अशी त्यांची इच्छा आहे. त्याला पैसे कधी आणि किती द्यायचे हेही तुम्ही दोघांनीच ठरवावे असे महाराजांचे मत आहे. त्यांच्या मते संपूर्ण खर्चासाठी एक उत्तम अशी योजना तयार करण्यात यावी.

याबाबत तुमच्या हातात निर्णय सोपविला जाईल. पॉकेट मनीच्या छोट्या रकमांशिवाय खर्चाची नेमकी रक्कम देखील तुम्ही दोघांनी निर्धारित करावी. समजा जर हिज हायनेस यांच्याकडून त्यांना दिल्या जाणाऱ्या पॉकेट मनीच्या बाबतीत काही बदल करायचे असतील तर आपण दोघांनी ते करावे आणि त्याबाबत हिज हायनेस यांना कळवावे. बाकीच्या बाबतीत नियमित खाते व्यवहार व्हावेत आणि त्यावर त्यांच्या पुत्राची स्वाक्षरी असावी. त्यांच्या खर्चासाठी निश्चित केलेल्या रकमेमध्ये हिज हायनेस यांना पूर्वकल्पना दिल्याशिवाय कोणत्याही प्रकारची वाढ करण्यात येऊ महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५५४

नये. अशा प्रकारचे निर्बंध यासाठी घालण्यात आले आहेत, जेणेकरून राजकुमारास असे वाटू नये की, आपणाकडे खर्चासाठी पुष्कळ पैसे आहेत. त्यातून त्यांना पैशाची किंमत कळवावी. शक्य होईल तेवढे त्यास स्वतःच स्वतःचे आर्थिक व्यवहार करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे. त्याच्या वयातच्या मुलांमध्ये अशी प्रवृत्ती असते की, त्यांच्यासाठी सर्वकाही दुसऱ्यांनी करावे. त्यातून पुढे मग कामाबाबत नावड आणि आळशीपणाची सवय वाढते आणि त्यांना दुसऱ्यांच्या कष्टांची किंमत कळत नाही.

हिज हायनेस यांची इच्छा आहे की, आपण त्यांच्या पुत्राची मुख्य जबाबदारी स्वीकारावी. त्याच्याशी संबंधित सर्वजण आपापली कर्तव्ये योग्य तऱ्हेने पार पाडतात की नाही याकडेही आपण लक्ष ठेवावे. त्यामध्ये जर काही त्रुटी वाटल्या तर आपण त्या दूर कराव्यात अशीही महाराजांची इच्छा आहे. त्याची काळजी घेण्यासाठी जरी एखाद्या गृहस्थाची किंवा प्रशिक्षकाची नेमणूक केलेली असली तरी त्याच्याबाबतचा प्रथम अधिकार हा तुमच्याकडे असणार आहे. हिज हायनेस येथून दूर अंतरावर असणार आहेत हे लक्षात घेऊन वेळप्रसंगी आवश्यकता भासल्यास आपणच निर्णय घेऊन त्याप्रमाणे करावयाचे आहे. त्याच्या प्रगतीविषयी किंवा मग इतर बाबतीत काही गंभीर अहवाल असतील तर ते तुमच्या नजरेखालून जायलाच हवेत. इतर बाबतीत हिज हायनेसची अशी अपेक्षा आहे की, त्याच्यासाठी प्रशिक्षक म्हणून नेमलेल्या व्यक्तीने त्यांना थेट पत्रव्यवहार करून कळवावे.

हिज हायनेस आपणावर आणि त्यांच्या पुत्राशी संबंधित असणाऱ्या प्रत्येकावर ही बाब बिंबवू इच्छितात की, त्यांना राजकुमाराच्या दृष्टीने जी बाब सर्वात जास्त महत्वाची वाटते ती म्हणजे त्यांच्या तरुण मुलाच्या चारित्र्याची जडणघडण व विकास ही होय.

त्यांच्या दृष्टीने फक्त परीक्षेत पास होण्यापेक्षा कितीतरी पटीने चारित्र्याचे मूल्य अधिक आहे आणि म्हणूनच हिज हायनेस यांची अशी इच्छा आहे की, त्याने त्याच्या चारित्र्य विकासासाठी जसे वागायला हवे आणि अभ्यासावर जितके लक्ष द्यायला हवे तसें तो करत नसेल तर तुम्ही तुमचे स्पष्ट मत हिज हायनेस यांना कळवावे आणि त्याला तेथून काढावे, की मग इतर काही उपाय करावा याबाबतचा तुमचा निर्णयदेखील महाराजांना त्वरित कळवावा. त्याने हे चांगल्याप्रकारे समजून घ्यावे की, अमेरिकेत शिक्षणासाठी जाण्यामागचा मुख्य उद्देश मौजमजा करणे हा नव्हे, तर स्वतःला त्याच्या राष्ट्राच्या महान सेवेसाठी तयार करणे हा आहे. कृपया या गोष्टीची तुम्हाला ज्या ज्या वेळी योग्य वाटेल त्या त्या वेळी त्याला आठवण करून द्या. कारण मुलांना या गोष्टी लवकर विसरण्याची सवय असते.

त्याच्या भविष्याबाबत आताच काही सांगणे जरा घाईचे होतेय असे असले तरी हिज हायनेस यांची अशी इच्छा आहे की, त्याने पहिल्यांदा एक राजनीतीज बनावे आणि दुसरे म्हणजे त्याने एक निष्णात वकील बनावे. याच कारणाने महाराजांना वाटते की, त्याचे इंग्रजीचे ज्ञान हे अतिशय सखोल आणि व्यापक असावे. तो पाच वर्षांपासून इंग्लिश शाळेत शिकत आहे. मात्र, असे असूनही हिज हायनेस यांना या वास्तवाचे वाईट वाटते की, त्याचे इंग्रजीचे ज्ञान आणि सर्वसामान्य वाचन हे फारच मर्यादित आहे. त्याला वाचनात अजिबात आवड नाही; परंतु हिज

हायनेस यांचा असा विश्वास आहे की, चांगले शिक्षण आणि चांगले बौद्धिक वातावरण यामुळे त्याच्या वाचनातील रुचीमध्ये वाढ होऊ शकते.

आपला विश्वासू
संपत्राव गायकवाड

मान्यता दिली
सयाजीराव गायकवाड

२००८

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
३ ऑक्टोबर १९०६

प्रिय मि. मोर्ले,

माझे येथून जाणे मी काही आठवडे पुढे ढकलले आहे. आपल्या सवडीनुसार शक्य होईल तेवढ्या लवकर मला आपली भेट घेण्याची इच्छा आहे. इंडिया ऑफिस बिल्डिंगमध्ये भेटण्याएवजी आपल्या राहत्या घरी आपली भेट घेण्यास मी प्राधान्य देईन. आशा करतो की, बाकी सर्व काही ठीक असेल. हे पत्र आपणाकडे पोहोचेल त्यावेळी आपण खूप चांगले असाल, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२००९

लंडन
१२ ऑक्टोबर १९०६

प्रिय मेजर ग्रीचर्ड (रेसिडेंट, बडोदा),

२१ ऑगस्टचे आपले पत्र मिळाले. अर्थात कर्नल इवान्स गॉर्डन यांच्या नियोजित असलेल्या नियुक्तीचा मुख्य उद्देश सैन्याच्या परिणामकारकपणे काम करण्याच्या क्षमतेत सुधारणा करणे आणि त्यायोगे अंतर्गत व्यवस्था परिणामकारकपणे चालविणे, तसेच काही विशेष समारंभाच्या प्रसंगी त्याचा उपयोग करणे हाच आहे. बडोद्याच्या सैन्यदलाला सशस्त्र करणे आणि त्यात

संख्यात्मक वाढ करणे हा वेळोवेळी पत्रव्यवहार करण्यात आलेला एक स्वतंत्र विषय आहे आणि तो स्वतंत्ररीत्या हाताळला जाऊ शकतो. त्या विषयाचे सध्याच्या कर्नल गॉर्डन यांच्या नियुक्तीच्या विषयाशी तसे पाहता फारसे काही सहसंबंध नाहीत, त्यामुळे त्या विषयाचा या पत्रामध्ये संदर्भ देणे तसे अनावश्यक आहे.

कर्नल गॉर्डन यांच्यासारख्या कार्यक्षम अधिकाऱ्याच्या योग्यतेचा पूर्णपणे उपयोग करून घेण्यासाठी कदाचित ते आवश्यक ठरणार आहे की, यापुढे अतिशय खर्चीक आणि पूर्णपणे निरुपयोगी असलेल्या अनियमित सैन्यदलाचे रूपांतर नियमित सैन्यदलामध्ये केले जावे. तसे करणे सैन्यदलाची परिणामकारक दक्षता आणि आर्थिक बचत या दोन्ही बाबींसाठी हिताची ठरणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०१०

लंडन
१८ ऑक्टोबर १९०६

प्रिय सर विल्यम,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. विशेषत: तुमचे हे पत्र मिळाल्यापासून मी रेसिडेन्टशी पत्रव्यवहार करण्यात व्यस्त आहे. अद्याप मला त्यांच्याकडून काही उत्तर मिळालेले नाही. त्यामुळे कर्नल गॉर्डन यांना पत्र लिहिण्यापूर्वी मी थोडी प्रतीक्षा करीत आहे. ते त्यांच्या नियुक्तीला परवानगी देणार आहेत. मात्र, त्यासाठी काही ठराविक अटींचे बंधन घालणार आहेत. मला समजत नाही की, मी माझ्या सैन्याच्या तुकड्यांना अधिक चांगले करण्यास किंवा एका अनियमित बाबीला नियमितमध्ये रूपांतरित करण्यास ते नकार का देत आहेत. दोघांमधील फरक फार काही जास्त नाही. समजा जर त्यांनी मला तसे करण्यास परवानगी दिली नाही, तर कर्नल गॉर्डन यांच्या राज्यासाठीच्या सेवेचे मूल्य निश्चितच कमी होणार आहे. खूप प्रदीर्घ काळानंतर त्यांनी परवानगीबाबत माझ्याशी संवाद साधला, त्यामुळे याबाबतीत मी ठरविलेली काही गणिते जरा चुकली. साहजिकच त्याचा परिणाम कर्नल गॉर्डन यांच्या राज्याच्या सेवेच्या काळावर झाला. नाही तर ते त्यांची सेवा अजून जास्त काळासाठी कायम करू शकले असते.

आपण लंडनला परत कधी येणार याबाबत मी चौकशी केली असता असे समजले की, तुम्ही लवकरच परत येणार आहात, तेव्हा आपली भेट होईल अशी आशा करतो. मला संशयाचे किंवा गूढ वातावरण अजिबात आवडत नाही, ते कसे संपविता येईल हे पाहूया. आपण आणि लेडी ट्रिवडेल (Tweedale) दोघेही मजेत असाल अशी आशा करतो. लवकरच मी भारतात परत जाणार आहे. खरे तर परतण्याबाबत मी फार चिंतातुर आहे. जरी एक प्रकारची कृत्रिम राजकीय वागणूक मिळणार असली तरी एखाद्याला जणू काही तुरुंगात परत गेल्यासारखे वाटणार आहे.

मला माझे काम आणि माझी जनता यांच्याबद्दल खूप प्रेम आहे. फक्त राजकीय वागणुकीबद्दलच ही काळजी वाटतेय.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०११

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
१९ ऑक्टोबर १९०६

प्रिय कुचबिहारचे महाराजा,

हिंदुस्थानातील बाहेरील दीर्घकाळाच्या वास्तव्यानंतर येत्या ३ नोंद्वेंबरला मी हिंदुस्थानात परत आहे. चांगले प्रशासन असावे असा माझा दृष्टिकोन आहे. ते करताना त्या मार्गात अडचणी येत असतात. त्या दूर करण्यासाठीच मी हा प्रवास करत आलोय. माझे तर स्पष्ट मत आहे, जो पर्यंत आपणास स्वातंत्र्य दिले जात नाही, तोपर्यंत आपण मनासारखे काही करू शकणार नाही. माझी कॉन्स्टॅन्टिनोपालची भेट अविस्मरणीय ठरली. प्रत्येक दुःख आणि संकटात परिस्थिती सूर्यप्रकाशासारखी स्पष्ट असते. त्यातून आपण इस्तंबूलचा दृष्टिकोन अंगिकारला पाहिजे. त्यातूनच सगळ्या अडथळ्यांना दूर करता येऊ शकेल.

आपला स्नेहांकित
सयाजीराव गायकवाड

२०१२

हाईड पार्क हॉटेल, लंडन
२३ ऑक्टोबर १९०६

प्रिय मि. चिझम (Chisholm),

माझ्या कानावर आलेय की, आपण सध्या आपल्या १२ वर्षांच्या मुलाच्या मृत्युमुळे अतिशय दुःखाच्या स्थितीमध्ये आहात. आपण आपल्या मुलावर चांगले औषधोपचार करू शकलो नाही या गोष्टीचा आपणास जबरदस्त मानसिक धक्का बसला आहे, असेही समजले. आतापर्यंत कुणीही आपल्या प्रामाणिकपणावर प्रश्नचिन्ह लावू शकलेले नाही. जर का मला कळालेली बातमी खरी असेल तर कृपया आपल्या या प्रचंड दुःखामध्ये माझे सहानुभूतीचे चार शब्द स्वीकारा. मला आशा आहे की, कोणतीही आरोग्याची आणि मनःशांतीची हानी न होता आपण लवकरच या मोठ्या दुःखातून सावराल. आपल्या पत्नीसही माझ्या वतीने सांत्वना द्या. अशा या अडचणीच्या वेळी मी आपल्या काही कामी पडू शकत असेल तर मला निःसंकोचपणे कधीही हाक द्या. मी

मदतीसाठी नेहमी तयार आहे. जर समजा मी ज्या विषयी हे सर्व लिहिले ती मला समजलेली बातमी खोटी असेल तर कृपया मला क्षमा करा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०१३

लंडन
२७ ऑक्टोबर १९०६

प्रिय मेजर प्रिचर्ड,

मी बडोद्यामध्ये माझ्या मंत्र्यास सांगितले आहे की, त्यांनी आपणास हे कळवावे की, त्यांनी आपणास अधिकृतपणे जे काही लिहिलेले आहे त्यापेक्षा माझे याबाबतचे मत काही वेगळे नाही. मी अतिशय खेदाने हे नमूद करतो की, सर माधवराव यांच्याविषयीच्या आपल्या सूचनेला मी सहमती दर्शवू शकत नाही.

एक नियम म्हणून सर्व प्रकारचा व्यापारविषयक पत्रव्यवहार हा मंत्र्यांच्या माध्यमातूनच केला पाहिजे या मताला प्राधान्य देणारा मी आहे. यामुळे वेळ तर वाचतोच त्याचबरोबर कुठले गैरसमज होण्यासदेखील वाव राहत नाही. मला खरे तर हे माहीतच नव्हते की तुम्ही याबाबत माझ्याकडून उत्तराची अपेक्षा ठेवून बसला होता.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०१४

हॉटेल ब्रिस्टल, कॉन्स्टॅन्टिनोपल
१९१०

प्रिय बंधू (संपतराव),

आज मी लिहीत असलेले हे पहिलेच पत्र आहे. आशा करतो की, हे वर्ष आपणासाठी भाग्याचे आणि आनंदाचे सिद्ध व्हावे. तुमच्या अतिशय प्रेमल पत्राबद्दल आणि त्यात तुम्ही दिलेल्या सल्ल्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो. मी तुमच्या मताशी पूर्णपणे सहमत आहे. लवकरच जेव्हा परिस्थिती अनुकूल असेल तेव्हा मी हे सर्व लिखित स्वरूपात लागू करणार आहे, तसे करणे मला खरेच आवडेल. भारतीय राजांची परिस्थिती नक्कीच फार वाईट आहे. ही गोष्ट फक्त नियमबाह्याच

नाही, तर निषेधार्ह आहे. या राजांना एखाद्या साध्या नोकरापेक्षाही वाईट वागणूक दिली जाते. सार्वजनिक ठिकाणी लोकांमध्ये या राजांना राजा किंवा राज्याचा प्रमुख म्हणून फार सन्मानाने वागविले जाते. मात्र खाजगीमध्ये त्यांना काहीही किंमत दिली जात नाही. त्यांच्यात आणि राज्यामध्ये दुरावा किंवा विभक्तीकरण करण्याचे काम अतिशय पद्धतशीरपणे करण्यात येते. त्यामुळे राज्य एका मर्यादेपर्यंत मोडकळीस येते. या त्या सत्ता आहेत, ज्या आपल्यावर राज्य करतात किंवा राज्य करण्यास परवानगी देतात; पण त्यामागे त्यांची मोठी दूरदृष्टी असते.

मी जेवढी अपेक्षा ठेवली होती तेवढी माझ्या प्रकृतीमध्ये अजूनही सुधारणा दिसून येत नाही, ही फार गंभीर समस्या आहे. मला वाटते की, मला अजून पुढचे काही दिवस विश्रांतीची नितांत गरज आहे; परंतु आताच तसे सांगणे म्हणजे फार धाडसाचे होईल. कारण त्यास परवानगी मिळवून घेण्यासाठीही बरीच कठोर पावले उचलावी लागतील, असे दिसते आणि त्यासाठी कदाचित कित्येक महिनेही लागतील. त्याचे कायमस्वरूपीचे वाईट परिणाम राज्यावर होतील. आपण जितकी जास्त प्रगती करण्याचा आणि सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतो तितकी जास्त आणि उच्च कोटीची टीका ब्रिटिश सरकारकडून केली जाते. अशाने येथील वाईट गोष्टी थांबविता येणारच नाहीत. दुर्दैवाने ब्रिटिश सरकार त्यांच्या स्वतःबाबत जी धोरणे स्वीकारते तीच धोरणे संस्थानांच्या बाबतीत मात्र अगदीच विरुद्ध टोकाची असतात. एखाद्याची अपकीर्ती, बदनामी करणे, त्यास उद्घटपणे आणि तिरस्काराने वागविणे आणि त्याच्या प्रत्येक कामात दोष काढणे एवढेच फक्त राजकीय अधिकाऱ्यांचे काम झालेले आहे. त्यांची ही सत्ता चांगल्या कामात मोठे अडथळे निर्माण करते आणि विशेष म्हणजे अशी ही वाईट सत्ता खरोखर प्रचंड व्यापक आणि अनियंत्रित आहे. मला वाटते की, हे सर्व जबाबदार अधिकाऱ्यांनाही माहिती असावे; परंतु जाणीवपूर्वक हेतुपुरस्सरपणे त्याकडे ते दुर्लक्ष करत असावेत. ही क्रूरपणाची अतिशय पद्धतशीर अशी व्यवस्था आहे. ती आपले मनोधैर्य खच्ची करते. मी हे सर्व लिहितोय, कारण की हे सर्व करणे किंबहुना चांगल्या पद्धतीने राज्यकारभार करण्यासाठी जे जे काही करणे आवश्यक असते ते करणे माझ्यासाठी फारच कठीण बनले आहे. जोपर्यंत आपणास स्वातंत्र्य दिले जात नाही तोपर्यंत आपण काहीच करू शकत नाही.

असो. कॉन्स्टॅन्टिनोपालचा माझा दौरा खूपच छान आणि आनंददायक चाललाय. येथील वातावरण खरोखर श्रमपरिहारासाठी अतिशय चांगले आहे. स्वच्छ सूर्यप्रकाशाच्या दिवशी इस्तंबूलचे जे विहंगम दृश्य दिसते त्याची सर कोणत्याच ठिकाणाला येणार नाही.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय सर (मि. इलियट),

कॉन्स्टॅन्टिनोपलबद्दलची माझी मते जाणून घेण्याची साहाजिकच आपणास जिज्ञासा वाटत असेल. सुरुवातीलाच सांगतो की, इतरांप्रमाणेच माझीही मते काहीशी संमिश्र असणार आहेत. आमचे येथील आगमन खरे तर खूपच निराशाजनक वाटले. रस्त्यांची अवस्था अतिशय वाईट दिसत होती, ते गर्दीने अक्षरशः ओसंडून वाहत होते आणि त्यावर प्रचंड घाण होती. काही ठिकाणी तर इंचभर जाडीचा जणू थरच साठलेला होता. आम्ही आमच्या हॉटेलकडे जाण्यासाठी ज्या पुलावरून गाडी घेऊन गेलो तो तर जुन्या चढणीच्या पुलाचे जणू काही एक उत्तम उदाहरण होता. तुम्ही त्याबाबत कल्पना करू शकता. तेथील ओबडधोबड उतरते रस्ते तर असे दिसत होते, जणू काही मोठमोठ्या दगडांच्या गाड्याच्या गाड्या त्यावर नुसत्या आणून ओतलेल्या आहेत आणि ते सर्व दगडाचे ढीग जणू काही आपोआप त्यांचे ते नीट पसरतील म्हणून तसेच सोडून दिलेले आहेत. ही झाली एक बाजू आणि दुसऱ्या बाजूला तर मला वाटते कॉन्स्टॅन्टिनोपल हे शहर जगातील अनेक सुंदर अशा निसर्गरम्य ठिकाणांपैकी एक आहे. आम्ही तेथील विविध ठिकाणांवरून जे सूर्यदर्शन घेतले आणि निसर्गरम्य स्थळे पाहिली ती अतिशय सुंदर होती. आम्ही पहिल्या दिवशी आमचा वेळ स्तंबूल (Stambul) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शहराच्या जुन्या भागाला भेट देण्यात घालविला. मला वाटते स्तंबूल हा शब्द ‘शहरामध्ये’ (In to the city) या ग्रीक वाक्याच्या अपभ्रंशामधून निर्माण झालेला असावा आणि ज्यांनी त्यास बाजारपेठ म्हणून वसविले त्या लोकपरंपरेतून त्यास हे नाव मिळाले असावे. आमचे लक्ष अगदी साहजिकपणे पहिल्यांदा आकर्षित केले ते सेंट सोफिया या ठिकाणाने. त्याचा बाहेरील भाग अतिशय ओबडधोबड होता. काहीशी बेढब दिसणारी त्याची एकूणच रचना जणू काही मुख्य कळसाला आधार देण्यासाठी करण्यात आली होती. मात्र, आतल्या बाजूला पुष्कळ रंगीत संगमरवराचे खांब होते. त्यावर काचेच्या तुकड्यांनी केलेले नक्षीकाम अतिशय सुंदर रीतीने कोरलेले होते आणि नक्षीदार खांबांचे कठडे सुशोभित करण्यात आलेले होते. घुमटाच्या पलीकडे नजर एका मध्यवर्ती प्रचंड घुमटाकडे जात होती, जो अतिशय सुंदर होता. या संपूर्ण देखाव्याचा परिणाम तेथे अंथरलेल्या गालिचांमुळे काहीसा बिघडल्यासारखा वाटत होता. ते गालिचे एक समानपणे अशा रीतीने अंथरलेले होते, जेणोकरून उपासकांना मक्केच्या दिशेने तोंड करून उपासना करता येऊ शकते. अगदी हाताच्या अंतरावर म्हणजे अगदी जवळच अश्व किंवा रथशर्यतीचे मैदान होते. मात्र, तेथे सध्या इजिप्तवरून आणलेल्या दगडी स्तंभाशिवाय आणि फार प्राचीन अशा सर्पकृती स्तंभाशिवाय-जे डेल्फी येथे पर्शियन युद्धाच्या वेळी तयार केलेले होते- फारसे काही शिल्लक राहिलेले नाही.

शुक्रवारी सुलतानाच्या शाही आमंत्रणावरून आम्ही मशिदीला भेट दिली (शेलाथलीक). सैन्याच्या तुकड्यांचे असंख्य बँड त्यांच्या हुशारीत फारसे उल्लेखनीय वाटले नाही आणि त्यांनी

वाजवलेल्या धूनदेखील फारशा मधुर नक्हत्या. मात्र दोन अतिशय सुंदर आणि उमद्या अशा अरबी घोड्यांनी जुंपलेल्या उघड्या रथात बसलेले सुलतान आणि त्या रथाच्या सभोवताली चालणारे त्यांचे परिजन यांची स्वारी पाहणे खरच खूप चित्तवेधक होते. किसोक येथे एका खोलीमध्ये आमची व्यवस्था करण्यात आली होती. तेथून बाहेरचे दृश्य अतिशय मनोवेधक दिसत होते. तेथे आम्हाला रशियन थाटात जी तुर्किश कॉफी आणि चहा देण्यात आला त्याचा आम्ही मनसोक्त आनंद घेतला. त्याचबरोबर टाळता येणार नाहीत अशा पद्धतीने सिगारेटदेखील देण्यात आले होते. कारण तेथे त्याशिवाय काहीच केले जात नाही.

त्या समारंभानंतर सुलतानाला पाहण्यासाठी व ऐकण्यासाठी जमलेल्या लोकांच्या समुदायासोबत बोलण्याची संधी मिळाली. आम्ही जवळपास अर्धा तास निरनिराळ्या सर्वसामान्य गोष्टींवर चर्चा केली. ते अतिशय अशक्त आणि थकलेले वाटत होते. शुक्रवारी मशिदीत नमाजसाठी जाणे आणि वर्षातून एकदा राज्याच्या मिरवणुकीत सहभाग घेणे या व्यतिरिक्त सुलतान कधीही त्यांचा राजवाडा सोडून बाहेर जात नाहीत. त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे एक सहायक कर्नल सादिक बे हे माझ्या तेथील मुक्कामाच्या दरम्यान माझ्या सोबत होते. त्यांनी मला तेथील अनेक राजवाड्यांना भेट देण्यासाठी नेले होते. ते सर्वच राजवाडे मुख्यत्वेकरून बॉस्कोरस येथील सुंदर ठिकाणासाठी नोंद घेण्यासारखे होते. तसेच तेथील गोरे कैदी ज्यांना जाळीच्या खिडक्यामागे ठेवलेले होते व ज्यांना भेटण्याची किंवा पाहण्याची परवानगी नक्हती ते ठिकाणही लक्ष वेधून घेत होते. एका दिवाणखान्याच्या अगदी मध्यभागी एक संगमरवरी स्नानगृह होते. त्याच्या मध्यभागी कारंजे बसविण्यात आलेले होते. ते स्नानगृह मुख्यत्वे राजघराण्यातील स्थिया उन्हाळ्यामध्ये शाही स्नानासाठी वापरत होत्या. एका रात्री कर्नल सादिक यांनी माझ्या समवेत भोजन घेतले. तत्पूर्वी त्यांनी कधीही आपल्या भारतीय पद्धतीच्या जेवणाचा आस्वाद घेतलेला नक्हता. धूम्रपान करण्याचा ओठांनी आणि पाणीदार डोळ्यांनी अत्यानंदाने ते उद्गारले की, “ज्या देशामध्ये अशाप्रकारचे काळे मिरे सापडतात तेथे नक्कीच कायद्याने बहुपतीकत्वाला परवानगी असेल.” त्यांच्या या वक्तव्याने आम्ही सर्वच जणू काही संप्रभात पडलो होतो.

जेथे कधीकाळी कॉन्स्टन्टाइनची जागा होती तेथे एक जुनी सेरागिलयो बाग होती. विशेष करून लक्षात येण्यासारख्या ट्रेजरी, मध्यभागी उभे असलेले, पर्शियाहून आणलेले व अनेक मौल्यवान खड्यांनी सजविलेले सोनेरी सिंहासन, तसेच सभोवतालच्या अनेक खोल्यांमधून ठेवण्यात आलेल्या अनेक कलात्मक वस्तूंचा खजिना, ज्याचे मूल्यच करता येणार नाही इतका मौल्यवान असा होता. मात्र तेथील प्रकाशव्यवस्था अगदी वाईट असल्यामुळे तो पाहणे अवघड होते. ग्रंथालयामध्ये अतिशय सुंदर हस्तलिखिते होती. बगदाद फिझास्क येथे आम्हाला कॉफी आणि सिगारेट देण्यात आले. तेथे आम्ही अवर्णनीय असा समुद्रदर्शनाचा, गोल्डन हॉर्न आणि बॉस्फोरसचा लाभ घेतला.

आम्ही नंतर तेथील तबेल्यांना आणि पैदाशीकरिता असलेल्या घोड्यांनाही भेट दिली. त्यापैकी काही घोडे उत्तम होते. मात्र, त्याहून अधिक चांगले घोडे मी बडोद्यात पाहिलेले आहेत. एका सकाळी आम्ही बॉस्फोरस येथे सुरु केलेल्या वाफेच्या जहाजावरून सैर केली. उन्हाळ्याच्या अगदी सुरुवातीच्या काळात खूप मनोरंजक सफरीचा आनंद येथे घेता येऊ शकतो.

आम्ही बाजाराला दिलेल्या भेटीचा मात्र पूर्ण फज्जा उडाला. कारण एकतर बरीच दुकाने बंद होती आणि त्यातच तेथील हवामानदेखील फारच वाईट होते. तरीही आम्ही काही चांगली खरेदी केली. तेथील वस्तुसंग्रहालयात सीडॉन वरून आणलेल्या अतिशय सुंदर अशा काही दगडी शवपेटिका ठेवण्यात आलेल्या होत्या. विशेषत: अलेकझांडर द ग्रेटच्या दफनासाठी वापरण्यात आली आहे असे जिच्याबद्दल सांगण्यात येत होते ती शवपेटिका अतिशय सुंदर होती. कॉन्स्टर्टन्सोपल म्हणजे सौंदर्य आणि कुरूपता यांचे अनाकलनीय असे मिश्रण असलेले ठिकाण होते. उन्हाळ्यात जेव्हा सध्याप्रमाणे रस्ते चिखलाने माखलेले नसतील तेव्हा ते नक्कीच अतिशय सुंदर व निराळे दिसत असतील. भूकंपामुळे बन्याच प्रमाणात विशेषत: बाजारामध्ये नुकसान झाल्याचे दिसते. मिनारच्या शिखरावरून मिनार मुईजीन जेव्हा नमाजसाठी बोलावत होता, तेव्हा तो डळमळीत झाला होता आणि तो छतावर फेकला गेल्यामुळे अतिशय चमत्कारिकपणे वाचला.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०१६

जिनेव्हा
१९१०

प्रिय मित्र,

आपल्या आशयपूर्ण पत्राबद्दल आभार. चांगल्या गोष्टीचे मला नेहमी कौतुक वाटत असते. त्या कृत्याने आपला हेतू साध्य केला नाही, मला ते काहीसे पटले नाही, तरीही त्याकडे सदहेतूने पाहतो. आपण म्हणालात, मी जर हिंदुस्थानात परतणार असेल, तर किमान तीन वर्षे मी पुढ्हा बाहेर जाऊ नये. हे सांगताना तुमच्या मनातील प्रशासनासंबंधीची कल्पना माझ्या लक्षात येत आहे. मला माहीत आहे, नियम माणसांनी माणसांसाठी बनविले आहेत. मग त्याबद्दल तक्रार करणे, त्यावर टीका करणे बरोबर नाही. यात काहीजण चुकीचे वागून नियमांचे उल्लंघनही करत असतील. अशा वेळी सर्व मानवजातीला आपल्या इच्छेप्रमाणे ढोक्यावर तरंगण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. प्रत्येक नियमाला अपवादही असू शकतो. प्रत्येकाची आपापली अपेक्षा असते. तिच्या पूर्तीतेसाठी माणसे विचित्र वागत असतात. यातून हवे ते हाती येत नाही आणि मग आपण अज्ञानाने या सर्व बाबी नशीब आणि दुर्दैव या नावाने निकाली काढतो.

अऱ्डनच्या किनाऱ्याचे आणखी वेगळेपण आहे. मला तर हा किनारा आधुनिक जगाची सरहदच वाटते. हर्कूलसचे खांब मला आधुनिक काळाचे आधारच वाटतात. आजचे सर सर्कूलस सर्बिन्सन्स तर नाही ना? येथे उगवणारा सूर्य केवळ सत्य-असत्याचा प्रकाशाच देत असतो आणि ते म्हणतात असत्याचाच येथे अधिक प्रभाव आहे. येथे किनाऱ्यावर जहाजांची वर्दळ आहे.

या किनाऱ्याकाठच्या शायला आणि चारीबडीसची झेप न्याहाळताना त्या अद्भुत अंधाराने वेढलेला काळच समोर उभा राहतो. प्रत्येक दरवाजातून डेडस अथवा अऱ्डनचे दर्शन होत जाते.

पण हे पुन्हा परतणार नाही, ही जाणीवही अस्वस्थ करते. हे अद्भुत वैभव संपून जात आहे. आपल्याकडे ही हीच दुरवस्था दिसून येते. याला काय म्हणायचे? राज्य प्रशासनाचे बळी. हे वैभव उभारणे म्हणजे त्यांचा खाजगी व्यवसाय म्हणणार काय? आज ते प्राचीन वैभव लयाला चालले आहे. हे बघताना अस्वस्थ होतोय. शेक्सपिअरने त्याच्या एका नाटकात असेच दृश्य दाखविले. मूर्खाच्या कृत्याकडे बघून प्रेक्षकांत हास्याचा डोंब उसळायचा. अभिनयातल्या अशा चुका आजच्या आधुनिक नाटकातही घडत असतात. मग आपण त्या वारंवार तशाच स्वीकारायच्या काय? आपल्या ग्रंथालयाचे बघा नाही! आमचे ग्रंथ हे जीवनाचे प्रकाशदीप असतात. अशा परिस्थितीत एक ध्यानात ठेवले पाहिजे. जगणे हे एक नाटकच समजून नाट्यपरीक्षकांच्या टीकेपासून बचाव करण्यासाठी आपले प्रत्येक पाऊल दक्षतेने टाकले पाहिजे.

जगण्याच्या नाटकात प्रत्येकास चांगल्या भूमिकेची संधी मिळेलाच असे सांगता येणार नाही; पण आपली कृती अभिनय अथवा पुस्तकातील वाचन हे प्रेक्षकांच्या मनात हिमतीची पायाभरणी करण्यास मदत करील. हे घडत असताना पडद्यामागच्या अनेक मित्रांचा हातभारही या जीवन नाटकास लाभत असतो. जेव्हा नाटक संपते, आम्ही पडद्याआड जातो आणि शेवटी पोटेबाची सोय बघतो.

हे सगळे लिहिणे म्हणजे, जड अंतःकरणाने तुमच्या पत्रास दिलेले उत्तर समजा. या सोबत आणखी अनेक गोष्टी सांगायच्या राहूनही गेल्या आहेत. आणि माझी ही शांतता तुम्ही मोजू शकणार नाही, जिची किंमत अनमोल आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

टीप : हे मजेदार पत्र कोणाला लिहिले हे स्पष्ट होत नाही; कदाचित जनरल वॉटसन यांना लिहिलेले असावे.

२० १७

जयमहाल पॅलेस, मुंबई
मार्च १९१३

प्रिय श्री. गुप्ता (दिवाण),

कौन्सिलच्या कामकाजाच्या लेखी नोंदी चालत असताना माझ्या असे निर्दर्शनास आले की, त्यावेळी खर्चाला दिलेली मंजुरी ही अधिकारांच्या पलीकडे होती. उदा. आस्थापना किंवा मग अबकारी विभागांच्या खर्चाबाबतची पुनर्रचना. मी परत आल्यानंतर कृपया तुम्ही मला हे सर्व प्रकरण नीट समजून सांगाल का? अबकारी नियम आणि कराराचे अर्ज या गोष्टी वेळोवेळी अद्ययावत केल्या जातात की नाही, याकडे जरा लक्ष द्याल का? कोठी येथे मी स्वतः तुमच्या

उपस्थितीत अलोनी यांना याबाबत सांगितले होते. तुम्ही स्वतः वैयक्तिकपणे एक वकील म्हणून यात लक्ष घातले तर बरे होईल. कराराचा मसुदा आणि शब्द न् शब्द तुम्ही व्यक्तिशः तपासा. गेल्या खेपेला अबकारी निविदा मागविण्यास एवढा उशीर का झाला होता आणि त्यास नेमके कोण जबाबदार होते या बाबींचे स्पष्टीकरण अजूनही मला कुणी दिलेले नाही. संयुक्त आणि कायमस्वरूपी सरसुभ्यांमध्ये कामाच्या जबाबदारीची विभागणी करण्याचा जो प्रश्न आहे तो तात्काळ सोडविण्याविषयी समर्थ यांना सांगावे. विवाह समारंभांची तयारी व्यवस्थित चालू आहे की नाही आणि दिलेला पैसा नीट खर्च केला जातोय की नाही, याबाबत तुम्ही स्वतः जरा एक फेरफटका मारून खात्री करून घ्या.

मला वाटते की मि. कॉयल यांनी सध्या शहर नियोजनापेक्षा स्वतःला चित्राची कामे, विशेषतः मोठ्या इमारतींमधील चित्राची कामे पूर्ण करण्याच्या कामात जरा जास्त गुंतवून घ्यावे. मला वाटते, सार्वजनिक बांधकाम विभागाने जरा अजून जोमाने काम करावयास हवे. त्यांना विशेषतः वास्तुविशारदाचे काम करावयास सांगा.

पट्टण आणि सिनोर येथील जलकुंभाच्या कराराच्या अंमलबजावणीत जी दिरंगाई झाली त्याबदल क्षमस्व. माझा विश्वास आहे की, जनतेला सरकारी संस्थांवर अविश्वास दाखविण्यास हे योग्य कारण मिळालेय. म्हणूनच मी नेहमीच अशा बाबतीत जनतेचे सहकार्य अपेक्षित धरत असतो, एखाद्यावरच सर्व कामाची जबाबदारी टाकण्यापेक्षा जनसहभागाने काम करावयाची माझी इच्छा असते. बरेचसे वहिवाटदार आणि नायब सुभेदार हे दंडाधिकारी म्हणून काम करण्यास तयार नसतात. जरी त्यांनी कायद्याचा अभ्यास केलेला असेल आणि तशा परीक्षा पास केलेल्या असतील तरी त्यांची कामाची तयारी नसते. मी न्यायिक किंवा महसूल खात्याची योजना बदलणार नाही. मात्र, मला वाटते की, वहिवाटदार आणि नायब सुभेदार यांनी जनतेच्या सोयीला प्रभावित न करता काही प्रमाणात का होईना फौजदारी न्यायालयाचे काम हलके करण्यासाठी काम करायलाच पाहिजे. त्यांनी मुख्यालयात असताना काम करायलाच हवे, म्हणजे जनतेला ताटकळत राहावे लागणार नाही. माझी खात्री आहे की, पावसाळ्याचे तीन-चार महिने हा महसूल विभागाच्या कामासाठी मंदीचा काळ असतो आणि त्याच वेळी तेथील अतिशय कार्यक्षम अधिकाऱ्यांच्या हातात इतर काम देणे योग्य ठरते. त्यावेळी किंवा मग इतर सोयीच्या वेळी त्यांनी काही फौजदारी खटल्यांचा निपटारा करावा. मुख्य न्यायाधीश किंवा सरसुभा यांना एकत्रित बसून माझ्या मनात हा जो उद्देश आहे त्याबाबत योग्य कारवाई करावयास सांगावे. वर्षातील तीन-चार महिने तरी त्यांनी दंडाधिकारीपदी चांगले काम करावे. महसूल अधिकाऱ्यांना कामातून अशी बरीच सवड मिळते, अशा वेळी त्यांनी माझ्या इच्छेप्रमाणे दंडाधिकारी म्हणून फौजदारी खटल्यांशी संबंधित कामे करण्यास त्यांना अजिबात गैरसोय होणार नाही.

मी अशाच गैरसमजात होतो की, निरनिराळ्या विभागांचे काम सध्या फार गतीने आणि तडफेने सुरु आहे. कनिष्ठ अधिकाऱ्यांनी अधिक गतीने आणि परिणामकारकपणे काम करणे आवश्यक आहे. मी ७ नोवेंबरपूर्वी काढलेले आदेश अजूनही श्री. काळे यांच्यापर्यंत पोहोचलेले नाहीत. मी जेव्हा बडोदा सोडले तेव्हा त्यांनी कैलासवासी अप्पासाहेब यांचा पदभार स्वीकारला

होता. तुम्ही जर लक्ष देऊन संबंधित विभागाच्या अधिकाऱ्यांना या दिरंगाईबद्दलचे कारण विचाराल का? माझ्या मनातील हे काही विचार मी तुमच्या पुढे ठेवलेले आहेत. त्यामुळे जरा मन मोकळे होऊन थोडी शांती मिळाल्यासारखे वाटते. खरे तर त्याचा विशेष फायदा मला आणि माझ्या राज्यातील चांगल्या कामांनाच होणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०१८

उटकमंड
३ मे १९१५

प्रिय मित्र (कोचीनचे सेवानिवृत्त राजे),

मला आठवतेय की, महाराजांकडून मला एक पत्र आले होते. मी यापूर्वी लवकर त्याचे उत्तर देऊ शकलो नाही त्याबदल आपली क्षमा मागतो. मात्र पत्राचे उत्तर जरी दिले नसले तरी आपण सदोदित माझ्या मनामध्ये आहात. मला असे समजलेय की, आपण कुनूर येथे वास्तव्यास आहात. यापैकी एक दिवस आपण आम्हाला सेवेची संधी द्यावी, अशी माझी इच्छा आहे. आशा करतो की, आपण आनंदी आणि आरोग्यसंपन्न असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०१९

उटकमंड
३ मे १९१५

प्रिय मि. कॉयल (मुख्य अभियंता, बडोदा),

राजवाडा आणि शहर कार्यकारी अभियंता कार्यालय यांच्या संपूर्ण किंवा अंशतः एकत्रीकरणाबाबत आपले बोलणे झाले होते. या योजनेबाबत मी माझी द्विधावस्था आपणास सांगितली होती, फरासखाना आणि एकूणच राजवाड्याच्या सोयीच्या पार्श्वभूमीवर मी ते बोललो होतो. मला जरा भीती आहे की, मी कदाचित माझी मते स्पष्टपणे मांडलेली नसावीत. ही योजना तुम्हाला ज्या पद्धतीने योग्य वाटेल आणि जी अगदी चपखलपणे लागू होईल तशी राबविण्याची सूट मी तुम्हास महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५६६

देत आहे. मात्र, फरासखान्याचे काम तेवढे स्वतंत्रपणे करावे. त्या कामाचा आपल्या योजनेत कुठला हस्तक्षेप होता कामा नये किंवा तशी गरजही नाही.

अजून एक मुद्दा आहे, ज्याबाबत तुम्हास लिहिण्याची माझी इच्छा होती. लालबाग पॅलेसमधील एक वास्तव्याचे ठिकाण इलेक्ट्रिक ट्रान्समीटिंग सबस्टेशन म्हणून वापरले जावे, अशी माझी अजिबात इच्छा नाही. माझ्या मते तर हेच योग्य आहे आणि जर समजा तुम्हाला ते योग्य वाटत नसेल, तर कृपया त्याला योग्य तो पर्याय सुचवा. त्याएवजी एखादी दुसरी खोली राजवाड्याच्या बाजूला असलेल्या कामगारांच्या घरांपैकी एखादे घर किंवा मग तबेल्याची जागाही त्यासाठी वापरली जाऊ शकते. तुमच्या या जागेसाठीच्या ज्या काही गरजा आहेत त्या मी सुचविलेल्या जागीदेखील पूर्ण होतील असे मला वाटते. लालबाग राजवाड्यातील काही खोल्यांचे सुशोभीकरण आणि तेथील चित्रे याबाबत जरा गुप्तता ठेवण्याविषयी मी आपणास बोललो होतो. आता तुम्ही त्या संबंधित खोल्यांच्या सुशोभीकरणासाठी लागणारे साहित्य, वॉलपेपर इ. गोष्टींसाठी ऑर्डर देऊन कामाची सुरुवात करू शकता. मात्र सुशोभीकरण फार खर्चिक होणार नाही हेही बघा.

तुमच्या कार्यालयासाठी लवकरच एका योग्य सचिवाची नेमणूक मी करणार आहे. आशा करतो की, श्रीमती कॉयल मजेत असतील, त्यांना माझा नमस्कार सांगा. इकडे सामान्यतः वातावरण कोरडे असल्यामुळे जरा उण्णता वाढलीय. असो. फार वाट पाहायला लावण्यापूर्वीच आभाळ भरून यावे, ढगांनी गडगडाट करावा आणि पावसाच्या वर्षावाने नवीन चैतन्य बहरावे हीच अपेक्षा.

आपला विश्वासू

सयाजीराव गायकवाड

२०२०

उटकमंड

१५ मे १९१५

प्रिय केरशापजी (बडोद्याचे सेवानिवृत्त दिवाण, माथेरान),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपल्या थोरल्या कन्येचा विवाह होणार हे ऐकून फार आनंद झाला. मला माहिती आहे की, तुम्ही त्याबाबत खूप चिंतातुर होता. मी राजकुमारी पद्मावती यांच्यामार्फत तुमच्या कन्येसाठी एक छोटीशी भेट पाठवीत आहे. जर समजा राजकुमारी पद्मावती येथे हजर राहू शकली नाही, तर मी तिला तुम्हाला एक धनादेश पाठविण्याविषयी सांगेन. माझी अशी इच्छा आहे की, माझ्यावतीने आमच्या सर्वांकडून खूप शुभेच्छांसह तुम्ही तो चेक तुमच्या कन्येला अहेर म्हणून द्या. तुम्ही नेहमीच माझ्या स्मरणात आहात. पुढच्या वेळी जेव्हा मी मुंबईत येईल तेव्हा तुमची भेट घेण्याची माझी इच्छा आहे. पुन्हा एकदा आपणा सर्वांना नमस्कार.

आपला विश्वासू मित्र

सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५६७

२०२१

उटकमंड
१६ मे १९१५

प्रिय सर हूज (बडोद्याचे रेसिडेन्ट),

आपण निश्चित केल्याप्रमाणे सोमवारी भेटावयाचे होते. मात्र मला वाटते की, आपणास नंतरचा एखादा दिवस त्यासाठी निश्चित करावा लागणार आहे. कारण सोमवारी मला टेनिससाठी गव्हर्नमेंट हाऊस येथे जायचे आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०२२

उटकमंड
१६ मे १९१५

प्रिय गणपतराव व्ही. गायकवाड, नायब सुभा, कडी,

बडोद्यावरून १२ मे रोजी तुम्ही पाठविलेल्या पत्राबदल तुमचे खूप खूप आभार मानतो. ते सर्वच लोक जे तुमच्याशी आणि तुमच्या कामाशी संपर्कात येतात ते सर्व तुमच्या कामाबदल आणि तुमच्या वागणुकीबदल खूप चांगले बोलतात.

सध्या तुमची नायब सुभा पदावर नेमणूक झालीय हे एक वास्तव आहे. मात्र ही एकच गोष्ट काही फक्त तुमच्या वरिष्ठांसाठी प्रशंसेची बाब आहे असे नाही. बन्याच वेळा चांगल्या आणि प्रामाणिक माणसांना त्यांना अपेक्षित असलेल्या नेमणुका आणि बढती मिळू शकत नाही. त्यांच्या वरिष्ठांना खरे तर त्यांना ते देणे आवडत असते.

तुम्हाला कदाचित सेवा नियमांची गुंतागुंत माहितीच असेल. आपला एकमेकांप्रती असलेला स्नेहभाव आणि आत्मीयता ही कधीच पैशांच्या मूल्यांनी मोजली जाऊ शकत नाही.

आशा करतो, की तुम्हाला कडी हे ठिकाण फार उष्ण वाटत नसेल. इकडे आम्ही सर्व मजेत आहोत.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

उटी
१६ मे १९१५

ती. रा. रा. आनंदराव गायकवाड, मुक्काम देवळाली, वडिलांचे सेवेशी,

आपले मुक्काम देवळाली, तारीख १२-५-१५ चे पत्र आले, ते पोहोचले. बयाबाईची तब्येत चांगली नाही, ही दिलगिरीची गोष्ट आहे. त्यांची तब्येत नीट होण्याकरिता आपण होईल ते सर्व करालच व तसें होणे इष्टही आहे. त्यास व दुसरे मुलास माझे आशीर्वाद सांगावे.

पुण्यापेक्षा पंचगणीची हवा बयाबाईस विशेष फायदेशीर होईल असे आम्हास वाटत आहे. खर्चामध्ये विशेष फेरफार नसेल तर उत्तम हवेत का जाऊ नये? अशा बिमारीने किंवा इतर कोणत्याही आजाराने तब्येत बिघडल्यावर ती नीट होण्यास उशीर लागतो. थोडीशी नीट झाल्यावर बिमार मनुष्यास व आसपासच्या, विशेषत: अडचणी असल्यास लोकांस तब्येत नीट झाली असे वाटून उपचारासंबंधाने कमी लक्ष करू लागतात ही मोठी चूक आहे. बिमार मनुष्यास थोडे दिवस बरे वाटले पाहिजे. एवढेच नव्हे तर महिनोगणती त्यास बरे वाटले तरच तब्येत नीट झाली असे समजावयाचे आहे.

तात्पर्य, थोडेसे बरे वाटले म्हणजे आपण उपचार बंद करू नये, तर कायमचे बरे वाटले तरच उपचारांकडे दुर्लक्ष करावे. आपले कर्जासंबंधाने काम आले म्हणजे मी त्याचा लवकर निकाल करीन. काम लवकर पाठविण्याबद्दल आम्ही पुन्हा पेंडसे यास उधराणी करण्यास सांगितले आहे. बयाबाईचे मुलीसंबंधाने देवासकर खासेसाहेब पवार यास पत्र लिहिण्याची नक्कल या सोबत पाठवीत आहे. ती बयाबाई यास व त्यांचे नवन्यास दाखवावी. मुलीच्या बरोबर दाभाडे यांनी नागपूरकरांस नोकर न ठेवू दिल्यास भोसले यांनी तक्रार करू नये असे आम्हास वाटते. कारण या गोष्टी खुशीच्या असून तक्रारीच्या लायकीच्या नक्हेत. असे करण्यात आपण मुलामुलीचे नुकसान होत नाही हे पाहण्याचे मुख्य असून, केवळ देखाव्यावर नोकरचाकर बरोबर पाठविणे आहेत अशावर लक्ष देण्याचे नाही.

येथे हवा बरी आहे; परंतु नेहमीपेक्षा पाऊस नसल्यामुळे उष्मा आहे. विलायतेहून मुलांचे विद्याभ्यासासंबंधाने नीट रिपोर्ट येत असतील अशी उमेद आहे. आपले पत्र आल्याने बरे वाटते. माझ्याकडून पत्राचे उत्तर व इतर पत्रे वारंवार पाठवावी हे चांगले; परंतु त्यात कमतरता पडल्यास आपण दिलगिरी मानू नये व काळजी करू नये ही विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

प्रिय शिरगावकर (खाजगी कारभारी),

१२ मे रोजी आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल आभार. युद्धनिधीसाठी राजकुमारांकडून जी वर्गाणी जमा करावयाची होती त्यासंदर्भात मला काही सांगायचे आहे. आमच्याकडे पैसे नाहीत या सबबीवर त्यांनी निधी उभारणीत योगदान देण्यासाठी जो नकार दिला तो काही मला योग्य वाटला नाही आणि विशेषतः जयसिंगरावांच्या प्रकरणात. शिवाजीरावांना देण्यात येणाऱ्या भत्यामध्ये तेव्हापासून वाढ केलेली आहे. अशा परिस्थितीमध्ये माझे आदेश काही फारसे कठीण नाहीत. मला वाटते दिवाणसाहेबांचा सल्ला योग्य होता. माझ्या मते एक तत्वाची बाब म्हणून राजकुमारांनी सदर वर्गाणीची रक्कम अदा करावयास हवी. कारण त्यांची आर्थिक परिस्थिती त्यासाठी योग्य अशी आहे. यापुढे प्रत्येकाने आपापल्या वाट्याचे पैसे स्वतः भरावे, राज्याला भरावयास लावू नये हेच योग्य होईल.

तुम्ही फलांचा जो कंत्राटदार योग्य आहे म्हणून सांगितलात त्याविषयी पुढील सर्व व्यवस्था करण्यात मला काही वावगे वाटत नाही. पहिल्यांदा पाहता मला वाटले होते की, तुम्ही केलेली व्यवस्था ही मामुली खाते आहे. मात्र, त्याचा खोलात जाऊन अभ्यास केल्यानंतर लक्षात आले की, ते तसे नाही. मी हे सर्व मला जेवढे स्मरते त्यावरून लिहीत आहे आणि मी नेमके आदेशामध्ये काय लिहिले होते ते मला आता नक्की माहिती नाही. या निमित्ताने मला एक बाब निर्दर्शनास आणावीशी वाटते की, मटन कंत्राटदाराच्या अटींबाबतची अंमलबजावणी खाजगीकडून केली गेलेली नाही. त्याने त्यासाठी एका शेताची व्यवस्था करणे अभिप्रेत होते ते त्याने केलेले नाही. तसेच तो जो काही पुरवठा करतो त्याचा दर्जा अतिशय हलका असतो. मी त्या विषयाशी संबंधित काही शेरेसुद्धा लिहिलेले आहेत, जे लवकरच तुमच्यापर्यंत पोहोचतील. खाजगी विभागाकडील कामाबाबत माझे जे सर्वसामान्य मत आहे, त्यानुसार तेथील कारभार अतिशय शिथिल, वेळखाऊ आणि निष्काळजीपणाचा आहे. यापूर्वी हा कारभार कसा चालत होता याच्याशी मी तुलना करू शकत नाही. तुम्ही अतिशय प्रामाणिक, चांगले आणि समाधानकारकपणे काम करण्याबाबत काळजी वाटणारे आहात याची मला पूर्ण जाणीव आहे आणि मी फक्त चांगल्या भावनेतूनच या विभागाच्या कारभाराबाबत माझी मते तुम्हाला सांगितली. मी आशा करतो की, तुमच्या सुझ्या खूपच आनंदात चालल्या असतील आणि आपण चांगल्या आरोग्याने आणि नव्या जोमाने परत याल. इकडील हवामान फारसे जोमदार नसूनही माझी तब्येत चांगली आहे आणि मला झोपही छान लागते हे विशेष. अजूनतरी इकडे अजिबातच पाऊस पडलेला नाही. त्यामुळे सगळीकडे कोरडे ठणठणीत वातावरण आहे, परिणामी शिकारीचा योग नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय खासेसाहेब (देवास),

मला आशा आहे की, माझ्या खाजगी अधिकाऱ्याने आपणास आतापर्यंत कळविलेही असेल की आपण बॉम्बे हाऊस येथे राहावयास माझी काहीच हरकत नाही. एखाद्या वेळी मला तेथे राहण्याची आवश्यकता निर्माण झाली तर कदाचित तुम्हाला ते खाली करावे लागेल. मात्र, तशी वेळ येणार नाही असे दिसते. मला वाटते की, तुम्ही तुमचा पुतण्या दाभाडे यांच्या पत्नीस त्यांच्याकडे पाठविण्याची व्यवस्था केली तर ते फार चांगले होईल. ती मुलगी म्हणजे माझ्या भाचीची कन्या आता तिच्या पतीसमवेत राहण्याच्या वयाची झाली आहे. तिने तिच्या पतीसोबत राहायलाच हवे. अगदी क्षुल्लक भांडणे आणि मतभेद यांना वाव देता कामा नये. या गोष्टी विवाहित जोडप्याच्या आनंदाच्या आड येतात हे आपण चांगले समजून घेऊ शकता. आपण अतिशय सुज्ञ आहात आणि मला खात्री आहे की, आपल्या भावाच्या साहाय्याने आपण या विवाहित जोडप्यास एकत्र आणण्यासाठी शक्य होतील ते सर्व प्रयत्न नक्कीच कराल. दाभाडेंच्या सासूबाई फार आजारी आहेत आणि मला वाटते की, त्यांच्या तरुण मुलीने तिच्या पतीकडे नांदावयास जाण्याने त्यांच्या प्रकृतीत सुधारणा होण्यास नक्कीच मदत होईल. मी लक्षणराव भोसले यांना या वास्तवाशी अवगत केलेले आहे, की मी या तरुण जोडप्याच्या संबंधाने आपणास पत्र लिहिणार होतो. मी त्यांनादेखील सल्ला दिला आहे की, त्यांनी या तरुण जोडप्याच्या आयुष्यात आनंद आणण्याची पूर्तता करावी. कृपया हे पत्र तुमच्या बंधूनाही दाखवा आणि त्यांना माझा नमस्कार सांगा. तसेच जिजाबाईनाही* माझा नमस्कार सांगा.

इकडील हवामान थंड आहे; मात्र पाऊस नसल्यामुळे फारसे जोमदार नाही. त्यातच शिकारीलाही जाता येत नाही. आशा करतो की, आपण आपले संपूर्ण कुटुंबीय आनंदात असाल. ज्येष्ठ महाराणीसाहेब होळकर या येथेच आहेत आणि आम्ही वरचेवर त्यांना आणि त्यांच्या मुलांना भेटत असतो. ती मुले अतिशय सुंदर आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* हर हायनेस महाराज साहेबांच्या धाकट्या भगिनी श्रीमंत छोटूबाई आंग्रे (अलिबाग) यांच्या जिजाबाई या कन्या होत. त्यांचा विवाह देवासचे श्रीमंत खासेसाहेब पोवार यांच्याशी झालेला होता. जे हिज हायनेस राजेसाहेब देवास यांचे बंधू होते.

२०२६

उटकमंड

१७ मे १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (व्ही. पी. माधवराव),

या माझ्या टिपणीसोबत दादाभाई नौरोजी यांनी पाठविलेले पत्र मी तुमच्याकडे पाठवीत आहे. हे पत्र त्यांचे आहे याची खात्री करून घ्या. आपण पुन्हा मागच्या प्रमाणेच करू शकत नाही. त्यांनी त्यांच्या पत्रात उल्लेख केलेल्या परिस्थितीचा आणि त्यांच्या ज्येष्ठतेचा विचार करता त्यांना मदत म्हणून मासिक रूपये ३०० इतका भत्ता देण्याची माझी इच्छा आहे. समजा तुम्हाला जर असे वाटत असेल, की काही विघ्नसंतोषी लोकांच्या गैरसमजाला आणि आक्षेपाला माझी ही कृती कारणीभूत ठरणार नसेल तर त्यावर चांगला विचार करा. जर का माझे हे काम चांगले आणि शहाणपणाचे आहे अशा निष्कर्षप्रत तुम्ही आलात तर मग १ मे पासून त्यांना ही ठराविक रक्कम देण्याचे अधिकार मी तुम्हाला देतो.

मी केलेल्या अगदी निरुपद्रवी आणि मामुली कृतीबद्दलही मागे गैरसमज करून घेण्यात आलेले होते आणि म्हणूनच व्यक्तिशः मला जरी ही काळजी घेणे अनावश्यक वाटत असले तरीही सावधगिरी म्हणून ही काळजी घेत आहे. तुम्ही यावर कारवाई करण्यापूर्वी जर रेसिडेंटला याबाबत कळवू इच्छित असाल तर तसे करण्यास तुम्हास मोकळीक आहे. जेव्हा माझ्या अगदी निरुपद्रवी कामाबाबतही गैरसमज करून त्याचा गैरफायदा घेतला जातो तेव्हा मला फारच वाईट वाटते, कारण खरेच मी त्याबाबत फार संवेदनशील आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०२७

उटकमंड

२१ मे १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (व्ही. पी. माधवराव),

आपणास कदाचित स्मरण असेल की, सालवी तालुक्याच्या सेटलमेंट रिपोर्टवर माझा निर्णय देताना मी संबंधित काही अधिकाऱ्यांकडून स्पष्टीकरण मागितले होते. इस्तावास दिलेल्या काही भूभागांबाबत करारनाम्यात निश्चित केल्याप्रमाणे ठराविक जमीन महसूल सरकारला जमा का केला

गेला नाही याबाबत ती स्पष्टीकरणे मी मागितली होती. मी तुम्हालादेखील सांगितले होते की, या निष्काळजीपणाला जबाबदार असलेल्या अधिकान्याचा किंवा अधिकान्यांचा शोध घ्या आणि ते संपूर्ण प्रकरण माझ्यासमोर सादर करा. मी त्याबाबत प्रतीक्षा करत आहे. मात्र अद्यापही ते प्रकरण माझ्यासमोर ठेवण्यात आलेले नाही. कृपया तुम्ही लवकरात लवकर हे संपूर्ण प्रकरण माझ्यासमोर सादर करणार का? आणि ते सादर करण्यास इतका विलंब का झाला त्याची कारणेदेखील त्यासोबत स्पष्ट करा.

अशा प्रकारच्या या दिरंगाईमुळे मला बन्याचदा माझ्या अधिकान्यांवर कारवाई करावी लागते जे मला रुचत नाही. आवश्यकता भासल्यास तुम्ही एखाद्या विशेष माणसाला ते संपूर्ण प्रकरण सादर करण्यासाठी पाठवून घ्या, म्हणजे मी एकदाचा त्या विषयावर माझा अंतिम निर्णय घेऊ शकेन.

मला वाटते सरसुभा श्री. वणीकर यांनी स्वतः जाऊन सदर अहवाल सादर करावा आणि जे कोणते कायदेशीर प्रश्न उद्भवतील त्यावर स्वतःची मते मांडावीत. तुम्ही तुमच्या हाताखाली काम करणान्यांवर चांगले कडक लक्ष ठेवा आणि त्यांच्याकडून कोणत्याही प्रश्नात दिरंगाई होणार नाही याकडे जातीने लक्ष घ्या.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२० २८

उटकमंड
२२ मे १९१५

प्रिय मि. वेस्टर्नगार्ड,

१७ एप्रिल १९१५ रोजी आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल, विशेषतः त्यातील तुमच्या अतिशय प्रेमळ विचारांबद्दल आणि संदेशाबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. मी तुमचा आणि तुमच्या पत्नीचा नमस्कार हर हायनेस यांना आठवणीने सांगितला. आम्ही नेहमीप्रमाणे उन्हाळ्याची सुट्टी व्यतीत करण्यासाठी येथे आलेलो आहोत. माझ्या डॉक्टरांनी मला युरोपला हवापालटासाठी जाण्याचा सल्ला दिला होता. मात्र, तेथील युद्धाची भयानक परिस्थिती लक्षात घेऊन मी यावर्षी उन्हाळ्याच्या सुट्टीसाठी युरोपला जाऊ शकलो नाही.

इकडे आतापर्यंत अगदी अजिबातच पाऊस पडलेला नाही. त्यामुळे हे ठिकाण नेहमीपेक्षा जरा अधिकच शुष्क, कोरडे आणि तांबूस झाले आहे. पावसाच्या अभावामुळे साहजिकच शिकारीचाही योग नाही. त्यामुळे खरे तर आम्ही एका चांगल्या आनंदाला आणि उपयुक्त पर्यायी मार्गाला जणू मुकलो आहोत. येथील संख्येने अतिशय कमी असलेला समाज युद्ध परिस्थितीमुळे अतिशय शांत आहे.

जुलै महिन्याच्या सुरुवातीपर्यंत आम्ही या ठिकाणी असणार आहोत. तेथून त्यानंतर मग आम्ही बडोद्याला परत जाणार आहोत. मला खात्री आहे की, आपला आपल्या मायदेशी जाण्याचा जलप्रवास अगदी सुरक्षित आणि आनंदात पार पडेल. समजा जर तुमच्या मार्गात तुम्हाला बडोद्याला भेट द्यावीशी वाटली तर आपले खूप खूप स्वागत आहे. आपणा दोघांनाही पुनश्च शुभेच्छांसह.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०२९

उटकमंड
२२ मे १९१५

प्रिय लॉर्ड पेंटलॅंड (मद्रासचे गव्हर्नर),

उटकमंड येथील माझे वास्तव्य संपल्यानंतर त्रावणकोरला एक छोटीशी सहल आयोजित करण्याबाबत मी विचार करत आहे.

मी अशी भेट देण्याचे त्रावणकोरच्या महाराजांना आवडेल का? आणि त्या भेटीचे त्यांच्याकडून स्वागत होईल का? याबाबत जरा खातरजमा करून आपण मला कळविले तर मी आपला फार त्रहणी राहील. त्यानंतर याविषयी आपण मला माहिती पाठविली तर माझ्या भेटीची तारीख नक्की करण्यास आणि इतर तयारी करण्यास मला सोयीचे होईल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०३०

उटकमंड
२८ मे १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्ही. पी. माधवराव),

२४ मे च्या तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. प्रशासकीय अहवालाबाबत तुम्ही मांडलेली तुमची मते जराशी संवेदनशील आहेत. मी डिप्रेस्ट क्लासेस (दलित वर्ग) याविषयी संदर्भ यासाठी दिला.

कारण कदाचित तो नजरचुकीमुळे राहून गेला असावा. त्याबद्दलसुद्धा तुमची मते चांगली आहेत. याउपर मला तुमच्या पत्राबाबत अजून काही उत्तर द्यायचे नाही. मी तुम्हाला एक तार पाठविली होती. त्यातील मजकूर असा होता, “कोलनगोड, कोचीन आणि त्रावणकोर येथे जाण्याचा विचार करीत आहे. तुम्ही २० जूनपर्यंत इकडे यावे आणि माझ्यासोबत चलावे महाराज.” मला आशा आहे की, तुम्ही २५ तारखेच्या आधी काही दिवस येऊ शकाल. २५ तारखेला कोलनगोडला निघण्याचे निश्चित केलेले आहे. संपूर्ण सहलीचा एकूण कार्यक्रम तयार करण्याचे काम चालू आहे. तो तयार होताच तुमच्याकडे पाठविण्यात येईल.

आशा करतो, की तुम्ही ठीक असाल. आता जरा पाऊस येऊ लागलाय; पण त्याचे प्रमाण फारच कमी आहे. खरे तर येथे पावसाची नितांत गरज आहे. मि. दातार यांना येण्याची आवश्यकता नाही. मी उद्या अंदाजपत्रक पाहीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२० ३१

उटकमंड
२ जून १९१५

प्रिय महाराज (त्रावणकोर),

आपल्या राज्याला मी देणार असलेल्या भेटीविषयी लॉर्ड पेंटलॅंड यांनी आपणास पत्र लिहिले आहे हे मी जाणतो. मी जुलै महिन्यामध्ये त्रावणकोरला भेट देण्याचा बेत आखला होता. मात्र, मला असे सांगण्यात आले आहे की, जुलै महिना हा काही तिकडे भेट देण्यासाठी फारसा चांगला महिना नाही. म्हणून मी माझी भेट पुढील अधिक चांगल्या व सोयीच्या वेळेपर्यंत पुढे ढकलत आहे. कृपया युवर हायनेस महाराज साहेब मला थोडे मार्गदर्शन करतील का, की त्रावणकोरमधील कोणत्या स्थळांना भेट देणे जास्त चांगले राहील आणि ती ठिकाणे अगदी निवांतपणे पाहण्यासाठी किती दिवस पुरेसे ठरतील? आशा करतो की, आपण मजेत असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०३२

उटकमंड

५ जून १९१५

प्रिय महाराज (म्हैसूर),

यावेळी म्हैसूरच्या जंगलात शिकार करणे मला सोडून द्यावे लागणार आहे. आशा करतो की, मी तुमच्या अधिकाऱ्यांना फार त्रास दिला नसेल. मला शिकारीची संधी देण्याच्या आपल्या इच्छेबद्दल मी खरोखर आपला खूप ऋणी आहे. सध्या मी दुसरा एखादा कार्यक्रम निश्चित करण्याच्या विचारात आहे. मला वाटते की, मी जितका असायला हवा तितका अजून बरा नाही. नर्व्ह्स (Nerves) दुखणं जरा जास्तच आहे. असो, आशा करूया की हे सर्व लवकर थांबेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०३३

उटकमंड

६ जून १९१५

प्रिय कॅप्टन रिग्ग,

विषाणूबाधित हवेचा त्रास झाल्याचे कळल्याने फार वाईट वाटले. मी आशा करतो की, हे दुखणे फार गंभीर स्वरूपाचे नसेल आणि आपण लवकरच यातून पूर्णपणे बरे व्हाल. आपल्या पत्नीला कळविण्यासाठी मी तार पाठविली होती. मात्र, त्या संबंधित पत्त्यावर सापडल्या नाहीत. ती तार मी या पत्रासोबत जोडत आहे. आशा करतो ती तुम्हाला मिळेल. जनरल बर्डवूड यांना मी ती तार तुम्हाला पुढे पाठवायला सांगतो. तुम्ही केलेल्या रजेच्या मागणीला मी मंजुरी दिलेली आहे आणि मला खात्री आहे त्याबाबतची माहिती तुमच्यापर्यंत पोहोचलीही असेल. मिसेस रिंग आणि मुलांकडून आपणास वेळोवेळी खुशालीचा समाचार कळतच असेल, असा मला विश्वास आहे.

इकडे पावसाचे प्रमाण फारच कमी आहे. परिणामी शिकारीचा योग जुळून येत नाही. या महिन्याच्या २५ तारखेला मी येथून कोलेनगोड (Kollengode), त्रावणकोर आणि कोचीनकडे रवाना होणार आहे. जुलै महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत मी बडोद्याला परत येऊ शकेन आणि तोपर्यंत कदाचित तेथील हवामानही जरा थंड झालेले असेल अशी अपेक्षा करतोय. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. असे असले तरी माझा छोटा चिरंजीव अजून बरा असायला हवा. माझ्यासोबत

येथे मि. क्लार्क हे आहेत आणि ते खरोखरच खूप कामाचे आणि उपयोगी व्यक्ती आहेत. या महिन्याच्या १४ तारखेला दिवाण इकडे येणार आहेत. जनरल बर्डवूड हेही रजेवर आहेत आणि अजून दोन महिन्यांनंतर परत येतील. आशा करतो की, तुम्ही लवकर बरे होऊन आमच्यात परत यात.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०३४

उटकमंड

८ जून १९१५

प्रिय युवराज (म्हैसूर),

माझ्या आणि हर हायनेस महाराणीसाहेबांच्या वर्तीने आपणास वाढदिवसाच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा. आपणास प्रदीर्घ व आरोग्यसंपन्न आयुष्य लाभावे अशी आम्ही सदिच्छा देतो. आमच्या आपल्या प्रति असलेल्या प्रेमाचे प्रतीक म्हणून एक छोटीशी भेट आपणाकडे पाठवीत आहे. आशा करतो की, आपण तिचा स्वीकार कराल. भेटवस्तूच्या किमतीपेक्षा तिच्या मागील भावना जास्त महत्त्वाच्या असतात. आपण त्या रकमेतून निदान एखादी छोटी पिन किंवा आपणास आवडेल ती वस्तू खरेदी करावी.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०३५

उटकमंड

१२ जून १९१५

प्रिय राजेसाहेब (कोचीन),

आपणास जर सवड होत असेल तर आपल्या राज्याला भेट देण्याविषयी मी विचार करत आहे. आपल्या राज्याला भेट देऊन तेथील निरनिराळ्या संस्था आणि संपूर्ण राज्य पाहण्याची माझी इच्छा आहे आणि म्हणूनच माझी ही भेट अगदी खाजगी स्वरूपाची ठेवण्याचा माझा मनोदय आहे, जेणेकरून विविध सत्कार समारंभ आणि कार्यक्रमात वाया जाणारा वेळ वाचविला जावा. त्यासंबंधित आमच्या नियोजित कार्यक्रमाच्या रूपरेषेची एक प्रत आपणाकडे पाठवीत आहे. आशा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५७७

करतो की, आमचा हा कार्यक्रम तुम्हालाही अनुकूल असेल. जर समजा तसे नसेल तर कृपया आपणास हवे असलेले बदल सुचवा, म्हणजे त्यानुसार शक्य होत असेल तर मी महाराजांच्या इच्छेनुसार बदल करण्याचा प्रयत्न करीन. आशा करतो की, आपण सर्व खुशाल असाल. आपण परत कधी जाणार आहात?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०३६

उटकमंड

१२ जून १९१५

प्रिय शिवराज सिंग, *

मला नेहमीच आपण देत असलेल्या माहितीबदल आणि विशेषत: ७ जून १९१५ रोजी आपण पाठविलेल्या पत्राबदल आपले खूप आभार मानतो. आपण सध्या बडोद्यात आहात आणि शिवाजीराव यांचा अभ्यासही छान चाललाय हे तुमच्या कालच्या तारेवरून समजले आणि मला फार आनंद झाला. जेव्हा आपली नेमणूक करण्यात आली होती तेव्हा मी माझ्या एका पत्रात शिवाजीराव यास सांगितले होते की, खर्च आणि इतर सर्व घरगुती बाबी आपल्या सल्ल्यानेच पार पाडाव्यात. याचा अर्थ असा होता की, शिवाजीरावांना आपण आपले पाल्य म्हणूनच वागवावे, सांभाळावे. हे सर्व या ठिकाणी मला सांगायचे नव्हते; परंतु आपण सर्व घरगुती बाबी एकत्रित विचारांनीच चालवायला पाहिजे. ज्यावेळी आपणास योग्य वाटेल तेव्हा आपण वेगळा विचार मांडला आणि आपणा दोघांमधील मतमतांतराचा प्रश्न सोडविला. मला वाटते की, मी माझा मुद्दा स्पष्ट केला आहे. काहीही असो आपण भविष्यात अधिक चांगले काम केले पाहिजे.

शिवाजीरावांना पैशांचे व्यवहार हाताळू देऊ नयेत आणि आपण त्यांना मद्यपानाची कोणतीही संधी मिळणार नाही याची दक्षता घ्यावी. तसा प्रतिबंध करावा. जर समजा त्यांचे नोकर त्याबाबत त्यांना सहकार्य करत असतील तर त्यांनी तसे करू नये म्हणून काय करायचे याबाबत तुम्ही तुम्हाला जे योग्य वाटते ते करा. जेवढा या बाबतीत माझा संबंध आहे तेवढे सांगतो की, माझा नेहमीच तुम्हाला पाठिंबा असेल. कृपया हे पत्र शिवाजीरावांना दाखवा म्हणजे ते जरा अधिक जबाबदारीने वागतील आणि सर्व सूचनांचे पालन करण्यास त्यांना मदत होईल. ही अतिशय कठीण आणि त्रासदायक कामगिरी आहे. ज्यात यश मिळण्याची शक्यता फार कमी आहे; पण तरी देखील हे सर्व करावेच लागणार आहे. मला जाणीव आहे की, तुम्हाला हे काम अतिशय अवघड आणि त्रासदायक वाटत असेल. मात्र, तुम्ही हे लक्षात घ्या की, कामाची श्रेष्ठ गुणवत्ता ही त्या कामाच्या काठिण्य पातळीवरच अवलंबून असते. संपूर्ण जगात पाहा, माणसे नेहमी सोप्या सोप्या कामांनाच प्राधान्य देत असतात आणि विशेषत: आपली माणसे याबाबत फार पुढे आहेत.

जे फारच लेचेपेचे, नियंत्रणाच्या शक्तीची कमतरता असलेले समस्यांना तोंड देण्याचे धाडस नसलेले आहेत.

मी परत येर्हपर्यंत तुम्ही तुमच्या या पदाचा कार्यभार नियमितपणे सांभाळणार आहात. मी परतल्यानंतर आपण सवडीने या विषयावर चर्चा करू या. समजा तुम्हाला वाटत असेल की, तुम्हाला मदतीसाठी एखाद्या व्यक्तीची आवश्यकता आहे, तर तुमच्या म्हणण्यानुसार एखाद्याची नेमणूक करण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला जाईल. जर तुम्हाला एखाद्या पंधरवड्यासाठी बाहेर जावे वाटत असेल तर तसेही करण्यास हरकत नसेल. त्या काळात तुमची कामे सांभाळण्यासाठी शिरगावकर यांची नेमणूक केली जाईल. अशा प्रकारच्या केसमध्ये ज्या पद्धतीने कामे हाताळावी लागतील त्यासाठी आवश्यक ती सर्व मुभा देण्यात येर्हल. कार्यातील दृढता ही याबाबत अतिशय महत्त्वाची आणि गरजेची आहे.

आपला विश्वासू सयाजीराव गायकवाड

* कुमार शिवराज सिंग हे सिरमूर (Sirmur) चे राजे यांचे बंधू. सुरुवातीला त्यांना सैन्य विभागात घेतले होते. नंतर A.D.C. मध्ये नियुक्त करण्यात आले. त्यानंतर राजकुमार शिवाजीराव यांचे पालक म्हणून सचिव या पदावर नेमण्यात आले. १९२४ मध्ये ओखामंडल जिल्ह्यात कमिशनर म्हणून त्यांनी काम पाहिले. त्या वेळी ते राजकुमार प्रतापसिंह राजे यांचे पालक म्हणून काम पाहत होते.

२०३७

उटकमंड

१७ जून १९१५

प्रिय आंबेगावकर (कायदेशील सल्लागार, बडोदा),

आपणाकडून खुशाली ऐकून मला नेहमीच आंनद होत होता. आपली प्रकृती ठीक नाही हे ऐकून मला वाईट वाटले. प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे आपण रजेवर आहात असेही समजले. आशा करतो की, आरामामुळे आपल्या प्रकृतीत नक्कीच सुधारणा होईल. माझी अशी इच्छा असते की, आपण आणि आपल्या दर्जाच्या इतर अधिकाऱ्यांनी मला खाजगी पत्रे लिहायला हवीत. या महिन्याच्या २५ तारखेला मी येथून निघून जुलै अखेरपर्यंत बडोद्याला पोहोचणार आहे.

गणपतराव, मनूभाई आणि इतर सर्व मंडळींना माझा नमस्कार सांगा. १४ तारखेला दिवाणसाहेब येथे पोहोचलेत. त्यांची तब्येत चांगली आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५७९

प्रिय महाराज (होळकर, माथेरान),

या महिन्याच्या २५ तारखेला मी कोलनगोड, कोचीन आणि त्रावणकोर येथे जाण्यासाठी येथून निघणार आहे. तुमच्या पत्तीने येथून निघण्याचा बेत आखलेला आहे आणि मला सांगण्यात आलेय की, १ जुलैपर्यंत पोहोचू. त्यांच्यासोबत आम्ही आलेलो आहोत आणि गेल्या दोन दिवसांपासून त्या आमच्या सोबत आहेत. मुले आणि त्या मजेत आहेत. त्यांच्या अभ्यासाबाबत आणि मुलांबाबत मी विचारपूस केली. बाळासाहेबांची प्रगती योग्य दिशेने सुरु आहे, त्यांचा अभ्यासही चांगला चालू आहे. त्यांनी मला त्यांची टिपणी दाखविली, ते हव्हूहव्हू शिस्तशीरपणा शिकतील. अजून ते फारच लहान आहेत. ते खरच खूप छान आणि सुंदर आहेत. मी हर हायनेस यांच्याशी थोडे मोकळेपणाने बोललो आणि त्यांना आणि मामीसाहेबांना सांगितले की, दिवसातले किमान काही तास अभ्यासासाठी नक्की द्या. मी हेही स्पष्टपणे सांगितले की, जोपर्यंत तुम्ही शिकणार नाही तोपर्यंत मी त्यांची भेटच घेणार नाही. मला आशा आहे की, तुम्ही त्यांना अभ्यासासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या सोयीसुविधा उपलब्ध करून द्याल, जेणेकरून त्यांना त्यांचा वेळ अधिक उपयुक्तपणे वापरता येईल. माझे असे मत आहे की, अजून जास्त ज्ञान मिळाल्यास त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक सुयोग्य व निराळे होईल. आपल्या स्नियांना शिक्षण देणे हे आपले नैतिक कर्तव्य आहे. आपल्या देशातील लोकसंख्येचा अर्धा भाग हा स्निया आहेत आणि त्यांच्याशिवाय आपण कोणतीच गोष्ट अधिक चांगल्या तर्हेने पूर्ण करू शकत नाही. मी शब्द देतो की, मी त्यांच्यासाठी काही पुस्तके पाठवून देईन. याच विषयावर आज मी तुमच्या डॉक्टरांशीही बोलणार आहे. आशा आहे की, यास तुमची काही हरकत नसेल. आपण खुशाल असाल अशी आशा करतो. माथेरानचा तुमचा मुक्काम कसा काय झाला?

धैर्यशीलरावांची तब्बेत बरी नाही. ते उद्या बडोद्याला जाता जाता म्हैसूरला येणार आहेत. तेथे ते एखादा आठवडाभर मुक्काम करतील. त्यानंतर कदाचित पुण्यात थांबतील, तोपर्यंत मी त्यांना येऊन भेटेन.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

२०३९

उटकमंड

२२ जून १९१५

प्रिय चंद्रावती महाराणी (इंदौर, उटकमंड),

आपण काल पाठविलेल्या पत्राबदल आणि त्याच्या सोबतच्या लेखांबदल आपले खूप आभार. मी आपणास आणि आपल्या जिवलगास सर्व प्रकारचे सुख आणि मानसन्मान मिळावा अशी सदिच्छा व्यक्त करतो, तसेच त्यांनी उच्चशिक्षित होऊन स्वतःची आणि इतरांची कर्तव्ये चांगल्या प्रकारे समजून घ्यावीत अशीही शुभेच्छा व्यक्त करतो. व्यवस्थित आणि योग्य ज्ञान असल्याशिवाय कोणतीच व्यक्ती उपयुक्त होऊ शकत नाही. किंबहुना एक चांगली मानवनिर्मिती म्हणून आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासही ती उपयुक्त ठरू शकत नाही. तुम्ही स्वतः शिक्षण घेण्याचा निर्धार केला हे ऐकून मला खरेच खूप आनंद झाला. त्यामुळे केवळ तुमचेच नव्हे तर इतर अनेकांचे जीवन आनंदी होणार यात शंकाच नाही. तुम्हाला उच्चशिक्षित झालेले पाहून मला स्वतःला खूप अभिमान आणि आनंद होणार आहे. आपल्या शिक्षणात मी रुची घेत राहीन.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

२०४०

उटकमंड

२४ जून १९१५

प्रिय मनूभाई (हुजूर कामदार, बडोदा),

आपले पत्र आणि विशेषतः त्यातील मजकूर वाचून मला आनंद झाला. उद्या मी कोलेनगोडला जाणार आहे. पाऊस पडायला लागल्यापासून इथल्या वातावरणात बरीच सुधारणा झाली आहे. तुम्ही आणि बाकी सर्व मंडळी मजेत असाल अशी आशा करतो. तुम्ही कृपया अंबेगावकरांना भाषांतरासाठी एक पुस्तक मिळवायला सांगाल का? कॉर्नेल विद्यापीठातील तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक फ्रेंच थिली यांनी लिहिलेल्या त्या पुस्तकाचे नाव 'तत्त्वज्ञानाचा इतिहास' असे आहे. माझी अशी इच्छा आहे की, त्या पुस्तकाचे अतिशय सोप्या भाषेत भाषांतर केले जावे. त्यातील तांत्रिक शब्दांच्या व्याख्या प्रत्येक प्रकरणात किंवा मग शेवटी देण्यात याव्यात. ते भाषांतरित पुस्तक आपल्या स्वदेशी शाळांमधून अभ्यासासाठी ठेवावे. पुस्तक अंतिमतः मंजूर होण्यापूर्वी तुम्ही आणि पुस्तक समितीने ते भाषांतर संमत करावे. मी अपेक्षा करतो की, या कामी अजिबात दिरंगाई होऊ नये. ते पुस्तक कदाचित तुम्हाला मुंबईला मिळेल.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५८९

प्रकाशक - लंडन, - जी. बेल अॅण्ड सन्स लि., न्यूयॉर्क, - हेन्री हॉन्ट आणि कंपनी

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०४१

राज्य अतिथी गृह, त्रिवेंद्रम
१५ जुलै १९१५

प्रिय लॉर्ड पेंटलॅंड (मद्रासचे गव्हर्नर),

आज मी कोमट्टलम (Comtallum) कडे निघणार आहे. तेथे काही दिवस मुक्काम करणार आहे. आमची ही सफर अतिशय उत्तम व आनंददायी झाली. मी आणि महाराणीसाहेब आम्ही दोन हत्तीची शिकार करण्यात सुदैवी ठरलो. महाराणीसाहेबांना त्यातून बरेच काही मिळाले. मला तुमचा देश अतिशय संपन्न, वैविध्यपूर्ण सुपीक आणि साधनसामग्रीने परिपूर्ण असा वाटला. त्यातील राज्य अतिशय प्रागतिक असून, त्यात अनेक सुसंस्कृत अशा संस्था आहेत. सर्वच जण आमच्याशी फार अगत्याने वागले. हे सर्व ऐकून आपणास निश्चितच आनंद होईल, असे मला वाटले. आमच्या या सहलीबाबत आपण जे काही केले त्याबद्दल खूप आभार मानतो. आपण उभयतास आमच्या दोघांकडून पुनश्च शुभेच्छा देतो आणि आशा करतो की, आपण आणि इतर सर्व मंडळी सुखरूप असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०४२

कुट्टलूम
१९ जुलै १९१५

प्रिय राजेसाहेब (कोलेनगोड),

आमच्या आपणाकडील वास्तव्याच्या काळात आमचे जे खास आदरातिथ्य केले आणि जो खेळीमेळीचा पाहुणचार केला त्याबद्दल मी माझ्या आणि महाराणीसाहेबांच्या वतीने आपले मनःपूर्वक आभार व्यक्त करतो. तुम्ही आणि तुमच्या परिवारातील महिला वर्गाने आमचे जे जोरदार स्वागत केले ते आमच्या जीवनातील अतिशय मौल्यवान आठवणींमध्ये कायमस्वरूपी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५८२

स्मरणात राहील. आपण आणि आपले कुटुंबीय यांचे आमच्या विशेष अतिथीच्या रूपाने बडोद्यामध्ये स्वागत करायला आम्हाला खरेच खूप आनंद होईल. खात्री बाळगा की, हा भेटीचा योग लवकरच येणार आहे. मला यापूर्वीच आपणास पत्र लिहायचे होते; परंतु वेळच मिळू शकला नाही.

एकदा आपण कोलेनगोडच्या शाळेकडे जात असताना आपले जे बोलणे झाले होते ते माझ्या चांगले लक्षात आहे. आपणास लवकरच २, २५० रुपयांचा धनादेश पाठविण्याबाबत मी कॅप्टन निंबाळकर यांना सांगत आहे.

मला वाटते त्यातून राजांच्या हायस्कूलसाठी दोन पारितोषिके देता येऊ शकतील. त्यापैकी एक पारितोषिक मुलींसाठी असावे आणि ते महाराणी (चिमणाबाई गायकवाड) पारितोषिक म्हणून द्यावे. दुसरे पारितोषिक मुलांसाठी असावे आणि ते महाराज (सयाजीराव गायकवाड) पारितोषिक या नावाने देण्यात यावे. यापैकी २००० रुपयांच्या रकमेची गुंतवणूक करावी आणि त्यातून येणाऱ्या व्याजातून पारितोषिके देण्यात यावीत. उरलेली २५० रुपयांची रक्कम ज्या खाजगी शाळेतील विद्यार्थीनीने मलबार नृत्य केले होते त्या शाळेसाठी देणगी म्हणून द्यावे.

मी आपणास ही जी काही तसदी देत आहे त्याबद्दल आपण मला माफ कराल अशी अपेक्षा करतो. या महिन्याच्या २१ तारखेला आम्ही येथून बंगलोरला जाणार आहोत. आशा करतो की, आपण सर्व मजेत असाल. आपणास आणि आपल्या कुटुंबियांस पुनश्च एकदा आमच्या वतीने शुभेच्छा देतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०४३

मकरपुरा राजवाडा, बडोदा
१० ऑगस्ट १९१५

प्रिय नवाबसाहेब (पालनपूर),

आपण पाठविलेल्या पत्रांबद्दल आणि तारेबद्दल धन्यवाद. मला असे वाटले होते की, मी तुमच्या तारेला उत्तर दिलेले आहे. मात्र, कदाचित तो माझा गैरसमज झालेला होता. त्या पत्रांना मी उत्तर देऊ शकलो नाही, कारण की मी त्या दरम्यान प्रवासात होतो. धैर्यशीलरावांची तव्येत आता चांगली आहे. सुदैवाने एका अपघातातून ते बालंबाल बचावले, फारशी इजा न होता. आम्ही दक्षिण भारतातील आमच्या सहलीचा अगदी मनमुराद असा आनंद लुटला. आपल्यापेक्षा तो प्रांत आम्हाला बराच निराळा वाटला; परंतु तो खूपच सुपीक आणि सुंदर आहे. सध्या इकडे पाऊस अतिशय उत्तम प्रमाणात पडत आहे. असाच पाऊस कडी आणि पालनपूरमध्येही पडावा अशी आशा मी व्यक्त करतो. तुम्ही तुमच्या मुलांना मी आठवण काढली म्हणून सांगा. आशा करतो की, आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५८३

२०४४

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१३ ऑगस्ट १९१५

प्रिय शिवाजीराव,

तुम्ही अमरेलीहून १० ऑगस्टला पाठविलेले पत्र मला मिळाले. मला आशा आहे की, ते पत्र जेव्हा लिहिले तेव्हा तुम्ही ठीक होता. मी सुचविले म्हणून तुम्हाला तुमच्या पत्नीला घेऊन जाण्याची तर नाहीच नाही. तुमच्या पत्नीची तिकडे जाण्याची इच्छा आहे असे मी गृहीत धरले होते आणि मला असे वाटले की, तेथील चांगल्या हवामानात राहणे त्यांना मानवेल. कदाचित माझा हा विचार चुकीचा असेल. तुम्हास माझ्यामुळे झालेल्या गैरसोयीबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो. तुमच्या पत्रातील इतर मुद्यांवर काही उत्तर देण्याची मला वाटते गरज नाही.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

२०४५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ ऑगस्ट १९१५

प्रिय राजेसाहेब, (कोलेनगोड),

आपल्या २७ जुलैच्या पत्रावरून समजले की, आपणास जरा अस्वास्थ्य आहे. खरेच हे ऐकल्यानंतर मला फार वाईट वाटले. आतापर्यंत आपणास बरे वाटायला लागले असेल अशी आशा करतो. आम्ही देत असलेल्या दोन पारितोषिकांचे रूपांतर शिष्यवृत्तीमध्ये करण्याचा आपला प्रस्ताव मला मान्य आहे. खरे तर या नितांत उपयुक्त अशा सूचनेबद्दल मी आपला खूप आभारी आहे, कारण असे केल्यामुळे त्या रकमेवरील व्याजातून येणाऱ्या पैशांचा उपयोग अधिक चांगल्या तर्फ्हे होणार आहे. आपण या शिष्यवृत्तीच्या नियमांचा मसुदा बनविण्यासाठी आणि त्यांचे अधिक उपयुक्त पद्धतीने लोकार्पण करण्यासाठी जी तसदी घेत आहात त्यातून खरेच तुमचा चांगुलपणा दिसून येतो, त्याबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद.

मुख्याध्यापकांच्या माहितीसाठी ते नियम त्यांच्याकडे द्या. मला वाटते दर महिन्याला द्यावयाची चार रुपयांची शिष्यवृत्ती कदाचित फारच कमी होईल. म्हणून प्रत्येक शिष्यवृत्ती प्रतिमाह किमान पाच रुपये इतकी ठेवावी. बंगलोरमध्ये आपली भेट होऊ शकली नाही. त्यामुळे माझी जरा निराशाच झाली होती. असे असले तरी आपण डिसेंबर महिन्यात बडोद्याच्या भेटीसाठी येण्याचे जे वचन दिलेले आहे त्यामुळे मी आनंदित आहे. आपल्या आईची आणि भगिनीची तब्बेत उत्तम

असेल अशी आशा करतो. पुनश्च एकदा माझ्या आणि महाराणीसाहेबांच्या वर्तीने आपणास अभिवादन !

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०४६

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१५ सप्टेंबर १९१५

प्रिय राजकुमार जयसिंहराव,

सध्या तुमच्यासोबत असलेले डॉ. वाय. क्ही. मोडक यांची अशी इच्छा आहे की, त्यांच्या सध्याच्या पदावरून त्यांना कार्यमुक्त करून पुन्हा पूर्वीच्याच वैद्यकीय विभागात नेमणूक द्यावी. मी त्यांना सांगितले की, तुम्ही तुमची ही विनंती लेखी स्वरूपात द्या आणि राजकुमारांच्या मार्फत ती माझ्यापर्यंत येऊ द्या. त्या सूचनेप्रमाणे त्यांनी मला १३ तारखेला एक आणि १४ तारखेला एक अशी दोन पत्रे पाठविली. त्यांना सदर सेवेतून मुक्त करावे की नाही याबाबत कदाचित तुम्ही तुमचे मत मांडलेही असेल, त्यामुळे माझ्या निर्णयाचा मार्ग सुकर होईल. असे असले तरीही कदाचित तो माझा गैरसमजही असेल की, त्यांना सेवामुक्त करण्याबाबत तुमचा काही आक्षेप नसेल. अशा परिस्थितीतच फक्त मी त्यांना वैद्यकीय विभागात परत जाण्याविषयी सांगेन. त्यांच्या जागेवर तुम्हाला दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीची नेमणूक करावयाची आहे का, या प्रश्नावर आपण स्वतंत्रीत्या विचार करू.

आपला प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

२०४७

मसुरी
२० सप्टेंबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्ही. पी. माधवराव),

अत्यंत दूरच्या आणि थकवा आणणाऱ्या प्रवासानंतर काल दुपारी आम्ही येथे पोहोचलो. असो. येथील हवामान थंड आणि अतिशय प्रसन्न आहे. मध्य भारतातील काही भागांतसुद्धा पुरेशा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५८५

प्रमाणात पाऊस पडलेला नाही आणि लोकांना वाटतेय की, यावर्षी पीक फारसे येणार नाही. भाटेंच्याबद्दल आपले जे काही थोडेफार बोलणे झाले होते ते तुम्हास आठवत असेल. त्यांच्या प्रकरणावर योग्य तो निर्णय होऊन ते आता मिटले आहे. भाटे जर बडोद्याच्या सेवेत कार्यरत राहू इच्छित नसतील तर त्यांच्यासमोर गुडघे टेकवून त्यांना विनंती करण्याची तुम्हाला काही एक आवश्यकता नाही असे मी तुम्हाला सांगतो. मी अजूनही माझ्या मतावर ठाम आहे. रडत शिपाई घोड्यावर बसविणे हे खुद त्याच्यासाठी आणि इतरांसाठीही गैरसोयीचेच असते. कदाचित भाटेना आधीच ठरविल्याप्रमाणे इंदोर संस्थानात आतापर्यंत पदही मिळाले असेल, म्हणून त्यांना जर जायचेच असेल तर खुशाल जाऊ द्या. जरी आपण त्यांना राज्याच्या खर्चातून काही प्रशिक्षण दिलेले आहे तरी हरकत नाही, जाणारच आहेत तर जाऊ द्या. मात्र भविष्यात आपण जास्त व्यावहारिक राहून त्यासंबंधी करारच करून घेत जाऊ. माणसांना पैसे खर्च करून राज्याने प्रशिक्षण द्यायचे आणि त्यांनी मात्र स्वतःच्या फायद्याकरिता राज्याला अडचणीत टाकून नोकरी सोडायची हे बरे नाही.

तुम्ही जिल्ह्यातच आहात की नाही याबाबत मला जरा शंका होती. मि. निंबाळकरांचे कौटुंबिक सहायक या ऐवजी मि. घाणेकरांना मला दुसरीकडे उपयोगात आणावयाचे आहे. असो. यासंबंधी जेव्हा निश्चित टिपण माझ्यापर्यंत पोहोचेल तेव्हा मी त्याबाबत लिहान. मला वाटते निंबाळकर तसे टिपण पाठविणार आहेत. माझी अपेक्षा होती की, श्री. घाणेकरांची गुणाजीराव निंबाळकरांचे सहायक म्हणून बदली करताना तुम्ही मला विचारायला हवे होते. तुम्ही केलेल्या सचिवांच्या योजनेची माहिती मिळण्याची मी प्रतीक्षा करीत आहे. हुजूर कार्यालयामध्ये जी पुनर्रचना करण्याची आवश्यकता आहे त्याबाबत मला जरा अभ्यास करावयाचा आहे. आशा करतो की, आपली तब्बेत चांगली असेल आणि आपण आनंदात असाल. दुष्काळ निवारणाचे कामदेखील चांगले चालले असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०४८

मसुरी
२० सप्टेंबर १९१५

प्रिय जनरल बर्डवुड,

बडोद्याला परत जाण्यापूर्वी तुमच्या सेवानिवृत्तीविषयी तुम्ही मला आठवण करून द्या, म्हणजे इंग्लंडमध्ये तुम्हाला तुमची वैयक्तिक तयारी करण्यासाठी त्या निर्णयामुळे वेळ मिळेल. मला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५८६

वाटते की, आता तुम्हाला सेवानिवृत्ती स्वीकारण्याची परवानगी द्यावी. त्यासंबंधी आदेश पारित करण्यापूर्वी तुम्हास काही मुद्रे मांडायचे असतील तर अवश्य मांडा. यानंतर तुमचा सहवास लाभणार नाही याचे मला फार वाईट वाटतेय; पण हरकत नाही, आम्ही नेहमी तुमची आठवण काढूच हे निश्चित आहे. तुमच्या प्रामाणिक वर्तणुकीमुळे तुम्ही माझा हा विश्वास संपादन केला होता.

अतिशय प्रदीर्घ आणि गर्मीतील कंठाळवाण्या प्रवासानंतर आम्ही येथे पोहोचलो आहोत. काही काळापासून या घरात कुणीच राहत नसल्यामुळे घराच्या खिडक्या जाम झाल्या आहेत. त्यामुळे पुरेशी खेळती हवा येणे शक्य होत नाही. खरे तर हे घर शहरापासून फारच दूर आहे. मात्र असे असले तरी तेथील निसर्गसौंदर्य अप्रतिम आहे. कदाचित नंतर मला तुमच्या सहकाऱ्याच्या* मदतीची खाजगी कामासाठी गरज पडेल. आशा करतो की, आपण मजेत असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* कर्नल आर एस. परब.

२०४९

मसुरी
२४ सप्टेंबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (क्ही. पी. माधवराव),

मी मनुभाईना त्वरित इकडे येण्याविषयी सांगितले आहे. मला असे सांगण्यात आले आहे की, जेव्हा केव्हा कौन्सिलचा एखादा सदस्य गैरहजर असतो तेव्हा स्टॅंडिंग ऑर्डरअंतर्गत श्री. निंबाळकर त्या सदस्याची जागा घेतात. काहीही असो, यावेळी मात्र श्री. मनुभाईच्या अनुपस्थितीमध्ये श्री. वणीकर हे कौन्सिलचे सदस्य म्हणून काम पाहतील आणि श्री. वणीकर यांच्या गैरहजेरीमध्ये त्यांचे काम श्री. दातार हे पाहतील. हुजूर कामदार विभागाचा कार्यभार श्री. अंबेगावकर यांच्यावर सोपवावा, कारण त्यांना त्या कार्यालयातील कामकाजाची तोंडओळख आहे. कायदेशीर सल्लागाराच्या कामाव्यतिरिक्त इतर विभागांतील कामे तात्पुरत्या स्वरूपात नायब दिवाण गणपतराव गायकवाड यांच्याकडे किंवा मग जयसिंहरावांकडे सोपविण्यात यावीत.

मला वाटते की, सर्वच आदेश किंवा जर समजा ते जरा जास्तच होत असतील तर मग सर्व महत्त्वाचे समजले जाणारे आदेश जयसिंहरावांच्या स्वाक्षरीने पारित केले जावेत आणि त्यावरती गणपतराव गायकवाड यांची प्रतिस्वाक्षरी (Countersign) असावी. जर एखाद्या बाबतीत त्यांचे काही मतभेद असेल तर ते प्रकरण तुमच्यासमोर ठेवले जावे. जोपर्यंत जयसिंहराव अपेक्षित बदलांना मान्यता देत नाही तोपर्यंत तुम्ही त्या प्रकरणात लक्ष घालावे. ही सर्व व्यवस्था जनतेच्या हितासाठी केली जावी म्हणजे एखाद्या वेळी जयसिंहरावांच्या कमी अनुभवामुळे जर एखादी चूक पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५८७

झालीच तर तिच्यामुळे काही मोठी हानिकारक स्थिती निर्माण होऊ शकणार नाही. आपणास जर आवश्यक वाटत असेल तर आपण गणपतरावांना एक गोपनीय लिखित आदेश देऊन त्यांनी करावयाच्या प्रतिस्वाक्षरीच्या (Countersign) जबाबदारीविषयी त्यांना माहिती घ्या, तसेच त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेतील जयसिंहरावांची रुची आणि जबाबदारीचे भान कमी होणार नाही याचीही काळजी घ्या. असो. मला तर यामध्ये सर्वोत्तम बाब ही वाटते की, त्या दोघांच्या ज्ञान आणि अनुभवांच्या समन्वयातूनच एखादा आदेश पारित झालेला जास्त उपयुक्त व योग्य राहील. गणपतराव हे फार जबाबदार आहेत आणि त्यांच्यावर सोपविलेल्या निरनिराक्ष्या विभागांची जबाबदारी ते अतिशय उत्कृष्टपणे पार पाडू शकतात. माझी अशी अपेक्षा आहे की, गणपतराव आणि जयसिंहराव या दोघांनी मिळून महिन्याच्या शेवटी मला कामाबाबत अहवाल देऊन त्यात नोंदवावे की, त्यांच्यावर सोपविलेली कामाची जबाबदारी फारच जास्त आहे की कसे. तुमच्या अनुभवातून तुम्हाला समजा असे वाटले की, काही बदल करणे निकटीचे आहे, तर तशा प्रकारचा सल्ला देण्याबाबत तुम्हाला माझ्याकडून पूर्णपणे मोकळीक आहे.

मी मागे भाटेंच्याबदल पत्र लिहिले होते आणि तारही पाठविली होती, कारण तो विषय माझ्या डोक्यात होता, बाकी दुसरे कोणतेच कारण नव्हते. ते फार क्षुल्लक प्रकरण आहे आणि मला वाटते त्यासाठी उगाच फार वेळ आणि लक्ष देण्याची आवश्यकता नाही.

हे ठिकाण मला अतिशय मंद (dull) वाटते. इथले हवामान कधी ढगाळ, कधी धुक्याचे तर कधी पावसाळी असते. मला आशा आहे की, तुम्ही लवकर जिल्हांच्या दौऱ्यावर जाणार असाल. दोन प्रांतांमधील टंचाईबाबत कार्यक्रमाचे नियोजन, तसेच संभाव्य खर्चाच्या बाबतीत शक्य तितक्या लवकरात लवकर माझ्याकडे माहिती पाठवा. मला गणपतरावांनी सांगितले की, ते कृषी विभागाची पाहणी करत होते. त्यांनी ती पाहणी पूर्ण करावी आणि त्यासंबंधीचा अहवाल सरकारसमोर माहितीसाठी आणि आदेशासाठी सादर करावा. त्यानंतर इतर विभागांच्या पाहणीचे कामही हाती घेऊ शकतात, जसे की वाणिज्य विभाग. माझ्या मते श्री. दातार हे त्यांच्या विभागासाठी अत्यंत उपयुक्त असे काम करत आहेत. ते खरेच फार जबाबदार व्यक्तिमत्त्व आहे. या विरोधात तुम्हाला जर समजा काही मुद्दे मांडायचे नसतील तर माझी अशी इच्छा आहे की, त्यांच्या मासिक पगारामध्ये १०० रु. (शंभर रुपयांची) वाढ करण्यात यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५०

मसुरी
३ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय शिरगावकर,

मला विचारल्याशिवाय मुंबईला जाऊ नका म्हणून मी वारंवार जयसिंहरावला बजावले होते. तरीही त्यांनी तुम्हास दाखविले की, त्यांच्या मुंबईला जाण्यास माझी संमती आहे. तुम्ही त्यासाठी म्हणजे तेथे गैरहजर राहिल्याबदल त्यांच्या भत्याचे पैसे कापून घ्या. जेव्हापासून मी बडोदा सोडलेय तेव्हापासून दोन वेळा ते मुंबईला गेलेत. काही अप्रत्यक्ष बाबीशिवाय मला याबाबत काहीही माहिती नाही. अशा प्रकारची कठोर कारवाई करण्यासाठी त्यांनी मला बाध्य केले आहे. ते टाळता आले असते तर मला आनंदच वाटला असता. प्रचंड सर्दीमुळे महाराणीसाहेब अंथरुणातच पडून आहेत आणि त्यांना घबराट झाल्यासारखे होत आहे. आशा करतो की आपण खुशाल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५१

मसुरी
३ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मनुभाई,

तुमच्या पत्राबद्दल तुमचे खूप खूप आभार. बडोद्यात पडलेल्या थोड्याफार पावसामुळे कापसांचे पीक वाचविले जाऊ शकते हे समजल्यानंतर मला फार आनंद झाला. अमरेलीत पाऊस कसा काय आहे? येथे बन्याचदा नुसतेच ढग येतात, पाऊस क्वचितच पडतो. मला नाही वाटत की, इकडे आपल्यासारखा पावसाचा अभाव असेल. हवामान छान आहे, मात्र हे ठिकाण शहरापासून फारच दूर आहे. मला हे ठिकाण जरा कंटाळवाणेच वाटते. त्यामुळे वेळ जाता जात नाही. फार कठीण काम न करण्याबाबत मी काळजी घेईन. मात्र, अशा प्रकारच्या निस्तेज ठिकाणी एखाद्याला विश्रांतीचा फारसा आनंद उपभोगता येणे जरा अशक्यच आहे.

मला बन्याच काळापासून आणि सध्याही काय महत्वाचे वाटतेय, तर स्वतःला बिनकामाच्या आणि बिनमहत्वाच्या कामांपासून आणि इतर गोष्टींपासून दूर ठेवणे. वेगवेगळ्या विभागांची नानाविध कामे खरे तर मला माझ्या धोरणांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष देण्यापासून दूर ठेवत होती. त्यामुळे बरेच नुकसान झालेय. त्याबाबत माझ्यासमोर फक्त एकच पर्याय उरला होता की, मी माझे काम एखाद्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर सोपवून स्वतःला पूर्णपणे त्या समस्येचा

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५८९

सखोल अभ्यास करण्यासाठी वाहून घ्यावे. हे मी तेव्हाच करू शकतो, जेव्हा माझ्या मित्राकडून मला तसे करण्याचे स्मरण करून दिले जाईल. असे केल्याने मी अधिक चांगल्या पद्धतीने काम करण्यास पात्र होईल.

सध्या तुम्ही दिवाण कार्यालयाच्या कामकाजामध्ये व्यस्त आहात. त्यामुळे मी तुम्हास व्यत्यय आणणार नाही त्याएवजी दुसऱ्या कुणाला तरी काही दिवस इकडे येण्यासाठी सांगेन. बडोद्यातील महाजनांनी अनावश्यक खर्चाच्या वाढीला समर्थन दिले नाही हे ऐकून मला आनंद झाला. मी अगोदरच तुम्हास जयसिंहरावबद्दल तार पाठविली होती. ते मुंबईत किती दिवस होते? आशा करतो की, तुम्ही आणि तुमचे कुटुंबीय आनंदात असाल. जसे तुम्ही नेहमीच मला पत्र पाठवीत आलाय, तसेच यापुढेही सातत्याने लिहीत जावे. अंबेगावकर आणि गणपतराव यांना मी आठवण काढली म्हणून सांगा. ते दोघे देखील मला अगदी मोकळेपणाने पत्र लिहू शकतात आणि नेहमीच ती पत्रे दुकानाबद्दलच असावीत असे काही नाही. नेहमी संपर्क न ठेवल्यामुळे किंवा नेहमी पत्र न लिहिल्यामुळे आपण स्वतःच स्वतःला निरुपयोगी बनवत असतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५२

मसुरी
४ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय केरशापजी (बडोद्याचे माजी दिवाण),

बराच काळ मी आपणास पत्र लिहिलेले नाही, म्हणूनच आता ते लिहिताना मला आनंद होत आहे. आमचा इथला मुक्काम अद्याप तरी काही फारसा आनंदायक वाटत नाही. मला काही दिवसांपासून सर्दी आणि तापाचा त्रास होत आहे. सध्या महाराणीसाहेबदेखील याच तक्रारीमुळे अंथरुणात पडून आहेत. असो. आज त्यांना जरा बरे वाटत आहे. इथले हवामान छान आणि थंड आहे, मात्र पाऊस काही थांबलेला नाही. त्यामुळे वातावरण जरा ओलसर, ढगाळ आणि एकंदरीत उदास आहे. मी ऐकलेय की बडोद्यात फारच ऊन आहे. तुम्ही मला भेटण्यासाठी बडोद्यात आलात आणि काही दिवस तेथे मुक्काम केला तर मला खूप आनंद होईल. आपली, आपल्या पत्नीची आणि इतर आप्तजनांची तब्येत उत्तम असेल अशी आशा करतो. आपल्या पत्नीस माझा नमस्कार सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५३

मसुरी
५ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय पुतणे (श्रीमंत गणपतराव गायकवाड),

तुम्ही पाठविलेल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आमचा येथील मुक्काम अद्याप तरी काही फारसा सुखकारक आहे असे म्हणता येत नाही. मागील काही दिवसांपासून मला खूपच सर्दी आणि ताप आहे. तसेच गेल्या तीन दिवसांपासून महाराणीसाहेबदेखील अंथरुणातच पडून होत्या. त्यांना आज जगसे बरे वाटत आहे. हे घर शहरापासून खूप दूर आणि खूपच ओलसरपणा असलेले आहे. तुम्ही कृषी विभागाच्या तपासणीचे काम पूर्ण केले हे ऐकून मला फार आनंद झाला. यानंतर तुम्ही उद्योग विभागाच्या तपासणीचे काम हाती घ्याल, अशी मी आशा करतो. सर्वच हुजूर कार्यालयांचे नियमितपणे परीक्षण व्हायला हवे असे मला वाटते. तुमच्याकडे अजून जास्त पाऊस पडला की नाही? तुम्ही आणि बाकी सर्व मंडळी मजेत असाल अशी आशा करतो.

आपला प्रेमळ काका
सयाजीराव गायकवाड

२०५४

मसुरी
६ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब (व्ही. पी. माधवराव),

आमचा येथील मुक्काम काही फारसा आनंददायक नाही. आम्ही दोघेही सर्दी आणि तापाने त्रस्त आहोत. हर हायनेस महाराणीसाहेबांना अजूनही बरे वाटत नाही. मला वाटते की, तुम्ही माझ्या भेटीसाठी इकडे यावे, कारण मला काही महत्वाच्या बाबीसंबंधी तुमच्याशी चर्चा करायची आहे. जर समजा येथे तुमच्या निवासाची व्यवस्था करणे शक्य झाले नाही तर मग मी तुम्हाला इकडे बोलाविण्याचा विचार सोडून देईन. मात्र, जेव्हा मी परत येईन तेव्हा तुम्ही मला आपल्या चर्चेबाबत स्मरण करून द्या. मला अजिबातच बरे वाटत नाही. उलट माझी प्रकृती आणि एकूणच मनःस्थिती अधिकच वाईट झाली आहे असे मला वाटते. म्हणूनच तुमच्याशी त्या प्रकरणावर चर्चा करावी अशी माझी भावना आहे.

मला खात्री आहे की, तुमचा काही जिल्हांमध्ये काढलेला दौरा चांगला आणि बराच व्यस्त असा झाला असेल आणि जनतेच्या मदतीसाठी आवश्यक त्या सान्याच गोष्टी केल्या गेल्या असतील. दुष्काळग्रस्त जिल्हांमध्ये परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या खर्चाविषयी माहिती जाणून घेण्यास मला नक्कीच आवडेल. त्यासाठी आखण्यात येणारा एकूण कार्यक्रम

आणि एकूण पैशांची आवश्यकता यांचा एक आराखडा तयार करून त्यास मंजुरी प्राप्त करून घ्यावी. आशा करतो की आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५५

मसुरी
७ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मि. जॉर्डन (ग्वालहेरचे रेसिडेन्ट),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. वास्तविक पाहता त्याचे उत्तर मी याआधीच द्यायला हवे होते, मात्र इकडे आल्यामुळे आणि येथे आल्यापासून आजारीच असल्यामुळे ते शक्य झाले नाही. माझ्या छोट्याशा सैन्यदलाला मी भरतीच्या कामात मदत करण्यासाठी परवानगी दिली आहे आणि काही सैनिकांना युद्धभूमीवर पाठविण्याचीदेखील परवानगी दिलेली आहे. भारत सरकारला मी बरेच घोडेदेखील पुरविलेले आहेत. तुम्हाला जर हवी असेल तर मी नंतर त्या घोड्यांची किंमत किती होती याचीदेखील माहिती तुम्हास पाठवून देईन. मी राजा आणि राणीच्या निधीसाठी एकूण पाच लाखांची वर्गणी भरलेली आहे. अजून एक लाख रुपयांची नंतर देणार आहे. अजूनही काही छोटी-मोठी वर्गणीदेखील भरलेली आहे; परंतु सध्या येथून त्याबाबत मला तुम्हास निश्चित माहिती सांगता येणार नाही.

तुम्ही आणि महाराजसाहेब शिमल्यात होता काय? आपण पुन्हा कधी भेटू शकतो? आपणास भेटण्यास आणि माझ्या अनुभवांची देवाणघेवाण करण्यास मला खरेच खूप आवडेल. मागील पाच वर्षांपासून मी ज्या उपचारांमधून जात आहे, त्याचा माझ्या आरोग्यावर खूप परिणाम झाला आहे आणि मला शंकाच आहे की, त्या परिणामांपासून सुटका करून घेण्यात मी कितपत यशस्वी ठरेन. मला असे समजलेय की, बडोद्यात बन्याच जिल्हांमध्ये फार चांगला पाऊस झाला आहे. त्या पावसामुळे दुष्काळाच्या झाळा काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत होईल असे वाटे. ग्वालहेरमध्ये कधी दुष्काळ पडला होता का? मी आशा करतो की, आता महाराजसाहेबांचा आजार पूर्णपणे बरा झाला असेल. कृपया तुम्ही त्यांना माझा नमस्कार सांगाल का? तुम्ही नाताळच्या सुट्ट्यांसाठी बडोद्याला येऊ शकता का? असो. आता मी फार लांबलचक पत्र लिहून तुम्हाला त्रास देऊ इच्छित नाही. आशा करतो की आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५६

मसुरी
७ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय महाराजसाहेब (इंदोर),

आपल्या पत्तीने सुरक्षितपणे एका कन्यारत्नाला जन्म दिला हे समजल्यानंतर आम्हास फार आनंद झाला. आशा करतो की, बाळ आणि बाळंतीण दोघेही सुखरूप असतील. राजकुमार शिवाजीराव यांना कार भेट देण्यासंबंधी आपण माझी परवानगी मागितली त्याबदल धन्यवाद. आपण आपल्या इच्छेनुसार करू शकता. मला खात्री आहे की, तुमच्याकडे भरपूर पाऊस पडला असेल. बडोद्यातसुद्धा काही जिल्हांमध्ये चांगला पाऊस पडला आहे. त्यामुळे दुष्काळाची तीव्रता थोडीफार कमी होईल असे वाटते. खरे तर आम्ही हवापालट व्हावा म्हणून इकडे आलोय; पण उलट इकडे त्रासच जास्त होऊ लागलाय. मी सर्दी आणि तापामुळे काही दिवसांपासून पडून होतो आणि आता महाराणी साहेब सर्दी, तापामुळे फणफणत आहेत. गेल्या आठवड्यापासून त्यांना जोरदार तापाचे झटके येत आहेत. आशा करतो की, त्या लवकरच यातून बन्या होतील. आशा करतो की, आपली पत्ती आणि मुले सर्वजण खुशाल असाल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०५७

मसुरी
८ ऑक्टोबर १९१५

चि. धैर्यशीलराव,

तुमच्या मातोश्री न्युमोनियामुळे अंथरूणावरच पडून आहेत. त्यांचा ताप वाढून जवळपास १०३ पर्यंत पोहोचला आहे. मात्र घाबरण्याचे काही कारण नाही. येत्या दोन-तीन दिवसांमध्ये त्यावरील औषधांचा डोस पूर्ण झाला की, त्यांना बरे वाटायला सुरुवात होईल. त्यांच्यासोबत राहून त्यांचे मनोधैर्य वाढविण्यासाठी आणि त्यांना प्रसन्न ठेवण्यासाठी जयसिंहरावांना मी इकडे बोलावून घेतले आहे. तुम्हास मुद्दाम बोलावले नाही, कारण की तुम्हीच जरा अशक्त आहात आणि ही जागादेखील जरा दमट आहे. मी तुमच्या तब्येतीबदल जे काही लिहिले ते केवळ डॉक्टरांनी हवामानाबदल घ्यावयाच्या काळजीबाबत जो काही सल्ला दिला त्यावरूनच लिहिलेले आहे. तुम्ही ज्या ठिकाणी जाणार तेथील व्यवस्था आधी लावून घ्यावी लागते, जेणे करून तुम्हास गैरसोय होणार नाही. येणाऱ्या हिवाळ्यात कदाचित तुमच्या मातोश्रीबरोबर तुम्ही हवापालटासाठी लखनौ येथे जाणार आहात. तुम्ही दिल्लीला जाऊन आम्ही येईपर्यंत तेथे आमची वाट पाहू शकता. मात्र शिमल्याला तुम्ही मुक्काम करण्यासारखे वातावरण राहिलेले नाही.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५९३

तुमच्यासोबत तुम्हाला वाचून दाखविणारा एक चांगला तरुण बडोद्यातूनच घ्या. समजा तुम्हाला जर तसा तरुण माहिती नसेल तर मी त्यास पाठवू शकेन. आम्ही येथून निघण्याची तारीख मी तुम्हास लवकरच कळवीन; मात्र आमचे प्रयाण हे आता सर्वस्वी महाराणीसाहेबांच्या प्रकृती स्वास्थ्यावर अवलंबून आहे. त्यांनासुद्धा हवापालटाची आवश्यकता आहे. काळजी करू नका, तुमच्या तब्येतीत सुधारणा होण्यासाठी सर्वतोपरी आणि योग्य वेळेत प्रयत्न केले जातील याची खात्री बाळगा. तुमच्या मातोश्रीच्या तब्येतीतील सुधारणेबाबत रोजच्या रोज तुम्हाला माहिती देण्याविषयी मी श्यामरावांना^१ सांगितलेले आहे. तुमच्या आईसाहेबांना बरे वाटले की, लगेचच आम्ही कपूरथला हाऊस येथे जाणार आहोत. बडोद्यातून बन्याच चांगल्या बातम्या मला समजत आहेत. कृपया भाऊसाहेबांना^२ माझा नमस्कार सांगा. आशा करतो की आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

१. हिज हायनेस यांचे ए. डी. सी.
२. राजकुमारांचे ए. डी. सी.

२०५८

मसुरी
८ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब,

अलीकडच्या काळात मला मिळालेली वागणूक आणि आलेले सर्वच अनुभव यांचा माझ्या शरीरावर आणि मनावरही प्रचंड आघात झालेला आहे. सरकारला सर्व माहिती योग्य रीतीने पाठविण्याचे काम मी करत नाही असे आहे का? मला वाटते तुम्ही या प्रश्नावर समग्रपणे विचार करून मला योग्य तो सल्ला द्यावा. महाराणीसाहेबांची प्रकृती ठीक नाही. त्यांना न्युमोनियाचे निदान झालेय आणि ताप तर अगदी १०३ पर्यंत आहे. आशा करतो की, आपण सर्व मजेत असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०५९

मसुरी
९ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मि. क्लार्क (शिक्षण आयुक्त),

आपण मुलींच्या माध्यमिक शाळेविषयी आणि महिला ट्रेनिंग कॉलेजविषयी तपासणी करून त्याचा अहवाल सादर केल्यास मला आनंद होईल. यापूर्वी तो सादर केला नसेल तर आता सादर करा. तसेच पुरुषांच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिकविल्या जाणांच्या विषयांशी त्याची तुलना करून तो अहवाल सादर करा. जिल्ह्यातील निगनिराक्र्या इंग्रजी आणि मातृभाषेतून शिक्षण देणाऱ्या काही माध्यमिक शाळांमध्ये जाऊन तुम्ही भेट द्यावी, अशी माझी इच्छा आहे. सध्या माध्यमिक शाळांमधून शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यपेक्षा अधिक चांगला विद्यार्थी घडविण्यासाठी आपण काय करू शकतो? शाळांमध्ये सुधारणा करण्याचा माझा मानस आहे, जेणेकरून अधिक तयारीचे विद्यार्थी महाविद्यालयांमध्ये येऊ शकतील. मानसिकदृष्ट्या परिपक्व झालेले ते विद्यार्थी अधिक चांगल्या प्रकारे उच्च शिक्षण ग्रहण करू शकतील.

महाराणीसाहेबांची तब्येत फारच खराब आहे. सध्याचे घर शहरापासून फारच दूर असल्यामुळे आम्ही ‘कपूरथला हाऊस’ येथे वास्तव्यास जाणार आहोत. याच कारणामुळे मी तुम्हाला तुमचा मसुरी दौरा पुढे ढकलण्यास सांगितले होते. मला असे समजले की, मिसेस क्लार्क इंग्लंडला निघाल्या आहेत. आशा करतो की, त्यांचा जलप्रवास सुरक्षित आणि सुखाचा होईल. आपण सर्व खुशाल असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६०

मसुरी
१० ऑक्टोबर १९१५

प्रिय कर्नल इम्पे (बडोद्याचे रेसिडेन्ट),

आपल्या दोन पत्रांबद्दल आपले मनःपूर्वक आभार. माझ्या पुतण्याचा सीमेवर जाण्यास माझा अजिबात आक्षेप नाही. महाराणीसाहेब न्युमोनियामुळे पडूनच होत्या. मात्र, आज त्यांचा ताप जरासा उत्तरला आहे. त्यांना तापाचे अतिशय वाईट झटके आले होते. आमचा या वेळचा मसुरी दौरा अजिबात चांगला झालेला नाही, बडोद्यातही उन्हाचा तडाखा फारसा नाही. त्यामुळे मला

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५९५

वाटतेय की, एकदाचे तिकडे परत यावे. तुमच्या भगिनीला माझा नमस्कार सांगा. आपण दोघेही खुशाल असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६१

मसुरी
११ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मि. क्लार्क,

चरित्राबद्दलचे आपले पत्र नुकतेच माझ्या हातात पडले. कृपया तुम्ही जसे लिहिले तशा त्या चरित्राच्या प्रती पाठवू नका. त्याएवजी त्या तुमच्याकडे ठेवा आणि जेव्हा मी मागेल त्यावेळी त्या मला दाखवा. याविषयी दिवाणसाहेबांच्या डोक्यात काहीतरी निश्चित कल्पना आहे. त्यांच्याशी याबाबत अगदी मोकळेपणाने चर्चा करा आणि कृतीची एक निश्चित दिशा ठरवा म्हणजे मग उगीचच तुमचे कष्ट वाया जाणार नाहीत, मला तुमच्या चांगल्या बुद्धिमत्तेवर पूर्ण विश्वास आहे आणि म्हणूनच तुम्हाला खूप सूचना देणे मला स्वतःला आवडत नाही. आता माझी प्रकृती ठीक आहे. महाराणीसाहेबांना न्युमोनिया झाला होता. त्यांचाही ताप आज पूर्णपणे उतरलाय. कृपया मिसेस क्लार्क यांना माझा नमस्कार सांगा. आपण सर्व मजेत असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६२

मसुरी
१४ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मि. स्पीलमन (Spielmann),

आपण २१ सप्टेंबर १९१५ रोजी आपण पाठविलेल्या पत्राबद्दल आणि त्यातील प्रशंसोद्गारांबद्दल आपले मनःपूर्वक धन्यवाद. तुमच्याकडून आलेली इतर अनेक विषयांवरची पत्रेही मला मिळाली.

मात्र माझे सातत्याचे प्रकृती अस्वास्थ्य आणि कामाचा प्रचंड ताण यामुळे मला आपल्या पत्रांचे उत्तर देण्यास सवड मिळाली नाही. मात्र मी तुम्हाला सांगतो की, तसे असले तरीही मला नेहमीच तुमची आठवण येते हेही खरे आहे. आमचा हा दौरा अजून तरी फारसा सुदैवी ठरलेला नाही. सुरुवातीला काही दिवस मला थंडी-तापाचे दुखणे झाले होते आणि त्यानंतर महाराणीसाहेबांना न्युमोनियाचा झटका आला, त्यातून आता त्या जरा सावरत आहेत. या महिन्याच्या अखेरपर्यंत माझा येथे मुक्काम आहे. आमच्या राज्याच्या काही भागांमध्ये भीषण दुष्काळ पडलेला आहे. मात्र, सुदैवाने मागील आठवड्यात पाऊस पडल्यामुळे पुढील धोक्याची परिस्थिती टळण्याची शक्यता वाटू लागली आहे.

आपली पत्ती आणि चिरंजीव खुशाल असतील अशी आशा करतो, तसेच आपलीदेखील तब्बेत ठीक असेल अशी अपेक्षा करतो. आपले सर्व कामकाज अगदी सुरक्षित चालू आहे हे ऐकून खरेच खूप आनंद झाला.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६३

मसुरी
१५ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मि. क्लार्क (शिक्षण आयुक्त),

आपण शाळा सुरु झाल्यानंतर अँग्लो-कर्नाक्यूलर शाळांना भेट देऊ शकता. त्या भेटीदरम्यान संबंधित शाळांची आपण पूर्णपणे तपासणी करावी. जे काही पूर्ववत ठेवण्याचा निर्णय आपण घेणार आहोत, माझ्या मते ते उत्कृष्ट आणि परिणामकारक असायला हवे. कृपया चरित्राचे काम चालू ठेवा. त्यातील बदलांवर चर्चा करावी म्हणजे तुमचे श्रम वाया जाणार नाहीत. आम्ही दोघेही खुशाल आहोत आणि कपूरथला येथील नवीन घर आम्हाला खूपच आवडले आहे. ते खरेच खूप सुंदर आणि प्रशस्त आहे. या वर्षातील या नवीन बदलामुळे मी खरोखर खूपच आनंदी आहे. आशा करतो की, आपणही मजेत असाल. निरनिराळ्या संस्थांच्या तपासणीसाठी आपण जे कष्ट घेत आहात त्याबद्दल मी खरेच तुमचा खूप आभारी आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६४

मसुरी
१५ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय अंबेगावकर,

११ आणि १३ तारखेच्या तुमच्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. त्यातील सर्व माहिती वाचून मला फार आनंद झाला. भाषांतर विभागाच्या कामकाजात आपण खूपच छान प्रगती केली आहे. माझी खात्री आहे की, यापुढे सुधारणा करावी असे काही मुद्दे तुम्ही नक्कीच शोधून काढले असतील. मला कामाबाबत काहीच तक्रार नाही. कागण आता मी त्याबाबत फारशी चिंता करत नाही. एका योग्य अशा शिक्षण विभागाच्या प्रस्थापनेसाठी माझे मन खरे तर फार चिंतातुर आहे. मला या विभागातील सर्व टाकाऊ बाबी आणि अकार्यक्षमता काढून टाकायची आहे. याबाबतीत तुम्ही जे परिश्रम घेत आहात त्याबद्दल मी तुमचा खूप आभारी आहे. तुमचा समजूतदारपणा आणि निर्णयक्षमता यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. पाडगावकरदेखील एक चांगले अधिकारी आहेत. तुम्ही त्यांना सांगा की, सर्व सुधारणा या विनाविलंब करा. तुम्ही स्वतः जातीने लक्ष घालून हे त्या व्यवस्थित पार पडतात की नाही ते बघा.

महाराणी साहेबांची प्रकृती आता सुधारत आहे. कपूरथला येथील घर अतिशय सुंदर आणि निसर्गरम्य ठिकाणी वसलेले आहे. कायदेशीर सल्लागार म्हणून मी काही अतिरिक्त कामकाज तुमच्याकडे सोपविलेले आहे. त्याचबरोबर आता खाजगी विभागाकडील नियम शाखेवर देखरेख ठेवण्याबाबतही मी तुम्हास सांगणार आहे. मी आशा करतो की, आपण आणि आपले कुटुंबीय सर्वजण खुशाल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६५

मसुरी
१८ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय दिवाणसाहेब,

मी विषय विसरून जाण्यापूर्वी त्याबाबत एक ओळ पहिल्यांदा लिहितो. मला वाटते की, दुष्काळी भागातील चान्याचा प्रश्न मंजुरीच्या अपेक्षेने कौन्सिलसमोर ठेवण्याएवजी तो माझ्याकडे पाठवा. हा प्रश्न माझ्यासमोर मांडण्यासाठी वेळ होता, तसेच मनुभाईनादेखील कौन्सिलसमोर तो

मांडण्यासाठी पुरेसा वेळ दिलेला होता. मी हे सर्व फक्त भविष्यात तुम्हाला मार्गदर्शन क्वावे म्हणून लिहीत आहे, तसेच कौन्सिल सदस्यांनाही मार्गदर्शन क्वावे ही माझी या पाठीमागे भावना आहे. माझ्याविषयीचे अहवाल, माझी मते किंवा हेतू याबाबत ऐकीव माहितीवर विश्वास ठेवू नका. कारण मी माझे आदेश नेहमीच लिखित स्वरूपात देत असतो, तोंडी नाही. लोकांना माझी मते किंवा हेतू नीट समजतात की नाही याबाबत मला निश्चित काही सांगता येत नाही. चारा खरेदीबाबत कौन्सिलच्या चांगल्या हेतूबद्दल माझ्या मनात कोणताही संशय नाही. आपण आपले म्हणणे अगदी मोकळेपणाने मांडले याचा मला फार आनंद वाटला.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६६

मसुरी
१९ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय जनरल बर्डवुड,

कालच आपले पत्र मिळाले. मला माहिती नक्हते की, तुम्हाला जाण्याची इतकी घाई झालेली आहे. तुम्ही तुमच्या पत्रात निर्देशित केलेल्या मुद्यावरून तुम्ही तुमची सेवा अजून वाढविण्यास प्राधान्य देणार नाही का? दोन आठवड्यांमध्ये मी बडोद्याला परत येणार आहे. तुम्ही इतक्या लवकर जाऊ नये, निदान येत्या जानेवारीपर्यंत तरी, अशी आमची इच्छा आहे. काहीही निर्णय घेण्यापूर्वी मी तुमच्या उत्तराची वाट पाहीन. आपण दोघेही ठीक असाल अशी आशा करतो. महाराणीसाहेबांच्या प्रकृतीमध्ये आता समाधानकारकरीत्या सुधारणा होत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६७

मसुरी
२१ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय मनुभाई,

१९ ऑक्टोबरच्या तुमच्या पत्राबद्दल तुमचे खूप खूप आभार. राजकुमार प्रतापसिंह स्वतःजवळ ठेवतात की मग भावाच्या गाडीसाठी डिपॉजिट ठेवतात हे काही तितकेसे महत्वाचे नाही. ते फक्त चांगले असावे; आणि खरच आनंदी आहे, ज्या प्रकारे गायकवाडचे चाललेय ते पाहून.

पत्रसंग्रह : भाग तीन | ५९९

महाराजांच्या इच्छेनुसारच मुलांनी वागले पाहिजे यामध्ये धोका असतो त्यातून त्यांचा निरोप विकास होण्यास प्रतिबंध होतो. त्यांचा परिसर दुर्लक्षित राहतो आणि मग त्यांच्या निरोगी शिस्तीचाही झास होतो.

लॅनकास्टर (Lancaster) आणि गेडास (Geddas) यांच्या भेटीबद्दलच्या खर्चाच्या नोंदी पाहून मला आनंद झाला. त्यांनी दिलेल्या न्यायाला माझी मान्यता आहे. ग्रंथालयाच्या दक्षिणेला असलेल्या ठिकाणाचा पूर्णपणे उपयोग करवून घेण्याचा मी विचार केला होता. आशा करतो की, आपण सर्व खुशाल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६८

मसुरी
२२ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय भांडारकर (माजी मुख्य न्यायाधीश),

तुम्ही पाठविलेल्या टिपणीबद्दल धन्यवाद. तुमची कन्या आणि बाकीची सर्व मंडळी खुशाल असतील अशी आशा करतो. इंदोरमध्ये आपले दिवस मजेत चालले असतील अशी मला खात्री आहे. ३१ ऑक्टोबरपर्यंत मी बडोद्याला येत आहे. महाराणीसाहेबांना आता बरे वाटत आहे. शिवाजीरावांच्याबद्दल चांगला समाचार ऐकून फार आनंद झाला. आशा करतो की, आपण सर्व मंडळी खुशाल असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०६९

मसुरी
२३ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय राजेसाहेब (कोलेनगोड),

आपल्या कन्येच्या विवाहाच्या शुभप्रसंगी शुभेच्छा देण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. आशा करतो की, समारंभाबाबतची सर्व तयारी अगदी छान झालेली असेल. आपण कृपया आम्हा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६००

सर्वांच्या वतीने नववधूला आशीर्वाद द्या. हर हायनेस यांच्या प्रकृतीमध्ये फारच समाधानकारकपणे सुधारणा होत आहे. १ तारखेला आम्ही बडोद्याला परत जाण्यासाठी निघणार आहोत. इकडचे हवामान अतिशय आल्हाददायक आहे आणि आम्ही राहतो ते घर अतिशय सुंदर आणि आरामदायक आहे. कपूरथलाच्या महाराजांच्या मालकीचे हे घर आहे. खरे तर बडोद्यातील दुष्काळी परिस्थितीची मला फार चिंता होती. मात्र, उशिरा का होईना पाऊस पडल्यामुळे वातावरणात छान बदल झाला आहे.

माधवराव माझ्यासोबतच आहेत. ते खूपच चांगले काम करत आहेत. अतिशय सुंदर छायाचित्र पाठविल्याबद्दल धन्यवाद. आपल्या कुटुंबियांना आम्हा दोघांचाही नमस्कार सांगा. आशा करतो की आपण सर्व मजेत असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०७०

मसुरी

२७ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

१७ ऑक्टोबरच्या तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला मि. रूबेन (Reuben) भेटले होते. माझा विश्वास आहे की, माझ्यावतीने महाराजसाहेब सर्व बाबतीत बोलाचाल करून माझ्यासाठी दोन चिते विकत घेतील. शक्यतो ते चिते फार लहान असू नयेत. कारण की, कदाचित नवीन वातावरणाशी आणि हवामानाशी जुळवून घेताना त्यांचा मृत्यू होण्याची शक्यता असते. असो, मी याबाबत सर्व बाबी तुमच्याच हाती सोपवितो. तुम्ही त्यांची जी काही किंमत ठरवाल, ती चिते बडोद्यात पोहोचताच तुम्हाला पाठवून देण्याची मी व्यवस्था करीन. मला आशा आहे की, आपली मुले चांगली असतील आणि आपण त्यांच्या प्रगतीबद्दल पूर्णपणे समाधानी असाल. कृपया त्यांना तसेच तुमच्या बंधूना आणि मिसेस आर्यिंग (Irving) यांना माझा नमस्कार सांगा. आशा करतो की, आपण सर्वच मजेत असाल. मी या टिप्पणीची एक प्रत पुढील कारवाईसाठी माझ्या खाजगी कारभान्याकडे पाठवीत आहे. आमचे सर्वांचे खूप चांगले चालले आहे. नोव्हेंबरच्या दोन तारखेला आम्ही बडोद्यात परत येत आहोत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०७१

मसुरी
२८ ऑक्टोबर १९१५

प्रिय जनरल बर्डवुड (बडोदा सेना),

आपल्या मागील पत्राबद्दल धन्यवाद. आपणास अजून दोन वर्षाचा सेवाकाल वाढवून देण्याविषयी मला आनंद होत आहे. कृपया तुम्ही याबाबतचे खात्रीपूर्वक उत्तर आपल्या नेहमीच्या कार्यालयीन पद्धतीने मी बडोद्याला परत आल्यानंतर द्या. महाराणीसाहेबांची प्रकृती गतीने सुधारत आहे. १ नोव्हेंबरला आम्ही येथून निघत आहोत. आपण आणि आपली कन्या खुशाल असाल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०७२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
२० डिसेंबर १९१५

प्रिय महाराणीसाहेब,

तुम्हाला कसे काय वाटतेय याबाबत कळविणारे एकही पत्र अद्याप तुम्ही लिहिलेले नाही. तुम्हाला तिथले हवामान मानवले म्हणजे नक्कीच तुमच्या प्रकृतीमध्ये वेगाने सुधारणा होत असणार आहे. तेथे खूप प्रसन्न वाटते का? मी अजून काही दिवस येथे राहणार आहे. फक्त माझी तब्येत चांगली राहावी हीच अपेक्षा आहे. फार काळ काही गोष्टी स्मृतीत राहत नाहीत. मला खरेच भीती वाटतेय. कारण हे अशक्तपणाचे लक्षण आहे. धैर्यशीलचेदेखील छान चालू आहे. तुम्ही परत कधी येणार आहात? मी तीन दिवसांसाठी येथून जवळच असणाऱ्या संखेला या जिल्ह्याच्या दौन्यावर जात आहे. श्यामराव, डॉक्टर आणि इतर सर्व मंडळींना मी आठवण काढल्याचे सांगा.

आपला प्रेमळ पती
सयाजीराव गायकवाड

२०७३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० डिसेंबर १९१५

प्रिय महाराणीसाहेब,

२२ डिसेंबरच्या तुमच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला वाटते, वर्षातील एखाद्या दिवशी गरजूना अन्नदान करण्याएवजी तुम्ही खोडीनार माता या ठिकाणी दवाखाना सुरू करण्याचा जो निर्णय घेतला आहे तो अतिशय योग्य आहे. तुमचे 'ब्रिटिश आणि हिंदी विक्रम' हे पुस्तक मिळाले, मला फार आनंद झाला. मी आशा करतो की, आपण आणि हिज हायनेस महाराजसाहेब दोघेही खुशाल असाल. या ऋटूसाठी आपणास मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

***

**महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध व्यक्तींना
पत्रे लिहिली त्या पत्रांचे क्रमांक आणि विषय
भाग ३ (ब) पुरवणी खंड**

<p>१८११. महाराणी जमनाबाईसाहेबांनी सयाजीरावांना दत्तक घेतल्याचं कृतज्ञतापत्र</p> <p>१८१२. काही शब्द व नावांमुळे झालेला वाद सामोपचाराने मिटवण्यासंबंधी</p> <p>१८१३. जनरल वाटसन यांची खासगी पत्रे वादविवाद निराकरणार्थ स्मरणपत्रांची यादी</p> <p>१८१४. युरोपियनांची भारतात सेवा समाविष्टी थांबवायथी तर तरुणांना युरोपात प्रशिक्षणार्थ पाठवूनच!</p> <p>१८१५. पूर्वीच्या नियोजनात बदल संबंधितांना यथापूर्व सूचना</p> <p>१८१६. कर्नल बर्कले यांच्याशी मेजर मोलिस यांचा संवाद</p> <p>१८१७. उमरठला गेल्याने हुक्लेली भेट</p> <p>१८१८. राज्यारोहण दिन, हर मॅजेस्टीच्या वाढदिवस कार्यक्रमातील अनुपस्थितीबदल</p> <p>१८१९. तापाने फणफणत्या गणपतरावांची विचारपूस</p> <p>१८२०. लॉर्ड रे यांच्या पत्नीशोकात सांत्वना संदेश</p> <p>१८२१. पाठ्यपुस्तकातील पाठ्य अपेक्षेनुसार असल्याची प्रशस्ती</p> <p>१८२३. होळकर महाराज निवर्तल्याचे वृत्त</p>	<p>१८२४. कर्नल जेसी बर्कले यांच्या पत्नीच्या आजारपणाची विचारपूस</p> <p>१८२५. बालविवाह सकती, वैधव्य आदीच्या उच्चाटनार्थ सक्रिय सहकार्य</p> <p>१८२६. प्रतिष्ठापना समारंभानिमित्त यथासमय अभिनंदन करण्याचे राहून गेल्याची खंत</p> <p>१८२७. लष्करासंबंधातील गोपनीय बाबींची गुप्तता अबाधित राखण्यासंबंधी</p> <p>१८२८. संपत्तरावांच्या प्रगतीबदल समाधान</p> <p>१८२९. वस्तुसंग्रहालय स्थापनेस पात्र सक्षम व्यक्तीचा शोध</p> <p>१८३०. सर्व नियम फक्त कागदावरच, अंमलबजावणी नसल्याची खंत</p> <p>१८३१. नाताळ व आगामी वर्षाच्या शुभेच्छा</p> <p>१८३२. गणपतरावांच्या अर्धांगिनी आजारी</p> <p>१८३३. बडोदा लष्करावर टाइम्समध्ये लेख</p> <p>१८३४. गणपतरावांना क्षेमकुशल कळवताना</p> <p>१८३५. इंदूरच्या राजवाड्यातून मौल्यवान वस्तू काढून टाकल्याची शहानिशा</p>
--	---

१८३६.	आधीच मिटलेल्या प्रकरणात अकारण हस्तक्षेपाची शंका	१८५३.	जमनाबाईसाहेबांशी निगडित बाबीसाठी महाराजांच्या उपस्थितीत निवारण
१८३७.	मनसा प्रकरण	१८५४.	कुनूरचे हवामान स्वास्थ्यवर्धक, जायसिंहरावांच्या प्रवृत्तीत सुधारणा
१८३८.	जयसिंहरावांची प्रकृती बिघडली	१८५५.	गोंडल संस्थानच्या दिवाणजींच्या कामाची वाखाणणी
१८३९.	प्रिंडरगास्ट यांच्या दीर्घ मुक्कामाची अपेक्षा	१८५६.	प्रिन्स ऑफ वेल्स सुपुत्रास बडोद्यात आणण्याचा मानस
१८४०.	विवाह प्रीत्यर्थ शुभाशिष पत्र	१८५७.	कौटुंबिक क्षेमकुशल तीर्थरूप शवशूरजींना
१८४१.	इलियट सरांशी ताळमेळ	१८५८.	सातत्यपूर्वक प्रवासाने थकवा लवकरच बडोद्यात परतणार
१८४२.	खासगी सचिवपदासाठी संपत्तरावांना विचारणा	१८५९.	अफवेसंबंधी शहानिशापूर्वक विचारणा
१८४३.	बंधू आनंदरावांशी पत्रसंवाद	१८६०.	हक्क आणि कर्तव्याचा समतोल काटेकोरपणे साधला तरच लाभ
१८४४.	शेपॉर्ड यांच्याशी कधी कसली वाच्यता केली नसल्याचे विदित	१८६१.	ओझॅन यांच्याशी हरताळासंबंधी चर्चा
१८४५.	व्यापाच्यांचा लिटिलडेल यांना उपद्रव, महाराजांनी दिला धीर-आधार	१८६२.	राजपुत्रास राजधानीस भेट देण्यासंबंधी
१८४६.	कुनूरचं वातावरण तब्येतीस अनुकूल, बडोद्यातील त्रासदायक घडामोडी प्रतिकूल	१८६३.	बडोद्यातील हिंदू स्वार्थसाठी कोणत्याही अवाछित थराला
१८४७.	व्यापाच्यांचा संप	१८६४.	कौटुंबिक क्षेमकुशल वैचारिक आदानप्रदान
१८४८.	ताराबाईसाहेब भोसले-सरदेसाई या भगिनीचे इंग्रजीत पत्र	१८६५.	त्रोटक पत्रासंबंधी नापसंती
१८४९.	व्यापाच्यांचा संप मिटला	१८६६.	अतिश्रम टाळण्याचा पुतण्यास सल्ला
१८५०.	स्पर्धकांच्या तुलनेत महत्त्वाच्या वस्तूंचे उत्पादन केल्याशिवाय पर्याय नाही	१८६७.	प्रिन्स व्हिक्टर ऑफ वेल्स यांच्या आगमनासंबंधी
१८५१.	झालोल्या हरताळाच्या चौकशीसाठी धामणस्करांची आवश्यकता		
१८५२.	ओझॅन यांनी परिस्थिती नियंत्रणात आणली, प्रिन्स ऑफ वेल्स यांना निमंत्रण देणार		

१८६८.	महाराजांसाठी हत्ती घेतला	१८८७.	शिकार कप
१८६९.	संस्थानिकांच्या मनातील व्यथा सांगून मन हलकं	१८८८.	इतर राज्यांचा प्रशासन अहवाल
१८७०.	अपरिहार्य अनिवार्य असेल तरच लिहा	१८८९.	नियोजन व व्यवस्थेची प्रशस्ती
१८७१.	सुखरूप असल्याची चिंतानिवारक वार्ता पिताश्रीस	१८९०.	सोईरसंबंधाबाबत
१८७२.	दसरा हुकला; पण दिवाळी बडोद्यातच	१८९१.	वाफेवर चालणारी तीनचाकी
१८७३.	पत्रप्रेरणा	१८९२.	लॉर्ड व लेडी रे यांच्या स्वागताची तयारी
१८७४.	अकस्मात उद्भवलेल्या भेट असंभाव्यतेची पूर्वसूचना	१८९३.	इतर प्रकरणासाठी कमिशनरांचे निष्कर्ष उपयोगी
१८७५.	इलियट सरांशी संवादसातत्य राखण्याची धडपड	१८९४.	अक्कलकोट महाराजांना पाचारण
१८७६.	सर लेपर ग्रीष्णनकृत व्याख्यानाचा सर रिचर्ड मीड यांनी घेतला समाचार	१८९५.	विविध प्रकरणी पूर्वसूचना
१८७७.	ग्रॅंट मेडिकलप्रमाणेच ईडनबर्ग जंटलमन बिनमांट प्रकरणदेखील मिटवा	१८९६.	लक्ष्मीविलासमध्ये स्थलांतर
१८७८.	प्रिंडरगास्ट आणि महाराजांचा एकाच गाडीतून प्रवास	१८९७.	प्रशासकीय नीतीमूल्याच्या रक्षणार्थ बडतर्फाना पुनः कामावर घेऊ नये
१८७९.	बॉल नृत्याच्या कार्यक्रमास अनुपस्थिताबद्दल दिलगिरी	१८९८.	लक्ष्मीविलासमध्ये नावीन्याचा आनंद
१८८०.	काच कारखान्याची चौकशी	१८९९.	हॅरी प्रिंडरगास्ट यांना बडोद्यात भेटीस बोलावले
१८८१.	प्रिन्स ॲफ वेल्सच्या आगमनपूर्व हालचाली	१९००.	आभारपत्र
१८८२.	अपेक्षेपेक्षा आधीच बडोद्यात आल्याचा आनंद	१९०१.	रूळगाडीने हत्ती पाठवण्याची शक्यता पडताळणी
१८८३.	फर्तेसिंहरावासाठी गोंडस हत्ती	१९०२.	प्रिन्स अल्बर्टिक्स्टर १३ मार्चला निश्चित
१८८४.	प्रिन्स बडोद्यास केव्हा येणार?	१९०३.	राजवाड्याची छायाचित्रे पाहण्यासाठी
१८८५.	झिंगार प्रकरणी संवेदना	१९०४.	मिस मॉक्सॉन यांना डायमंड घोड्याची भेट
१८८६.	वांछित छायाचित्रसंग्रह प्राप्तीचा आनंद	१९०५.	पत्रविरहित छायाचित्राने चकित
		१९०६.	उन्हाळाभर उमरठला वास्तव्याची मातोश्रीना
		१९०७.	पूर्वसूचना ज्येष्ठ बंधूची कन्यादेखील विवाहेच्छुक असल्याची विज्ञापना

१९०८.	हुजन्याकरवी आलेल्या पत्राने आनंद अशीच परंपरा राखण्याची प्रेरणा	१९२६.	कर्मचाऱ्यांची वर्तणूक अवांछनीय होती तर बढती दिली कशी? विचारणा.
१९०९.	महाराजांना न विचारता निर्णय	१९२७.	विद्यापीठीय परीक्षामध्ये मातृभाषेला समाधानकारक स्थान देण्यासाठी प्रयत्न
१९१०.	समुद्रप्रवासात झालेल्या इजेची विचारपूस	१९२८.	हर हायनेसला मोकळेपणाने सल्ला न देण्यावर नाराजी
१९११.	इलियट सरांशी सुसंवाद	१९२९.	मनःशांतीसाठी प्रकरणं दडवल्याने उलट मनस्तापच अधिक
१९१२.	येण्याची निश्चिती; पण त्यासाठी तिष्ठत बसू नये	१९३०.	आबांच्या पत्रातील काही अनुत्तरित मुद्रे
१९१३.	प्रथम पाऊस वार्ता	१९३१.	आवश्यक व समयोचित माहितीने समाधान
१९१४.	शिमल्यास असलेल्या रेसिडेंट यांची ख्यालीखुशाली	१९३२.	स्वावलंबी संस्थानिक राज्य ब्रिटिश सरकारच्या मदतीचा स्रोत
१९१५.	मातुश्रींच्या दोन्ही पत्रास एक उत्तर	१९३३.	आठल्ये गेल्याची खंत, त्यांची जागा भरून काढण्यासाठी चाचपणी
१९१६.	टी. माधवरावांचे ४ एप्रिलला निधन	१९३४.	आठल्येच्या जागेवर सक्षम व्यक्तीसाठी शोध
१९१७.	नागपूरच्या भोसले राजे यांच्या चिरंजीवासंबंधी	१९३५.	रेसिडेंट व महाराजांदरम्यान सुसंवादावर भाष्य करणारी संहिता
१९१८.	युरोपला जाण्यापूर्वीचे नियोजन	१९३६.	च्युमार्सिका येथे भेटण्यासंबंधी
१९१९.	नारवदार प्रकरणी इलियट सरांच्या भूमिकेचे समर्थन	१९३७.	सर जॉन वाटसन यांनी शिफारस केलेले फ्रेंच दाम्पत्य
१९२०.	राज्याच्या अधिकारावरील अतिक्रमण	१९३८.	त्यागाच्या तयारीशिवाय काही चांगलं निष्पत्र होऊच शकत नाही
१९२१.	अधिकार कौन्सिलला देण्यास संमती नाही	१९३९.	पुतण्याशी आवश्यक संवाद
१९२२.	गणपतरावांच्या पत्राचे कौतुक		
१९२३.	निःपक्षपाती शिक्षा, यथोचित सन्मान दोन्हीच्या समन्वयाने प्रगती		
१९२४.	अकारण सेवकसंख्या कमी करण्यावर भर		
१९२५.	मातुश्रींशी कुटुंब सुलभ संवाद		

१९४०.	न्यायबुद्धी व विश्वसनीयतेने कर्तव्य बजावताना मृत्यु गैरवास्पद	व्यथित पण तरीही सावरले
१९४१.	कामाचे टिपण (टाचण) करा	१९५९. मणिभाईच्या सेवानिवृत्तीसंबंधी
१९४२.	रायफल अॅल्प निरुत्साही	१९६०. स्कॉटलंडवारीत इन्हरनेस संस्मरणीय
१९४३.	पॉवर ऑफ ऑटर्नी	१९६१. सर जॉन वाटसन यांना लंडनमध्ये भेटण्याचा प्रयत्न
१९४४.	आठल्ये यांच्या रिक्त जागी सक्षम व्यक्तीचा शोध	१९६२. बदलत्या हवामानाने तब्येतीत बिघाड
१९४५.	केंद्रीय मंत्रालयाच्या अधिकाऱ्याशी ताळमेळ	१९६३. पोटदुखीचा त्रास
१९४६.	प्रसिद्धी माध्यमातून बडोद्याच्या चाललेल्या चर्चेबद्दल	१९६४. अंधुक वातावरणामुळे लंडन सोडावे लागले
१९४७.	मातोश्री उमाबाईसाहेब निवर्तल्याचे दुःख	१९६५. हिज रॅयल हायनेस पॅरिसस्थित घरी आले
१९४८.	अभूतपूर्व परिस्थितीने त्रस्त	१९६६. रोमन साम्राज्य, खिश्वन चर्चचा पहिला इतिहासकार गिबन
१९४९.	बडोद्यात परतण्यासंबंधी लॉर्ड रे यांच्याशी संवाद	१९६७. परिस्थितीच्या हातचे बाहुले असल्याच्या जाणिवेने बहिरेपण
१९५०.	बडोद्याच्या रेसिडेंट यांच्याशी आवश्यक संवादसातत्य	१९६८. रेसिडेन्सीच्या अनाठायी हस्तक्षेपाने अधिकारीवर्गात वाईट प्रवृत्ती, गटबाजी
१९५१.	माध्यमातून आलेल्या निराधार वृत्ताने व्यथित महाराज	१९६९. एकमेकावर सूड उगवणाऱ्या अधिकरीवर्गाला सामर्थ्यवानाची गरज
१९५२.	लेडी ट्रिवडले यांच्या आतिथ्याने प्रभावित	१९७०. गॉर्डन यांच्या आगमनाच्या वारेने आनंदाची झुळूक
१९५३.	वृत्तमाध्यमांनी उडवून दिलेला धुरळा	१९७१. पत्रलेखासंबंधी ताकीद
१९५४.	कर्नल फिटझेराल्ड यांच्याशी संवादसातत्य राखण्याचा प्रयत्न	१९७२. बापट आयोग अहवाल
१९५५.	मुंबई फर्ग्युसनच्या माजी गव्हर्नरांशी समयोचित संवाद	१९७३. कर्नल मार्टेलीकडून बापट अहवाल अवलोकन
१९५६.	संवाद जुळवणी	१९७४. वगळलेल्या मुद्यासंबंधी
१९५७.	मातुश्रीच्या निधनाची बातमी कळताच सर्व व्यवहार बंद	१९७५. महाराजा अनिद्राविकारग्रस्त महाराणीदेखील आजारी
१९५८.	आईच्या निधनाच्या धक्क्याने	१९७६. पेस्तोनजी दोराबजी खंडाळावाला यांच्यासंबंधीची निरीक्षणे

१९७७.	गुजराती लिपीतील ताकीदपत्राची मागणी	१९९३.	दिलेल्या अभिवचनाची पूर्ती असंभव
१९७८.	विवाहित पुतणीच्या जोडीदाराशी संवाद	१९९४.	पोलीस कमिशनर जहांगीरशॉ जाण्यापूर्वी हस्तांतरणाचे आदेश
१९७९.	बरखेलीच्या कामासाठी युरोपियन सिक्हिलियनची गरज	१९९५.	कौटुंबिक (खाजगी) पत्रसंवाद
१९८०.	सेवेत रुजू होण्यापूर्वी रानडे यांच्या महाराजांसमोर शर्ती	१९९६.	आईसाहेबांशी कौटुंबिक (खाजगी) क्षेमकुशल
१९८१.	घसादुखीमुळे बोलणे असंभव, भेट तहकुबीची पूर्वसूचना	१९९७.	दावडी गावाच्या संदर्भातील कागदपत्रे
१९८२.	महाराणी साहेबांच्या आजारपणामुळे निमंत्रणास नम्र नकार	१९९८.	नागपूरस्थित ज्येष्ठ भगिनीशी यथापूर्व यथोचित संवाद
१९८३.	वैयक्तिक डॉक्टरांशी भेटीच्या तारखांचा ताळमेळ	१९९९.	राजपरिवारातील अविभक्त सदस्यांच्या देय मानमरातबासंबंधी
१९८४.	प्लोक्टनस्थित डचेस यांच्या आदरातिथ्यामुळे आनंद	२०००.	सक्तीच्या शिक्षणाची योजना, स्वजनाना आर्थिक शिस्त
१९८५.	दूरदेशातील इलाज काळात राज्यात कटकटिनी डोके वर काढले	२००१.	कर्नल इव्हान्स गॉर्डन यांना जनरलपदी नियुक्तीस मान्यता प्रस्ताव
१९८६.	पॅरीस इकझीबिशनचा अभ्यास	२००२.	राजकुमारांना विद्यार्जनार्थ संयुक्तिक शिक्षणसंस्थेच्या निवडीसंदर्भात मार्गदर्शन
१९८७.	पॅरिसमधील नामांकित लोकाची व संस्थांची पाहणी	२००३.	बँक ऑफ बडोदाच्या स्थापनेचा संकल्प
१९८८.	धाकटे बंधू राजकुमार गो.स. सरदेसाई, साळुंखे ऑक्सफर्डला	२००४.	संस्थानिक राज्यासंबंधीची मते प्रकाशित करण्यासंबंधी
१९८९.	न्यूमनच्या जाण्याने विडेन यांची नियुक्ती	२००५.	जयसिंहरावांना विद्यार्जनार्थ दूरदेशात सोबत संपतराव
१९९०.	फॅमिली सॉलिसिटर पदासाठी लॉर्ड रे यांच्या शिफारशीने	२००६.	राजकुमारांच्या विद्यार्जनार्थ शैक्षणिक पालकांशी सल्लामसलत
१९९१.	लंडनस्थित हर हायनेसच्या हर मॅजेस्टीच्या भेटीची चाचपणी	२००७.	दूरदेशात विद्यार्जन काळात जनसामान्यांसारखा खर्च, आर्थिक शिस्त (संपतरावांचे पत्र)
१९९२.	सॉलिसिटर कागदपत्राचा मसुदा		

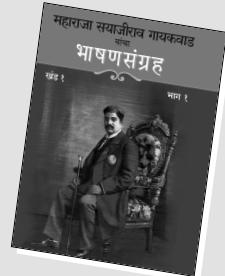
२००८.	पूर्वनियोजित वेळापत्रक बदलल्याने पूर्वसूचना	२०२४.	युद्धनिधीच्या अदायगती राजपरिवारास सवलत नको
२००९.	सैन्यक्षमता परिणामकारकता आर्थिक बचत व कायम मान्यता	२०२५.	हर हायनेसच्या भगिनी छोटूबाई आंग्रे (अलिबाग) संबंधी
२०१०.	कर्नल गॉर्डन यांच्या राज्यासाठीच्या सेवेचे मूल्य	२०२६.	निरुपद्रवी कामाचादेखील गैरफायदा घेतला जातो याची खंत
२०११.	दीर्घकालीन दूरदेशवास्तव्यानंतर परतताना	२०२७.	कनिष्ठाच्या कामावर कडक लक्ष ठेवून दिरंगाई होणार नाही याची दक्षता सूचना
२०१२.	चिंगम यांच्या किशोरवर्यीन मुलाच्या निधनाबद्दल	२०२८.	उटकमंड उटीस हवापालट
२०१३.	संबंधित मंत्र्याच्या माध्यमानेचे काम करून घ्यावे	२०२९.	त्रावणकोरच्या भेटीपूर्वीची चाचपणी
२०१४.	संस्थानिक राजे मंडळी सा निरादरपूर्वक वागणुकीचे शल्य	२०३०.	कोलनगोड कोचीन त्रावणकोर सहलीचा ताळमेळ
२०१५.	कॉन्स्टन्टिनोपलबद्दलची सूक्ष्म निरीक्षणं	२०३१.	पूर्वनियोजित जुलैचा कार्यक्रम स्थगित
२०१६.	जीवनाचे नाटक संपल्यावर शेवटी पोटोबाची सोय	२०३२.	म्हैसूर जंगलातील शिकारीचा बेत रद्द
२०१७.	प्रशासनिक कामातील बेरीज- वजाबाकी	२०३३.	विषबाधाग्रस्त कॅप्टनरिंग यांची विचारपूस
२०१८.	कोचिनच्या पूर्वाश्रमी राजांना निमंत्रण	२०३४.	भेटवस्तूच्या किंमतीपेक्षा ते देण्यामागील भावना श्रेष्ठ
२०१९.	राजवाड्यातील खोल्यांच्या सुशोभीकरणाच्या कामाच्या सूचना	२०३५.	कोचिन भेटीपूर्व अनुकूलता चाचपणी
२०२०.	सेवानिवृत्त दीवाणकन्येच्या विवाहात राजवृत्तमारी पद्मावतीकरवी भेट	२०३६.	राजकुमारांचे शैक्षणिक पालक शिवराजसिंगांना अनुशासनाचे पूर्ण अधिकार
२०२१.	पूर्वनिश्चित वेळापत्रकातील बदलाची पूर्वसूचना	२०३७.	विविध सल्लागारांशी पत्रसंवाद
२०२२.	सेवानियमांच्या गुंतागुंतीमुळे अपेक्षित नेमणुका बढत्यांवर अन्याय	२०३८.	त्रावणकोर सहलीपूर्वीचा आवश्यक पत्रसंवाद
२०२३.	थोडं बरं वाटलं की उपचार थांबवू नये, औषधीपूर्ण घ्यावीत	२०३९.	शिक्षणाच्या निर्धाराचे कौतुक
		२०४०.	फ्रेंच थिलीच्या ‘तत्त्वज्ञानाचा इतिहास’ अनुवाद करण्याचे आदेश
		२०४१.	महाराणी साहेबासह दोन हत्तींची शिकार

२०४२.	कोलेनगोडच्या शाळेस पुरस्कार निधी	२०५८.	हिज हायनेस यांना मिळालेल्या वागणुकीचा तनमनावर आधात
२०४३.	धैर्यशीलराव अपघातातून बालंबाल बचावले	२०५९.	शैक्षणिक सुधारणासाठी प्रामाणिक धडपड
२०४४.	दिलगिरी पत्र	२०६०.	मसुरीत येण्याचा उद्देश साध्य न झाल्याने परतव्याचा निर्णय
२०४५.	पारितोषिकाचे रूपांतर शिष्यवृत्तीत केल्याचा आनंद	२०६१.	महाराणीसाहेबांचा ताप उतरला, चरित्रासंबंधी दिवाणसाहेबांशी चर्चा करा
२०४६.	डॉक्टरांच्या पूर्वपदस्थापनेची विनंती यथोचित वाहिनीने यावी	२०६२.	प्रकृती अस्वास्थ्यातील सातत्य कामाचा प्रचंड ताण
२०४७.	रडत शिपाई घोड्यावर बसवू नका	२०६३.	कपूरथला हाऊस उत्तम चरित्राचे काम करण्याची प्रेरणा
२०४८.	निवृत्तीनिमित्त निरोपात्मक शब्दसंवाद	२०६४.	महाराणीसाहेबांच्या प्रकृतीत सुधारणा, अधिकारी वर्गाच्या कार्यक्षमतेची प्रशंसा
२०४९.	प्रशासनातील कार्यभार वाटप, सक्षम अधिकाऱ्याची पर्यायी व्यवस्था	२०६५.	भविष्यातील मार्गदर्शन
२०५०.	विना अनुमती मुंबईस गेल्याबदल भत्ताकपात	२०६६.	बर्डवूड यांची घाई
२०५१.	अनावश्यक खर्च वाढीला समर्थन न दिल्याबदल प्रशस्ती	२०६७.	निरोगी शिस्त, निकोप विकासासाठी संततीस स्वातंत्र्य आवश्यक
२०५२.	मसूरीचे हवामान राणीसाहेबांना मानवेना	२०६८.	शिवाजीरावाबदलच्या सकारात्मक वारेने आनंद
२०५३.	कृषी विभागाच्या तपासणीनंतर उद्योग विभागाची तपासणी करण्यासंबंधी	२०६९.	कोलेनगोड राजकन्येच्या विवाहाप्रीत्यर्थ शुभेच्छा
२०५४.	दिवाणांना मसुरीस येण्याची सूचना	२०७०.	दोन चित्ते मागवले
२०५५.	नाताळच्या सुटीत बडोद्यास येण्याचे जॉर्डन यांना निमंत्रण	२०७१.	सेवामुदतवाढ (दोन वर्षे)
२०५६.	कन्यारत्न प्राप्तीबदल अभिनंदन	२०७२.	संखेला जिल्हा दौऱ्यावर जाण्याआधी महाराणींशी पत्रसंवाद
२०५७.	महाराणीसाहेबांना न्यूमोनिया	२०७३.	खोडीनार माता येथे दवाखाना सुरू करण्याचे कौतुक

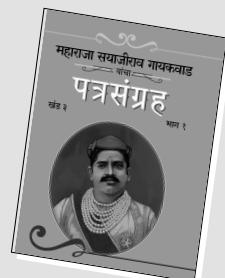
महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीचे
पहिल्या टप्प्यातील खंड

मराठी ग्रंथ

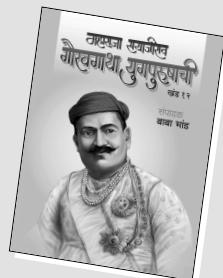
- महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा
भाषणसंग्रह
संपादक : डॉ. रमेश वरखेडे
१. खंड : भाग १
२. खंड : भाग २

- महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा
पत्रसंग्रह
संपादक : डॉ. अंकनाथ पगार
३. खंड : भाग १
४. खंड : भाग २
५. खंड : भाग ३

१२. गौरवगाथा युगपुरुषाची
संपादक : बाबा भांड

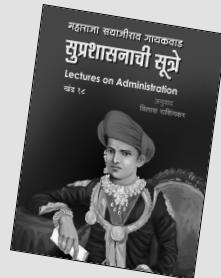
१४. शेतकऱ्याचा पोरगा ते राजा
सयाजीरावांच्या शिक्षणाचा अहवाल
- गो.स.सरदेसाई,
अनुवाद : विलास गीते
संपादक : बाबा भांड

१६. चांगल्या कारभाराची सूत्रे
 'मायनर हिंट्स'चा अनुवाद
 - टी. माधवराव
 अनुवाद : पुष्पा ठक्कर

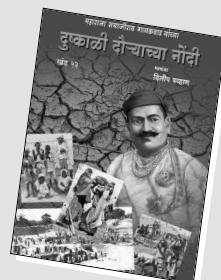
१८. महाराजा सयाजीराव गायकवाड
 सुप्रशासनाची सूत्रे
 अनुवाद : सुधीर राशिंगकर

२१. कैसरकडून सुलतानाकडे
 एडवर्ड गिब्बन यांच्या डिक्लाइन अँण्ड फॉल
 आफ द रोमन एम्पायर ग्रंथावरील नोंदी
 - सयाजीराव गायकवाड
 अनुवाद : राजाराम रामकृष्ण भागवत

२३. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या
 दुष्काळी दौच्याच्या नोंदी
 भाषांतर : दिलीप चव्हाण

२५. बडोद्याचे राज्यकर्ते
 एफ. ए. एच. इलियट
 अनुवाद : विनायक परांजपे
२६. आठवणीतले सयाजीराव
 संपादक : बाबा भांड
 अनुवाद : बन्सीधर / मीरा घांडगे

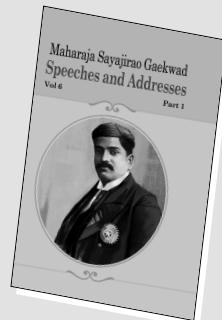
२७. महाराजांचे महाराष्ट्रातील सत्कार
 रा. शा. पाटील
२९. महाराजा सयाजीराव गायकवाड
 समग्र साधन साहित्य व दस्तांची सूची
 मंदा हिंगुराव

ENGLISH BOOKS

Maharaja Sayajirao Gaekwad's Speeches & Addresses

Edited by : Prof. Avinash Sapre

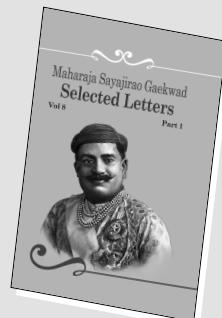
6. Volume : Part 1
7. Volume : Part 2

Maharaja Sayajirao Gaekwad's Selected Letters

Edited by : Dr. Eknath Pagar

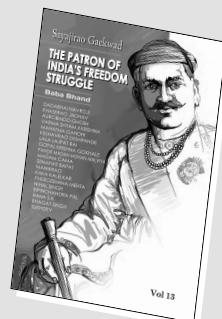
8. Volume : Part 1
9. Volume : Part 2
10. Volume : Part 3
11. Volume : Part 4

13. Maharaja Sayajirao Gaekwad
The Patron of India's Freedom Struggle

- Baba Bhand

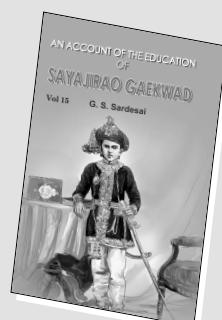
Translated by : Gayatri Pagadi

15. An Account of The Education of
Sayajirao Gaekwad

- G. S. Sardesai

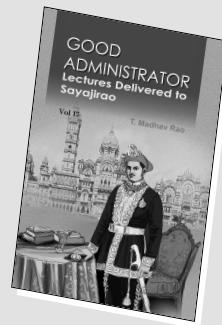
Edited by : Baba Bhand

17. Good Administrator

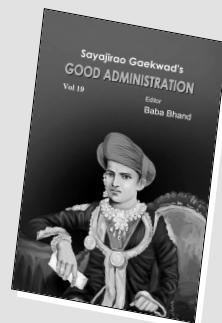
Lectures Delivered to Sayajirao
Gaekwad

- *T. Madhav Rao*

19. Good Administration

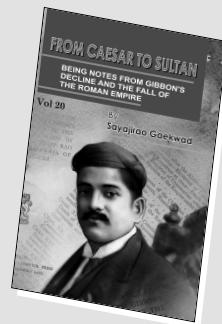
Lectures Delivered to Sayajirao
Edited by : Baba Bhand

20. From Caesar to Sultan

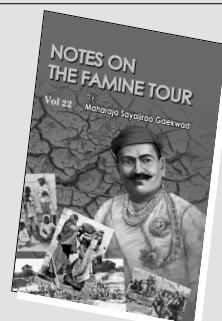
Notes on Gibbon's Decline And
Fall of The Roman Empire

- *Sayajirao Gaekwad*

22. Notes on The Famine Tour

by *Maharaja Sayajirao Gaekwad*
Edited by : Dr. S. B. Varade

24. The Rulers of Baroda

F.A.H. Elliot

Edited by : Manda Hingurao

**28. Women Empowerment in
the Era of Maharaja Sayajirao**

Mrs. Manda Hingurao

